

**XI МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ
ИНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦИЯ**

**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**

ВЫПУСК 11

20-21 февраля 2016 г.

г.Переяслав-Хмельницкий

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
XI Международной научно-практической интернет-конференции
**«Тенденции и перспективы развития науки и образования
в условиях глобализации»**
20-21 февраля 2016 года

Сборник научных трудов

Переяслав-Хмельницкий – 2016

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Материалы XI Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2016. – Вып. 11. – 414 с.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор исторических наук, профессор, академик НАПН Украины, ректор ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Рык С.Н. – кандидат философских наук, доцент, проректор по научной работе ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

Скляренко О.Б. – кандидат филологических наук, доцент

Коцур В.В. – кандидат политических наук, председатель Совета молодых ученых университета

Кикоть С.Н. – кандидат исторических наук, заместитель председателя Совета молодых ученых университета

Гайдаенко И.В. – руководитель центра устной истории, секретарь Совета молодых ученых университета

©Совет молодых ученых университета

© ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий
государственный педагогический
университет имени Григория
Сковороды»

СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Ермек Айдосов, Нурлан Айтбаев
(Шымкент, Казахстан)*

ЕТ ҚОРЕКТІЛЕР АРАСЫНДА ЭХИНОКОККОЗДЫҢ ТАРАЛУЫ

Эхинококкоз адам және ауылшаруашылық жануарларының паразиттік аурулары ішінде кең тарағаны және мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан үлкен зиян тигізетін бірден-бір дерт болып табылады. Эхинококкоздың клиникалық ағымы ауыр өтуі салдарынан әлеуметтік тұрғыдан маңызды болып есептеледі, өйткені ол кез келген мүшені зақымдауымен, ағзаны аллергизацияға ұшыратуымен және ауыр асқинуларымен, кейде мүгедектікке, өлімге соқтыруымен сипатталады.

Көптеген алыс шетел және ТМД елдерінде соңғы жылдары эхинококкоздың эпидемиялық және эпизоотологиялық жағдайы күрделене түсті. Адам эхинококкозы Канада, Сардиния, Марокко, Алжир, Тунис, Иордания, Кувейт және тағы басқа мемлекеттерде кездеседі. ТМД елдері ішінен Литвада, Қазақстанда, Қырғызстанда кездеседі. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы және Халықаралық эпизоотологиялық бюро эхинококкозды бірінші кезекте жойылуы тиіс аурулар қатарына жатқызады [1, 2].

Қазақстанда адам эхинококкозы кеңінен таралған және маңыздылығы жыл сайын өсіп жатқан эхинококкоз ауруы бойынша эндемикалық аймақтар қатарына жатады. Айрықша эпизоотологиялық қиын жағдай республикамыздың оңтүстік және батыс аймақтарында сақталып отыр, өйткені осы аймақтарда жыл сайын 400-ден көп адамға хирургиялық стационарларда операция жасалынады, бұл республика бойынша тіркелген бүкіл эхинококкоз оқиғаларының 70%-дан астамын құрайды. Осыған орай, етқоректілерде эхинококкоз ауыруының таралуы жоғары деңгейде болуы ауылшаруашылық жануарларының кесірі инвазиялануына әкеліп соғады және қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып саналуда [3-5].

Эхинококкоз адам баласына ерте заманнан бері қарай белгілі құрт ауруы. Қауіпті паразиттің жынысты жетілген формасы 3-4 буыннан тұрады және ұзындығы 5 мм болады. Құрттың финкаларының мөлшері алмадай немесе баланың басындай көбікше жасайды. Цепенінің өзі иттің, түлкінің, қасқырдың ащы ішегінде тіршілік етеді. Ал финка кезеңі ірі кара малдың, қойдың, шошқаның кейде жылқының, ұйқояндарының және адамның бауыры мен өкпесі тіпті миында, бұлшық еттерінде кездеседі. Эхинококктың ұрықтары өте баяу дамиды. Жұқтырғаннан кейінгі 1 айда финканың көпіршіктерінің диаметрі 1 мм, 5 айдан кейін көлденеңі 1 см-ге жетеді. Таспа құрт адам денесіне үш жолмен енеді: асқазан-ішек, тыныс жолдары және жарақат арқылы. Оның жұмыртқасы сыртқы табиғат әсеріне өте төзімді және қолданыстағы дезинфекциялық дәрілер оны жоя алмайды. Эхинококкоз жұмыртқалары ауыз арқылы асқазанға түсіп, әрі қарай асқазан-ішек жолының шырышты қабаты арқылы көк тамырларға сорылып, бауыр қақпасы арқылы алдымен сүзгі бауырға келеді. Егер бауыр сүзгісінен өтіп кетсе, екінші сүзгі өкпеге барып тоқтайды. Эхинококк тәнде орташа есеппен 10-20 жыл өмір сүреді [6, 7].

Малға эхинококкоз шопан иттерінен жұғады. Эхинококктың жұмыртқасы иттің нәжісі арқылы сыртқа шығады. Жұмыртқалар буыны ішінде болады. Бір буында 2000ға жуық жұмыртқа болады. Кейбір шопан иттерінде 10000 - 70000ға дейін эхинококк болады. Сонда әрбір ит күніне 1000-6000дай буынды далаға шығарады. Осы буындарда 0,5 млн-нан 3 млн-ға дейін жұмыртқалар болады. Иттерге эхинококкоз жылуықпен зақымдалған өкпебауыр жегеннен жұкпайды [8].

Иттің ішегінде эхинококк 2,5-3 айдың ішінде таспа құртқа айналады. Қойларға эхинококкоз иттің нәжісімен далаға шығып шөп, су және топыраққа жабысқаннан эхинококк жұмыртқасын жеп қойғаннан жұғады. Қойдың ішегінде ішек сөлі және ферменттердің әсерінен жұмыртқаның сыртқы қабығы ериді де, ішіндегі ұрық босап қалады. Одан кейін онкосфера ішек арқылы қан тамырына кіреді де, қанның ағысымен организмнің барлық жерлеріне тарайды. Өкпе, бауырларға барғандары тоқтап өсе бастайды. Эхинококк жылауығы адамда 10-20 жылға дейін өседі. Ал қойда 0,5 жылдан 26 жылға дейін өседі. Эхинококкозда мал тез өле қоймайды, сүйретіліп жүре береді. Иттің ішіндегі эхинококк таспа құрты 6 ай өмір сүреді. Одан кейін қартайғандары өле береді, немесе нәжісімен далаға шығады. Далада жатқан жұмыртқа 116 күнге дейін өлмейді. Жұмыртқа химиялық заттардың ерітіндісіне өте төзімді келеді. Бірақ күннің көзімен 50°C ыстық температураға төзімді келеді, бір сағатта өліп қалады. Шаруашылықта эхинококкоз паразитінің барлық түрлері кеңінен тараған. Таратушы – шопан итері және бос жүрген қаңғыбас итер [9, 10].

Эхинококкоз адам денесіндегі паразитарлық дерттердің ішіндегі ең қатерлі қиын кеселдер қатарына жатады. Ол әсіресе жер бетіндегі көптеген елдерде кеңінен тараған және дүние жүзілік денсаулық сақтау бірлестігі мен халықаралық эпизоотика бюросының ерекше тізіміне тіркелген.

Қазақстандық ғалымдарының еңбектерінде [11, 12], эхинококкоз ауруының негізгі таратушысы иттер, олардың 12-ден 21 пайызы эхинококкоз құртын өз денелерінде өсіріп жетілдіретіндігін дәлелдеген. Ондай иттер ауырып жатып қалмайды және басқа белгі бермейді. Оларды тек нәжісін тексеру арқылы ғана білуге болады. Эхинококкоздың тасымалдану жолының механизмі кездейсоқ және әртүрлі. Адамның ішек-қарын трактісіне түскен онкосфераның барлығы эхинококкоз ауруын туғызбайды. Олардың көпшілігі қарын сөлінің тұз қышқылы әсерінен қырылып қалады, тек қолайлы жағдай туғанда ғана эхинококкоз дами бастайды.

Қазақстандағы қойларда эхинококк паразитінің таралымы бойынша үш аймаққа бөлуге болады:

- Алматы, Ақтөбе, Талдықорған, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан облыстары жатады. Бұл аймақта паразиттің қой шаруашылығында таралуы 39,5%-дан 67,3%-ға дейін жетеді;
- Шығыс Қазақстан, Атырау, Қарағанды, Қызылорда, Маңғыстау, Семей облыстары жатады. Бұл аймақта эхинококкоздың таралуы 17,4%-дан 26,4%-ға дейін жетеді;
- Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Ақмола облыстары жатады. Бұл аймақта паразиттің таралуы қой шаруашылығында 6,7%дан 11,5%ға дейін жетеді.

Эхинококкозбен ауырған адамдар, әсіресе, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Алматы облысында көбірек кездеседі. Оңтүстік Қазақстан облысында жиілігі 100 000 адамға 3,1 3,2 %дан (промилль) келеді. Эхинококкозбен көбінесе жұмысқа жарамды 20-50 жас аралығындағы адамдар ауырады және бұл аурудың салдарынан ең жиі зақымданатын ағза – бауыр 53,4%, ал өкпе – 6,40%, ми – 0,2-1,6% шамасында зақымға ұшырайды. Жоғарыда келтірілген көрсеткіштер эхинококкозбен ауырған адамдардың 42% – әйелдер, 58% – ер кісілер, 60% – 18 жасқа дейінгілер, 40% – 50 жастағылар, 25% – қала тұрғындары, 75% – ауылдық жердегілер екендігі анықталып отыр. Қызметіне байланысты эхинококкозбен аурумен ең көп қойшылар 25% және мал мамандары 21% ауыратыны байқалуда. Жоғарыда келтірілген мәліметтер бойынша эхинококкоздың таралу жиілігі Шымкентте 2000-шы жылдан бастап есептегенде 50 мың адамға 1,5-2,3%-ға 17-35 жас аралығындағы адамдар тура келеді [13, 14]. Эхинококкоз ауруы көбінесе шикі еттен және шала піскен кәуаптен жұғады. Шала піскен кәуап жасайтын асханалардың көп болуы және санитарлық тексеруден тысқары болуы аурудың пайда болуының бірден бір себебі болып табылады.

Өңірлердегі қатерлі індет – эхинококкозбен ауру көрсеткіші, өкінішке орай, әлі де жоғары деңгейде. Соңғы он бес жыл ішінде аталмыш дертпен отаға түскен адамдар саны мыңға жуықтаған. Гельминтозооноздардың (адам мен жануарларға ортақ гельминттер) адам денсаулығы мен экономикаға, мал өнімдерінің сапасының төмендеуіне тигізіп отырған залалы зор. Аталмыш кеселдің таралу көзі ит болып саналады. Бұл жануардан 40-тан аса күрделі емдеуді қажет ететін мал мен адам өміріне өте қауіпті жұқпалы және паразитарлық аурулар тарайды. Осыған орай эхинококкоздың алдын алу мақсатында келесі шаралар ұсынылады:

- жергілікті тұрғындардың санасында эхинококкоз және оның алдын алу шаралары туралы түсінік қалыптастыру мақсатында халықты санитарлық
- гельминтологиялық ақпараттандыру іс-шараларын жүзеге асыру қажет, атап айтқанда, оқytудың негізгі түрлері: дәрістер, әңгімелесу, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы мәлімет беру (теледидар, радио, кезеңді басылымдар), бюллетеньдер, ескертпелер, брошюралар, ұсыныстар шығарып тарату;
- инвазия көзін уақытылы анықтау және емдік-профилактикалық шаралар ұйымдастыру үшін денсаулық сақтау және ветеринария қызметтерінің адамдар мен еткоректілер арасында тіркелген эхинококкоздың әрбір жағдайы бойынша ақпарат алмасуы;
- эхинококкозды және басқа да гельминтозооноздарды ерте анықтау мақсатында мал ұстаушыларды, бұғы, аң ұстаушыларды және олардың отбасын үнемі зертханалық зерттеулерден (УДЗ, компьютерлік томография) өткізу;
- залалданған мал шаруашылығы өнімдері мен жануар тектес шикізаттарды жинау және жою үшін еліміздің жеке аймақтарында залалсыздандыру зауыттарының салынуы мен ұйымдастырылуы;
- ветеринарлық қызметтің қатаң бақылауымен қаңғыбас және қадағалаусыз қалған иттерді аулау;
- ҚР-ның Ветеринарлық заңдылығына сәйкес мал шаруашылығы кешендері мен жеке үйлерде иттер санын қысқарту;
- қызметтік иттер мен азаматтардың жеке иттерін есепке алу және құжаттау;
- елдің ірі мегаполистерінде иттерге арналған серуендеу алаңдарын ұйымдастырумен қатар ветеринарлық-санитарлық бақылауды жүзеге асыру;
- мал шаруашылығы шаруашылықтарында ұсталатын иттерге диагностикалық дегельминтизация жасау қажет.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аманжол Р.А. Возрастная и сезонная динамика ассоциативных инвазий овец в Западно-Казахстанской области // Матер. Междунар.науч.-практ.конф. «Актуальные проблемы современной ветеринарии», посвященной 65-летию ветеринарной науки Кубани. Часть II. – Краснодар, 2011. – С. 65-68.
2. Вышпольская Ю.Ф. Редкие гельминтозы в Жамбылской области // Жетибаев Б.К., Усенбаев А.Е., Кулатаев М.Т. // Современные проблемы здравоохранения и практической медицины. – Тараз, 2002. – С.211-212.
3. Түсіпова К.С. Омыртқасыздар зоологиясы. – Алматы, 1998.
4. Межазюкис Ф.И. Организация гельминтологических исследований с использованием новых методов в условиях санитарно-эпидемиологических станций // Автореферат дисс.канд.мед.наук. – Л., 1980. – 28 с.
5. Сабаншиев М.С. Паразитология және жануарлардың инвазиялық аурулары: Оқулық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.
6. Шалменов М.Ш. Научные основы борьбы с эхинококкозом в Западном Казахстане: Автореф. дис. доктора вет. наук. – Алматы, 2009.

7. Сүлейменов М.Ж. Қойлардың цестодоздары және оған қарсы күрес шаралары (ұсыныстар) // Аманжол Р.А., Абдыбекова А.М., Тулеуханов А. – Алматы, 2011.
8. Мустафин М.К. Результаты применения усовершенствованного гельминтоовоскопического способа диагностики гельминтозов животных // Аубакиров М.Ж., Жармагамбетов А.Т. // «3i: intellect, idea, innovation». – 2014. – №1. – С. 32-36.
9. Тумольская Н.И. Гельминтозы домашних животных // Ветеринария сельскохозяйственных животных. – 2012. – №9. – С. 11-12.
10. Дедкова Л.М. Иммуноферментный анализ в диагностике гельминтозов // Ветеринария сельскохозяйственных животных. – 2011. – №9. – С. 9-14.
11. Абуладзе К.И. Паразитология и инвазионные болезни сельскохозяйственных животных. – М., ВО Агропромиздат, 1990.
12. Боев С.Н. и др. Гельминты копытных животных Казахстана // Изд-во АН Каз ССР, Алма-Ата, т. I, 1962, т. II, 1963.
13. Сулейменов М.Ж. Основные гельминтозы овец и меры борьбы с ними в Республике Казахстан // Серикбаев Б.К., Кереев Я.М. и др. // Рекомендации. – Алматы, 2006. – 5 с.
14. Ордабеков С.О. Современное состояние и социально-экономические аспекты медицинской паразитологии в Республике Казахстан // Абдрахманова Г.А., Амиреев С.А., Сапарбеков М.К., Ордабеков Е.С. // Гигиена, эпидемиология и иммунобиология. – 2004. – №4. – С.62-65.

*Асқар Аятов, Болат Есимов
(Алматы, Казахстан)*

ЖЫРТҚЫШ ҚҰСТАРДЫҢ МАҢЫЗДЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮР САНДАРЫНЫҢ АЗАЮЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ

Жыртқыш құстардың дене құрылыстары ұстаған жәндіктерді боршалап жұлып, шұқып, тесіп жеуге бейімделген. Өлекселермен қоректенетін жыртқыш құстардың мойны және басы тақыр немесе мамық қауырсындарымен қапталған, екі жақ шекесін сирек қылдар басып тұрады.

Жыртқыш құстар оңтүстік полярлық аймақ – Антрактида және кейбір өте алыс жатқан мұхит аралдарынан басқа жер шарының барлық құрылықтарында тіршілік етеді. Өртүрлі географиялық облыстарда – өте ыстық тропиктен Арктиканың ешқашан ерімейтін мұздарына дейін кездеседі. Жыртқыш құстардың көпшілік түрлері қоңыржай белдеуді мекендейді [1, 352 б].

Өртүрлі жыртқыш құстардың жер шары бойынша таралуы климатқа, қоректену ерекшеліктеріне және тағы басқа тіршілік жасайтын сыртқы ортаға тікелей байланысты. Сондықтан олардың тіршілік ету орталары әр түрлі болады: кейбірулері түрлі жәндікті жеп тіршілік ете береді, жемді онша таңдамайды. Енді біреулері керісінше, белгілі бір жануар немесе экологиялық жағдай болса ғана сол жерде тіршілік етеді. Сондықтан кейбір түрлері кең таралып, бірнеше географиялық орталықты мекендейді. Мәселен, лашынның көптеген түр тармақтарын жер шарының көпшілік тұсынан кездестіруге болады.

Өртүрлі жыртқыш құстардың осы кездегі географиялық таралуына сыртқы экологиялық факторлармен қатар геологиялық дәуірлерде миллион жылдар бұрын жер үстіне өткен құрлық пен теңіздердің бөлшектенуі, рельеф (жер бедері) пен климаттың (ауа райы) өзгерулері өте-мөте әсер еткен [3, 230 б].

Балықшы тұйғындар тұқымдасы әлемде кең тараған құстар. Олар Еуразияда (солтүстікке қарай биік дңгекті ағаштардың шетіне дейін) ұялайды. Шөлді аймақтың көпшілігінде (Орта Азияда, Үндістанда және Үндіқытайда) кездеспейді. Солтүстік Американың барлық жерінде кездеседі – солтүстікке қарай орман шетіне дейін. Африкада Қызыл теңіздің маңында және Кіші Африкада мекендейді. Австралияда кең тараған. Еуразиялық құстар – Солтүстік және Орталық Америкада қыстайды.

Қырғи тұқымдасы (Антрактидадан, кейбір мұхит аралдары мен сусыз шөлдерден басқа) бүкіл жер шарында тараған. Мықилар Экваторлық Африка мен Оңтүстік Азияның (Үндістанда, Ауғанстанда, Иранда, Кіші Азияда, Арабияның Оңтүстік бөлігінде, орта Азияның аздаған бөлігінде) басым бөлігінде және Еуропаның оңтүстік-шығыс бөлігінде (Балқанда, Молдовада, Украинада, Еділ өзенінің төменгі жағында, Жайық өзенінің орта бөлігінде) тараған. Сақалтайлар Оңтүстік, Батыс және Солтүстік Африканың, Оңтүстік Еуропаның, Арабияның, Алдыңғы, Орта және Орталық Азияның тауларында тараған [2, 200 б].

Сұңқарлар тұқымдасы. Далалық күйкентай Кіші Африкада, Еуропаның Оңтүстігінде, Кіші Азияда, Иранда, Орта Азияда, Қазақстанда, Алтайда, Саянда, Солтүстік Батыс онголияда, Байкал көлінің Оңтүстігінде, Үлкен Ханганың оңтүстік бөлігінде тараған. Жағалтай Бүкіл Еуразияның солтүстікке қарай полярлық шеңберге дейін, оңтүстікке қарай Гималайға дейін, шығысқа қарай Қалымға, Сахалин, Жапония аралдарына және Кіші Африкаға дейін мекендейді. Қытайда, Үндістанда және Оңтүстік Африкада қыстайды.

Қайсыбір аң мен құстардың шаруашылықтағы маңызы мен қай дәрежеде пайдалы немесе зиянды екендігін дәлелдей көрсету оңай емес. «Пайдалы» немесе «зиянды» деген түсініктердің өзі жалпы алғанда салыстырмалы

ұғым. Белгілі бір құстың пайдалы не зиянды екенін бірен-саран мәліметтерге сүйене отырып және олардың тіршілік ету әрекетіне қарай айта салу қате болар еді. Осыған орай айта кететін бір мәселе, жұрт құстың пайдалы әрекеттерінен гөрі зиянды жақтарын көбірек әсерлеп жібереді де ол ұғым жұртшылық арасына кең тарап, көпке дейін тұрақтап қалады. Сондықтан біз қандай жағдайда болсын жыртқыш құстардың маңызын анықтай білуіміз керек [4, 712 б].

Мысалы, жыртқыш құстар ауыл шаруашылығының зиянкес насекомдары мен тышқандардың санын азайтып, тежеп отырады. Яғни, олар ауыл шаруашылық зиянкестерімен күресуші мамандардың резервтегі «көмекшілері» деуге болады. Дегенмен жыртқыш құстар әр түрлі жолмен қоректенеді де олардың шаруашылықтағы маңызы әр-қилы болып келеді. Біз көріп жүрген жыртқыш құстардың бәрі жыртқыштықпен тіршілік етпейді. Айталық, биік Тянь-Шань тау құздарында тіршілік ететін қозықұмай тек жабайы аңдардың өлекселерімен ғана қоректенеді. Сол сияқты тауларда мекендейтін тазқара, сақалтай сияқты ірі құстар да өздерінің олжасын тірідей ұстамайды, тау басынан құлап өлген немесе әр түрлі себептермен өліп қалған өлекселермен ғана қоректенеді. Сөйтіп бұлар адам бара алмайтын таулы өлкелерде санитарлық роль атқарады.

Қанатты жыртқыштардың ішінде насекомдарды жейтін де аз емес дедік. Жыланжегіш негізінен жылан, басқа кесіртке сияқты бауырымен жорғалаушыларды азық етіп үйренген. Сөйтіп олар табиғи сұрыптау қызметін атқарады. Атап айтқанда Қазақстанда тіршілік ететін жыртқыш құстардың аң-құсқа түсу тәсілдерін тексердік. Сонда олардың тіршілік иелеріне 3441 рет шабуыл жасаған әрекетінің 213 немесе 6,1% ғана сәтті болғаны есептелді. Әрине бұл кездейсоқ жағдай емес. Осы 6,1%-ке іліккені өзін-өзі қорғау сияқты табиғи реакциясы төмендеген, ауруға шалдыққан аң құс екені анықталды. Яғни осы алты процент табиғи сұрыптауға кеткен құстар [5, 336 б].

Жыртқыш құстардың саны азаю салдарынан олардың ұялайтын жер көлемі де тарылды. Сонымен қатар олардың табиғи жағдайда ұялау мүмкіндігі (адам тыныштық бермей үркітіп ұшыра бергендіктен) төмендеп барады. Қазіргі жыртқыш құстардың барлық түрі заң бойынша атылмайды, тек кейбір аң шаруашылықтарының территорияларында ғана олар өте көбейіп кетіп, айтарлықтай зиян келтіріп жатса ғана бірлі-жарымдап азайтып тұруға болады [7, 9 б].

Жыртқыш құстардың санын көбейтетін шаралар іс жүзіне асырылып жатыр. Соның бірі – жыртқыш құстарды зиянкес кеміргіштердің көп жеріне тарату, олардың бұл жерде қоныстануына, ұялауына жақсы жағдай туғызу. Ең бірінші, ұсақ сұңқар тәрізді құстардың санын көбейту үшін қарға, сауыскандардың ескі ұяларын бұзбай, сақтап қалу керек, өйткені жыртқыш құстар олардың ұяларының үстіне ұя салады. Жыртқыш құстарды қолдан жасаған ұяларға да үйретуге болады. Мұндай ұяларды әртүрлі сымнан тоқып үстіне қоқым-соқым салып, ағаш бұтқтарына іліп қою керек. Сонда жыртқыш құстар оны өздерінше жөндеп алып жұмыртқалай береді [6, 187 б].

Қорыта келе айтарымыз, қанатты достарымыздың санын көбейтіп, пайдасын арттыра түсіруіміз үшін баспасөз беттерінде, радио-теледидар арқылы мектеп оқушылары мен жұртшылық арасында қырын құстардың пайдалылығы мен эстетикалық маңызын кеңінен насихаттап, түсінік жұмыстарын жүргізіп отыруымыз керек. Аң шаруашылықтарында, қорықтар мен үлкен жол тораптарында, орман төңіректеріне аң-құс бейнеленген түрлі-түсті плакаттар ілу қажет.

Сондай-ақ қыран құстар мен оларды баптай білетін саяткерлер жайында әр түрлі теле және кино фильмдер жиі көрсетіліп тұрса нұр үстіне нұр болар еді. Осындай көпшілік қолдаған шараларды жүзеге асырғанда ғана біз қыран құстарды көбейтіп, олардың зиянкестерді көбірек жоюына мүмкіндік туғызамыз. Ең соңында табиғат көркіне көрік қоса түскен қанатты достарымыздың тіршілік ерекшелігі арқылы жастарға эстетикалық тәрбие беріп, әсемдікке баули түсетін еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. А.Ф.Ковшарь, В.А.Ковшарь. Құстар. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 352 б.
2. Б.Омархан. Қазақстанның құстары. – Астана: «Арман-ПВ», 2009. – 200 б.
3. К.Қ.Қайролаев, Т.Н.Несіпбаев. Қазақстан құстары. – Алматы, 2007. – 230 б.
4. К.Ә.Дәуітбаев, Б.Е.Есжанов, Н.С.Сапарғалиева, С.Т.Нұртазин. Жануарлар алуан түрлілігі. – Алматы: «Дәуір», 2011. – 712 б.
5. О.Беркінбай, Б.Есжанов, Б.Ж.Ташенов, Г.А.Құлманова. Қазақстан құстары мен аңдарының биологиясы. – Алматы: «Жібек жолы», 2008. – 336 б.
6. Беркінбай.О. Орнитология. – Алматы: «Қазақ ұлттық аграрлық университеті», 2008. – 184 б.
7. Ә.Х.Марғұлан. Саят құстары: Олардың жаратылыстағы ерекшелігі // «Егемен Қазақстан». – 2006. – 9 б.

ДЕЙСТВИЕ ПРОИЗВОДНЫХ ХИТОЗАНА НА ПОКАЗАТЕЛИ ЭНДОГЕННОЙ ИНТОКСИКАЦИИ ПРИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ ТЕРМИЧЕСКОМ ОЖОГЕ

При ожогах в зоне термического поражения происходит образование большого количества биологически высокого активных веществ, медиаторов, которые являются пусковым механизмом для развития местных сосудисто-мезинхемальных изменений, являющийся сутью воспаления. Они включают биогенные амины (гистамин, серотонин), кинины, оксиданты, метаболиты арахидоновой кислоты, цитокины и др. [1, с. 367].

Известно, что ожоговая травма закономерно сопровождается активацией перекисного окисления липидов (ПОЛ) в различных органах и тканях. В патогенезе глубоких нарушений клеточного метаболизма при ожоговой травме значительная роль отводится активации ПОЛ, сопровождающегося изменением липидного компонента клеточных мембран, а следовательно и проницаемости последних [2, с. 11].

Изучения свойств полиглюкозаминных соединений природного происхождения является актуальной задачей медицины, так как данные вещества обладают широким спектром биологической активности. В частности представляет интерес – хитозан и его производные, получаемых из различных природных объектов. В связи вышеизложенным, цель исследований - изучение молекулярных механизмов антиоксидантного действия производных хитозана при термической травме.

Материалы и методы. В качестве опытных животных использовали белых беспородных крыс с массой тела 140-160г, которым под эфирным наркозом воспроизводили термический ожог на депилированной поверхности тела, который составлял 20%.

Через 1-час после ожога наносили на раны препараты хитозана (хитозан+2%уксус кистота + глутаровый альдегид + фурацилин 1-опытная группа; хитозан+2%уксус кистота + глутаровый альдегид 2-опытная группа), левомеколь (3-опытная группа), физиологический раствор (4-контрольная группа). Препараты наносили однократно во весь срок эксперимента.

На 1, 3, 7 и 10 день эксперимента крыс с каждой группы забивали одномоментной декапитацией в холодной комнате при температуре 0 - +2 °С. Собирали кожу с ожоговой раной и кровь. На моделях кожи проводились морфологические и молекулярные исследования.

В сыворотке крови определяли интенсивность ПОЛ, СМП и ССЭ. Методы определения интенсивности ПОЛ. О состоянии ПОЛ в сыворотке крови и гомогенате тканей судили по содержанию малонового диальдегида (МДА). Принцип метода основан на взаимодействии тиобарбитуровой кислоты с малоновым диальдегидом, образующимся при перекислении ненасыщенных жирных кислот, имеющих 2-3 диеновые связи. Расчет содержания продуктов, реагирующих с тиобарбитуровой кислотой проводили с учетом молярной экстинкции малонового диальдегида, равного $1,56 \cdot 10^6$ моль см^{-1} в нмоль МДА/мг белка [3, с. 8].

Среднемолекулярные пептиды (СМП) определяли по методу Н.И. Габриэляна (1982 г) детекцией надосадка, освобожденного от грубодисперсных белков, который осуществляли после предварительного разведения, при котором к 0,5 мл надосадочной жидкости добавляли 4,5 мл дистиллированной воды. Измерение проводили на спектрофотометре в УФ-свете при длине волны 254 нм. Уровень СМП выражали в единицах, количественно равных показателям экстинкции [4, с. 59].

Сорбционную способность эритроцитов определяли с использованием реактива 0,025% метиниловый синий, который даёт окрашенный диазопроduct с максимумом поглощения при 630 нм. В качестве стандарта использовали физиологический раствор [5, с. 32].

Обсуждения результатов. Проведенные эксперименты показали, что через 3 дня термической травмы у подопытных животных сопровождалось серьезными сдвигами в изучаемых показателях сыворотки крови. Так, содержание ССЭ в сыворотке крови выросло на 102,9% по сравнению с контрольной группой, соответственно. Наименьшее увеличение из исследуемых показателей наблюдалось со стороны СМП. На 7 сутки, эксперимента, изучаемые показатели продолжали возрастать, превышая значения контрольных крыс на 113,7; 198,3 и 22,7% соответственно значениям сорбционной способностью эритроцитов, средних молекулярных пептидов. Причем, в большей степени это проявлялось в содержании средних молекулярных пептидов, значения которых выросло в 2,17 раза по сравнению с его уровнем на 3-й день эксперимента. К концу 10 дня воспроизведения термического ожога отмечалось незначительное увеличение содержания средних молекулярных пептидов (на 0,1%), по сравнению с уровнем этих показателей, наблюдаемых на 7-й день эксперимента. Наблюдались изменения со стороны уровня сорбционной способности эритроцитов в сыворотке крови. Однако, изучаемые показатели достоверно превышали нормативные значения на 53,2; 60,2 и 472,9%, соответственно ССЭ, СМП.

Таким образом, экспериментальный термический ожог проявляется существенными сдвигами не только содержанием молекулярных пептидов, но и сорбционной способностью эритроцитов.

В наших экспериментах 3-дневной термический ожог привело к увеличению МДА на 196,8% соответственно. К концу седьмого дня эксперимента термического ожога привело к увеличению содержания МДА в сыворотке крови на 198,3%, а на 10-сутки содержания МДА возрос на 205,1% соответственно со сроком семь дней.

Таким образом, полученные данные подтверждают, что экспериментальный термический ожог сопровождается накоплением конечного продукта перекисного окисления липидов в сыворотке крови. Наблюдаемая активация ПОЛ свидетельствует об увеличении образования реакционно-способных радикалов. 1 сутки эксперимента и после при 3-дневного лечения в первой группе содержание ССЭ уменьшается на 0,89% по сравнению с животными контрольной группы после 3-х дневного лечения. Отмечается явная тенденция к нормализации их уровня на 7-ой и 10-й день лечения. Уровень ССЭ у леченных животных 1-ой группы на 47,4 и 24,5% превышает таковой у контрольных животных. При лечении в течении 3-, 7- и 10-и дней животных второй группы, показатель ССЭ был ниже показателей контрольной группы на 8,1; 14,4 и 32,9% соответственно. Этот эффект отличается у животных группы сравнения – левомеколь. Снижение ССЭ под действием левомеколя у леченых крыс на 3-е сутки лечения составляет 2,9%. В тоже время сорбционная способность эритроцитов у крыс леченных левомеколем превышает уровень контрольных на 8,9 и 21,9% на 7- и 10-е сутки лечения соответственно.

При коррекции экспериментальной термической травмы в 1-ой группе отмечалось снижение СМП на 10,4; 41,3 и 57,4% на 3-, 7- и 10-й день коррекции, в то время под действием препарата они уменьшились в эти же сроки на 2,1; 60,6 и 82,2% соответственно. Менее существенно изменялось содержание СМП у 2- и 3-ий исследуемой группы. Коррекция препаратами 2- и 3-группы на 3-й день лечения было ниже показателей контрольной группы в 1,09 и 1,05 раза, на 7-е сутки в 1,85, 1,12, на 10-й день коррекции в 13,0 и 5,7 раза соответственно. В результате проведенных экспериментов установлено, что впервой опытной группе уже через 3 дня снижается конечный продукт ПОЛ в сыворотке крови на 41,6%, и составляло $10,14 \pm 1,61$ нмоль/мл, а через 7- и 10 дней лечения его снижение составляло 60,2 и 64,4% по сравнению с контрольной группой.

Наряду с этим у крыс с экспериментальной термической травмой второй опытной группы не вызывает выраженную стимуляцию содержания продуктов перекисного окисления липидов. На 3 день его применения содержание МДА в сыворотке крови снижается на 55,3, на 7-сутки на 38,6%, а через 10 дней лечения по сравнению с контрольной группы понижен на 40,0%.

Отмечалось небольшое снижение содержания МДА на 3- и 7- дни эксперимента по сравнению с контрольной группой. Они достигали $17,32 \pm 1,74$ и $13,24 \pm 0,23$ нмоль/мл при коррекции левомеколем; $7,87 \pm 0,17$ нмоль/мл на 10-й день коррекции соответственно. Этот показатель у животных интактной группы составлял $5,85 \pm 0,49$ нмоль/мл, а у контрольной – $17,85 \pm 0,51$ нмоль/мл.

Снижение уровня МДА под действием исследуемых препаратов как на 3, так и 7- и 10 день применения было статистически достоверным по отношению к контрольной группе. Однако снижение уровня МДА под действием хитозана было более существенно по сравнению с левомеколем и эта разница была также статистически достоверна.

Таким образом, проведенные исследования показывают, что изучаемые препараты способствуют нормализации нарушенных воспроизведенной экспериментальной процесс эндогенной интоксикации содержания МДА. Десятидневное применение хитозана полностью нормализует содержание конечного продукта перекисного окисления липидов – малонового диальдегида в сыворотке крови. Эффективность левомеколя была менее выраженной, наблюдалась и полная нормализация малонового диальдегида лишь на 10-й день коррекции.

Выводы. Полученные результаты показали, что коррекция экспериментального термического ожога у животных исследуемыми препаратами в течение 3-, 7- и, особенно, 10 дней приводит к существенному снижению показателей ССЭ, СМП, что указывает на более выраженный антиоксидантный эффект изучаемых препаратов.

Необходимо отметить, что коррекция изучаемой патологии в группах применяющие хитозан наиболее выражено, снижаются изучаемые показатели по сравнению с группой сравнения.

Из вышеуказанных показателей следует, изучаемые препараты наиболее эффективно действуют на содержание ССЭ, СМП при коррекции в течении 10 дней. Хитозан превосходит левомеколь по своему действию.

Полученные данные свидетельствуют, что хитозан и левомеколь на ПОЛ организма действует однонаправлено, но хитозан по сравнению с левомеколем, оказывает более выраженное антиоксидантное действие при термическом ожоге, особенно при лечении в течении 10 дней его введения и оно выражалось в снижении содержания МДА.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Инчина В. И., Зорькина А. В., Ерофеева М. В., Морозов М. Ю. Перспективы применения антиоксидантов в клинической медицине // Наука и инновации в Республике Мордовия: Материалы IV Республиканской науч.- практич. конф. (22 – 24 декабря 2004 г.). – Саранск, 2005. – С. 367–370.
2. Афанасьева, А.Н. Сравнительная оценка уровня эндогенной интоксикации у лиц разных возрастных групп А.Н.Афанасьева // Клини. лаб. диагн. – 2004. – №6. – С. 11–12.
3. Коробейникова Э.Н. модификация определения продуктов перекисного окисления липидов в реакции с тиобарбитуровой кислотой // Лабораторное дело. – 1989. – С.8-10.

4. Арипов А.Н., Фесенко Л.М. Клиническая биохимия. Методы // Издательство медицинской литературы имени Абу Али ибн Сино. – 2000. – С. 59-61.
5. Тугайбаев Г.С. и соавт. Метод определения сорбционной способности эритроцитов // Лабораторное дело. – 1981. – №3. – С. 32-34.
6. Santos X., Castilla C., Martin M. et al. Role of leukotrienes in the physiopathology of the response to experimental burn. Ann. of burns and fire disasters, v.XIV – n.2. – p.90-93, June 2000.

*Гульдана Маликкызы, Сайлаугуль Бегалиева
(Алматы, Казахстан)*

АСҚАЗАННЫҢ ҰЙЫМДАСУ ҚҰРЫЛЫМЫНА ГАЗДАЛҒАН СУСЫНДАРДЫҢ ӘСЕРІ

Қазіргі таңдағы жастар арасындағы өзекті мәселелердің бірі - күнделікті халық көп тұтынатын және адам ағзасына зиянды – кока-кола сусындардың зиянын зерттеуге арналған.

Бұл күндері кока-коланы көптеп пайдалану адамзаттың түрлі дертке шалдығуына себеп болуда. Себебі, оның құрамында біз біле бермейтін түрлі қоспалар кездеседі. Ол адам ағзасын әлсіретіп, денедегі қан айналымын бұзып, ас қорыту жүйелеріне кері әсер етіп, түрлі ауруларға жол ашып береді [1, 2].

Жастар да, мектеп оқушылары да осы бір «сиқырлы сусынға» әуестеніп алған. Себебі, оның жарнамасы керемет. Ұйқыны ашып, күш беріп, сергек жүруге көмектесетін сусын әсіресе балалардың ағзасына өте зиянды. Бірқатар зерттеушілердің [3, 4] мәліметтері бойынша газдалған сусындарды жиі пайдаланатын мектеп жасындағы балаларды тексергенде, олардың бауыры 35 жастағы маскүнемнің бауырымен бірдей болатындығы анықталды. Бұл улағыш сұйықтықты балалар көп ішсе, жастайынан түрлі ауруларға шалдығады екен. Бұл сусындар бастапқыда спортпен шұғылданатын адамдарға белгілі бір күш-жігер қажет болғанда қолдану үшін ұсынылған болатын. Алайда, аталған сусынды жиі пайдаланғандардың ойлау қабілеті тежелетіндігі анықталды. Біздің елімізде де осындай шырындар нарығы қарқынды дамып келеді. Осыдан барып, панкреатит, қарын асты безінің ауруы пайда болады [5, 6, 7].

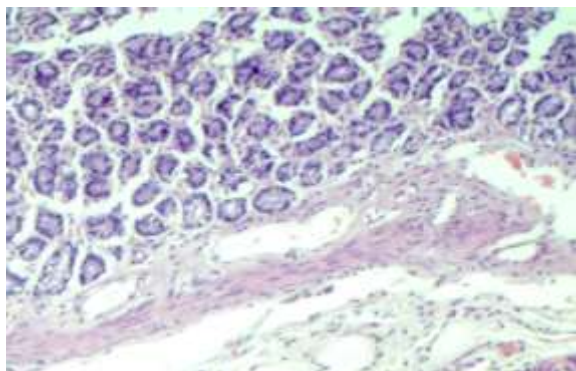
Сондықтан, көрініс берген өзгерістер газдалған сусын кока-коланың асқазанның ұйымдасу құрылымына токсиндік әсерін көрсетеді.

Жұмыстың мақсаты: Газдалған сусын Кока-Кола қабылдаған жануарлар асқазанының морфологиялық ұйымдасу құрылымын анықтау.

Материалдар мен әдістер: Эксперимент салмағы 200-220 г. құратын Вистар саласына жататын 21 аталық егеуқұйрықтарға жасалды. Эксперимент Б.А. Атшабаров атындағы қолданбалы және экспериментальді институтта жүргізілді. Зерттеу материалы ретінде сол жануарлардың асқазаны алынды. Экспериментальді моделді жасау барысында егеуқұйрықтарға газдалған сусын Кока-Кола қолданылды. Газдалған сусын Кока-Кола күнделікті судың орнына берілді. Тәулік сайын таңғы сағаттарда (8-9 сағатта), 2,5 ай барысында, жануарларға Кока-Кола сусыны берілді. Эксперимент барысында жануарларды 2 топқа бөлдік: Бірінші – бақылау. Екінші – газдалған сусын Кока-Коланы бергеннен кейінгі жануар. Барлық топтағы жануарларды зерттеу газдалған сусын Кока-Коланы тұрақты түрде 2,5 ай қабылдағаннан кейінгі бір тәулік өткенде жүргізілді.

Жануарларға декаптация жасағаннан кейін, алынған материал Телесницкий ерітіндісінде фиксацияланды. Бір тәулік бойы материал фиксаторда тұрғаннан кейін, құбыр арқылы ағатын сумен жуып, жалпы қабылдаған әдіс бойынша, оны судан арылту үшін концентрациясы жоғарылай беретін спирттерде ұстадық. Аралық процестерден (спирт пен ксилолдың теңдей мөлшерінен жасалған қоспадан, ксилолдан, ксилол мен парафин қоспасынан) өткізілгеннен кейін, мүшелерден алынған кесіндіні 5-6% таза балауса қосылған парафинді блоктармен қапталды. Микротомның көмегімен парафинді кесінділер жасалып, гемотоксиллин-эозинмен боялды. Үлгілер қабылдаған жалпы әдістер бойынша дайындалды.

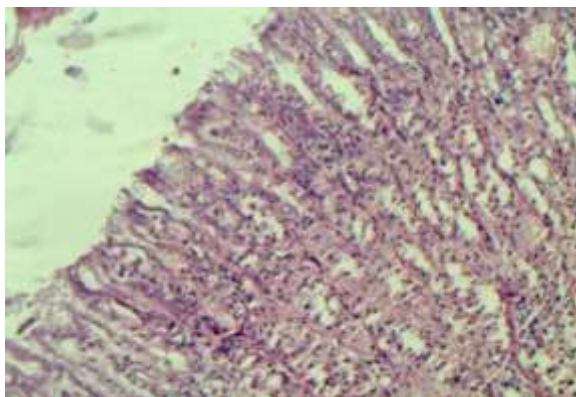
Зерттеу нәтижесімен талқылау: Бұл экспериментальдық зерттеуде газдалған сусындарға жататын, кока-коланың егеуқұйрықтар асқазанның ұйымдасу құрылымына әсері зерттеліп, бақылау тобындағы көрсеткішпен салыстырылды. Бақылау тобындағы жануарлар асқазанның пішіні қармақ тәріздес болып келеді және ұзына бойындағы ені біркелкі емес, дистальді бағытқа қарай ені тарылған. Жануарлардың асқазанның шырышты қабатындағы эпителиі бір қалыпты тегіс, шырыш асты қабатындағы тамырлар біркелкі толыққанды, қанайналымы қалыпты түрде болып келеді.

Асқазанның үстіңгі эпителиоциттерінің маңызы шырыш түзеуден көрінеді. Ол ас түйіршіктерінің механикалық әсерінен ғана емес, сонымен бірге асқазан сөлінің химиялық ықпалынан да қорғайды. Асқазандағы шырыштың мөлшері оған тітіркендіруші заттар түскен жағдайда күрт көбейеді. Шырышты қабықшаның меншікті табақшасын борпылдақ талшықты дәнекер тін құрайды. Бұл жерде араларында борпылдақ талшықты дәнекер тіннің жұқа қабатшалары бар асқазан бездері орналасқан. Асқазанның қабырғасын қоректендіретін артериялар сірі және бұлшықетті қабықшалар арқылы өтіп, оларға сәйкес тармақтарды береді де, бұдан әрі қарай шырыш асты

негізіндегі қуатты өрімге ұласады. Олар қан капиллярларына ұласып, бездерді қоршайтын және асқазан эпителийінің қоректенуін қамтамасыз етеді. Шырышты қабықшада жатқан қан капиллярларынан қан ұсақ веналарға жиналады. Шырышты қабықшаның веналары біріге отырып, меншікті табақшадағы артериальдық өрімнің маңында вена өрімін қалыптастырады. Асқазанның барлық веналары, шырышты қабықшада жатқан веналардан бастап, қақпақпен (клапанмен) жабдықталған. Асқазанның лимфалық торының тұйық ұштары тікелей шырышты қабықшаның меншікті табақшасындағы асқазан шұңқырлары мен бездерінің эпителийі астында орналасатын лимфа капиллярларынан басталады. Бұл бақылау тобындағы жануарлардың асқазан шырышты қабатының қалыпты көрінісін (1-сурет) көрсетеді.

Жануарларды газдалған сусын кока-коланы 2,5 ай бергеннен кейінгі, 1 тәулік өткенде, асқазанның ұйымдасу құрылымын зерттеу жүргізу, асқазанның шырыш асты қабаты тегіс емес. Ұзына бойын бойлай көлденең кесінді жасаған кезде, асқазанның шырыш асты қабатының эпителилерінің сылынуы байқалды және бөліктеріне қан құйылған. Сонымен қатар, бездері ісініп, көлемдік мөлшерінің артқаны анықталды. Жануарлар асқазанның көлденең кесіндісінен дайындалған қыртысты қабаттың тұрақты препаратын зерттеу барысында шырыш асты қабатындағы тамырлардың толыққандылығы біркелкі емес екендігі көрсетілді. Асқазанның шырыш асты қабатының жылжығаны анық байқалды. Сонымен, асқазанның құрылымындағы бездері шошынған, ісінген. Асқазанның үстүртін сылынуының нәтижесінде, асқазан гастриті дамығаны анық

көрсетілген. Қанайналымының бұзылуы нәтижесінде біршама өзгерістер бар. Асқазанның үстүртін шырыш асты қабатындағы қабат эрозиясы пайда болды (2-сурет).

Бұл көрініс берген өзгерістер газдалған сусын кока-коланың жануарлар асқазанның құрылымын өзгерісінің көрсететінін, оның ұйымдасу құрылымында өзгерістер туындатып, қызметтерін толық атқара алмайтынын білдіреді.

Қалыпты жағдайдағы және газдалған сусын кока-коланы бергеннен кейінгі кездегі асқазанның ұйымдасу құрылымының салыстырмалы сипатын білу, организмдегі өзгерістерді және асқазанның ұйымдасу құрылымының зақымдану дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді.

Біздің зерттеу нәтижесінен алған морфологиялық мәліметтеріміз әдебиеттердегі мәліметтермен сәйкес келді.

Сонымен қорыта келгенде, газдалған сусын кока-коланы қабылдағаннан кейінгі организмге әсерін тигізіп, асқазанның құрылымында үстүртін шырыш асты қабатында эрозиясы пайда болған өзгерістер дәлел бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дубцов Г.Г. Товароведение пищевых продуктов: Учебник. – М.: Издательство "Мастерство", 2001. – 264 с.
2. Сербина Е.М. Книга о минеральной воде. – М.: Вече, 1998. – 172 с.
3. Безалкогольные напитки: сырье, технологии, нормативы / Шумон Н.Г., изд. Профессия, 2004. – 278 с.
4. Донченко Л.В., Надыкта В.Д. Безопасность продовольственного сырья и продуктов питания. – М.: ДеЛепринт, 2004. – 214 с.
5. СанПиН 2.1.4.1116-02 "Питьевая вода. Гигиенические требования к качеству воды, расфасованной в ёмкости. Контроль качества".
6. Варакута С.А. Управление качеством продукции: Учеб.пособие. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 208 с.
7. Тамақ өнімдерінің технологиясы : оқу құрал / Айтбек Қалиевич Какимов, Нурлан Оразханович Тусипов, Аман Еренғалиевич Еренғалиев, Сергей Львович Масленников. – Семей : Шәкәрім атын. СМУ, 2008. – 204 б. ; 20 см. – 500 дана. – ISBN 9965-887-34-9.

ГЕНЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ – КРОК У МАЙБУТНЄ

XX століття поправу було визнано століттям фізики і вчених, які здійснили найвидатніші відкриття у цій науці. Однак, на запитання: “Чим наука ознаменується наступного століття?”, вчені одногласно відповіли: “Проривом у біології”. XXI століття, ще до його приходу назвали століттям біології.

Що ж собою являє наука, від якої очікують прориву? Сучасна біологія є високотехнологічною, трудомісткою і ресурсозатратною наукою, однак, із великою віддачею. Але суспільство налякало сама можливість нової біології підпорядкувати собі ту сферу, яка завжди вважалася прерогативою Бога – творення нового життя “з нічого”... Науку обмежили рамками закону: заборонивши клонування, вирощування стовбурових клітин, ГМО і ще багато чого іншого. Світ став перед дилемою. Допоки світ розмірковує, біологія працює [4].

Ми стоїмо на порозі великих відкриттів: розшифрування генів, відповідальних за захворювання людини, наслідків куріння та алкоголізму. Настане час і наука наблизиться до розуміння суті біологічної природи людини. І всі ці дослідження пов'язані з генетикою.

Генетика – важлива складова частина комплексу біологічних наук. Вона вивчає дві основні властивості живих систем – спадковість і мінливість.

У світі існує велика різноманітність органічних форм, нараховується до 1,5 млн. видів тварин і 0,5 млн. видів рослин. До того ж у середині кожного виду відбувається значна мінливість.

Найрізноманітніші гіпотези, щодо природи спадковості висловлювалися ще на початку історії людства. Вони часто ґрунтувалися на спостереженнях людини над собою. Ще у 1859 році Чарльз Дарвін обґрунтував значення спадковості та мінливості для еволюції. Розвиток генетики як науки починається з повторного опублікування праць чеського дослідника Г. Менделя (1900), який встановив перші закономірності спадкової передачі ознак у рослинних гібридів і дав уявлення про дискретні одиниці спадковості, які пізніше були названі генами [3, с.12-15].

Величезне значення генетики для вирішення проблем людини. Без знання генетики неможливо зрозуміти закони еволюційного та індивідуального розвитку людського організму, його функціонування, старіння і смерті. Всі ці проблеми без генетичного вивчення людини вирішити неможливо. Без знання генетики не можна вирішити і практичні проблеми (охорони спадкового здоров'я людини, лікування при спадкових захворюваннях, боротьби зі старістю і смертю). Генетичні дослідження дітей необхідні для побудови раціональної системи виховання та освіти.

Важлива також проблема генетико-фізіологічних аспектів професійної орієнтації молоді, особливо для науково обґрунтованого відбору і подальшої спеціалізації дітей у спортивних школах. Не кожен з тих, хто спеціалізується з певного виду спорту, легко і просто досягає вершин спортивної майстерності. Причин цьому багато, проте серед них треба вказати на відмінність нейрофізіологічних, морфологічних та індивідуальних особливостей дитини. Важливо вибрати для дитини такий спортивний напрям, який би враховував її морфологічні особливості та особливості нервової системи. Сьогодні багатьом ученим зрозуміле економічне значення генетики, тому що стан розроблення генетики людини впливає на економіку суспільства. Витрати держави на утримання хворих із спадковими захворюваннями дуже великі. Вони значно більші від величезних витрат на боротьбу, наприклад, з грипом. Утримання багатьох інтернатів, лікування протягом багатьох років дітей, хворих на спадкові захворювання, досить відчутним тягарем лягає на плечі сучасного суспільства. Профілактика спадкових захворювань має суттєво зменшити економічні непродуктивні витрати суспільства.

Стало очевидним, що медицина не може розвиватись без розвитку генетики людини. Необхідність підготовки великої кількості лікарів-генетиків примусила серйозно підійти до питання вивчення цієї дисципліни. Після 1964 р. у медичних інститутах було введено курс медичної генетики.

Було створено курси підвищення кваліфікації з генетики для медичних працівників. В університетах стали викладати генетику людини. Опубліковано ряд книжок із загальної і медичної генетики, організовано генетичні лабораторії, скликано наукові конференції. У 1992 р було відкрито Інститут медичної генетики у Києві.

В Україні організовано медико-генетичні консультації в обласних центрах, де проводиться значна робота з ранньої діагностики спадкових захворювань, їх запобігання і лікування хворих. Відкрито Інститут спадкової патології у Львові, медико-генетичні центри в деяких великих містах країни. Великий обсяг генетичних досліджень проводять медико-генетичні центри в Кривому Розі, Харкові, Одесі та в інших обласних містах. Велика кількість ліків, які застосовує населення, викликає багато ускладнень [1, с.13-15]. Спеціальний розділ медичної генетики – фармакогенетика (грец. *pharmakon* – ліки, отрута + *genesis* – походження) – вивчає генетичні основи реакції людини на введення того чи іншого лікарського засобу.

Основним завданням фармакогенетики є вивчення цих реакцій, розробка методів їх діагностики, корекції і профілактики. Своїми коренями фармакогенетика сягає 1902 р., коли англійський лікар А. Геррод припустив, що генетичні чинники впливають на хімічні перетворення в організмі людини і лежать в основі індивідуальних розбіжностей у метаболізмі речовин. Першою встановленою фармакогенетичною ознакою була нечутливість до

фенілтіокарбаміду. Популяційні частоти нечутливих до цієї гіркої речовини осіб на Землі варіюють від 40% серед ескімосів до 6% серед китайців. Завершення проекту зі секвенування геному людини вплинуло на сучасний етап розвитку фармакогенетики [5]. Великий проект “Геном людини” став першим гучним досягненням минулого століття. Як виявилось, наш геном включає лише 23000 генів. З усієї людської ДНК лише 1,5% кодує білки, а решта – це РНК-гени, регуляторні гени та некодуюча ДНК (інтрони, транспозони, ретровіруси, псевдогени тощо). Дослідження функціонального призначення тих чи інших ділянок нашої ДНК ведуться й досі, а 8% гетерохроматину наших хромосом залишаються ще несиквендованими. Проект “Генетичне різноманіття людини” став логічним продовженням “Геному людини”. Генетичні расові відмінності між людьми становлять не більше 0,1%, притому ДНК кожної людини є унікальною [4]...

У фармакогенетиці існують 2 основні стратегії при скринінгу на поліморфізм – фенотипування та генотипування. Фенотипування має реальний біохімічний вимір і дозволяє встановити присутність або активність досліджуваного ферменту в організмі людини. Воно дозволяє встановити рівень метаболітів у людини після прийому досліджуваного лікарського препарату. Фенотипування дає більш однозначні висновки, однак воно й небезпечніше через безпосереднє застосування ліків і виникнення побічних ефектів. Генотипування визначає в людини наявність конкретного гена. Генотипування менш небезпечне, оскільки воно виконується на легкодоступному зразку тканини, напр. на клітинах епітелію або крові. Якщо фенотипування дає остаточну відповідь про фармакогенетичні розбіжності між людьми, то генотипування дозволяє встановити причину таких різних реакцій на ліки. Ефективність дії лікарського препарату в організмі може залежати від таких процесів, як біотрансформація, всмоктування, розподіл по органах, взаємодія з рецепторами, метаболізм і виведення. Ці процеси залежать від багатьох ферментів, синтез яких знаходиться під контролем генів. У свою чергу, будь-які фармакогенетичні реакції розвиваються на підставі широкого генетичного поліморфізму в людських популяціях. Кожна популяція є поліморфною і представлена фенотипами швидких та повільних метаболізаторів певних ліків. Існує залежність між метаболічним фенотипом людини і частотою виникнення побічних явищ при застосуванні лікарських засобів. Так, частота ураження периферичної нервової системи у повільних метаболізаторів (у даному випадку за ферментом М-ацетилтрансфераза) протитуберкульозного препарату Ізоніазид в 7 раз вище, ніж у швидких метаболізаторів. Частоти певних фенотипів у різних популяціях різні, напр., у європеїдній повільних метаболізаторів близько 59%, в негроїдній – близько 55%, у монголоїдних – 10–22%. Ефективність ліків визначається сумісною дією багатьох генів, тому певні параметри, пов’язані із застосуванням ліків, часто відповідають полігенному типу спадкування, для якого визначаються коефіцієнти успадкованості.

Розширення генетичних знань дозволяє вірогідно виявляти різницю у ступені та якості сприйняття одних і тих самих ліків як представниками різних рас, так і різних етнічних груп. Так, негроїди, у яких в цілому вдвічі частіше діагностують серцеву недостатність, порівняно з європеїдами менш сприйнятливі до дії препаратів, що часто застосовуються для лікування гіпертонічної хвороби. У людей з визначеним алелем гена, пов’язаним з високим ризиком хвороби Альцгеймера в літньому віці, практично не відзначається ефект від застосування широко розповсюдженого препарату Такрин для лікування цього захворювання. Причини атипичних реакцій організму на лікарських препаратів є не тільки спадкові зміни ферментів, але й деякі спадкові хвороби обміну речовин. У таких випадках розвивається підвищена чутливість організму до певних хімічних речовин, зокрема ліків. Напр., при недостатності глюкозо-6-фосфатдегідрогенази (Г-6-ФД) еритроцитів, що успадковується за Х-зчепленим рецесивним механізмом, багато ліків, напр. фурадонін, стрептоцид, хінін, примахін, викликають гемоліз. У хворих онкологічного профілю з генетично обумовленою недостатністю дигідропіримідиндегідрогенази відзначаються нейротоксичні ефекти при лікуванні препаратом 5-фторурацил, тому такі хворі мають потребу в інших ліках. Генетичний контроль метаболізму алкоголю є однією із серйозних причин, що впливають на схильність до алкоголізму. Перетворення алкоголю в альдегід контролюється ферментом алкогольдегідрогеназою, а перетворення альдегіду в оцтову кислоту – ферментом альдегіддегідрогеназою. За активністю обох ферментів виявлений поліморфізм, пов’язаний з етнічними розбіжностями. Популяційні дослідження показали, що приблизно 40–50% жителів Південного Китаю і Японії відрізняються різкою недостатністю ферменту альдегіддегідрогенази, що призводить до накопичення альдегіду в крові, прояву його токсичних ефектів, це вважається фактором низького ризику схильності до споживання алкоголю. Дефіцитом цього ферменту характеризується 40% представників племен південноамериканських індіанців, тоді як у племенах сіу і навахо, що живуть у Північній Америці, частота його недостатності становить тільки 5%. Серед популяції європейців і африканців дефіцит альдегіддегідрогенази практично не відзначається. У детоксикації багатьох шкідливих речовин, у т.ч. й компонентів сигаретного диму, бере участь фермент глутатіон-S-трансфераза. Індивіди з мутантною неактивною формою ферменту більшою мірою піддаються різним формам раку. Серед негроїдів, які проживають у США, частота гена глутатіон-S-трансферази приблизно дорівнює 0,31, а в різних європеїдів частота цього гена коливається в межах від 0,39 до 0,54. Цей феномен може служити поясненням різної міжпопуляційної захворюваності на рак. Доцільно проводити фармакогенетичні дослідження всіх нових ліків. Визначення етнічних категорій хворих стосовно метаболізму ліків дозволить модифікувати вже існуючі і препарати, що розробляються, з урахуванням генетичних особливостей кожної групи пацієнтів. З урахуванням даних епідеміологічних досліджень такий

підхід дозволить оптимізувати і регіональні фармацевтичні ринки, що також сприятиме зниженню витрат фармацевтичних компаній на випуск нових препаратів, а отже, – зниженню вартості ліків [5].

Генетика – як наука не стоїть на місці. Вона постійно в пошуку. Мине час і відбудеться новий якісний стрибок про який буде говорити весь світ. Вже зараз ведуться розмови про створення так званих ДНК-чипів і будь-яка людина зможе оперативно перевірити свої гени на наявність та схильність до хвороботворних мутацій. Потім їх можна буде мобільно виправляти. В цьому випадку особливу роль будуть надавати питанням етики. Адже необхідно юридично захищати право людини на таємність генома. Геномний портрет людини, який потрапить в розпорядження роботодавців, страхових компаній, приймальної комісії вузу – будь-кого, від кого в даний час залежить її доля, терміново видасть всі таємниці свого господаря, розповість про його нахили, терміни життя, можливі хвороби. Більшість юридичних осіб схиляються до того, що причину багатьох злочинів необхідно шукати в генах людини. В майбутньому генетична інформація може враховуватись при винесенні вироку. Вони стверджують, що світ стоїть на порозі створення нового карного кодексу завдячуючи проекту “Геном людини”. Гени не лише визначають вірогідність розвитку у людей спадкових хвороб, рис характеру, але й зможуть пояснити схильність людини до здійснення злочину. Ми стоїмо на порозі великих відкриттів, пов’язаних з розшифруванням генів, які відповідають за схильність до захворювань раком, інфаркту. Генетика допоможе запобігти шкідливим наслідкам куріння, алкоголізму, іншим небезпечним хворобам. Чи зуміємо ми вірно оцінити особисті досягнення? Деякі з них вже зараз викликають хвилю обурення, деякі – хвилю аплодисментів. Але лише час і досвід стануть критеріями істини [2, с.4-8].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бердишев Г.Д. Медична генетика / Г.Д.Бердишев, І.Ф.Криворучко. – К.: Вища шк., 1993. – 143 с.
2. Генетика – принцеса на горошині // Здоровье. – 1999. – № 10. – С. 4-8.
3. Голинська Є.Л. Генетика / Є.Л.Голинська. – К.: Рад. шк., 1973. – 144 с.
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.naturalist.if.ua/?p=4211>.
5. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.pharmacyclopedia.com.ua/article/283/farmakogenetika>.

*Аман Усейн, Абдразак Бабашев, Есен Усейн
(Алматы, Казахстан)*

СҮТҚОРЕКТІЛЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТОПТАРЫ

Омыртқалылардың ішіндегі сүтқоректілер алуан түрлі болып кездеседі. Өйткені ұзақ уақыт дамудың нәтижесінде сүтқоректілерге жататын организмдер жер бетіне кең таралып, әр түрлі тіршілік жағдайларына бейімделген [1, 316 б].

Алғашқы сүтқоректілер жерде - орманда тіршілік еткен болу керек, бірақ эволюциялық бейімделушілік төмендегідей экологиялық топтардың шығуына себепші болған: 1) жер бетін, 2) жер астын, 3) суды мекендейтіндер, 4) ұшатын жануарлар. Өзі тіршілік еткен ортасына қатысына қарай жоғарыда көрсетілген әрбір топ өзінен де ұсақ топтарға бөлінеді.

1. Жер бетін мекендейтіндер. Жер шарындағы құрлықтың барлығында кездесетін сүтқоректілердің үлкен тобы. Олардың алуан түрлі болуы кеңінен таралып, түрліше тіршілік жағдайларына бейімделуіне байланысты. Бұл топқа жататын жануарларды орманды мекендейтін және ашық кеңістікті мекендейтін деп екіге бөледі. Орманды және ірі бұталы жерді мекендейтін жануарлардың тіршілік жағдайына байланысты формасы да түрліше болады. Бұл жерлер өсімдігінің қалыңдығы, жануарлар мекендерінің тұрақты және түрлерінің, көп болуына әсер етеді. Өрісінің кеңдігі мен өсімдігінің бітік болуы қорегінің де алуан түрлі болуына әсерін тигізбей қоймайды. Ашық кеңістікті мекендейтін - сүтқоректілердің түрлері де сан жағынан көп деуге болады. Бұлардың тіршілік ету жағдайларының мынандай өзгешеліктері бар. Біріншіден - мекендейтін жерлерінде паналайтын табиғи бекіністер аз, ол жануарларды олардың жауларына - жыртқыштарға алыстан байқауына мүмкіндік береді; екіншіден - өсімдік тектес тамақтық заттар жеткілікті болады. Бұл экологиялық топқа әр түрлі отрядтың өкілдері қалталылар, насекомжемділер, кемірушілер, жыртқыштар және тұяқтылар жатады. Осының негізінде олар өсімдікпен қоректенетін - кемірушілер мен тұяқтыларды құрайды [3, 272 б].

2. Жер астында мекендейтін сүтқоректілерге – көртышқандар, соқырлар, цокорлар жатады. Көртышқандар насеком жеушілердің отрядына, соқырлар, цокорлар кемірушілердің отрядына, қалталы көртышқан көп тістілер отрядына жатады. Бұлардың бәрі де жер астында тіршілік етуге бейімделген, өмір бойы жер қыртысының астыңғы қабатында мекендейтін организмдер. Сүтқоректілердің бұл түрлері жердің әр түрлі бөліктеріне тараған, мысалы көртышқандар, цокорлар, көртышқандар, қалталы көртышқандар тараған. Бұлар жер астында тіршілік етуге маманданғанымен де, олар жеке топ құра алмайды, өйткені сүтқоректілердің ішінде де жер бетінде тіршілік етуге көшкендерін табуға болады. Мысалы, саршұнақтардың іні - тұратын мекені ғана, ал қоректік затын жер бетінен табады. Көптеген тышқандар, дала тышқандары жерден күрделі ін қазып, бірсыпыра қорегін сол жерден алады. Қыстақ маңында мекендейтін кішкентай сұр тышқан (*Microtus socialis*) тереңдігі 10-20 см және әрбір 10м² жерде 40-қа жететін ауызы бар иректелген күрделі індер қазып, соған

азығын жинап тұрақты түрде мекендейді. Жер астында тіршілік етуге толық көшкен - көртышқандар цокорлар және соқырлар болып есептеледі. Олар күндіз ешқашанда жер бетіне шықпайды. Іні тұрақты мекені емес, жер астымен жүріп өткенде қалған ізі сияқты. Көртышқан бос топырақты жерді қазбай, оның ішінде топырақты жан-жаққа ысырып жүзіп бара жатқан сияқты болады. Сондықтан жер астын мекендейтін аңдар індерінің біраз ғана бөлігін (0,01%) мекен етіп, дем алады және балалайды. Нағыз жер астын мекендейтін жануарлардың құрылысында ерекше белгілері болады. Денесі жұмыр, мойын айқын бөлінбеген. Аяғы қысқа, бірақ күшті. Түсі барқыт сияқты қысқа болады. Көздері кішкентай, кейде соқырлардікі тері қатпарлармен жабылып, құлақ қалқаны болмайды. Кейбіреулерінің құйрығының жұрнағы ғана болады. Осындай ерекшеліктердің барлығы олардың жер астындағы інінде де жүруге бейімделушілігі болып саналады. Әр түрлі жануарлардың жерді қазып, ін жасау тәсілдері түрліше болады, мысалы, көртышқандар - өзінің қалақша тәрізді алдыңғы аяқтарының мықты тырнағымен топырақты қазып босаған топырақты жан-жаққа және артқа қарай ысырып отырады. Вертикаль індерде топырақты денесінің алдыңғы жағымен итеріп шығарады. Цокорларда алдыңғы аяқтарының табандарымен қазады. Соқырлардың алдыңғы аяқтарының табандары мен тырнақтары нашар жетілген, сондықтан олар жерді өте жақсы жетілген күрек тістерімен қазады. Босаған топырақты көртышқандар мен цокорлар сияқты иығымен сыртқа ысырып. Шығарады [4, 295 б].

3. *Суда мекендейтіндер:* Жер бетінде тіршілік ететін жануардан бүтіндей су жануарларына айналуға көптеген аралық жағдайлар бар. Ол филогенетикалық жағынан суда тіршілік ететін сүтқоректілерге - ескек аяқтыларға жақын жыртқыштарда айқын байқалады. Су орталығымен алғашқы байланыс, жануарлардың тамақтық затты тек қана құрлықтан тауып қана қоймай, су жағасынан немесе судың өзінен табудан басталады. Мысалы, сасық күзеннің бір түрі - норка тұщы сулардың жағалауында мекендейді. Ол су жағалауынан қазған інінің аузын әрқашан құрлықтан шығарады. Өзі су маңындағы кемірушілермен (әсіресе су тышқандарымен 15-30%), амфибилермен (10-30%) және балықпен (30-70%) қоректенеді. Суда жақсы жүзеді, бірақ оның аяғының құрылысында және жүнінде айтарлықтай өзгеріс болған жоқ. Сумен тығыз байланысты - камшат. Іні судың жағасында болады да аузын судың астынан шығарады. Камшаттар су жағасынан 100-200 метрден артық қашық кетпейді. Негізінен судағы балықтармен (50-80%), амфибилермен (10-20%) қоректенеді. Камшаттардың аяқтары қысқа, саусақтарының арасында тері жарғақтары болады. Құлақ қалқандары өте кішкене келеді. Терісінің жүні ірі, сирек қылшықтан және қалың түбіттен тұрады. Теңіз камшаттарының (*Ephudra Iutriz*) бір түрі - Солтүстік Тынық мұхитты мекендейтін, систематикалық жөнінен ірі теңіз камшаттарына жақын жануарлар. Олар тіршілігінің көпшілігін суда өткізеді де тыныстау үшін жер бетіне шығады, сөйтіп судағы кірпілермен, моллюскалармен, краптармен, кейде балықтармен қоректенеді. Бұлар түнгі ұйқысын су жағасында өткізеді. Суда жақсы жүзеді, ауа тынық уақытта жүзіп су жағасынан алыстап та кетеді. Олар су жағасында ешқандай бекіністер жасамайды. Аяғы қысқа, саусақтары бірімен-бірі тері жарғақ арқылы қосылған, тырнағының нұсқасы ғана бар, құлақ қалқаны болмайды. Терісінің жүні өте сирек ірі қылшықтан және қалың түбіттен тұрады. Басқа отрядтың өкілдерінен аздап та болса сумен байланысты түрлерді кездестіруге болады. Насеком жемділердің ішінде су жертесері (*Neomys fodiens*) судан тамағының біразын алады, кейде қауіптен құтылады [2, 280 б].

Кемірушілердің ішінде тіршілігін жартылай суда өткізетін көптеген түрлері бар. Бұларға ондатралар, нутриялар жатады. Осы аталған кемірушілер негізгі қоректік заттарын судан, аздап та болса құрлықтан алады. Жауларынан қорғанады, олар су жағасынан ін қазып немесе су бетінде жүзіп жүрген өсімдік қалдықтарынан үйшік жасап, мекен етеді. Құлақ қалқаны болмайды. Саусақтарының, арасында тері жарғағы болады. Терісі жоғарыда айтылған жартылай су аңдарының сияқты болады. Ондатралар мен құндыздардың май бездері жақсы жетілген, бұл құстың безі сияқты қызмет атқарады. Ескек аяқтылар барлық тіршілігін суда өткізеді, су ішіндегі заттармен қоректенеді, су бетінде тынығады. Тек қана шағылысу, күшіктеу, түлеу үшін жағаға немесе мұзға шығады. Құрылысында өзіндік ерекшеліктері бар. Аяғы ескекке айналған, денесі ұршық тәрізді жұмыр болады. Артқы ескектері жүзген және сүңгіген кезде негізінен локомоторлық құралдың қызметін атқарады. Тері түгі болмайды, жылуды реттеу қызметін тері астындағы май қабаты атқарады. Ешқашанда құрлыққа шықпайтын нағыз су жануарлары - кит тәрізділер мен сирендер болып саналады. Тері жабындысы (түгі) артқы аяғы болмайды. Локомоторлық органның қызметін құйрық қанаты атқарады. Су - сүт қоректілер үшін екінші тіршіліктік орта болып есептеледі. Алғаш құрлықта тіршілік еткен жануарлар қайтадан су-да тіршілік етуге әр түрлі дәрежеде бейімделген. Жартылай, кейін толығынан су жануары болуының себебі: судан қорек іздеу мен жауларынан жасырынатын болған. Осы жолмен жануарлардың әр түрлі систематикалық топтары шыққан [5, 385 б].

4. *Ұшатын жануарларға* – қол қанаттылар немесе жарқанаттар жатады. Бұлар орманды жерді мекендеп, ағаштан-ағашқа секіру, кейін қалықтап барып түсу, соңында ұшуға бейімделген. Мысалы, тиін секіргенде аяқтарын жан-жағына кең жайып жіберіп, денесі керіліп, ауа кедергісін күшейтеді. Қалталы тиіндерінің (*Petairoides*) алдыңғы аяғының басына дейін жететін кішкене ұшу жарғағы болады. Біздің ұшарлардың (*Pteromys voiapz*) және оңтүстік азиялық жүн қанаттының (*Galeorithesis*) алдыңғы және артқы аяғының арасында екі бүйірінде ұшу жарғағы бар. Бұл жануарлар он шақты метр жерге ұшып бара алады. Нағыз ұшатын жануарларға — қол қанаттылар немесе жарқанаттар жатады. Өйткені, бұларда құстарға ұқсас бірнеше жаңа белгілер пайда болған. Мысалы, ұшуға әсер ететін еттері бекінетін, төс қыры болады. Оның кейбір

элементтерінің бірігіп кетуіне байланысты көкірек клеткасы мықты болып құрылған. Ми сауытының сүйектері де кірігіп кеткен. Түн жануарлары болғандықтан есіту және сезім органдары өте жақсы жетілген[6].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Қызыл кітабы. 4-басылым, қайта өңделген және толықтырылған 1 том : Жануарлар, 1-бөлім: Омыртқалылар (авторлар ұжымы). – Алматы, «Нұр-Принт», 2008. – 316 бет.
2. А.Бекенов, Б.Есжанов, С.М.Махмұтов. Қазақстан сүтқоректілері. – Алматы: «Ғылым», 1995. – 280 бет.
3. М.Қ.Жұмалиев, Б.Е.Есжанов: Жануарлар әлемінің биоалуантүрлілігі (сүтқоректілер) 4-бөлім. Бакалавр мен магистранттарға арналған оқу құралы Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. – Алматы: «Қазақ Университеті», 2007. – 272 бет.
4. Прокопов К.П. Новые материалы по численности краснокнижных видов пресмыкающихся и млекопитающих Казахстана // Selevinia. – 2002. – 295 бет.
5. Дәуітбаева К.Ә., Есжанов Б.Е., Сапарғалиева Н.С., Нұртазин С.Т. Жануарлар алуан түрлілігі. «Нур-Принт». – 2010. – 385 бет.
6. Алматы хайуанаттар бағының жеке сайты <http://www.almatyzoo.kz/>.

*Жұлдыз Усенова, Бейбит Исабеков
(Алматы, Қазақстан)*

МОНОНУКЛЕАРЛЫ ФАГОЦИТТЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ МАКРОФАГТАРДЫҢ ИММУНИТЕТТІК ЖАУАПТЫ РЕТТЕУДЕГІ РӨЛІ

Мононуклеарлы фагоциттер жүйесіне шығу тегі, морфологиясы және қызметтері бойынша біріктірілген шеткері қан моноциттері және әртүрлі локализациядағы макрофагтар кіреді.

Бүгінгі күні макрофагтардың көптеген иммунологиялық серпілістерге міндетті түрде қатысатыны анықталған. Осы жасушалардың иммундық жауапты қалыптастыру, реттеу және жүзеге асырудағы рөліне толығырақ тоқталсақ. [1, 752 б.]

Мононуклеарлы фагоциттер иммунитеттік жауапты реттеуде және қатардағы қорғаныш реакцияларында зор рөл атқарады. Макрофагтардың функциональдық активтілігі, плазмалық мембрана мен рецепторының күйі, лизосомалық аппараты организмнің иммунитет статусын анықтап, иммунжетіспеушілік синдромда имонодепрессивтік әсерлердің арқасында бірталай өзгеріске ұшырайды.

Макрофагтардың антигендік стимуляциясы кезінде реттеушілік рөлі олардың антигенді қан жүйесінен жинап, мембранасына шоғырландыра алатын қабілетімен байланысты. Ұсталып, қорытылған антигендер макрофагтың бетіне супреантигендік комплекс түрінде шығып Т және В – лимфоциттердің кездесіп әрекеттесетін орнынан айналады. Тимустәуелді антигендер макрофагтармен қорытылып «супреантигенге» айналуы қажет. Бұл комплексті молекула антигендік бөліктен және Ia белоктан тұрады. Ia белок гистосәйкестіктің бас комплексінің Ia ауданының өнімі. Супераантигеннің антигендік бөлігіне макрофаг сіңірген антигеннің гидролизіне лизосомасына керекті ферменттер жиынтығы болмаған соң қалған антиген бөлігі жатады. Ia – белок макрофагтың өзінде синтезделіп антигенмен қосылысуы үшін макрофаг бетінен ажырап шығады. Жасалған супер антиген жоғарғы иммуногенді, оның тек осындай түрі ғана Т-лимфоциттермен айырылып танылады. Ia антиген комплексі Т – Т хелперлермен әрекеттесіп, ол Т – В сәйкес В – лимфоциттерді иммунитет жауабына араластырады. [2, 49-53 б.]

Кейбір кездерде макрофаг бетінде басқа типті «супераантиген», тимус – тәуелсіз антиген қатарына жататын антигендер түзіледі. Бұл супераантиген белгілі бір антиген детерминантының полимеразациялануынан шыққан мультиантигендік құрсау болып табылады. Ол В – лимфоциттің сәйкес клонын дифференциалап пролиферациялайды.

Қан моноциттері мен тіндік макрофагтар антигендерді тану қызметінен басқа Т – және В- лимфоциттердің дифференцировкасына, пролиферациясына және функциональдық белсенділігіне әсер ететін бірқатар факторларды өндіреді.

Барлық монокиндер иммунологиялық серпілістердің ағымына ынталандырушы әсер етеді, атап айтқанда ИЛ-1 мен ИЛ-6 Т - лимфоциттердің түзілуі мен дифференцировкасына ықпал етеді, сонымен қатар олардың әртүрлі антигендер мен митогендердің әсеріне сезімталдығын жоғарылатады. Антигенді және митогенді стимуляция кезінде макрофагтар НК- жасушалары мен Тх1- жасушаларының белсенділігін жоғарылататын ИЛ-12 өндіреді және бөледі. Бұл цитокиндер Т – тәуелді антигендерге қарсы антидене өндірілуінің индукциясына қатысады. [3, 218-221 б.]

Лимфоциттерге ынталандырушы әсерді макрофагтар басқа монокиндердің көмегімен де жүзеге асыра алады, бірақ ол үшін тікелей жасуша аралық қарым-қатынаста болу керек. Әсіресе бұл жағдай тимустағы антиген тәуелсіз дифференцировка үрдісі кезінде байқалады. Т – лимфоциттер макрофагтардың бетінде өзіндік «шоқ» түзеді және олардың бетімен баяу жылжиды (мұндай байланыс уақыты 20 минуттан 5 сағатқа дейін

созылады, ал антигентәуелді дифференцировка кезіндегі антигенді тану үрдісі шамамен 24-72 сағат болуы мүмкін).

Осылайша макрофагтармен сүйек кемігіндегі В – лимфоциттерде де әрекеттесуі мүмкін. Лимфоциттердің макрофагтармен осылайша әрекеттесуі олардың жетілуі мен дифференцировкасы үшін қажетті кезең болуы мүмкін.

Соңғы жылдары моноцит/макрофагтармен өндірілетін колониестимулдаушы факторлардың әсері зерттелуде. Олар сүйек кемігіндегі гранулоцит пен моноциттердің ізашар жасушаларына тікелей митогендік әсер етеді. Сол арқылы макрофагтар қан жасаушы бағана жасушаларының көбеюін реттейді.

Екінші жағынан, макрофагтар иммунологиялық серпілістер мен жасушалық пролиферация үрдістерін басатын цитокиндерді өндіреді. Фагоцитоз кезінде макрофагтармен бөлінетін ИЛ-12 Тх2 дифференцировкасын тежейді, нәтижесінде аталған жасушалардың барлық қызметтері тежеледі. Сонымен қатар, ИЛ-12 НК-жасушалармен IFN- γ өндірілуін ынталандырады. Аталған жасушалармен өндірілген IFN- γ макрофагтармен ИЛ-12 өндірілуін белсендіреді. Осылайша позитивті кері байланыс қамтамасыз етіледі, яғни ИЛ -12 IFN- γ өнімін ынталандырса, ол өз кезегінде макрофагтарды қуатты түрде белсендіру арқылы олармен ИЛ-12 өндірілуін белсендіреді.

Макрофагтармен өндірілетін цитокиндер Т – және В- лимфоциттердің көптеген қызметтерін реттейді. Ал макрофагтардың қызметі, өз кезегінде басқа иммунды хабарлы жасушалармен өндірілетін бірқатар цитокиндермен реттеледі. Олардың ішінде маңызды рөлді IFN- γ атқарады.

Сонымен қатар, IFN- γ моноцит/макрофагтарда I және II кластағы МНС антигендердің таныстырылуы біршама жоғарылайды. IFN- γ макрофагтармен ИЛ-12 өндірілуін ынталандырумен қатар В7 костимулдаушы молекуласының экспрессиясын және TNF- α өндірілуін шақырады. IFN- γ интерлейкин – 12 синергист болып келеді.

IFN- γ мен MAF макрофагтардағы лизосомды ферменттердің белсенділігін жоғарылатады және олардың сыртқы ортаға бөлінуін күшейтеді, сонымен қатар макрофагтардың цитотоксикалық қабілетін күшейте отырып, олардың пролиферациясына әсер етеді. [4, 118-121 б.]

Барлық қызметтерінің ішінде IFN- γ ең маңызды әсерлері – макрофагтардың эффекторлық қызметін белсендіру, яғни олардың микробицидтілігін, вирустарға қарсы белсенділігін, ісіктерге қарсы цитотоксикалық әсерін, II кластағы МНС антигендері мен Fc γ RI экспрессиясын, супероксидті және нитроксидті радикалдардың өнімін және бірқатар цитокиндер мен хемокиндердің (IFN- β , ИЛ-1, TNF- α , ИЛ-12) өндірілуін жоғарылату.

Қабынуға қарсы цитокин – ИЛ-10 макрофагтар үшін альтернативті реттегіш цитокин қатарына жатады. Ол IFN- γ әсерінен ынталанатын макрофагтардың барлық қасиеттері мен қызметтерін тежейді. ИЛ-10 моноциттер мен макрофагтар және белсендірілген Тх2 жасушалары өндіреді. Бұл цитокин ИЛ-12 өндірілуінің физиологиялық антогонисті мен тежегіші және IFN- γ өндірілуін тежей отырып Тх жасушалармен жүзеге асатын иммундық жауапты түгелдей тежейді.

ИЛ- макрофагтар бөлетін барлық қабыну алды цитокиндерінің (ИЛ-1, ИЛ-6, ИЛ-8, ИЛ-12 және TNF- α) өндірілуін тежейді, сондай-ақ НК – жасушаларында TNF- α мен ИЛ-12 үшін рецепторларының экспрессиясын тежейді. ИЛ-10 – ның макрофагтармен ИЛ-1, ИЛ-6 мен TNF- α өндірілуін және тотығу жарылысын тежеу қабілеті, оның ИЛ-12 өнімін тежеу қабілетімен байланысты. [5, 156-159 б.]

Қорыта келгенде, макрофагтың иммундық жауап үрдісі кезінде Т – және В – лимфоциттердің әртүрлі субпопуляциялары мен макрофагтар арасында күрделі қарым-қатынас болады. Ол тікелей әсерлесу арқылы, сондай-ақ кең спектрдегі гуморалды факторлардың өндірілуі арқылы жүзеге асады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ярилин АА. «Иммунология» ГЭОТАР Медиа, 2010. – 752 с.
2. А.Қ. Бұлашев «Иммунология». – Астана, 1998. – 49-53 б.
3. Б.Т. Толысбаев, К.Б. Бияшев «Микробиология және иммунология». – Алматы, 2008. – 218-221 б.
4. Шортанбаев Ә. Ә., Кожанова С. В. «Жалпы иммунология». – Алматы, 2008. – 118-121 б.
5. Петров Р.В., Хаитев Р.М. «Иммуногены и вакцины нового поколения, 2011. – 156-159 б.

СЕКЦИЯ: ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

Марина Гонцій
(Одеса, Україна)

СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЧАСОВИХ РЯДІВ МАКСИМАЛЬНИХ ВИТРАТ ВОДИ ТА ШАРІВ СТОКУ РІЧОК УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Катастрофічні паводки в Карпатах є характерною рисою гідрологічного режиму річок гірської території України. Карпати є одним із найбільш паводконебезпечних регіонів України, на який припадає найбільша кількість руйнівних паводків (1911, 1927, 1931, 1941, 1947, 1955, 1957, 1964, 1969, 1970, 1980, 1998, 2001, 2008 рр.). Тут впродовж року може спостерігатися по декілька дощових паводків, які часто набувають катастрофічного характеру. Першочерговою задачею є визначення статистичних параметрів максимального стоку дощових паводків для одного із стихійних регіонів України.

Статистична обробка часових рядів стокових характеристик паводків (водопіль) частіше усього спирається на метод моментів, а в останні роки - і на метод найбільшої правдоподібності [1]. У першому випадку безпосередньо по наявних рядах розраховуються параметри статистичного розподілу: середнє арифметичне рядів \bar{X} , коефіцієнтів варіації C_V і асиметрії C_S , у другому – середнє, C_V і співвідношення C_S/C_V .

Кінцевою ціллю статистичного аналізу часових рядів стокових величин є визначення розрахункових характеристик різної ймовірності перевищення $P\%$. Тому крім точності обчислення параметрів розподілу важливо мати уявлення й про похибки встановлення відповідних квантилів x_p . У даній роботі відносна похибка використовувалася при оцінці точності обчислення максимальних витрат води опорної забезпеченості $P=1\%$.

Для досліджень та аналізу дощових паводків на річках Українських Карпат залучена гідрометеорологічна багаторічна інформація про шари та максимальні витрати води дощових паводків теплого періоду (станом на 2010 рік).

Для обґрунтування розрахункової методики створено базу вихідних даних по максимальному дощовому стоку річок досліджуваної території по 93 гідрологічних станціях і постах Державної мережі Гідрометслужби в межах території Українських Карпат.

Діапазон площ водозборів, які висвітлені гідрологічними спостереженнями, охоплює басейни з розміром від 18,1 (р. Кам'янка – с. Дора) до 9140 км² (р. Тиса – смт Вилोक). Важливим показником гідрологічної вивченості території є тривалість стокових спостережень на річках. Тривалість рядів спостережень за стоком води на досліджуваній території становить від 16 (р. Ріка – с. Нижній Бистрий) до 99 (р. Прут – м. Чернівці) років. При цьому більшість постів (76,3%) мають ряди спостережень тривалістю від 21 до 60 років, 19 постів (20,5%) – більше 60 років. Ряди довжиною менше 20 років є лише на 3 постах, що становить 3,2% від загальної кількості. Найбільш тривалий ряд – 99 років (р. Прут - м. Чернівці). Середній період спостережень становить 48 років.

Недостатньо вивченими є невеликі водозбори з площею до 100 км² – їх частка становить 12,9%. Більшість водозборів (67,8% від загального їх числа) мають величини площ від 101 до 1000 км², а 17,2 % – від 1001 до 5000 км². Кількість постів, розташованих на річках з площами водозборів більших за 5000 км² – 2,1 %.

В силу паводкового режиму річок Карпат то в одній, то в іншій частинах регіону практично щорічно формуються паводки, які за своїми розмірами наближаються і навіть перевищують історичні, наприклад, паводки 1998, 2001 та 2008 років. З цієї причини спеціалістами періодично проводиться уточнення ймовірнісних характеристик виняткової повторювальності.

Статистичні параметри емпіричних рядів максимальних витрат води та шарів стоку по 93 гідрологічних постах обчислені методами моментів і найбільшої правдоподібності, а характеристики Q_m (Y_m) 1%-ї ймовірності перевищення встановлювалися, відповідно до методики С.Н. Крицького і М.Ф. Менкеля [2], заснованої на сумісному аналізі полів \bar{Q}_m (\bar{Y}_m), C_V і C_S/C_V . Аналіз даних показує, що по обох методах (найбільшої правдоподібності і моментів) отримані в загальному збіжні значення коефіцієнтів варіації C_V .

Коефіцієнти варіації для максимальних витрат води Q_m у свою чергу відрізняються досить значною просторовою мінливістю: за методом моментів – від 0,38 (р. Лютянка (Люта) – с. Черногорова) до 1,66 (р. Чорнява – с. Любківці); відповідно за методом найбільшої правдоподібності, діапазон коливання C_V становить від 0,38 (р. Лютянка (Люта) – с. Черногорова) до 1,79 (р. Чорнява – с. Любківці), при середньому значенні $C_V = 0,75$ та $C_V = 0,78$, відповідно. З метою порівняння цих величин побудовано відповідний графік (рис. 1а).

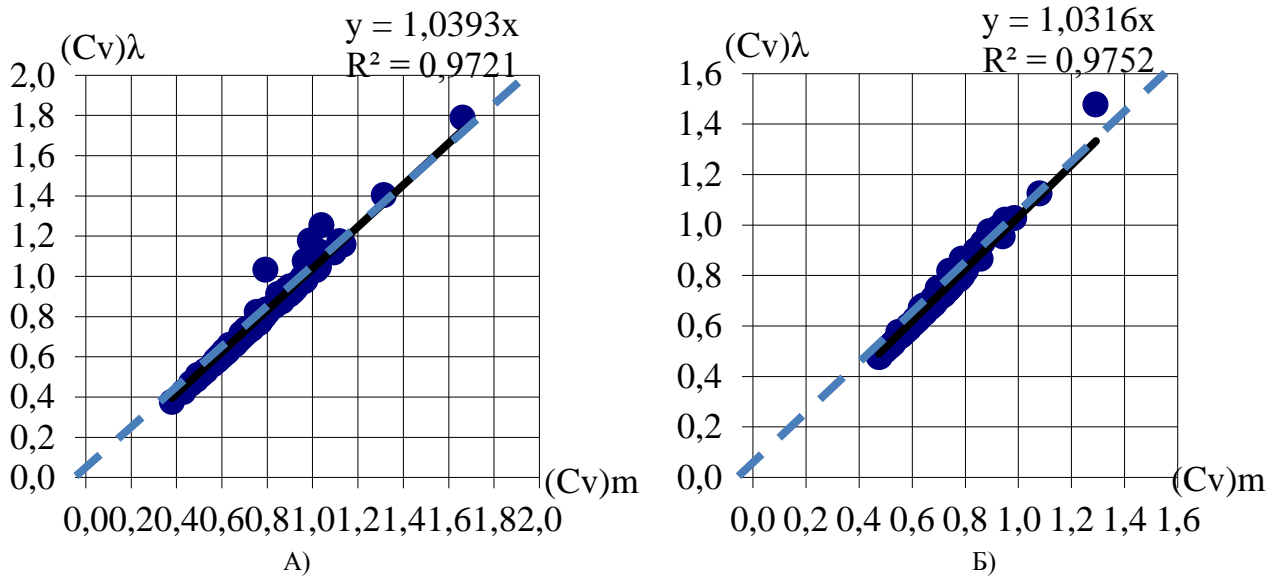

Рис. 1. Порівняння коефіцієнтів варіації максимальних витрат води (А) та шарів стоку (Б) дощових паводків на річках Українських Карпат за теплий період, розрахованих за методами моментів (вісь абсцис) і найбільшої правдоподібності (вісь ординат).

Діапазон коливання коефіцієнтів варіації C_V для максимальних шарів стоку Y_m : за методом моментів – від 0,48 (р. Ріка - м. Хуст, р. Жденівка – с. Верхня Грабівниця, р. Стрий – м. Турка) до 1,29 (р. Лужанка - м. Гошів); за методом найбільшої правдоподібності – від 0,48 (р. Ріка – м. Хуст, р. Жденівка – с. Верхня Грабівниця, р. Стрий – м. Турка) до 1,48 (р. Лужанка – м. Гошів). Середнє значення коефіцієнта варіації C_V за методом моментів дорівнює 0,70, а за методом найбільшої правдоподібності – 0,72. Також з метою порівняння і цих величин побудовано відповідний графік (рис. 16).

При значеннях коефіцієнтів варіації, менших за 1,0, результати за обома методами практично однакові. Що стосується діапазону $C_V > 1,0$, то в цьому випадку метод найбільшої правдоподібності дає значення вищі, приблизно на 3% для максимальних витрат води та 4% - для шарів стоку дощових паводків.

Оскільки в нормативному документі [1] при значеннях $C_V > 0,5$ рекомендовано використовувати метод найбільшої правдоподібності, то в подальших розрахунках йому також було віддано перевагу, причому в усьому діапазоні C_V .

Проте величини співвідношення C_S/C_V для шарів стоку і максимальних витрат води досить близькі між собою, а осереднені значення взагалі співпадають. Отже, для подальших розрахунків співвідношення C_S/C_V для Q_m та Y_m дощових паводків на річках Українських Карпат прийнято на рівні 3,0.

Для визначення максимальних витрат води та шарів стоку опорної забезпеченості $P=1\%$ використана крива трипараметричного гама-розподілу.

Модуль стоку 1%-ї ймовірності, обчислені на основі кривої трипараметричного гама-розподілу при індивідуальних оцінках C_V і закріпленому співвідношенні $C_S/C_V = 3,0$, змінюються в залежності від географічного і висотного положення водозборів від $0,20 \text{ м}^3/\text{с км}^2$ (р. Латориця - м. Чоп, $F = 2870 \text{ км}^2$, $H_{cp} = 310 \text{ м}$) до $4,15 \text{ м}^3/\text{с км}^2$ (р. Кам'янка - с. Дора, $F = 18,1 \text{ км}^2$, $H_{cp} = 870 \text{ м}$).

Шари стоку 1%-ї ймовірності, обчислені на основі кривої трипараметричного гама-розподілу при індивідуальних оцінках C_V і закріпленому співвідношенні $C_S/C_V = 3,0$, змінюються в залежності від географічного і висотного положення водозборів від 88 мм (р. Ворона – с. Тисмениця, $F = 657 \text{ км}^2$, $H_{cp} = 330 \text{ м}$) до 512 мм (р. Лужанка - м. Гошів, $F = 146 \text{ км}^2$, $H_{cp} = 660 \text{ м}$).

Для переходу до інших забезпеченостей рекомендуються перехідні коефіцієнти λ_p , одержані із відповідних залежностей $Q_p = f(Q_{1\%})$ та $Y_p = f(Y_{1\%})$ (табл. 1).

Таблиця 1

Перехідні коефіцієнти від максимальних витрат води та шарів стоку дощових паводків опорної ($P=1\%$) забезпеченості до інших забезпеченостей ($P\%$) для гірських річок Українських Карпат

$P\%$	1,0	3,0	5,0	10
$\lambda_p (Q_m)$	1,0	0,752	0,645	0,507
$\lambda_p (Y_m)$	1,0	0,754	0,646	0,510

Порівняння максимальних витрат води та шарів стоку дощових паводків на річках Українських Карпат, встановлених за допомогою кривих біноміального і трипараметричного гама-розподілу показало, що вони мало різняться між собою. Відносні похибки обчислення квантилів трипараметричного гама-розподілу для $Q_{1\%}$ у середньому для водозборів Карпат, що аналізуються, знаходяться на рівні 15,8% та для $Y_{1\%}$ – 15,9%.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рождественский А.В., Чеботарев А.И. Статистические методы в гидрологии. – Л.: Гидрометеиздат, 1974. – 423 с.
2. Крицкий С.Н., Менкель М.Ф. Гидрологические основы управления речным стоком. – М.: «Наука», 1981. – 254 с.
3. Пособие по определению расчетных гидрологических характеристик. – Л.: Гидрометеиздат, 1984. – 447 с.

СЕКЦИЯ: ЕКОЛОГІЯ

*Олександра Заїченко, Ірина Плаксієнко, Павло Писаренко
(Полтава, Україна)*

ЕКОЛОГО-ХІМІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ОРГАНІЧНОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ

Широкомасштабний і до кінця непередбачуваний вплив людини на всі без винятку складові частини біосфери досягає свого критичного рівня. Вичерпність багатьох природних ресурсів створює певні труднощі в забезпеченні людства матеріальними благами, забруднення навколишнього природного середовища призводить до порушення нормальних умов існування живих організмів, до зростання економічних збитків. Природний потенціал землі як природного ресурсу можна примножувати тільки при зваженому підході до її використання. Тож, обов'язковою умовою екологізації сільськогосподарського виробництва є еволюційний перехід до застосування прогресивних форм і методів користування земельними ресурсами, які б максимально відповідали умовам навколишнього природного середовища. Саме усвідомлення зростаючої екологічної загрози внаслідок інтенсивного ведення землеробства стимулює розробку органічної моделі землеробства, яка відповідає життєвим інтересам суспільства [3, с.12].

Україна має великий потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції, реалізації її на експорт та внутрішнього споживання. В «Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України до 2020 р.» серед пріоритетних напрямів вказано забезпечення продовольчої безпеки держави шляхом сприяння розвитку органічного землеробства, насамперед, в особистих селянських і фермерських господарствах. Прикладом успішного впровадження органічного землеробства в Полтавській області є досвід роботи провідного господарства Шишацького району ПП «Агроєкологія». Здобутки «Агроєкології» широковідомі аграріям області: урожайність зернових культур в Шишацькому районі – 68,0 ц/га (по області – 55,9 ц/га); пшениці 54,7 ц/га (по області - 45,2 ц/га), ячміню – 33,9 ц/га (в області - 25,2 ц/га). Урожайність кукурудзи, проса, вівса в Шишацькому районі також більше на 40-60% в порівнянні з показниками області. Показники взято за 2013 рік, через форс мажорні обставини в Україні в 2014-2015 роках.

Але на сьогодні недостатньо напрацьовані методичні та еколого-економічні засади переходу господарств від традиційного до органічного виробництва.

Мета нашого дослідження – систематизація інформації щодо екологічного стану ґрунтів районів Полтавської області для вибору певної моделі переходу до органічної системи землеробства і прогнозування економічної ефективності органічного господарювання у конверсійний період.

Для ведення органічного землеробства сільськогосподарські землі повинні відповідати певним вимогам щодо рівня їх родючості та відсутності забруднення пестицидами, важкими металами, радіонуклідами тощо. Для оцінки екологічного стану територій аналізують усю наявну інформацію про співвідношення основних типів угідь, ґрунтовий покрив, агрокліматичні умови, розораність, еродованість і родючість ґрунтів, наявність у межах території небезпечних у екологічному відношенні промислових та інших підприємств, види і рівень забруднення атмосферного повітря, поверхневих вод, ґрунту.

В ході моніторингу, зробленому Полтавським обласним державним проектно-технологічним центром охорони родючості ґрунтів і якості продукції, у ґрунтовому покриві Полтавської області не виявлено радіонуклідів цезію і стронцію, солей важких металів вище ГДК, однак викликають занепокоєння високі значення вмісту кадмію в деяких районах – 0,53мг/кг (ГДК- 0,7). Все частіше виявляються зразки ґрунту, в яких залишкова кількість пестицидів вже на рівні, вдвічі і навіть в четверо більше ГДК (Кобеляцьке об'єднання «Сільгоспхімія», Хорольське об'єднання «Райсільгосп хімія» та ін.). [5]. Значної шкоди земельним ресурсам завдають ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», ВАТ «Укртатнафта» внаслідок специфіки технології виробництва, Кременчуцька ГЕС, водами Кременчуцького водосховища інтенсивно розмивається берег на території Кременчуцького і Глобинського районів. В цілому, агрохімічні дані свідчать, що угіддя більшості районів Полтавщини цілком або обмежено придатні для ведення органічного землеробства.

Але наявності екологічно чистих земель недостатньо, важливими показниками для розвитку сільського господарства, які визначають родючість ґрунту, є вміст гумусу (не менше 2,0-2,5%) та забезпеченість поживними елементами (рухомими фосфатами, обмінним калієм та легкогідролізованим азотом). За даними лабораторії екологічної безпеки земель Полтавського центру охорони родючості ґрунтів на 2013р. сільськогосподарські угіддя Полтавщини мають рН сольового ґрунту близький до нейтрального, а середній вміст гумусу по області – 3,26. Найвищі показники у Карлівському (4,33), Машівському (4,21) і Чутівському (3,94) районах [1]. Найбагатші на гумус землі крайніх східних районів області, найбідніші – західних. Землі центральних районів займають проміжне місце (табл.). І все таки середній вміст гумусу у ґрунтах області, за відношенням до еталонного (6,2%) складає тільки 52,5%. Отже, всі ґрунти потребують збереження і збільшення кількості гумусу. Протягом останніх десятиліть тенденція зменшення гумусу спостерігається у Хорольському, Диканському, Велико-Багачанському районах. Поряд із цим, у деяких районах (Чорнухівському Семенівському, Кременчуцькому, Козельщинському) спостерігається незначне підвищення вмісту гумусу на

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

0,05–0,1% завдяки застосуванням нової ґрунтообробної техніки з безвідвального обробітку ґрунту, залишення рослинних решток на полі [1].

У більшості районів області за даними лабораторії екологічної безпеки земель вміст рухомого фосфору у ґрунтах Полтавщини підвищений, у деяких – середній (51,0-101,0 мг/кг). Вміст обмінного калію у більшості районів знаходиться в межах 81,0–121,0 мг/кг; у Полтавському, Диканському, Чутівському, Карлівському, Машівському і Новосанжарському районах – високий рівень (121,0–180,0 мг/кг) [2].

Таблиця

Показники вмісту гумусу і поживних речовин районів Полтавщини

Адміністративні райони	Гумус	Рухомий фосфор P ₂ O ₅ , мг/кг	Обмінний калій, мг/кг	Азот легко- гідролізований мг/кг
Велико-Багачанський	3,30	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Гадяцький	3,01	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Глобинський	3,30	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Гребінківський	3,47	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Диканський	3,25	101,0-151,0	121,0-180,0	101,0-150
Зіньківський	3,06	51,0-101,0	81,0-121,0	101,0-150
Карлівський	4,33	101,0-151,0	121,0-180,0	101,0-150
Кобеляцький	2,92	101,0-151,0	81,0-121,0	<100
Козельщинський	2,96	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Котелевський	3,03	51,0-101,0	81,0-121,0	101,0-150
Кременчуцький	2,82	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Лохвицький	3,09	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Лубенський	2,93	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Машівський	4,21	101,0-151,0	121,0-180,0	101,0-150
Миргородський	3,39	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Новосанжарський	3,16	101,0-151,0	121,0-180,0	<100
Оржицький	3,12	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Пирятинський	2,81	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Полтавський	3,42	101,0-151,0	121,0-180,0	101,0-150
Решетилівський	3,25	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Семенівський	3,494	51,0-101,0	81,0-121,0	101,0-150
Хорольський	3,14	101,0-151,0	41,0-81,0	101,0-150
Чорнухинський	2,60	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150
Чутівський	3,94	51,0-101,0	121,0-180,0	101,0-150
Шишацький	3,38	101,0-151,0	81,0-121,0	101,0-150

Вміст азоту легкогідролізованого в ґрунтах у більшості районів занижений (101–150 мг/кг), а в Новосанжарському і Кобеляцькому районах дуже низький (<100 мг/кг). В цілому у порівнянні зі стандартами забезпеченість ґрунтів Полтавської області азотом, фосфором та калієм є достатньою для розгляду ефективної моделі переходу до вирощування сільськогосподарських культур за органічною системою землеробства.

В цілому забезпеченість ґрунтів Полтавщини поживними елементами та мікроелементами є достатньою для вирощування сільськогосподарських культур.

Важливу роль у визначенні родючості ґрунту відіграють мікроелементи, основними є бор, цинк, мідь, марганець. Загалом показники їх вмісту коливаються по області: вміст бору – високий (1,15 – 1,53мг/кг); цинку – низький (0,64 – 0,83мг/кг); міді – середній (0,3 – 0,35мг/кг), лише в Гадяцькому районі високий (>0,51 мг/кг); марганцю – середній (33,1 – 49,2мг/кг) [4]. Найбільш забезпеченою мікроелементами є друга ґрунтово-кліматична зона області, до якої входять Глобинський, Решетилівський, Великобагачанський, Диканський, Полтавський, Чутівський, Котелевський, Миргородський, Зіньківський райони. Найменш забезпечені мікроелементами ґрунти районів, що входять до складу першої ґрунтово-кліматичної зони (Гадяцький, Лохвицький, Чорнухинський, Пирятинський, Оржицький, Лубенський, Гребінківський райони). Але в цілому ґрунти Полтавської області середньо забезпечені основними мікроелементами та їх кількість достатня для оптимального живлення сільськогосподарських культур [4].

Але наявності потенційно придатних для ведення органічного землеробства земель ще недостатньо. Перехід від інтенсивних технологій до органічного землеробства є досить тривалим процесом (до 5 років), і супроводжується певними економічними ризиками та необхідністю розробки стратегічних моделей переходу до органічної системи. Агрохімічні показники ґрунту суттєво впливають на вибір моделі переходу до органічного землеробства, обсяг витрат на комплекс стабілізаційних робіт, рівень рентабельності в перехідний період. Так, урожайність пшениці озимої залежить від запасів рухомих форм фосфору і калію в ґрунті, збільшення вмісту цих елементів від середнього до високого дає приріст урожаю пшениці близько 12 ц/га і вище, а також знижується залежність врожаю від погодних умов [3, с. 82].

Дослідження агрохімічного стану ґрунтів різних районів Полтавщини дозволяють обрати систему заходів для переходу до органічної системи землеробства без значних витрат, коротким конверсійним періодом, достатньо високим очікуваним рівнем рентабельності вирощування.

Незважаючи на гострі проблеми становлення, органічний сектор в Україні може бути багатообіцяючим і дуже перспективним завдяки наявності в країні родючих чорноземних ґрунтів і міцним традиціям сільськогосподарського виробництва. В перспективі органічне землеробство дозволить узгодити й гармонізувати економічні, екологічні та соціальні цілі в галузі сільського господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль В.В. Сучасний стан забезпеченості ґрунтів Полтавської області гумусом (органічною речовиною). /В.В.Коваль, В.О.Наталочка, С.К.Ткаченко, О.В.Міненко // Вісник ПДАА. – 2013. – №3. – С.84-87.
2. Коваль В.В. Сучасний стан родючості ґрунтів Полтавської області. / В.В.Коваль, В.О.Наталочка, С.К.Ткаченко, О.В.Міненко // Вісник ПДАА. – 2012. – №2. – С.76-82.
3. Писаренко В. М. Агроекологія / В.М.Писаренко, П.В.Писаренко, В.В.Писаренко. – Полтава: [Говоров С. В.], 2008. – 256 с.
4. Писаренко П. В. Дослідження агроекологічного стану ґрунтів Полтавської області за результатами їх еколого-агрохімічного обстеження./П.В. Писаренко, Ю.О. Чухліб // Вісник ПДАА. – 2011. – №3. – С.12-15.
5. Швидь С.Ф., Динаміка залишкових концентрацій пестицидів у ґрунтах Полтавської області / С.Ф.Швидь, Л.М.Швидь, В.О.Наталочка, С.К.Ткаченко // Вісник ПДАА. – 2010. –№3. – С.26-31.

*Сергій Махлинець, Тетяна Махлинець, Надія Кампов
(Мукачєво, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ

У наш час загострилися протиріччя, які поставили під загрозу можливість подальшого існування людини і природи. Виникла екологічна криза, яка багато в чому обумовлена не тільки соціально-економічними, техніко-технологічними, політичними причинами, а й причинами духовного порядку. Глобальна екологічна криза – це не результат якоїсь одиної помилки, неправильно обраної стратегії технічного або соціального розвитку. Це відображення глибинної кризи культури, що охоплює весь комплекс взаємодії людей один з одним, з суспільством і природою. У нашому житті спостерігаються явища духовного занепаду за рахунок трансформації цілей і цінностей. Сучасна екологічна ситуація стала наслідком соціально-економічного розвитку світового співтовариства, орієнтованого на технократичні цілі, цінності і матеріальне споживання, відсунувши на другий план духовні фактори існування і позначили ознаки духовної кризи.

Екологічна культура – складова загальноосвітньої культури, яка характеризується глибоким і узагальнюючим осмисленням важливості екологічних проблем для майбутнього розвитку людства.

Екологічна культура є за своєю суттю своєрідним "кодексом поведінки", що лежить в основі екологічної діяльності та екологічної поведінки. Вона включає в себе певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральних почуттів та моральної оцінки ставлення людини до природи.

Екологічна культура за своїм змістом є сукупністю знань, норм, стереотипів та "правил поведінки" людини в оточуючому їй природному світі. Хоча феномен екологічної культури є надбанням ХХ ст., про екологічну компоненту культури можна твердити від самих початків появи людини. Ця компонента проявлялась як сукупність певних екокультурних норм, "заборон" та "дозволів".

Екокультурні норми не є чимось сталим та незмінним. Вони трансформуються і розвиваються під впливом пануючого в суспільстві способу перетворення природного простору. На кожному етапі свого розвитку вони включають найсуттєвіші надбання способів організації людської діяльності, накопичених суспільством на протязі всієї історії його розвитку. Екокультурні стереотипи поведінки виступають як транслятор досвіду екологічної діяльності людей від покоління до покоління, збереження певної константної складової. В той же час вона виконує і функцію подолання віджилого, сприяння створенню нового, адаптації до дійсного. На сучасному етапі ця функція виступає як основоположна і направлена на створення якісно нової системи засобів та механізмів, що сприяють розв'язанню проблеми глобальної екологічної кризи.

До функцій екологічної культури можна також віднести:

- 1) виховну – формування певних стереотипів поведінки щодо природи як окремих індивідів, так і суспільства в цілому;
- 2) прогностичну – створення можливості передбачення наслідків людської діяльності, результатів перетворення природи;
- 3) регулятивну – управління ставленням суспільства до природи в процесі господарської діяльності.

Об'єктом формування екологічної культури є населення, що розглядається і як єдине ціле, і як сукупність соціальних груп, поділяються за віком, місцем проживання, соціально-професійної приналежності, освітнього

рівнем, рівнем доходів, видів виробничої діяльності, а в кінцевому рахунку – за менталітетом, рівнем свідомості, громадянської відповідальності.

Головна функція екологічної культури виражається в її меті – організації взаємовідносин суспільства та природи таким чином, щоб були враховані практичні потреби суспільства та "прагнення" природи до підтримки стабільності власного нормального стану, і тим самим збереження умов для існування та розвитку людства [4].

Структура екологічної культури, крім аналізу консервативного та творчого компонентів, може бути розглянута за аналогією з структурою екологічної свідомості: індивідуальна та масова, побутова та теоретична. В екологічній культурі особистості відображається процес особистісного вияву екологічної свідомості епохи, тобто екологічний світогляд особистості формується в процесі оволодіння навичками практичної діяльності щодо природи. Екологічна культура суб'єкту перетворення природи існує у вигляді культури соціальної групи та культури особистості. Злиття цих двох типів культур – групи та особистості – створює цілісну екологічну культуру історичної епохи.

Екологічна культура виникає шляхом формування умов, що сприяють розгортанню її принципів, та завдяки спеціальному виду діяльності – екологічному вихованню. Від рівня екологічної культури людства, і в першу чергу молоді, якій належить майбутнє, залежить вирішення проблеми глобальної екологічної кризи, збереження природних умов існування цивілізації.

Екологічна культура населення розглядається як невід'ємна частина загальнолюдської культури, що включає моральні цінності, норми поведінки, та способи взаємодії людей у сфері охорони навколишнього середовища. Екологічна культура – це рівень сприйняття людьми природи, навколишнього світу і оцінка свого становища у всесвіті, ставлення людини до світу. Тут необхідно відразу прояснити, що мається на увазі не ставлення людини і світу, що передбачає ще й зворотний зв'язок, а лише ставлення його самого до світу, до живої природи [3].

Культура представляє собою міру людського в людині, характеристику його власного розвитку, а також розвитку суспільства, його взаємодії з природою. Екологічна культура, відображає ставлення людини до природи, його моральність. Екологічна моральність повинна виступати нині як категоричний імператив особистості, держави, суспільства. Людина приходить у світ не як виробник і не як особистість, а як людина.

Людина є тим елементом системи "природа – людина – суспільство", за допомогою якого змінюється і природа, і суспільство, і сама людина. І от від того, якими є особистісні вимірювання самої людини, які його ціннісні орієнтації, залежать результати його діяльності. Свідомість і відповідальність, милосердя і любов до природи – ось далеко не повний перелік людських якостей, якими вимірюється зіткнення людини з природою, екологічна культура людини.

Екологічна культура суспільства, пов'язана з турботою про гармонію людини і природи, вбирає в себе і матеріальні, і духовні цінності, службовці та природі, і людині як її невід'ємної частини [1].

Тисячоліттями людство накопичувало досвід екологічної культури по взаємодії з навколишнім середовищем і особистісними взаємовідносинами в суспільстві. Кожним народом створювалися свої національні, етнічні культові обряди, ритуали святкування і торжества і т.п. Накопичений досвід екологічної культури передавався з покоління в покоління у вигляді наочних ритуальних форм і усно в казках, міфах, легендах.

Еволюція людства досягла сучасного демократичного суспільного укладу з певним ступенем захищеності людської особистості. Тому духовне прозріння і об'єднання людства на базі екологічної культури є його самоврятуванням.

В наш час людство по своїй свідомості розділилося на два табори: антропоцентристи – це технократи з свідомістю ідеології тіла (влада, багатства, задоволення); біоцентристи – з усвідомленням ідеології духовності і гармонії з природою.

Екологічна культура стала умовою виживання цивілізації на планеті Земля. Отже, стоїть питання про її засвоєння, розуміння, визнання. Більшість екологічних проблем не увійшли до досвід нашого життя, тому і не можуть бути усвідомлені.

Збільшення кількості екологічних катастроф переконливо свідчить про реальність найпохмуріших прогнозів. Сучасні реалії змушують шукати єдині цінності, на які повинна спиратися культура всього людства.

Проблема збереження життя на Землі стає стимулятором формування світової екологічної культури. Розвиток суспільства, виживання і стабільність вимагає мобілізації всього культурного досвіду.

Метою національної екологічної політики у сфері освіти є створення системи ефективного цілеспрямованого формування екологічної культури всіх категорій мешканців з використанням для цього всіх можливих інструментів та інститутів.

Для досягнення даної мети необхідно забезпечити вирішення наступних завдань: 1) формування у населення системи уявлень про цінності природних ресурсів, про основні положення стратегії сталого розвитку, про проблеми підтримки здоров'я середовища і т.д.; 2) формування гуманного ставлення до природи, що забезпечує психологічне включення тварин і рослин у сферу дії етичних норм; 3) освоєння населенням екологічно безпечних способів природокористування; 4) навчання людей усвідомлено використовувати унікальний потенціал, який укладено в духовному спілкуванні зі світом природи. Для власного особистісного

розвитку; 5) формування у людей потреби в активній особистій підтримці ідей сталого розвитку і підтримки здоров'я середовища [2].

Свідоме і бережливе ставлення кожної людини до природи можливе тільки при наявності екологічної культури, широких екологічних знань, які повинні формуватись, починаючи з дитинства. Знання екологічних норм, закономірностей розвитку природи, знайомства з загадковим світом тварин, рослин, з особливостями їх поведінки, проблемами, які виникають в їх житті, дуже часто з вини людини, дадуть можливість кожному відчувати особисту відповідальність за майбутнє природи.

Процес формування екологічної культури та екологізації свідомості пов'язаний з підвищенням загальнокультурного рівня сучасного суспільства. Життєво важливо становлення індивідуального самосвідомості окремої людини, що сприймає сучасне екологічне становище як своє власне. Вихід з екологічно скрутного стану передбачає модифікацію ставлення до світу з боку кожної людини, його співучасть у духовному творчому процесі - формуванні екологічно позитивного ставлення до природи. Саме тому існує гостра необхідність у концептуальному аналізі екологічної культури, екологічної свідомості та поведінки.

Екологічна культура формується протягом всього життя людини і, перш за все, у системі освіти, а також до трудових колективів та за місцем проживання. Важливими соціальними інститутами виховання екологічної культури є засоби масової інформації та реклама, які просто зобов'язані бути екологічно відповідальними.

Екологічна освіта, в тому числі інформування жителів міста про законодавство в галузі охорони навколишнього середовища та екологічної безпеки, здійснюється органами державної влади органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, засобами масової інформації, а також освітніми установами та закладами культури, іншими юридичними особами. Екологічне виховання починається з самого раннього дитинства, коли формуються норми поведінки і звички дитини [5].

Тут особливо важливе значення має позиція сім'ї, дитячих установ, дитячої літератури і мистецтва, телебачення і головне – практика залучення дітей до догляду за рослинами і тваринами, виховання відповідальності за чистоту навколишнього території.

Один з основних аспектів екологічного виховання населення повинен стосуватися прикордонних територій. Адже добросусідські взаємовідносини між суміжними державами, транскордонна співпраця багато у чому залежать від ефективного співробітництва у галузі екології, яке, своєю чергою, залежить від рівня екологічної культури та екологічного виховання населення цих держав. Дисбаланс у екологічній культурі та екологічному вихованні населення між державами-сусідами часто призводить до міжнародних непорозумінь. Вирішення сучасних екологічних проблем, причому в глобальних масштабах, потребує належної екологічної культури та екологічного виховання населення не тільки в тій чи іншій державі, а й на міжнародному рівні. Необхідно створити тісне міжнародне еколого-економічне співробітництво. Позитивні еколого-економічні зрушення, як свідчить світовий досвід, можливі при добросусідській міжнародній співпраці, що найяскравіше проявляється у транскордонному співробітництві. Транскордонне еколого-економічне співробітництво, екологічна культура та екологічне виховання населення у транскордонних регіонах є особливо важливими і актуальними. Нині транскордонне співробітництво розглядають не як окремі епізоди в окремих напрямках, а через визначення ефективності цієї діяльності в усіх її сферах: екологічній, політичній, економічній, соціальній, культурно-освітній, комунікаційній та інших.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Назарова Н.С. Охорона навколишнього середовища та екологічне виховання студентів. – М.: Вищ. шк., 1989.
2. Екологічна культура <http://www.ecopolicy.ru/index.php>
3. Іващенко С. Екологічна культура в контексті національного виховання // Освіта і управління. – 1999. – №4. – С.107–115.
4. Васюта О.А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. – Тернопіль, 2001. – С.311-338.
5. Крисаченко В.С. Екологічна культура. – К., 1996. – С.47-55.

*Салтанат Торениязова, Бахтияр Бауетдинов, Лалахан Торениязова
(Нукус, Каракалпакстан)*

ВЛИЯНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ПЕРЕЗИМОВКУ ПШЕНИЦЫ И ИХ ВРЕДИТЕЛЕЙ

Территория Каракалпакстана расположена на юго-восточном побережье Аральского моря, что является одним из основных экологических факторов, формирующих элементы агробиоценоза. Акватория моря задерживает северные холодные потоки воздуха, и, впитывая в себя надвигающиеся с юга теплые воздушные течения, активно смягчает агроклимат региона. Это является одним из основных факторов, регулирующих агроклимат первичной экосистемы и агробиоценоза.

Происходящее в последние годы усыхание Аральского моря, следствием которого особенно вызвано уменьшение объема и ухудшение качества воды, неблагоприятное воздействие на окружающую среду, повышение засушливости и континентальности климата, в свою очередь, в определенной мере отрицательно влияет на земледелие, т.е. на возделывание земель и получение высоких урожаев сельскохозяйственных культур.

Ежегодно наблюдаются дни, когда резко повышается или снижается температура воздуха, поднимаются смешанные с солью пыльные бури, которые отрицательно влияют не только на рост, развитие и урожайность сельскохозяйственных культур, но и на виды беспозвоночных, обитающих в данном биоценозе.

Характерными особенностями наблюдаемых в последние годы периодов является то, что в летние месяцы максимальная температура воздуха достигает $+43^{\circ}$ – $+45^{\circ}\text{C}$, относительная влажность воздуха снижается до 20–30%, в зимние периоды температура воздуха снижается до -20°C , что неблагоприятно сказывается на развитии растений и других биологических организмов, обитающие в биотопе.

Несмотря на это, в условиях Каракалпакстана широко возделываются различные виды сельскохозяйственных культур, из которых получается высокий урожай озимой пшеницы. Оптимальным сроком посева семян культуры в данном регионе является период с 10-сентября по 10-октября, при котором с полным кущением растения уходят на зимовку. Снижение температуры воздуха наблюдается со второй декады ноября с продолжительностью 110–120 дней, при которых среднесуточная температура воздуха составляет в среднем -10 – -18°C . Повышение температуры воздуха весной наблюдается со второй половины марта, в апреле месяце составляет в среднем выше 11°C [1, с. 95–110].

В этот период наблюдается рост, развитие перезимовавших всходов пшеницы и размножение вредителей, обитающих на данном посеве.

Для изучения экологических влияний, особенно изменения температуры воздуха, относительной влажности на развитие озимой пшеницы и вредителей, обитающих на посевах этих культур, проводились специальные наблюдения.

По результатам исследований, проведенных в последние три года в северных регионах Каракалпакстана, выявлено, что в агробиоценозе возделывается интенсивные сорта пшеницы, такие как Краснодар-99, Москвич, Юна, Тая, Половчанка, а также выведенные селекционерами Узбекистана Яксарт, Янбаш, Бабур и другие [2, с. 67–81].

Изучением взаимосвязи между растениями и беспозвоночными установлено, что при прорастании всходов растений осенью на посевах появляются различные виды вредителей. Среди них самки подгрызающих совок (озимая и воскликательная) откладывают яйца и отраждавшиеся гусеницы активно откармливаются всходами культуры, а при наступлении холодов уходят на зимовку.

В проведенных авторами исследованиях показано, что на посевах пшеницы появляются различные виды вредителей, повреждающие вегетативные, генеративные органы растений. По ареалу распространения и наносимому ущербу опасными видами вредителей оказались мышь (*Apodemus agrarius*, *Mus musculus*.), пшеничная нематода (*Anguillulina tritici* Steinb.), Италиянская саранча (*Calliptamus italicus* L.), Азиатская саранча (*Locusta migratoria* L.), вредная черепашка (*Eurygaster integriceps* Put.), пшеничная тля (*Schizaphis graminum* Rond.), пшеничный трипс (*Haplothrips tritici* Kurd.), пьявица (*Lema melanopus* L.), гессенская муха (*Mayetiola destructor* Say.), шведская муха (*Oscinosoma frit* L.) и другие [4, с. 193–197; 3, с. 178–182].

В результате специальных исследований, проведенных в течение 2013–2015 гг. на посевах озимой пшеницы в северных регионах Каракалпакстана, установлено, что среди обитающих видов по ареалу распространения и наносимому вреду доминантными видами оказались вредная черепашка и пшеничная тля, некоторые виды клопов.

Известно, что на перезимовку всходов пшеницы и насекомых, обитающих в данном биотопе, активное влияние оказывают температура и относительная влажность воздуха в течение марта и мая месяцев.

Наблюдения показали, что на территории Каракалпакстана переход температуры воздуха из холодного состояния в теплое, т.е. выше 0°C зафиксированы 9 марта 2013 года, 10 марта 2014 года и 2 марта 2015 года, от 5°C , а также 17 марта, 14 марта, 18 марта, и 10°C 2 апреля, 3 апреля, 8 апреля соответственно.

Видно, что неустойчивое повышение температуры воздуха в течение 2014 и 2015 гг. на определенном уровне отрицательно повлияло на активность роста и развитие пшеницы. Несмотря на это, в эти же годы наблюдалось активное развитие вредной черепашки на полях, где отсутствовали защитные мероприятия, массово размножалось перезимовавшее поколение вредителей, которое снижали урожай пшеницы на 25–30%.

Благоприятные абиотические факторы для массового развития вредителей с ранней весны наблюдались в 2013 году. Первые особи вредной черепашки обнаружены со второй декады апреля, массовая откладка яиц самкой вредителя зафиксирована в конце месяца и с начала мая-отрождение личинки. В течение вегетационного периода, несмотря на проведение химической обработки против вредителя, наносимый ущерб достиг максимального уровня.

Необходимо отметить, что в том же году на полях в массовом количестве размножались пшеничная тля и некоторые виды клопов. Они в определенном количестве снижали урожайность культуры.

Анализ подтверждает, что массовому развитию этих вредителей способствует относительная влажность воздуха. В этот период наибольшее количество осадков наблюдалось в апреле 2013 года-51,8 мм, 2014 года-31,8 мм и 2015 года-15,2 мм.

Таким образом, анализ отдельных элементов абиотических факторов подтверждает, что происходящие в регионе нарушения температуры воздуха имеют большое влияние на рост, развитие пшеницы и динамику численности вредителей посевов. При повышении среднесуточной температуры воздуха на +5⁰С с первой декады апреля происходит нормальный рост, развитие пшеницы, с началом мая месяца появляются колосья. Однако, при таких условиях происходит и раннее появление особей вредителей и назревает необходимость проведения оптимальных методов защиты растений от подгрызающих совок, пшеничной тли и вредной черепашки. Для этого, будет необходимости создать благоприятные условия для массового развития природных энтомофагов на посевах пшеницы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Исмаилов У.Е. Научные основы повышения плодородия почв. – Нукус: «Билим», 2004. – С. 95-110.
2. Султанова З. Мягкая пшеница. – Нукус: «Билим», 2013. – С. 67-81.
3. Торениязов Е.Ш. Интегрированный метод защита растений. – Нукус: «Каракалпакстан», 2013. – С. 178-182.
4. Хўжаев Ш.Т., Холмурадов Э.А, Энтомология, защита сельскохозяйственных культур, основы агротоксикологии. – Тошкент, «Фан». 2009. – С.193-197.

*Ігор Шарун, Олена Орехова, Оксана Вахнюк
(Дніпропетровськ, Україна)*

ПРОГНОЗУВАННЯ ЙМОВІРНИХ ЗМІН У СТАНІ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО МІСТА В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

Забруднення середовища – складна і багатоаспектна проблема. Головним у сучасному її трактуванні є можливі несприятливі наслідки для здоров'я населення.

У грудні 2015 року Україна посіла 9 місце серед 15 держав в антирейтингу держав за смертністю від забрудненого повітря. Про це повідомила прес-служба Національного екологічного центру України. Тобто від забрудненого повітря щорічно помирає кожна 918 людина [13, с.1].

В Україні виробляється близько 5% світового об'єму мінеральних ресурсів, а щорічна кількість забруднень, що припадає на 1м² площі у 6,5 разів вище, ніж у США, та у 3,2 рази – ніж у Європейському союзі. На Дніпропетровську область, яка займає 5% території України і в якій зосереджено близько 14% її населення, припадає близько 42% екологічного неблагополуччя України [3, с.23]. Щорічно викидається в атмосферне повітря близько 1 млн. тон забруднювачів. Це становить 17% від загальнодержавних валових викидів. Кількість викидів забруднюючих речовин на квадратний кілометр території області за останні п'ять років становила 27,8 т., а очисні споруди були ефективні лише на 50-65%. У великій мірі забруднення атмосфери негативно впливає на здоров'я міського населення, а в області 86% населення - містяни, що мешкають в екологічно несприятливих умовах,

Найбільш потужними забруднювачами атмосфери міста Дніпропетровськ є промислові підприємства. Їх на території міста більше 200, а щорічний викид в атмосферу токсичних речовин становить близько 150 тис. тон, тобто на одного мешканця припадає 808 кг/рік [3, с.24].

На території Дніпропетровська знаходиться близько 1500 автослужб. Державного транспорту налічується близько 27 тисяч одиниць. В особистому користуванні громадян знаходиться близько 123000 автомобілів.

За останні 5 років середньорічні концентрації забруднюючих речовин по місту Дніпропетровськ становили: по пилу 1,33 ГДК, амоніаку – 1,5 ГДК, бен(з)апірену – 2,46 ГДК, диоксиду Нітрогену – 1,5 ГДК, формальдегіду – 2,7 ГДК, оксиду Нітрогену – 0,8 ГДК, фенолу – 1,0 ГДК, оксиду Карбону – 0,7 ГДК [2, с.471].

Деяке зниження рівня забруднення повітря зумовлено, насамперед, зменшенням обсягів виробництва на підприємствах енергетики, металургії, хімії, будівничного комплексу, виводу з експлуатації деяких виробництв та використанням повітроохоронних заходів на підприємствах металургійної промисловості. Рівні експлуатації пилогазоочисних споруд становили по Дніпропетровську 11,1%.

У повітряний басейн міста викидається більше за 80 найменувань забруднюючих речовин (завислі речовини, оксиди Карбону, Сульфур, Нітрогену, амоніак, бензол, сірководень, ацетон тощо) [8, с.23].

У викидах переважають газоподібні і рідкі речовини (79,8 тис. тонн або 75,9%) [8, с.21].

Таким чином, дослідження впливу забруднювачів атмосферного повітря на стан здоров'я населення промислового регіону є одним з пріоритетних напрямків розвитку профілактичної медицини та медичної екології [1, с.25]. Методи визначення очікуваного стану здоров'я населення в залежності від забруднення атмосферного повітря використовують для аналізу впливу несприятливої екологічної ситуації на рівень

популяційного здоров'я, підготовки та впровадження ефективних заходів щодо захисту середовища існування та здоров'я населення [5, с.26].

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я «здоров'я» трактується як стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, коли функції всіх органів і систем урівноважені з навколишнім середовищем, відсутні якісь захворювання, хворобливі стани на фізичні дефекти [9, с.433].

Здоров'я людини – це оптимальний рівень життєдіяльності організму людини, який характеризується гармонійною взаємодією його органів і систем та максимальним пристосуванням до середовища існування та проявляється у високому рівні працездатності [11, с.10].

Стан здоров'я населення є беззаперечним критерієм якості оточуючого середовища. Здоров'я населення – це міра цивілізованості держави і показник якості життя.

Рівень здоров'я – якісний параметр здоров'я. Він формується в результаті впливу ендогенних (статевих, вікових, спадкових) і екзогенних (природно-соціальних) факторів.

У формуванні рівня здоров'я населення значну роль відіграють фактори ризику, тобто додаткові несприятливі впливи на організм, які підвищують ймовірність виникнення захворювання чи настання смерті. Інтенсивність їх різна і коливається в значних межах [4, 5].

Фактором ризику, безумовно, можна назвати довготривале забруднення атмосферного повітря [10, с.7].

Відомо, що довготривале забруднення атмосферного повітря оксидами Сульфуру, Карбону, Нітрогену, викликає підвищення загального рівня захворюваності населення. Збільшується кількість хвороб, обумовлених ураженням окремих органів та систем, а саме: дихальної системи (пневмонії, бронхіти, бронхіальна задуха), серцево-судинної системи (гіпертонічна хвороба, інфаркт міокарду, хронічні хвороби) [4, с.108].

За останні роки у Дніпропетровську реєструються високі рівні захворюваності на екологіозалежні і екологіообумовлені хвороби. Найбільшу питому вагу складають хвороби органів дихання (60,29%), нервової системи і органів чуттів (7,6%), хвороби органів травлення (5,27%). Спостерігаються і негативні тенденції в стані популяційного здоров'я дітей. Збільшується кількість гострих хвороб, "омолоджується" хронічна патологія, спостерігається диспропорціональність у фізичному розвитку, починаючи з раннього віку. Ці дані свідчать про синдром екологічної дезадаптації. Виявити і спрогнозувати зміни в стані здоров'я населення на етапі донозологічних відхилень від норми можна шляхом оцінки рівня забруднення атмосферного повітря [12, с.105].

Рівень забруднення атмосферного повітря оцінюється з метою визначення очікуваного стану популяційного здоров'я в залежності від якості атмосферного повітря.

Збільшення числа дітей з хронічними захворюваннями спостерігається при сумарному забрудненні атмосферного повітря у 5 ГДК. Якщо сумарне забруднення атмосферного повітря становить 10 ГДК, збільшується кількість хронічних захворювань серед дітей і дорослих. Сумарне забруднення у 20 ГДК викликає суттєве поширення ішемічної хвороби серця, ГРВІ та грипу [10, с.7].

За умови присутності в атмосферному повітрі декількох речовин, здатних до ефекту сумачії [7, с.28], сумарний показник забруднення $\sum \text{ПЗ}$ розраховується за формулою :

$$\sum_{i=1}^n \text{ПЗ} = \left(\frac{C_1}{\text{ГДК}_{1n}} + \frac{C_2}{\text{ГДК}_{2n}} + \frac{C_3}{\text{ГДК}_{3n}} + \frac{C_n}{\text{ГДК}_{n}} \right) 100\% \text{ де:}$$

$\sum \text{ПЗ}$ – сумарний показник забруднення атмосферного повітря (%);

C_1, C_2, C_3, C_n – значення фактичних концентрацій речовин, які входять до складу суміші (мг/м³) [4, с.201, 202];

$\text{ГДК}_1, \text{ГДК}_2, \text{ГДК}_3, \text{ГДК}_n$ – значення гранично допустимих концентрацій відповідних забруднюючих речовин, які входять до складу суміші (мг/м³);

n – коефіцієнт, який враховує клас небезпечності речовини [2, с. 436]:

- n_1 для 1 класу небезпечності дорівнює 1
- n_2 для 2 класу небезпечності дорівнює 1,5
- n_3 для 3 класу небезпечності дорівнює 2
- n_4 для 4 класу небезпечності дорівнює 4.

Кратність перевищення значення сумарного показника забруднення сумішшю речовин нормативного значення гранично допустимого навантаження атмосферних забруднень на стан здоров'я населення K

розраховується за формулою: $K = \frac{\sum \text{ПЗ}}{\text{ГДН}}$, де ГДН – гранично допустиме навантаження атмосферних

забруднень на стан здоров'я населення, яке є інтегральним критерієм оцінки якості атмосферного повітря та розраховується за формулою: $\text{ГДН} = K_{\text{к.д.с.}} \cdot 100\%$, де $K_{\text{к.д.с.}}$ - коефіцієнт комбінованої дії речовин, які присутні

сумісно і розраховується за формулою: $K_{к.д.с.} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (K_{к.д.1}^2 + K_{к.д.2}^2 + \dots + K_{к.д.n}^2 + m)}$, де $K_{к.д.1}$, $K_{к.д.2}$,

$K_{к.д.n}$ – коефіцієнти комбінованої дії домішок атмосферного повітря, які присутні сумісно (офіційні переліки ГДК забруднювачів атмосферного повітря населених міст); m – кількість речовин у суміші; якщо в атмосферному повітрі сумісно присутні SO_2 , NO_2 , CO , HF , то $K_{к.д.} = 1$.

Автори провели оцінку ймовірних змін у стані здоров'я населення одного з адміністративних районів міста Дніпропетровськ в залежності від забруднення атмосферного повітря викидами промислових підприємств.

Сумарний показник забруднення атмосферного повітря, гранично допустиме навантаження атмосферних забруднень на стан здоров'я населення та кратність перевищення значення сумарного показника забруднення сумішшю речовин нормативного значення гранично допустимого навантаження атмосферних забруднень на стан здоров'я населення розраховувались за даними спостережень стаціонарного поста Чечелівського району міста, за якими у січні 2016 року максимальна разова концентрація пилу становила $0,4 \text{ мг/м}^3$, диоксиду Сульфуру $SO_2 - 0,25 \text{ мг/м}^3$, диоксиду Нітрогену $NO_2 - 0,35 \text{ мг/м}^3$, оксиду Карбону $CO - 2 \text{ мг/м}^3$. Максимально разові ГДК зазначених речовин та класи їх небезпечності визначались за методикою розрахунку концентрацій в атмосферному повітрі шкідливих речовин, що містяться у викидах підприємств (ОНД - 86) [6, с.47].

$$\sum ПЗ = \left(\frac{0,4(\text{пилу})}{0,5 \cdot 1} + \frac{0,25(SO_2)}{0,5 \cdot 1} + \frac{2(CO)}{5 \cdot 1 \cdot 1} + \frac{0,35(NO_2)}{0,085 \cdot 0,9} \right) \cdot 100\% = 623\%$$

$$K_{к.д.с.} = \sqrt{(1^2 + 1^2 + 1^2 + 1) = 2,732}$$

$$ГДН = 2,732 \cdot 100\% = 273,2\%$$

$$K = 623\% / 273,2\% = 2,280$$

За орієнтовною шкалою оцінки якості здоров'я населення в залежності від стану атмосферного повітря визначались рівень та ступінь небезпеки

Рівень забруднення	Ступінь небезпеки	Кратність перевищення ГДН	Очікуваний стан здоров'я	
			Зміни в стані здоров'я	Нозологічні форми ймовірних захворювань
Припустимий	Безпечний	менш 1	Негативні впливи відсутні	
Неприпустимий	Слабкий	1 – 2	Зміни імунологічних, біохімічних, фізіологічних показників стану здоров'я	Запалення в.д.ш., вазомоторний риніт, синусит, ларинготрахеїт, бронхіт, алергічний дерматит, кон'юнктивіт
Неприпустимий	Помірний	від 2 до 4,4	Статистично значимі зміни показників гострої захворюваності населення	Гострий бронхіт, альвеоліт, поліневрит, ішемічна хвороба серця, гіпертонічна хвороба
Неприпустимий	Сильний	від 4,5 до 8	Статистично значимі зміни показників хронічної захворюваності населення	Хронічні бронхіт, фарингіт, бронхіальна астма, емфізема легенів, міокардіодистрофія
Неприпустимий	Дуже сильний	більше ніж 8	Ріст специфічної та неспецифічної захворюваності, кількості випадків гострих та смертельних отруєнь	Хронічні захворювання в.д.ш., емфізема легенів, безпліддя, мертвонародженість, природжені вади розвитку, рак легенів та ін.

забруднення атмосферного повітря та очікуваний стан здоров'я населення.

Таким чином, у відповідності до значення K (2,280), рівень забруднення атмосферного повітря неприпустимий, ступінь небезпеки помірний, а у населення Чечелівського району міста можна очікувати такі зміни в стані здоров'я як: гострі бронхіти, альвеоліти, поліневрити, ішемічну хворобу серця, гіпертонічну хворобу серця.

Отримані результати можуть бути підґрунтям для розробки органами місцевої влади низки заходів щодо оздоровлення повітряного середовища промислового міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гербельский Л.В. Введение в медицинскую экологию / Л.В. Гербельский. – Днепропетровск: Полиграфист, 1996 – 60 с.
2. Гончарук Є.Г. Комунальна гігієна / Є.Г. Гончарук. – Київ: Здоров'я, 2003. – 728 с.
3. Деркачев Э.А., Штепа А.П. Качество жизни населения. Актуальные эколого-гигиенические проблемы охраны окружающей среды и здоровья населения Приднепровья: состояние, прогноз и пути решения / Э.А.Деркачев, А.П.Штепа // Экополис. – Днепропетровск, 2004. – №1. – С. 23-27.
4. Джигирей В.С., Сторожук В.М., Яцюк Р.А. Основы екології та охорона навколишнього природного середовища / В.С.Джигирей, В.М.Сторожук, Р.А.Яцюк. – Львів: Афіша, 2001. – 272 с.
5. Капранов С.В. Принципиальная схема влияния факторов среды жизнедеятельности на организм человека // Довкілля та здоров'я. – Київ. – 2011. – №2(57). – С.25-29.
6. Кораблёва А.І., Чесанов Л.Г., Савин Л.С. Введение в экологическую экспертизу / А.І.Кораблёва., Л.Г. Чесанов, Л.С. Савин. – Днепропетровск: Полиграфист, 2000. – 144с.
7. Коршун М.Н. К вопросу применения системного подхода к нормированию химических загрязнителей воздушной среды / М.Н. Коршун // Довкілля та здоров'я. – Київ, 2010. – №3. – С.27-29.
8. Переметчик М.М. Стан екологічної безпеки в місті Дніпропетровськ / М.М. Переметчик // Экополис. – 2011. – №1. – С. 9-30.
9. Пішак В.П., Бажора Ю.І. Медична біологія / В.П.Пішак, Ю.І.Бажора. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 656 с.
10. Рудяк О.О. Охорона здоров'я – пріоритетний напрямок. Здоров'я населення промислового міста в межах доктрини сталого розвитку суспільства та реалізації Європейської політики «Здоров'я для всіх в ХХІ сторіччі»/ О.О.Рудяк // Экополис. – 2003. – №1. – С. 5-8.
11. Сукманский О.И. Проблема здоровья в условиях экологического неблагополучия/ О.И. Сукманский// Актуальные проблемы медицинской экологии. – Днепропетровск. – 1995. – С.10-15.
12. Трахтенберг И.М., Коршун М.Н. Медицинская экология на пути становления / И.М.Трахтенберг, М.Н.Коршун // Гигиена, эпидемиология, медицинская экология. – 1999. – №3. – С. 104-108.
13. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://nesu.org.ua/>

СЕКЦІЯ: ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦІЯ

Тетяна Казакова (Кривий Ріг, Україна), Сергій Сонько (Умань, Україна)

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИКИ ЕЛЕМЕНТАРНИХ ГІС В ЕКОТУРИЗМІ
(НА ПРИКЛАДІ НОВОМОСКОВСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Сучасний триумф інформаційних технологій торкнувся майже усіх галузей бізнесу, сфери послуг, освіти і науки. Туризм та туристична діяльність не стала винятком. Лише в операційній системі «Android» у розділі «Подорожі» (Play Market) створено 500 спеціальних додатків (путівники, словники, навігатори та ін.), серед яких більше 250 – це електронні карти на основі ГІС-технологій. Саме завдяки великому попиту на зручний та доступний інтерфейс ця технологія стає дедалі більш популярною серед користувачів, незважаючи на справедливую критику від професіоналів [1]. Спроба авторів, як географів взяти участь у популяризації геоінформаційних технологій шляхом поширеного програмного забезпечення викликана саме необхідністю дотримання певних правил і вимог, розроблених у географії і картографії. Саме цим визначається актуальність пропонованої статті.

Зростання у світі інтересу до туризму, подорожей і пригод має отримати логічну відповідь у розробці систем обліку і обрахування туристичних ресурсів, перелік яких у наш час постійно зростає [2]. За активного залучення біологічних ресурсів, дедалі більшого значення набуває екологічний туризм – цілеспрямовані подорожі у природні території з метою більш глибокого вивчення та розуміння довкілля. При цьому такі подорожі не порушують цілісність екосистем, роблячи охорону природи вигідною для місцевого населення. В умовах перманентної економічної кризи та очікуваної децентралізації розвиток екологічного туризму в сільській місцевості України може посприяти її відродженню, забезпечивши нові робочі місця. Власне, вже сьогодні починає розвиватись туризм на територіях, де розташовані різні об'єкти ПЗФ (національні та природні парки, заказники та ін.).

Для розвитку екологічного туризму потрібна певна інформаційна база, у створенні якої ефективно може бути використана методика елементарних ГІС(ЕГІС), розроблена і апробована в низці попередніх досліджень і проєктів [3-6].

Дана розробка є частиною більшої за охопленням території (уся Дніпропетровська область) роботи, яку автори майже завершили. На відміну від попередніх розробок, у даній автори вдаються до активного залучення методики організації екологічних стежок. Подібна географічна база даних для Новомосковщини розроблена вперше. Послідовність її розробки наступна:

За даними екологічного паспорту Дніпропетровської області[7] та Вікіпедії [8] у вигляді таблиці складається база даних (рис.1)¹.

№ з/п	Назва об'єкта природно-заповідного фонду	Категорія	Тип	Площа, га	Рік створення	Відстань від Новомосковська
1	Комарівщина	Заказник	Ландшафтний	288.0	1983	18
2	Солоний Лиман	Заказник	Ландшафтний	341.0	1980	14
...
33	Верхньокільченський		Ландшафтний	910	2015	6

Рис.1. Структура географічної бази даних «Об'єкти ПЗФ Новомосковського району»

2. Розробляється система умовних позначень для створення електронної карти ПЗФ Новомосковщини (рис.2).

Умовні позначення: Площі під об'єктами природно-заповідного фонду (га)

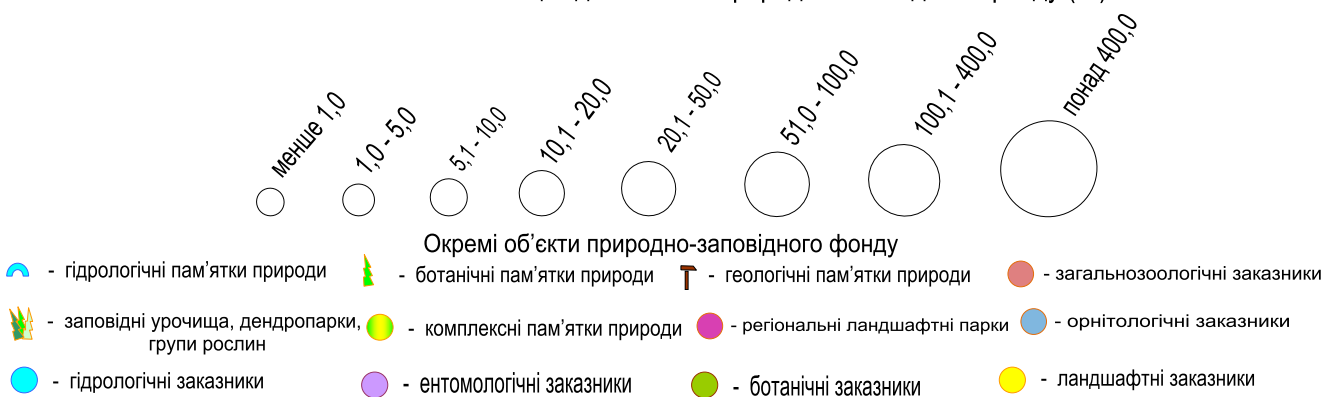

Рис.2. Система умовних позначень ЕГІС «Об'єкти ПЗФ Новомосковського району»

¹ Останнє поле бази даних складається за результатами виміру відстані спеціальним інструментом у «Google Earth».

3. За допомогою методики елементарної ГІС [8] створюється векторна карта району (<http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/2155>), на яку відповідними умовними позначеннями наносяться об'єкти ПЗФ, до яких інструментом «Підказка» прив'язується гіпертекст (рис.3).

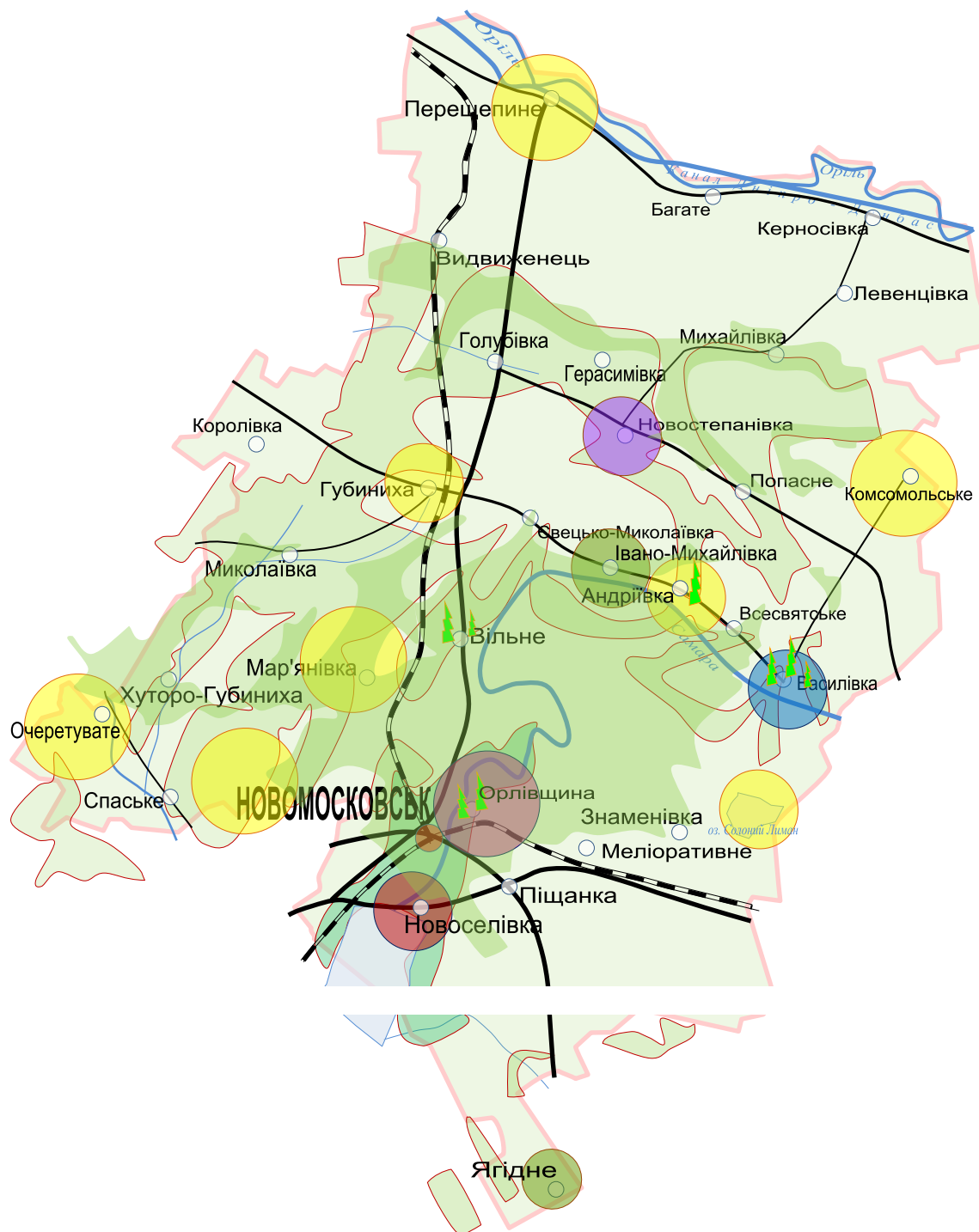

Рис.3. Векторна карта «Об'єкти ПЗФ Новомосковського району»

4. Після цього можливе отримання інформації про об'єкт природно-заповідного фонду (шляхом наведення курсору на відповідний об'єкт у окремому вікні поруч «спливає» підказка, рис.4). Інструментом гіперпосилання (зв'язуванням з певним файлом) можлива також «прив'язка» іншої інформації про об'єкт (фотографії, розгорнутого тексту, відеоряду, саунд-треку).

Рис.4. Організація гіперпосилань у ЕГІС «Об'єкти ПЗФ Новомосковського району»

5. Для кожного об'єкта ПЗФ створюються окремі файли з текстовою інформацією про об'єкт та текстами екскурсії, фотографіями, 3D маршрутною картою (рис.5). У нашому випадку подається текст пішохідної екскурсії однією з екологічних стежок.

Рис.5. Графічна інформація у текстовому файлі про об'єкт ПЗФ (1 – схема елементарного ландшафту і положення екскурсива; 2 – фотографія елементарного ландшафту; 3 – 3D модель елементарного ландшафту..

Екологічна стежка «Заповідними місцями Новомосковщини»

Стислий опис маршруту: Дубові насадження, Солоний Лиман, Василівська колонія сірих чапел, заказник Комарівщина, Балка Бандурка, Природне відслонення Новомосковського горизонту.

Екологічна стежка включає такі маршрути:

1й маршрут: *Ботанічна пам'ятка природи «Орліщанські Дубові насадження».*

2й маршрут: *Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Солоний Лиман».*

3й маршрут: *орнітологічний заказник місцевого значення «Василівська колонія сірих чапел».*

4й маршрут: *загальнодержавний ландшафтний заказник «Комарівщина».*

5й маршрут: *ботанічний заказник загальнодержавного значення «Балка Бандурка»*

6й маршрут: *геологічна пам'ятка природи місцевого значення «Природне відслонення Новомосковського горизонту»*

Ботанічна пам'ятка природи «Орліщанські Дубові насадження». (тривалість 1 година)

Знаходиться в с. Орліщина, 10 км від м.Новомосковськ. Автобусом маршрут триває 15-20 хвилин.

Пам'ятка відноситься до Новомосковського лісництва. Загальна площа – 5,4 га. Згідно історії була створена в 1972 році.

Село Орлівщина в Дніпропетровській області — місце з безліччю баз відпочинку та прекрасною природою. Село розташоване на лівому березі річки Самара. В цьому місці річка звивиста, з лиманами і заболоченими озерами. Мальовнича місцевість соснових лісів, пляжів на березі річки дозволить незабутньо відпочити. До того ж, поблизу села розташований регіональний ландшафтний парк місцевого значення Самарські плавні.

І все ж таки головна прикраса маршруту – це сосни та дуби. Про велику цінність цього своєрідного острова типово північної рослинності, ніби вкрапленого в зону степів, писало багато вчених ще в XIX столітті. Тут можна зустріти як непоказне рідколісся на вершинах піщаних горбів, так і історичні кучеряві красуні-сосни. Кілька десятків дерев сосни звичайної у віці 100 – 130 років досягають висоти більше 20 метрів і мають півметра в діаметрі. Є сосни віком 150 років і висотою майже 30 метрів.

Поряд з дубами зустрічається ясен зелений, клен (гостролистий, ясенеподібний, польовий), берест, вільха, тополя. Розглядаючи простори довкола можна розгледіти що деревна рослинність цікаво чергується з ділянками піщаного степу і болотами, де на килимі мохів ростуть рідкі сосонки, а також осики і берізки.

Висновки. Створена елементарна ГІС «Об'єкти природно-заповідного фонду Новомосковщини» в перспективі дозволить:

- бути ефективним інструментом організації екологічних турів як в межах красзнавчої роботи, так і будучи включеною до подібної ЕГІС Дніпропетровщини;
- регулярно поповнювати інформацією текстові файли про окремі об'єкти ПЗФ, організовуючи відповідну наукову роботу, в тому числі шляхом співпраці зі спеціалістами-екологами;
- виконувати навчальні функції при підготовці спеціалістів з туризму;
- здійснювати рекламні і промоутерські функції окремих об'єктів і маршрутів у разі розміщення її на відповідних електронних ресурсах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Руденко Л.Г. Геоінформаційне картографування в Україні: концептуальні основи і напрямки розвитку/ Л.Г.Руденко, Т.І.Козаченко, Д.О.Ляшенко, (А.І.Бочковська, А.П.Дишлик, В.С.Чабанюк, В.В.Путренко та ін.) за ред. Л.Г.Руденка. – Київ.: Наукова думка. – 2011. – 104 с.
2. Казакова Т.А. Історичні ландшафти промислових територій Кривбасу в системі нових видів індустріального туризму / Т.А.Казакова, О.Й.Лакомова // Регіон 2014: стратегія оптимального розвитку. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції – Харків, 2014. – С.166-170.
3. Сонько С.П. Використання геоінформаційних технологій в організації екологічного туризму (на прикладі об'єктів ПЗФ Черкаської області) / С.П.Сонько // Теорія, практика та інновації розвитку туристичної та готельно-ресторанної індустрії. Матеріали Міжнар. наук.-практ. Конференції. – Умань, 2015. – С.127-132.
4. Сонько С.П. Використання в туризмі здобутків сучасних інформаційних технологій на базі «Android»/ С.П.Сонько// Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти. Збірник тез за матеріалами Всеукр. наук. – практ. інтернет–конференції – Умань, 2014. – С.91-94.
5. Сонько С.П. Використання об'єктів природно-заповідного фонду у екологічному туризмі: протиріччя та можливості/ С.П.Сонько, О.М.Голубкіна// Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти. Збірник тез за матеріалами Всеукр. Наук. – практ. інтернет-конференції – Умань, 2014. – С.128-134.
6. Сонько С.П. Інтернет – проект відкритої регіональної географічної бази даних/ С.П.Сонько// Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія Геологія. Географія – Дніпропетровськ, 2003 – Вип. 5. – с. 106-117.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.menr.gov.ua/docs/protection1/dnipropetrovska/Dnipropetrovska_ekopasport_2014.pdf.
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>)

КРИВИЙ РІГ – ПЕРСПЕКТИВНИЙ ЦЕНТР ПРОМИСЛОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Перед Криворізьким старопромисловим регіоном актуальною стала проблема пошуку шляхів забезпечення сталого розвитку. Саме туристична діяльність одна із пріоритетних серед стратегій розвитку. За останнє десятиліття розширився видовий набір туристичної діяльності і в сферу туризму залучився промисловий центр, який вважався раніше неперспективним для відвідування туристами. Кривий Ріг зберіг потенціал екстенсивного промислового розвитку і зіткнувся з необхідністю модернізації традиційної галузевої структури. Стратегія виживання регіону може бути пов'язана з розвитком різноманітної туристичної діяльності.

В науковій літературі є достатня кількість робіт, присвячених різним аспектам рекреаційної географії, в тому числі і виявленню особливостей рекреаційної діяльності в межах урбанізованих територій. У число таких досліджень входять роботи Ю.А.Веденіна [1], Л.А.Багрової та М.В.Багрова [2], В.Л. Казакова [5], Н.С. Мироненко і І. Т. Твердохлебовим [3].

Старопромисловий Криворізький регіон сформований, як великий урбанізований анклав, що дозволяє досліджувати його з позицій урборекреації. Різноманітні промислові ресурси впроваджуються для туристичної діяльності в традиційно індустріальній спеціалізації Криворізького старопромислового регіону для уточнення можливостей його перспективної модернізації.

У Криворізькому регіоні назріла необхідність створення «постіндустріальної середовищної зони», тобто такої торговельної, освітньої, розважально-рекреаційної території, яка функціонуватиме в якості своєрідної «пастки» інноваційної активності людей, стимулюючи приплив у таку зону найбільш цінного виду капіталу – людського» [4]. Створення «середовищної зони» в Криворізькому старопромисловий регіоні – нова і перспективна задача. Для її вирішення потрібно з'ясувати ресурсну складову туристичної діяльності в Кривому Розі.

Серед природних ресурсів, для здійснення туристичної діяльності в старопромисловому Криворізькому регіоні, слід виділити родовища залізної руди, графіту, сланців, які містять унікальні за якістю і запасам прояви залізоокисних барвників, придатних для виготовлення залізного сурику і охри. Геологічні пам'ятники розташовані в межах Криворізького регіону вкрай вдало. Криворізький регіон представлений територіальними утвореннями двох типів: міськими та сільськими. Геологічні пам'ятники мають прояви на обох типах територій, що робить їх доступними для організації екскурсій в усі сезони року. В межі Кривого Рогу розташований Кіровський історико-геологічний пам'ятник, представлений скельними виходами аспідних сланців криворізької серії. Цінність цієї пам'ятки природи обумовлена тим, що в Кіровських скельних виходах виявлені найбільш древні гірські виробки Криворіжжя. Також геологічний пам'ятник природи «Скелі МОДРу» (лівий берег р. Інгулець), відслонення палеопротерозойських конгломератів, амфіболітів, магматитові скелі (с. Волове, р. Боковенька), виходи магматитів (с. Лозуватка, правий берег р. Інгулець) та сланцеві скелі.

Криворізький регіон має достатню кількість водних об'єктів, які приваблюють своєю мальовничістю, можливістю об'єднати рекреаційну та туристичну діяльність, зокрема сезонний відпочинок на 14 базах відпочинку та пансіонатах, а також рибальство та полювання. Основними водними артеріями регіону є річки Інгулець (протяжність по території регіону 48 км), Саксагань (36 км), Бічна (10 км), Боковенька (14 км), Кам'янка (8,2 км). На території регіону знаходяться Карачунівське, Південне, Кресівське водосховища. Загальна протяжність річкової мережі Криворіжжя становить 116,2 км.

До об'єктів культурної спадщини відносять такі підприємства як:

«АрселорМіттал Кривий Ріг», де знаходиться найбільша сталеливарна піч №9, та музей історії металургійного комбінату;

Північний ГЗК, з кар'єром «Першотравневий» найбільшим в Україні (шириною - 2500м, довжиною - 3100м, глибиною - 460м), та «Ганнівський» (з проектною глибиною - 450м, нині розміри наступні: ширина - 1200м, довжина - 5250м, глибина - 275м), та наймасштабнішим проектом в гірничорудній галузі за часів незалежності, дробильною фабрикою №3, яка відкрита для відвідування організованими групами туристів;

Південний ГЗК, з сучасним оглядовим майданчиком неповторного та вражаючого кар'єру (довжина - 3000м, ширина - 2650м, глибина - 404м, площею - 570га, кількість горизонтів - 26);

Центральний ГЗК, з кар'єром №1 на базі Глеуватського родовища залістих кварцитів, кар'єром №3 на базі Петрівського родовища залістих кварцитів, шахтою ім.Орджонікідзе, яка є найстарішою діючою в місті, з комплексом відвалів і шламосховищ та шахтами «Гігант-глибока», «Артем-2», «Вентиляційна №4», «Північна»;

Інгулецьким ГЗК, з збагачувальною фабрикою, кар'єром, відвалами, з провальною зоною;

Криворізький залізорудний комбінат найбільше підприємство на Україні із видобутку залізної руди підземним способом, на базі комбінату створено учбово-курсовий центр з унікальним учбовим полігоном(модель шахтної виробки) із діючими машинами і механізмами, на підприємстві створюються маршрути для відвідування учбової шахти, наземної виробничої інфраструктури шахт з підйомом на копри;

ПАТ «СВРАЗ Суха Балка», де видобувається залізна руда підземним способом - шахта «Ювілейна», найпотужніша в місті, де впроваджуються маршрути наземними об'єктами з підйомом на копер (висота 106м), з мальовничим крайовидом міста та шахта «ім. Фрунзе»;

Саксаганський підземний дериваційний тунель-унікальна гідрологічна споруда, яка являє собою підземну річку на глибині від 31 до 63м, з підземним водоспадом глибиною 24м і діаметром 8,04м, аналогів якому немає в Україні; та старі дореволюційні рудники. [7].

Для розвитку індустріального туризму в місті Кривий Ріг склалися історичні, культурні, інфраструктурні передумови, в подальшому для розвитку потрібно: відтворення історії міських індустріальних просторів, розробка екскурсійних маршрутів на промислові об'єкти міста з забезпеченням гарантій безпеки, професійний інформаційний та екскурсійний супровід, благоустрій зелених пішохідних зон і розвиток музеїв індустріальної історії на територіях, які вибули з виробничої експлуатації.

Вкрай перспективними можуть виявитися ресурси індустріального виробництва (закриті або діючі шахти, металургійні комбінати та ін.), які ще недавно становили проблему екологічного характеру. Ці ресурси можуть сформувати потенціал індустріального туризму. Цей вид туристичної діяльності поки знаходиться на початку розвитку. Разом з тим, індустріальний туризм являє такий вид діяльності, який пов'язаний з дослідженням територій, будівель та інженерних споруд виробничого (не цивільного) або спеціального призначення, а також будь-яких залишених (занедбаних) споруд з метою психологічного та естетичного чи задоволення дослідницького інтересу. Індустріальний туризм володіє багатьма рисами молодіжної субкультури і англійською мовою носить назву «Urban Exploration» (міське дослідження). В індустріальному туризмі отримали розвиток такі напрямки, як відвідування залишених (занедбаних) об'єктів, проникнення на території які охороняють та території діючих промислових підприємств і зон, що не створені для перебування в них людей (інфільтрація), дослідження підземних споруд (дігерство), прогулянки по дахах (руфінг, руферство), пасивний і комерційний індустріальний туризм (відвідування діючих підприємств з екскурсійними групами чи окремими бізнесменами з метою покупки або інвестування підприємств), урбанізм (захоплення індустріальними пейзажами міст), промислова археологія.

За оцінками експертів Інституту розвитку міста (м. Кривий Ріг), практичне здійснення ідей індустріального туризму найімовірніше відбудеться в найближчій перспективі. Це пов'язано з тим, що залізрудні шахти, якими рясніє Криворізький регіон, менш небезпечні для відвідувань, ніж вугільні в Донбасі. У цих шахтах не скупчуються горючі гази і невелика ймовірність обвалів. Закриті рудники, кинуті кар'єри, будівлі та мости дореволюційної споруди вже стали об'єктами нових екскурсійних маршрутів, які розробляє криворізький географ Володимир Казаков, завідувач кафедрою фізичної географії, краєзнавства та туризму Криворізького педагогічного інституту ДНУВЗ «Криворізький національний університет».

Ресурсом для індустріального туризму в Криворізькому регіоні можуть служити території з провалами земної поверхні. Площа провальних воронок складає близько 4000 га., це території з порожнечами, які утворюються після виїмки залізної руди на поверхню. Об'єктами відвідування можуть бути провальні лійки глибиною до 150 метрів, провальні колодязі, які йдуть до глибини 250 метрів, тераси, зсуви, скелясті стінки. Провалля шахт Кривого Рогу в таких розмірах і різноманітті не зустрічаються більше ніде в Європі, що робить їх особливо привабливими.

Деякі провали заповнюються ґрунтовими водами, утворюючи фантастичні пейзажі. Сюди можна привозити туристів для створення незвичайних фотосесій. Провали утворилися в результаті обвалення скель верхніх підземних горизонтів шахт до глибини 100-600 метрів.

Деякі провали та відпрацьовані кар'єри затоплюються водою і створюють об'єкти не тільки екскурсійного, а й рекреаційного призначення. На території Криворіжжя існують 22 кар'єрних озера, які самостійно сформувались за рахунок заповнення дощовою, талою водою та підземними водами. Всі озера глибиною понад 10 метрів, а озеро в кар'єрі №1 колишнього Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату глибиною до 100 метрів.

Ресурсом індустріального туризму можуть стати Саксаганський підземний дериваційний тунель, будинки, побудовані в робочих селищах, передмістях і просто навколо заводів і шахт в ХІХ ст., мости Катерининської залізниці. Ці будови дозволять туристам доторкнутися до індустріальної історії Кривбасу, відчуті архітектурно-стилістичне розмаїття процесу освоєння територій.

Якщо українські туроператори отримають підтримку обласних адміністрацій і побачать готовність до співпраці з боку самих підприємств, то інтерес до індустріальних об'єктах буде вельми високий в першу чергу серед іноземців. Поки ж основною складовою туристичного потоку в сфері індустріального туризму залишаються школярі та студенти, групи яких відвідують підприємства за символічну плату.

Відзначимо, що Кривбас став одним із першим регіоном в Україні, де створення інфраструктури індустріального туризму закладено в перспективний план розвитку регіону. Так у північній частині промислового Криворіжжя створений музей гірничої техніки під відкритим небом. За допомогою технічних пристроїв і механізмів тут відтворено практично весь технологічний процес видобутку та збагачення залізної руди. [6].

Кривий Ріг зіткнулась з проблемою модернізації не тільки галузевої структури свого господарського комплексу, а й корінного перетворення в способах використання територіальних ресурсів. Можна припустити,

що територіальне переосвоєння Криворізького регіону розпочнеться з нетрадиційних видів діяльності, а саме розвитку індустріального туризму

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Веденин Ю.А. Динамика территориальных рекреационных систем / Веденин Ю.А. - Москва: Наука, 1982. - 190 с.
2. Багрова Л.А. Рекреационные ресурсы (подходы к анализу понятия) / Л.А. Багрова, Н.В. Багров, В.С. Преображенский // Известия АН СССР. - Серия географическая. - 1977. - № 2. - С.5-12.
3. Мироненко Н.С. Рекреационная география / Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. - Москва.: МГУ, 1981. - 208 с.
4. Глонти М. Старопромышленные регионы: проблемы и перспективы развития [Электронный ресурс] / М. Глонти // Регионоведение. - 2008. - № 4 - Режим доступа к журналу: <http://regionsar.ru/node/197?page=0,2>
5. Казаков В.Л. Антропогенні ландшафти Кривбасу // Казаков В.Л., // Різноманіття ландшафтних комплексів України та шляхи їх раціонального використання і збереження: методологічні і прикладні аспекти. Зб. наук. праць. – Київ, 2000. – С. 41-46.
6. Стратегічний план розвитку міста Кривого Рогу до 2015 р. / Додаток до рішення міської ради. – Кривий Ріг, 2013. -60 с.
7. Лакомова О.Й. Індустріальні об'єкти Кривбаса в системі культурної спадщини // Казакова Т.А., Лакомова О.Й.- Туризм: реалії та перспективи розвитку. Матеріали Міжнар. Наук.-практ. Конфер.-Київ, 2014. - с.310-312

*Людмила Лукьянова
(Київ, Україна)*

ПРОБЛЕМОЛОГИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ МОДЕЛИРОВАНИЯ НОВОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ В ТУРИЗМЕ И ГОСТЕПРИИМСТВЕ

Постановка проблемы Скорость трансформации современного общества такова, что традиционная система профессионального образования требует выявления проблем, постоянного переучивания, смену образовательных уровней и изменения профессионального содержания образования.

Проблема профессионального образования в туризме и гостеприимстве определилась противоречием: между появлением учреждений высшего уровня образования и отсутствием науки в туризме и гостеприимстве; между недостаточной компетентностью кадров в разных сферах деятельности в туризме и гостеприимстве и возросшими требованиями к качеству сферы услуг [8].

На сегодняшний день проблематичность образования только усложняется (не определена систематизация, концептуализация содержания обучения, адекватность стандартов, академичность учебных пособий, корректность терминологического аппарата) и становится специфической задачей новой науки о проблемах и процессах их решения – проблемологии [12].

Современные образовательные идеи: гуманизация (образование-личность); демократизация (образование-общество); опережение (образование-производство); непрерывность (образование через всю жизнь) профессионального образования, - определяют необходимость проектирования *новой культуротворческой профессиональной модели* специалиста рекреационной направленности.

Т.е. инновационная модель рекреационного образования не должна стать простым «воспроизводством профессий» в сфере услуг для «современного общества потребления».

Анализ исследований и публикаций. На сегодняшний день достаточно много научных и образовательных работ (географических, градостроительных, медицинских, социологических, экономических) начиная с 20-х годов прошлого века, посвященных рекреационной сфере, в которых исследуются проблемы планирования и развития, сохранения и защиты, рационального использования и правового регулирования природных ресурсов и рекреационных учреждений.

Исследователи рассматривали рекреацию в туризме и гостеприимстве как «совокупность явлений и отношений, которые возникают в процессе использования свободного времени для оздоровительной, познавательной, спортивной и культурно-развлекательной деятельности у людей на специализированных территориях, расположенных за пределами их постоянного проживания» [1, с. 17].

При этом, в высшем образовании при подготовке специалистов не было еще обобщающей науки ни в туризме, ни в гостеприимстве, как бы обязательной для высшего образования. Научные теории формировались в процессе обучения, научной и методической деятельности. Так появилась научная направленность - „Туризмология” и „Сервисология”.

Значительно раньше на базе географических наук появилась «Теория рекреологии», в которой на основе «исходных постулатов» разработан понятийный аппарат (рекреационные потребности человека и общества; рекреационная деятельность рекреанта и организатора; рекреационное время и пространство; рекреационная

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

система), определены концепции рекреологии, модели рекреационной системы и выявлены рекреационные проблемы, но отсутствует специальное образование [11].

Научные исследования в этом направлении были отражены в научных статьях автора на различных конференциях, в методическом пособии «Освіта в туризмі», в монографии «Проблема образования в туризме и гостеприимстве» и разработанном учебном пособии «Проблемнология образования в туризме и гостеприимстве».

Цель исследования – обоснование необходимости моделирования рекреационного образования в сфере услуг подтверждает анализ статистики 2003-2011 гг. только по количеству ед. типов рекреационных учреждений (туризм, лечение, отдых) [9].

Статистический анализ проведен по всем регионам Украины по уровню рекреационной освоенности [3].

«Основная характеристика регионов» Таб.1

№ п п	Рекреационные регионы	Уровень рекреационной освоенности региона 2003/2011	Структура рекреационных функций региона, 2003/2011			Функциональная специализация региона 2003/2011
			Лечение	Отдых	Туризм	
1	Черноморско-азовский	Развитый 1260 е.д	314 ед	748 ед.	198 ед.	Лечебно – туристский отдых
		1841 ед	167 ед	1057 ед.	617 ед	Туристско-лечебных отдых

(По данным статистики 2003 и 2011 гг.)

Сравнительный анализ статистики по основным характеристикам рекреационных регионов позволяет сделать вывод о том, что произошло изменение функционального профиля регионов как сокращение лечебных учреждений, или перепрофилирование инфраструктуры с функцией лечение-профилактика на функции туризм и отдых, несмотря на общее увеличение количества рекреационных учреждений. На примере наиболее развитого Черноморско-азовского региона Украины (Табл.1.)

Такое неуправляемое перепрофилирование связано с отсутствием специалиста, который должен не только отслеживать происходящие изменения, но обосновывать необходимость или надуманность таких изменений [6].

Результаты исследования Наличие противоречия между: необходимостью сохранения природных ресурсов и преобразования природных условий под рекреацию; необходимостью снижения рекреационной нагрузки на природу и удовлетворения потребностей общества и человека в расширении рекреационных услуг [10] - определяет возникновение проблем, решение которых связано с образовательной деятельностью в рекреационной сфере и научными исследованиями специалистов разных уровней: мл. Бакалавр (Организатор рекреационного обслуживания), Бакалавр (Организатор рекреационной деятельности), Магистр (Рекреолог).(Структура 1)

Содержание рекреационного образования определяется также общей системной профессиональной моделью: Рекреация – Технология – Организация, обеспечивая единство подхода при конструировании содержания образования [8].

Таким образом, моделирование содержания рекреационного образования базируется на изучении модуля «Рекреация», который трактуется расширенно, по сравнению с изучением этого модуля в туристском или гостиничном образовании. При этом изучение модуля «Рекреология» базируется на комплексе знаний и последовательности изучения предметов: «Рекреационное ресурсоведение», «Рекреационные комплексы», «Рекреационные системы».

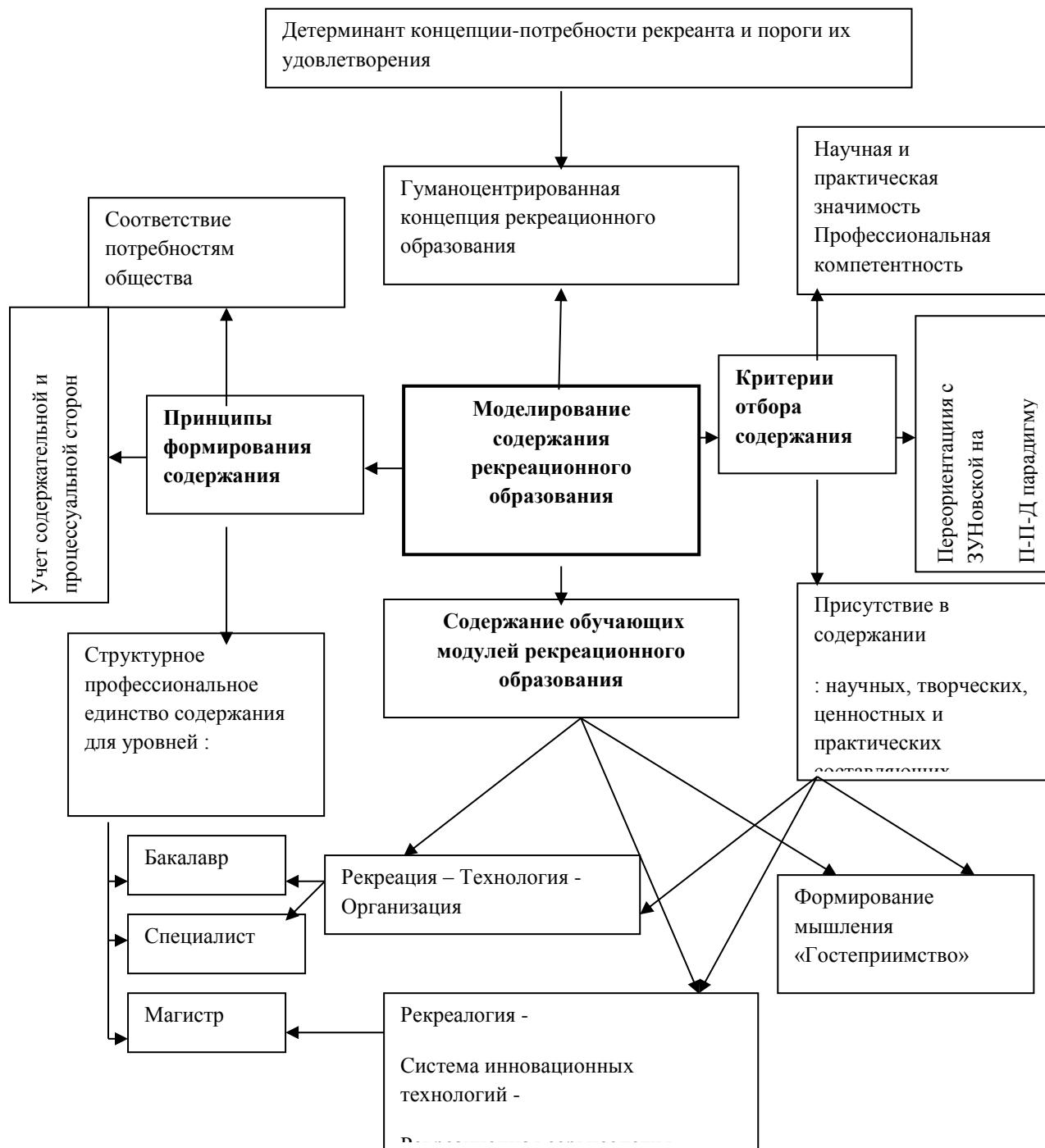
Модуль «Технология» определяется изучением технологий деятельности составляющих рекреационной деятельности: туристская деятельность, отдых-реклаксация, лечение –профилактика, физическая рекреация. Технология рекреационной деятельности рассматривается как специально организованная область знания о способах и процедурах, циклах и занятиях, направленных на оптимизацию жизнедеятельности человека в условиях нарастающей взаимозависимости, динамики и обновления общественных процессов. Технологизировать деятельность функции возможно только при адекватном определении их содержания.

Изучение «Инновационных технологий» как инновации в управлении (развития, преобразования, защиты, оптимизации) определяется суммой знаний, полученных при изучении процедур рекреационной деятельности.

Модуль «Организация». Понятие «организация» одно из фундаментальных в современной науке, в содержании которого заключено три аспекта: *атрибутивный аспект* как совокупность признаков конкретной системы; *предметный аспект* означает относительно автономную группу людей, ориентированных на достижение определенной цели, совместными скоординированными действиями; *функциональный аспект* как совокупность действий по интегрированию усилий людей для получения искомого эффекта.

Принцип единства технологии и организации выявляет органическую сочетаемость возможностей технологий с организационным фактором и современной техникой.

Структура 1. «Моделирование содержания рекреационного образования»

Центральным вопросом «Организации рекреационной деятельности», является творческая деятельность специалиста, генератора возникновения рекреационных систем, обеспечивающих реализацию рекреационных потребностей в комфортных условиях рекреационного пространства.

Модульная система отвечает критериям отбора содержания образования по условиям: научности, творчества, ценностной ориентации и практической направленности.

Научность обеспечивается как комплексом теоретических наук (Рекреалогия, Система инновационных технологий, Рекреационная сервисология, Курортология), так и обязательной научной составляющей содержания всех профессиональных учебных дисциплин высшего образования.

Творческая направленность содержания профессионального образования включается как составляющие темы дисциплины «Организация рекреационной деятельности»: «Уровни творческой деятельности», «Методы творческого мышления»; при изучении предметов «Рекреационные комплексы», «Организация внутреннего пространства»; в процессе научно-исследовательской и практической деятельности – «Рекреационное моделирование».

Ценностная ориентация содержания профессионального образования определяется гуманистической целью становления, развития личности и формированием мышления «Гостеприимство» специалиста сферы услуг, его нравственной позицией, культурой, мировоззрением, образованностью, профессиональной компетентностью.

Практическая направленность содержания рекреационного образования определяется разработкой и внедрением «Рекреационной программы развития регионального туризма» [7].

Вывод. В современных социально-экономических условиях проявилась потребность в новых научных отраслях знаний и специальностях, связанных с управлением и организацией сферы услуг, изучением рекреационной сферы, рынка услуг гостеприимства и обеспечением конкурентоспособности на этом рынке через качество и *гостеприимство*.

Эти условия обеспечиваются как на уровне общения в реальном образовании, так и на изучении отдельных предметов, «специальным построением учебных планов и программ, ориентированных на максимальную интеграцию знаний в единую эмоциональную картину мира». [2].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Волобой П.В., Бекирова Г.И. Системно-структурный анализ при исследовании рекреации. // Вестн. АНУСССР. – 1984. – №2. – С.68-75.
2. Волынкин В.И. Педагогика в схемах: учеб.пособие. – Ростов-н/Д.: Феникс, 2007.
3. Лукьянова Л.Г., Цыбух В.И. Рекреационные комплексы: Учебное пособие. – К.: Вища школа, 2004. – 346 с.
4. Лукьянова Л.Г. Рекреационное моделирование (Спецкурс) Учеб.-метод. пособие. – К.: КУТЭП, 2013.
5. Лукьянова Л.Г. Рекреационная программа развития регионального туризма. // «Практика сучасного туризму: соціальна та економічна ефективність». Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (14 жовтня 2008 року). – К.: КУТСП, 2009. – С.255-260.
6. Лукьянова Л.Г. Организация рекреационной территории Украины / Развитие туризма – важное направление в подъеме экономики Украины: материалы 3-1 Международной научно-практической конференции (Славянгорск, 16-18 декабря 1999г.). – Донецк: ДИТБ, 1999. – С.216-219.
7. Лукьянова Л. Г. Модель рекреационного образования в туризме//Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье. Сборник материалов симпозиума. – Одесса : ОЦНТЭИ, 2001. – С. 280 –289.
8. Лук'янова Л.Г. Освіта в туризмі: Навч.-метод. посіб. – К.: Вища шк., 2008.
9. Лукьянова Л.Г. Проблема образования в туризме и гостеприимстве: монография. – К., 2015. – 260 с.
10. Мамутов В.К., Амоша А.И., Дементьева Л.М. и др. Рекреация: социально-экономические и правовые аспекты. – К., 1992.
11. Преображенский В.С., Веденин Ю.А., Зорин И.В., Квартальнов В.А., Кривошеев В.М., Филиппович Л.С. Теория рекреалогии и рекреационной географии. – М., 1992.
12. Фридман Л.М. Основы проблемологии. – М.: Либроком, 2009.

МІЖНАРОДНИЙ РИНОК ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Впродовж ХХІ ст. туризм перетворився на потужну високорентабельну індустрію, величезний комплекс у якому тісно переплелися економічні і соціальні інтереси. Міжнародний туризм посідає вагоме місце у світовому господарстві та зовнішньоекономічних зв'язках. Міжнародний туризм є досить значною особливою формою міжнародних економічних відносин, представленою сукупністю в'їзного та виїзного туризму.

За останні шість десятиліть, туризм продовжив подальше розширення та диверсифікацію, ставши одним з найбільших і найбільш динамічно розвинених секторів економіки в світі. Багато нових напрямків з'явилися на додаток до традиційних фаворитів в Європі та Північній Америці

Незважаючи на окремі потрясіння, кількість міжнародних туристських прибуттів показали практично безперервне зростання – від 25 млн. в 1950 році до 278 млн. в 1980 році, 528 млн. в 1995 році, і 1133 млн. в 2014 році [4].

У класифікації UNWTO виділено п'ять туристичних регіонів: Європейський, Азіатсько-Тихоокеанський, Американський, Близькосхідний, Африканський, у межах яких виокремлено окремі субрегіони (райони) [5].

У 2014 р. топ-10 за кількістю туристичних прибуттів прибутих Франція продовжувала очолювати рейтинг міжнародних туристських прибуттів з 84 млн. відвідувачів, і є четвертою щодо надходжень від міжнародного туризму (55,4 млрд. \$). США посідають перше місце по надходженнях з 177,2 млрд. \$ і друге по прибуттях – 74,8 млн. осіб. Іспанія, як і раніше друга за величиною у всьому світі і перша у Європі (65,2 млрд.\$). Італія зміцнила своє 5-е місце по прибуттях (48,6 млн.осіб) і є шостою щодо надходжень (45,5 млрд.\$) [4].

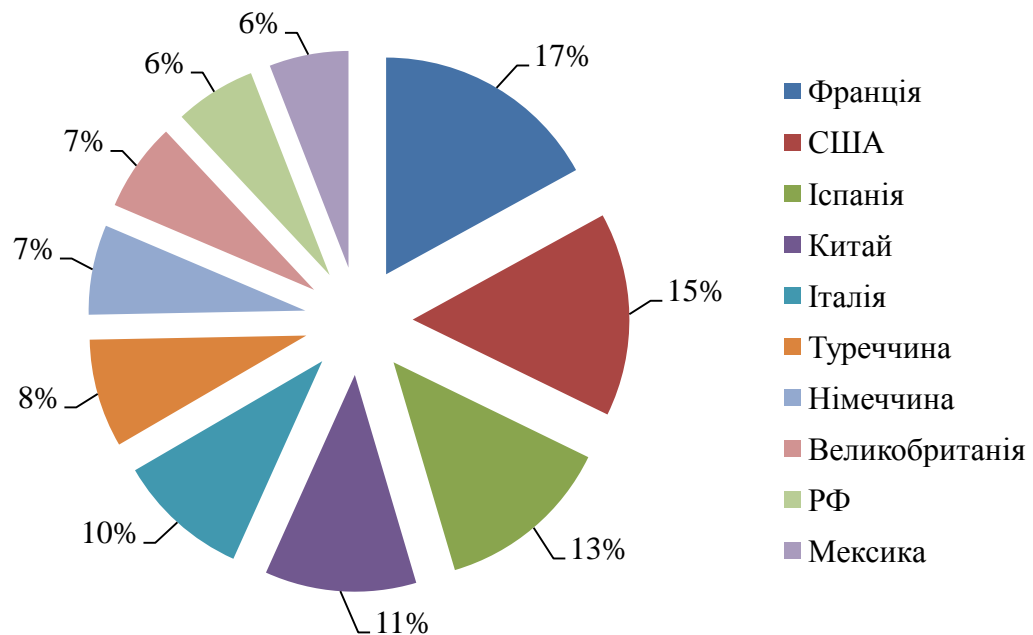

Рис. 1. Частка топ-10 країн за кількістю туристичних прибуттів, 2014 р. [5]

При ранжируванні провідних міжнародних дестинацій в світі туризму, прийнято переважно приймати більше одного показника до уваги. Оцінка відповідно до двох ключових показників розвитку туризму – міжнародних туристських прибуттів і надходжень від міжнародного туризму – це цікаво відзначити, що вісім з десяти провідних напрямків з'являються в обох списках, незважаючи на помітні відмінності, вони привертають увагу, а як у середній тривалості перебування і витрат на поїздки і за ночівлю. У разі надходження від міжнародного туризму, зміни не тільки відображають відносну продуктивність, але і (значною мірою) коливання обмінного курсу між національними валютами і доларом США.

Туризм у Європейському туристичному регіоні, порівняно з іншими регіонами світу, має досить чітко виражений внутрішньорегіональний характер. Інтенсивному внутрішньоєвропейському туристичному обміну сприяють: велика кількість держав на відносно невеликій за площею території, між якими добре налагоджені економічні, культурні та етнічні зв'язки, сучасна мережа транспортних комунікацій, спрощена система туристичних формальностей, розмаїття природних рекреаційних ресурсів і культурно-історичних пам'яток, розвинена туристична інфраструктура. На внутрішньорегіональний туризм припадає 4/6 усіх прибуттів в Європу [5].

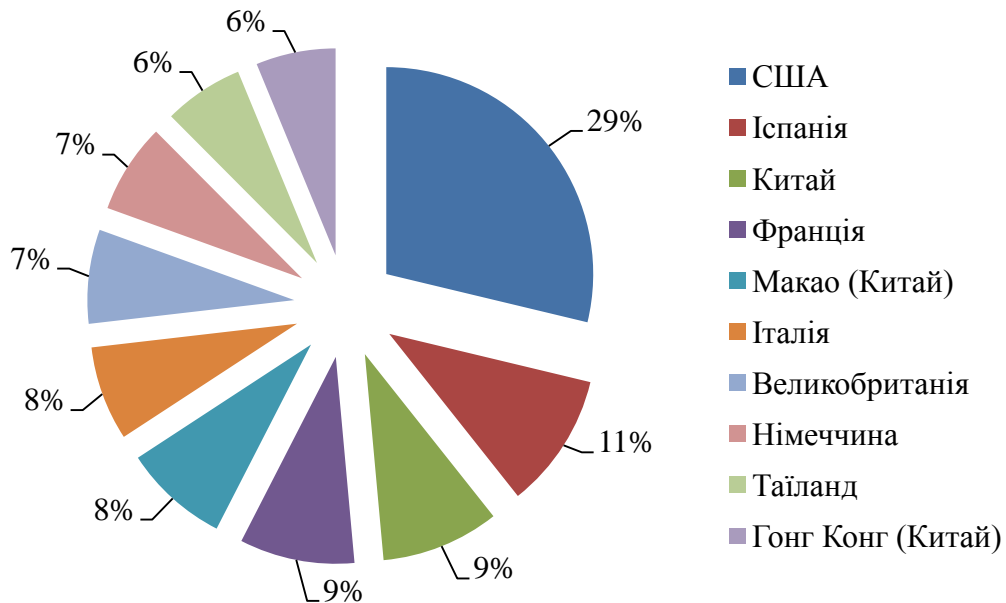

Рис.2. Частка топ-10 країн за кількістю надходжень від міжнародного туризму, 2014 р. [5]

Міжрегіональний обмін туристами розвинений слабше. У ньому важливу роль відіграє Америка, особливо США – єдина неєвропейська країна, що входить у першу десятку за кількістю прибуттів в Європу.

Найбільш відвідувана туристична країна Європи і світу – Франція. На старому континенті вона приймає кожного п'ятого відпочивальника. Найбільш інтенсивно туристичний обмін здійснюється з Німеччиною та Великою Британією. Одним із основних постачальників туристів у Францію є Німеччина, за нею йдуть Велика Британія, Бельгія, Італія, Швейцарія, Іспанія, Нідерланди.

Інтенсивному розвитку міжнародного туризму у даному регіоні сприяють: -велика кількість держав на відносно невеликій території; -потужний і багатоманітний туристичний природний і культурно-історичний потенціал; -високий рівень економічного розвитку більшості країн регіону; -якісна транспортна і соціальна інфраструктура; -відносно низький рівень злочинності і висока безпека життя; -високий рівень розвитку туристичної індустрії та якості обслуговування; -стабільність політичної ситуації в більшості європейських країн; -формування єдиної євросони і спрощення процедур в'їзду - виїзду туристів.

За прогнозами UNWTO, частка Європейського туристичного ринку у впродовж останніх років буде спадати і до 2030 року має становити 41%. Перспективи розвитку туризму у Європейському регіоні пов'язані із ширшим залученням ресурсів східноєвропейських країн, особливо пострадянських країн, їх інтеграцією до єдиного туристичного середовища і створенням нової сучасної туристичної інфраструктури [4].

В Азійсько-Тихоокеанському туристичному регіоні туристські прибуття зосереджені переважно в одному субрегіоні, однак із нижчою концентрацією, більш рівномірно вони розподіляються територіями Східної, Південно-Східної Азії та Океанії. Він користується популярністю як в американців, так і в європейців, але між країнами (територіями) регіону вони розподіляються по-різному. Найчастіше американські туристи відвідують Китай, включаючи Сянган (Гонконг), Японію, а також Корею і Сінгапур. Східна Азія приваблює американців більше, ніж Південно-Східна. Інші туристичні регіони світу – Африка, Близький Схід та Південна Азія – освоєні американцями слабо [5].

Регіональні переваги туристів із США визначають картину виїзного туризму в Західній півкулі. В інших країнах регіону пріоритети виїздів можуть бути іншими. Наприклад, серед канадців більше, ніж серед американців, популярний внутрішньорегіональний туризм, а з дальніх напрямків – Південна Азія, особливо Індія.

В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні кількість прибуттів в 2014 р. зросла на 15 млн. (+7%), і загальне число міжнародних туристів становило 263,3 млн. Південно-Східна Азія (+9%) виявилася кращою серед субрегіонів в значній мірі завдяки проведенню політики сприяння розвитку міжрегіонального співробітництва та координації діяльності в галузі туризму. Впевнені темпи зростання також були зафіксовані в Північній Азії (+6%) внаслідок відновлення в'їзного та виїзного туризму в Японії, в той час як у Південно-Східній Азії (+4%) і Океанії (+4%) вони були порівняно більш слабкими [4].

Американський туристичний регіон у складі Північної, Центральної, Південної Америки та Карибського басейну за кількістю прибуттів посідає третє місце у світі після Європи. Сім із десяти туристських прибуттів у Західну півкулю припадає на Північну Америку – 69,7 %, Південну Америку – 14,4 %, Карибський басейн – 13,1 %, Центральну Америку – 2,8 %.

Досить швидко зростає кількість туристських прибуттів у Південну Америку, яка володіє унікальними природними об'єктами і пам'ятками історії та культури. Потужний туристичний потенціал цього материка використовується наразі досить мало. Прогнозується зростання частки Південної Америки в міжнародних прибуттях у регіон [5].

В Америці, як і в Європі, більшість туристських потоків зосереджена всередині регіону. Особливо інтенсивний обмін туристами здійснюється між трьома країнами Північної Америки: США, Канадою та Мексикою. Причому туристський потік зі Сполучених Штатів у Мексику, за даними UNWTO, є найпотужнішим у світі (20,3 млн прибуттів) [4].

Найбільший за обсягом ринок в'їзного та виїзного туризму в Західній півкулі сформувався в США. Усі основні туристські потоки в Американський регіон починаються чи, навпаки, закінчуються в цій країні.

За прогнозами UNWTO, сфера туризму в Американському регіоні активно розвиватиметься і в майбутньому. Прогнозується, що в 2020 р. другим за популярністю туристичним напрямком стане США (102,4 млн). До 2030 року буде спостерігатися зниження частки регіону (до 14% з 16%) в міжнародний туризм.

Близькосхідний туристичний регіон - це особливий культурний світ, який об'єднує країни, переважно більшість населення яких становлять араби. Таке різке зростання міжнародних туристичних прибуттів відбулося за рахунок двох країн – Єгипту і Саудівської Аравії, у яких розвиток туристичної індустрії опирається на різні види ресурсів. Єгипет експлуатує природні ресурси узбережжя теплого моря й орієнтується на масові популярні види туризму, Саудівська Аравія, використовуючи подієві і культурно-історичні ресурси, спеціалізується на релігійному туризмі.

Африканському туристичному регіону характерна перевага природних туристичних ресурсів. Особливо значними серед них є флоро-фауністичні і ландшафтні складові ресурсного потенціалу. На ринку міжнародних туристичних послуг окремі африканські держави займають чільні місця і пропонують високоякісний туристичний продукт: Маврикій – весільний туризм і пляжно-купальний відпочинок; Туніс і Марокко – пляжно-купальний, лікувально-оздоровчий і пізнавальний туризм; Зімбабве, Танзанія та Кенія – сафари й екологічний туризм; ПАР – пляжно-купальний відпочинок, гастрономічний і екологічний туризм; Кабо-Верде спеціалізується на дайвінгу та серфінгу. Стосовно більшості інших держав, особливо центральноафриканських, то актуальність розвитку міжнародного туризму для них не стоїть на порядку денному: несприятливий для відпочинку європейців і американців клімат, міжетнічні конфлікти, бідність, висока захворюваність на СНІД та інші недуги і відсутність елементарних побутових умов роблять ці країни непривабливими з точки зору рекреаційно-туристичної діяльності [5].

За кількістю прибуттів в Африканському регіоні був досягнутий новий рекорд (52 млн. осіб). Завдяки відновленню темпів зростання туризму в Північній Африці (+9% порівняно зі скороченням на 9% в 2011 році) і триваючому зростанню туризму в країнах південніше Сахари (+5%).

За прогнозними оцінками UNWTO, до 2030 року число міжнародних туристських прибуттів в усьому світі, як очікується, збільшиться в середньому на 3,3% на рік за період 2010 по 2030 рр. З часом, темпи зростання будуть поступово сповільнюватися, з 3,8% в 2012 році до 2,9 % в 2030 році, але на вершині зростаючих базових цифр. В абсолютних цифрах, число міжнародних туристських прибуттів збільшиться приблизно 43 млн. осіб у рік, в порівнянні з середнім збільшенням на 28 млн. на рік в період з 1995 по 2010 р.

Міжнародні туристські прибуття Азії, Латинської Америки, Центральної та Східної Європи, Східного Середземномор'я Європи, Близького Сходу та Африки будуть зростати в подвійному розмірі (+ 4,4% на рік). В результаті, кількість прибулих в країни, що розвиваються, як очікується, перевищить кількість прибулих в країни з розвинутою економікою до 2020 р.

Економічна нестабільність у поєднанні з невизначеністю, посилена нестійкістю ринку туристичних послуг у різних туристичних макрорегіонах світу, зниження рівня довіри серед споживачів і підприємств будуть продовжувати впливати на величину попиту (тобто на кількість іноземних прибуттів туристів) на міжнародному ринку туристичних послуг у короткостроковій та середньостроковій перспективі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пестушко В.Ю. Європейський туристичний ринок в умовах глобальної економічної кризи / В.Ю. Пестушко // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм, Том 1, № 1 (2010). – Режим доступу: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/2971> – Назва з екрану.
2. Співпраця України та Європейського союзу в сфері туризму : політико-правовий аспект. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/intrel/2008_24/42.pdf – Назва з екрану.
3. Толочко А. А. Розвиток європейського ринку туристичних послуг: авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Анна Олексіївна Толочко. – К., 2012. - 21 с.
4. UNWTO Tourism Highlights 2015 Edition – Режим доступу: <http://mkt.unwto.org/publication/unwto-tourism-highlights-2015-edition> – Назва з екрану.
5. UNWTO World Tourism Barometer 2015 – Режим доступу: http://dxtq4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_barom15_01_january_excerpt_1.pdf – Назва з екрану.

РИНОК СПОЖИВАЧІВ В ТУРИЗМІ ТА ЙОГО АНАЛІЗ

Ринок споживачів та поділ товарів/послуг. У туристичному маркетингу особлива увага приділяється дослідженню ринку споживачів туристичних послуг. Таке дослідження починається з шести питань:

1. Що купується? – Визначається об'єкт купівлі туристичних послуг.
2. Чому купується? – Визначається мета придбання подорожі.
3. Хто купує? – Визначається покупець подорожі.
4. Як здійснюється процес купівлі туру? – Тобто визначаються операції, які виконує клієнт.
5. Коли здійснюється купівля туру? – Тобто визначається час купівлі.
6. Де здійснюється купівля туру? – Визначається місце або турфірма.

Менеджер турфірми повинен знати, яке місце займають турпослуги серед інших товарів, при цьому враховуються два варіанти поділу товарів. За першим виділяють:

- а) товари тривалого користування;
- б) товари короткострокового користування;
- в) послуги, включаючи туристичні.

За другим варіантом виділяють:

- а) товари повсякденного попиту;
- б) товари ретельного вибору;
- в) престижні товари.

Поки що в Україні туристичні послуги (подорожі, особливо закордонні) відносяться більшістю населення до престижних товарів, але із зростанням рівня життя людей згідно з світовими та європейськими стандартами туристичні послуги повинні перейти у групу товарів ретельного вибору, а з часом – і до товарів повсякденного попиту. Наприклад, мінімальний споживчий кошик громадянина США включає обов'язкову туристичну поїздку за кордон.

Характеристика споживачів в туризмі. Фахівець з туристичного маркетингу повинен знати такі характеристики своїх покупців:

1. Мета купівлі подорожі (основна та додаткові);
2. Визначення ролі людей у родині (оскільки 95% набувачів турів – це родини), зокрема: а) особа-ініціатор; б) впливова особа; в) особа, яка приймає кінцеве рішення; г) особа-покупець; д) особа-споживач.
3. Як приймається рішення в родині про купівлю подорожі, при цьому враховується поділ родин на чотири типи:

- а) традиційна (голова – чоловік);
- б) голова – дружина;
- в) з автономією;
- г) синкретична родина (рішення приймаються спільно).

Із зростанням освіти і доходу більше стає синкретичних родин.

4. Чому приймаються рішення про купівлю подорожі, при цьому враховується життєвий цикл родини, який поділяється на сім періодів з різними потребами в туризмі (табл. 1):

- а) незаміжні (неодружені);
- б) недавно створені родини (без дітей);
- в) повна родина на 1 стадії розвитку (діти до 6 років);
- г) повна родина на 2 стадії розвитку (діти старше 6 років);
- д) повна родина на 3 стадії розвитку (дорослі діти, які мешкають з батьками);
- е) бездітна родина;
- є) літні одинаки.

Таблиця 1. Періоди життєвого циклу родини з точки зору туристичних потреб

№ з/п	Період	Ознака	Туристичні потреби
1	Незаміжні/неодружені	Неодружене життя	Молодіжний активний туризм з мінімальними вимогами до комфорту (проживання у наметах) та максимальними щодо розваг (обов'язково – дискотека)
2	Недавно створені родини	Молодість без дітей	«Туризм молодят» з спеціальними готелями та елітними (VIP) варіантами (Мальдіви, Сейшели, Канари, Балеарські острови (Мальорка, Ібіца), Париж – «місто закоханих») тощо
3	Повна родина «гніздо»	Діти до шести років	Ще недавно цей контингент вважався

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

	на першій стадії розвитку		«непридатним» до туризму, але нині є спеціальні готелі для туристів з малолітніми дітьми (аж до немовлят), які до того ж надають значні знижки
4	Повна родина («гніздо») на другій стадії розвитку	Діти старше шести років (підлітки)	- Дитячий (підлітковий) туризм – у спеціальних дитячих таборах в Україні та закордоном (Словаччина, Польща тощо); - освітньо-мовний туризм (Мальта, Великобританія, Австралія тощо); - родинні автоподорожі по Україні та закордон
5	Повна родина («гніздо») на третій стадії розвитку	Дорослі діти, які мешкають з батьками в одній квартирі (будинку)	Дуже розповсюджений варіант у сучасних українських умовах. Хоча діти і батьки мешкають разом, але туристичні інтереси і потреби у них різні: «діти» тяжіють до молодіжного туризму часто закордоном, а батьки – до більш спокійного, комфортного відпочинку, переважно в Україні або закордоном (залежить від фінансів)
6	Бездітна родина («пусте гніздо»)	Літнє подружжя, діти мешкають окремо	Спокійний, комфортний відпочинок, переважно в Україні або закордоном (залежно від фінансових можливостей)
7	Літні одинаки	Переважно це жінки - пенсіонери, які живуть довше за чоловіків (в Україні відповідно – 74 та 64 роки)	На відміну від американських пенсіонерів, які виходять на пенсію (у віці 67 років для чоловіків та жінок) мільйонерами, українські пенсіонери великих статків переважно не мають, тому їхні потреби в туризмі значно скромніші від американців, але вони є – це недорогий відпочинок у приміській смузі (за інтересами), міські екскурсії тощо

Поведінка споживачів на туристичному ринку. У туристичній практиці може бути чотири типи ситуацій поведінки клієнтів у турфірмі:

1. Коли клієнт взагалі незнайомий з пропозиціями туристичного ринку – це на сьогодні найбільш розповсюджений варіант, оскільки за останніми даними тільки 72 % українців виїжджало за кордон хоча б раз у житті, а 36 % – ніколи не подорожували за межі свого регіону. З такими клієнтами менеджер може продемонструвати усі свої знання та вміння з туристичного маркетингу.

2. Коли клієнт приходять до турфірми з готовим рішенням – це, як правило, постійні клієнти, які регулярно їздять у закордонні подорожі і не потребують особливої допомоги менеджера. Але і за цього варіанту можлива маркетингова робота: а) похвалити клієнта за вдалий вибір фірми; б) попросити рекомендувати фірму друзям, знайомим тощо; в) запросити клієнта ще раз відвідати фірму тощо.

3. Цей варіант пов'язаний з поведінкою тих клієнтів, які приходять до турфірми, забирають час менеджерів, з'їдають усі рекламні цукерки з кавою і ... нічого не купують. Питання: як на них реагувати? Маркетинг рекомендує гречно попроситися з таким клієнтом і запросити його заходити ще. При цьому враховується, що людина усвідомлює, що на неї марно витратили час і зусилля турфірми і при цьому гарно віднеслася, і тому вона про це розкаже друзям і знайомим (тобто це свого роду реклама).

4. Пов'язаний з тзв. туристами – «терористами», але не в сенсі справжніх терористів, а в сенсі тих «туристів», які їдуть у подорож з метою пізніше компенсувати її вартість. Для цього вони підмічають усі недоліки під час туру, з тим щоб після повернення додому написати скаргу (можливі варіанти – до комітету захисту справ споживачів, до відділу туризму місцевих органів влади чи до департаменту туризму Міністерства). Київські турфірми знають таких «туристів» і відповідно інформують один одного про них.

Модельовання процесу купівлі туристичного продукту. У цьому процесі виділяють наступні етапи:

I. Виникнення потреби: потреба в подорожі виникає під дією внутрішніх та зовнішніх чинників. Потреба має зростаючу інтенсивність, на певному рівні якої клієнт приймає дії, щоб її задовольнити. Знаючи, як формується потреба, на неї можна впливати стимулюючо, що і є завданням маркетингу.

II. Пошук інформації: якщо потреба достатньо інтенсивна, а продукт для її задоволення є наявний і фінансово доступний, то потреба задовольняється одразу. Але в туризмі через низку причин (фінансові, часові) потребу в подорожі задовольнити одразу неможливо. Тому клієнт починає шукати інформацію, при цьому він може бути:

1) у стані пасивного пошуку, коли клієнт спеціально цю інформацію не шукає, але звертає увагу на відповідну матеріали, коли вони йому трапляються;

2) у стані активного пошуку, коли клієнт звертається до таких джерел:

- а) особисті (родичі, знайомі, друзі та ін.);
- б) комерційні (реклама);
- в) громадські (ЗМІ);
- г) емпіричні (власний досвід).

III. Оцінка інформації споживачами (наводиться у наступному пункті).

IV. Прийняття рішення про купівлю подорожі, на що впливають такі чинники:

- а) соціальні (престижність тощо);
- б) фінансові;
- в) психологічні.

V. Враження після поїздки: вони в туризмі дуже важливі, оскільки за гарних вражень турист стане постійним клієнтом даної турфірми, а за поганих – не тільки звернеться до конкурентів, а ще й поділиться враженнями з друзями та знайомими (при цьому слід враховувати, що погана інформація розповсюджується у два рази швидше, ніж гарна).

Моделі споживчих уподобань у туризмі. В основі вибору клієнтом певної туристичної послуги є його мотивація, яка виступає одним з найважливіших чинників прийняття рішення про туристичну поїздку. Мотивація споживача - це невидима, неявна внутрішня сила, яка стимулює та збуджує поведінкову реакцію та визначає специфічний напрямок цієї реакції. Мотиви людини в певному ступеню формують її поведінку в якості покупця і споживача товару (послуги), особливо в туристичному бізнесі. Не існує такої послуги, яка може бути реалізована на ринку, якщо вона не вироблена згідно споживчого попиту. Адресність туристичної послуги є підставою її успішного продажу. Розуміння мотивів потенційного туриста має величезне значення при плануванні, формуванні та організації процесу реалізації туристичної послуги. Це надає можливість виробляти і пропонувати на ринку таку туристичну послугу, яка в найбільшому ступені відповідає споживчим уподобанням та очікуванням.

Виявлення, знання і використання туристських мотивів має бути важливою стратегією туристичної організації, яка орієнтована на визначення ринкових потреб та створення таких видів турпродукту, які відображають вимоги певних сегментів ринку. Туристські мотиви, як визначний компонент попиту, повинні бути покладені в основу діяльності туристичної організації з розрахунком, що вироблена туристична послуга зможе забезпечити туристичний попит. При цьому важливим є двоєдиний та взаємодоповнюючий підхід: з однієї сторони, ретельне всебічне вивчення та використання мотивації споживачів, орієнтація на них виробництва (тобто адресність послуги), з іншої – активний вплив на існуючі мотиви та їх формування.

Мотиви, уподобання туристів можна змодельовати. При розробці моделей споживчих уподобань в туризмі автором був використаний підхід, запропонований Ф. Котлером. Вихідна інформація для формування моделей подана в табл. 1. Можливі такі моделі споживчих реакцій на характеристики чотирьох модифікацій певного турпродукту, що наведені в табл. 2: 1) домінантна; 2) модель обмежень; 3) модель поділу; 4) лексикографічна модель; 5) модель оцінки з очікуваної значимості; 6) модель ідеальної уяви; 7) графічна модель; 8) модель впливу маркетингу. Розглянемо їх детальніше.

Таблиця 2. Модифікації турпродукту та їхні характеристики

Тури	Ціна, у.о.	Термін, діб	Транспорт, вид	Готель, ранг	Харчування, тип
1	160 (1)	7 (1x2)	Авіа	4*	ПП (повний пансіон)
2	150 (2)	14 (3x2)	Зал./автобус	2*	СН (сніданки)
3	140 (3)	10 (2x2)	Авіа	3*	НП (напівпансіон)
4	135 (4)	7 (1x2)	Авіа	3*	НП (напівпансіон)

1. **Домінантна модель.** Це тур, що має мінімальну ціну (135 у.о.), найдовший термін (14 діб), найкращий вид транспорту (авіа), ранг готелю (4*) та тип харчування (повний пансіонат). Туру з такими характеристиками в переліку послуг немає, але для турфірми це може бути орієнтиром на майбутнє щодо розробки нового туру.

2. **Модель обмежень.** За цієї моделі споживач об'єднує тури у дві групи – прийнятні для нього та неприйнятні, що робить можливим виключення з розгляду частини турів. При цьому встановлюються граничні значення характеристик турпродукту. Наприклад, не дорожче 150 у.о., не довше 10 діб, тільки авіа, готель – 3*, харчування напівпансіон. Такі обмеження виключають з розгляду тури 1 і 2.

3. **Модель поділу.** Ця модель передбачає виділення певного варіанту турпродукту, що має перевагу з однієї або декількох ознак. Так, вимога споживача: ціна – не вище 140 у.о., термін – не більше 10 діб. Решта ознак для клієнта неістотні. Такі вимоги споживача залишають для розгляду лише тури 3 та 4.

4. **Лексикографічна модель.** Її сутність у тому, що споживач ранжує ознаки за їх значимістю і порівнює тури за найбільш суттєвими для нього ознаками, наприклад: 1) ціна; 2) термін; 3) вид транспорту і т.д. Порівнюючи за першою ознакою, клієнт обирає тури 3 та 4, порівнюючи за другою – залишає тур 3.

5. **Модель оцінки з очікуваної значимості.** В цій моделі споживач надає певну вагу у своїй уяві модифікаціям туру і значимості окремих ознак:

$$A_{jk} = \sum_{i=1}^n W_{ik} B_{ijk},$$

де A_{jk} – оцінка туру j споживачем k ; W_{ik} – вага, що надається ознаці i споживачем k ; B_{ijk} – уява споживача k про ступінь, в якому ознака i є в турі j ; n – число ознак, суттєвих для вибору туру клієнтом (у нашому прикладі $n=5, j=4$).

Припустимо, що найбільш суттєвими ознаками для споживача є ціна і термін. Решта ознак для нього має нульову вагу (неістотні). При цьому клієнт вважає, що термін для нього важливіший за ціну – в два рази. Тоді оцінка модифікацій (якщо ми запровадимо для них ранги: по ціні – від 1 (160 у.о.) до 4 (135 у.о.), по терміну – від 1 (7 діб) до 3 (14 діб), буде такою: $A_1=1+(1 \cdot 2)=3$; $A_2=2+(3 \cdot 2)=8$; $A_3=3+(2 \cdot 2)=7$; $A_4=4+(1 \cdot 2)=6$. Тобто найкращий варіант туру за цією моделлю – другий (A_2), його й обере клієнт (відповідні розрахунки показані у табл. 3.1 курсивом).

6. Модель ідеальної уяви. В ній визначається ступінь незадоволення споживача певною модифікацією, при цьому використовується формула:

$$D_{jk} = \sum_{i=1}^n W_{ik} (B_{ijk} - I_{ik}),$$

де D_{jk} – ступінь незадоволення споживача k туром j ; I_{ik} – ідеальне значення ознаки i для споживача k . Чим менше значення D_{jk} , тим вища оцінка споживачем k туру j .

7. Графічна модель. Вона використовується для визначення кращого варіанту туру за якимось двома характеристиками: будується система координат, де на осях x та y показуються значення цих двох характеристик і відповідно визначаються точки, що відповідають чотирьом модифікаціям (турам) з табл. 3.1. Далі позначається точка, що відбиває побажання клієнта щодо туру – ІБ (наприклад, 10 діб та готель 2*). Оптимальним варіантом будуть найближчі точки до ідеальної (і відповідні тури – 2 або 3), які і можна запропонувати клієнтові (рис.1).

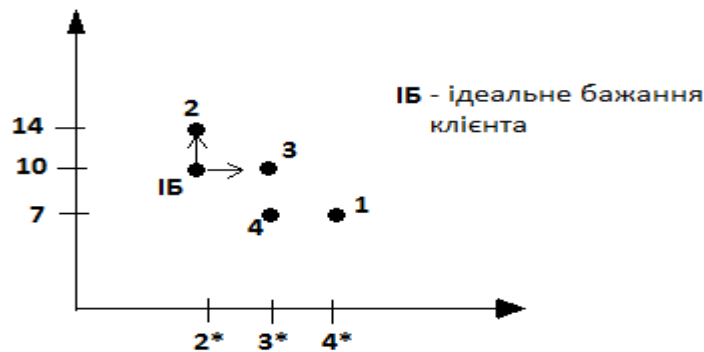

Рис. 1. Графічна модель споживчих уподобань в туризмі

8. Модель впливу маркетингу. Ця модель полягає у тому, що часто споживач при оцінці інформації про турпродукт виключає з розгляду деякі ознаки, залишаючи лише найважливіші з його точки зору. У такому випадку менеджер турфірми повинен спробувати підвищити думку споживача про пропозиції своєї фірми саме по відношенню до цих ознак.

Таким чином, пізнання психології клієнтів, що відбивається у моделях споживчих уподобань в туризмі є перспективним напрямком діяльності турфірми, який забезпечує їй конкурентну перевагу в туристичному бізнесі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дурович А.А. Маркетинг в туризмі: уч.пос. / А.А. Дурович. – М.: Экономика, 2011. – 350 с.
2. Кудла Н.Є Маркетинг туристичних послуг: навч. посіб. / Н.Є. Кудла. – К.: Знання, 2011. – 305 с.
3. Правик Ю.М. Маркетинг туризму: підручник / Ю.М. Правик. – К.: Знання, 2008. – 320 с.
4. Смирнов І.Г. Бізнесові і основи міжнародного туризму: навч. посіб. / І.Г. Смирнов. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2007. – 124 с.
5. Смирнов І.Г. Міжнародний туристичний бізнес: навч.-метод. посіб. / І.Г.Смирнов, Н.В. Фоменко. – І-Ф.: Галицька академія, 2009. – 155 с.
6. Smyrnov I.G. Marketing mix of sustainable tourism: case of the National Nature Park «Synevyr» // In «A new role of marketing and communication technologies in business and society: local and global aspects»: Monograph / Ed. by Y.S. Larina, O.O. Romanenko. – USA, St. Louis, Missouri: PH «Science & Innovation Center, Ltd», 2015. – P. 433-446. DOI:

СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИКА

*Элшод Алимардонов
(Тошкент, Ўзбекистон)*

ХАЛҚАРО МОЛИЯВИЙ МАРКАЗЛАРНИ БАҲОЛАШНИНГ МАМЛАКАТ МОЛИЯ БОЗОРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Замонавий ва илғор технологияларга асосланган инновацион ривожланиш, фаровон турмуш тарзи турли муносабатлар билан боғлиқ молиявий ва иқтисодий кўрсаткичларга ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди, албатта. Шу билан бирга, ананавий молиявий марказ шаҳарларда ҳам янги ўзгаришларни юзага келтиради.

Буюк Британиянинг нуфузли “Economist” журнаlining берган баҳосига кўра, Ўзбекистон пойтахти – Тошкент шаҳри ободлиги ва яшаш учун қулайлиги жиҳатидан дунё рейтингида 140 шаҳар орасида 58-ўринни эгаллади ва жаҳон таснифида яшаш учун энг қулай бўлган йирик шаҳарлар қаторига киритилди [1]. Бу эса, мамлакатимиз шаҳарларини иқтисодий-молиявий кудрати ва инфратузилмасини ривожлантиришга ҳукуратимиз томонидан катта эътибор берилганлигини тасдиқлайди. Ўзбекистон шаҳарларини молиявий марказларга айлантириш эса, маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчилар фаолияти кўламини кенгайтириши учун уларнинг молиявий ресурсларга бўлган талабини тўлиқ қондириш имконини беради.

Таҳлилларимизга кўра, халқаро молиявий марказлар жаҳон миқёсидаги шаҳарларнинг ўзaro алоқаларини кенгайтириши ва ундаги молиявий оқимларнинг ортиши натижасида шаклланади [3]. Маълум шаҳарнинг халқаро молиявий марказ сифатида ривожланиши молия бозорида яратилган шарт-шароитга, иқтисодий ўсиш ва ривожланиш имкониятларига, саноатнинг қўллаб-қувватланишига, шаҳарда хизмат кўрсатиш даражаси ва стандартлари, умумий миллий муҳит ҳолатига боғлиқдир.

Халқаро молиявий марказларнинг географик жойлашуви жаҳон иқтисодиёти ва халқаро савдосини асосини ташкил этган мамлакатлар билан узвий алоқадордир. Охириги йилларда Шарқ мамлакатлари жаҳон иқтисодиёти ва савдосида асосий роль ўйнаётгани, у ерда барқарор ва янги халқаро молиявий марказларни шаклланишига олиб келмоқда.

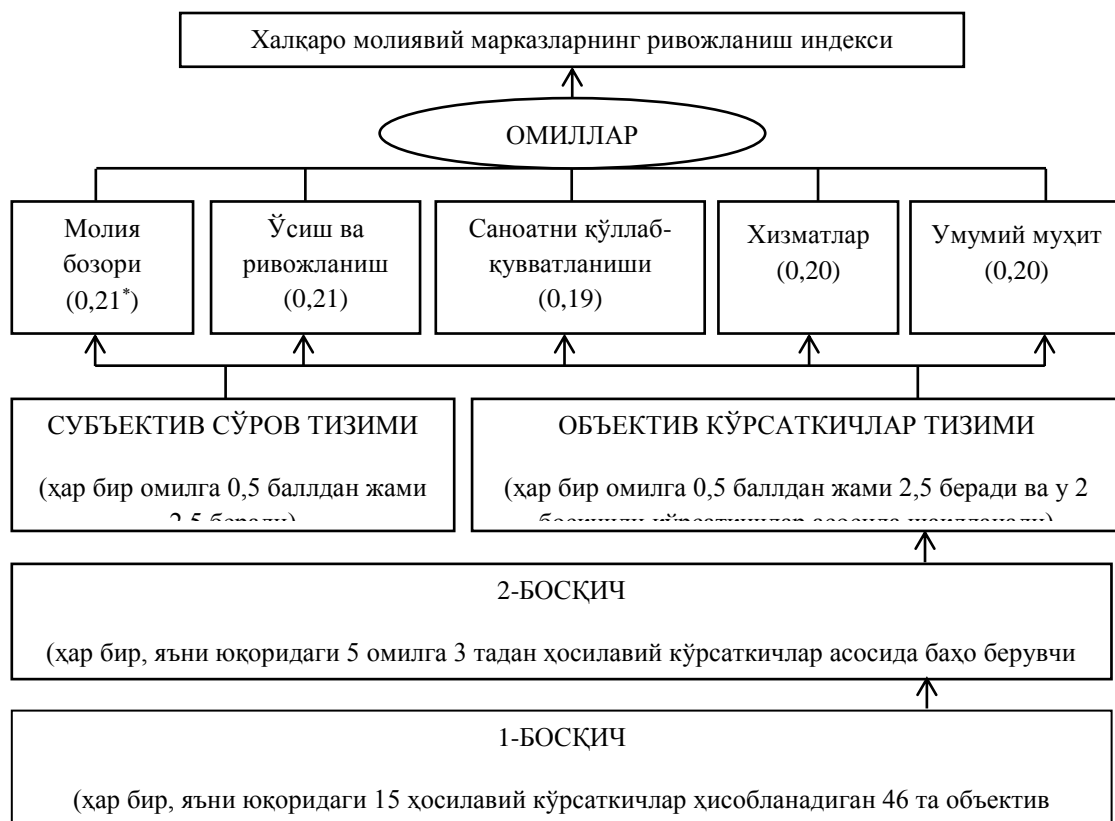
Аввал “Dow Jones Index Service Co.” ҳозирда эса, “The Standard & Poor’s Dow Jones Index Co.” эгаси ҳисобланган “Chicago Mercantile Exchange Group (CME)” билан “Xinhua News” Агентлиги биргаликда 2010 йилда Синьхуа-Доу-Джонс халқаро молиявий марказлар ривожланиш индекси (Xinhua-Dow Jones International Financial Center Development Index(IFCD Index))ни амалиётда эълон қилди. Мазкур индекс охириги 5 йил давомида глобал миқёсда танилиб, янги, инновацион халқаро молиявий марказ шаҳарларни барпо этишга хизмат қилмоқда.

Синьхуа-Доу-Джонс халқаро молиявий марказлар ривожланиш индекси баҳосига кўра, асосий 10 та халқаро молиявий марказларни юқори рейтингдан пастга қараб санайдиган бўлсақ, дастлаб Нью-Йорк бўлса, кейин Лондон, Токио, Сингапур, Гонконг ва Шанхай (ўзaro алоқадор), Париж, Франкфурт, Пекин ва Чикаго шаҳарлари ҳисобланади. Халқаро молиявий марказларнинг асосий қисми жаҳон иқтисодиётини ривожлантирувчи уч кутбада жойлашганлигини тадқиқотлар натижасида аниқлаш мумкин. Хусусан, IFCD индекси бўйича барқарор мавъёга эга бўлган 45 та халқаро молиявий марказ шаҳарларнинг 14 таси Осиё-Тинч океани ва Африка минтақасида, 21 таси Европада ва 10 таси Америкада жойлашган [4].

IFCD индекси марказ шаҳарлар молиявий рақобатбардошлигини икки хил усулда илмий асосда умумлашган баҳосини ўзида акс эттиради. Молиявий марказ шаҳарларни рейтингини аниқлаш имконини берадиган ҳар бир омил субъектив сўров ва объектив кўрсаткичлар тизими орқали баҳоланади ва улар индекс ҳисобида ўзига хос қарийб тенг вазнларга эга (расмга қаранг).

Мазкур индексни ҳисоблаш маълумотларни бирхиллаштириш, вазнлар тақсимоли, бешта ҳар бир омил баҳосини ҳисоблаш, яқуний баҳо каби турли босқичли тамойиллар асосида амалга оширилади.

Индексидаги объектив кўрсаткичлар тизими ва вазни замонавий иқтисодий хотатга қараб ўзгариб, такомиллашиб боради. Ҳар йили индекс кўрсаткичларини ишончлиги, тўғрилиги ва иқтисодий аҳамияти ўрганилиб, IFCD индексини ҳисоблашда фойдаланиш мумкинлиги тўғрисида қарор қабул қилинади. Бунда, албатта оғзаки тизимда саволларга берилган жавоблар ҳам инобатга олинади. Индексидаги омилли кўрсаткичлар барқарорлик, 2 ва 3 – босқич кўрсаткичлар баланслик, кўрсаткичлар манбалари эса, турли хиллик тамойили асосида тузилган. Охириги уч йилда, замон талабларига кўра индекснинг айрим кўрсаткичлари, хусусан уларнинг номи мувофиқлаштирилган, сони тартибга солинган, айрим янги индикаторлар қўшилиб, баъзилари тизимдан чиқариб ташланган.

* - Ҳар бир омилнинг индексидаги салмоғи, коэффициентларда. Уларнинг йиғиндиси яхлитлашдаги хатоликлар ҳисобига 1 га тенг эмас.

Расм. Халқаро молиявий марказларнинг ривожланиш индекси (International Financial Centers Development Index, IFCD Index)нинг таркибий тузилиши

Тадқиқотларимизнинг кўрсатишича, мазкур индексни ҳисоблашда таяниладиган асосий объектив кўрсаткичларда мамлакатимиз иқтисодиёти ва молия бозори ҳолати бўйича ижобий иқтисодий рейтинглар эълон қилинмоқда. Хусусан,

1. Бизнес юритиш қулайлиги индекси (Convenience index of doing business) мамлакатимизнинг тутган ўрни яхшиланиб бормоқда. Жаҳон банки ва халқаро молия корпорацияси томонидан “Бизнесни юритиш – 2016” эълон қилинган мамлакатларнинг янги рейтингда Ўзбекистон қулай ишбилармонлик муҳити кўрсаткичлари бўйича жаҳоннинг 189 давлати орасида, 87-ўринни эгаллаган. Айриқса, “Кредитлаш тизими” бўйича кўрсаткич ўтган йилдагига нисбатан бир йўла 63 поғонага кўтарилиб, 105-ўриндан 42-ўринга чиққан. [5]

2. Технологик инновацияларни кўпаймоқда ва юқори технологиялар саноати муҳити ривожланмоқда. Мамлакатимиз молия бозорининг асосини банк тизими ташкил этишини инобатга олган ҳолда, ҳозирда юридик ва жисмоний шахсларга “Интернет банкинг”, “Мобиль банкинг” хусусан “Click тизими” ва “СМС-банкнинг” каби масофадан банк хизматлари кўрсатишнинг инновацион, электрон тижорат тизимлари изчил ривожланаётганлигини, электрон тўловлар миқдори, пластик карточкалар ва тўлов терминалларидан фойдаланувчилар сони йил сайин ортиб бораётганлигини қайд этиш мумкин.[6]

3. Турмуш тарзидан хурсадлик, бахтлилик индекси (Happiness index) бўйича мамлакатимиз позицияси яхшиланиб бормоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳомийлигида мустақил ташкилотлар гуруҳи ва халқаро экспертлар иштирокида 2015-йилда 158 та давлатда “Дунёнинг энг бахтли мамлакатлари” деган мавзуда тадқиқот ўтказилди. Ҳар қайси мамлакатнинг ўз фуқароларини бахтли ҳаёт билан таъминлаш қобилиятини ифода этадиган ушбу индекс бўйича Ўзбекистон 44-ўринни эгаллади. Айтиш жоизки, юртимиз 2013-йилда бу рейтингда 60-ўринда эди.[2]

4. Олий таълимга қилинаётган инвестициялар ҳажми ортмоқда. Мамлакатимизда таълим-тарбия соҳасига ҳар йили сарфланаётган харажатлар ялпи ички маҳсулотга нисбатан 10-12 фоизни ташкил этмоқда. Бу ЮНЕСКОнинг мамлакатни барқарор ривожлантиришни таъминлаш учун таълимга йўналтирилиши зарур бўлган инвестициялар миқдори бўйича тегишли тавсияларидан, яъни 6-7 фоиздан қарийб 2 баробар кўпдир.[2]

5. Ижтимоий ҳимоя даражаси ва солиқ ставкаларини пасайиши. Биргина ижтимоий соҳани ривожлантириш учун давлат бюджети харажатларининг 3/5 қисми йўналтирилмоқда. Ушбу ижтимоий сиёсат Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётини бозор муносабатларига бошқичма-бошқич ўтказиш учун қабул қилинган “Ўзбек модели”нинг тўртинчи, яъни “Кучли ижтимоий ҳимоя” тамойили ижросини таъминлаш учун

хизмат қилмоқда [7]. Мамлакатимизда солиқ юки даражаси сўнги йилларда мустақилликнинг дастлабки даврларидагига нисбатан 2 баробардан кўпроқ қисқарганлигини кузатиш мумкин.² [8]

6. Охирги беш йилда ЯИМнинг йиллик ўсиш суръати ўртача 8 фоизни ташкил этаётгани. Халқаро миқёсда катта нуфузга эга бўлган Жаҳон иқтисодий форуми рейтингига кўра, Ўзбекистон 2014-2015-йиллардаги ривожланиш якуналари ва 2016-2017-йилларда иқтисодий ўсиш прогнозлари бўйича дунёдаги энг тез ривожланаётган бешта мамлакат қаторидан жой олгани албатта барчамизга мамнуният етказди [2].

Фикримизча, мамлакатимиз молия бозори инфратузилмасини модернизациялаш, илғор хориж тажрибалари асосида, миллий иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан келиб чиққан ҳолда ривожлантириш учун қуйидагиларга асосий эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ:

1. Фонд бозори ва облигация битимлари ҳажми, қимматли қоғозлар бозорининг байналминлашув даражаси ошириш. Ривожланган мамлакатларда қимматли қоғозлар бозори ёки фонд биржаси капитализациясининг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улуши (ҚҚБ/ЯИМ кўрсаткичи) жуда юқори бўлиб, бу кўрсаткич Нью-Йорк ва Токио фонд биржаларида 70-90 фоизни, Корея ва Лондон фонд биржаларида 100-120 фоизни, Гонгконг фонд биржасида 1000-1200 фоизни ташкил этади [9]. Мазкур бозорни ривожланишида қимматли қоғозларнинг даромадлиқ даражаси, реал бозор баҳосини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратиш зарур.

2. Хорижий валюта захираларини кўпайтириш ва хорижий валюта курсларининг ўзгаришини барқарорлигини таъминлаш. Айтилганда, жаҳон миқёсида савдо-сотиқ ишларининг ўсиш суръати сезиларли даражада султанлашгани, экспорт қилинадиган энг муҳим товарларга нисбатан ташқи талабнинг камайиши ва нархларнинг пасайишига қарамасдан, валюта сиёсатини амалга ошириш борасида олиб борилаётган тизимли ва таркибий ислохотларимизни давом эттириш, замон талабларидан келиб чиқиб, такомиллаштириб бориш мақсадга мувофиқ.

3. Ҳукуматда рақамли бошқарув даражаси ва ахборотлар билан ишлаш имкониятини ошириш. Бугунги шароитда, Интернет ва электроника даврида иқтисодиёт тармоқларида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш, “Электрон ҳукумат” тизими фаолиятини янада ривожлантириш устувор аҳамиятга эгадир [2]. Мамлакатни минтақада энг кучли ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) марказига айлантириш, электрон ҳукумат тизими фойдаланувчи билан юқори даражада дўстона муносабатда, очиқ архитектурага эга, электрон хавфсизлик таъминоти соҳасидаги энг янги ютуқларга асосланган бўлиши зарур.

4. Жаҳондаги иқтидорли мутахассисларнинг мамлакатимизда тўпланиши таъминлаш, бунга қулай шарт-шароит яратиш. Юртимизда таълим олган, иқтидорли, билимли, ташаббускор, ўз касбининг етук мутахассиси бўлган кадрлар билан ишлаш самарадорлигини ошириш, уларни фаолият юритиши ва турмуш фаровонлиги учун қулай шароитлар яратиш, иқтисодий ва моддий рағбатлантириш амалиётга кенг жорий этиш лозим.

Умуман олганда, мамлакатимизда миллий молия бозорини халқаро рақобатбардошлигини таъминлаш борасида қатор ишлар олиб борилган, уни тараққиётини тезлаштиришда ва замонавий халқаро стандартларни унга жорий этишда ички имкониятлар билан илғор хориж тажрибаларини ўзаро уйғунлиги таъминланган.

АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР

1. Каримов И.А. 2015-йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир // Халқ сўзи, 2015 йил 17 январь №11 (6194).

2. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир //Халқ сўзи, 2016 йил 16 январь №11 (6446).

3. Худякова Л. Международные финансовые центры в многополярном мире // Мировая экономика и международные отношения. 2012. №1.; Померлян Е. Модели формирования международных финансовых центров Казахстана, Турции и Польши: общие черты и индивидуальные особенности их становления. Агентство Республики Казахстан по статистике. Журнал “Экономика и статистика” №2 2013 г. Астана. С. 8-9.

4. Xinhua-Dow Jones International Financial Centers Development Index – 2014. National Financial Information Center Index Research Institute, Standard & Poor’s Dow Jones Index Co. November, 2014, 79 p.

5. У.Баҳодиров. “Бизнесни юритиш – 2016”: Ўзбекистоннинг “Кредитлаш тизими” 63 поғона кўтарилди. “Bozor, pul va kredit” ilmiy-amaliy oylik jurnal, 10/2015 (№221), Тошкент, 4 б.

6. И.Муругова, Г.Бабаева. Роль новых технологий в развитии дистанционного банковского обслуживания. М.Тангишев. Банк фаолиятидаги инновацион технологияларнинг бизнесдаги самараси. “Молия” илмий журнал, 1/2015 йил, ГМИ, 50-61 бетлар.

² Изоҳ: Мамлакатимиздаги солиқ юки ЯИМга нисбатан фоизда 1991 йилда 41,2 фоиз бўлган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 20%ни ташкил этган.

7. Н.Хайдаров. Давлат молиясининг мамлакат ижтимоий-иктисодий ривожланишидаги ўрни. Ш.Шермухаммедова. Ижтимоий кўллаб-қувватлаш ва бюджет харажатлари масалалари. “Молия” илмий журнал, 1/2015 йил, ТМИ, 5-20 бетлар.

8. Исламбек Ниязметов. Солиқ юкини оптималлаштириш ва муносиб тақсимлаш муаммолари. “Biznes-Эксперт” иктисодий илмий-амалий ойлик журнал. 11/2015 (№95) йил, 12-20 бетлар.

9. Ф. Мухамедов. Қимматли қоғозлар бозорининг ривожланиш таҳлили ва муаммолари. “Молия” илмий журнал, 1/2015 йил, ТМИ, 62-66 бетлар.

*Анатолій Бержанір
(Умань, Україна)*

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ

Світовий досвід свідчить, що проблеми соціально-економічного розвитку держави ефективно вирішуються, якщо реалізується орієнтація на досягнення соціальної злагоди, узгодження інтересів різних суспільних груп.

Кризовий стан економіки України загострив потребу суспільства досягнути соціального балансу між найманими працівниками, власниками (роботодавцями) і державою. Зараз видно, що правовими засобами індивідуального трудового права, в якому основними суб'єктами виступають найманий працівник і роботодавець, не вирішити нагальних проблем. На перший план виходять інші суб'єкти – колективи найманих працівників і роботодавці. Узгодження соціально-економічних інтересів між ними, а також між ними і державою утворює цілу систему суспільних відносин, які отримали у зарубіжних країнах назву інституту соціального партнерства, який пронизує соціально-економічні відносини від національного рівня до конкретного підприємства (роботодавця).

Основою соціального партнерства є принцип співпраці між роботодавцями і найманими працівниками, який реалізується у формах проведення переговорів, укладання колективних угод, узгодження проектів нормативно-правових актів, консультацій під час прийняття рішень соціальними партнерами на всіх рівнях.

У науковій літературі та практиці соціальне партнерство характеризується неоднозначно і багатоаспектне. Одні розуміють його як специфічний тип громадських відносин між соціальними групами, верствами, спільнотами і владними структурами; інші – як механізм взаємовідносин між державними органами, представниками працівників і роботодавцями, треті – як особливий тип соціально-трудова відносин, властивий ринковій економіці, що забезпечує на основі рівноправного співробітництва найманих працівників і роботодавців оптимальний баланс і реалізацію їх основних інтересів.

Український вчений Колот А.М. визначає соціальне партнерство як систему відносин у соціально-трудова сфері, яка спрямована на узгодження та захист інтересів найманих працівників і роботодавців [1, с. 26]. Грішнова О.А. вважає, що соціальне партнерство – це система взаємозв'язків між найманими працівниками, трудовими колективами, професійними спілками, з одного боку, роботодавцями та їх об'єднаннями – з іншого, і державою та органами місцевого самоврядування – з третього, їхніми представниками та спільно створеними органами з регулювання соціально-трудова відносин, які полягають у взаємних консультаціях, переговорах і примирних процедурах на взаємоузгоджених принципах для дотримання прав та інтересів працівників, роботодавців і держави [2, с. 238].

Вважаємо, що в узагальненому сенсі предметом соціального партнерства може бути будь-яке питання соціально-економічного змісту в суспільному житті, щодо якого соціальні партнери вважають за необхідне досягти згоди.

Соціальне партнерство в українських умовах дозволяє здійснювати продуктивну, а не руйнівну взаємодію інтересів основних учасників трудових відносин, враховуючи як поточну кон'юнктуру, так і тривалу перспективу в забезпеченні соціальної стійкості і змінюючи акценти на процеси, які ініціюють економічне зростання і прогресивний розвиток моделі соціального менеджменту, суспільно зацікавлене функціонування бізнесу і соціальну інтеграцію корпорацій [3, с. 89].

В Україні в радянські часи існували окремі форми соціального партнерства: колективні договори, виробничі наради, ради трудових колективів тощо. Однак ринкові відносини вимагають створення нового правового механізму регулювання колективних відносин у суспільстві. Якщо на рівні підприємства колективна співпраця між соціальними партнерами була врегульована певним чином, то на рівні держави необхідно було встановлювати цілком нову правову модель. Перш за все, виникла проблема належного представництва, тобто створення повноправних представницьких органів, як від найманих працівників, так і від роботодавців. У цьому напрямку були здійснені організаційно-правові заходи – Указом Президента України створено Національну раду соціального партнерства (1993 р.) та прийнято Закон України „Про колективні договори і угоди” (1993 р.).

Окрім традиційного укладення колективних договорів на рівні підприємств, з 1993 р. було започатковано укладення колективних угод на галузевому, регіональному та національному рівнях. Першим таким актом,

укладеним на національному рівні, стала Тарифна угода (1993 р.), а згодом ці акти отримали назву „Генеральна угода”, яка укладається переважно щороку. 24 березня 1995 р. ухвалено Закон України „Про оплату праці”, який передбачив дві сфери правового регулювання оплати праці – державну і договірну. 3 березня 1998 р. ухвалено Закон України „Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”, і для реалізації його положень Указом Президента від 17 листопада 1998 р. утворено Національну службу посередництва і примирення.

16 жовтня 1998 р. підписано Декларацію про створення Конфедерації роботодавців України. Ініціатором її утворення виступив Український союз промисловців і підприємців, серед засновників – Спілка орендарів і підприємців України, Українська аграрна конфедерація, Спілка малих, середніх і приватизованих підприємств України, Асоціація сприяння розвитку приватного підприємництва „Єднання” та Союз юристів України. 5 листопада 1998 р. в УСПП відбувся Установчий з'їзд Конфедерації роботодавців України, який затвердив Статут Конфедерації, було сформовано Координаційну раду.

Наступним етапом стало законодавче врегулювання представництва сторін у соціальному партнерстві та визначення їх правового статусу. 15 вересня 1999 р. ухвалено Закон України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, а 24 травня 2001 р. – Закон України „Про організації роботодавців”.

В соціальному партнерстві Кабінет Міністрів України виступає як орган, який здійснює управління об'єктами державної власності. Держава як суб'єкт соціального партнерства в Україні залишила у себе таку важливу функцію як створення правової бази для регулювання соціально-трудова відносин, встановлення на державному рівні мінімальних гарантій для трудящих у сфері праці. Представниками найманих працівників виступають на національному рівні профспілкові об'єднання України.

З метою подальшого розвитку соціального діалогу як одного з головних чинників забезпечення соціальної стабільності у 2005 р. було ліквідовано Національну раду соціального партнерства і за пропозицією всеукраїнських профспілок, об'єднань роботодавців та Кабінету Міністрів України утворено Національну трьохсторонню соціально-економічну раду. Вона була створена як консультативно-дорадчий орган при Президенті України з представників Кабінету Міністрів України, всеукраїнських професійних спілок, всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців [4].

Залишаються актуальними налагодження інфраструктури системи соціального партнерства, її диверсифікація для поглиблення соціального діалогу, формування процедури і місця в ній кожного з учасників, знаходження продуктивного балансу ролей усіх боків, зокрема – трудових колективів, профспілок, підприємців та їх об'єднань, місцевих і центральних органів влади, ресурсної бази державного регулювання

Місце соціального партнерства в комплексі державних засобів запобігання загрозам розвитку України та ефективних напрямків управління соціального масштабу визначається тим, що на сьогоднішній день налагодження соціального партнерства – не тільки додатковий організаційний ресурс, але і безальтернативний засіб продуктивного об'єднання суспільства [3, с.90].

Варто враховувати і ряд новітніх реалій сучасного етапу світового суспільного розвитку. За умов глобалізації соціальні виміри та соціальне партнерство, які раніше здебільшого аналізувалися і здійснювалися в межах окремої країни, об'єктивно набувають рис наднаціонального та транснаціонального характеру. Це зумовлюється рядом причин. По-перше, економічна конкуренція між країнами може спонукати їх до зменшення економічних витрат на соціальний захист населення з метою підвищення конкурентоспроможності національних економік. По-друге, міграція між різними державами об'єктивно створює прецеденти стихійного перерозподілу трудових ресурсів та доходів поміж них. Це відбувається в тому разі, коли вищий трудовий потенціал однієї країни фактично працює на добробут іншої держави. Все це знижує можливості окремих країн здійснювати ефективну політику соціального партнерства. По-третє, міждержавні регіональні ринки праці та капіталу створюють можливості виникнення могутніх наддержавних структур, діяльність яких спрямована на динамічні зміни соціальних прав громадян на національному рівні [5, с.140].

Отже, становлення стратегії соціального партнерства в Україні полягає в тому, щоб на основі врахування інтересів різних сторін закласти економічний та організаційно-правовий фундамент функціонування системи соціально-трудова і політичних відносин на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колот А. Соціальне партнерство на зламі двох тисячоліть: стан, виклики, тенденції розвитку (на прикладі країн Європейського Союзу) [Текст] / А. Колот // Соціальна політика: проблеми, коментарі, відповіді. – 2009. – № 1. – С. 26–28.
2. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудова відносини: [підручник] / О. А. Грішнова. – К.: Знання, 2004. – 535 с.
3. Шедяков В. Е. Развитие социального партнерства в контексте постиндустриальных трансформаций трудовых отношений [Текст] / В. Е. Шедяков // Экономика Украины. – 2012. – № 10. – С. 80–91.
4. Пріоритетні напрями діяльності Національної тристоронньої соціально-економічної ради на 2013–2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ntser.gov.ua/page1/page7>.
5. Кудряченко А.І. Соціальне партнерство: європейський досвід і Україна [Текст] / А.І. Кудряченко // Стратегічні пріоритети : наук.-аналіт. щокварт. зб. –К., 2008. – № 3(8). – С. 132–141.

**НЕМАТЕРІАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ**

Сучасні тенденції розвитку економіки підтверджують для підприємств переваги не лише матеріальних і фінансових ресурсів, а і ефективне використання нематеріальних ресурсів. Нематеріальні активи (НМА) можуть стати засобом стійкого розвитку, забезпечити високу конкурентоспроможність та капіталізацію підприємства. Розвиток навиків, досвіду, впровадження інновацій, ноу-хау, розуміння ринку, володіння базами даних, використання систем обміну інформацією, висока кваліфікація персоналу – все, що відноситься до нематеріальних ресурсів стає відтепер головними конкурентними перевагами для будь-якого підприємства. Отже, управління НМА з метою здобуття максимального прибутку для підприємства стає сьогодні усе більш актуальним. У ході проведення професійних і своєчасних дій з управління НМА підприємство може підвищити ефективність своєї діяльності за рахунок раціонального використання інформації, репутації і тих знань, правами на використання яких воно володіє. НМА використовують в операціях купівлі-продажу, на них обертають майнові позови, їх вносять як вклад юридичних і фізичних осіб в акціонерний капітал при придбанні акцій компанії, або при злитті чи поглинанні підприємств, включають їх вартість до складу основних фондів і амортизують, включаючи до складу витрат.

Дослідженню нематеріальних активів як елементу підвищення конкурентоспроможності підприємства приділяється суттєва увага в роботах як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників: Б. Мільнера, П. Друкера, І. Нонака, Х. Такеучі, Л. Едвінсона, Д. Кларка, Р. Кросслі, Г. Стиглера, К. Ерроу, Ю. Павленко, З. Румянцевої, В. Смирнової та інших [1-5].

Сьогодні, в умовах глобалізації більший успіх має те підприємство, яке випереджає конкурентів за обсягом знань, доступною для аналізу і використання інформацією, швидкістю обробки відповідних документів. Розвиток світової економіки визначається в першу чергу сукупним суспільним інтелектом, знаннями і інформаційними ресурсами. Ці показники також визначають конкурентоспроможність країни.

Всесвітній економічний форум визначає національну конкурентоспроможність як здатність країни та її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного зростання, які були б стійкі у середньостроковій перспективі. Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index) – це глобальне дослідження, рейтинг країн світу за значенням економічної конкурентоспроможності. Індекс конкурентоспроможності оцінює здатність країн забезпечити високий рівень добробуту своїх громадян, що в першу чергу залежить від того, наскільки ефективно країна використовує ресурси, які має в своєму розпорядженні.

Рейтинг глобальної конкурентоспроможності у 2014-2015 роках очолила Швейцарія (табл.1), яка займає перше місце вже шостий рік поспіль. Друге місце, як і торік, займає Сінгапур. Сполучені Штати поліпшили свій рейтинг з 5 до 3 місця, та як і раніше залишаються світовим лідером у забезпеченні інноваційних продуктів і послуг. Четверте місце займає Фінляндія, на п'ятому – Німеччина. Далі в десятці лідерів рейтингу: Японія (6 місце), Гонконг (7 місце), Нідерланди (8 місце), Великобританія (9 місце) і Швеція (10 місце). Росія за даним рейтингом посідає 53 місце з індексом конкурентоспроможності рівним 4,4; Україна знаходиться на 76 місці, індекс склав – 4,1.

Дослідження демонструє, що різниця в конкурентоспроможності серед європейських країн зберігається за рішенням макроекономічних проблем Єврозони. Країни Північної і Західної Європи мають сильні конкурентні позиції, тоді як країни Південної Європи (Іспанія – 35 місце, Італія – 49, Португалія – 36 і особливо Греція – 81), серйозно постраждали від економічної кризи і макроекономічної нестійкості, продовжують значно відставати, хоча всі вони за минулий рік добилися певних успіхів у підвищенні конкурентоспроможності.

Таблиця 1

Рейтинг глобальної конкурентоспроможності
деяких країн світу 2014-2015 рр. [6; 7].

Місце	Країни	Індекс конкурентоспроможності
1	2	3
1	Швейцарія	5.7
2	Сінгапур	5.6
3	США	5.5
4	Фінляндія	5.5
5	Німеччина	5.5
6	Японія	5.5
7	Гонконг	5.5
8	Нідерланди	5.5
9	Велика Британія	5.4

Тенденції и перспективи розвитку науки и образования в условиях глобализации

10	Швеція	5.4
28	Китай	4.9
53	Росія	4.4
74	Ботсвана	4.2
75	Словаччина	4.1
76	Україна	4.1
77	Хорватія	4.1
78	Гватемала	4.1
143	Чад	2.8
144	Гвінея	2.8

Крупні економіки країн БРІКС демонструють різні показники. Китай (28 місце) як і раніше продовжує займати лідируючу позицію в групі. Істотно укріпили свої позиції Росія (53 місце) та Бразилія (57 місце). Індія (71 місце) цього року перемістилися в рейтингу вниз.

Серед країн колишнього СРСР Росія пропустила вперед Естонію (29 місце), Азербайджан (38), Литву (41), Латвію (42) і Казахстан (50). Інші держави мають нижчі рейтинги: Грузія (69 місце), Україна (76), Молдова (82), Вірменія (85), Таджикистан (91) і Киргизстан (108).

Глобальний інноваційний індекс 2014 р., який визначено у Доповіді «Глобальний інноваційний індекс» (ГІ) 2014 р. видається спільно Корнельським університетом, школою бізнесу INSEAD і Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (ВОІВ – спеціалізована установа системи Організації Об'єднаних Націй) [8].

До рейтингу ГІ 2014 р. увійшли 143 країни з усіх регіонів світу. Він був складений за даними 81 індикатору, які відображають інноваційні можливості країн світу. Згідно ГІ 2014 р., лідером як і за рейтингом глобальної конкурентоспроможності четвертий рік поспіль залишається Швейцарія (табл. 2).

Таблиця 2

Ретроспектива рейтингу країн світу за Індексом інновацій.

Країна	Рейтинг	
	2014 рік	2013 рік
Швейцарія	1	1
Велика Британія	2	3
Швеція	3	2
Фінляндія	4	6
Нідерланди	5	4
США	6	5
Сінгапур	7	8
Данія	8	9
Люксембург	9	12
Гонконг	10	7
Китай	29	35
Росія	49	62
Україна	63	71
Судан	143	141

Ці лідери ГІ створили інноваційні екосистеми, в рамках яких інвестиції в людський капітал у поєднанні з сильною інноваційною інфраструктурою підтримують високі рівні творчості. Зокрема, ведучі 10 країн за індексом ГІ незмінно мають високі рейтинги по більшості індикаторів, а також займають сильні позиції в таких областях, як інноваційна інфраструктура, рівень розвитку бізнесу (такі показники, як працівники інтелектуальної праці, взаємозв'язки між інноваціями і освоєнням знань) і результати інноваційної діяльності (такі показники, як товари і послуги творчого характеру, творчість в режимі он-лайн, тощо).

Оцінці також підлягала якість інновацій. За індикатором якості інновацій, що відображається показниками досягнень вищої освіти, обхвату академічними публікаціями і міжнародному аспекту патентних заявок, – верхню строку в групі країн з високим рівнем доходу займають Сполучені Штати Америки, за якими слідують Японія, Німеччина і Швейцарія. Лідируючі країни в групі країн із середнім рівнем доходу скорочують розрив по індикатору якості інновацій, і провідною країною серед них є Китай, за яким слідують Бразилія та Індія.

Сучасні економічні умови характеризують НМА як один з найважливіших факторів виробництва для підвищення ефективності діяльності та конкурентоспроможності підприємства. Знання, інформація, рівень освіти, професійні навички, розвиток інновацій на підприємстві – все це дозволяє ефективно створювати і утримувати конкурентні переваги підприємства, підвищувати його капіталізацію, конкурентоспроможність, та створює можливості закріпити позиції підприємства на вітчизняному, світових ринках, що стає особливо актуальним в умовах торгівлі нашої держави з країнами Європейського союзу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛИТЕРАТУРА

1. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке / П. Друкер. – М.: Вильямс, 2000. – 272 с.
2. Мильнер Б.З. Концепция управления знаниями в современных организациях / Б.З. Мильнер // Российский журнал менеджмента. – 2003. – № 1. – С. 57-76.
3. Нонака И. Компания – создатель знания. Зарождение и развитие инноваций в японских фирмах / И. Нонака, Х. Такеучи. – М., 2003. – 384 с.
4. Рейли Р., Швайс Р. Оценка нематериальных активов / Р. Рейли, Р. Швайс // Пер. с англ. под ред. Д.Э.н., проф. В.М. Рутгайзера. – М.: ИД «КВИНТО-КОНСАЛТИНГ», 2005. – 792 с.
5. Эдвинсон Л. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании / Л. Эдвинсон, М. Меллоун // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 108 с.
6. Мировые индексы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.indexmundi.com/facts/united-states>.
7. Международные индикаторы человеческого развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hdr.undp.org/en/data/explorer/>.
8. ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.data.un.org.

Mehri Voxidova
(Toshkent, O'zbekiston)

XORIJY DAVLATLARDA TADBIRKORLIKNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Kichik biznesning rivojlanish tarixi ishlab chiqarishda bo'lgan sanoat inqiloblariga bevosita bog'liqdir. N.D.Kondratevning konyukturaning katta sikli konsepsiyasi ko'pgina olimlar uchun tadqiqot mavzusi bo'la oladi.

Konyukturaning katta sikli konsepsiyasi xuddi innovatsion g'oyalar generatori singari kichik biznesning rolini o'rganishda katta imkoniyatlar yaratadi. Ushbu konsepsiyadan kelib chiqqan holda biz xorijiy davlatlarda tadbirkorlikning rivojlanishini uchta bosqichga bo'lamiz:

Birinchi bosqich (1873-1929 yillar) kichik va o'rta biznesning rivojlanish davri bo'lib, yirik kompaniyalar ham mavjud edi. Kichik va o'rta biznes subyektlari yirik korxonalar uchun subyetkazib beruvchi rolini bajarardi. Bu tizim ko'proq monopol raqobat muhitiga o'xshab ketar edi.

Ikkinchi bosqich (1929-1974 yillar) ilmiy-texnik revolyutsiya davriga to'g'ri kelib, mahsulot differentsatsiyasi va assortimentning ortish davri bo'ldi. Bu davr birinchi bosqichdan rivojlanishning tezlashishi, kompyuterlashtirishning, ilmiy-texnik yangiliklarning ishlab chiqarish jarayoniga tadbir etilishi, ixtisoslashishning ortib, mahsulot nomenklaturasining yangilanib borishi bilan farqlandi.

1974-1975 yillarda bo'lgan kuchli jahon iqtisodiy inqirozi kichik biznesning rivojlanishiga turtki bo'ldi. V.A.Rube ta'kidlagandek, bunday o'zgarishning sababi iste'molchining sifatga kuchli e'tibori, mahsulot, xizmat va yangiliklarga bo'lgan ehtiyojning ortishi bo'ldi. Yirik korxonalar asta-sekin kichik korxonalarga bo'lina boshladi, bu, avvalo, tavakkalchilikni kamaytirib, kichik korxonalarining moslashuvchanlik tavsifi yuqoriligida bo'ldi.

Uchinchi (1975-yildan keyingi davr) muhim davr axborot oqimining ko'payishi, kichik korxonalarda texnikaning, kichik EHMlar sonining ortishi, axborot kompleksining rivojlanish davri bo'ldi. Bu davrda kichik va o'rta biznesning o'rni kuchaygan sanoat tarmoqlari soni ortdi.

Bu davrdagi yana bir muhim jihat, iste'molchi psixologiyasining o'zgarishi, ommaviy tarzda tovarlar sonining kamayib, individual xarakterga ega bo'lgan tovar va xizmatlarning nufuzi oshishi bo'ldi. Tashkilot innovatsion faoliyatida xodimlar rolining oshishi kichik biznes korxonalarining rivojlanishiga imkoniyat yaratdi. Frit Shumaxer o'zining 1973 yilda yozgan “Красота малого: исследование экономики и его значение для человека” asarida “gigantizm”ni tanqid qilib, yirik korxonalarda nosog'lom muhit va byurokratiya hukmron bo'lishini ta'kidlagan edi. Shundan kelib chiqib, u shunday degan edi “Inson kichkina va u ixchamlikni yaxshi ko'radi”. [1, c.352]

Uchinchi bosqichdan kelib chiqqan holda kichik biznesning rivojlanishini ikki yo'nalishga bo'lish mumkin: birinchisi, yirik biznes bilan to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita aloqador biznes, ikkinchisi yuridik va iqtisodiy jihatdan mustaqil firmalar bo'lib, ular yirik firmalar bilan ham, bir-biri bilan ham bozorda raqobat olib boradi.

Kichik va o'rta biznes (KO'B)-bu o'rta qatlamning “yadro”si bo'lib, jamiyatning ta'minlanishiga ko'maklashadi. Aholi ta'minlangan mamlakat-kuchli mamlakat. Kichik biznes-ko'pgina ijtimoiy muammolarning yechimidir. Hali hech bir mamlakatda bandlik muammosi butunlay bartaraf etilgan emas, shuning uchun ham ko'pgina davlatlar bu muammoni hal qilishda kichik biznes va tadbirkorlikdan foydalanishadi. Hozirgi kunda butun dunyoda yaratilayotgan ish o'rinlari kichik biznes tomonidan yaratiladi. Kichik biznes vakillarining o'zaro raqobati bozordagi mahsulot va xizmatlar sifatini oshiradi, natijada iste'molchi uning didi va talabi birinchi o'rinda turadi. Har qanday rivojlanish davrida kichik biznes iqtisodiyotda yuqori o'rinni egallagan. Buni quyidagi jadvalda ham ko'rishimiz mumkin:

1902-1907 yillarda sanoat korxonalarining guruhlari [2, c. 672]

Korxonaning hajmi	Korxonalar soni		Unda band bo'lganlar soni	
	Abs.	Umumiy hajmdan % da.	Abs.	Umumiy hajmdan % da.
Kichkina				
Germaniya 1907-yil	1822234	90,0	3166734	29,1
Fransiya 1906-yil	531958	87,4	916441	24,9
Avstriya 1902-yil	913472	94,2	1552065	46,8
Shveysariya 1905-yil	176618	92,7	285985	39,9
O'rta				
Germaniya 1907-yil	176103	8,7	2526135	23,2
Fransiya 1906-yil	72209	11,9	1291348	35,1
Avstriya 1902-yil	53392	5,5	840354	25,4
Shveysariya 1905-yil	12177	6,4	167424	23,3
Germaniya 1907-yil	27205	1,3	5180831	47,6
Fransiya 1906-yil	4485	0,7	1471999	40,0
Avstriya 1902-yil	3140	0,3	920877	27,8
Shveysariya 1902-yil	1819	1,0	264052	36,8

Shunday qilib, XX asr boshlarida Germaniya, Fransiya, Avstriya va Shveysariyada korxonalarining katta qismi kichik biznes ulushiga to'g'ri kelsa ham, asosiy ish bilan bandlik yirik biznes hisobiga to'g'ri kelgan edi. O'rta hisobda kichik korxonada ikkita mehnat resursi band bo'lgan bo'lsa, o'rta biznesda-14, yirikda-190 kishi to'g'ri kelar edi. Masalan, AQSh da 1960-yilda 5mln. kichik va o'rta korxonalar, 1970-yilda 10 mln. atrofida, 1980-yilda 14 mln., 1990-yilda esa 20 mln.ga yetdi.

1-jadvalda ko'rishimiz mumkinki, umumiy hajmda davlatlarda kichik va o'rta biznes 40,0-99,9 %ni tashkil etadi. YIMda kichik va o'rta biznesning hajmi 12-60 %. Masalan, Yevropa Ittifoqida kichik va o'rta biznesning muhimligini oladigan bo'lsak, ittifoqning omadli rivojlanishi uchun kichik va o'rta biznesning o'rni juda katta. Yevropa Ittifoqi davlatlarining kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlashidan asosiy maqsad, yagona ichki bozorni mustahkamlash, tadbirkorlik faoliyatni internatsionallashtirish, kichik biznesga nisbatan yagona huquqiy normalarni shakllantirish. Kichik va o'rta biznesning omadli rivojlanishi uchun makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy asoslarning rivojlanishi g'oyat muhim.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda kichik xo'jalik subyektlarining rivojlanishi quyidagi ikki omillarga bo'g'liq:

Birinchidan, 1970-yillarda kichik biznesning G'arbda rivojlanish ta'siri, Ikkinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlardagi demografik o'zgarishlar. BMT ning ma'lumotlariga ko'ra rivojlanayotgan mamlakatlar aholisi 2025-yilga borib 8 mlrd. kishini tashkil etadi. Demografik jarayonlar aholi asosiy qismining eng kam ish haqiga ishlashini ta'minlaydi. Kichik va o'rta biznesning ko'payishi va rivojlanishi globalizatsiya jarayoni bilan bevosita bog'liq. 90-yillarda transmilliy kompaniyalarning rivojlanishi ularga yordamchi kichik biznes vakillarining ko'payishiga olib keldi. Masalan, Yaponiya, Xitoy, Tayvan singari mamlakatlarda kichik biznes vakillari yirik korxonalar uchun subyetkazib beruvchi vazifasini bajaradi va ularda band bo'lganlarning soni o'rtacha ikkita kishini tashkil etadi

1993-2014 yillarda kichik biznesning xorijda rivojlanishi quyidagi ko'rishga ega:[3]

Davlat	KO'Bning xo'jalik subyektlar orasidagi ulushi, % da	KO'Bning YIM dagi ulushi, %	KO'Bning investitsiyalar hajmidagi ulushi, % da	KO'B da bandlar, % da	KO'Bning eksport hajmidagi ulushi, % da	KO'Bning 1000 ta aholidagi hajmi. ta
Belgiya	99,0	46,0		55,0		
Buyuk Britaniya	75,8	53,0		36,0-49,0		46,0
Vengriya	99,0	50,0		49,0	20,0	80,0
Germaniya	99,0	57,0	46,0	65,0	30,0	37,0
Hindiston	70,0-85,0			70,0		
Ispaniya	98,0					
Italiya	84,0			73,0		16,3
Kanada	99,0			37,0-80,0		
Qirg'iziston	38,3		76,0			
Xitoy			15,4	9,0		
Koreya				61,0		
AQSh	99,9	48,0	50,0	65,0	30,0	74,2
Tayvan	98,0			78,0	20,0	
O'zbekiston		12,6				
Fransiya	99,9		50,0	65,0		35,0
Estoniya	98,6					
Yaponiya	99,2			80,6		50,0

2-jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, rivojlangan mamlakatlarda kichik biznesni qo'llab-quvvatlash bir necha yo'nalishlarda olib boriladi. Eng avvalo, moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish va kichik biznes uchun alohida dasturlarni ishlab chiqish, fiskal siyosat, jumladan, biznesning boshlang'ich davrida soliq imtiyozlari belgilash yoki 2-4 yilga ma'lum soliq turlaridan ozod etish. Hozirgi kunda butunjahon miqyosida oqsayotgan masalalardan biri kichik biznes subyektlarida mehnat qilayotgan xodimlarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash bo'yicha chora-tadbirlar va dasturlar ishlab chiqish tadbirkorlikning rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillardandir.

Xorijda tadbirkorlikning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar³

Omillar	Mundarija
Moliya-kredit va investitsion qo'llab-quvvatlash	- davlat tomonidan qo'llaniladigan moliyaviy dasturlar; - yosh tadbirkorlarga berilasigan imtiyozlar; - kredit liniyalari bo'yicha foiz stavkasining pastligi;
Soliq tomonidan qo'llab-quvvatlash	- birinchi 2-4 yilda soliqlardagi imtiyozlar miqdori; - boshqa xo'jalik subyektlariga qaraganda kichik biznesga belgilangan soliqlarning ikki barobar pastligi.
Davlat buyurtmalarini bajarishda kichik biznes vakillarini jalb qilish	- qonun yo'li bilan kichik korxonalarining ish hajmini belgilash; - kichik korxonalarni sanoat mahsulot tayyorlash uchun davlat buyurtmalariga jalb qilish.
Kichik firmalarning eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash	-jahon bozoriga chiquvchi tadbirkorlar uchun imtiyozlar belgilanganligi; - jahon bozoriga chiqish uchun kichik korxonalarni axborot bilan ta'minlash uchun moliyalashtirishning mavjudligi.

³ Jadval muallif tomonidan tuzilgan

Kichik firmalarning ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash	<ul style="list-style-type: none"> - ilmiy-tadqiqot hamda konstruktorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlarga moliyaviy ko'mak berish; - "Texnopark", "biznes-inkubatorlarning tashkil etilganligi.
Kichik biznesda kadrlarni qo'llab-quvvatlash	<ul style="list-style-type: none"> - ishchilar sonini oshirib borayotgan kichik korxonalar uchun rg'batlantirish belgilanganligi; - biznes-ta'lim tizimining yo'lga qo'yilganligi; - kichik biznes vakillari uchun tayyorlash, malaka oshirish va qayta tayyorlashning yo'lga qo'yilganligi.
Kichik biznesning regional rivojlanishi	<ul style="list-style-type: none"> - iqtisodiy inqirozga uchrayotgan hududlar uchun investitsion qo'llab-quvvatlash; - iqtisodiy inqirozga uchrayotgan hududlar uchun ma'lum yo'nalishlarda soliqlardan ozod etish; - ishsizlik sonini kamaytirish, ish o'rinlarini ko'paytirish uchun davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash.

3-jadvaldan shu xulosaga kelishimiz mumkinki, tadbirkorlikning rivojlanishida moliya-kredit, investitsion, soliq siyosati muhim o'rin tutsa, davlat tomonidan kichik biznes subyektlarining qo'llab-quvvatlanishi, ularning ilmiy-konstruktorlik faoliyatining rag'batlantirilishi, xodimlarning malakasi muntazam oshirib borilishi muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Kichik biznesning turli davrdagi, turli mamlakatlardagi rivojlanish bosqichlarini o'rganish jarayonida, uning rivojlanishida davlatning siyosati va kichik biznesni qo'llab-quvvatlashi muhim omil degan, xulosaga keldik. Chunki tadbirkorlikning rivojlanishi, faqatgina, inson omili, moliyaviy resurslar ishtirokiga bog'liq emas, xususan, bozor iqtisodiyoti sharoitida, uning faoliyati normativ-huquqiy asoslarga, raqobat muhitiga, hududdagi tadbirkorlik uchun yaratilgan sharoitlarga va texnika-texnologiyaning rivojlanishiga bevosita bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Шелдрик Дж. Теория менеджмента от тейлоризма до японизации. – 2001. – 352 с.
2. Кабо Р. Народная хозяйство в очерках и картинах. – 1924. – 672 с.
3. Jadval "Business Doing 1993-2014" ma'lumotlari.

*Сарвар Инагомов
(Тошкент, Ўзбекистон)*

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ОСИЁ ТИНЧ ОКЕАНИ МИНТАҚАСИ МАМЛАКАТЛАРИНИ ХАЛҚАРО ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА САВДОДАГИ ТАЖРИБАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Миллий иқтисодий таракқиётимизнинг таракқиётда ишлаб чиқариш базасини ривожлантириш ва чуқурлаштириш, экспортбоп маҳсулотларимизни жаҳон бозорига олиб чиқиб халқаро савдо жараёнларида самарали иштирок этиш ислохотларимиз стратегиясининг муҳим шартларидан биридир. Иқтисодий таркибий жиҳатдан қайта куриш, экспорт имкониятини кенгайтириш соҳасида белгиланган йўналишлар кучли ишлаб чиқариш сиёсатини ўтказиш билангина рўёбга чиқади.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ушбу вазифаларнинг мамлакатимиз иқтисодий таракқиёти учун муҳим аҳамият касб этишини куйидагича таъкидлайди: "Жаҳон бозорида тенг рақобатлаша оладиган ва кейинги босқичда иқтисодий ўсишининг, иқтисодий янада модернизация ва диверсификация қилишнинг локомотивига айланиши мумкин бўлган тармоқ ва корхоналарни жадал ривожлантириш ҳамда аниқ йўналтирилган ҳолда қўллаб-қувватлашни таъминлаш зарур".

Албатта, бугунги кунда мамлакатимизнинг sanoat тармоқларида ишлаб чиқаришни кенгайтириш ҳамда ташқи иқтисодий фаолиятимизда халқаро савдони ривожлантиришда жаҳон мамлакатлари тажрибасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Лекин маълум бир давлатнинг ишлаб чиқариш соҳасидаги тажрибасини тўлалигича татбиқ этиш ижобий самарара ва натижа бермайди, бу билан бирга мамлакатнинг ўзига хос миллий хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Ва айнан, шу туфайли ҳам ҳозирда мамлакатимизнинг sanoat тармоқларида ишлаб чиқаришнинг худудлар бўйича тақсимлаш масалалари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

“Шу билан бирга, иқтисодиётимиз яқин йиллар ичида янада барқарор, ўзига бақувват, жаҳон ва минтақавий бозорларда рақобатдош бўлмоғи учун иқтисодиётимизни таркибий ўзгартириш ва диверсификация қилиш бўйича ҳали кўп иш қилиш лозимлигини ҳам биз ўзимизга яхши тасаввур этамиз.”⁴

XXI аср бошларида Шарқий Осиёнинг бир қатор ривожланган мамлакатлар халқаро ишлаб чиқаришнинг минтақавий тараққиёти натижасида жаҳон ҳўжалигида иқтисодий салоҳияти ва нуфузини янада ошишига олиб келди. Айниқса, Осиё Тинч океани минтақаси мамлакатларининг, яъни Япония, Жанубий Корея ва Хитой каби мамлакатларнинг тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, халқаро ишлаб чиқаришнинг ҳудудлар бўйича ривожлантириш амалиётлари орқали Ўзбекистон миллий иқтисодиётини янада ривожлантириш, иқтисодиётда қайта таркибий ўзгаришларни муваффақиятли амалга ошириш ва янги саноат тармоқларни ташкил қилиш натижасида хом ашё етиштирувчи давлатдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи давлатга айлантиришда энг муҳим ролни ўйнайди.

Юртбошимиз таъкидлаб ўтганларидек, “Ўзбекистон жаҳон бозорида хом ашё ресурсларининг, масалан, пахта ва бошқа турдаги хом ашёларнинг нархи кескин тушиб кетган ҳолатларни кўп мартаба бошидан кечирган.

Шу билан бирга, тўқимачилик ва енгил саноатнинг бошқа тармоқларида ана шу пахта хом ашёсини янада чуқур қайта ишлашни таъминлаш, бўялган ип-калага, трикотаж полотноси ва матолар каби тайёр маҳсулотларни хорижий мамлакатларга экспорт қилиш, кейинчалик, замонавий технология ва дизайнни фаол ўзлаштириш асосида, тайёр тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда улкан самарага эриша оламиз.

Мамлакатимизда ишга солинмаган яна кўплаб резерв ва имкониятлар мавжудлигига биргина шу мисол асосида ишонч ҳосил қилиш мумкин.”⁵

Шунинг учун ҳам халқаро ишлаб чиқаришнинг ҳудудлар ва саноат тармоқлари бўйича тақсимотини ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиш ва унинг мукамал тизимини ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб мавзуларидан бири эканлигини белгилайди.

Халқаро ишлаб чиқаришнинг минтақавий тараққиётини ривожлантиришда хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб қилиш ва инвестиция муҳитини яратиш ҳамда экспорт маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳукумат олдидаги асосий масалалардан бири ҳисобланади. Яъни, “Биз оддий бир ҳақиқатни доимо эсда тутишимиз даркор. Сармоясиз тараққиёт йўқ, ишлаб чиқаришни ва умуман, мамлакатимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашни инвестицияларсиз тасаввур этиб бўлмайди.”⁶

Шундай қилиб, Япония ва Жанубий Корея бозор иқтисодиётига ўтиши туфайли қисқа муддат давомида ўзини тиклабгина қолмай, жаҳонда энг юқори даражада ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олди. Хитой эса ўзининг 1980-2000 йиллар оралиғидаги иқтисодий тараққиёти билан бугунги кунда АҚШдан сўнг жаҳондаги йирик “Иккинчи мамлакат” сифатида тан олинмоқда.

Хитойнинг саноат ишлаб чиқариш миқдори дунё ишлаб чиқаришининг 19,8 фоизини ташкил қилади. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш миқдори бўйича Хитой 2010 йилда АҚШни қувиб ўтиб дунёдаги энг йирик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчига айланди. Хитойда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг қарийб 30 фоизи давлат корхоналари ҳиссасига тўғри келади. Давлат секторида оғир саноат йирик корхоналар шунингдек, мудофаа ва бизнес стратегик саноатга эгалик қилади.

Бундан ташқари, 2010 йилдан бошлаб, Хитой дунёдаги энг йирик автомобил, пўлат ишлаб чиқарувчиси ҳамда уларнинг дунёдаги энг йирик истеъмолчиси бўлди. Истеъмол маҳсулотлари соҳасида тўқимачилик ва кийим-кечак ишлаб чиқариш соҳалари муҳим аҳамият касб этади.

Япония 1946 йилдан, Жанубий Корея эса 1955 йилдан мамлакатларда рўй берган уруш ҳаракатларидан сўнг тикланиш даврининг ўзидаёқ ялпи саноат ишлаб чиқаришини ривожлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди ва саноат ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантиришда бир қатор муҳим дастурлар ва ислохларни ҳаётга татбиқ қилади.

Ушбу давлатларнинг иқтисодий-географик ўрни ер харитасида жуда қулай жойлашган бўлиб, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни хорижга чиқаришда бу мамлакатлар асосан денгиз йўлларида фойдаланадилар. Жаҳон иқтисодиётидан маълумки, маҳсулотнинг жаҳон бозорига чиқарилишида сув транспорти жуда ҳам арзон ҳисобланади ва у бошқа транспорт турларига қараганда кам харажатлидир.

Шунингдек, ушбу минтақаларда халқаро ишлаб чиқаришни кенгайтиришда ва саноат тармоқларига хомашёларни хориждан импорт қилишда ҳам денгиз йўлларида туташганлиги муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, минтақа мамлакатлари Тинч океан ҳавфзасининг марказида жойлашганлиги ҳамда кўпгина халқаро транзит денгиз ва ҳаво йўлларида мана шу минтақа орқали ўтганлиги ва

⁴ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Т.: “Ўзбекистон”, 2010. 57-бет

⁵ И.Каримов// “2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш - устувор вазифамиздир. "Халқ сўзи" газетаси, 2015 йил 17 январь

кесишганлиги боис, улар халқаро ишлаб чиқариш тараққиётига ва ташқи савдо кўламининг янада ўсишига катта ҳисса қўшди.

Айниқса, Хитойнинг жануби-шарқий ҳудудларида бугунги кунда ишлаб чиқаришнинг кенгайишига энг асосий сабаб ҳам, йирик индустриал шаҳарларнинг қирғокбўйи ҳудудларида жойлашганлиги ва хорижий инвесторлар сармояларининг асосий улуши ҳам ушбу ҳудудларга тўғри келади.

Япония ва Жанубий Корея мамлакатларида халқаро ишлаб чиқариш соҳасида бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, булар орасида энг асосий муаммо саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги табиий ресурсларга муҳтожлик эканлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунки ушбу мамлакатлар, Хитойдан фарқли ўлароқ, табиий ва қазилма бойликларининг ниҳоятда камлиги туфайли экспорт фаолиятининг ривожига қисман бўлсада, ўз салбий таъсирини ўтказиб келмоқда.

Аммо япон ва корейс мутахассисларининг ҳудудлардаги табиий ресурс ва бойликлардан унумли фойдаланишлари ҳамда уларнинг қолдиқларидан иккиламчи ва қайта ишлаб чиқариш саноати маҳсулотлари юзага келиши миқдорини ва улар турларининг кўпайишига сабаб бўлди.

Бундан ташқари, ҳозирги кунда ҳам япон ва корейс мутахассисларининг геологик-кидирув жараёнлари ва ҳаракатлари туфайли океан ва денгиз тубларидан кўплаб фойдали қазилмалар топиломоқда ҳамда уларни замонавий технологиялар орқали қазиб олмақда.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, Япония иқтисодий ривожланиш моделининг ўзига хос хусусиятларидан бири японларнинг меҳнатсеварлиги ва миллий анъаналардан фойдаланилишида намоён бўлади. Мамлакатда узоқ вақт мобайнида умрбод ишга ёллаш тамойили ташвиқот қилинди. Бу тамойилни амалга оширишда кичик бизнес тоифасидаги корхоналарига қараганда йирик ва ўрта компанияларнинг имкониятлари кўпроқдир.

Бироқ, компанияларда ҳам, қонунчиликда ҳам умрбод ишга олишнинг қафолатларини акс эттирувчи аниқ қоидалар мавжуд эмас. Иш давомийлигининг узоқ бўлиши табиий равишда муайян муаммоларни ҳам келтириб чиқаради. Одатда, ишчи кучининг 20-30 фоизи доимий ишчилар ҳисобланади⁷.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон хўжалигида халқаро ишлаб чиқариш ва ташқи савдонинг ривожланиши билан боғлиқ энг асосий омилларни таҳлил қилиш натижаларига кўра, биз юқорида қайд этиб ўтилган Осиё-Тинч океани минтақаси мамлакатларининг иқтисодий ривожланиш ва саноат ишлаб чиқариш сиёсати дастурларининг юқори даражада ишлаб чиқилганлиги ҳамда табиий ресурслардан унумли фойдаланилганлигини айтиб ўтиш жоиз.

Шунингдек, юртбошимиз таъкидлаб ўтганларидек, “Бугунги кунда дунёнинг турли минтақаларида шиддат билан содир бўлаётган жараёнлар ва биринчи навбатда, қарама-қаршилиқларнинг кучайиб бораётгани, жаҳон бозорларидаги вазиятнинг тез ўзгараётгани, ҳали-бери давом этаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва унинг оқибатлари, дунёнинг кўплаб давлатларида инвестиция фаоллигининг сусайиши ва ўсиш суръатларининг пасайиши мамлакатимиз иқтисодиётига ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказмасдан қолмайди, албатта.”⁸

Ушбу минтақа мамлакатларининг тажрибаларидан келиб чиқиб халқаро ишлаб чиқаришнинг ҳудудлар бўйича имкониятларидан тўлиқ фойдаланилган ҳолдаги самарали тақсимоти орқали иқтисодиётни янада ривожлантириш, иқтисодиётда қайта таркибий ўзгаришларни муваффақиятли амалга ошириш ва янги саноат тармоқларини ташкил қилиш натижасида ривожланаётган давлатларни хомашё етиштирувчи давлатлардан тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи давлатларга айлантиришда муҳим роль ўйнайди.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, халқаро ишлаб чиқариш ва ташқи савдони ривожлантириш мақсадида экспортга йўналтирилган сиёсатни Япония, Жанубий Корея ва Хитой мамлакатлари тажрибаларининг маълум бир жиҳатларини қўллаш, эркин иқтисодий ҳудудларни ҳамда ташқи савдо-сотик жараёнларида уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиш тажрибасини ҳисобга олган ҳолда янада батафсилроқ кўриб чиқиш жаҳон хўжалигидаги ривожланаётган давлатлар учун катта аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР

1. Каримов И.А. “2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари”.

2. Ўзбекистон Республикаси президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган вазирлар маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси, “Халқ сўзи” газетаси 19 Январ 2014 йилдаги сон.

3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: «Ўзбекистон», 2009. – 56 б.

⁷ Портер Майкл, Такеути Х., Сакакибара М. Японская экономическая модель. М.: Альпинабизнес букс, Россия, 2005., стр.24

⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 19 январь.

4. Портер Майкл, Такеути Х., Сакакибара М. Японская экономическая модель. – М.: Альпинабизнес букс, Россия, 2005. – С.24.
5. Юсупов А. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида экспортёрларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизими: И.ф.н. даражасини олиш учун ёзилган автореферат. – Т.: ТДИУ, 2005. – Б.6.
6. www.ereport.ru/weconomy/japan.
7. World Factbook

*Надія Рудь, Ірина Марчук
(Луцьк, Україна)*

РЕГІОНАЛЬНІ ІННОВАЦІЙНІ СИСТЕМИ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ

Постановка проблеми. Довготривалий процес несприйнятливості до нововведень, відрив від світових тенденцій науково-технологічного розвитку України призвели до соціально-економічного й структурно-технологічного відставання. У складному становищі опинилися регіони, особливо ті із них, що не мають конкурентних переваг у вигляді затребуваних ринком ресурсів.

Посилення конкурентного тиску на внутрішньому і зовнішньому ринках підштовхує до розуміння регіонами важливості та необхідності забезпечення їх інноваційної активності. Регіони мають прагнути до створення інноваційної моделі розвитку, яка б забезпечувала безперервне нарощення наукових знань та їх використання з метою зростання валового регіонального продукту, відтак – підвищення конкурентоспроможності регіонів країни. В конкурентному середовищі регіон може зберегти свої конкурентні позиції шляхом впровадження та реалізації інноваційних проектів [1, с. 60].

Аналіз останніх досліджень. Проблеми створення та функціонування національних та регіональних інноваційних систем розкрито у працях таких іноземних вчених як Б.-А. Лундвалл, Ф. Кук, Д. Нортон, К. Фрімен. Серед українських дослідників, що вивчають цю проблематику, слід відзначити: Т. Білорус, І. Брикову, І. Дегтярьову, Н. Дронову, І. Корнілову, Н. Мігай, К. Нетудихату, А. Поручника, В. Третяк, Л. Федулову та ін.

Мета статті – дослідження сутності регіональних інноваційних систем (РІС) та проблем їх становлення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх десятиріч поняття «РІС» набуло поширення, з'явилася значна кількість досліджень, у яких деталізується значення вказаного поняття (табл. 1).

Таблиця 1

Поняття «РІС» у працях зарубіжних та вітчизняних учених*

Рік	Визначення поняття	Автор
1992	Сукупність зв'язків в інноваційній мережі, яка включає безпосередньо генеруючі знання фірми, а також організації, підприємства, що використовують ці знання, і різноманітні структури, що виконують спеціалізовані посередницькі функції.	Ф. Кук [1]
1999	Система співробітництва та кооперації в інноваційній сфері між компаніями та організаціями, які створюють і поширюють нові знання в рамках інституційно-культурного режиму, що сприяє підвищенню рівня інноваційної діяльності.	Т. Кірат, Й. Лунг [2]
2002	Сукупність регіональних кластерів; головним у системі є поєднання двох компонентів: фірм у регіональному ключовому кластері та інституційної інфраструктури.	Б. Ашейм, А. Ісаксен [3]
2005	Комплекс економічних, політичних та інституційних зв'язків, що існують у певному географічному просторі та генерують процес колективного навчання, який приводить до швидкої дифузії знань і кращої практики.	К.Нетудихата [4]
2006	Локалізована мережа суб'єктів та інституцій приватного і публічного секторів, діяльність та взаємодія яких сприяє створенню, імпортуванню та розповсюдженню нових технологій.	Дж. Сео [5]
	Сукупність приватних фірм, державних компаній, громадських організацій, органів влади та центрів створення нових знань і їх подальшої дифузії, які поєднані між собою специфічними партнерськими взаємовідносинами, що сприяють інтенсифікації інноваційної діяльності та, як наслідок, – підвищенню рівня конкурентоспроможності регіону.	А.Поручник, І. Брикова [6]
2009	Органічна частина економічного середовища регіону, для якої характерні певні ознаки, риси, умови функціонування, використання людського капіталу і нових знань з метою підвищення конкурентоспроможності регіону і затвердження його самодостатності в умовах нової економіки.	В. Третяк, Н. Дронова [7]
2010	Сукупність господарських суб'єктів, які в процесі взаємодії та співпраці відповідно до визначених пріоритетів забезпечують комплексність інноваційного розвитку регіону.	Н. Мігай [8]

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

2011	Сукупність підприємств, установ, організацій, окремих фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування регіону, а також їх взаємовідносини у сфері виробництва наукових знань та інноваційної продукції.	І. Дегтярєва, О. Підкуйко [9]
2013	Сукупність економічних, політичних та інституційних відносин на певній географічній території, під час яких відбувається колективне навчання, що приводить до пришвидшення виробництва, поширення та використання знань.	Т. Свтухова, Ю. Легенько та ін. [10]

*складено авторами за даними [1-10].

Одним з перших авторів, який у своїй статті «Регіональні інноваційні системи: конкурентна політика в новій Європі», що вийшла в 1992 р., ввів поняття РІС, був Ф. Кук, який до сьогодні залишається провідним експертом у дослідженні РІС. На його думку, некомерційні взаємозв'язки сприяють розвитку інноваційних мереж і стимулюють інноваційну активність саме на регіональному рівні, а не макрорівні [1].

В цей же час, один з класиків теорії національних інноваційних систем Б-А. Люндвал також згадував про регіоналізацію. Проте він вважав, що регіональний погляд на інновації не може бути таким корисним, як теорія національних інноваційних систем, навіть у відношенні до таких просторово умовних процесів, як обмін некодифікованими знаннями.

Конкурентне лідерство США в інноваційній сфері, як показав М. Портер, базується на регіональних і локальних інноваційних системах, які в свою чергу створені на основі кластерів.

Аналіз визначень, наведених вище, дає змогу встановити ключові характеристики РІС, а саме [11]:

- більшість визначень цього поняття значною мірою спирається на роботи основоположника концепції РІС Ф. Кука та має подібну смислову структуру, а саме охоплює такі ключові елементи РІС як суб'єкти інноваційної діяльності та інноваційної політики, взаємовідносини та зв'язки між ними;
- РІС є специфічною функціональною мережею, яка об'єднує всі стадії інноваційного циклу, що забезпечується просторовою близькістю учасників інноваційного процесу, налагодженням тісної взаємодії між ними, партнерських відносин для досягнення спільних цілей;
- РІС розглядається здебільшого з інституціонального погляду, тобто як сукупність державних і приватних інститутів, спільна діяльність яких здійснюється в особливому організаційно-правовому середовищі та сприяє створенню та поширенню нових знань, колективному навчанню й виробленню продукції;
- головною метою РІС є створення інноваційної продукції на основі поширення та використання нових знань і технологій.

Найбільш істотним новим елементом концепції РІС можна вважати лише більш чітке акцентування їх кластерної (мережевої територіальної взаємодії) складової і активний розвиток обмеженого числа пріоритетних для даного регіону сильних галузей, що знаходить своє відображення в регіональних програмах розвитку.

Незважаючи на значну кількість досліджень присвячених РІС, теоретична база цієї нової концепції до цього часу не розроблена. У найбільш загальному вигляді концептуальні основи РІС з акцентом на роль інноваційної інфраструктури регіону пропонуємо сформулювати таким чином [12, с. 18]:

- інноваційний процес розглядається з позицій нелінійної тріадної моделі;
- інноваційний процес є результатом ефективної взаємодії різних учасників інноваційного процесу у регіоні;
- раціональне поєднання і доповнення елементів інноваційної інфраструктури з урахуванням нелінійної структурної моделі інноваційних процесів;
- розв'язок проблем невизначеності і ризику інноваційних процесів відповідними організаційними формами інноваційної інфраструктури;
- поєднання ринкових механізмів з державною підтримкою інновацій;
- створення об'єктів інноваційної інфраструктури для підтримки МПП як фактора активізації інноваційних процесів у регіоні;
- виділення РІС як самостійного об'єкта управління – умова постійної орієнтації науково-дослідних організацій на реалізацію програм регіонального розвитку;
- формування точок зростання в науково-інноваційній сфері на основі конкурентних переваг.

На основі проведених досліджень пропонуємо визначити РІС як підсистему НІС, що включає сукупність взаємопов'язаних суб'єктів інноваційного процесу (освіта, наука, інноваційна інфраструктура, виробництво, ринок), які здійснюють науково-інноваційну діяльність на території регіону на основі комплексу організаційно-правових і фінансово-економічних механізмів та умов шляхом реалізації інноваційної політики.

У РІС в даний час відбуваються кардинальні зміни: росте інтенсивність інноваційних процесів, скорочуються терміни створення інновацій, розробниками і споживачами стають нові учасники інноваційної діяльності, змінюються їх відносини і відповідно функції. Розуміння того, як необхідно будувати нову модель інноваційної системи для регіонів України, є актуальним, оскільки вона має всі можливості зайняти відповідне місце в ряду країн, які внесли значний вклад у розвиток світової науки. Потреба розробки нової моделі інноваційного розвитку регіону обумовлена певними змінами в науці, економіці, політиці [12, с.11].

Однак, при розробці та формуванні РІС виникає низка проблем, які перешкоджають інноваційній діяльності регіону.

Практично всі регіони України зіштовхуються з одними й тими ж труднощами, найпоширеніші з яких – низький рівень доходів населення, периферійне географічне місце розташування порівняно з економічним центром країни й переважно сировинна економіка. Вирішення цих проблем майже в кожному регіоні вбачається у розвитку регіонального виробництва, що сьогодні навряд чи можливе без інновацій. Проте важливо розуміти, що інновації – це не лише нова наукова ідея, а продукція, за допомогою якої можна налагодити успішне виробництво. Інновації – не мета, а засоби конкурентоспроможності виробництва [13, с. 148].

На практиці конкурентоспроможними сьогодні можуть вважати себе ті регіони, у яких є достатні виробничі потужності, налагоджене високотехнологічне виробництво, недорога й при цьому кваліфікована робоча сила й дешеві ресурси. Проте на цей момент у більшості регіонів країни спостерігається саме дефіцит тих або інших ресурсів, і підприємства витрачають всі свої організаційні й фінансові «сили» на боротьбу за дуже обмежений інвестиційний ресурс.

Сьогодні для українських регіонів характерною є така ситуація: по-перше, повсюдне поліпшення інституційного середовища в регіонах малоймовірно, влада регіонів майже не має стимулів до цього й продовжує сподіватися на державну підтримку; по-друге, численні приклади показують, що роль інститутів як стимулів розвитку поки ще другорядна, більш значущими залишаються переваги ресурсозабезпеченості, вигідного географічного положення, політика, що поліпшує інвестиційне середовище для всіх форм бізнесу лише формується. У цьому контексті регіони будуть прагнути поліпшувати інститути тільки за наявності найважливішої умови – реальної конкуренції за інвестиції й людський капітал, в той же час реальна конкуренція регіонів може виникнути тільки при децентралізації ресурсів і повноважень.

На сьогоднішній день існують такі обмеження, що стримують формування сучасних регіональних інноваційних систем в Україні [13]:

- компетенції, необхідні для розбудови економіки знань, обмежені й скорочуються;
- скорочення винахідницької активності в регіонах через відсутність державної політики у сфері управління інтелектуальною власністю;
- низький рівень прямих іноземних інвестицій обмежує перспективи поширення технологій;
- підприємства з іноземною участю є основним офіційним каналом передачі технологій;
- регіони демонструють наявність підприємницького потенціалу, але його результативне використання вимагає подальшого вдосконалення бізнес-середовища, тому що існування системних бар'єрів суттєво обмежує рівень інноваційної активності;
- нестача фінансування й високий рівень конкуренції, що характерне для більшості державних підприємств, керівники яких не завжди правильно розуміють, у які напрями на ринку їм варто інвестувати і як здійснювати модернізацію свого бізнесу.

Зазначені бар'єри не лише стримують інноваційний розвиток, але й суттєво впливають на якість життя населення регіонів.

Стан інноваційної активності регіонів в Україні більшістю науковців визначається як кризовий і такий, що не відповідає сучасному рівню інноваційних процесів у промислово розвинених країнах та потребам інноваційного розвитку. Стабільне скорочення реальних обсягів фінансування науково-технічного комплексу та відсутність дієвої державної науково-технічної стратегії не дають підстав для висновку про наявність реального підґрунтя для переходу до інноваційної моделі розвитку.

У 2014р. інноваційною діяльністю у промисловості займалися 1609 підприємств, або 16,1% обстежених промислових, в той час, як частка інноваційно активних підприємств в Португалії становить 26%, Нідерландах - 62%, Німеччині - 69%, Ірландії - 74% [14].

За даними обстеження 2012–2014 рр., найвищий рівень інноваційної активності спостерігався на підприємствах Рівненської, Івано-Франківської та Харківської областей. Найвища частка технологічно інноваційних підприємств – у Харківській (16,8%), Івано-Франківській (16,4%) та Рівненській (15,1%) областях; нетехнологічно інноваційних підприємств – у Рівненській (14,7%), Київській (11,6%) та Вінницькій (11,0%) областях [14].

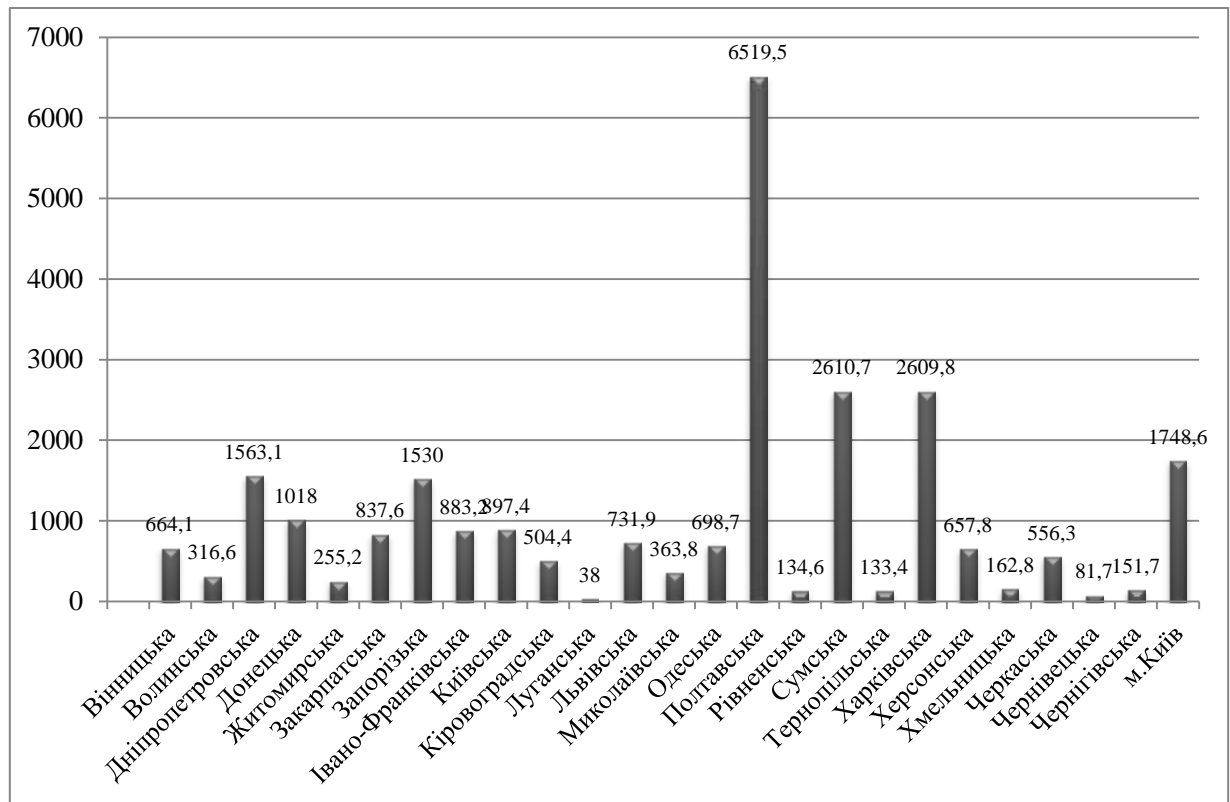

Рис. 1. Обсяг реалізованої інноваційної продукції за регіонами у 2014 році, млн.грн. (побудовано на основі [14])

У 2012–2014 роках неінноваційні підприємства становили 85,4% від загальної кількості підприємств. У таблиці 2 наведено розподіл підприємств, які вважали, що зазначені фактори суттєво впливали на їхнє рішення розвивати інноваційні проекти або стримували здійснення інноваційної діяльності [14].

Таблиця 2

Розподіл неінноваційних підприємств за причинами, що перешкоджали здійсненню інновацій протягом 2012–2014 рр., % [14]

Немає вагомих причин здійснювати інновації:	82,2
Низький попит на інновації на ринку	6,0
Через попередні інновації	3,9
Через дуже низьку конкуренцію підприємства на ринку	3,0
Відсутність хороших ідей або можливостей для інновацій	7,4
Можливому впровадженню інновацій перешкоджають:	17,8
Відсутність коштів у межах підприємства	11,4
Відсутність кредитів або прямих інвестицій	6,1
Відсутність кваліфікованих працівників у рамках підприємства	1,7
Труднощі в отриманні державної допомоги або субсидій для інновацій	5,8
Відсутність партнерів по співпраці	1,9
Невизначений попит на інноваційні ідеї	2,1
Занадто велика конкуренція на ринку	4,3

Необхідно взяти до уваги, що ці результати оцінені в цілому по країні і показують лише тенденції, що склалися. Ситуація може дещо відрізнитися на рівні види діяльності й навіть на рівні підприємств, а також з огляду на те, що перелік і значущість перешкоджаючих факторів може залежати від віку, розміру, галузі та інноваційності підприємства [14].

Отже, для стимулювання інноваційної активності регіонів має здійснюватись регіональна інноваційна політика через розроблення та впровадження інноваційних програм, що передбачає:

- заходи щодо сприяння кооперації та взаємодії різноманітних суспільних інститутів у здійсненні інновацій (науково-дослідних інститутів, ВНЗ, банків, підприємницьких структур, громадськості та ін.);
- організацію ярмарок, виставкових заходів, розміщення в регіонах постійно діючих виставкових салонів;
- створення за рахунок бюджетних коштів регіональних інноваційних структур;

- стимулювання інновацій шляхом розміщення в технопарках чи на підприємствах, при вищих навчальних закладах бізнес-інкубаторів за рахунок коштів місцевих бюджетів;
- регулювання інноваційного підприємництва шляхом надання суб'єктам господарювання податкових пільг, цільових субсидій та ін.;
- сприяння кадровому забезпеченню інноваційних підприємств шляхом організації тренінгів, семінарів, стажування;
- розвиток інноваційних малих підприємств.

Висновки. В умовах інституційних змін системи господарювання перенесення уваги на інноваційний розвиток регіонів України стає актуальним завданням на шляху забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в цілому. У цьому контексті головною метою інноваційної політики регіону є створення системи, що забезпечує ефективну взаємодію державних органів управління з підприємствами й організаціями інноваційної сфери для використання досягнень науки й технологій в інтересах соціально-економічного розвитку території, а також формування умов для підвищення технологічного рівня й конкурентоспроможності промислового виробництва та забезпечення на цій основі стійкого зростання продуктивності праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Cooke, P., M. Uranga, and G. Etzebarria. (1998). "Regional systems of innovation: An evolutionary perspective". *Environment & Planning, A* 30: pp. 63-84.
2. Kirat T., Lung Y. Innovation and proximity: territories as loci of collective learning processes / T. Kirat, Y. Lung // *European Urban and Regional Studies*. – 1999. – P. 27-38.
3. Asheim B, Isaksen A. Regional Innovation Systems: The Integration of Local «Sticky» and Global «Ubiquitous» Knowledge. – *Journal of Technology Transfer*. – 2002. – P. 77-86.
4. Нетудихата К.Л. Еволюція сучасних теорій інноваційного регіонального розвитку / К.Л. Нетудихата // *Економічні науки: [зб. наук. пр.]*. — Т. 38. – Вип. 25. – Миколаїв: 2005. – С. 23-31.
5. Seo J. H. Regional Innovation System and Industrial Cluster: Its Concept, Policy Issues and Implementation Strategies [Електронний ресурс] / National Workshop on «Subnational Innovation Systems and Technology Building Policies to Enhance Competitive of SMEs». – 27-30 October, 2006, Beijing, China.
6. Поручник А. Регіональна інноваційна система як основа підвищення міжнародного конкурентного статусу національних регіонів / А. Поручник, І. Брикова // *Вісник КНЕУ*. – 2006. - С. 134-173.
7. Третяк В.В. Регіональна інноваційна система як основний об'єкт формування інноваційної політики / В.В. Третяк, Н.В. Дронова // *Актуальні проблеми економіки*. – 2009. – № 3 (93). – С. 131-137.
8. Мігай Н. Б. Регіональні аспекти розвитку інноваційної системи / Н.Б. Мігай // *Вісн. Хмельниць. нац. ун-ту*. — 2010. – № 3 (Т. 2). – С. 133-136.
9. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – Харків: Вид-во ХарПІНАДУ «Магістр», 2011. – 408 с.
10. Регіональні інноваційні системи: досвід розвинених країн і перспективи його використання в Україні: навч.-метод. посіб. – К.: ДП «Укртехінформ», 2013. – 325 с.
11. Горблюк С.А. Сутність та ключові характеристики регіональної інноваційної системи / С.А. Горблюк // *Вісник НАДУ*. – 2015. – №3. – С. 137-144.
12. Рудь Н.Т. Інфраструктурне забезпечення інноваційних процесів: [монографія] / З.В. Герасимчук, Н.Т. Рудь. – Луцьк: Вежа-Друк, 2013. – 260с.
13. Федулова Л.І. Формування регіональних інноваційних систем у контексті принципів європейської інноваційної політики / Л.І. Федулова. // *Академічний огляд*. – 2014. – №1. – С. 114-155.
14. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

*Ольга Слободянюк
(Одеса, Україна)*

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРУДЕНЦІЙНОГО НАГЛЯДУ НА СТРАХОВОМУ РИНКУ

Особливості діяльності страховиків як фінансових посередників, інверсний виробничий цикл, коли послуга може бути надана через багато років після її оплати, неможливість для пересічного клієнта здійснювати ефективний моніторинг фінансового стану та діяльності страхових компаній обумовлюють необхідність пруденційного нагляду. Удосконалення державного регулювання, що спрямоване на підвищення ефективності функціонування страхового ринку, передбачає реформування органу страхового нагляду на засадах прозорості, об'єктивності і не ангажованості, а також незалежності від тимчасового політичного впливу влади (опозиції) та учасників страхового ринку [1, с. 49].

Пруденційний нагляд на страховому ринку – це система наглядових процедур за дотриманням страховиком пруденційних правил, яка дозволяє зменшити наглядове навантаження на страхові установи,

діяльність яких не несе загрози невиконання зобов'язань перед існуючими клієнтами, і посилити наглядові зусилля за установами, діяльність яких є чи може бути загрозою для виконання таких зобов'язань [2].

Пруденційні правила – кількісні та якісні показники, нормативи та вимоги щодо ліквідності, капіталу та платоспроможності, прибутковості та якості активів, ризиковості операцій, якості систем управління та управлінського персоналу, додержання правил надання страхових послуг тощо.

Основним міжнародним документом, що регламентує пруденційний нагляд, є Директива Європейського Парламенту та Ради № 2009/138/ЄС від 25 листопада 2009 року, щодо заснування та здійснення діяльності зі страхування та перестрахування (Solvency II). Основний акцент полягає в тому, що максимальна гармонізація процедур пруденційного нагляду у рамках всього Співтовариства є вкрай необхідною.

З 1 січня 2011 р. в Європейському Союзі набула чинності нова структура органів регулювання і нагляду, що базується на двох основних принципах [3, с. 98]: макропруденційному нагляді – його основою є аналіз макроекономічних показників з метою підтримки стабільності фінансової системи Євросоюзу в цілому, зниження системних ризиків; мікропруденційному нагляді – полягає у регулюванні діяльності фінансових установ на індивідуальній основі.

Європейський орган зі страхування та пенсійних фондів CEIOPS (Committee of European Insurance and Occupational Pension Supervisors) створений для покращення функціонування внутрішнього ринку, включаючи, зокрема, належне та ефективне регулювання та нагляд; забезпечення стабільного, прозорого, ефективного та належного функціонування фінансових ринків; посилення міжнародної координації у сфері нагляду за діяльністю страховиків та пенсійних фондів; попередження регуляторного арбітражу та вирівнювання конкурентних умов у різних юрисдикціях; забезпечення належного регулювання і нагляду за ризиками у сфері страхування, перестрахування та недержавного пенсійного забезпечення; захист прав споживачів фінансових послуг у цій сфері [4, с. 149].

Відповідно до принципів Міжнародної асоціації органів нагляду за страховою діяльністю (принципи IAIS) пруденційність передбачає підтримання належного рівня капіталу та наявності ефективної системи управління ризиками. При здійсненні пруденційного нагляду Національна комісія з регулювання ринків фінансових послуг (Нацкомфінпослуг) контролює на страховому ринку: належний рівень статутного фонду та інших резервних фондів; дотримання відповідного рівня чистих активів та вимогу щодо їх розрахунку на підставі справедливої вартості активів; перевищення фактичного запасу платоспроможності над розрахунковим нормативним (маржа платоспроможності); розміщення коштів страхових резервів в активи визначених категорій, що відповідають вимогам якості та диверсифікації; правильність застосування методики розрахунку всіх видів страхових резервів відповідно до облікової політики страхової компанії; максимальний розмір ризику, який може утримувати страховик щодо одного об'єкту страхування (власне утримання); належний рівень фінансової стійкості (надійності) перестраховиків шляхом встановлення вимог до наявності відповідного рейтингу, присвоєного міжнародними рейтинговими агентствами.

У процесі пруденційного нагляду Нацкомфінпослуг проводить оцінку реалістичності бізнес-плану та здійснює моніторинг значних відхилень запланованих показників від показників діяльності. За допомогою тестів раннього попередження виокремлюються проблемні компанії для детального фінансового аналізу та своєчасного виявлення ризику настання неплатоспроможності. Тести включають коефіцієнтний аналіз ключових ризиків діяльності страховиків. Задля отримання ефективних та інформативних результатів тестів раннього попередження необхідною передумовою є створення комплексної інформаційної системи (бази даних) з профілями компаній, в якій зберігатиметься вся інформація щодо діяльності страхових компаній, їх фінансової звітності, а також скарг та будь-яких застосованих заходів впливу. В результаті аналізу інформації зазначеної бази даних створюватимуться "Ризик-профілі" страхових компаній, які складаються з кількох модулів ризику (фінансовий ризик, ризик андеррайтингу, ринковий ризик тощо), а модулі ризику складатимуться з кількох елементів ризику. Для забезпечення актуальності інформація в базі даних має періодично оновлюватися. Дані "Ризик-профілю" далі агрегуються в інтегральну оцінку ризику компанії, на базі якої керівництвом Нацкомфінпослуг приймає рішення щодо посилення нагляду за групою компаній з найвищим ступенем ризику.

Відповідно до вимог Solvency II (Minimum Capital Requirement (MCR), Solvency Capital Requirement (SCR)) розраховуються граничні розміри наявного регулятивного капіталу для реагування регулятора. Якщо розмір наявного регулятивного капіталу перевищує чи дорівнює першому рівню, Нацкомфінпослуг не здійснює додаткового втручання, що є певною мірою захистом страховика від "невідповідного" втручання регулятора. Зменшення розміру наявного регулятивного капіталу нижче першого рівня, але не нижче другого рівня, призводить до втручання Нацкомфінпослуг у вигляді надання страховику відповідних рекомендацій. Зменшення розміру наявного регулятивного капіталу нижче другого рівня призводить до застосування Нацкомфінпослуг заходів впливу, при цьому всі зусилля Нацкомфінпослуг направлені на захист інтересів споживачів фінансових послуг, незважаючи на наявні чи можливі втрати власників фінансової установи, її керівництва та персоналу.

Важливим інструментом пруденційного нагляду є аналіз результатів стрес-тестування. За допомогою цього інструменту Нацкомфінпослуг може проаналізувати вплив різних сценаріїв на фінансове становище компаній. У рамках систем управління ризиками необхідно встановити вимоги щодо регулярного проведення

стрес-тестування страховиками та розкриття Нацкомфінпослуг інформації щодо ключових ризиків та результатів проведених стрес-тестів.

Удосконалення державного регулювання та нагляду за страховою діяльністю в Україні доцільно проводити за двома напрямками: змістовні новації, що розглядають економічну природу регулювання та організаційно-управлінські новації, які повинні підвищити якість державного інституту регулювання [5, с. 69]. До змістовних новацій відносимо: введення макропруденційного нагляду, за допомогою якого Нацкомфінпослуг повинен підтримувати системну стабільність страхового ринку в цілому, а не окремих страховиків; контрциклічне регулювання, що націлене на згладжування негативних наслідків зміни страхової місткості. У якості суб'єкту організаційно-управлінської новації може виступити адміністративна реформа системи державного регулювання та нагляду за страховою діяльністю, яка необхідна для інституціональної підтримки переходу Нацкомфінпослуг на змістовний макропруденційний нагляд та регулювання.

З метою підвищення ефективності системи регулювання і нагляду на страховому ринку України, доцільно поетапно трансформувати інституційну основу регулювання діяльності страховиків у напрямку виокремлення макропруденційного і мікропруденційного регулювання. Завданням макропруденційного нагляду має бути забезпечення стабільності страхового сектору загалом, а також зниження системних ризиків на основі аналізу макроекономічних показників [6, с. 9]. У мікропруденційному нагляді макроекономічні умови розглядаються як екзогенний чинник. Він ґрунтується на мікропруденційних індикаторах і охоплює визначені граничні інтервали їх шкал і критерії за дуже низьким, низьким, середнім, високим і дуже високим рівнями залежно від ризиків страховиків, які застосовуються для оцінки стресостійкості страхових компаній [7, с. 4]. Таким чином, макропруденційна політика відрізняється від мікропруденційного нагляду в аналізі стійкості страхового ринку, який відбувається на агрегованому рівні, а не на рівні окремих фінансових установ; до уваги приймається увесь страховий ринок, а не тільки страхові компанії [8].

В сучасних умовах актуарії є складовою частиною системи пруденційного нагляду, їх діяльність має бути сертифікована та повинна включати складання та подання до Нацкомфінпослуг обов'язкового щорічного актуарного звіту щодо оцінки страхового портфелю, тарифної політики та політики формування резервів, достатності капіталу та платоспроможності, інвестиційної політики, аналізу ризиків та механізмів управління ними, результатів стрес-тестування тощо. Актуарій має інформувати правління страховика, а також Нацкомфінпослуг, про виявлення фактів, які б вказували на злочин чи порушення положень законодавства з зазначених питань. Разом з тим, для встановлення мотивації адекватності діяльності актуарія необхідно запровадити його персональну професійну відповідальність.

Відповідно до Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012-2017 роки пріоритетним завданням діяльності фінансових установ є підвищення довіри споживачів до ринків фінансових послуг, зокрема страхових компаній [8]. Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, наділена відповідними повноваженнями щодо забезпечення захисту прав споживачів усіх видів продукції та послуг, у тому числі страхових. Удосконалення системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг позитивно вплине на загальну економічну ситуацію у державі, оскільки відновлення довіри до фінансових установ сприятиме залученню до фінансового сектору заощаджень населення, а належне використання його можливостей для задоволення соціальних потреб громадян (насамперед шляхом застосування механізмів страхової медицини та недержавного пенсійного забезпечення) – зменшенню навантаження на державні фінанси, що дасть можливість спрямовувати вивільнені ресурси на виконання завдань економічного розвитку.

Таким чином, подальше удосконалення пруденційного нагляду на страховому ринку України пов'язано з розмежуванням його інструментів на макро- і мікрорівнях, налагодженням ефективних комунікацій між Національною комісією з регулювання ринків фінансових послуг і актуаріями, а також залученням до цієї системи Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Залетов О. М. Прояви регуляторного захоплення на страховому ринку / О. М. Залетов // Фінанси, облік і аудит. – 2014. – Вип. 1. – С. 47-56.
2. Про затвердження Концепції запровадження пруденційного нагляду за небанківськими фінансовими установами та Програми розвитку системи пруденційного нагляду за небанківськими фінансовими установами: Розпорядження Державної комісії з регулювання фінансових послуг України від 15.07.2010 р. № 585 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pension.kiev.ua/files/fsr_concept_prudential_supervision_n585_15jul2010.pdf
3. Адамик Б. Інституційна організація державного регулювання банківської діяльності / Б.Адамик // Галицький економічний вісник. – 2013. – №4(43). – С.97-103.
4. Балдич Н. Інституційні основи європейської системи регулювання та нагляду за фінансовими ринками / Н. Балдич // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2012. – Вип. 4. – С. 148-155.

5. Залетов О. М. Макропруденційний нагляд та регулювання страхового ринку / О. М. Залетов // Фінансовий простір. – 2014. – № 1. – С. 68-71.

6. Адамик, Б. П. Особливості інституційної організації державного регулювання діяльності банків в Україні [Текст] / Б. П. Адамик // Економічний аналіз : зб. наук. праць. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2013. – Том 14. – № 2. – С. 6-11.

7. Ачкасова С. А. Оцінка стресостійкості страхових компаній : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец.: 08.00.08 – "Гроші, фінанси і кредит" / С.А. Ачкасова ; Харківський національний економічний університет. – Х., 2013. – 23 с.

8. Коваленко В.В. Концептуальні засади макропруденційного нагляду та регулювання банківської діяльності [Електронний ресурс] / В. В. Коваленко, Б. А. Дадашев // Ефективна економіка. – 2012. – № 4. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1074>

9. Про схвалення Стратегії реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012-2017 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.10.2012 р. № 867-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/867-2012-%D1%80>

*Aigul Tulemetova, Elmira Dosmuratova, Saule Ashirbaeva
(Shymkent, Kazakhstan)*

DEVELOPMENT OF TEXTILE INDUSTRY IN SOUTH KAZAKHSTAN WITHIN THE CLUSTER INITIATIVE AND DEVELOPMENT FEZ «ONTUSTIK»

Today Kazakhstan entered the period of stable economic growth which perspective purpose is integration of Kazakhstan into world economic space.

Textile and light industry – is one of the primary branches of economy forming the budget in many countries of the world. A source of raw materials of the cotton and textile industry of Kazakhstan is cotton. In 2014 gross harvesting of cotton raw in the country made 455 thousand tons. The cotton received in Kazakhstan belongs to middle fibrous types of cotton fiber. The main volume of the made cotton-fiber - more than 80% - is focused on export. The rest is used by such textile enterprises as LLP “Alliance Kazakh Russian Textiles”, JSC “Melanzh”, JSC “Uteks”, LLP “Nimex Textile” [1,p.26].

In the Southern Kazakhstan area works some new enterprises which made investments in modernization existing and building of new textile productions.

LLP “Alliance Kazakh Russian Textiles” – is joint venture which includes the Kazakhstan cotton company “Mirzakent” and the Russian corporation “Russian Textiles” – is the largest branch textile holding of Russia. Design capacity is planned at the level of 15 million sq.m of factory in a year. JSC “Uteks” – is the enterprise for cotton-fiber processing, planned power makes about 6 thousand tons of a cotton yarn in a year which goes for sale to Russia, Ukraine and on the domestic market. JSC “Melanzh” - the integrated factory which is letting out a cotton yarn with use of local raw materials. The capacity of the enterprise is on average 5 thousand tons of a yarn in a year. Also the enterprise makes house textiles. Production is on sale across Kazakhstan, Russia, and Turkey. LLP “Nimex Textile” – is the cotton-mill processing 12 thousand tons of cotton in a year. Production –is a cotton yarn and fabrics [2,p.5].

Thus, today the specific weight of textile and clothing industry in a total amount of gross production of the country makes 0,4%.

For an example - in Russia this indicator makes 1%, in the developed countries, such as Germany, France and the USA, the share of textile and light industry in industrial output is equal 4%, in Italy - 12%. It allows them to create 20% of the budget and to provide filling of domestic market for 75-85% with production of own production. The GDP in textiles share reaches 30% in Turkey and China. Textile and clothing industry of Kazakhstan covers only 10% of requirement of domestic market. While for formation of economic security of the country the volume of internal production has to satisfy 30% of domestic demand at least. The textile industry of Kazakhstan has the following characteristic: the branch is presented by the enterprises constructed in Soviet period, as a result - the low level of their technical equipment. Problems of branch are also low labor productivity, technologies, backward from world analog, lack of the quality standards, bad marketing. But there are also competitive advantages – proximity of potential cotton producers - Uzbekistan, Tajikistan, and Turkmenistan. Kazakhstan is in the center of capacious sales markets of the CIS countries and Eastern Europe. One more advantage is the compact arrangement of raw material and the overworking factories - in the territory Is southern - the Kazakhstan area. It allows applying cluster model of development of branch [3,p.12].

Cluster approach allows mobilizing all economic factors in a certain direction. The development of clusters is widely recognized tool accompanying economic development and increase of competitiveness. Quickly extending number of cluster initiatives, both in developed, and in developing countries worldwide, reflects their efficiency and viability. Application of cluster model in development of the textile industry of Kazakhstan is an important factor of competitiveness of the separate companies and all economy.

The Kazakhstan textile industry has high potential for successful development of branch, considering lower indicators of expenses by production, proximity to raw materials and potential sales markets of the made production, attractive investment climate, the developed transport infrastructure. Kazakhstan possesses the good scale of market opportunities, as for development of the textile industry, and separately taken sector of the cotton and textile industry of the region.

The created cotton cluster in the Southern Kazakhstan Area (SKA) has obvious potential for the successful competition in the regional and international markets. Potential, first of all, is defined by such factors as access to the raw materials made in Kazakhstan (SKR), Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan.

Besides, creation new and modernization of the existing enterprises recycling cotton, existence of necessary base for development of human resources, the low level of production expenses, great demand for production of the cotton industry and proximity to potential sales markets – to China, the countries of Asia, Russia, Europe and the Middle East is of great importance. It should be noted that 80% of profit on cotton processing leave abroad now. Therefore the leadership of the Republic of Kazakhstan is interested and takes certain steps that the value added remained in this country. Dynamics of production of cotton and products from it is over the last 5 years presented in table 1.

Apparently from tabular data, gross collecting cotton raw sharply fluctuated year by year. In 2014 collecting cotton raw increased in comparison with 2010 by 30,1%. It is known that volumes of collecting cotton raw are influenced by two factors: cultivated areas and productivity with 1 hectare. Statistical data testify to that cultivated areas, since 2011 systematically decrease. Means, growth of gross collecting cotton raw entirely happened due to productivity increase.

Table 1. Production from cotton – a raw for 2010-2014.

№	Name of goods	Units meas.	2010	2011	2012	2013	2014
1.	Gross collection of cotton-raw	thous.t	204,9	315,4	385,6	396,7	313,3
2.	Production of cotton-raw	-//-	59,8	84,1	98,3	71,95	73,8
3.	Seeds	-//-	101,7	139,5	159,2	116,8	117,0
4	Lint, swelled	-//-	6,1	9,1	11,1	7,5	5,4
5.	Ulyuk	-//-	1,2	1,7	1,7	1,5	1,1
6.	Cotton oil	-//-	19,5	27,6	30,9	32,1	33,9
7.	Cake	-//-	42,6	60,1	67,3	69,8	73,8
8.	Peel	-//-	34,8	49,2	55,1	57,2	60,4
9.	Lignolit	-//-	10,3	14,6	16,4	17,2	18,1
10.	Technical alcohol	thous.l.	2,9	4,1	4,6	4,8	5,1
11	Furfurol	-//-	5,2	7,3	8,2	8,6	9,1

Cultivated areas under cotton decrease, and on the freed lands grow up vegetable, fruit and berry and melon cultures which ensure food security and aren't less profitable, than cotton. Growth of productivity depends on a number of conditions such as: application of elite seeds, timely processing by pesticides and herbicides, plentiful having watered, etc.

Except cotton-fiber from a raw receive also other production which substantially has impact on increase of profitability of cotton branch. Here too it is necessary to consider that collateral production satisfies requirements, as cotton branch, the population, and animal husbandry. As a result cotton raw is recycled completely, i.e. without waste.

The state from year to year, systematically gives support to agriculture, including to cotton branch. It should be noted that support of protection of plants (approximately by 3 times) and a water management was considerably reduced (more than by 4 times). The state pays special attention to development of domestic seed farming not to depend on producers of seeds from Uzbekistan. State support increased more than by 8 times in 2014 in comparison with 2010. In general in all directions the state support increased for 97, 6% in 2014. It is per 1 hectare of cultivated area expenses of the state increased by 97%.

For systematic realization of creation and development of a cotton and textile cluster in the southern region of Kazakhstan events at the state level are already held. In particular, the Law RK "About Development of Cotton Branch" is adopted, modern laboratories by a purchased assessment of quality of cotton-fiber are created, the research institute of a cotton breeding is open, and work on the organization of the transport and logistics centers is conducted. The state JSC Cotton Contract Corporation I put new cotton cleaning plant into operation, JSC BRK-Leasing is created the leasing company. The decree of the President of Kazakhstan created the Special economic zone "Ontustik". The purpose - creating favorable conditions for processing of the cotton-fiber made in Kazakhstan to finished goods with a high value added.

In the territory of SEZ considerable tax and customs preferences are provided to textile companies. In the territory of "Ontustik" it is planned to construct about 15 textile enterprises which will process 100 thousand tons of cotton-fiber a year. Release of jeans, terry, knitted products, overalls and severe fabrics, house textiles will be main types of productions in SEZ [4,p.2].

Successful development of SEZ is promoted by such factors as preferential economic terms, access to a source of raw materials, sales markets, human resources, infrastructure, low level of expenses, stable investment climate.

Realization of idea of "Ontustik" assumes: the increase in a share of textile branch in country gross domestic product, creation of the hi-tech productions providing competitiveness of a domestic production at the price and quality, creation of conditions for attraction of investments into branches and crediting of the enterprises by banks of the second level, increase of competitiveness of national economy that will promote its integration into world economy.

REFERENCES

1. Special economic zones in the Republic of Kazakhstan, the Law of the Republic of Kazakhstan of July 21, 2011 No. 469-IV. Kazakhstan truth, 6.08.2011
2. "Programs of development of the special economic zone "Ontusik" for 2007 - 2015", approved as the Government resolution from 21.09.2006y. No.895.
3. The statistic collection - 2013 year // Agency according to RK Astana, 2014y.
4. In Kazakhstan work 9 SEZ, the Kazakhstan truth, 26.01.2014

*Гулзада Шинет
(Туркестан, Казахстан)*

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЛИЧНЫХ ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

С переходом на рыночные отношения в экономической системе безусловно произошли изменения, которые сформировали новые условия хозяйствования. При жестких экономических условиях общественные формы хозяйствования, коллективные хозяйства не смогли удержать свои лидирующие позиции в производстве сельскохозяйственной продукции, уступив место личным подсобным хозяйствам населения.

Личные подсобные хозяйства в настоящее время выступают неотъемлемой частью аграрного сектора. Они в короткие сроки приспособились к новым условиям произошедших экономических реформ и смогли увеличить поголовье скота и производство продукции.

Экономическая функция личных подсобных хозяйств заключается в том, что они являются одним из основных производителей продуктов питания сельского населения, дополнительным резервом увеличения продовольственных ресурсов.

А социальная функция личных подсобных хозяйств заключается в том, что они при условии товарности, становятся одним из источников роста доходов сельских жителей и сферой занятости. К тому же, здесь следует отметить, что личное подсобное хозяйство позволяет более эффективно использовать дополнительные трудовые ресурсы села (пожилых людей, домохозяйек, безработных), приобщать подрастающее поколение к сельскохозяйственному труду.

Личные подсобные хозяйства образовались при социализме в конце 1920-х годов в процессе коллективизации индивидуальных крестьянских хозяйств, которые опирались на государственную форму собственности на основные средства производства, включая землю, личный труд владельцев личных подсобных хозяйств.

Существуют разносторонние мнения о личных подсобных хозяйствах. К примеру, Д.И.Валигурский считает, что личное подсобное хозяйство фермера и сельского жителя, получившего пай и работающего в своем хозяйстве, не следует считать подсобным, так как оно является органической частью крестьянского подворья. Значит, продукция, произведенная в этом хозяйстве, должна включаться в состав товарной продукции и учитываться при расчете предпринимательской прибыли со всеми вытекающими отсюда экономическими и социальными последствиями [1].

Есть мнение Р.Хизрича и М. Питерса. Они считают, что личные подсобные хозяйства можно отнести к так называемым домашним фирмам. Назначение домашних фирм – давать владельцам средства к существованию. Природа данного типа фирм, цели, которые преследуют их владельцы, а также ограниченность вкладываемых средств определяют их масштабы и перспективы развития.

И.Я.Петренко, П.И.Чужиков, С.Б. Исмуратов определили личное подсобное хозяйство как добровольное семейно-трудовое объединение лиц, ведущих аграрное производство, основанное на личном труде, предназначенное для удовлетворения потребностей членов семьи в продуктах питания [2].

И так, личные подсобные хозяйства – это особая форма хозяйственно-трудовой деятельности граждан на средства производства, продукцию и доходы, полученные в результате такой деятельности, личном труде, платном пользовании производственными услугами сельскохозяйственной коммерческой организации, государства с использованием земельных участков, переданных в частную собственность, пожизненно наследуемое владение, аренду членам данного хозяйства.

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

В настоящее время личные подсобные хозяйства в Республике Казахстан обозначаются под термином «хозяйство населения». К хозяйствам населения относятся личные подсобные хозяйства населения, коллективные сады и огороды, дачные участки [3].

Таблица 1

Валовой выпуск продукции (услуг) сельского хозяйства по категориям

млн.тенге

Наименование категории	Года				
	2009	2010	2011	2012	2013
Общее производство сельскохозяйственной продукции (услуг) по категориям	1641352,4	1442630,1	2286042,3	1999046,6	2386103,5
Сельхозпредприятия	443852,3	277508,1	671018,0	396128,9	572003,2
Крестьянские или фермерские хозяйства	402997,1	345676,1	586424,4	549283,8	734398,8
Хозяйство населения	794503,0	819445,9	1028599,9	1053633,9	1079701,5

[3]разработан на основе данных

Хозяйство населения по выпуску продукции сельского хозяйства в валовом производстве сельскохозяйственной продукции (услуг) занимает 45,2%. Эта цифра говорит о том, что хозяйство населения производит почти половину сельскохозяйственной продукции. И не обращать внимания на эту категорию невозможно.

В нашей стране в хозяйствах населения на сегодняшний день производится значительный вес сельскохозяйственной продукции. К примеру, это можно увидеть со следующей таблицы. Из данных этой таблицы можно отметить, что в этой категории хозяйств с 2009 по 2013 года в среднем производилась 51,58% овощей, 69,56% картофеля, 66,92% шерсти, 36,38% яиц, 87,28% молока, 74,6% мяса и птицы (в живом весе).

На сегодняшний день сельские семьи смогли расширить свое хозяйство, нарастить производство, благодаря которым смогли смягчить остроту «безденежья». Но не все смогли усилить стратегию развития. Именно по линии личных подсобных хозяйств произошло существенное расслоение сельского общества. В последние годы в селе обозначилась люмпенизированная прослойка, которая состоит из людей не работающих ни на своем подворье, ни на предприятии. Эти люди надеются на помощь со стороны государства и живут случайными заработками, которые оплачивают владельцы средних и крупных личных подсобных хозяйств, заинтересованные в быстрой и малозатратной уборке урожая, заготовки кормов и топлива. Подобную картину можно наблюдать по всей территории страны.

Таблица 2

Удельный вес хозяйств населения Республики Казахстан в производстве сельскохозяйственной продукции за 2009-2013 года, в процентах (%)

Виды продукции	2009	2010	2011	2012	2013
Овощи	56	54,1	49,8	49,3	48,7
Картофель	73,7	71,6	70,7	66,5	65,3
Шерсть	68,9	68	68	66,4	63,3
Яица	41	36,2	35,9	35,4	33,4
Молоко	89,7	89,5	88,2	85,3	83,7
Мясо и птица (в живом весе)	78,9	76,5	75,3	72,4	69,9

[3]разработан на основе данных

Отсюда следует мнение о развитии сбытовых кооперативов, которые собирали бы мясо и молоко, доставляли на перерабатывающие заводы и рынки. Это позволило бы членам кооператива иметь постоянный источник дохода. И крестьяне в этом случае зарабатывали бы больше денег в сравнении с тем, что достается сейчас от продажи продукции заезжим перекупщикам. Это позволило бы с помощью кооперативов вывести из тени личные подсобные хозяйства, которые находятся вне правового поля. Этим самым легализуется занятость сельского населения на личном подворье.

В занятости сельского населения есть две противоположенные тенденции: с одной стороны, в последние годы наметился рост производства сельскохозяйственной продукции и оживление животноводства, что способствовало повышению спроса на сельских работников; с другой стороны, руководители сельскохозяйственных предприятий стали жестче регулировать трудовые отношения, используя новейшие методы управления персоналом. Это происходит с приходом в село городских инвесторов, выкупающих акции предприятий сельского хозяйства. Они концентрируются на эффективности производства, поэтому закрывают

нерентабельные виды бизнеса, соответственно работников тоже увольняют. Вот поэтому и появляется безработица.

Дальнейший рост личных подсобных хозяйств будет зависеть от проводимой государством аграрной политики, от социально-экономического положения села, так как негативные тенденции, в том числе и безработица, побуждает сельчан к использованию личных подсобных хозяйств как сферу самозанятости и дополнительный источник доходов. На наш взгляд, следующие задачи должны быть рассмотрены в аграрной политике:

- поощрение создания кооперативов;
- выделение необходимых средств;
- государственное регулирование ценовой политики аграрного рынка;
- правовое сопровождение всех действий в аграрной сфере связанное с личными хозяйствами населения, точнее хозяйством населения.

Личные подсобные хозяйства являясь сегментом аграрной экономики, базирующиеся на использовании ресурсов и трудового потенциала сельских семей играют важную роль в системе агропромышленного производства, имеющие потенциальные возможности, которых следует поддержать для их дальнейшего развития. Для дальнейшего развития необходима правовая база.

Все вышеизложенные ситуации и объективные причины ведут созданию необходимой правовой базы регулирования деятельности личных подсобных хозяйств, то есть необходимо принять Закон РК «О хозяйстве населения». В качестве примера названия этого правового документа следует цитировать нижеследующие слова академика НАН РК, ученого экономиста-аграрника В.В. Григорука.

«Законодательно урегулировать статус личных подсобных хозяйств надо, прежде всего, так, чтобы не навредить ему, чтобы придать новый импульс и стимулы для стабильного развития. Становится очевидным, что данная проблема должна быть урегулирована специальным законом. Уже самим его названием должно определяться основное предназначение закона. Возможны следующие варианты: «О личном подсобном хозяйстве», «О статусе и государственной поддержке личных подсобных хозяйств граждан», «О личном подсобном (домашнем) хозяйстве сельского населения» [4].

Этот закон, во-первых, должен четко определить организационно-правовой статус личных подсобных хозяйств. Необходимо определить границу между крестьянскими и фермерскими хозяйствами и личными подсобными хозяйствами.

Во-вторых, принимаемый Закон должен решить вопрос наделения личных подсобных хозяйств земельным участком для сенокосения и выпаса скота на условиях долгосрочной аренды или выкупа в пределах определенных норм.

Личные подсобные хозяйства играют важную роль в системе агропромышленного производства. Необходимо поддержать потенциальные возможности личных подсобных хозяйств для их дальнейшего развития и использования. Необходимо принять новый закон о личных подсобных хозяйствах, решить проблему кооперации по сбыту продукции.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Д.И. Валигурский. Предпринимательство на селе. – М.: Маркетинг, 1997. – С.56.
2. И.Я.Петренко, П.И.Чужиков, С.Б.Исмурапов. Экономика крестьянского хозяйства. – М.: Интерфакс, 1995. – С.10.
3. «Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан» / Статистический сборник / г. Астана 2014г.
4. В.В. Григорука. Хозяйство личное – выгода общая // Экономика и статистика. – 2006. – №2. – С.133-137.

СЕКЦИЯ: МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ

*Олена Данилюк
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ: ПРИЧИНИ ДЕМОТИВАЦІЇ

У сучасному менеджменті все більшого значення набувають мотиваційні аспекти. Мотивація персоналу є основним засобом забезпечення оптимального використання людських ресурсів, мобілізації наявного кадрового потенціалу. Основна мета процесу мотивації – це отримання максимальної віддачі від використання наявних трудових ресурсів, що дозволяє підвищити загальну ефективність організації. Мотивацією до праці можна назвати спрямовані на кожного співробітника і всіх членів колективу спонукальні дії до ефективної роботи та активної діяльності для задоволення власних потреб та досягнення цілей організації [1].

В Україні з різних засобів мотивації праці застосовують тільки її окремі елементи – ця обставина підкреслює необхідність створення цілісної системи мотивації праці персоналу, орієнтованої на розвиток трудового потенціалу працівників.

Успіх організації – це її персонал, а також його готовність спрямовувати всі свої зусилля на користь організації. Створення умов, що сприяють даному процесу, – основне завдання керівної ланки. Можна з впевненістю стверджувати, що побудова і впровадження чинників мотивації заслуговує пильної уваги з боку керівництва, як і своєчасна діагностика рівня і якості їх впливу на персонал.

Прогалини в даному процесі можуть обернутися на початковому етапі прихованою демотивацією працівників, яка без оперативного втручання може завдати значної шкоди як робочому процесу, так надалі і кадровому складу організації. Тому при управлінні персоналом побудову грамотної системи мотивації можна прирівняти до відпрацьованого навичку, а уникнення демотивуючого ефекту при її функціонуванні – до мистецтва.

Як вчинити у ситуації, коли, з організації починають звільнятися цінні і перспективні співробітники? Або ж вони стають байдужими до результатів своєї роботи, що часто призводить до втрати частки ринку, зупинки розвитку організації. На жаль, в бізнесі часто трапляється таке, що працівник перестає виправдовувати покладені на нього очікування. Ця людина може працювати в організації не один рік, не раз досягати високих показників і бути прикладом для інших співробітників, але таким працівником може виявитися і новачок, що горів бажанням працювати, розвиватися, проте тепер він ніяк не може досягти бажаного результату.

Найчастіше демотивацію визначають як відстороненість, втрату інтересу у працівника до діяльності бажання діяти, згасання концентрації на завданні. Так само її можна описати як небажання поліпшувати результати діяльності та байдужість до результатів, апатію. Таким чином, демотивація – це відсутність залученості співробітника в роботу [2].

У теорії виділяють 3 рівня ставлення персоналу до організації:

Задоволеність – в цілому співробітник задоволений організацією, де він працює, його влаштовує рівень його заробітної плати, умови праці, можливості навчання, кар'єрного зростання. Він не збирається залишати цю організацію, буде продовжувати в ній працювати, але не стане прикладати великих зусиль.

Лояльність має на увазі, що співробітника влаштовує організація і її вимоги до нього, він задоволений своєю роботою, готовий продовжувати працювати в ній, залишаючись відданим працівником, проте також не докладаючи додаткових зусиль. Він працює лише на тому рівні, який вимагає від нього керівництво і поставлені перед ним завдання.

Залученість – це найвищий рівень. Людина працює на користь організації, віддає всі сили роботі. Існують кілька типів поведінкових індикаторів, за допомогою яких можна сказати, що співробітник залучений в роботу. наприклад:

- співробітники беруть на себе відповідальність, різні доручення;
- допомагають своїм колегам, навіть тоді, коли від них цього не вимагають їх посадові обов'язки;
- відкриті для нових ідей.

Організаціям потрібні саме залучені люди, оскільки результати їх праці завжди ефективніші і працювати з ними простіше і цікавіше. Як правило, зниження мотивації працівника відбувається в 3 етапи.

На першій стадії демотивації у співробітника з'являється "легкий стрес". Він трохи розгублений, намагається з'ясувати причини його дискомфорту. Прояви зниження мотивації на цій стадії практично непомітні: співробітник як і раніше легко контактує з керівництвом і колегами.

На другому етапі починає проявлятися відкрите невдоволення. Серед ознак – демонстративна агресивність, ігнорування рекомендацій керівництва, неусвідомлене ухилення від виконання завдань, використовуючи для цього різні причини. Поведінка співробітника стає демонстративною. Мета, яку переслідує така поведінка - спроби зарекомендувати себе з кращого боку, а також одночасно звинуватити керівництво в невдачах. Але все-таки на цій стадії працівник ще не втрачає надії на зміну ситуації в кращу сторону, він здатний ще повернутися в організацію.

Під час останньої стадії демотивації йде процес повного "відчуження" співробітника від керівництва і організації загалом. На цьому етапі співробітник більше не намагається відновити втрачений інтерес до роботи.

Розчарувавшись в керівництві, в компанії і в своїй роботі, він втрачає бажання до співпраці, конфліктує з колегами. На цьому етапі співробітник не проявляє ініціативу, намагається відсторонитися від організації.

Після настання останнього етапу існує тільки два виходи з ситуації, що виникла. Перший – перехід в іншу організацію, на нове місце роботи. Найчастіше саме так організації поповнюються висококваліфікованим персоналом, чия праця і знання затребувані на ринку. Другий вихід – співробітник залишається працювати в організації, але сприймає роботу як неминучу рутину. Як правило так надходять співробітники, які не можуть знайти роботу або ж персонал, пов'язаний з організацією довгостроковими зобов'язаннями.

Науковці виділяють 4 основні групи причин, що впливають на втрату інтересу до роботи – системні, управлінські, організаційні та внутрішні. Велика частина причин втрати ентузіазму пов'язана саме з керівниками та організацією, а не самим співробітником.

Системні причини пов'язані безпосередньо з організацією, структура процесу якої перешкоджає якісному виконанню співробітником своїх функцій і досягнення ним поставлених цілей. Одна з таких причин – відсутність чіткої структурної будови організації. Якщо співробітник не знає до кого з колег звернутися з робочим питанням, йому доводиться вирішувати проблему самостійно, відволікаючись від власних завдань, що негативно позначається на результативності. Рішенням цієї проблеми може стати розміщення у внутрішній мережі організації документа з описом всіх робочих процесів із зазначенням відповідальних за них співробітників або підрозділів.

Але не варто детально описувати всі обов'язки – це може призвести до формального підходу співробітників до посадових обов'язків (виконуватимуться тільки ті завдання, що зазначені у договорах, посадових інструкціях).

Керуючі причини демотивації співробітників пов'язані безпосередньо з керівником – стилем його роботи, навичками управління, відношенням до співробітників. До управлінських причин відноситься, наприклад, невідповідний стиль управління. Візьмемо організацію, що знаходиться в стадії постійних змін, пов'язаних зі зміною законодавства. Зростання означає постійне використання нових підходів до роботи з клієнтами та впровадження інновацій. Керівник-адміністратор, націлений на стабільність, буде перешкоджати змінам, що значно демотивує співробітників.

Досить часто можна зустріти маніпулятивний спосіб управління, коли керівник перекладає проблеми і помилки на своїх підлеглих. Керівник упереджено навіює персоналу почуття неповноцінності і їх прямій залежності від організації. Часто менеджера примушують вирішити складні завдання без підтримки керівництва, використовуючи погрози поширення негативної оцінки його низького рівня кваліфікації серед колег.

Організаційні причини втрати інтересу до роботи пов'язані з ситуаціями, коли співробітник вирішує поставлені перед ним завдання. Недостатня забезпеченість співробітників інформацією і використання інформаційної системи, яка не відповідає цілям організації – всі ці фактори можуть значно знизити продуктивність праці, сприяти втраті інтересу до роботи. Відсутність організаційної ясності. Тут потрібно визначитися зі стратегіями, видами, цілями, структурою управління, впровадити процеси управління і створити нормальну систему контролю, за якою можна чітко розуміти що відбувається в організації [3].

В умовах кризи часто зустрічається підхід економії «на олівці» – стратегія зниження «непотрібних» витрат. Наприклад, відрядження співробітників в інші міста для обміну досвідом – важливий аспект успішного функціонування організації. Якщо організація намагається знайти спосіб в черговий раз на чомусь заощадити, то працівник, швидше за все, буде змушений: поїхати у відрядження за власний рахунок.

Внутрішні причини втрати мотивації пов'язані з емоційним і фізичним станом працівника, його самосвідомістю. Відсутність можливостей самореалізуватися в організації, незатребуваність професійного зростання, невизначені життєві цілі часто призводять до звільнення співробітника. Рішенням цих проблем може стати створення проектних груп і включення в них тих співробітників, чий професійний і особистісний ріст може бути там реалізований. Кожен співробітник стане активним учасником розробки плану дій. Ще однією з можливих причин втрати інтересу до роботи може бути емоційна виснаженість співробітника. Відпустка або короточасний відпочинок зможе відновити його працездатність.

Ще одним фактором демотивації, що зустрічається досить часто є співвідношення складності завдання і рівня майстерності в цій справі.

Якщо працівник завжди буде виконувати тільки ті завдання, з якими справляється, він не буде розвиватися, настане апатія. Саме тому співробітник повинен регулярно вирішувати завдання, які знаходяться за межами його компетенції і функцій. Для прикладу-продавець може навчити своїх колег різних способів встановлення контакту з покупцями. Якщо завдання досить складне, а рівень майстерності, компетенції недостатньо високий для його виконання, то виникає занепокоєння і наростає напруга. Якщо тому самому продавцеві доручити відкриття нового магазину – швидше за все бажаний результат не буде досягнутий. Так, у цього продавця високий рівень майстерності, але тільки в сфері продажів, для успішного виконання цього завдання – відкрити новий магазин – він не має достатнього рівня знань. Оптимальне співвідношення це нормальний рівень компетенції (вмію робити) і високий рівень складності. Для того, щоб співробітники могли працювати якнайкраще, вони повинні: знати цілі, цінності і перспективи організації; знати, що вони повинні

робити і чому; розуміти цілі виконуваної ними роботи і кінцевий результат їх зусиль; знати, як їх особисті зусилля узгоджуються з діяльністю всієї організації; розуміти, на що витрачаються кошти організації [4].

Підводячи підсумок, можна сказати, що демотивація – це актуальна проблема і з нею потрібно грамотно боротися. В основі процесу демотивації лежить втрата інтересу до результату робочого процесу. Як антистан демотивації розглядається залученість співробітника. Для керівників одне з головних правил - звертати увагу на внутрішні мотиви і потреби співробітника з перших днів його роботи, намагатися організувати його діяльність так, щоб не губилася його зацікавленість до роботи. Вплив на внутрішню мотивацію співробітників для своєї вигоди недопустимий. Коли керівник уважний до своїх підлеглих, розвиває і заохочує їх інтерес, тоді і співробітники працюють з повною віддачею. Основне, що формує залученість співробітника в роботу – це здатність впливати на роботу, розуміння і прийняття цінності своїх цілей і завдань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Струсевич О. С. Стимулювання трудової діяльності персоналу підприємства [Електронний ресурс]: автореферат кваліфікаційної роботи магістра : спец. «Управління персоналом і економіка праці» / О. С. Струсевич. – Режим доступу: <http://masters.donntu.edu.ua/2010/iem/strusevich/diss/indexu>.
2. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.bio.spbu.ru/science/scienceinfo/el_resource.php
3. Бахарев А. Факторы демотивации персонала. <http://www.hrm.ru/factory-demotivacii-personala-chast-i>
4. HR-Journal [Електронний ресурс] Режим доступу http://www.hr-journal.ru/articles/mp/mp_1195.html

СЕКЦИЯ: ЖУРНАЛИСТИКА

*Шахрибону Ёзиева
(Наманган, Узбекистан)*

“БУЮКЛИКНИНГ КЎЗ ИЛҒАМАС ЧЎҚҚИСИ...”

Алишер Навоий ҳалқимизнинг онги ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намоёниси, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир...

...Алишер Навоийнинг тарих ва башиарият олдидаги улугъ хизматларидан бири шундаки, у адолат туйғусини ҳар бир инсон, ҳар қайси халқ ва миллат интилиб яшайдиган олий мезон даражасига кўтарди, одамзодни бўлса ҳаётда адолатни қарор топтиришига, уни асраб-авайлашига чорлаб ўтди.

Ислом Каримов

Бугун биз мустақилликнинг ҳақиқий моҳиятини, унинг жамият тараққиётида тутган катта ўрни ҳамда халқимиз турмушидаги бекиёс аҳамиятини буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг ҳаёти ҳамда бунёдкорона фаолияти орқали янада теранроқ англамоқдамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов айтганидек: “Инсоний ишқ-муҳаббатни, меҳру-вафо, ифбат, шарму ҳаё ва назокатни ёниб куйлаган Навоийнинг гўзал сатрларини ўқиганда буюк ва олийжаноб қалб садоларини сезиб турамыз. Бу юрак тугёнлари, мана орадан беш ярим аср ўтса ҳамки, миллионлаб одамларни ҳаяжонга солиб келмоқда”. Буюк бобокалонимиз Алишер Навоийнинг ибратли ҳаёти ва фаолиятига, хусусан унинг шахсиятига қизиқиш ҳар доим – у ҳали барҳаёт йилларида ҳам, кейинги асрлар давомида ҳам жуда катта бўлган. Буюк арбоб ва шоир, мутафаккир Навоийга илмий-амалий қизиқиш ханузгача сўнмаган ва ҳеч қачон сўнмамай. Навоий бобомизнинг бугунги ва келажак авлодга ибратли бўлгулик хислатларини поёни йўқ.

Гарвард университети профессори Барри Хоберман шундай деб ёзган: “Алишер Навоийга қадар Данте ва Чосер яқка ўзлари курашиб ўз тилларини дунё тиллари рўйхатига кирита олгандирлар. Кунлар келиб Данте ва Чосернинг асарлари ўқилмай қолганини тасаввур қилиш жудаям қийин. Навоий ҳам ана шундай умрбоқий ижодкордир. Модомики, биз Навоийни эътироф этар эканмиз, унинг мавқеидаги шоирларнинг рўйхатига Чосер, Данте, Сервантес ҳамда Шекспирни ҳам киритиш мумкин”

Мустақилликнинг биринчи ойи охирларида Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги халқаро миқёсда кенг нишонланган эди. Илмий анжуманлар, учрашувлар, сайиллар ва концертлар бўлганди. Ўзбекистон миллий боғига Навоийнинг номи берилган эди. Боғнинг энг баланд тепалигида унинг басавлат, ҳайбатли ҳайкали қад ростлади.

Буюк шоир яратган асарлари, яратган мўжизалари ханузгача барчани лол қолдириб келмоқда. Инсоннинг барча ички кечинмаларини ҳис туйғуларини бундай ифодоловчи шоирлар жаҳон адабиётида кам учрайди. Шу ўринда Президентимизнинг ҳақли сўзларини эсласак: “Инсон қалбининг қувонч қайғусини, езгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан кам топилади”. Албатта, буюк шоиримиз Алишер Навоийнинг ўлмас асарларини ўқир эканмиз юртга муҳаббат, садоқат туйғулари юрагимизда қайта ва қайта жўш уради. Навоий асарларининг ҳар бир мисраси бир олам маъно-мазмунга эга бўлиб барчага ибрат ҳисобланади.

Юртбошимиз 2000 йилнинг январидида иккинчи қақирқ Олий Мажлис биринчи сессиясида Алишер Навоий ижодининг миллий маънавиятимиздаги ўрни ҳамда аҳамияти тўғрисида алоҳида фикр-мулоҳазаларни билдирилган эди. Бу мулоҳазалар Навоийни бугунги ниҳоятда мураккаб, жуда таҳликали ва ўта мўрт дунёда яшаётган, улар онги ва қалбига тинимсиз тарздаги таҳдид, хуруж, хужумлар уюштириладиган ёшларга кўпроқ ағлатиш учун ғоятда зарур.

...Низомиддин Мир Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида таваллуд топган. Ҳирот шаҳри XV аср биринчи ярмида Соҳибқирон Амир Темур асос солган улугъ салтанатнинг иккинчи пойтахти, Темурнинг кенжа ўғли Шохрух Мирзонинг қўл остидаги обод обод манзиллардан бири эди. Мана шу ўринда яна бир тарихга қайтсак. 1409 йилда, Шохрух Мавороуннахрни ҳам қўлга киритиб, Темурийлар давлатининг бош ҳукмдори бўлади. Лекин у шунда ҳам Ҳиротни тарк этмай, Самарқандни Улуғбекка топширади. Натижада Ҳирот шаҳри ҳам Самарқанд билан бир қаторда Темурийлар давлати пойтахтига айланиб, иқтисодий ва маданий тараққиёт томон юз тутди. Шу давр тарихчилари Хофиз Абру, Абдураззоқ Самарқандий маълумотларига қараганда Шохрухнинг буйруғи билан шаҳар тархи қайтадан чизилиб, бозорларининг усти ёпилиб, мадраса, ҳонақоҳ ва масжидлар қурилади. Сарой қошида кутубхона ташкил этилиб у ерда ҳақиқий илмий ишлар олиб борилар эди. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си матнининг тўла нусхаси барпо этиш иши ҳам айнан шу кутубхонага мансубдир. Мана шу даврда Темурийлар давлати билан ҳорижий мамлакатлар орасида маданий ва сиёсий алоқалар, иқтисодий муносабатлар авж олган эди. Масалан шу давр манбаларида кўрсатилишича, XV асрнинг биринчи ярмида Марказий Осиё билан Рум, Миср, Ҳиндистон, Хитой ва Европа мамлакатлари орасида дипломатик, маданий ва иқтисодий алоқалар йўлга қўйилган эди.

Бўлғуси шоир туғилган хонадон Темурийлар саройига азалдан яқин ва юртда муайян соҳиби эди. Унинг болалиги Шохрух ҳукмдорлигининг сўнги йилларига тўғри келган. У хусусан бўлажак подшоҳ Хусайн Бойқаро

билан ўсиб, таълим олади. 1447 йилда мамлакат подшоҳи Шохрух вафот этгач тахтга давогарлар ўртасида ўзаро зиддият ва урушлар бошланиб кетади. Алишер Навоийнинг оиласи тинчлигини саклаш мақсадида, Ироққа кўчишади. 1452 йилда Алишер Навоий отаси Ғиёсиддин кичкина Сабзаворга ҳоким бўлиб тайинланади. Навоий 10-12 ёшларидан шеър ёза бошлаган.

Мана шу пайтларда Ҳиротни эгаллаган Султон Абу Саъид Алишернинг бошқа шаҳзодалар билан алоқасидан ҳадиксираб, уни Самарқандга жўнатади. Навоий 60- йилларининг иккинчи ярмида Самарқандда яшайди, бу гўзал шаҳар ҳам ўз гўзаллиги билан Навоий мафтун этади, шоир уни “фирдавсмонанд” деб атайди ва унга бағишлаб кўплаб асарлар яратади. Айнан ўша пайтларда у шоир сифатида катта шухрат топа бошлайди. Алишер Навоий Самарқандда 1465 – 1469 йилларгача яшайди ва Фазлуллоҳ Абу Лайс мадрасасида билимларини янада чарқлаб боради. 1469 йилда Ҳусайн Бойқаро тахтга ўтиргандан сўнг Самарқандга хат йўллаб Навоийни ўз олдига чакириб олади. Шу пайтдан бошлаб Ҳусайн Бойқаро уни давлат ишларига жалб эта бошлайди. Шунинг ҳам айгиш жоизки Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни доимо унинг олдида бўлишини хоҳлар эди. Алишер Навоий 1469 – 1472 йилларда муҳрдор бўлади. 1472 йилда эса уни вазир лавозимига тайинлайди ва “Амири Кабир” унвонини беради. 1487 – 1488 йилларида Астрободга ҳокимлик қилди. У донишмандлиги, тадбиркорлиги туфайли кўплаб ғалаёну қон тўкилишларни олдини олди, урушларни ярашга айлантди. Ҳусайн Бойқаро давлат бошқарувида Навоийнинг ақл-заковати, маслаҳатларига таяниб иш тутарди. Алишер Навоийнинг қаршилигига қарамасдан, уни юқори мартабаларга тайинлайди. Унинг вазрлик чоғларида Ҳиротда ободонлик авж олган, маданият гуллаб, яшнаган давр бўлди. Улуғ амир ўзи бош бўлиб, сувсиз ерларга сув чиқарди, эски ариқларни тозалатди, янги каналлар қаздиради. Эски биноларни таъминлатиб, янгиларини қурдиради, кўпдан кўп мадрасалар солдиради. Ҳирот бу даврда ниҳоят кўркамлашади. Талабалар учун “Ихлосия” мадрасаси, беморлар учун “Шифоия” шифохонаси, масжидлар қурдириди. Ҳиротда “Низомия”, Марвда “Хусравия” мадрасалари барпо этилди. Улуғ амирнинг кутубхонасида 70дан ортиқ ноёб асарлар сақланар эди. Навоий мадраса ва шифохоналар қурдирибгина қолмай, уларни жихозлаб, вақф ерларни ажратиб, табиб ва уламолар билан таъминлаган. Бинолар қурилишини ўзи қузатган, усталар ва қурувчилар ишларидан бевосита хабардор бўлиб турган. Шоир сифатида саройда сўхбатлар олиб борар, илм, санаът ва шеърят ахлини ўзига қорлар эди. Ёш истеъодларни тарбиялаш ва уларга етарли шарт ва шароитлар яратиб бериш тарафдори эди. Хондамир, Бехзод ва ўнлаб истеъод соҳиблари шулар жумласидандир. Навоий ўз вақтида 52 работ, 20 ховуз, 16 кўприк, 17 масжид, 9 хаммом, 9 кўприк, 20 яқин ховузларни ўз ҳисобидан барпо эттирди. Шу билан бирга Навоий ўнлаб боғу-роғлар, йўллар, қарвонсаройлар қурилишига бевосита раҳбарлик қилган. Навоий мамлакатнинг бойлигини яратувчи деҳқонларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ва уларга етарли шароитлар яратиб беришни ўзининг ва давлат аппаратининг асосий вазифаси деб билган.

Шу билан бирга у қонунга қарши борганлар ёки уларни бажармаган ва амал қилмаганларни жазолаган, чунки Навоий мамлакатни адолат ва қонунсиз тасаввур қила олмас эди. У жамиятда тартиб ва интизом бўлиши тарафдори эди:

Ало, токи шохсиз чу бўлғай жаҳон,

Замон аҳлига бўлмағуси амон –...

деб, Навоий марказлашган ва мустақкам қонунларга асослаган давлат бўлишини орзу қилар эди.

Навоий Ҳусайн Бойқарони ҳам доимо инсофли, адолатли, шавқатли ва халқни тўла идора эта олишга ундар эди, у дўсти Ҳусайн Бойқаро аркону давлатида вазирлик вазифасини ўташ йилларида биринчи навбатда, мамлакат ичида тинчликни таъминлаш, вилоятларни ўғрилар ва босқинчилардан қўриқлашга сафарбар қилар эди. У Хуросон давлатида хизмат қилар экан мамлакатда ободончилик ишларига ҳам катта эътибор берган. Хондамир бу масала хусусида саройда “ҳеч бир ишга давлатли амирнинг (Навоийнинг) фикрисиз ва маслаҳатисиз дахл қилмас эдилар”, деб ёзганди.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг ҳақли эътирофига кўра “У буюк зотнинг интизомли мажлислари фазл аҳлининг мақсади эди. Унинг баланд остонаси – бева ва бечоралар борадиган жой эди, унинг таомлар тўлдирилмиш дастурхонлари саргардон ва сарсонлар учун доим тайёр ва унинг эҳсонинг эшиги муҳтожлар учун ҳар вақт очик эди. У билан ўлтирувчилар яхши таъблик ва фазилатли кишилардан ўзга эмасди. Ва халқнинг назарида зўр ва оғир кўринган нарсалар унинг химмати олдида енгил ва андак кўринур эди, аммо ноаҳл кишилар унинг мажлисига киролмас эдилар...”.

Алишер Навоий талқинида, ижтимоий муносабатларнинг энг оддий кўринишларидан тортиб, умумманфаатларини ҳам ҳал қилувчи ҳолатларгача адолат тамойилига амал қилиниши шарт. Улуғ зотнинг талқини бўйича адолат, энг аввало, жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг уйғунликда ва бир-бирини тўлдириб боровчи ҳолатда вужудга келишига ўзига хос заминни ҳозирлайди. “Чунки, – дейди Навоий – адолатли жамиятдагина бари одамларда шукроналик туйғуси устувор бўлади”:

Яна улки чун адли зоҳирдурур,

Бари халқ ила қавми шоқирдурур.

Замондошлари уни “Низомиддин Мир Алишер” деб аташар эди. “Низомиддин” – дин, диёнат низоми дегани бўлиб, донишманд мансаб эгаларига бериладиган сифат эди, “мир” эса – амир дегани эди.

“Авлиёларнинг авлиёси, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоирларнинг султони” Алишер Навоийнинг ўзак мавзуси – адолат гараннуми, десак, асло муболага бўлмайди. Улуғ аждодимизнинг талқинида, ушбу ғоя ҳуқуқий-ахлоқий кадрият бўлиб, бу тамойил фақатгина давлат ва жамият алоқаларинигина эмас, шу билан

бирга инсоннинг жамики муносабатларини белгилловчи ниҳоятда муҳим тушунчадир. Навоийнинг ўзи ҳам давлат ишида турганида адолатга таяниб бир нафас бўлса-да, халқни эсидан чиқармади. У давлатни халқ манфаатларини кўзловчи ва ҳақнинг орзу-умидларини амалга оширувчи воситага айлантиришга ундарди.

1490 йилларига келиб мамлакатда ижтимоий-сиёсий танглик кучая бошлади. Хусайн Бойқаро ва Астрободда ҳокимлик қилаётган Бадиуззамон ўртасида зиддият пайдо бўлади. Саройдаги фитна натижасида Бадиуззамон ўғли, Хусайн Бойқаронинг сеvimли набираси, Навоийнинг ихлос қўйган шогирди Мўмин Мирзо фожияли ўлдирилади. Буларнинг ҳаммаси Навоийга салбий таъсир кўрсатади. У саройдан чиқиб оддий халқ орасида яшай бошлайди, ва буюк асарларини ярата бошлади.

Мутақаккир шоир инсонликнинг моҳиятини унинг ижтимоий фаолиятида – жамиятга фойдали касб-хунар билан шуғулланиши, эл-юртга нафи, фойдаси тегиши ва одамларнинг оғирини енгил қилишда деб билади. Бу борада эса унинг халқнинг ғамини ўзининг ғами деб билмайдиган одамни одам қаторида ҳам қўшмаслиги ҳам сира бежиз эмас, албатта:

Одамий эрсанг, демагил одами

Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами.

Навоий томонидан яратилган ҳар бир асар “дунё кутубхонасининг” ўлмас хазинаси ҳисобланади. У томонидан яратилган асарни, нафақат асарни ва балки бир мисрани ўрганишга бутун умр етмайдигандек гўё.

Мамлакатимиз Президенти таъкидлаганидек: “Инсон олам гултожи деб улуғлаган ҳазрат Навоийнинг бутун ҳаёти, бутун ижоди замирида эзгулик, адолат, нафосат каби юксак туйғулар дунёни обод ва мунаввар қилади, башариятни маънавий ҳалокатдан қутқаради, деган қатъий ишонч мужжасам” деб бежиз таъкидламаганлар. Ҳақиқатдан ҳам Алишер Навоий ўзбек мумтоз адабиётининг асосчисидир, шоир қолдирган маънавий мерос – унинг нодир асарлари мангуликка даҳлдордир!

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. И. Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. – Ташкент, 2008. – 176 с.
2. Бахтиёр Исоков. “Сарбаланд сийсоларнинг соҳир сабоқлари”. – Наманган, 2015. – 256 с.
3. Алишер Навоий замондошлари хотирасида. – Ташкент, 1985. – 224 с.
4. Кайковус “Қобуснома”. – Ташкент, 1994. – 173 с.

Научный руководитель – Р.Р.Замилова

*Бэлла Орынбетова
(Астана, Қазақстан)*

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ИНТЕРНЕТ СЕГМЕНТИНДЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігі – мемлекеттің ақпараттық ресурстары сақталатын және ақпараттық ортада жеке тұлға мен қоғамның заңды құқықтарының қорғалуы қамтамасыз етілетін жағдай. Интернеттегі ақпарат ағымы жойқын тасқынға айналған кезде мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігі ең өзекті мәселеге айналып отыр. Бүгінде аты әлемге танымал медиа ресурс немесе ірі корпорацияны, тіпті мемлекеттік құрылымдардың кибершабуылдар құрбаны болуы ешкімді таң қалдырмайды. Алайда кибершабуылдан басқа, ақпарат құралдарының өзі «әлеуметтік вирус» тасымалдаушылары бола отырып, белгілі бір ұйымдар немесе экстремистік топтардың құралына айнауы арқылы ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіріп отырғанын өздері де байқамайды.

Шынайы өмірден гөрі интернет ортада адамның неліктен тәртіпсіздік пен заңбұзушылыққа көп баратынын «Медиаәдениеттегі адам мәселесі» PhD докторлық жұмысында Е. Масанов былай түсіндіреді: «Виртуалды шындықта тіршілік өлшемі болатын өлім жоқ. Сондықтан өмір құндылығы төмендейді». Онлайн адам үшін «жаза», «қылмыс», «заң» түсініктері де абстрактілі болып көрінеді. Қаласа бір аккаунтпен ақылды, дана болып көрінеді, қаласа басқа аккаунт ашып ішіндегі барлық негативін шығарып, өмірде жасай алмайтын әрекеттерін жасайды [1].

«Интернетте кез-келген адамды табуға болады, – дейді Ресей ФҚК генерал-полковнигі, ФҚК Компьютерлік және ақпараттық қауіпсіздігінің басқармасының негізін салушы (бүгінде бұл – Ақпараттық қауіпсіздік орталығы) Борис Мирошников, – Алайда, бұл ойлағаннан әлдеқайда қиынырақ. Осылайша киберқылмыскерлерді іздейді. Ұзақ әрі қиын. Ал мұның құнын қоғам төлейді, кейде ақшамен, қауіпсіздігімен, кейде қанымен».

Интернетті реттеудің алғашқы қадамы Желідегі анонимдікті жойып, интернет пайдаланушыларын міндетті түрде тіркеу деп санайды генерал Б. Мирошников [2]. Басқаша айтқанда, оффлайнда адамға берілген және заңмен реттелетін құқықтар мен міндеттер онлайнда да қорғалуы және қадағалануы тиіс.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше мемлекет басшыларының кеңесінің 2012 жылы көктемде өткен мәжілісінде атап өткендей: «Соңғы уақытта

ақпараттық-коммуникациялық желілер терроризм, сепаратизм, экстремизм идеологияларын тарату және есірткі бизнесін кеңейту үшін қолданылуда. Террористер мен есірткі бизнесі интернетті барынша өз мақсаттарында пайдаланып келеді, сондықтан оларға үлкен бөгет қою қажет. Мұндай тәжірибе АҚШ, Қытай, Иран, Ресей, Белоруссияда бар. Бұл елдерде кибер шабуылдар мен кибертерроризмге қарсы әрекеттер кешені қамтылған киберқауіпсіздіктің қатаң доктринасы бар.

Халықаралық құқыққа электронды шекара, электронды тәуелсіздік ұғымдарын енгізетін уақыт келіп жетті. Осыған байланысты интернет-агрессорларға қарсы киберполиция функцияларын атқаратын арнайы орган құру туралы ойланатын кез келді» [3].

Айта кетерлігі көршілес Ресей Федерациясы Ақпараттық қауіпсіздік доктринасын 2000 жылы қабылдаған болатын. Технологиялардың дамуы және уақыт талаптарын ескере отырып, бұл құжат қайта қарастырылып, 2015 жылы өзгертулер мен түзетулерімен қайта қабылдануда. Ал Қазақстанда ақпараттық қауіпсіздікті доктринасы әлі қабылданған да, қарастырылған да жоқ.

Қазақстан Республикасында жүргізілген әкімшілік реформалар аясында ҚР ортақ ақпараттық-телекоммуникациялық кеңістіктің құқықтық негізінің қалыптасуы ақпараттық ресурстардың, ақпараттық қызметтер мен бұқаралық ақпарат құралдарының дамуына ықпал етуі тиіс [4].

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша Қазақстан Республикасында жүзеге асырылған заңнамалық актілер мен құжаттарға тоқталмас бұрын «ақпараттық қауіпсіздік» ұғымының анықтамасын беріп өтейік. Ресми анықтамаға сәйкес, «ақпараттық қауіпсіздік» - тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің және олардың мүдделерінің ақпараттық кеңістіктегі қауіптерден, ыдыратушылық және өзге де келеңсіз әсерлерден қорғалу жағдайы. Бұл ретте ақпараттық кеңістік ақпаратты қалыптастыруға, түзуге, қайта түзуге, беруге, пайдалануға, сақтауға байланысты, оның ішінде жеке және қоғамдық санаға, ақпараттық инфрақұрылымға және ақпараттың өзіне әсер ететін қызмет саласы (Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттердің үкіметтері арасындағы халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық туралы келісімді ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 1 маусымдағы № 286-IV Заңы) [5].

Соңғы уақытта Қазақстан Республикасында мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру бойынша бірқатар шаралар жүзеге асырылды. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясына сәйкес 2011 жылдың 14 қарашасында Қазақстан Республикасы ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға дейінгі тұжырымдамасы әзірленіп, қабылданды. Бұл тұжырымдама ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қауіп-қатерді алдын ала болжауға, анықтауға, алдын алуға және жоюға бағытталған құқықтық, ұйымдастырушылық және ғылыми-техникалық шаралардың кешенін жүзеге асыруды көздейді.

Тұжырымдама мемлекет пен қоғамның ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оларды ішкі және сыртқы қатерлерден қорғау жөніндегі Қазақстан Республикасы қызметінің маңызы мен мазмұнына ресми көзқарастар жиынтығын білдіреді. Тұжырымдама жеке тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы міндеттерді, басымдықтарды, бағыттар мен межелеген нәтижелерді анықтайды. Ол Қазақстан Республикасының ақпараттық саладағы ұлттық мүдделерін қорғаудағы мемлекеттік билік органдарының, бизнес пен қоғамдық бірлестіктердің сындарлы өзара іс-қимыл жасауы үшін негіз болып табылады. [6] Тұжырымдама «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі даму стратегиясының негізгі ережелеріне сай келеді, мұнда ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретіндегі ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету ұзақ мерзімді негізгі басымдықтардың бірі болып айқындалған. Тұжырымдама ағымдағы ахуалды бағалауға негізделген және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты, мемлекеттік органдар қызметінің перспективаларын анықтайды.

Тұжырымдама Қазақстан Республикасының Конституциясына және «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы», «Мемлекеттік құпиялар туралы», «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы», «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы», «Ақпараттандыру туралы», «Техникалық реттеу туралы», «Лицензиялау туралы», «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы», «Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес әзірленді.

Тұжырымдаманы әзірлеу кезінде ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы қазіргі халықаралық тәжірибе, атап айтқанда АҚШ-тың, Ұлыбританияның, Канаданың, Ресей Федерациясының, Үндістанның, Эстонияның тәжірибесі ескерілді. Тұжырымдамада заңнамалық, нормативтік-әдістемелік, ұйымдастырушылық, технологиялық және кадрмен қамтамасыз етуді қамтитын ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін іске асырудың тиісті халықаралық тәжірибесіне сай келетін кешенді ұстанымы сақталған.

Ақпараттық қауіпсіздік деп аталатын кешен бір қарағанда ауқымды, тіпті шексіз сала ретінде көрінуі мүмкін. Себебі мұнда мүлдем қиыспайтын салалар біріктірілген, мысалы бір жағынан электронды үкімет, екінші жағынан дінтанудың теориялық мәселелері байқалады. Дегенмен бүгінде осы екі сала бір біріне тығыз байланысты.

Техникалық жағы техникалық және инновациялық жаһандануға, компьютерлерге, әлеуметтік желілерге және ғылыми техникалық прогрестің басқа да жаңалықтарына байланысты. Өткен ғасырдың бейбіт қырқынышы жылдарында ақпараттық қауіпсіздік тек газеттер мен радиохабар таратуды қамтыса, әскери жылдары бұған арнайы насихат пен жау тылында зәре ұшыратын сыбыстар, алып-қашпа әңгімелер мен

листовкалар қосылды. Ал бүгінде бұл майданға "твитерлік революциялар", "Викиликс" және адамның жеке өмірін ғарыштан жерсеріктер арқылы бақылауды қосыңыз. Ең бастысы кибернетиканың, интернеттің және цифрлік сигналды таратудың әртүрлі әдістерінің дамуына байланысты емес. Басты революция ғаламдық ақпараттандыруға қатысудың басты персонасы компьютері мен интернетке жалғанған адам емес, қолында шағын смартфон бар кибертұлға болғаны. Бұл кибер тұлға ақпаратты бір жақты қабылдаушы емес, ол оның жеке интерактивті қатысушысы, тіпті түрлендірушісі.

Ақпараттық қауіпсіздіктің техникалық құрамдас бөлігінде бірқатар көрсеткіштер маңызды рөл атқарады. Мысалы, ғылыми-техникалық жетістіктер, қоғам дамуының инновациялық деңгейі. Халықтың заманауи өркениет жетістіктерінен шектелу коэффициенті де елеулі рөл атқарады. Бір мемлекетте цифрлік технологияларды барынша меңгерген топпен қатар, интернетке қолжетімділіктің өзі жоқ топтар да болуы мүмкін.

Адамзаттың жалпы дамуының, ғылыми-техникалық және инновациялық прогресс ерекшелігіне байланысты біз жалпылама түрде ұлттық қауіпсіздік мәселесі күннен күнге "ақпараттық реңкке" боялып келе жатқанын айта аламыз.

Ақпараттық қауіпсіздіктің саяси-әлеуметтік жағына келетін болсақ, бұл техникалық дамудың барлығы біздің биологиялық өмірімізге - елімізге, қалаларға, отбасыларға және саяси жүйелерге етене енуде. Технологияларды сөз еткенде оның техникалық түрлері ғана меңзелмейді. Ол саяси технологияларды, нейрорлингвистикалық бағдарламалауды, бұқара санасын манипуляциялау әдістерін, классикалық медиа құралдарымен насихат жүргізудің қазіргі түрлерін және тағы басқаларды қамтиды. Сондықтан да келесідей тұжырымдар жасауға болады:

- біз көз алдымызда, біздің тәжірибемізбен, ғылымымызбен, тұтынушылық нарықпен және геосаясатпен қатарласып дамып келе жатқан саламен жұмыс жасауға мәжбүрміз;

- бұл ғаламдық ақпараттық кеңістікте болып жатқан трендтер туралы білімімізді жетілдіре отырып, жедел ойлап, сараптама жасап, іс шараларды жүзеге асыруды талап ететін жағдайды тудырады;

- бұл трендтерді өз елімізге бейімдеп, олардың ең басты мақсатымыз - еліміздің ұлттық мүддесіне қызмет ететіндей жүргізу керек; бұл ретте басты шарт тепе-теңдікті ұстау. Мысалы, техникалық талаптар мен саяси-әлеуметтік сұраныстарды қатар өтеу.

Интернеттегі заңбұзушылықтармен күресу және киберқылмыстардың алдын алу үшін келесі әдістерді қолдануды ұсынамыз:

Бірінші – техникалық араласу. Электронды қолтанба мен аутентификацияны заңнамалық тұрғыда бекітіп, талап ету қажет. Бұл интернеттегі анонимділікті, соның арқасында жауапсыздықты азайтады.

Екінші – жауапкершілікті күшейту. Мемлекет мүддесіне қайшы келетін ресурстарды, сайттарды жасау үшін доменді бұғаттаумен қоса, айыппұлдар, бас бостандығынан айыру шараларын қосу қажет деп санаймын.

Үшінші – әлеуметтік жауапкершілікті арттыру, идеологиялық жұмысты күшейту. Бір қарағанда орындалуы екіталай болғанымен, бұл тиімді әдістердің бірі. Осы әдістердің бірге қолданған жағдайда, және оны заңнамалық тұрғыда бекіткенде оң нәтижелерге әкеледі деп сенеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Масанов Е.Ж. Медиамәдениеттегі адам мәселесі: PhD докторлық диссертациясы. – Алматы, 2012. – 151 б.

2. Мирошников Б. Сетевой фактор. Интернет и общество. Издательство: Кучково поле, 2015.

3. Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 6 маусымда Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттер басшылары Кеңесінің мәжілісінде сөйлеген сөзі. (http://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign_visits/prezident-kazakhstan-nursultan-nazarbaev-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov)

4. Бондарцев С.А., юрист, Казахстанский сегмент сети Интернет (КАЗНЕТ) - как стратегический ресурс обеспечения информационной безопасности государства (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31543698)

5. Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттердің үкіметтері арасындағы халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық туралы келісімді ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 1 маусымдағы № 286-IV Заңы.

6. Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 14 қарашадағы №174 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға дейінгі тұжырымдамасы.

«МИЛЛИ АДАБИЯТ» ЖУРНАЛЫ ЖӘНЕ ТУҒАН ЖЕР ТАҚЫРЫБЫ

Қазақ баспасөзінің қай-қайсысында болсын, әдеби туынды қатарында ел-жер, отан тақырыптары кем жазылып, кенде айтылған емес. Әр қаламгер өзінше өрнек салып, әр акын бөлекше жырлап келеді. Мұны бір жағы қазақ халқының отан ұғымын тереңнен танып, жер қадірін жете түсінген тектілігінен де бөлек қарастыра алмаймыз. Сондықтан туған жер деп қалам тербегенде осы қастерлі ұғымға тебіренбейтін қазақ баласы кем де кем. Біз «Милли адабият» басылымының жарияланымдарын оқығаннан кейін бұл ойдың дұрыстығына тіптен де анық көз жеткізе түстік.

«Милли адабият» – 1943-1945 жылдар аралығында Берлинде жарық көрген әдеби журнал. Айына бір мәрте шығып тұрған басылым ұлттық әдебиет атын алғанымен, онда көркем туындылардан тыс, түркі дүниесінің белгілі тұлғаларына қатысты ғылыми-зерттеу сипатына ие материалдар да басылып тұрған. Сондықтан басылымды тек әдеби-көркем журнал ретінде ғана емес, ғылыми-танымдық тұрғыдан да қарастырған жөн.

Журналға редакторлық жасаған Мәжит Айтбаев пен онда автор ретінде қатысқандардың барлығы дерлік ІІ дүниежүзілік соғыста кеңес армиясы құрамында шайқасып, майдан шебінде немістерге қолды болған түркі сарбаздары еді. Алайда Сталиннің 1941 жылы 16 тамызда қол қойған №270 бұйрығы бойынша соғыс кезінде жау қолына тұтқынға түскен командирлер мен саяси қызметкерлер әскерден қасақана қашқандар болып есептелініп, үй-іші сертті бұзған, отанын сатқан отбасы ретінде тұтқындалды. Осы бұйрыққа байланысты жау қолына түскендер жер мен әуе күштерінің барлығы қолданылып, көзі жойылып, ал қызыл әскерлердің отбасы мемлекет тарапынан берілетін жәрдемнен айырылды [1, 26 б.]. Осылайша Сталиннің қанқұйлы бұйрығы салдарынан ержүрек жауынгерден бір сәтте отан сатқынына айналып шыға келген олардың шері шеменге айналды. Елі мен жерінен қапыда айырылып, қайғыдан қан жұтты. Тағдыр тәлкегіне түсіп, жат қолында ауыр азаппен күн кешті. Өлім мен өмір ортасында тартысып ғұмыр кешкен есіл ерлердің туған жерді сағынуының өзі зарға толы еді. «Әттен, сенде өлсем арманым жоқ» деп өлімнің өзін сүйініш санайтын ауыр халдегі мұң жатты көкіректерінде.

Журнал авторлары көбіне сезімдері мен сағыныштарын өздерін қыран құс, тұз тағысы және басқа да жан иесі мен табиғат құбылыстарына теңеу арқылы жеткізіп отырды. Ен даланы еркін кезген, жұпар ауасы мен тұнық шәрбатын қанып ішкен, сайын далада сайран салған тұз тағысының еркін бейненсін әспеттеу арқылы меңдеткен күйіктен арылуға тырысты. Айталық, «Алатау» атты өлеңінде Сыр баласы:

«Япырай, Алатауда салсам ойнақ,
Ән салып, азаттықта жүрсем ойнап.
Қайтпаған қиялардан қыран болып,
Алатау өзендерін жүрсем бойлап.

Алатау ардагері тұйғын болсам,
Шарықтап қанат қағып барып қонсам.
Шайқалған жұпар жердің гүлін құшып,
Ләззатті шырын, тәтті балын сорсам», – дейді [2, 51 б.].

«Легион әскерінің» қаламынан туған «Айлы түнде» өлеңінен де біз осы үнді аңғардық. Онда акын:
«Айлы түнде дүниені,
Кезген сұлу самал жел.
Хабарсыз кеткен жарымнан,
Маған хабар алып кел.

Соқса жүрек лүпілдеп,
Көзімнің жасы іркілед.
Сүйіктімнің хабарын,
Сен білмесең, кім білед», – деп қапалы көңіліне медет іздейді [3, 48 б.]. Жарының хабарын білмекке зарығады. Немесе Қобызшы Қорқыттың:

«Зарласам, зар илесем зарлы үнім,
Алтайға жетер ме екен желмен бүгін.
Адасқан аққу құстай айдалада,

Зарлаумен өтпек пе енді жастық күнім», – деген өлеңдері де осы сарындас [4, 32 б.].

Журналда көп байқалатын құблыс – ажал құшу, өлім тілеу. Біздің пайымымызша, бұл – соғыс қажытып, аштық-жалаңаштық таукіметі меңдеткен тұтқындардың тыныштыққа ұмтылу, мәңгі еркіндікке қол жеткізу үмітінен туған өлім. Өлімнің астары олардың торыққан көңіл-күйінде жатыр. Өйткені, неміс лагерлерінде тұтқын есебінде тұрмыс азабын тартқанымен қоймай, өз отаны сатқын ретінде санап, өлімге үкім еткендіктен олар ішкі қайшылықта, аласапыран күйде ар азабына түсті. Түнілді. Сондықтан өлімді іздеді. Алайда жай өлім

емес, кіндік қаны тамған топырағында мәңгілік көз жұмуды тіледі. Тек сол өлім ғана рухын тыныштандыра алатындай көрінді.

Жалпы «өлім» концепциясын қазақ әдебиетінде жырлаған ақындар көп емес. Қорқыттың өлімнен қашуы мен Мағжанның өлімді аңсауынан кейінгі молалық лириканың шоғырын біз осы «Милли адабияттан» көреміз. Құғын-сүргіннен көз аспаған Мағжан өмірдің өткіншілігі мен рақымсыздығын, жалғанның жан жадыратпайтын өгейлігін

«Жел, күніренбе, жасың тый,
Өлім күйі – тәтті күй.
Балқиды жаным бұл күйде,
Мені де өлім әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!», – деп шер қозғаса, Мәжит Айтбаев:
«Сол жақта, сұм өмірден таппай тірек,
Тәнімді марқұм болған жадап, жүдеп.
Алтайдың кең күздары құшаққа алып,
Әлдилеп, аяласа, – ақтық тілек.

Қабірімді қара тастан сокса биік,
Жерден жел, көктен күнім тұрса сүйіп.
Алтайдың аясында өскен гүлдер,

Кешқұрым құрмет етсе басын иіп!», – деп өлім күйттейді [4, 33 б.]. Бұл туралы белгілі зерттеуші Ә. Бағдаулетқызы да «Мажанның өлімге құмартуы да – баянсыз дүниеден жеріну. Жаңа, тылсым, сұлу, саф және сөзсіз – мәңгілік кеңістікке ұмтылу. Расында, дүниеден баз кешкен адамның жанында үміт қана қалады. Ал, үміт, түптің-түбінде, өлім бейнесінде келеді», – деп пайым жасайды [5].

Журнал бетінде халық әдебиетінен, жырлар, аудармалар, күлкі бөлімі қатарлы айдарлар болды. Осы айдарларымен тұрақты түрде түрлі жанрадағы шығармалар жарияланып отырды. Сондай-ақ редакциясының да бұл бағытқа айрықша мән бергенін байқауға болады. Журналдың №3 нөмірінде басқармадан жолданған ресми мәлімдемеде былай делінген: «Милли адабиятты байыту үшін оның роман, әңгіме, дастан, баллада, өлең және драммалық әдеби түрлеріне (жанрларына) кең жол беруіміз керек. Болмаса әдебиеттің прогрестеріне тосық келтірген боламыз. Қазіргі кезде Түркістан ұлттық әдебиетін жасау ұстында біздердің қолға алған ең бір қажетті мәселеміз – Алманиядағы аз ғана әдебиетшілеріміздің басын құрап, олардың ата жұртымыз жөніндегі шығармаларын басуға, әдеби талантын жетілдіріп, әдеби түрлерін байытуға көп көмек беру» [6, 45 б.]. Осы айтқандай журналда «Әлі қарттың әңгімесі», «Жолаушы» балладалары, «Балықшы қызы», «Адамның арманы» пьесалары, «Азамат» ертегісі мен «Өткен күндер» романынан үзінділер, «Мырқымбай» сатирасының басылуы журналды мазмұндық тұрғыдан байытты.

Қорытындылай келгенде айтарымыз: «Милли адабият» журналы – қазақ әдебиетіне әлі аршылмай жатқан алтын жауһарының бірі. Журналдың алғашқы нөмірінің «Абайдың әдеби реформасы» мен «Махамбет жырларымен» жарық көруі, аталған тұлғалар туралы тың пікірлер айтылуы осы уәжіміздің дұрыстығына дәлел бола алады. Ендігі бағыт осы мұраны кәдеге жарату, зерттеу, талдау, тану, ғылыми айналымға енгізу әрекетін құраса керек-ті.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кәкен А. Түркістан легионы. – Астана: Республикалық баспа-полиграфия орталығы, 2000.
2. Легион әскері: С. Алатау // Милли адабият. – Берлин, 1943. – №1.
3. Лег. Әскері Сыр баласы. Айлы түнде // Милли адабият. – Берлин, 1943. – №1.
4. Қобызшы Қорқыт. Алтай // Милли адабият. – Берлин, 1943. – №2.
5. Әсия Бағдаулетқызы. Мағжанның молалық лирикасы // Ақиқат. – 2014. – №8.
6. Балықшы қызы // Милли адабият. – Берлин, 1943. – №3.

СЕКЦИЯ: СОЦИОЛОГИЯ

*Максат Искаков
(Туркестан, Казахстан)*

ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ ҰҒЫМЫ

Қазақстанның жан-жақты өркендеуі мен гүлденуі көбіне-көп қазақ халқының және республиканы мекендеген басқа ұлт өкілдерінің арасындағы татулыққа, өзара түсінушілікке және сыйластыққа тікелей байланысты. Осыған орай, қазір мемлекет басшылары тарапынан ішкі саясаттың түп қазығы ретінде әр халықтың өзіндік ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің алуан түрлілігін сақтай отырып, азаматтық татулық пен ұлтаралық келісімді тұрақтандыруға айрықша мән берілуде.

Мәселенің бұлай қойылуы, ұлтаралық қатынасты одан әрі жетілдіруді, халықтар достығын талмай насихаттауды, әрбір ұлт өкілінің, ең алдымен жастардың бойында ұлтаралық қатынас мәдениетін тәрбиелеуді талап етеді.

Ұлтаралық қатынас мәдениеті-бұл әртүрлі ұлт өкілдерінің бойында татулықты, өзара түсінушілікті, сыйластықты, коллектившілдікті, ізгіліктілікті, имандылықты тәрбиелеу, өз халқының өзіндік ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сақтай отырып, басқа ұлт пен ұлыстардың өскелең өмір тәжірибесін, тұрмыс салтын, дәстүрін, шаруашылықты жүргізу тәсілдерін, рухани байлығын, өнерін, мәдениетін меңгеруге ұмтылушылық сезімін қалыптастыру, ұлттық менмендікке, шовинистік дандайсушылыққа, басқа ұлт пен ұлыстарды жек көрушілдікке ымырасыздықты орнықтыру.

Ұлтаралық қатынас мәдениеті белгілі бір қоғамдағы әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы қарым-қатынастың барлық түрлерінен, еңбекте, күнделікті тұрмыста, оқу, мәдениет және сауда-саттық орындарында, автотранспортта, көпшілік қарым-қатынаста т.с.с. көрінеді. Әрбір ұлт өкілі, жеке адам басқа бір ұлт өкілін (немесе басқа бір адамды), оның бойындағы жақсылы-жаманды қасиеттерді, жанының тазалығын немесе жамандығын, еңбекке икемділігін, басқа ұлт өкілдеріне көзқарасын, адамгершілігі мен мінез –құлық мәдениетін, рухани дүниесінің байлығын немесе жұтаңдығын, кісілігін, біліктілігі мен іскерлігін өзінің тәжірибесімен, өз ұлтына тән адамдық қасиеттермен, мінез құлық нормаларымен және тұрмыс қалпымен салыстыра отырып бағалайды. Басқа ұлт өкілдері бойындағы адамдық жағымды қасиеттерді өз бойына сіңдіруге, өмірлік тәжірибе мен шаруашылық жүргізудің озық машықтарын меңгеруге ұмтылады.

Жалпы, әр түрлі ұлт өкілдері арасындағы күнделікті аралас-құралас тұрмыстағы татулық, адал ниетті достық қарым-қатынастар, өзара түсіністік пен сыйластық, төзімділік пен парасаттылық, жоғары мінез-құлық мәдениеті мен адамгершілік, бір-бірінің ұлттық мақтаныштарына, тұрмыс салтына, әдет-ғұрыптарына, дәстүрлеріне, құндылықтарына, мүдделеріне және талғамдарына құрмет, ұлттық сезімдері мен көңіл-күйлеріне қаяу түсірмеуге ұмтылушылық т.с.с. жинақтала келіп халықтар, ұлттар мен ұлыстар арасындағы қарым-қатынасты реттеп отыратын жалпымемлекеттік (жалпыұлттық) этикалық мінез-құлық нормасына айналады. Халықтар, ұлттар мен ұлыстар арасындағы достықты, түсіністікті және келісімді, бірлік пен ынтымақтастықты нығайтуға қызмет етеді. Түбінде этикалық алуан түрлілікке қарамай, тұрмыстың ортақ жағдайы мен туысқандық ынтымақтастық, игілік пен молшылық идеясы біріктірген адамдардың үйлесімді қауымдастығын қолдайтын әлеуметтік біртұтас ұлттық демократиялық құқықтық мемлекет құруға негіз қалайды.

Ұлтаралық қатынас мәдениеті- адамдардың санасына жаңарып келе жатқан қоғамның бағытына енетін интернационалдық және патриоттық рухта тәрбие беру реформалары мен тәсілдерінің жиынтығы болып саналады. Жастардың ұлтаралық қатынас мәдениетінің мағынасы-олардың жоғарғы мәдениеті мен адамгершілігінің ұлыстар мен ұлттардың, ұлттық және этникалық топтардың, мемлекеттердің мүдделермен сәйкес келуі.

Ұлтаралық қарым-қатынас әр адамның мәдениеті мен сана-сезімінің көрсеткіші, адамгершілік парасаттылығы, өзге ұлт өкіліне деген ойы, пайымы, ар-ожданлық пиғылы, өмірлік тәжірибесі.

Ұлтаралық қатынас мәдениеті оның мағынасының негізгі құрамдас бөлігі болып саналатын мемлекеттік, ресми және ұлттық тілдерімен тығыз байланысты. Қазіргі кезде біздің елімізде негізінен ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті мағынасының көрінісі ретінде қос тілдік кең таралды. Өзінің туған тілімен қатар өзге халықтың тілін білген адам, Ж.Х.Жүнісова айтып өткендей, басқа халықтың тарихымен, салт-дәстүрімен, мәдениетімен жақын танысада, ол халықтың тілін, мәдениетін қоса алып жүрушілер өндірген материалдық және рухани құндылықтарға қол жеткізе отырып, көптеген өзге ұлттың адамдарымен етене араласуына мүмкіншілік алды.

Осы ұғымның, яғни ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті түсінігінің мағынасын қарастырсақ, бұл жерде этникалық жалпы адамзаттық түсініктерінің арақатынасын анықтап алу маңызды мәселеге айналды. Себебі бұл екі ұғым өзара диалектикалық бірлікте болады және ұларалық қатынас мәдениеті ұстанымдарының негізгі бағыттарын іске асыру тәсілдері болып саналады. Келесі кезекте «ұлттық» және «жалпы адамзаттық» құндылықтарды талдап өтейік.

Қоғамдық өмірде ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар адамдардың өзара қарым-қатынастары арқылы мінез-құлқы, ұстанымдары, іс-әрекеттері арқылы жүзеге асады. Ежелден айтылып келе жатқан жоғары абырой, адамгершілік, сүйіспеншілік, намыс, адалдық сияқты құндылықтар бізге жеке тұлғалар арқылы жетті. Кез келген ұлт сол ұлтты құрайтын адамдардың ұлттық құндылықтарын жеткізушісі болып саналады.

Қоғамдық қарым-қатынастардан ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар тыс қалыптаспайды бірақ кешегі таптық көзқарас түрлері, қанаушылар мен қаналушылар, буржуазия мен пролетариат арасындағы қарама-қайшылық теориясы жалпы адамзаттық құндылықтарды шатастырып жіберді. Адами құндылықтар алдымен отбасында, табиғи ортада, қоршаған ортамен қарым-қатынаста бойға дариды. Ата-ананың магнетизімі, ой-өрісі балаға беріледі. Жақсы қасиеттер ананың сүтімен, бесік жырымен бойға дарып, қалыптасады. Әрбір келесі ұрпаққа ата-бабалар тәрбиесі ата-аналардың тектік белгілері жетілдіріліп, түрленіп беріледі. Бұларды меңгеру жеке тұлғаны қалыптастырудың белгілі бір іргетасын құрайды. Келер ұрпақтар түрленген қоғамдық құндылықтарды бойына сіңіреді.

Бұл жерде осы үрдістердің өзге маңызды жағын, қалыптастыру мен ықпал ету объектілерін, ұлттық сезім табиғатының айырмашылықтарын ескеру қажет. Құндылықтарды нығайту және қабылдаудағы мінез-құлықтың оң және теріс болуы осымен қарастырылады.

Адамның әр түрлі құбылыстарға, оқиғаларға және әр түрлі жағдайларға қатынасы ұлттық мүддені, ұлттық абыройды және намысты қорғап қалу қарым қатынасын ұлттық сезім түсіндіреді.

Осы ұлттық сезімдер шынайы мүдделер тұрғысынан алғанда бұрыс та, дұрыс та болуы мүмкін. Адамға ықпал жасау мен әсер ету үрдістері әр тұлғаның шынайы белгілі бір ұлттық құндылықтар мен мүдделерді түрлі жасандылық және жалғандықтан бөлу үшін керек.

Ерекше әлеуметтік-психологиялық құбылыс -ұлттық сезім болып саналады. Ол сыртқы әсерлерге тез бейімделеді. Осы себептенде қызбалықтан аса абай болу қажет. Ұлттық сезім үнемі тәрбиелеуді және ақыл-парасаттылықпен пайымдауды керек етеді. Әр жеке тұлғаның ұлттық сезімін тәрбиелеу қоршаған ортада қалыптасқан, олар үшін өмірлік қағида болып саналатын белгілі бір құндылықтарды жетілдіру арқылы жүзеге асуы мүмкін. Ақыл-ойдың бақылауындағы және белгілі бір ортаның ықпалындағы ұлттық сезім адамгершілікті, ізгілікті болады, табиғи –биологиялық, тектік нышандармен органикалық түрде қалыптасып жатады. Дегенмен ақыл-парасаттың өзі кейде адамдардың қандай да бір бөлігінде қоғамға қарсы әр түрлі ойлармен, психологиялық тойымсыздықпен, өзімшілдікпен, басқа ұлттық құндылықтарды менсінбеумен үйлесіп жатады. Сондықтан оның алдын алып отыру қажет.

Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтардың қалыптасуы мен нығаюы кеңес қоғамының саяси жүйесіндегі идеологиясында интернационализм тұрғысынан іске асырылып келді. Интернационалдық сезім өз кезегінде көбінесе ұлттық сезімдердің қандай да бір антиподы, адамдардың бірге өмір сүруінің, өзара қарым-қатынасының анағұрлым жоғары деңгейі делінетін ұлттық құндылықтар мен ұлттық сезімдер өтпелі құбылыс ретінде танылатын. Жалпы адамзаттық құндылықтардың орнына ұсынылған интернационалдық сезімге көтерілудің жолындағы сатысы ретінде қарастырылатын. Іс жүзінде интернационализмнің идеал шыңына көтерілуі 80-ші жылдары коммунизм орнатумен байланыстырылды, оған тез жету-дерективтік нұсқауларды айнытпай орындауға байланысты болды. Бірақ түпкі мақсаты «жан-жақты дамыған адамды» қалыптастыру болып саналатын интернационалдық тәрбиенің мәселесі алынбас қамалға кездесті. Себебі ұлтаралық және этникааралық қарым-қатынастар мәдениетінің жоғарғы деңгейіне тек қана ұлттық қарым-қатынастар арқылы, оны айналып та, секіріп те өтпестен тек объективті түрде қол жеткізуге болатын еді. Тіпті «интернационалдың» және өзге ұлттықтың өзі ұлттылық арқылы, ең алдымен өзіннің «менің» деген қабылдауы және меңгеруі, содан өз мәдениетін өзге ұлттың «мен емеспін» деген қабылдауы және түсіну дәрежесіне дейін көтеру арқылы қабылданған болатын. Осылай ұлтаралық қарым-қатынас жасау-өзінің бағыты, сипаты, ауқымдығы, теңдігі жағынан шынайы болмыс сияқты көрінетін.

Әрбір адам өз ұлтының, оның тілін сүю, оның дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын дәріптеу, өзінің ұлттық намысын қорғауға міндетті. Адам бойында болатын зиянды құбылыс: басқа ұлт өкілдеріне деген менменсіну, елемеушілік, тәкаппарлық, олардың тілі мен мәдениетін құрметтемеу. Әрбір адамның бойындағы адамзаттық табиғи арақатынас этникалық қарым-қатынастың игілікті дамуына жол ашады, ал менменсіген қасиет қарым-қатынастың әрқашанда қарсылық іс-әрекетін тудырады.

Саяси тұрақтылық-экономикалық реформаны жүргізу үрдісіндегі ең басты фактор. Қоғамның тепе-теңдігі үкіметке және халыққа реформаның стратегиясы мен тактикасын таңдауға мүмкіндік береді. Онымен қоса ұлттық мүдделерді, ұлттық құндылықтарды, ұлттық дәстүрлерді қолдау, дамыту және қорғау жөніндегі жұмыстарды сәтті іске асыруға мүмкіндік жасайды.

Қазақ халқының және республиканы мекендеген басқа ұлт өкілдерінің арасындағы татулық, түсіністік және сыйластық Қазақстанның жан-жақты өркендеуі мен гүлденуіне басты себеп. Қазіргі таңда мемлекет басшылары әр ұлт өкілінің өзіндік мәдени ерекшеліктерін сақтай отырып, ұлтаралық татулықты тұрақтандыруға айрықша мән беріп отыр.

Отанымыздағы салтанат құрған ұлтаралық келісім, берік орныққан бейбітшілік пен тұрақтылық- біздің еліміздің ең басты жетістігі. Осыған байланысты еліміз өзінің мемлекеттік күшін нығайтып, түрлі салалар бойынша реформаларды табысты іске асыруда. Бұған басты себеп халықтың экономикалық және әлеуметтік жағдайының еселеп артуы. Оның шапағатын, пайдасын бүгінгі таңда барша қазақстандықтар жете сезініп отыр.

Қазақстанда қоғамның барлық саласында ел азаматтары мен азаматшаларының этностық тең құқылығы заңнамада бекітіліп, тәжірибе жүзінде іске асырылды. Елімізде этносаралық өзара ықпалдастықтың басты тетігі ретінде бірегей қоғамдық-саяси институт-Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды. Оны Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев басқарды. Әлемдік қоғамдастық Ассамблеяның этносаралық ауызбірлікті нығайтудағы басты рөлін Н.Ә.Назарбаев атқаратынын мойындаған. Осындай бірегей

моделді өздеріне пайдалануға көптеген мемлекеттер қызығушылық танытып отыр. Баға жетпес байлық олдостық. Ауқымды жұмыстар атқарумен бірге әр түрлі қоғамдармен мәдени байланыстар орнату іргелі достыққа жетудің басты сатысы болып табылады. Осыған байланысты «Шанырақ» клубы, «Достық» үйірмесі, «Шын жүректен» қайырымдылық қоры, «Ынтымақ» жастар қанаты, «Ушу-санда» спорт клубы оңтүстік қазақстан облысында өзге этностармен тығыз жұмыс атқаруда.

Халқымыздың тарихи-мәдени мұрасы өте бай. Әрі өнерге қашанда құштармыз. Достыққа құшағымызды айқара ашамыз. Елімізде 130-дан аса ұлт өкілдері терең достық аясында тату-тәтті өмір сүруде. Этностардың бірлігіне, достығына еліміздегі Қазақстан халқы Ассамблеясы басты ұйтқы болуда. «Ынтымақ» орталығы танылмай жүрген ұлт өкілдерінің бір-бірімен танысып, табысуына ықпал етуде. Орталықтың мақсаты да олардың тату-тәтті достықпен өмір сүруіне мүмкіндік жасау болып табылады. Алғашында қазақ этно-мәдени орталығы болып құрылған «Ынтымақтың» ауыз толтырып айтарлықтай атқарған жұмыстары жетерлік. Еліміздің ең басты жетістігінің бірі- кең байтақ елімізде ынтымағы жарасқан ұлт өкілдерінің бірлігі нығайып, әлемде алдыңғы қатарлы ел болуға достығымыздың дәнекер болуы емес пе?

Жастардың бойында ұлтаралық қатынас мәдениетін сіңіруді талмай жүргізу керек. Ұлтаралық қатынас мәдениеті-бұл әр түрлі ұлт өкілдерінің бойында татулықты, өзара түсіністікті, сыйластықты, имандылықты тәрбиелеу, өз халқынның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сақтай отырып, басқа ұлттардың тұрмыс-салтын, дәстүрін, шаруашылықты жүргізу тәсілдерін, рухани байлығын меңгеруге ұмтылушылық сезімін қалыптастыру. Ұлттық менмендікке, басқа ұлт пен ұлыстарды жеккөрушілікке ұрыну-ымырасыздыққа ұмтылу болып табылады.

Қарым-қатынас мәдениеті белгілі бір қоғамдағы әр түрлі ұлт өкілдері арасындағы қатынастың барлық түрлерінен, еңбекте, күнделікті тұрмыста, көпшілік қатынаста көрінеді. Әрбір ұлт өкілі басқа ұлт өкілінің жанның тазалығын немесе жамандығын, басқа ұлт өкілдеріне көзқарасын басқалармен салыстыра отырып бағалайды. Басқа ұлт өкілдері бойындағы адамдық жағымды қасиеттерді өз бойына сіңіруге, өмірлік тәжірибе мен шаруашылық жүргізудің озық үлгілерін меңгеруге ұмтылады.

Ұлттар мен ұлыстар арасындағы қарым-қатынасты реттеп отыратын жалпы мемлекеттік этникалық мінез-құлық нормасы-әр түрлі ұлт өкілдері арасындағы күнделікті аралас-құралас тұрмыстағы татулық, адал ниетті достық қарым-қатынас, өзара түсінік пен сыйластық, жоғарғы мінез-құлық мәдениеті мен адамгершілік бір-бірінен ұлттық мақтаныштарына, тұрмыс салтына, әдет-ғұрпына, дәстүріне, мүдделері және талғамдарына құрмет, көңіл-күйлеріне қаяу түсірмеуге ұмтылушылық болып табылады. Ұлттар мен ұлыстар арасындағы достықты, түсіністік пен келісімді, бірлік пен ынтымақтастықты нығайтуға қызмет етеді. Құқықтық мемлекет құруға негіз болып этникалық ерекшелікке қарамай, тұрмыстың ортақ жағдайы мен туысқандық ынтымақтастық, игілік пен ізгілік идеясы біріктірген адамдардың түсіністік қауымдастығын қалыптастыруға қызмет етеді. Яғни құқықтық қоғам орнатуға бет бұрған тәуелсіз мемлекеттің өз тұрғындарына азаматтық татулық пен ұлтаралық келісім, өзара құрмет пен сыйластық, татулық пен ынтымақтастық тілеп, осы бастан өсер ұрпақтың бойына этникалық қарым-қатынас мәдениетінің ұрығын себуге ұмтылысы құптарлық іс.

Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру- Қазақстанды мекендеушілердің санасында және іс қимылында жаңа тұрпатты ұлттық қарым-қатынастар дамуының жоғары деңгейінің көрінісін табу формасы болып табылатын қоғамдық қатынастардың ерекше бір түрі. Саяси және моральдік принцип ретінде этникалық қарым-қатынас мәдениетінің өлшемі болып ұлттар мен ұлыстардың даму, гүлдену процестерін қайтадан ой елегінен өткізетін призма тәріздес әлеуметтік принцип.

Республикамыздың барлық тұрғындарын ойланып жүрген ұлтаралық келісім мен татулық және әр ұлттың өзіндік ішкі бірлігі жайында мәселелер Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы- қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде жан-жақты көрініс тапты. Республикада этникааралық қарым-қатынас мәселелерін дұрыс шешуде, әсіресе, жастардың бойына ұлтаралық қатынас мәдениетін сіндіруде Н.Ә.Назарбаевтың осы еңбегінің үлкен мәнді методологиялық маңызы бар. Өйткені, Қазақстан дүние жүзілік өзгеде бір қатар мемлекеттер сияқты көп ұлт өкілдері қоныс тепкен аймақ болып саналады. Түрік және славян тілді қауымдардың ірі топтары қазақ жерінде мекендеуде. Осы миллиондаған ұлт өкілдерінің қазақ жерін мекендеуі ұлтаралық қатынас мәселелерін әрдайым басты назарда ұстап, реттеп отыруды талап етеді. Басты орын алып отырған осы мәселені шешу ішкі саясатта Қазақстан тәуелсіздігін алысымен-ақ күн тәртібіне қойылды. Көпұлтты Қазақстанда әр түрлі ұлттық мүдделерді шешудің бір ғана жолы бар. Бұл қазақ ұлтының біріктіруші рөлі негізінде барлық халықтардың тепе-теңдігін қамтамасыз ету болып табылады. Өзге кез келген жол апатты қақтығыстарға, демократиялық реформалардың бұзылуына әкеліп соқтыруы мүмкін. Осы себептен де біз үшін маңызды міндет ұлтаралық мәдениет қалыптарының әрбір адамның бойында қалыптасуын қамтамасыз ету болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұсқабаев О. Ұлтаралық қатынас мәдениеті мәні және қалыптасу жолдары. Қ.А.Ясауи университеті хабаршысы 2012. – 61-71 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы: ЮСИСТ, 2013. – 446.

СЕКЦИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА

*Светлана Каримова, Улугбек Тоджибоев
(Фергана, Узбекистан)*

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В развитом демократическом обществе средства массовой информации (СМИ) играют роль "четвертой власти", имея возможность формировать общественное мнение, защищать права человека и т.д. [3].

В 1995 году – на десятилетие Международного года молодежи – Организация Объединенных Наций повысила свои обязательства по отношению к молодежи, распространив связанную с ней деятельность международного сообщества на следующее тысячелетие. Была принята международная стратегия – Всемирная программа деятельности молодежи на 2000-й и последующие годы, цель которой стало более эффективное решение проблем юношей и девушек и расширение возможностей их участия в развитии общества. Задача этой программы – добиться того, чтобы правительство было более чутким к стремлению молодежи к лучшему миру, а также к ее требованию быть не частью проблемы, а участвовать в ее решении [8].

Отметим, что отношение государства к развитию и защищенности молодежи в Республике Узбекистан заблаговременно было закреплено законом Республики Узбекистан от 20 декабря 1991 года «Об основах Государственной молодежной политики в Республике Узбекистан» [1].

Современный этап общественного развития в Узбекистане характеризуется возрастанием и усилением роли молодежи во всех сферах жизни: экономике, политике, духовности. Согласно статистическим данным Госкомстата по состоянию на 1 января 2010 года, численность населения Узбекистана достигла 28 млн.1443 человек. Из них молодые люди в возрасте до 30 лет составляют 17 млн.586 тыс.699 чел. (до 14 лет – 7 млн.724 тыс. 314 чел., 14-30 лет – 9 млн.862 тыс. 385 чел.) [2].

В 1991 году все электронные СМИ – ТВ и радио, относились государственному сектору. В настоящее время в стране функционируют 63 теле- и 36 радиоканалов. Из них 34 телеканала и 31 радиоканала являются негосударственными. В общем итоге около 85% электронных СМИ (то есть ТВ, радио, веб-сайты и информационные агентства) являются негосударственными.

Созданные в Узбекистане за годы независимости СМИ представляют уже значительную силу. В 1997 г. В Республике издавалось 495 газет на 8 языках, тиражом 1844, 2 тыс. экземпляров, 113 журналов с тиражом 820 тыс. экземпляров [3].

За последние десять лет в Республике Узбекистан число печатных СМИ увеличилось в два раза и составляет 948 газет и журналов. Если в 1991 году количество средств массовой информации составляло 395, то к 2010 году их число выросло до 1199. Сегодня действуют 4 информационных агентств, 99 телерадиоканалов, а также 146 Интернет-веб-сайтов, зарегистрированных в качестве СМИ.

Анализ динамики развития информационного пространства Узбекистана показывает активный рост числа его новых участников. Так, в 1991 году негосударственных СМИ не было, если в 1994 году негосударственных СМИ насчитывалось 31, то к 2010 году их количество составило 627. Несомненно, развитие независимых СМИ по сравнению с государственными более динамично.

В настоящее время в Узбекистане действуют 1292 средства массовой информации. При этом наряду с печатными изданиями, теле- и радиоканалами в качестве СМИ также регистрируются веб-сайты – по состоянию на 1 октября нынешнего года их количество достигло 190 [4].

Идет интенсивная специализация как печатных, так и электронных СМИ. В настоящее время СМИ, кроме общественно-политических и экономических направлений, все больше специализируются по таким важным для современного общества аспектам – как духовно-просветительские, медицинские, детские, спортивные и информационно-технологические темы.

По состоянию на 20 ноября 2010 года в республике зарегистрировано 1467 полиграфических предприятий, и 101 издательства [9].

В век глобализации трудно представить какую-либо область деятельности без опоры на информационно-коммуникационные технологии. Поэтому данная сфера – одна из самых быстро развивающихся отраслей экономики Узбекистана.

В нашей стране под руководством Президента Ислама Каримова создана мощная законодательная база, способствующая дальнейшему развитию рынка IT-технологий. Нормативно правовую базу сферы информационно-коммуникационных технологий страны составляют 11 отраслевых и 6 смежных законов, 3 указа Президента Республики Узбекистан, ряд постановлений Президента Республики Узбекистан и Кабинета Министров [5].

Несомненно, постановление Президента страны «О мерах по дальнейшему внедрению и развитию современных информационно-коммуникационных технологий» от 21 марта 2012 года служит расширению масштаба этой работы, в том числе и в Ферганской области [6].

Реализация данного постановления послужит дальнейшему внедрению и развитию современных информационно-коммуникационных технологий в Республике Узбекистан, в частности, формированию Национальной информационной системы, созданию интегрированных информационных систем и

информационных ресурсов государственных органов, расширению интерактивных государственных услуг, предоставляемых населению и субъектам предпринимательства, а также дальнейшему развитию телекоммуникационной инфраструктуры широкополосного доступа населения к сети интернет.

Согласно данным АК «Узбектелеком» общая емкость каналов доступа к международным сетям передачи данных по итогам первого квартала 2012 года достигла 5145 Мбит/с и увеличилась в 2 раза по сравнению с аналогичным периодом 2010 года.

Дальнейшему развитию сетей мобильной связи в Узбекистане способствовал пуск в тестовую эксплуатацию технологии LTE или четвертого поколения (4G) мобильной связи, которая еще больше увеличивает скорость передачи данных – до 100 Мбит/сек. На этот год планируется пуск сети LTE в коммерческую эксплуатацию.

В настоящее время в Узбекистане действуют шесть официальных регистраторов, в числе которых компании «Тотас», «Amaliy Aloqalar Biznesi» (BCC), «Sarkor Telecom», «Billur com», «Arsenal-D», а также регистратор по Ферганской долине – «Симус» [5].

В настоящее время в Ферганском областном хокимияте, налоговом управлении, а также в управлениях народного образования и здравоохранения внедрена система электронного документооборота.

На сегодняшний день в 918 общеобразовательных школах организованы 796 современных компьютерных классов. Кроме того, школы подключены к общественной образовательной-информационной сети «ZiyoNET».

В частности, в 5-м классе общеобразовательной школы №13 города Ферганы реализуется проект «Электронный дневник ученика». В результате эксперимента успеваемость учащихся выросла с 92 до 100 процентов.

Проект «Использование электронных книг (Jet Book) в Узбекистане» в качестве эксперимента внедрен в общеобразовательной школе №33 в Коканде.

В прошлом году специализированная общеобразовательная школа №40 города Ферганы заняла первое место в республиканском смотре-конкурсе «Лучший школьный веб-сайт» [6].

В результате таких условий и возможностей учащиеся глубоко осваивают современные информационные технологии, овладевают необходимыми знаниями и навыками в данном направлении.

Неотъемлемой частью жизнедеятельности любого человека в современном обществе является информация в любом виде. Правильное целевое использование информационных ресурсов молодым поколением, несомненно, увеличит уровень самосознания и ответственности за будущее Республики. Хотелось бы отметить, в этом многообразии различных информационных «ловушек», о жизненной необходимости жёсткого ограничения получения бесполезной и опасной для молодого сознания информации. Соответствующего ужесточения контроля и регулирования поступления «нежелательной» информации в средства массовой информации и сети Интернет.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Собрание законодательства Республики Узбекистан. – 2004. – № 25. – ст. 287.
2. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://nimfogo.uz/ru/node/8>
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-1030.html?page=9#74529>
4. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://uza.uz/ru/society/21033/>
5. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.aci.uz/ru/news/about_ict/article/1110/
6. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.aci.uz/ru/news/about_ict/article/1116/
7. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.rhd.uz/ves/222-formirovanie-ideologii-nacionalnoj-nezavisimosti> (www.rhd.uz)
8. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.un.uz/ru/page/9-mdgs-and-youth.html>
9. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.12.uz/news/show/comments/5568/>

СЕКЦИЯ: ИСТОРИЯ

Владислав Босчко
(Черкаси, Україна)

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ
У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ 1914-1917 РР.

На передодні Першої світової війни Німеччина, Австро-Угорщина та Росія прагнули до нового поділу територій. Із розгортанням війни суттєво змінюються вектори міжнародної політики в Європі. На перше місце виходять питання, на які не звертали уваги політичні кола провідних країн протягом десятиліть. Лінією зіткнення воюючих сторін на східному фронті була територія Польщі та Галичини. Політики воюючих сторін згадали про польський народ та його майже сторічне прагнення до створення незалежної держави. Польське питання у міжнародній політиці 1914 – 1917 рр. пройшло тривалий шлях еволюції: від звернення головнокомандувачів до польського народу, оголошення Польської держави і до утворення незалежної Польщі з власними територіями і кордонами. Перебіг воєнних дій на Східному фронті, а згодом Лютнева революція 1917 р. в Росії підштовхували політиків провідних країн світу вирішувати польське питання, яке для польської нації було надзвичайно актуальним.

Питанням становлення Другої Речі Посполитої присвячена праця вітчизняних полоністів Л. Зашкільняка і М. Крикуна [9], у якій на основі нових джерел та аналізу фахових видань досліджено основні етапи становлення незалежної Польщі. Автори відзначають, що відродження державності стало результатом дії різноманітних чинників, у тому числі зміни міжнародної політики провідних країн світу. У своїх наукових працях тернопільська дослідниця Л. Алексієвеч [10 – 12] ґрунтовно досліджує процес відродження незалежної Польської держави. Різним аспектам утворення Другої Речі Посполитої присвячені праці сучасних вітчизняних істориків В. Ярового [13], П. Вандич [14], З. Баран [15], О. Парнети [16].

Мета дослідження полягає в аналізі процесу еволюції польського питання у міжнародній політиці 1914–1917 рр.

Актуалізація польського питання відбувалася під час загострення військових дій на східному фронті. Територія Польщі стала місцем активних бойових дій, а населення вимушене було переживати страшні моменти проведення військових операцій. Власних інтересів у цій найбільшій війні поляки не мали, як й інші народи Російської імперії. Відтак командувачі воюючих армій прагнули схилити поляків на свою сторону. Першим звернувся до польського народу із відозвою головнокомандувач російської армії великий князь Микола Миколайович про «ліквідацію кордонів, які розділили на частини народ польський». «Нехай об'єднається народ польський в одне тіло під скіпетром імператора російського. Під скіпетром цим відродиться Польща, вільна в своїй вірі, мові і самоврядуванні» [3, с. 17 – 18]. Утім, подальша політика царського уряду Росії щодо польського питання розходилася із обіцянками головнокомандувача. Царський уряд аж до падіння царизму не зробив нічого на користь польського народу. Уряд Росії не лише не приступив до реалізації обіцяного самоврядування, але навіть не здійснив спроби до скасування правових обмежень польського народу.

На початку серпня 1914 р. до поляків звернулися також головнокомандувачі німецької та австро-угорської армій із загальними закликами взяти участь у війні проти Росії, яка символізувала «азіатські порядки», не обіцяючи за це жодних конкретних дій у вирішенні польського питання [4, с. 17]. Тогочасний австрійський намісник Галичини, професор Краківського університету М. Бобжинський (1849 – 1935) намагався схилити Франца Йосифа I Габсбурга до виступу з маніфестом, який би обіцяв полякам об'єднання польських земель і перетворення Австро-Угорщини на триалістичну Австро-Угорщино-Польщу. Але це не принесло успіху через гостру опозицію з боку німців та угорців.

У цій ситуації в польському суспільстві з'явилися різноманітні течії, які сформувалися у два діаметрально протилежні погляди стосовно польської державності: отримання автономії для Польщі у співдружності з Центральними державами або з Росією. До прихильників царської Росії та її союзників належала перш за все значна частина правлячих груп королівства Польського. Вони схильні були погодитися на автономію в кордонах Росії або об'єднатися з Галичиною під егідою Габсбургів.

Разом з тим, польські консерватори та представники Демократично-національної партії сприйняли відозви як перелом у ставленні до Польщі. Виразом різних блоків польських кіл було створення національних представництв при кожній з воюючих країн. Так, у серпні 1914 р. в Кракові був створений Головний національний комітет, який орієнтувався на центральні держави, а особливо на Австрію. Головою цього комітету спочатку був призначений керівник Польського кола в Державній Раді Юліуш Лео, а потім – професор адміністративного права Ягеллонського університету Владислав Леопольд Яворський [1, арк. 2].

Прихильником російського варіанту виступав Польський національний комітет, який був створений у листопаді 1914 р. у Варшаві (з половини 1915 р. діяв у Петербурзі) під керівництвом Р. Дмовського, одного із засновників і керівників Національно-демократичної партії, письменника-публіциста, політичного противника Ю. Пілсудського. Комітет опублікував відозву до польського населення, в якій говорилося: «Перед народом постало лише одне завдання: розгром зловісної могутності Німеччини і об'єднання Польщі під скіпетром російського монарха» [1, арк. 4].

Серед прихильників австро-німецького блоку особливу позицію займали Юзеф Пілсудський (1867–1935) і пілсудчики. Ю. Пілсудський був переконаний, що в момент початку війни поляки повинні виступити як союзники однієї з воюючих держав. Вибір випав на Австрію, де найлегше було підготувати кадри для майбутньої польської армії. У 1914 р. чисельність членів стрілецьких формувань перевищила 10 тис. Ю.Пілсудський був призначений командувачем незалежних військових організацій – комендантом стрільців. У цих умовах Ю. Пілсудський поступово перетворювався із політичного діяча у воєначальника.

Початок війни дав можливість для реалізації повстанської акції стрільців. Хоча вже перші години цієї акції вказували на фіаско, пілсудчики вважали її переломним моментом, який розділяв дві епохи національної історії. Ю. Пілсудський шукав сильних союзників, які б погодилися на утворення Польської держави у будь-якій формі. У 1915 р. Ю. Пілсудському вдалося створити у Варшаві особливу таємну «Польську військову організацію». Її комендантом став Едвард Ридз-Смігли – військовий і політичний діяч, близький соратник Ю. Пілсудського. Утім дії Ю.Пілсудського наштовхнулися на вплив ендеків і проросійську, орієнтацію населення королівства.

Після відступу російських військ у серпні 1915 р. з території Польського Королівства, на його землі вступили війська Австро-Угорщини і Німеччини. За короткий час було відновлено всі польські інституції. Також було впроваджено військову і цивільну адміністрацію, створено два генерал-губернаторства [6, с. 403].

Під час позиційного ведення військових дій літом 1916 р., Центральні держави зазнали труднощів у веденні війни, тому що були відрізані від ринків сировини. У пошуках виходу з ситуації німецьке командування вирішило піти на поступки у питанні створення незалежної Польської держави. Під час переговорів з польського питання 11 – 12 серпня 1916 р. німецький канцлер Бетман-Гольвег і австро-угорський міністр закордонних справ Буріан домовилися, що обидві держави – Німеччина і Австро-Угорщина – «поправлять» свої кордони з майбутньою Польщею [2, с. 42]. Таким чином, позиція Центральних держав стосовно Польщі свідчила про те, що вони продовжували розглядати польське питання як свою внутрішню справу.

Для вирішення цього питання польська делегація на чолі з ректором Варшавського університету доктором Ю.Будзінським 28 жовтня 1916 р. була прийнята в Берліні Канцлером Бетман-Гольвегою, а через два дні – у Відні міністром закордонних справ бароном Буріаном. Делегація устами ректора Ю. Будзінського просила Центральні держави про видання державного акту в якому: «уряди обох центральних держав визнали б незалежність Польщі, проголосили і гарантували би її» [1, арк. 25]. Останнім актом створення Польської держави мало стати проголошення польського короля, а кінцевою формою побудови Польщі мало бути точне визначення кордонів її території при укладанні миру.

5 листопада 1916 р. у Варшавському замку було проголошено маніфест імператорів Німеччини і Австро-Угорщини про створення Польського королівства, нового державного утворення, залежного від Німеччини і Австрії (відомий як «Акт двох імператорів») [5, с. 48]. Польща мала отримати територію, відібрану в Росії, але у кордонах, встановлених Центральними державами.[3, с. 52]. Відтак, Польське питання після тривалої перерви перетворилася на міжнародну проблему, яку повинні були вирішити всі великі держави.

Польська еміграція на Заході отримала шанс використати свій вплив у зарубіжних столицях і розгорнути діяльність щодо втілення ідеї незалежності для своєї держави. Польські емігранти активізувалися у країнах Західної Європи і Північної Америки [14, с. 306]. За кордоном створювалися різноманітні польські організації, які надавали допомогу жертвам війни, військовополоненим, а також підтримували ідею Польської держави [5, с. 74].

Відразу після проголошення акту 5 листопада 1916 р. у Польщі почали створюватися нові державні структури. 12 листопада 1916 р. було видано розпорядження варшавського генерал-губернатора «Про організацію Державної ради і Сейму в Польському королівстві» [1, арк. 35]. Однак цей акт стосувався лише території, що перебувала під німецькою сферою впливу.

Щодо сфери впливу Австро-Угорщини, то необхідно було прийняти особливе погодження з урядом цієї країни. Утім погодження не набуло чинності, через видання 26 листопада 1916 р. нового розпорядження «Про тимчасову Державну раду в Польському королівстві», підписане обома генерал-губернаторами [1, арк. 43]. Ця Державна рада повинна була складатися з 25 членів, призначених рескриптами обох генерал-губернаторів. Кожен генерал-губернатор делегував до Державної ради урядового комісара і двох заступників. Державна рада обирала свого представника з титулом коронного маршалка і його заступника. Членом Державної ради став і Ю. Пілсудський, який очолив військову комісію. Завданням Ради було створення «польського вермахту», за допомогою якого передбачалося зміцнити армії країн центрального блоку.

Державна рада і претендувала на роль тимчасового уряду, але її функції зводилися до дорадчих. Головним органом Державної ради були загальні збори, так званий пленум, під головуванням коронного маршалка або віце-маршалка. Виконавчим органом пленуму був виконавчий відділ, до компетенції якого входило виконання постанов пленуму.

Із моменту створення Державної ради правове становище польських територій не змінилося, адже керівництво краєм продовжувало перебувати в руках окупаційної влади, а всі спроби Державної ради взяти це управління в свої руки залишалися безрезультатними. Це виявилось насамперед у справі польської армії [11, с. 179].

Державна Рада 25 серпня 1917 р. прийняла постанову про складення повноважень і створення тимчасової комісії для управління справами Державної ради. Отже, під час Першої світової війни швидко відбувався процес актуалізації польського питання у політиці провідних країн світу. Перебіг військових дій, піднесення національно-визвольного руху в Польщі та Лютнева революція 1917 р. у Росії вирішально вплинули на еволюцію польського питання у міжнародній політиці 1914–1917 рр. Від абсолютної незацікавленості у появі на політичній карті Європи Другої Речі Посполитої до обіцянок широкої автономії, а згодом створення Польської держави і нарешті проголошення незалежної Польщі після завершення Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Центрально-Східної Європи : [посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів] / [За ред. Л. Зашкільняка]. – Л. : Львівський національний університет Івана Франка, 2001. – 660 с.
2. Алексієвць Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918 – 1926 / Л. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
3. Алексієвць Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918 – 1939 / Л. Алексієвць. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 272 с.
4. Алексієвць М. Слов'янські народи Центральної та Південно-Східної Європи: утвердження незалежних держав у міжвоєнні роки (1918 – 1939рр.) / М. Алексієвць // Україна–Європа–світ : Збірник наукових праць. Вип. 3. – Тернопіль, 2009. – С.26–32.
5. Яровий В.І. Історія західних і південних слов'ян у ХХ столітті : [курс лекцій. навч. посіб.] / В.І. Яровий. – К. : Либідь, 1996. – 416 с.
6. Вандич П. Ціна свободи Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К. : Критика, 2004. – 463 с.
7. Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918-1921 рр. / З. Баран. – Львів : ЛДУ, 1995. – 52 с.
8. Парнета О. Основні тенденції становлення зовнішньої політики відродженої Польщі. Федералізм та інкорпораціонізм (1918 – 1926 рр.) / О. Парнета // Україна – Європа – Світ : Збірник наукових праць. Вип.3 – Тернопіль, 2009. – С. 95 – 111.
9. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Часть 1. От империалистической войны до снятия блокады с Советской России / [под ред. проф. Ю.В. Ключникова, А. Сабанина]. – М.: Лениздат НКВД, 1925. – 196 с. ; Ч.2. – М., 1926. – 324 с.
10. Komarnicki W. Ustroj Panstwowy Polski Wspolczesnej / Wacław Komarnicki. – Wilno, 1937. – S. 438.
11. Алексієвць Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918 – 1939. / Л. Алексієвць. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 272 с.
12. Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polsk / W. Pobog-Malinowski. – Gdansk : Oficyna Wydawnicza «Graf», 1990. – Т. 2. 1914-1939. – 896 s.
13. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / [opr. K. Kumaniecki]. – Warszawa; Krakow : Nakładem Księgami J. Czernieckiego, 1920. – 186 s.
14. Вандич П. Ціна свободи Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К. : Критика, 2004. – 463 с.

СЕКЦИЯ: КУЛЬТУРОЛОГИЯ

*Динара Тлежанова
(Каскелен, Казахстан)*

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ: ТИПОЛОГИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМ

Результаты изысканий в сфере лингвокультурологии крайне значимы не только для теории лингвистики, они имеют высокую общественную ценность. Дело в том, что современное общество все более отдаляется от своих духовных корней, язык и культура, о неразрывной связи которых постоянно твердят ученые, начинают восприниматься как совершенно автономные сущности, содержание культуры выхолащивается, а язык для рядового представителя этноса предстает как обыкновенное средство передачи информации. Преимущество культуры, языка – это залог развития этноса.

Хотя всегда указывают в качестве главной функции языка коммуникативную, мы должны понимать, что язык может выступать средством общения только при одновременном выполнении им других, не менее значимых функций: кумулятивной, экспрессивной и др.

При этом все выделяемые в современной науке о языке функции носят на себе отпечаток национальной культуры, в рамках которой язык существует. Так, именуется, получают конкретное, дробное наименование, в первую очередь, наиболее жизненно важные для данного социума явления, предметы, вещи. Так, например, скотоводческий образ хозяйствования казахов определил, с одной стороны, множество наименований видов домашних животных в зависимости от возраста, от степени упитанности, от того, в каком качестве их используют, с другой стороны, чрезвычайно теплое, позитивное отношение к домашним животным реализуется как в популярности метафорической модели: домашнее животное – человек, где основой метафорического переноса служат повадки, внешние особенности, характер и т.д. домашних животных, так и в том, что названия домашних животных и их детенышей служат основой для антропонимов: Ботажан, Акбота, Актоқты...

Эмотивная функция языка также различается в зависимости от характера национальной культуры. Например, в итальянской культуре считается нормальным выражать эмоции через усиление силы голоса, максимальную верификацию, т.е. используя неоднократное обозначение эмоции, усиленную жестикуляцию, обращение к зрителям, другим участникам акта общения. В корейской культуре подобная эмоциональная открытость нетерпима, здесь все выражается приглушенно, на полтонах.

В лингвокультурологии языковые и коммуникативные единицы, имеющие в своей структуре, содержании и функционировании национально – культурный компонент, именуется лингвокультурами (термин В.Воробьева). Более полную и уточненную дефиницию лингвокультуры мы находим у К.К.Каримовой: «Лингвокультура – это единица языка и дискурса, которая может быть представлена словом, словосочетанием, которая образуется в результате трансформации элементов когнитивного сознания в языковые пресуппозиции и перерастает в культурно – прагматические компоненты языковой семантики. Аккумулируя важнейшие понятия материальной и духовной культуры, лингвокультуры транслируются в языковом воплощении от поколения к поколению» [1]. Принимая данное определение лингвокультуры, мы хотели бы внести в него существенное дополнение: лингвокультура может быть представлена частью дискурса, в котором представлены коммуникативные компоненты (коммуникативные тактики), невербальные знаки (проксеми, коммуникативные табу, дистанция, позы и т.д.)

Существуют разные классификации лингвокультурем, в нашей работе мы используем классификацию, основанную на:

- а) различии в содержании лингвокультуры,
- б) на отнесенности к языку – речи.

С точки зрения содержания, отнесенности к языку либо речи мы выделяем три группы лингвокультурем:

1. лингвокультуры, отражающие материальную культуру народа;
2. лингвокультуры аксиологические, отражающие духовные ценности народа.
3. лингвокультуры речеповеденческие, отражающие коммуникативную культуру народа.

В начале вкратце охарактеризуем каждую из этих групп лингвокультурем.

1. В первую группу входят лингвокультуры, отражающие материально – фактологическую культуру этноса. Здесь можно, в свою очередь, выделить несколько групп языковых единиц, в которых национально – культурный компонент может занимать либо ядерную часть (понятийную, денотативную) содержательной структуры номинативных единиц, либо дополнительно – периферийную часть содержательной структуры лингвокультуры. В первом случае перед нами слова – реалии, обозначающие предметы быта, имеющиеся в одной культуре и отсутствующие в другой: названия национальных блюд, музыкальных инструментов, предметов труда, национальных видов одежды, ювелирных украшений и др. Во втором случае мы имеем дело с лингвокультурами, частично пересекающимися со словами – реалиями, т.е. денотативное значение (объект реальной действительности, подлежащий именованию) у названий этого объекта в разных языках совпадает, однако коннотативные значения этого слова в разных языках различны. Под коннотацией мы понимаем эмоционально – оценочный компонент, дополняющий предметно-понятийное (денотативное) значение, либо

дополнительное ассоциативно – образное представление об обозначаемой реалии либо символику. Это: цветообозначения, числовая символика, зоонимы, термины родства и др.

Лингвокультуры, отражающие материальную культуру этноса, характеризуются своей отнесенностью к языку. Культурный компонент содержания этих языковых единиц отражен в их словарных дефинициях, легко выявляется, отчетливо ощущается носителями языка. Именно в силу указанных причин лингвокультуры данной группы издавна привлекали внимание исследователей.

Вторую группу лингвокультурем мы условно обозначим как аксиологические, т.е. это лингвокультуры, отражающие аксиологическую картину мира конкретного этноса, национально – культурную маркированность ценностных ориентиров, запечатленную в языковых единицах. Сюда же мы относим архетипы, мифологемы, символы и стереотипы.

Аксиологические лингвокультуры хорошо реализуются в базовых концептах, отражающих ментальность этноса, т.е. обозначающих важные, значимые для жизни этноса понятия. Под культурным концептом мы, вслед за В.Карасиком, понимаем образование, в котором выделяются понятийная, ценностная и образная структуры. Аксиологические лингвокультуры отражают различия концептуального характера и требуют более пространной семантизации, нежели лингвокультуры первой группы [2].

Так, концепт *смерть* в японской культуре наполняется совершенно иным содержанием, нежели в казахской, русской и европейской культурах: «Японцев хлебом не корми, только бы кто-нибудь красиво умер, – улыбнулся Всеволод Витальев» [3, с.23]. «Унас есть древняя, благородная традиция - хочешь привлечь внимание властей и общества к какому нибудь злодейству – сделай сэппуку. Лживый человек резать себе живот не станет» [3, с. 273-274].

Аксиологические лингвокультуры – это единицы, относящиеся к глубинному, базовому уровню культуры, они отражают архетипы сознания. Для выявления аксиологических лингвокультурем необходимо проделать трудоемкую работу: проработать разнохарактерные источники (лексемы, фразеологизмы, поговорки, сентенции, фольклорные тексты, художественные тексты, провести серии экспериментов), определить структуру концептов, описать их понятийную, ценностную и образно – ассоциативную части.

Третья группа лингвокультурем обозначена нами как речеповеденческие лингвокультуры, отражающие самобытность коммуникативной культуры того или иного этноса. Коммуникативные лингвокультуры изучены также весьма слабо, поскольку они могут быть выявлены только путем анализа живого коммуникативного акта, что стало объектом научного исследования лингвистов в последние два – три десятилетия. Особенностью речеповеденческих лингвокультурем следует считать четко выраженное прагматическое предназначение.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримова К.К. Трансформация лингвокультурем романа М.О. Ауэзова «Абай жолы» при прямом и опосредованном переводе. Дисс...канд.филол.наук. – Алматы, 2008.
2. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гюзис, 2004.
3. Акунин Б. Алмазная колесница. Т.1, 2. – М.: Захаров, 2003.

Научный руководитель – доктор фил. наук, профессор З.К.Ахметжанова

СЕКЦИЯ: ПОЛИТОЛОГИЯ

*Эркелей Бекова
(Туркестан, Казахстан)*

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІК

Дүниежүзінде әрбір мемлекет өзінің Конституциясына сәйкес саясатпен айналысады. Әрбір мемлекеттің сыртқы және де ішкі саясаты бар, екеуі де мемлекеттің тәуелсіздігін нығайтып, әлемдік процесстерден қалмауын, алға қарай даму үшін қажетті жұмыс атқарады. Соңғы жылдар «гендерлік теңдік», «гендер», «гендерлік саясат» деген сөздер назар аударылуда. Гендерлік теңдік және жыныстардың ынтымақтастығы, олардың келісімі мен өзара түсіністік идеясы тұрақты дамудың алғышарты болып табылатын жаһандық сипатқа ие болуда.

Алдыменен, «гендер» дегеніміз не соны анықтап алайық.

Гендер («gender» ағылшын тілінен ауд. «род», «тек» деген мағ. білд.) – бұл, биологиялық емес, әлеуметтік жағдайларға (қоғамдық еңбектің бөлінуі, спецификалық әлеуметтік функциялар, мәдени стереотиптер) тәуелді әлеуметтік жыныс, әйелдер мен еркектер арасындағы айырмашылықтар [1].

Гендерлік теңсіздік адамзаттың жартысының құқықтары мен мүмкіндіктеріне шек қоятындықтан, бүкіл адамзаттың тұтастай және тұрақты дамуына кедергі тудыратын осы гендерлік мәселе даму контекстімен байланыстырылады [2].

Гендерлік саясат – бұл жыныс белгілері бойынша дискриминацияны жою және эгалитарлы қоғамды қалыптастыру үшін жүзеге асырылатын саясат. Сондықтан гендерлік саясат ел дамуының басты бағыттарының бірі және оның кешенді модернизациясы болып табылады.

Ал гендерлік теңдік дегеніміз – бұл жынысына тәуелсіз қоғамның саяси, экономикалық, әлеуметтік, қоғамдық және мәдени саласына қатысу үшін өз мүмкіндіктерін еркін пайдалануға мүмкіндік тудыратын ерлер мен әйелдердің тең құқықтық мәртебесі мен құқықтарын жүзеге асыруда теңдей мүмкіндіктер [3].

Гендерлік теңсіздік көпшілік әлеуметтік құрылымда тереңдеп орнықты, қоғамдық пікір жыныстық теңсіздіктің біздің өмірімізде типтік емес, кездейсоқ құбылыс деп есептей отырып, үнемі әйелдердің кемсітушілікке ұшырауын бәрі-бәрі бағалай бермейді. Әйелді кемсіту фактісі әйелдердің әлеуметтік өзін-өзі сезінуіне жасырын формада гендерлік әлеуметтік шиеленісті туындата отырып, теріс әсер етеді. Қазіргі өмірлік жағдайда гендерлік мәселеге қоғам тарапынан көптеп назар аударылуда. Қиын және қарама-қайшылықты экономикалық, әлеуметтік-саяси процестер, кедейліктің жоғарғы деңгейі және басқа да кері әлеуметтік құбылыстар әйел дискриминациясын тереңдетуде. Сонымен қатар, мұнда отбасылық қарым-қатынастар мәселесі, неке айыру процестері, ерлер тарапынан зорлық көрсету және т.б. кіреді. Осының салдарынан жастардың адамгершіліктік және мәдени потенциалының төменделуі байқалуда. Бұл барлық процестер ел дамуының барлық саласына кері әсерін тигізеді. Үкіл әлеуметтік қарама-қайшылықтарын шешуге қол жеткізе алмағандығы байқалады.

Қазақстан Республикасы гендерлік теңсіздік туралы Заңды қабылдай отырып, саны жағынан Орталық Азия елдері бойынша гендерлік саясатты алға тартушы үшінші мемлекет болып отыр. Гендерлік теңдік ер мен әйелдің қоғамның әлеуметтік, саяси және экономикалық өміріне араласуына тең мүмкіндіктерге, ресурстар мен сыйақыға ие екендігін білдіреді.

Елбасы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасындағы 2006-2016 жылдарға арналған гендерлік тепе-теңдіктің стратегиясы билік пен қоғамның әрекет етуінде ерлер мен әйелдердің теңдігіне бағытталған. Халықаралық стандарт принциптеріне негізделген еліміздің нормативтік-құқықтық базасы жүйелі түрде жетілдірілген. 2009 жылдың желтоқсан айында алғаш рет гендерлік бағытталған заңнама – «Тұрмыс қажеттілігіне күштеуді жою», «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен мүмкіндіктеріне байланысты мемлекеттік кепілдеме» заңдары қабылданды.

Қазақстанда мемлекеттік және қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы гендерлік теңдік пен әріптестік ынтымақтастыққа жағдай жасайтын нормативтік құқықтық акті жоқ. Осыған байланысты «Әйелдер мен еркектердің тең құқықтары мен бірдей мүмкіндіктері туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасын әзірлеу қажеттілігі туындағаныны байқалады. «Қазақстан Республикасындағы 2006-2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік стратегиясы» 2005 жылы қарашаның 29-ында Елбасының Жарлығымен бекітілген болатын. Еліміздің саяси-қоғамдық өмірінде ерлер мен әйелдердің жынысына байланысты бөлмей, тең құқығын қамтамасыз етуді көздейтін стратегиялық жоспар 9 бөлімнен тұрады. Онда әйелдер мен ерлердің гендерлік теңдігін шынайы қамтамасыз ету, қоғамдық-саяси өмірде, экономикада гендерлік теңдікке қол жеткізу, құқықтық және гендерлік білімді жетілдіру мәселелері қамтылған. Сондай-ақ ерлер мен әйелдердің денсаулығын нығайту, адам жынысына орай қоғамдағы зорлық-зомбылықтардың алдын алу, отбасындағы гендерлік теңдікке қол жеткізу, отбасындағы тәрбиенің ролін арттырып, шаңырақтың тұтастығын сақтауға негіз қалау салалары да осы аталған жоспарда көрініс тапқан. Қоғамды адамдардың санасын гендерлік саясатты дұрыс түсінуіне жағдай жасау жағы да қарастырылған.

Гендерлік теңдікке қол жеткізу үшін елде қандай нақты шаралар атқарылуда деген мәселе көпшілікті ойландырады. Бұл үшін Қазақстан Республикасы Президентінің жанынан құрылған Отбасы істері және гендерлік саясат жөніндегі Ұлттық комиссия бар. Оның талай игі істерге мұрындық болып жүргенін ел біледі.

Қазақстандағы Отбасы және гендерлік саясат жөніндегі комиссия 2006 – 2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік стратегиясын қабылдады. Стратегия – мемлекеттің гендерлік саясатын іске асыруға бағытталған негізгі құжат, оны іске асырудың және мемлекет пен азаматтық қоғам тарапынан оның мониторингін жүзеге асырудың құралы, демократияның қалыптасуының маңызды факторы болып табылады. Гендерлік теңдік стратегиясы ер мен әйелдің тең құқықтары мен мүмкіндіктеріне қолжеткізу үшін міндеттерді 2006 жыл мен 2016 жылдар аралығында шешу қарастырылған. Дүниежүзілік экономикалық форумның «Жаһандық гендерлік даму - 2010» (Global Gender Gap 2010) баяндамасында Қазақстан төрт көрсеткіштің жиынтығы – экономикалық қатысу, білім беру деңгейі, саяси құқық, Қазақстандықтардың денсаулығы мен өмір сүру ұзақтығы бойынша әлемнің 134 мемлекетінен 41-ші орынды иеленіп, ТМД елдері бойынша екінші орынды тұрғандығы айтылған [3].

Қазақстанда гендерлік саясатты жүргізу жұмысын Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия үйлестіреді. Оның негізгі міндеті - Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы, Қазақстан Республикасында 2006-2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік стратегиясы (бұдан әрі – Стратегия) және Қазақстан қатысушысы болып табылатын отбасы мен гендерлік теңдік мәселелері жөніндегі төмендегі халықаралық келісім-шарттар аясында отбасына, әйелдер мен ерлердің теңдігіне қатысты кешенді мемлекеттік саясатты жүзеге асыру болып табылады, атап айтқанда:

- Әйелдердің жағдайын жақсарту жөніндегі Пекин тұғырнамасы (1995 ж.);
- БҰҰ Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы конвенциясы (1998 ж.);
- Әйелдердің саяси құқықтары туралы конвенция (2000 ж.);
- Тұрмыс құрған әйелдердің азаматтығы туралы конвенция (2000 ж.);
- ДЕҰ-ның 1951 жылғы № 100 ерлер мен әйелдердің тең құндылықты еңбекке тең сыйақы алуы туралы конвенциясы (2000 ж.);
- Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы конвенциясының Факультативтік хаттамасы (2001 ж.);
- БҰҰ мыңжылдықтар мақсаттары – «Ерлер мен әйелдердің теңдігіне қол жеткізу, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту» атты үшінші мақсаты [6].

Дегенмен, гендерлік теңдік құқығын құқықтық бекіту үздіксіз жетілдіруді талап етеді. Гендерлік саясатты мемлекеттік саясаттың негізгі бағыты ретінде жүзеге асыру экономиканың, әлеуметтік саланың дамуымен, әйел мен ердің тең құқығының конституциялық принциптерімен қамтамасыз етілген.

Гендерлік саясаттың мақсаты, меніңше қоғамның дамуын кері тартатын жаңа типтегі әйелдер қауымын тәрбиелеу. Анаған-мынаған еліктеуді қойып, ер-азаматқа арқа сүйеп, алтын басын бағалап, өз орнын біліп отырған әйелдің екі дүниеде де бағы жанады. Әйелдің бағы ерімен бірге. Еркегі жоқ, отбасы жоқ әйел ешқашан бақытты болмайды. Жападан жалғыз қашан бақытқа жетіп еді? Ендеше, әйелге қандай теңдік керек? Еркек жеткен биікке өзім-ақ жетем деген әйелдер, әйелдік қасиетінен айырылады.

«Менің еркектен қай жерім кем, өзімді өзім асырай аламын, еркектің маған қажеті шамалы, ғылым дамыған қазіргі заманда еркексіз-ақ балалы бола аламын» деп жүрген кәрі қыздардың саны бес жүз мыңға жетіпті [7].

Сан алуан қасқыр еркектің алдынан өткен әйелдердің билікке қалай жететінін қазір жас балада біледі. Ақша молырақ тапқан әйел күйеуіне бағынбасы айдан анық. Бағыну былай тұрсын, тәуелді болмаймын деп дала кезеді. Жұмысбасты болып үйдің тірлігінен қол үзеді, бала тәрбиесіне де салғырт қарайды. Ондай отбасылар көбінесе ажырасып тынады.

Азия елдерінің әйелдерінің менталитеті басқа, бізге ұяндық пен көнбістік тән. Ал осының кесірінен өз арамызда қаншама Маргарет Тетчерлер мен Кандолиза Райстар, Глория Стайнмендер өз Отанының, отбасының қажетіне жарай алмай отыр. Парламентте 9,5 % әйел болуы соның айқын мысалы. Қабілет, ақыл – ой тұрғысынан келгенде ешбір еркектен кем түспейтін әйелдерімізді қаншалықты ысыра беруге болады?!

Қазақстан Республикасының «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктері туралы» Заңында ер мен әйелдің мынандай тең құқықтары мен мүмкіндіктері келтірілген:

- жыныстардың теңдігін қамтамасыз етудің құқықтық базасын қалыптастыру, осы бағыт бойынша Қазақстан Республикасының заңнамаларын жетілдіру және дамыту;
- мемлекеттік органдар қабылдаған нормативтік құқықтық актілерге, мемлекеттік және салалық бағдарламаларға гендерлік сараптама жүргізу;
- ерлер мен әйелдердің гендерлік теңдігіне қол жеткізуге және жыныстық дискриминацияны жоюға бағытталған мемлекеттік мақсаттық бағдарламаларды өңдеу, қабылдау және жүзеге асыру;
- ерлер мен әйелдердің тең құқықтық мәдениетіне тәрбиелеу және насихаттау, жыныстық белгілері бойынша дискриминацияға бағытталған ақпараттардан, насихат және үгіттерден қоғамды қорғау шараларын қабылдау;

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

– мамандық бойынша жұмыстарға ерлер мен әйелдердің теңдей қатысуын ынталандырушы шараларды қабылдау және т.б. [5].

Гендерлік саясатты тек статус, атақ пен мансап тұрғысынан емес, өзара келісім, бөлісу мен теңдік тұрғысынан алып қарасак, гендерлік саясат жоғарыдағы көрсетілген мәселелерге өз септігін тигізері сөзсіз [6]. Дегенмен, менің ойымша, гендерлік теңдікке толықтай қол жеткізу үшін заңнамалық құжаттардың күші жеткіліксіз, өйткені бұған негізінен халықтың менталитеті мен дәстүрлі түсініктері де ықпал ететіні сөзсіз.

Соған қарамастан, өткен жылдар тәжірибесіне көз салсақ, елімізде әйелдер қауымының гендерлік теңдікке біршама қол жеткізгендігін көруімізге болады. Қазіргі заманғы әйел тек ошақ басында қалып қоймай, кез-келген салада ерлермен қатар көптеген міндеттерді қатар алып жүруде.

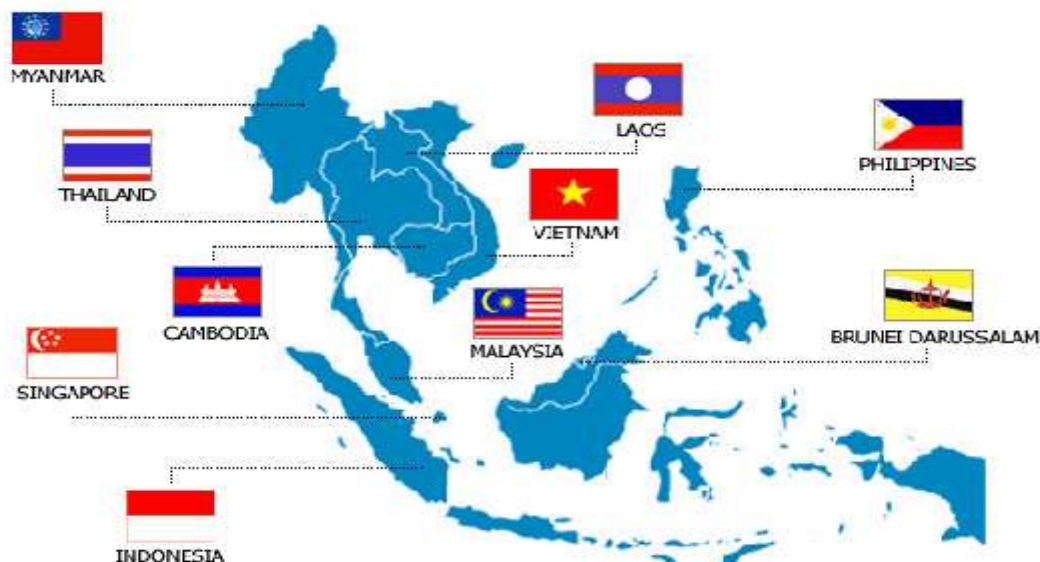
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Соловьева Г. Гендерная политика и устойчивое развитие. Институт социальных и гендерных исследований, РК. Электрондық ресурс: <http://www.gender.cawater-info.net/publications/pdf/solovieva.pdf>
2. Гендерный глоссарий. Электрондық ресурс: http://www.policy.hu/khassanova/glossary_rus.htm
3. Проблемы гендерного неравенства и гендерная политика в РК. Электрондық ресурс: http://library.wksu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=1639&Itemid=2&lang=ru
4. «О Концепции гендерной политики в Республике Казахстан». Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 ноября 2003 года, N 1190.
5. Закон РК «О равных правах и равных возможностях женщин и мужчин», 2006 г.
6. Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясат туралы, Электрондық ресурс: http://www.ncgp.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=1549%3A2010-04-12-11-49-32&catid=85%3A2010-01-18-16-20-57&lang=kk
7. Қазақстан Республикасының 2006-2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік стратегиясы, Электрондық ресурс: http://www.ncgp.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=160&Itemid=142&lang=kk

Gulrukh Djurayeva
(Tashkent, Uzbekistan)

ACTIVITY OF ASEAN ON PROVIDING SAFETY IN SEA

ASEAN (Association of South East Asian Nations), which unites 10 countries of South East Asia (SEA) – Singapore, Malaysia, Indonesia, Philippines, Thailand, Brunei, Mianma, Laos and Cambodia was admitted as one of successful groupings in developing world. Currently, ASEAN became one of the most authoritative and dynamically developing organizations of multi-disciplinary community not only in Asian-Pacific region, but also in the whole world.

For the years of its development ASEAN achieved unique experience of collective forming common line of demeanor in international arena, and also practice of cooperative search of ways of solving internal problems of member countries based on the principle of consensus, mutual help, trust, tolerance, taking into account interests of all participants. As a result, ASEAN became basic structure of multilateral regional cooperation, playing an important role

in basic mechanisms of political and economic interaction in Asian-Pacific region, organization, which in its internal development closely approached to the real embodiment of slogan “Unity in diversity”⁹ forwarded by it.

Main task, which was initially put before the members of ASEAN, included provision of economic cooperation and consequently creation of zone of independent trade, for more effective becoming and developing cooperative projects in different spheres, and also for reducing dependence on powers out of region. At the same time, collaboration of countries in organization ASEAN didn't presume formation of opponent or prototype to other collaborations in this region in any way. This fact in certain degree is explained with the fact that transnational corporations of Western countries and Japan initially were initiators of forming independent zone of trade within the framework of ASEAN countries as they were interested in reduce, and consequently abolition of hostile tariffs more than national industrial circles.

Currently, ASEAN organization is more viable and effective structure in South East Asia, especially taking into account the fact that lately it started to interest in problems of political character, solve conflict problems which periodically occur among member countries.

Basic principles of cooperation of ASEAN countries in the sphere of safety are:

- Non-alignment to military blocks;
- Peaceful approach in solving problems of foreign policy;
- Solving problems with nonviolent methods;
- Refusal of nuclear weapon and other weapons of mass destruction and denial of arms race in the countries of SEA;
- Refusal of using force and threat of force¹⁰.

In problems of provision of safety in member countries of the Association the principle “Regional endurance of the Association – through national endurance of its members”¹¹ is being stressed. SEA countries within the framework of ASEAN put problems of regulating internal conflicts, achievement of consensus in opposition to extremism and drug mafia in the first place, as an evidence we may state formation of antiterrorist structures, and also signing normative acts in this sphere. Currently, judicial basement base for the formation of Community of safety within the framework of the Association has already been formed, and it functions in following directions: prevention of conflicts, solving conflicts, after conflict support of peace, improvement of normative base of political relations. Also within the framework of the Association Agreement of friendship and corporation of 1976 functions, Agreement about the nonnuclear SEA of 1997 is valid, in 1992 “Declaration of ASEAN about the demeanor of parties in South Chinese Sea” was signed by the member countries of ASEAN in Manila. In 2007 ASEAN countries signed Convention on opposition to terrorism. In the meeting of ministers of foreign affairs of ASEAN countries hold in Jakarta, in December 2008, agreement on implementation of joint struggle against terrorism was signed¹². According to the Russian investigator D.B.Maslyakov, basic innovation of this document is that it didn't become following declaration on military cooperation, which were accepted before, and was completely formalized document declaring how this declaration would develop in the future¹³. For example, it was highlighted in the document that ASEAN member countries must share with each other with relevant secret information, develop cooperation of national special services. Also, in the document initiation of cooperative anti terroristic studies, and in perspective, formation of united special forces on opposition to terrorism was provided. Thereby, traditionally authoritative in many countries military and military-emissary circles were involved in real cooperation, in its turn, it must have simplified activity of ASEAN in the new and higher degree of military-political interaction¹⁴.

Basic directions of the cooperation in the sphere of safety within the framework of ASEAN oriented to the struggle with terrorism, extremism and separatism. At the same time, it develops in accordance with changing situation.

Currently, ASEAN defined three important factors of cooperation in the sphere of safety:

- Struggle against terrorism;
- Struggle against drugs;
- Struggle against transnational organized criminality¹⁵.

Main focuses of terrorism in SEA are located in Indonesia, southern regions of Philippines and southern provinces of Thailand. Increment of terroristic activity in SEA – main problem, and ASEAN member countries are actively engaged in its solution. Basic aim of the activity of terroristic groups in SEA is to form Pan-Islamic government in the

⁹ Shi Sziin. ASEAN in the conditions of globalization (Contradictions and perspectives): Diss. ... cand. of polit. scienc. – M., 2006. – p. 4.

¹⁰ ASEAN at the beginning of XXI c. Actual problems and perspectives / under red. of E. V. Kobelev, G. M. Lokshin, N. P. Maletin. – M. : ID «FORUM», 2010. – p. 68

¹¹ Razvin P.A. ASEAN and provision of safety and stability in и обеспечение безопасности и стабильности в АТР. Problems of providing safety in Asian-Pacific region. M., 1999, p.156

¹² Handbook on Selected ASEAN Political Documents // ASEAN Secretariat. – Jakarta, 2008. <http://www.asean.org/5107.htm>.

¹³ Mosyakov D.V. ASEAN on crossroads //Asia and Africa. – 2009. - №11 – p. 3

¹⁴ Mosyakov D.V. There – p. 3

¹⁵ Declaration of ASEAN // Diplomatic messenger. 2003. N 11. P. 67 - 70.

territory of Indonesia, Malaysia and part of Philippines. Leaders of ASEAN are well-acknowledged with the terroristic groups functioning in SEA. Firstly, “Abu Sayaf” (Philippines) and “Jamaa al-Muslimin” (Indonesia)¹⁶ refer to them.

Basic directions of the struggle against terrorism are:

- Coordination-operative direction (coordination and interaction of competent organs of member countries in the struggle against terrorism, extremism, carrying out anti terroristic studies);
- International-legal direction (participation in preparation of international documents on problems of struggle against terrorism, including within the framework of UNO);
- Informational-analytical direction (formation and completing, selection and analysis of information on the problems of struggle against terrorism)¹⁷.

Struggle against terrorism is traditionally essential for ASEAN. With that, in ASEAN countries the problem of the struggle against new forms of trans boundary criminality – illegal migration, piracy, illegal turnover of weapons and drugs. In order to oppose to nontraditional threats in ASEAN Regional anti terroristic center of SEA was established on July 1st, 2003. Member countries of ASEAN regularly hold VVC and VMS studies on opposing to acts of terrorism and sea piracies¹⁸.

All ASEAN member countries have problems in the sphere of safety. Only the most important for all members issues shall have opportunity of being defined as crucial in the field of cooperation in the sphere of safety. Currently, struggle against terrorism, drugs and transnational organized criminality is put in the center of attention in the field of cooperation in the sphere of safety. It is a new tendency in the field of cooperation in the sphere of safety within the framework of ASEAN, once more stressing in particular that these problems disturb ASEAN. Drugs are becoming serious problem for the stability of the society and health of the population in this region. It touches on wide fields and seriously damages safety of member countries of ASEAN. Arms trade, illegal migration, contraband, money thievery – all of these problems make ASEAN draw attention to them. This problem also has big importance for friendly relations among member countries of ASEAN.

Analysis of learned materials lets us to consult, that successful regional cooperation is a key to the solution of problems of safety in the XXI century, to the development of economics, culture, social and political spheres of countries, relations between countries which have history of many centuries.

Mechanism of cooperative reaction to the situation developed lately in ASEAN also plays an important role. Resulting from the current condition and future calls, Organization intends to hold complex approach, including energetic and ecological safety, prevention of epidemics, struggle against the traffic of drugs and many others.

For the realization of this very effective antinarcotic activity ASEAN works on creation of mechanism for the coordination of legislation, activity of special services and departments in order to accept relevant agreements in the struggle against narcotic substances. This increases effectiveness and creates foundation for the practical cooperation of SEA countries in the solution of this problem. Interaction of special organs within the framework of ASEAN has already demonstrated its significance and necessity of its realization. Establishment as permanent organ of special structure for the struggle against contraband of narcotics is also crucial. In the conditions of trans boundary struggle with traffic of narcotics and impossibility of solving it only with the efforts of ASEAN, it is necessary to determine main source of destabilization in the solution of this problem, and it makes it possible to increase effectiveness of the struggle against narcotics, and inclusion of other countries and organizations to the solution of this problem.

Within the latest years in ASEAN the problem of energetic safety is being discussed more often. Building of transasean gas pipeline and creation of united energetic system are planned in the Association. In order to solve the problem alternative power resources are actively used and energy saving technologies are implemented.

REFERENCE LIST

1. Shi Sziin. ASEAN in the conditions of globalization (Contradictions and perspectives): Diss. ... cand. of polit. scienc. – M., 2006. – p. 4.
2. ASEAN at the beginning of XXI c. Actual problems and perspectives / under red. of E. V. Kobelev, G. M.
3. Lokshin, N. P. Maletin. – M. : ID «FORUM», 2010. – p. 68.
4. Razvin P.A. ASEAN and provision of safety and stability in и обеспечение безопасности и стабильности в ATR. Problems of providing safety in Asian-Pacific region. – M., 1999, p.156.
5. Handbook on Selected ASEAN Political Documents // ASEAN Secretariat. – Jakarta, 2008. <http://www.asean.org/5107.htm>.
6. Mosyakov D.V. ASEAN on crossroads //Asia and Africa. – 2009. – №11 – p. 3. Mosyakov D.V. There – p. 3.
7. Declaration of ASEAN // Diplomatic messenger. – 2003. – № 11. – p. 67-70.
8. Maletin N.P. ASEAN: four decades of development. – M.: MGIMO, 2007. – p.235.
9. Litsareva E.Yu. History of Asian and African countries of the current time. 1945–2011 y. / Litsareva E.Yu. – Tomsk : Tom. state un-ty, 2012. – p. 45.
10. Maletin N.P. ASEAN: four decades of development. – M.: MGIMO, 2007. – p.75.

¹⁶ Maletin N.P. ASEAN: four decades of development. – M.: MGIMO, 2007, p.235

¹⁷ Litsareva E.Yu. History of Asian and African countries of the current time. 1945–2011 y. / Litsareva E.Yu - Tomsk : Tom. state un-ty, 2012. – p. 45

¹⁸ Maletin N.P. ASEAN: four decades of development. – M.: MGIMO, 2007, p.75

Отабек Найимов
(Ташкент, Узбекистан)

PARLIAMENTARY DIPLOMACY: A FORCE FOR GOOD IN INTERNATIONAL POLITICS

One of the major characteristics of contemporary international relations is the growing involvement of parliaments in foreign and international affairs. Apart from their traditional responsibilities, modern parliaments are closely participating in addressing so called “democratic gap” in international politics thus trying to create more representative, transparent and democratic global governance. It is therefore the parliamentary factor is more visible in the works of international and regional organizations. These organizations are keenly aware of the rising parliamentary impact and acknowledge the global parliamentary balances and checks of their activities. Considering the phenomenal rise of parliament as an international actor some scholars even referred to 20th century as a period of ‘parliamentarization’¹⁹.

Currently, we cannot imagine any single area of national or international politics without parliamentary participation. The parliament formed through free and fair elections is not only vital for the representation of peoples’ interests domestically but also a key asset in promoting national interests abroad thus improving international image of the country. Growing parliamentary dialogue has significantly enhancing the dynamics of modern international affairs, its forms and substance. Moreover, professional contacts between parliamentarians can potentially be instrumental in mitigating conflict situations and building more favorable environment for mutual cooperation. These contacts will further support parliamentary diplomacy and help to build trust as well as bridge differences in positions.

Nowadays, the expansion of parliamentary authorities over foreign and international affairs led to the creation of an entirely new field called ‘*parliamentary diplomacy*’. Given the fact that parliament has traditionally been an internal political actor with essentially legislative and representative authorities, the respectively new role of parliament as a foreign policy instrument is yet to be properly analyzed. A clear-cut definition of what exactly consists of parliamentary diplomacy is also missing. That’s why we do not have a universally accepted definition properly explaining ever-increasing tendency of foreign parliamentary activities.

Nevertheless, the academic interest to the phenomenon of parliamentary diplomacy is growing over the last years. For example, as for Dutch legislative scholars, the term of parliamentary diplomacy is used ‘to describe the wide range of international activities undertaken by members of parliament in order to increase mutual understanding between countries, to better conduct government scrutiny, to democratically represent their people abroad and to increase the democratic legitimacy of inter-governmental institutions’²⁰. On the other hand, the Portal for Parliamentary Development defines parliamentary diplomacy as ‘the means by which two or more parliaments conduct an ongoing dialogue with regard to key international issues through institutionally or individually’²¹. While accepting the elusiveness of a standard definition, R. Cutler argues that ‘parliamentary diplomacy represents an important middle ground between the traditional level of interstate diplomacy and the new level of transnational co-operation amongst grassroots non-governmental organizations (NGOs)’²². By summarizing many of its imperfect definitions G. Hamilton laconically referred to parliamentary diplomacy as ‘*diplomacy with a democratic mandate*’²³.

However, we can argue that the existing definitional confusions will disappear over time once the role of parliament as a foreign and international actor becomes more evident. Arguably, this problem can also be attributed to distinctively evolving features of parliamentary diplomacy as a new field of political discipline as well as its vague authorities.

Regarded as a world organization of parliaments, the Inter-Parliamentary Union (IPU) is at the forefront of global efforts to promote representative democracy and parliamentary diplomacy, and thus challenging democratic deficit in global decision making by questioning executive dominance in world politics. Likewise, parliamentary involvement is also deepening in such untraditional areas like sustainable development, trade, tackling climate change and demographical issues. In order to stimulate the rising parliamentary contribution to international development in

¹⁹ Sabic Zlatko, *Building Democratic and Responsible Global Governance: The Role of International Parliamentary Institutions//Parliamentary Affairs*, Vol. 61 №2. Oxford University Press, 2008, p. 260.

²⁰ Weisglas W. Frans, Boer de Gonnig, *Parliamentary Diplomacy. //The Hague Journal of Diplomacy №2, 2007, 93-99-pp.*

²¹ *Parliamentary diplomacy*, Portal for Parliamentary Development. Available at: <http://www.agora-parl.org/>

²² Cutler Robert. *The OSCE’s Parliamentary Diplomacy in Central Asia and the South Caucasus in Comparative Perspective.// Studia Diplomatica*, No.2, 2006.

²³ Hamilton G. J. Secretary-General of the Senate of the Kingdom of Netherlands. *Parliamentary diplomacy: diplomacy with a democratic mandate*. The speech was given at the conference of the Association of Secretaries-General of Parliaments, Quebec, 2012.

general, and the role of the IPU in particular, the United Nations has granted a permanent observer status to the IPU (2002) and even honored it as a 'unique parliamentary counterpart of the United Nations'²⁴.

In contemporary international system characterized with diverse state and non-state actors, the parliament's profile as an embodiment of democracy will continue to expand. Even now, parliaments are exercising significant influence over global decision making through national, regional and international parliamentary institutions. According to George Noulas, three major factors are important for a parliament to play a wider role in foreign affairs. They are the 'historical origins' of the country, its 'political system' and the overall 'position in the international arena'²⁵. In a deeply-connected, globalised world, we can expect further expansion of parliamentary powers, civil society institutions, and other non-state entities in creating, as they wish, a more representative, accountable and democratically-governed international order.

Critiques of parliamentary diplomacy

It is worth noting that the end of the Cold War sparked somewhat euphoric feelings about the formation of a new world order with the international institutions in alliance with global civil society at its core. Unfortunately, these hopes have later waned as the world encountered different kinds of problems and challenges. The President of the New America Foundation, A. Slaughter was right when she famously quipped that 'the new world order led by the United Nations guaranteeing international peace and security is a chimera'²⁶. Her criticism is not an isolated one. Several scholars²⁷ have traditionally been very skeptical of the role of international institutions and have often questioned the actual impact of parliaments in international politics. For example, a distinguished American political theorist J. Mearsheimer claims that 'international organizations (institutions) have minimal influence on state behavior and thus hold little promise for promoting stability in the post-Cold War world'²⁸.

Those who critically examine the role of parliamentarians as foreign policy actors point to such major flaws as the institutional deficiencies of parliamentary assemblies, implementation capabilities and also the reluctance of states to endow parliaments with substantial powers (Sabic 2007). The critiques of parliament also refer to some common weaknesses of legislatures such as, the lack of coherent diplomatic agenda and institutional consistence, the lack of resources and power. But more importantly, they are highly skeptical of parliaments' real influence over international policy decisions. It is therefore, we sometimes witness such sarcastic comments calling parliamentary diplomacy as 'nothing more than parliamentary tourism'.

Conclusion

It is fair to say that the rise of parliament as an international actor has undoubtedly changed the nature of international relations over the last years. Parliamentary dimension is becoming more visible in the works of many international organizations and not surprisingly, these organizations are aware of the growing legislative scrutiny directed at their world-wide activities. The times when states acted solely and hence international affairs were perceived to be their exclusive prerogative have long gone to history. With significant public support for being a major source of legitimacy, parliamentary diplomacy is more vigorously pursuing its ambitious goals of building more open, transparent and responsive world order. The future endeavors of international parliamentarians will be a test for parliament's vitality as a force for good and a better response to its critics. For the broader global community the rise of parliamentary diplomacy will only be a desired outcome creating more congenial environment to change the conflict stricken world.

LIST OF REFERENCES

1. Cutler, R. (2006), The OSCE's Parliamentary Diplomacy in Central Asia and the South Caucasus in Comparative Perspective // *Studia Diplomatica*, No.2, 2006.
2. Dahl A.Robert. (1999), Can international organizations be democratic? A skeptic's view. 1999. Available at: <http://www.buildingglobaldemocracy.org/node/1779>.
3. Hamilton G. J. (2012), Secretary-General of the Senate of the Kingdom of Netherlands. Parliamentary diplomacy: diplomacy with a democratic mandate. The speech was given at the conference of the Association of Secretaries-General of Parliaments, Quebec, 2012.
4. Malamud A., Stavridis S. (2011), Parliaments and parliamentarians as International Actors. Ashgate Research Companion. 2011.

²⁴ For more information please refer to the Declaration of the Second World Conference of Speakers of Parliaments organized by the IPU, held in New-York in August-September, 2000. Available at: <http://www.ipu.org/splz-e/sp-conf05/declaration.pdf>

²⁵ George Noulas. The Role of Parliamentary Diplomacy in Foreign Policy.// *Foreign Policy Journal*, October, 2011.

²⁶ Slaughter Anne-Maria, The Real New World Order.// *Foreign Affairs Magazine*, October, 1997.

²⁷ The representatives of Political Realism are often critical of parliament's foreign policy role. Political realists do not believe in a world order ruled by international organizations or parliamentarians. They firmly hold a view that executives (states) are the only important actors in international politics.

²⁸ Mearsheimer J. John, The False Promise of International Institutions. // *International Security*, 1994/95, Vol. 19, No3, pp. 7-8.

5. Mearsheimer J. John (1995), The False Promise of International Institutions. // International Security, 1994/95, Vol. 19, No3, pp. 7-8.
6. Noulas, G. (2011), The Role of Parliamentary Diplomacy in Foreign Policy.// Foreign Policy Journal, October, 2011.
7. Sabic Z. (2008) Building Democratic and Responsible Global Governance: The Role of International Parliamentary Institutions//Parliamentary Affairs, Vol. 61 №2. Oxford University Press, 2008, p. 260.
8. Second World Conference of Speakers of Parliaments organized by the IPU, held in New-York in August-September, 2000. Available at: <http://www.ipu.org/splz-e/sp-conf05/declaration.pdf>
9. Slaughter Anne-Maria (1997), The Real New World Order.// Foreign Affairs Magazine, October, 1997.
10. Weisglas W. Frans, Boer de Gonnie (2007), Parliamentary Diplomacy // The Hague Journal of Diplomacy №2, 2007, pp. 93-99.

*Салтанат Сыздыкова
(Туркестан, Казахстан)*

ҚАЗАҚСТАНДА ҰЛТТЫҚ САЯСАТ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МЕКТЕПТІК ІС-ТӘЖІРИБЕСІ

Оқушылардың адамгершілік тәрбиесі тәсілдерінің нақтылы бір тобын тиімді пайдалану көбіне көп, педагог тәрбиешілердің өздері оқушылар арасында жүргізетін тәрбиелік шараларды уақыт сұранысымен, уақыт талабымен үйлестіре жүргізе білулеріне тікелей байланысты. Жалпы ұстаз – тәрбиешілердің адамгершілік тәрбиесінің тәсілдерін негізінен жалпыадамзаттық құндылықтарды ұлттық мәдениет үлгілермен қиюластыра байланыстырып жүргізе білгенде ұтымды екендігін ұмытпағандары жөн.

Жалпыадамзаттық және ұлттық рухани құндылықтардың үйлесімді қиюласа дамуы мен қалыптасуының үлші – өнегелік нұсқаларының бірі ретінде оқушылардың бойына ұлтаралық қатынас мәдениетін қалыптастыру мұғалімдер мен тәрбиешілерден мына төмендегі міндеттерді үнемі басты назарда ұқтап, орындауды талап етеді:

- Сабақ үстінде және сабақтан тыс уақытта оқыту мен тәрбиелеудің негізгі міндеттерінің бірі ретінде халықтар арасындағы достықты, татулықты өзара түсінушілік пен сыйластықты үнемі насихаттап отыруды;
- Әр оқушының бойында өз халқының өзіндік ұлттық – мәдени ерекшеліктерін дамыта отырып, басқа ұлт пен ұлыстардың өскелең өмір тәжірибесін, тұрмыс салтын, дәстүрін, шаруашылықты жүргізу тәсілдерін, рухани байлығын, өнерін, мәдениетін меңгеруге ұмтылушылық сезімін қалыптастыруды;
- Қазақ халқының және республиканы мекендеген басқа ұлт өкілдерінің жан – жақты үйлесімді және еркін дамуы үшін Қазақстан Республикасының негізгі заңы – Конституциясында нәсіліне, ұлтына, жынысына, тіліне, әлеуметтік тегіне, діни көзқарасына, сеніміне қарамастан барлық азаматтардың құқықтық теңдігі қамтамасыз етілетіндігінің, қазақ тілінен басқа да тілдердің қолдану аясын сақтауға кепілдік беретіндігінің, олардың еркін дамуына қамқорлық жасалатындығының бекітіліп, жарияланғандығының терең мәне мен маңызын үнемі түсіндіріп отыруды;
- Жалпы Қазақстанның қоғамдық өмірінің барлық жақтарын: әлеуметтік – саяси өмірін, мәдениетін, экономикасын, өндірісін өркендету мен дамыту қазақ халқының және республикадағы сан алуан ұлттардың өзіндік ерекшелігін түлету мақсатында жүргізіліп жатқандығын ұғындыруды;
- Көп ұлтты Отанымыз - Қазақстанның тағдырына жауапкершілік сезімін сіңіруді;
- Дүниежүзі халқының туысқандық ынтымақтастықты білдіру, нәсіліне, ұлтына және тіл өзгешелігіне қарамастан, әлем халықтарының құрмет тұтуды тәрбиелеуді;
- Ұлттық сана-сезімді ұлтшылдық шовинистік көріністерден ажырата білуге үйретуді;
- Қазақстан Республикасының Конституциясы, Елтаңбасы, Жалауы, Гимні туралы әңгімелерді жиі өткізіп ойтруды талап етеді.

Бұл шаралардың тыңғылықты орындалуы мектеп ұжымынан, мұғалімдер мен тәрбиешілер тарапынан алдарына қойылып отырған мақсат – мүдделердің мән – мағынасы мен қажеттілігін терең ұғынып, жүзеге асыруды талап етеді. Себебі, мектепте ұйымдастырылатын тәрбиелік іс-шаралардың түпкі мақсаты мен күнделікті міндеті оқушылардың дүниетанымын күнен-күнге дамыта кеңейтіп, олардың өмірі жайлы, өзара қатынас, сыйластық, құрмет тұтушылық, басқаларға деген сүйіспеншілік, басқаларға көмекке даяр тұру, достық пен жолдастық қарым-қатынастарды жоғары тұтушылық сезімдерін қалыптастыруға бағындырылған. Олардың танымдық белсенділігіне қалыптастыра отырып, сол арқылы олардың өмірдің маңызды жақтарына, соның ішінде, ең алдымен туған Отанымыз – Қазақстанда ұлтаралық сыйластық пен құрметтеушілік, келісім мен тұрақтылықтың негізгі ұстынды қазығы іспеттес ұлтаралық қатынас мәдениетін қалыптастыруға бағдарланған [1, 82-83 б].

Оқушы бойындағы адамгершілік қадір-қасиеттер оны қоршаған ортада: отбасында, мектепте, аулада, көшеде және басқалармен арадағы қатынасында көрініп, біліне бастайды. Міне, осы енді-енді ғана біліне бастаған бала бойындағы адамшылық қадір-қасиеттерді одан әрі дамытып, ұштай түсу, оның тұлғалық бітім-

болмысын, жоғары моральдық және адамгершілік сапаларын жетілдіру адамгершілік тәрбиесінің басты міндеті. Баоа бойындағы асыл адами қадір-қасиеттерді одан әрі жетілдіріп, дамыту, ізгілікті, басқаларға деген гуманистік сүйіспеншілік сезімдерді тәрбиелеу тәрбие жұмыстарының барлық буындары арқылы: сабақтарда, оқуда және еңбекте, эстетикалық және дене тәрбиесінде қала берді, басқалармен сұхбаттасуда, басқалардың бойындағы жақсы жұғымды қасиеттерге еліктеуде, сөйлесе білу мәдениетін игертуде іс жүзіне асырылады. Осыған байланысты оқушылардың адамгершілік тәрбиесін біз комплексті тұрғыдан алып қарастыру керек. Оқушыларды ең қарапайым адамгершілік қадір-қасиеттерге, атап айтқанда, жақсылықты жаманшылықтан айыра білуге үйретуден бастап, достыққа, жолдастыққа, ұжымшылдыққа, еңбек сүйгіштікке, өз отанына, еліне деген сүйіспеншілікке, мейірімділікке, қарапайымдылыққа, адалдыққа, әділдікке, шындықты сүйуге, міндетті орындауға, үлкендерге құрмет көрсетуге, туыстық қарым-қатынасты бағалауға үйрету. Зұлымдыққа қарсы тұра білуге, немқұрайлықты жоюға тәрбиелеу басты міндетіміз. Ой және дене еңбегін ажырата білуге, қоғамдық пайдалы еңбектің мәнін інуге, мектепте алған біліктерін өмірде қолдана білуге, әрбір істе жауаптылықты сезінуге үйрету. Еңбек тәрбиесінде – бастысы жұмыс орнын таза ұстауға, жұмыс аспаптарына ұқыпты қарауды, ұлттар арасында ынтымақты болуды, кәсіптің ұлттық түрін игеру мүмкіндігін жасауды пысықтату керек. Жалпы, оқушылардың өзіндік – бітім болмысы мен ақыл-ойын, жұғымды мінез-құлқы мен биік адамгершілік қадір-қасиеттерін қалыптастыру шаралары олардың бойына төрт топқа қарастырылып, жинақталған төмендегілердей рухани-адамгершілік құндылықтарды сіндіру арқылы жүзеге асырылады.

Бірінші топқа, тұлғаның әлеуметтік бағыттылығын айқындайтын оқушылардың дүниетанымын, көзқарасын, сенімін қалыптастыру шаралары ендіріледі. Екінші топқа, оқушылардың бойында орнықтырылуға тиісті ізгі қарым-қатынас түрлері жатқызылады. Оған ең алдымен Отанға, басқа елдер мен халықтарға деген құрмет пен сүйіспеншілік сезімдерін қалыптастыру шаралары енгізіледі. Одан әрі еңбекке көзқарас, қоғамдық-халықтық, ұлттық игілікке ұқыпты қарау және табиғатты, қоғамның материалдық құндылығын қорғай білу, тәртіптілік мәселелері, өзіне және басқа адамдарға көзқарас /Отаншылдық, ынтымақтастық, адалдық, әділдік, кішіпейілдік, достық, сүйіспеншілік және т.б./ негіздері нақтыланды. Үшінші топты, оқушылардың бойына эстетикалық көзқарас негіздерін сіндіру /өнерге құмарлық, өнерге деген сүйіспеншілік, өнер саласындағы шығармашылыққа талпынып, оны меңгеру/ шаралары құрады. Төртінші топқа, оқушылардың дене шынықтыруға деген талпыныстары мен іс-әрекеттік шаралар топтастырылды. Жоғарыда нақтыланып, жүзеге асырылып келе жатқан тәрбиелік шаралардың ішінен әсіресе, оқушылардың мінез-құлықтарын ізгілендіру, олардың бойына жоғары моральдық және адамгершілік мұраттар мен сапаларды дарытуға баса назар аударылып келеді. Оқушылардың бойында адамгершілік қадір-қасиеттерді қалыптастыру процесі бірнеше деңгейлерге бөлініп, іс жүзінде асырылуда. Сонда ғана оқушыларды адамгершілікке баулудың тереңдік деңгейін анықтатып, танытатын төмендегідей белгілері нақтылы көзге көрінеді:

а) адамгершілік сезімдер /тұрақты сезімталдық, адамгершілік белгілерін ой жүзінде ұғынып, түсіну белгілері/ қалыптасқандығы байқалады.

ә) адамгершілік сана, жоғары моральдық принциптер қалыптаса бастайды.

б) адамгершілік тұрғыдан ойлап, жасалған жұғымды немесе жұғымсыз қылықтарды бағалау, талдау, шешім қабылдау, т.с.с мінез-құлық пен жауапкершілік тағылымдары пісіп, жетілед.

в) адамгершілік ерік /өзінің адамгершілік сеімін жүзеге асырудағы адамгершілік сезім мен саналы шешім бірлігі/ тұрақты мінез-құлық нормасына айналады. Мектеп тәжірибесінде оқушыларға ұлтаралық ынтымақтастықты қалыптастыруда соңғы жылдары төмендегідей еңбектер кеңінен пайдаланылып жүр. Атап айтқанда, Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ Білім академиясының тәрбие теориясы, этнопедагогика және жас ерекшелік психологиясы лабораториясының қызметкерлері даярлап, мектептерде ұлттық сананы сіндіру жұмыстарын жүргізу үшін ұсынылған «Воспитание новый взгляд с позиции культуры» атты еңбектері.

Мұғалімдер мен тәрбиешілерге оқушыны табиғи күйінде, яғни бойындағы барлық жұғымды қасиеттермен қатар, жұғымсыз қылықтарын да есепке алып, түгелдей қамту тапсырылады. Мектепте ұйымдастырылатын іс-шаралардың мақсаты – оқушылардың дүниетанымын дамытып, қалыптастыру, ұлтаралық ынтымақтастықты бойына сіндіру, өмір жайлы түсінігін жетілдіру, оқушылардың өзін-өзі тәрбиеленуіне, өз орнын түсінуге, олардың ерік-жігерін шыңдауға баулу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұсқабаев О. Мектеп – жас ұрпақты әлеуметтендіру институты. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 152 б.
2. Қалиев С., Майғаранова Ш., Нысанбаева Г., Бейсенбаева А. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері – Алматы: Білім, 2011 – 224 б.
3. Тәжібаева С.Ф Мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастыру технологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Білім, 2008. – 280 б.
4. Щуркова Н.Е. Воспитание: новый взгляд с позиции культуры. – М., 2012. – 77 с.
5. Дружба истинно равных // Достық – Дружба. – 2005. – № 1. – С. 7.

СЕКЦИЯ: ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

*Анастасія Кравченко
(Київ, Україна)*

ФІЛОСОФІЯ МУЗИЧНОГО АНАЛІЗУ: АСПЕКТИ МЕТОДОЛОГІЇ

Протягом ХХ століття відбувається зближення наукових, філософських та художніх світоглядних позицій осягнення картини світу у цілісності її основних складових – науки, філософії, міфології та мистецтва. Зокрема, не викликає сумнівів взаємозв'язок філософії і музики як образів світової гармонії, що виступають специфічними моделями світобудови, здатними до продукування та відтворення загальнокультурної динаміки сенсів. В цьому ракурсі цілком закономірним є стійкий інтерес до проблемного поля філософії музики в теоретичній спадщині представників філософсько-естетичної, культурологічної, мистецтвознавчої думки ХХ – початку ХХІ століть (Т. Адорно, Ш. Ангі, Д. Золтаї, О. Лосєв, В. Медушевський, О. Рапопорт, О. Рябініна, В. Суханцева та ін.), що ставлять ряд дискусійних запитань, розв'язання яких потребує поглибленої філософсько-мистецтвознавчої рефлексії.

Серед них, питання, пов'язані із розробкою універсальних категорій пізнання онтології людського буття та окреслення перспектив еволюції корпусу соціально-гуманітарних наук, зокрема, і розвитку музикознавства як певного «синтетичного» знання [7, с. 84], що повинно відображати цілісну картину музичного буття. Незважаючи на вельми чітко окреслену тенденцію «філософізації музикознавства» (О. Козаренко) та повсюдне метафоричне використання у музичній періодичі епітетів на кшталт «метафізичності», «космічності» щодо музичного лексикону тих чи інших композиторів, очевидною є складність суто наукової категоризації смислоутворюючих понять філософії музики, позиції якої на перший погляд видаються занадто всеосяжними. Саме тому особливої актуальності набуває інтегративний підхід у розробці «синтезуючих» (А. Івко) методів та методологічних підходів дослідження явищ музичного мистецтва, зокрема, розвитку філософії музичного аналізу [7, с. 88], що вимагає від науковців універсальності на шляху подолання дисциплінарних меж у площині окремих галузей гуманітарного знання.

Методологія аналізу творів з позицій філософії музики на разі перебуває у стані кристалізації та уточнення. У зв'язку з цим, актуальною є необхідність координації та узагальнення існуючих напрацювань і концепцій, а також подальшої теоретичної розробки філософії аналізу музики з метою виявлення його специфікації у базових філософських, естетичних та музикознавчих категоріях.

Вивчення дуалізму феноменів озвученої, омузиченої філософії та музики як філософії звуків, коріння якого сягає епохи Античності (Аристотель, Піфагор, Платон), Середніх віків (Августин Аврелій, Боєцій), набуває особливої акцентуації у естетико-філософському дискурсі ХІХ століття (Ф. Ніцше, А. Шопенгауер, В. Ф. Шеллінг, Р. Вагнер та ін.) та сучасної епохи, породило вельми поетичні вирази видатних мислителів про те, що «музика – це прихована вправа у метафізиці душі, яка не усвідомлює, що вона філософствує» (А. Шопенгауер), «стаєш тим більше філософом, чим більше стаєш музикантом» (Ф. Ніцше), «музика – це філософське одкровення, а філософія – це музичний ентузіазм» (О. Лосєв), філософія – це симфонія Мудрості (Ю. Курикалов).

Рясніють поетичними метафорами нариси вітчизняної музичної критики щодо характеристики творчих портретів та образного змісту композицій представників української композиторської школи: «музика сфер», «космічна» «галактична» музика Валентина Сильвестрова; кордоцентризм як «код-ген» музики Євгена Станковича; «метафізичність» звукової краси творів Леоніда Грабовського; «міф про онтологію музичної краси» та «дихання музичного "космосу"» у творчості Олега Киви. Шанувальники захоплюються етно-фольклорною аутентикою музики Ганни Гаврилець як «відображенням всесвітнього ейдоса»; «музичною метареальністю» театральної музики Юрія Шевченка; музичною «філософією медитації» Вікторії Польової [4; 5].

Дані метафоричні висловлювання відображають суб'єктивне сприйняття конкретних музичних артефактів, де тяжіння до філософської рефлексії відчувається як концептуально закладена позиція композиторської творчості, що може відобразитися у формах «філософського споглядання, інтроспекції, роздумів, самозанурення, автоспілкування» [11, с. 3]. Роздуми науковців щодо шляху «від метафоричного використання – до категоризації» понять (Ю. Чекан) зумовили появу низки праць, що виводять музикознавство на новий якісний рівень системних узагальнень на стику специфічних музичних та філософсько-естетичних параметрів аналізу творів мистецтва.

Одним з розробників та найбільш послідовних прихильників втілення даних принципів виступає В. Медушевський, дослідження якого торкаються проблематики відображення духовного життя індивідуума у творах музичного мистецтва (переважно, на матеріалі західноєвропейської та російської класики), а саме «духовного» аналізу музики як «згустка» буття-історії-культури. Аналітичний погляд вітчизняних науковців (І. Арістова, І. Артеменко, В. Драгулян, А. Івко, Ю. Ніколаєвська, О. Погода, Б. Стронько) також спрямований на осмислення різних аспектів філософії творчості іноземних митців від бароко до сучасності: Д. Скарлатті, Й. С. Баха, Ф. Бузоні, Р. Вагнера, Г. Малера, П. Чайковського, С. Рахманінова, К. Дебюссі, О. Скрябіна, С. Губайдуліної, Ч. Айвза, К. Штокхаузена та багатьох інших. Щодо розгляду творів представників української

композиторської школи апробацію принципів філософії музичного аналізу знаходимо у науковому доробку І. Савчука (осмислення екзистенційної природи мислення модерністського Майстра у жанрово-стилістичних феноменах камерної музики Б. Лятошинського, І. Белзи і польських митців, що працювали у Львові – Ю. Кофлера, З. Кассерна) та І. Романюк (дослідження ціннісної семантики української картини світу, відображеної у хорових композиціях І. Карабича, В. Камінського, О. Щетинського).

Вбачається, що у дослідженні творів українського музичного мистецтва на разі недостатньо задіяний теоретичний потенціал вітчизняної філософсько-естетичної, культурологічної та мистецтвознавчої думки, де вельми інтенсивно провадиться пошук універсальних категорій філософії музики і, загалом, філософії мистецтва, які можуть бути однаково успішно застосовані щодо різновидових мистецьких феноменів (у т.ч. музичних). Грунтовні напрацювання з даної проблематики представлені у доробку В. Суханцевої (осмислення музики як буття і моделі універсуму), В. Личковаха (розвиток філософії мистецтва та історії естетичної думки в українській культурі), Ю. Чекана (визначення сутності інтонаційного образу світу як феномену і категорії історичного музикознавства), О. Рощенко (дослідження міфотворчих процесів у мистецтві як філософської концепції побудови музичних творів майбутнього), Г. Макаренка (обґрунтування специфічного статусу музики як метамистецтва в ірраціоналістичній естетиці) та ін.

У згаданих вище дослідженнях так чи інакше «розчинена» проблематика філософії музичного аналізу, що є «процесом освоєння як художнього сенсу, так і форми твору з урахуванням діалектики специфічно музичних і загально логічних законів мислення з природним виходом на психологію сприйняття» [1, с. 118]. Йдеться про виявлення діалектики категорій музичного та філософського мислення композитора, шляхом поєднання теоретичних методів класичного музичного аналізу (жанру, стилю, форми, музичної мови, драматургії тощо) з, так званім, «дискурсивним» аналізом (Є. Морєва), в основі якого закладено проблему розуміння художньо-музичного висловлювання та, у підсумку, усвідомлення, пізнання його смислу.

Даний багаторівневий процес доволі складно і не вповні піддається формалізації та укладанню в методологічні рамки, адже пошук смислу – «це горизонт, який постійно віддаляється, ціль зрозуміла, але недосяжна» [6, с. 7]. Постульована «недосяжність», виявлена у спробах моделювання процесу розуміння та здобуття смислу, обумовлюється складністю організації музичної матерії. Причому йдеться не стільки про технологічний, скільки про смисловий аспект структурної організації музичної інформації (наприклад, музику В. Сильвестрова порівнюють зі «складністю створення моделі вселенського світоустрою, непізаного до кінця і нескінченно різноманітного» [10, с. 11]).

У композиції автор, спираючись на власні звуковідчуття, інтонаційно моделює «звуко-музичну свідомість епохи, що формується з мовно-стильових та семантичних принципів відтворення звукового образу світу» [8, с. 184], що є відображенням в музиці естетичних концептів: «дух епохи», «образ світу», «чуття життя» [3, с. 309]. «Що таке композиція?» – задає питання Євген Станкович і відповідає: «Це власний погляд на світ» [4, с. 195]. І, безумовно, цей погляд є індивідуальним, адже у ситуації наявності або відсутності своєрідного «резонансу» виконуваного музичного твору з внутрішнім «Я» можуть виникати смислові збіги або смислові протиріччя. Останні у ситуації осмислення породжуються нескінченною варіабельністю можливих точок зору на стиках взаємообміну художньо-музичною інформацією, у т. зв. медіальних каналах, між її генератором, транслятором та приймачем, де значну частку суб'єктивності носять не тільки інтерпретаційні версії, але й їх відображення у слухачькому сприйнятті.

Наприклад, якщо перевести погляд від методики філософії музичного аналізу у площину теорії музичного виконавства, свідомо спрямованість інтерпретатора на осягнення авторського задуму має логіко-інтуїтивний характер з опорою на «еталонні слухові уявлення» (І. Ігнатченко), «звукоідеали», «еталонні виконавські версії» (М. Кононова) – коло естетичних вподобань, сформоване на перетині індивідуального досвіду сприйняття, аналізу і оцінки музичних творів та традицій національної (регіональної) музично-виконавської школи. У той же час, слухач у момент звукообразної реалізації музичного твору, також виступає його інтерпретатором, розкриваючи нові смисли і підтексти, відображені у дзеркалі суб'єктивного бачення.

Таким чином, створення, відтворення та сприйняття композицій є процесом самоусвідомлення, осмислення себе через твір, де роль контекстуальних факторів, таких як: загальна історико-стильова ситуація, культурний досвід, біографічний/творчий етап, особливості психології світобачення автора/виконавця/слухача, умови сприйняття, має вагоме смислоутворююче значення.

Важливим фактором наближення до об'єктивних параметрів усвідомлення композиторського задуму є дослідження матеріалів «авторської концептуалізації» (Т. Калімуліна) – епістолярно-мемуарної спадщини композиторів, інтерв'ю, анотацій, що утворюють індивідуальний дискурс автокоментарів з розшифровкою власних філософсько-естетичних позицій творчості, програмних ідей, загалом, тих чи інших інтенцій композиторського мислення, а також спостережень щодо оточуючого культурно-мистецького контексту (згадаємо діалоги Є. Рєстаньо та В. Холопової з С. Губайдуліною, О. Івашкіна з А. Шнітке). Доповнюють цей зріз наявні авторські теоретичні тексти, лекційні програми (наприклад, філософія мистецтва Р. Вагнера, «Тексти про музику» у 10-ти томах К. Штокхаузена, тексти лекцій К. Пендерецького – «Лабіринт часу», дисертація К. Цепколенко з викладом авторської методики «сценарної розробки» музичного матеріалу та ін.), що вкупі закладають ґрунтовний фундамент дослідження світогляду і творчого (наукового, філософського, художньо-музичного, міфопоетичного) мислення композиторів у їх цілісності.

Вводять читача у світ сучасної української музики систематизовані зібрання статей, листів з приватних архівів, опубліковані бесіди-інтерв'ю, зокрема, М. Нестьєвої з В. Сильвестровим, М. Русявої з А. Томльоною, А. Луїної з рядом українських митців (З. Алмаші, Г. Гаврилець, Л. Грабовським, С. Зажитком, О. Кивой, Є. Станковичем, В. Степурком та ін.), де міститься вербальна автоінтерпретація філософсько-естетичної програми творчості та процесу художнього моделювання композицій, що конкретизує основні їх структурно-сміслові вузли.

Зокрема, так висловлює філософсько-поетичне розуміння та символічне походження своїх музичних ідей Валентин Сильвестров: «Правильніше міркувати про мою музику у руслі піднесено філософського розуміння життя, природи. По суті, свої опуси я називаю "космічними пастораліями". <...> У деяких опусах звукові маси ототожнюються з природними стихіями – повітрям, водою. У авангардний період я надавав своїм творам натурфілософський семантичний підтекст. Оркестр символізував світ, який нас оточує, флажолети у духових асоціювалися з небом, гудіння у низьких регістрах у мідних духових – дещо хтонічне. У авангардний період в мене було піфагорійське ставлення до музики. <...> Я висвітлив його з позиції натурфілософського, символістського ракурсу. <...> Але про подальшу мою творчість так говорити все ж таки не зовсім правильно. Космічна свідомість асоціюється з образами холоду. <...> Стосовно своєї музики я би скоріше казав про її образну піднесеність, про високу духовну свідомість, пов'язану з релігійними, філософськими речами, які притаманні не космосу, а реальному людському життю. Моя музика часто поринає у тишу, а у тиші людина приходить до тями, занурюється у власну свідомість, а не у космічну холоднечу». Стиль В. Сильвестрова останніх років музикознавці називають «багательним», а сам композитор вважає свої багателі «гіньовою музикою», «мікроформами музичних миттєвостей», «озвученими платонівськими ідеями», в які треба вслухатися і не відкидати після першого «знайомства» – тільки таким чином, можна пізнати їх пафос, що йде у нескінченність [4, с. 575–612].

Безумовно, подібна філософсько-естетична рефлексія в руслі когнітивної інтерпретації імпліцитного змісту музичних творів починається там, де піддаються сумніву тези про суцільну механістичність, формальність та формульність професійної музичної творчості (за С. Соколовим). Подібна «репрезентуюча смислова основа» (В. Москаленко) творів В. Сильвестрова розкриває прагнення автора доторкнутись до універсальї культури, «вічних», канонічних образів і тем, апелюючи до структур свідомості реципієнта не стільки через емоційно-чуттєве, скільки через інтелектуальне переживання, тобто смислові канали та механізми пізнання – саме тут починається «зона проєкції істинної, глибинної Музики, що несе в собі гармонію сфер і кайрос історії» [9, с. 165].

Зважаючи на природну абстрактність музичної мови, що носить статус мета-мови мистецтва, та абстрактність музичного смислу (з чого випливає можливість безлічі інтерпретаційних варіантів його осягнення), очевидно, що без урахування авторської позиції, принаймні, щодо творів сучасного мистецтва у ситуації відсутності історичного жанрово-стильового еталону, адекватна інтерпретація практично неможлива. І саме розуміння не тільки графічного, художньо-знакового, але й наявність вербально заявленого автором смислового коду дає можливість виконавцю (а, відповідно, і слухачу) максимально наблизитись до глибинних смислових шарів конкретної композиції. Саме тому, практика співпраці у композиторсько-виконавських тандамах при підготовці музичних програм (особливо прем'єрних) та авторських звернень-преамбул до аудиторії, що налаштовують канали слухацького сприйняття у конкретному смисловому спрямуванні, є вельми розповсюдженою.

Композитор Альона Томльонова сказане вище коментує наступним чином: «Коли я працюю з музикантами, я їм просто розповідаю концепцію і ваше питання мене наштовхує на думку (яка десь вітає у моїй свідомості), що це дуже актуально для молодих. Мова не йде про яскраво виражену програмність моїх творів, а про те, що про авторське бачення концепції твору треба писати, згадувати – це значно полегшує виконання і сприйняття. Тому що сьогодні ми живі і тут, а завтра – нас немає, ми у інших містах, країнах і громадяни світу можуть цим скористатися. Хоча, з іншого боку, коли ти озвучуєш програму, ти вже трішечки її нав'язуєш. Я стикалася з такими цікавими речами, коли люди підходять після концерту і починають описувати свої відчуття, свої враження, свої картини і це абсолютно не збігається з тим, що я робила, тому що людина може "зчитувати" якісь зовсім інші речі. Окрім того, дуже по-різному композиція може виконуватися. Виходить, бачите, дві сторони медалі у цьому процесі, з одного боку, це допомагає слухати, а з іншого – нав'язує і людина не може мислити самостійно, а це дуже важливо, тому я ніколи не нав'язую» [2].

У підсумку зазначимо, потреба вдосконалення категоріального апарату сучасного музикознавства та віднайдення універсальних методів та методологічних підходів дослідження творів музичного мистецтва спонукає вчених до дослідницької медіації у подоланні дисциплінарних меж філософії, музичної естетики, культурології, історичного, теоретичного, когнітивного музикознавства та психології музичного сприйняття, що набуває виразно окресленої тенденції філософізації та культурологічного нахилу музикознавства. У контексті розвитку філософії музики вбачається особливо актуальним і перспективним методологічний пошук у ракурсі філософії музичного аналізу, що на наш погляд володіє ознаками універсальності у комбінаторному поєднанні компонентів своєї методики, а саме музикознавчого та дискурсивного аналізу. Останній передбачає застосування методів когнітивної інтерпретації, культурологічного, контекстуального підходів дослідження онтології музичної творчості та проблем її сприйняття, а також урахування музикознавчої критико-естетичної

оцінки та композиторських автоінтерпретаційних позицій, з метою здобуття смислу та його диференціації у медіальних каналах сприйняття у комунікаційному колі класичної тріади композитор–виконавець–слухач.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Завгородня Г. Ф. Деякі аспекти методології аналізу музичних творів / Г. Ф. Завгородня // Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. II (5). – С. 114–119.
2. Інтерв'ю з Томльоною А. С. від 27.03.2014. – Аудіозапис і текст зберігаються в особистому архіві Кравченко А. І.
3. Личкова В. А. Методологічні проблеми визначення особливостей української естетичної думки / В. А. Личкова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Т. 27 (66), № 1. – 2014. – С. 306–315.
4. Лунина А. Композитор – маленькая планета / А. Лунина. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – 736 с.
5. Лунина А. Композитор в зеркале современности / А. Лунина. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – В 2-х томах. Т. 1. – 504 с.
6. Морєва Є. О. Музичний твір як вид дискурсивної практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / Є. О. Морєва. – К., 2005. – 18 с.
7. Музыкальная наука: какой ей быть сегодня? / Заочный «круглый стол» редакции: Т. Бершадская, В. Медушевский, О. Соколов, И. Земцовский, Ю. Кон, В. Девуцкий // Советская музыка. – № 11. – 1988. – С. 83–91.
8. Рябуха Н. О. Звукообраз як категорія музичного мислення: онтологічний та гносеологічний аспекти / Н. О. Рябуха // Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. II (5). – С. 181–187.
9. Секацкий А. К. Партитура неслышимой музыки / А. К. Секацкий // Звучащая философия : сб. материалов научн. конф., Санкт-петербургское философское общество. – СПб, 2003. – С. 160–178.
10. Тучинська Т. І. Розуміння музичного тексту: теоретико-інформаційний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / Т. І. Тучинська. – К., 2009. – 20 с.
11. Шаповалова Л. В. Музыка як аналог особистості: до проблеми рефлексивної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / Л. В. Шаповалова. – К., 2008. – 31 с.

*Барчиной Курбонова, Умидбек Каюмов
(Фергана, Узбекистан)*

BORLIQNI TASVIRLASHDA CHIZIQLI VA RANGLI YECHIM

Manzaraning chizikli tasviri. Manarani tasvirini maqsadga muvofiq kuzatib olgandan so'ng, uni metodik izchillikda tasvirlashga o'tiladi.

Manzaraning asosiy g'oyasini surat tekisligida tasvirlab berish uchun ya'ni natura bilan tasvir o'rtasida to'la o'xshashlikka erishish uchun tasviriy san'atning ifoda vositalari bo'lgan kompozitsiya, perspektiva, yorug'-soya va rangshunoslik nazariyalarini puxta bilish va ularni amalda qo'llay olish talab qilinadi. Alohida narsalarni asliga qarab tasvirlash vaqtida bilim va ko'nikmalar hosil bo'ladi. Lekin manzara ishlashda vazifalar ancha murakkablashadi, endi vazifa bitta narsani emas, bir necha narsani o'zaro bog'lanishida qismlarni bir-biriga mos bo'lgan yaxlit tasvirlab ko'rsatishdan iborat bo'ladi. Shuning uchun amaliy ishning ketma-ket bosqichlar bilan olib borish maqsadga muvofiqdir.

Avvalo, manzarani diqqat bilan kuzatib, uni tahlil qilib olinadi. Kompozitsiyani ijodiy masalalari, asosan manzarani kuzatish vaqtida hal etilgan bo'ladi, ya'ni manzara o'rtasida uzviy bog'lanish bo'lib, hamma narsa birgalikda, yaxlit bo'lib ko'zga yaqqol tashlanib turmog'i lozim. Lekin unga har xil nuqtalardan qaraganda umumiy ko'rinishi ham, qismlarning o'lchamlari va nisbatlari ham o'zgarib boshqacharoq ko'rinib qolganini sezish mumkin.

Demak, manzara tasvirining ta'sirchan bo'lishi va undan ko'zlangan maqsadga to'la erishish uchun tasvirlangan manzaraga nisbatan eng qulay va qiziqarli ko'rish nuqtasini topish kerak. Buning uchun har xil joyga o'tirib yoki turib, naturaga yaqinlashib yoki uzoqlashib qarab ko'rish kerak bo'ladi. Bunda har gal kuzatuvchi ko'zlarining balandligi o'zgarishi bilan birga ufq chizig'i va ko'rish markazi o'zgarib turadi. Qo'yilgan natyurmortga nisbatan eng yaxshi ko'rish nuqtasini topib, ufq chizig'ini shunga muvofiq belgilab olish muhim ish bo'lib, tasvirini surat tekisligida to'g'ri joylashtirish bir qator masalalarni hal etishni talab qiladi. Shuning uchun ishni boshlashdan oldin bir necha hajmli xomaki rasm bajarib ko'rish maqsadga muvofiqdir.

Chizilgan eskizlardan eng muvaffaqiyatli chiqqanini tanlab, shu asosda katta haqiqiy tasvir boshlanadi. Endi haqiqiy surat tekisligiga nisbatan qanday kattalikda olinishiga alohida e'tibor berilishi lozim, chunki ayrim narsalar

tasviri juda katta bo`lib ketib, hamma predmetlar sig`may qolishi mumkin. Yoki narsalar tasvir formatga nisbatan juda kichik bo`lib qolib atrofida bo`sh joy qoldirilsa, natyurmortning ma`nodorligi yo`qoladi.

Tasvirni qog`oz yuzasidan to`g`ri joylashtirish masalasi hal bo`lgan har qanday tasviriy san`at asarining poydevori bo`lgan chiziqli rasmni boshlasa bo`ladi. Qo`yilgan natyurmortning umumiy holati, printsiplari aniqlangach, qog`oz yuzasida uning umumiy o`lchamlari yengilligi va balandligi yengil-yelpi chiziqilar bilan belgilab chiqiladi. Har bir narsaning umumiy shakli qismlarning nisbiy o`lchamlari va predmetlarning asoslari orasidagi masofalar ham ohista chiziladi. Bu ishlar qalamni qog`oz yuzasida tez-tez yurg`azib, natyurmort bilan taqqoslab turib bajariladi.

Har qaysi predmetning o`zicha shakli, katta-kichikligi, tutgan o`rni aniq bo`lgandan keyin, ularning tuzilishini tahlil qilib, sinchiklab kuzatib, u shakllardagi perspektiv qisqarishlar kuzatiladi. Predmetlarning shaklini tahlil qilish chiziqli rasm ishlashda g`oyat mas`uliyatli bosqichdir, chunki u rasm ishlovchidan mantiqiy fikr yuritishni va obrazli tasavvur qilishni talab etadi.

Pedagog P.P.Chistyakov: "Rasm solmoq fikr yuritmoq demakdir" –deb bejiz aytmagan. Har bir o`tkazilgan chiziq qandaydir aniq fikrning ifodasi bo`lmog`i lozim. Shunda narsalar shakli, qismlari orasidagi mutanosiblikni, konstruktiv tushunishni osonlashtiradi. Ayrim narsalarning konstruksiyasi deganda uning qismlari orasidagi ichki bog`lanishlarni, tashqi ko`rinishini ifodalovchi sinchini tushunishi kerak.

Predmetlarning surat tekisligida joylashtirish vaqtida, albatta ularning asoslarini to`la chizib chiqish kerak. Bu tadbir har qaysi predmetning o`rnini va alohida narsalar o`rtasida qolgan masofani to`g`ri ifodalashga yordam beradi.

Narsaning ikkinchisiga o`yimb kirgandek tuyulib qolishiga yo`l qo`ymaydi. Umuman, hajmdor narsalarning rasmini chizganda, ularni shishadan yasalgan tiniq deb faraz qilib, uning ko`zgayaqqol ko`rinmaydigan jihatlarini ham bilinar-bilinmas chizib chiqish maqsadga muvofiqdir. Chiziqilar vositasida hajmlarning chegaralarini belgilash bilan birga ularning shakllarini yanada aniqroq bo`lishiga erishishning yana bir yo`li yirik shtrixlar bilan shaxsiy va tushuvchi soyalarni qoralab olishdir. Bu tadbir narsalarning mutanosibligini yanada ta`kidlash va shakllarini aniqroq tasvirlashga olib keladi.

Manzaradagi narsalarning fazoviy holati va hajmini realistik tarzda tasvirlash uchun ularning qay holatda turganini aniq chizish bilan bir qatorda perspektiva va yorug`-soya qonunlarini puxta bilish va ularni amalda qo`llash yuzasidan ma`lum ishlar olib borish kerak bo`ladi. Predmetlar shaxsiy va tushuvchi soyalarning chegaralari topilgandan keyin, har bir narsaning yorug` soya, siyrak soyalari birma-bir ranglar yordamida ishlab chiqishga o`tiladi.

Har bir narsaning hajmdorligi va materialni haqqoniy qilib tasvirlash uchun natura bilan tasvirdagi soya, yarim soya va reflekslarning nisbiy munosibligiga erishishga harakat qilish kerak. Buning uchun esa manzaradagi eng to`q soya yorug` erlarni aniqlab olib ana shu eng to`q soyadan boshlash lozim. Ana shu paytda manzara rangiga xos umumiy och to`qlikni to`g`ri aniqlash g`oyatda muhim. Buning uchun natyurmort yoniga bironta qop-qora narsa qo`yib qaralsa, eng quyuq soya ham unga nisbatan oqishroq bo`lib ko`rinadi. Agar shu narsa natyurmort tarkibida bo`lganda, qoralashni o`shandan boshlash va qora qalamni bor imkoniyatidan foydalanish lozim bo`ladi.

Manzaradagi hech bir narsa qoraligi baxmalga teng kelmasligini hisobga olib, soyalarni bir oz kuchsizroq tonlarda berishimiz kerak. Xuddi shu yo`l bilan manzaradagi eng yorug` erning och-to`qligi darajasini aniqlasa bo`ladi. endi manzara yoniga aniq narsa, oq qog`oz parchasi yoki bir bo`lak bo`r qo`yilsa bas, manzaradagi eng yorug` dog`ni ham taqqoslash imkoniyati tug`iladi. Alohida predmetlarning yorug` va soya erlarni taqqoslash vaqtida albatta, ularni fonga nisbatan qanaqa ko`rinib turganini aniqlash zarur. Odatda, predmetning soya tomonidagi fon ochroq, yorug` tomonidagi esa, aksincha to`qroq ko`rinadi. Bu yorug`lik kontrasti bo`lib, rasm chizilganda uni albatta hisobga olish kerak.

Predmetning yorug` tomonidagi to`qroq soya tomonini ochroq qilib tasvirlash, natyurmortdagi yorug` va soylar qarama-qarshiligini yaqqol ko`rsatishga yordam beradi. Narsalardagi soya, yarim soya, refleksning har birini och-to`qlik darajasiga monand qator o`ziga xos ranglar bilan ranglar chiqish, chiziqilarning va aynan shu narsaning shakliga monand ranglar yo`nalishni topishga harakat qilish kerak.

*Барчиной Курбонова, Гавхарой Сатторова
(Фергана, Узбекистан)*

MANZARA TASVIRLASH VA UNDAGI KOMPOZITSION YECHIMLARGA ERISHISH

Tabiat go`zalliklarini sevish har bir kishiga xos xususiyat. Ayniqsa tasviriy san`atni rangtasvir turidagi manzara asarlarida aks ettirilgan tabiat ko`rinishlari insonda ma`naviy go`zalliklarning shakllanishida muhim rol o`ynaydi.

Manzara janrida kompozitsiya–asarni tuzish uning qismlarini mazmunga javob bera oladigan qilib moslashtirish katta ahamiyatga egadir.

Rassom uchun eng asosiy bo`lgan markaz, kompozitsiya tuguni, ikkinchi darajali qismlarning unga bo`ysundirishdir. Kompozitsiya ustida ishlash badiiy obraz yaratish yo`llari va vositalarini izlash, rassom g`oyasini eng yaxshi gavdalantirish yo`li va vositalarini izlashdir. Bu mavzuni tanlash, syujetga mos o`lchamli sath (tasvir ishlanadigan yuza) tanlash, masshtablar va nisbatlarni moslash, asarga to`g`ri tus va rang berishdir.

O`zbek manzarachi rassomlarining ishlarida ko`proq jonajon yurtimizni go`zal tabiati, qishloqlari tasvirlanadi. O`zbek manzarachi rassomlari uchun tabiatni boricha tasvirlash, uning eng go`zal, rang–barang qismlarini aks ettirish xosdir.

Insonda tabiatga muhabbat uni tushunishdan uning go`zalliklarini anglashdan, tabiat bilan munosabatga kirishishdan boshlanadi. Zero tabiat insonda kuzatuvchanlik, sezgirlik kabi tuyg`ularni uyg`otadi, inson tabiatdan faqat zavqlanishni emas, balki uni yaxshi tushunishni ham o`rganadi. Tabiat insonda Vatan tuyg`usini uyg`otadi, uni mehnat va jasoratga undaydi, juda ko`p tuyg`ularni kamol toptiradi, hamda ko`p narsalarni talab qiladi.

Madaniyatli, ma`naviy kamol topgan inson uchun o`z yurti tabiatining muhofaza qilishi hayotini va faoliyatini uzviy qismiga aylanishi kerak. Bugungi kunda manzarachi rassomlar oldida turgan vazifalardan biri yuqoridagilarga asoslanishi lozim. Rassom rang vositasi yordamida ona tabiatni tasvirlash bilan birga, o`zining ezgu g`oyasini insonparvarlik g`oyalari xizmat qilinishini ham ta`minlashi zarur. Aks holda o`z asaridagi tasvirlangan voqealik kishilarni e`tiborini jalb qilmay, quruq, yoqimsiz tasvirga aylanadi xolos.

O`zbekistonning tabiati, qishloqlari ko`plab rassomlar tomonidan aks ettirilgan bo`lishiga qaramay, bu mavzu o`zini dolzarbligini hozirda ham yo`qotgani yo`q. Chunki har bir rassom o`z Vatanini tabiatini o`ziga xos bo`lgan his-tuyg`ular bilan in`ikos etadi. Masalan, bir joyni tasvirlangan ikkita manzara asarini kuzatar ekanmiz, ikkala kartinada ham aks etgan tasvirlar bizga ikki xil tarzda ta`sir etadi. Zero bu ikkala kartinada rassomlarning ikki xil qarashi, o`ziga xos usullari, go`zallikni o`zi qanday in`ikos etsa, shunday tasvirlashganini guvohi bo`lamiz.

Har bir rassom o`z asarlarini yaratar ekan, albatta milliy g`oyalirimizda aks etgan bunyodkor g`oyalarga amal qilishi, Vatan tuyg`usi o`zlarida yangi shakllangan bo`lishi zarur. Albatta rassomdan uning badiiy-ijodiy mahorati ilg`or g`oyalarga intilishini aks ettirish uchun ular tabiatdan kompozitsiya yechimlarini his etish, sezish, fikrlash, ko`rish orqali topishlari mumkin.

Manzara ishlash uchun avvalo uning kompozitsiyasi ustida izlanishlar olib borish lozim. O`zbek rassomlari orasida o`zbek hovlisi haqida manzaralarni R.Axmedov ijodida ko`p uchratish mumkin. Rassom o`z manzaralarida o`zbek qishlog`i yoki hovlisini tasvirlashda milliylikka juda katta e`tibor berganini ko`rishimiz mumkin. Uning "O`zbek hovlisi" (1958 y. Mato, moybo`yoq. 60X80), "Xumson bahori" (1962 y. Karton, moybo`yoq. 56X47), "Oqtosh qishi" (1970 y. Karton, tempera. 79X60), "Qish" (1975 y. Mato, moybo`yoq. 100X84), "Oqtosh bahori" (1976 y. Mato, moybo`yoq. 150X100), "Kuz" (1975 y. Karton, tempera. 71X97,5), "Oltin kuz" (1977 y. Mato, moybo`yoq. 100X60), "Qorli tog`lar" (1976 y. Mato, moybo`yoq. 45X45), "Oqtosh" (1977 y. Mato, moybo`yoq. 65X40), kabi manzara janrida yaratgan asarlarida uchratishimiz mumkin. Rassom tabiatni aks etirish bilan birga o`zbek qishloqlarini milliy qiyofasini yaratgan. Uning asarlarini tomosha qilar ekanmiz, ularda tasvirlangan har bir detal bizga tanish va insonda ko`tariki kayfiyatni uyg`otadi.

Manzara janrida ishlashni ko`pincha oddiygina ommabop ish deb hisoblaydilar, rassomdan kuchli malaka talab etmaydigan ish deb noto`g`ri fikrlaydilar. Vaholanki, aslida manzara rangtasvirida chuqur obrazli ko`rinish yaratish bu oson emas, va rassomga u chuqur ijodiy qoniqish xosil qiluvchi hissi yot beruvchi.

Manzara kompozitsiyasi ustida ishlash eng qiziqarli e`tibor tortuvchi motiv tanlashdan boshlanadi. Bu ma`noda esa eng avvalo etyudlar bajarishda yoki manzara materiali ustida ishlagandi asosiy vazifalarni belgilab olish ham muhimdir.

So`zsiz etyud yozish manzara kartinasi ustida ishlashga nisbatan albatta engilroqdir. Biroq etyudga nisbatan ham ancha jiddiy munosabatda bo`lib, tevarak atrof-muhit haqida tasavvurlarini kengaytirish va uni kasbiy mahoratni oshirish mukammallashtirish vositasi sifatida qarash kerak.

Mashhur manzarachi rassomlarning ijodi bizni yangi g`oyalari bilan o`ziga tortadi. Unda tomoshabin ustaning shaxsini aksini ilg`ab oladi, uning individual (pocherki) chizgisi, bu bilan u o`zining xissiyoti, kayfiyati estetik g`alayonlarning, tabiatning ta`sirida go`zallik ta`sirida aks etadi.

Mashhur manzarachi rassomlarni barcha jihatlarini o`zlashtirish ularga to`liq bog`lanib qolish, taqlid qilish, begona kompozitsiyalarga suyanib qolish yaramaydi.

Tabiatdagi go`zallikni ko`ra bilish ko`nikmasi, yangilikni idrok etish bizning davrimizga xos xarakterni topish ko`plab rassomlar ijodida ko`rish mumkin.

Naturadagi eng qiziqarli g`oya topib olingandan so`nggina kompozitsion izlanishlar boshlanadi, etyudning o`lchami formati aniqlanadi.

Odatda tajribali rassomlar tayyorlab olingan formatdagi xolatda ishlash vazifasini qo`yadilar. Bu xolatda chizuvchining atrofida bor bo`lgan tabiat ko`rinishi g`oyani joylashtirishga to`g`ri keladi.

Boshqa rassomlar esa fikriy g`oyaviy izlanishlar olib boradi, tabiatni kuzatar ekan, ko`rish nuqtasini o`zgartiradi. Bunda ramka-kuzatkichdan foydalaniladi. Undan zaruruy (gorizontal, vertikal yoki yaqin kvadratga) format topishga yordam beruvchidir, shunga qarab material asos (xolst, qog`oz yoki karton), odatda bu etyudga chiqishdan avval tayyorlab olinadi. Yana shuni ham aytish mumkinki, yordam vositalarisiz ham, ko`z chamasi bilan zaruriy manzara qismini tanlab olish mumkin.

Etyud ishlash jarayonida tanlangan g`oyaning kompozitsiyasi, uning tonal va kolorit yechimi, naturadan chizilgan tasvir bilan taqqoslaniladi va bu xolda ayrim kamchiliklar chiziqli tasvirda, koloritda, kontrast va tongdagi kuchi, qaysiki oxirida manzaraning ifodaviyligi xal qiladi.

Manzara kartina yaratish mo`ljallanar ekan naturadan chizish bilan rangtasvirchining kuzatganlari va ta`ssurotlari aks etadi. Ko`p manzarachilar shunday ishlaydilar. Ba`zi bir rassomlarga ularga ma`lum bo`lgan xayoliy ta`ssurotlar orqali rang bilan ishlaydilar.

Naturadan ishlash kartina ustida ancha mushkul jaryon hisoblanadi, bajarilgan etyud esa kartina uchun yordamchi material bo`lib xizmat qiladi.

Kartina ustida ishlash jarayonida kartinaning chiziqli yechimi, tus va rangdagi eskiz bajariladi.

(O'rol Tansiqboyev. *"Jonajon o'lka"*)

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА

*Нигорахон Абдурахмонова
(Фаргона, Ўзбекистон)*

BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA SATXLARARO BOG'LANISHLAR

“Ta’lim to’g’risida”gi Qonunda ta’limning ravnaqi uning insonparvarligi, ta’lim va tarbiya tizimining uzluksizligi, ilmiyligi va dunyoviyliigi, ta’limda umuminsoniy va ilmiy qadriyatlarining ustuvorligi, davlat ta’lim standartlari doirasida hammaning bilim olishi uchun imkoniyat yaratilishi bilan belgilanishi bejiz emas.

Uzluksiz ta’lim tizimida boshlang’ich ta’lim muhim bosqich hisoblanadi va unda ona tilini o’qitish asosiy o’rin egallaydi. Ona tili dasturi quyidagi bilimlarni o’z ichiga oladi:

1. Savod o’rgatish, nutq o’stirish.
2. Fonetika, grammatika, imlo va nutq o’stirish.

Boshlang’ich sinflar ona tili ta’limi o’quvchilarda nutq faoliyatining asosiy turlarini o’stirish bilan bir qatorda, quyidagi muhim masalalarni ham hal etishni ko’zda tutadi:

Boshlang’ich sinflarda ona tilidan beriladigan bilimlar mazmunini o’zbek tilining tovush tuzilishi va yozma nutqda tovushlarni ifodalash usullari haqidagi, so’zlarning o’zgarishi va gapda so’zlarning bog’lanishi haqidagi, so’zlarning morfemik tarkibi va so’z yasalishi, so’zlarning leksik-semantik guruhi haqidagi, o’zbek tilining to’g’ri yozuv qoidalari va tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi bilimlar tashkil etadi. Berilgan bu bilimlar o’quvchilar nutqini o’stirishga xizmat qiladi.

Ona tili o’qitishning mazmuni va metodlari o’quvchilarga dastur talab qilgan hajmda puxta bilim berish, ko’nikma va malakalar hosil qilishga ko’maklashishi lozim.

Maktabni bitirib chiqqan yoshlar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning rang- barang jabhalarida, muloqot va munosabatning barcha turlarida o’zbek tilidan bemalol-erkin, samarali va to’g’ri foydalana olish, uning cheksiz imkoniyatlaridan to’laqonli bahramand bo’lish, zaruriy ko’nikma va malakalarga ega bo’lishlari kerak.

“Ona tili” darslarida o’quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo’naltirish lozim. Shuning uchun ushbu dastur va shu asosida yaratilajak darsliklarda Grammatik qoidalarni yodlatishdan voz kechish, ijodiy tafakkur tarzini shakllantirish, dars va mashg’ulotlarni o’quvchilarning nutqiy malakasini yuzaga keltirishga qaratish maqsad qilib olindi.

Ona tili ta’limi oldida quyidagi bosh maqsad turadi: ona tili mashg’ulotlari bolalarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq vaziyatiga mos ravishda og’zaki va yozma shakllarda to’g’ri, ravon ifodalash ko’nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Boshlang’ich sinflarda ona tilini o’rgatishdan asosiy maqsad bolalarning yosh xususiyati va yozma nutqini, tafakkurni o’stirish, ularda bilim olishga qiziqishni o’stirish, faollik, mustaqillik, mehnatsevarlik, qiyinchiliklarni yenga olish qobiliyatlarini o’stirish hisoblanadi. Bolalarning aqliy va nutqiy qobiliyatlarini muvaffaqiyatli o’stirish kelgusida fanlarni puxta o’zlashtirishga imkoniyat yaratadi.

Boshlang’ich sinflarda fonetika, grammatika, to’g’ri yozuv va nutq o’stirishdan beriladigan boshlang’ich ma’lumotlar o’rta maktablarda o’qitiladigan ona tili va adabiyot sistematik kurslarining materiallari bilan bog’lanadi va o’zbek tilining turli tomonlariga oid keng tushunchalarni qamrab oladi. O’quvchilar boshlang’ich sinflarda so’zlarning fonetik tarkibi bilan, so’zlarni bo’g’inlarga va ma’noli qismlarga bo’lish bilan, so’z turkumlari va gap turlari, gap bo’laklari bilan va bir qator to’g’ri yozuv qoidalari bilan tanishadilar. Dasturga ko’ra, o’quvchilarni so’zning leksik ma’nolari bilan, ya’ni sinonim, antonim va ko’p ma’noli so’zlar bilan tanishtirish ham ko’zda tutilgan.

Fonetika, leksika, grammatika, to’g’ri yozuvdan boshlang’ich bilimlarni o’zlashtirish jarayonida bolalarning fikrlash qobiliyatlari o’sadi; ular til hodisalarini tahlil qilishga, qiyoslashga, umumlashtirishga va guruhlashga, ulardan asosiylarini aniqlashga, o’z nutqlarida til birliklari – so’z va gaplarni to’g’ri qo’llashga o’rganadilar.

Boshlang’ich sinflar “Fonetika, grammatika, to’g’ri yozuv va nutq o’stirish” dasturi bosqichli izchillik tamoyili asosida tuzilgan bo’lib, fonetika, grammatika, imlodan beriladigan boshlang’ich ma’lumotlar yuqori sinflarda o’qitiladigan ona tili va adabiyot materiallari bilan uzviy bog’lanadi. Ushbu dastur “Tovushlar va harflar”, “So’z”, “Gap”, “Bog’lanishli nutq” va “Husnixat” bo’limlarini o’z ichiga oladi. Dastur oxirida o’quv yili davomida o’rganiladigan imlosi qiyin so’zlar alifbo tartibida beriladi.

Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his, kechinmalarni ifodalashda muhim o’rin tutadi. Til jamiyat a’zolarining bir-biri bilan o’zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillasha, fikr shunchalik aniq, ta’sirchan ifodalanadi. Maktabda ona tilini chuqur o’rganish zarurati tilning mana shu asosiy vazifalaridan kelab chiqadi.

K.D.Ushinskiy boshlanigich maktab o’quv predmetlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet hisoblaydi. «Ajoyib o’qituvchi bo’lgan ona tili bolaga ko’p narsani o’rgatadi,.. Bola ikki - uch yil ichida shuncha ko’p narsani o’rgatadi ...Bola ikki – uch yil ichida shuncha ko’p narsa o’rganadiki, ko’p narsa bilib oladiki, 20 yil kun bilan metodik jixatdan juda to’g’ri o’qiganda ham uning yarmicha o’rgana olmaydi. Ona tilini ulug pedagogligi ham ana shundadir», deydi. SHuning uchun ham boshlangich sinflarda ona tilini o’rganishga katta ahamiyat beriladi.

Ona tili - nutq: o'qish va yozish sohasidagi ko'nikma va malakalar o'quvchilar o'quv mehnatining zaruriy sharti va vositasi hisoblanadi. Bola o'qish ko'nikmalarini egallash bilan, birinchi navbatda o'z ona tilini o'rganishi zarur. Chunki ona tili bilimdonlikning, aql -idrokning kalitidir. Ona tili boshqa fanlarni vositasi hamdir, jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o'rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uygotishda ham alohida rol o'ynaydi.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotlarni, gazeta, jurnallarni o'qigan bola o'zida eng yaxshi hislatlarni tarbiyalab boradi. Muomala madaniyatini egallaydi.

Ona tili boshlangich sinfda asosiy o'rinni egallar ekan, har bir o'quvchida ona tiliga qiziqish va muhabbatni tarbiyalash zarur.

Boshlangich sinflarda ona tili mashg'ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qish, yozuv, grammatik materialni o'rganish, kuzatishlar hamda o'quvchilarning ijtimoiy faoliyatlari bilan bogliq holda, ularning ogzaki va yozma nutqini o'stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o'rgatish, ya'ni ularni elementar o'qish va yozishga o'rgatish, bu ko'nikmalarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til normalarini, ya'ni imloviy va punktuatsion savodli yozuvni, orfoepik to'g'ri talaffuzni o'rganish nutq va uslubiy elementlarni egallash.

4. Grammatika, fonetika, leksikadan nazariy materiallarni o'rganish, tildan ilmiy tushunchalarini shakllantirish.

5. O'quvchilarni o'qish va grammatika darslari orqali badiiy, ilmiy-ommabop va boshqa adabiyotlar namunasi bilan tanishtirish, ularda tabiiy asarni idrok etish ko'nikmasini xosil qilish. Bu vazifalarning hammasini boshlangich sinflarda ona tili predmeti hal etadi va boshlangich sinflar ona tili dasturida aks etadi. Dastur davlat xujjati bo'lib, unda o'quv predmetining mazmuni va xajmini, shuningdek, shu predmetdan bilim, ko'nikma va malakalar darajasiga qo'yilgan asosiy talablarni belgilaydigan bo'ladi. Dastur talablarini o'qituvchi va o'quvchilar bajarishlari shart, uni kengaytirish va qisqartirishga yo'l qo'yilmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. K.Qosimova, Safo Matchonov, Xolida G'ulomova va boshqalar. "Ona tili o'qitish metodikasi". – Toshkent, 2007.
2. T.G'afforova, SH.Nurullaeva, Z.Mirzahakimova. 1-sinf "O'qish kitobi". "SHarq" nashriyoti – matbaa. – Toshkent, 2012.
3. T.G'afforova, SH.Nurullaeva, Z.Mirzahakimova. 2-sinf "O'qish kitobi". – Toshkent, 2012.
4. M.Umarova, SH.Hakimova. 3-sinf "O'qish kitobi". – Toshkent, 2012.
5. T.G'afforova, M.Umarova, SH.Nurullaeva. 4-sinf "O'qish kitobi". – Toshkent, 2011.
6. Davlat ta'lim standarti.
7. www.pedagog.uz.

*Вікторія Азіляр Туклер
(Київ, Україна)*

ВИХОВАННЯ БАЗОВИХ ЯКОСТЕЙ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯК ПРЕРОГАТИВА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сучасні наукові уявлення про дошкільний вік, прийоми та методи виховання базових якостей особистості, залежність розвитку дитини від соціальних умов та навколишнього середовища обумовлюють необхідність уважного і дбайливого вирішення проблем вирішення дошкільного дитинства, пошуку нових, відповідних сучасним вимогам підходів до розвитку дитини.

Згідно із оновленим варіантом Базового компонента дошкільної освіти України – Державного стандарту, однією із основних засад у дошкільній освіті є створення сприятливих умов для формування її базових якостей, до складу яких входить – ініціативність [2, с. 1].

У складовій освітній лінії «Особистість дитини» передбачено перелік необхідних для формування базових якостей особистості: довільність, самостійність і відповідальність, креативність, ініціативність, свобода поведінки і безпека, самосвідомість, самоставлення, самооцінка [2, с. 7].

Для нашого дослідження, вагомим значення має доробок дослідниці Кононко О., яка вклала значний внесок у вивченні процесу становлення особистості в дошкільному дитинстві, зокрема, вона охарактеризувала психологічні механізми розвитку особистості.

У становленні особистості дитини дошкільного віку має значення життєва активність, яка пов'язана з такою категорією як домагання. За думкою Кононко О. домагання визначається, як потреба людини бути визнаною іншими – рушійна сила її розвитку і водночас показник наявності (відсутності) продуктивних змін в онтогенезі. Домагання – глобальніший і узагальненіший механізм розвитку особистості, ніж мотиви. Мотиви можуть мати ситуативний характер, відповідно дана психологічна якість є уставленим особистісним

утворенням, вираженням потреб, прагнень суб'єкта життя, домагання – найважливіша складова особистісної активності, оскільки вони виступають вагомим аспектом самовираження [8, с. 86-92].

Видатний психолог Люблинська А., стверджує що умовою гармонійного розвитку особистості є її самовираження, здатність у самореалізації власного «Я», адже це надає можливості суб'єкту оцінювати свої сили, мотивує у самопізнанні, бажанні визначитися серед інших, самоствердитись [9, с. 216-228]. Потреба у самовираженні може бути різною і виявлятися в різних формах: у самолюбстві, прагненні демонструвати себе іншим, апробувати різні тактики поведінки. Чим слабшою є здатність людини опанувати своє внутрішнє «Я», тим вагомим для неї є момент зовнішньої виразності її поведінки. Як зазначав М. Бахтін, здатність до внутрішнього опанування пов'язана з діалогічністю свідомості людини, яку слід розвивати [3, с. 424].

Кононко О. наголошує, що в самолюбності виражається спосіб активності особистості, її позиція у житті, ідеали, цілі у житті. Дана якість надає можливість особистості проявити себе, орієнтує починання особистості на успіх, спонукає проявляти свою моральну активність, суб'єкт виражає рушійну силу свого «Я» та відповідність себе з іншими людьми. Негативні прояви самолюбності проявляються у невпевненості або у визнанні своєї особливості, характер самолюбності визначається зовнішніми оцінками. За визначенням Лісіної М., загальну самооцінку вона пов'язує із цілісним ставленням дошкольника до самої себе та характеризує її за якісними характеристиками. На погляд автора, самооцінка виражає ставлення дитини до успіху як окремої дії.

На нашу думку, роль дорослого у становленні адекватної самооцінки займає вирішальне значення, адже оточуючі встановлюють місце особистості у суспільстві, надають орієнтуюче сприйняття себе з іншої сторони, наділяють еталонами, знаннями про середовище існування. Незадовільна оцінка дорослих викликає переживання дитини, очікування допомоги дорослого, його дій та настанов, порівняння з іншими [7, с. 40].

Значущою, для дослідження особливостей становлення особистості в ранньому онтогенезі є твердження наукової психології про те, що мірою розвитку особистості є самостійність, як інтегральна якість особистості в складі якої прослідковується ініціативність, виявлення ставлення до життя [1, с. 317-347].

Власний погляд у вихованні дитини дошкільного віку висловив І. Бех, зокрема щодо самостійності, дослідник визначив вплив правил та контролю дорослого та його підкріплення позитивною або негативною поведінкою. [5, с. 283-298]. Правила стають основою для поведінки як самої особистості так і для оцінки оточуючих, таким чином, правила стають загальними. На думку Беха І., найоптимальнішою формою роботи для розвитку вольових властивостей у дошкільників створює гра, під час якої дитина реалізує власні потреби із внутрішнім «Я». «Гра, – пише Л. Виготський, – безперервно, на кожному кроці створює для кожної дитини вимоги діяти наперекір безпосередньому інтересу, тобто діяти наперекір опору, безпосередньо хочеться побігти – це цілком зрозуміло, але ігрові правила змушують мене зупинитися» [6, с. 71].

Видатний психолог Бех І. стверджує, що у формуванні особистісних якостей велике значення має емоційне сприйняття об'єктів, смислове переживання методів, прийомів, об'єктів [4, с. 51].

За даним рядом праць дослідники пов'язують декілька понять, таких як «виконавська активність», «самодіяльність», «творче начало» [10, с. 418].

Самодіяльність визначається психологами як вища за виконавську активність форма самостійності, де дитина реалізує набуті навички, вносить практичні дії та елементи ініціативи. Особливістю проявів самостійності дітей дошкільного віку є дії які дитина приймає без сторонньої допомоги. Елементарні виявлення творчості є становлення найвищої міри розвитку самостійності дитини [7, с. 84].

Видатний науковець у галузі психології Бех І. зазначає, що зроблений вчинок диною повинен займати велике значення в його житті, яке визначає сутність майбутньої дорослої людини, її відношення до оточуючих та навколишнього світу. Розвиток психічних якостей особистості відбувається у повторенні вчинків, в яких педагог використовує такі методи і прийоми, які б відклалися у свідомості дитини і набули сталого характеру [4, с. 59]. Дієвим, для формування якостей особистості за його переконаннями є «позитивна оцінка діяльності дитини», даний метод сприяє виникненню відчуття задоволеності собою, потребу в подальшому виконанні запропонованих дій, для того щоб діяльність набувала особистого значення. Таким чином, встановлюється домінуюча поведінка особистості [4, с.59].

Особливого значення набуває формування творчого спрямування особистості. В дошкільному періоді розвитку присвячено багато досліджень творчого спрямування, які знаходимо в працях І. Беха, Л. Божович, Л. Виготського, П. Гальперіна, А. Запорожця, А. Леонтєва, С. Рубінштейна, Д. Ельконіна та ін., наукові погляди ґрунтуються на формуванні креативної людини та особливості її педагогічного впливу. Дослідження доводять вроджених проявів творчості, взаємозв'язок із пізнавальною активністю та необхідність їх раннього розвитку.

Чисельні дослідження присв'ячені питанню психологічному розвитку дитини як основи творчості (І. Бех, Л. Божович, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Кононко, В. Котило, В. Кузьменко, С. Кулачківська, С. Ладивір, С. Максименко, В. Мухіна, Т. Пироженко), фізіологічні і психологічні особливості розвитку дошкольника (О. Кочерга), суспільна адаптація, також у ігровій діяльності (Л. Артемова, О.Кононко, Т. Пироженко, Т. Поніманська, К. Карасьова, О. Кошелівська), розвиток комунікативної творчості (А. Богуш, Н. Гавриш), прояви творчості у ознайомленні з навколишнім та природою (Г. Белеєнка, О. Половіна, Т. Науменко), творчість у руховій активності (О. Богініч, Е. Вільчковський, Л. Сварковська, Н. Семенова, А. Шевчук) [5, с.191].

Вітчизняна дослідниця проблеми творчості С. Сисоєва, на основі аналізу низки праць, визначає якості творчої особистості: оригінальність, схильність відхилитися від шаблону, наполегливість, ініціативність, високий рівень самоорганізації, працездатність, готовність ризикувати, потреба у інтелектуальній праці, незалежність суджень, почуття гумору, сміливість тощо [13, с. 125-126].

У процесі дослідження О. Семенова помітила, що добре апробований в дошкільному дитинстві досвід рольових ігор призводить до розвитку свого власного «Я» та «Я» уявного. Потреба особистості у вираженні себе в сюжетно-рольових іграх зумовлена необхідністю для дошкільника знаходитись в власному світі уяви та фантазування, та як спосіб їх вираження у реальності – діяльність, провідна з яких іграва [5, с.192].

Проблема формування ініціативності, розглядається педагогами і психологами як в історико-педагогічній спадщині, так і в сучасних дослідженнях. Їй присвячені роботи видатних педагогів минулого Я. Коменського, Й. Песталоцці, А. Дістервег, К.Ушинський, М. Макаренко.

Сучасні дослідження розглядають ініціативність з різних аспектів у дослідженнях Р. Канаєва, О. Косачової, О. Подд'якова Г., Р. Тімканова, О. Трошкіна. Проте, віковий діапазон у дослідженнях привертають увагу школярі та студенти, цільове вивчення дошкільного віку залишається нерозглянутим.

Аналіз досліджень, які розглядають ініціативність доводять до висновку, що для оптимального розвитку дитини, на неї не повинні тиснути дорослі, нав'язуючи свої переконання, а тільки взаємини направлені на пробудження внутрішньої активності, самостійності та творчості дошкільника виховують її як особистість.

Сучасна педагогіка не розглядає питання формування потреб людини, її внутрішніх спонукань. Свою думку, щодо стану виховання потреб висловили В. Симонов і П. Ершов: “Погоджуюсь з тим, що виховання є формуванням суспільно ціннісних потреб, ми передусім виявляємо надзвичайну обмеженість наших реальних знань про цю сферу вищої нервової (психічної діяльності) людини ... виховання і досі залишається переважно мистецтвом, і видатні представники цієї галузі людської діяльності — Макаренко, Корчак, Сухомлинський — постають перед нами скоріше в образі “художників” ніж “інженерів” людських душ. Справжня наукова теорія виховання у загальноприйнятому значенні слова “теорія”, як і раніше, залишається справою майбутнього” [12, с. 145].

Основними методами у формуванні особистості, які вважаються природними є наслідування і ідентифікація, дані психологічні механізми є усвідомленими, за яких усвідомлюються норми та правила поведінки [4, с. 119-122].

У сучасній психології та педагогіці не визначено єдиної методології формування особистості, вона розглядається у вузьких напрямках. Низка українських психологів є прихильниками ідеї спонтанності та самоактуалізації у вихованні, за ствердженням А. Маслоу самоактуалізація – “розвиток зсередини” , не враховуючи соціальних та історичних чинників.

Видатний дослідник у галузі психології Бех І. зазначає, що особистісні якості це емоційні переживання, які перетворюються в почуття, спонуки до поведінки, діяльності. Дані форми становлять суть розвитку особистісних якостей. Таким чином, проявляючи особистісні якості відбувається перехід від довільної поведінки до свідомої, соціально нормованої [4, с.131].

Протиріччя у потребі суспільства ініціативної та сформованої особистості, недостатньо розробленому методологічному інструментарію, потребує розробки відповідної методологічної концепції співробітництва між вихованцем та педагогом, розробка методів та прийомів які впливають на самосвідомість, до пізнавального, творчого розуміння суспільних потреб [4, с.126].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альбуханова-Славська К. Методологический аспект проблемы субъективного // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С.317-347; Леонтьев Д. Очерк психологии личности. – М.:Смысл, 1993. – 42с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти. – К., 2012.
3. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
4. Бех І.Д. Від волі до особистості: монографія. – К., 1995. – С.202.
5. Бех І. Особистісно зорієнтовані технології виховання // Психологія і технологія життєтворчості. – К.: ІЗМН, 1996. – С.283-298.
6. Виготський Л.С. Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка // Вопросы психологии. – 1966. – №6. – С. 71.
7. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). – К.: Стило, 2000. – 336 с.
8. Левин К., Дембо Т., Фестингер Л., Сирс П., Уровень притязаний/// Психология личности. Тексты / Под. ред. Ю. Гиппенрейтер, А. Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 86-92.
9. Люблинская А. Активность и направленность дошкільника // Хрестоматия по возрастной психологии. – М.: Институт практической психологии, 1996.
10. Люблинская А. Детская психология. – М.: Просвещение, 1971. – 418 с.; С.216-228.

11. Наука і освіта / Науково-практичний журнал Південно-національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського// № 10, 2014 / СХХV П. Педагогіка і психологія // Творчо спрямована особистість старшого дошкільника: сутність та характерні особливості. – С.190-193.

12. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент. Характер. Личность. – М.: Наука, 1984. – С.145.

13. Сисоева С. Основы педагогической творчости: Підручник / Светлана Александровна Сисоева. – К.: Міленіум, 2006. – 346 с.; С. 125-126.

*Дилшод Атамуратов
(Ургенч, Узбекистан)*

ATTITUDE TO THE FAMILY AND CONCERNING FAMILY EDUCATE IN SACRED BOOKS

Together with all the families, 97 percent of the population lives in the country, and the remaining three per cent - that is, alone, old-aged, orphans and some who are being brought –up charitableness homes, others who inhabit temporary in Uzbekistan from other countries, family members, friends, compatriots, various governmental and non-governmental organizations people. The results of scientists' research show uzbek peoples' responsibility for the family.

In this sense, the family is their own happiness and the happiness of the family, dreams, desires, goals and objectives of life as a common perception of himself as a man who fought for the holy place.

Social life, and at the same time the family as the most important element of his strength, stability has always been an integral part of the spiritual life of the Uzbek people, has become an important part. Our ancestors for thousands of years by the principles of family life does not have a specific code has been developed, it is a duty of all members of the family and the responsibilities, rights, and contribute to an appropriate degree of responsibility has been implemented.

Uzbekistan is a big family itself. In the East, they paid a great attention to their family and child-rearing. Many families with the strength and the moral qualities of the Uzbek people are always be honored. The moral purity of man dates back to family. For this reason, it should be treated him with very deep feelings. The fullness of the emergence of a healthy and harmoniously generation depends on family [2, 57].

If we look at the history of our people, the most valuable traditions, such as honesty, kindness diligence first of all human qualities occurs in the family. It is written in the holy book of Zoroastrianism "Avesta" about great importance to the issues of family and marriage of Ancient Khorasan, Azerbaijan and other nations in Central Asia. That book shows the sacred space of the family, the birth of children in the family, with their good intentions, stressed the spiritual maturity to be given to human happiness. A man has the right to marry at the age of 15. But firstly, a man must be produced by the material and the spiritual and physically strong to marry. If a man has an ability to leave offspring, but does not marry, he is forced to fire hot iron or a heavy iron chain belt to be labeled to walk [2, 39].

"Avesta" says, parents and guardians should be responsible for the marriage of their daughters. In the book of Vandidod - "good faith and holy law, his heart, they will tend to do better waiting for the spouse. The young girl should be perfect fit in every color, posture and gait. A fifteen-year-old girl has a good reputation, good faith marriage here," he says.

"Avesta" Zarathustra's youngest daughter Pourchistaning by Yamaspa dedicated wedding chambers marry well with the other couples are referring marry. Zoroastrianism is strictly prohibited divorce laws embody the dual loyalty. People who are in Mazda and other close relatives according to the wane are strictly prohibited to marry. Whoever violates this law, is sentenced to death. Zardusht asked Axura Mazda: - "What will you give for a fertile family?" He asked, "I can protect these people," he answered. So influential, large families and pregnant women were defended by the team of social protection. Families with many children are awarded from the state pension and women who had given birth to a son 2-3 times a year were awarded with a yellow camel and cow.

The issues of family is written in other sacred books, too. People were brought up based on Islamic values. The Marriage is one of the great things of Islam. Knowledge to create a family and follow them is regarded as a sacred work. Married couple is a company in the tour of the world. At an early age women are trained to construct the home affairs of the family. The position of men is considered along with the position of women in Islam. Islamic doctrines woman's family can be seen as a symbol of abundance and blessing. Woman is a symbol of purity. Husbands must be in good manners to their wives. Holy books says to be in good manners with woman. It is said about such husbands to be good and prosperity of the world in the next pleasant land.

Islamic doctrines have clear ideas about the issues of divorce. If there is no harmony between the couple, trying to make it appear there is no benefit after divorce will be allowed. Even if the divorce is allowed by Allah, the Creator is not welcome [1, 65].

Indeed, among developed countries, the future of the state's position and potential outlook of a strong, well-educated, higher wisdom, who comprehend the duty and responsibility of the family and the society depends on the young generation. Therefore, the foundation of our society, which is the most important element of his family, who are given special attention by President I.A. 2012 "Year of the Family," 2015 "Senior Year," 2016 "Healthy Mother and Child" has been declared the year was not accidental. Today, all things that being done for our children are for their

bright future. But happiness is not only appointed with the wealth and property. A polite, knowledgeable and intelligent, industrious child is the greatest wealth not only of parents, but also the whole society.

USED LITERATURE

1. Иномова М. Оилада болаларни маънавий-ахлокий тарбиялашда миллий кадриятлар. – Т.: “Фан”, 1995.
2. Nishonova S. Komil inson tarbiyasi. – Т.: Istiglol, 2004.
3. Toxtaxodjaeva M. Pedagogika. Т.: “Iqtisod-moliya”, 2007.
4. Куръони Карим. – Т.: Чўлпон, 1993.

*Гулбаҳор Аҳмедова
(Фарғона, Ўзбекистон)*

BOSHLANG`ICH SINFLARDA INSHO YOZISH ORQALI IJODIY MUHITNING RIVOJLANISHI

Insho o'quvchining ma'lum bir mavzuni mustaqil ravishda ochib bera olish va o'z fikrlarini yozma shaklda to'g'ri ravon savodli bayon qila olish ko'nikma va malakalarini namoyish etuvchi ijodiy matn- kichik bir asardir. Insho arabcha so'z bo'lib, "yaratish" "bino qilish", "qurish" ma'nosini beradi. Hozirgi tilimizda bu so'zning ma'nosi ancha toratib, asosan o'quvchi va talabalar tomonidan yoziladigan "ijodiy yozma ish" ma'nosida qo'llaniladi. Ma'lumki, inshoning barcha turi ijodiy xarakterga ega, albatta ammo ijodiy tajriba xarakterdagi insholarda hayotiy voqearalar haqidagi shaxsiy mulohazalar o'z ifodasini topishi bilan birga, o'quvchilarning original ish-asar yaratishga intilishlari ham asta-sekin o'sib boradi. Shuning uchun bu xil yozma ishlarga nisbatan "ijodiy insho" turining qo'llanilishi bejiz emas. Insho muallifning ma'lum bir mavzu asosida o'z fikrlarini yozma shaklda bayon qiluvchi kichik bir asardir. Inshoda muallifning so'z qo'llash mahorati, fikriy tafakkuriy ko'nikmasi, bilim va dunyoqarashi savodi namoyon bo'ladi. Insho mazmun mohiyatiga ko'ra uch turga bo'linadi:

Adabiy mavzudagi insholar

Adabiy – ijodiy mavzudagi insholar

Erkin mavzudagi insholar.

Adabiy mavzudagi insholarga adabiyot darsligida qayd qilingan, o'qituvchi tomonidan tushuntirilgan mavzular asosida yoziladigan insholar kiradi. Muayyan badiiy asar yoki undagi qahramonlar haqidagi insho adabiy mavzudagi inshodir.

Adabiy – ijodiy mavzulardagi insholarga adabiyot darslarida o'tilgan ma'lumotlarga o'quvchining ijodiy munosabati (shaxsiy fikrlari) oq'shib ifodalanadigan insholar kiradi. Erkin mavzulardagi insholar adabiyot fani dasturida qayd etilmagan mavzularda yoziladi. Boshqacha aytganda o'quvchining ma'lum bir mavzuga oid bilimlari, axloqiy tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashi, fikr va mulohazalarini aks ettiruvchi insholar erkin insholar mavzusidagi insholardir. Bir metodist olimlarning ilmiy – uslubiy asarlarini, o'quv metodik qo'llanmalarni, boshlang'ich hamda umumiy o'rta ta'lim sinflarining darsliklarini tahlil qilganda, boshlang'ich sinfda o'quvchilarni insho yozishga o'rgatish borasidagi masalalarga alohida e'tibor berishimiz lozim. Sinov insholari o'rganilgan mavzularga doir bilimlarni, insho yozish ko'nikma va malakalarini sinash uchun yirik mavzular tugagandan so'ng, choraklar yoki o'quv yili oxirida, olimpiadalarda o'tkaziladi. Bundan tashqari ushbu darslikda inshoga epigraf tanlash xususida ham bir qator fikrlar bildirilgan. "Inshoning mazmuniga mos keluvchi mashhur hikmatli so'z, maqol, ibora yoki badiiy parcha epigraf deyiladi". Epigraf, odatda rejadan keyin, insho matnididan oldin, saxifaning o'ng chekkasiga yoziladi. Epigraf bo'lgan matndan so'ng (so'roq yoki undov gap bo'lmasa) nuqta qo'yiladi. Muallifi qavs ichida yoziladi. Inshoda epigraf bo'lishini qat'iy talab tushunmaslik kerak, u tamoman ixtiyoriydir. Lekin, mavzuga ichki mazmuniga xamoxang keluvchi epigraf bo'lsa inshoning badiiyligiga xizmat qiladi. Insho muallifining mahoratini ko'rsatadi.

Xuddi shu mavzuni, ya'ni inshoga epigraf tanlashni boshlang'ich sinflardan oq boshlab o'rgatish kerak. 8-sinf ona tili darsidagi 51 mashqni tahlil qilib ko'raylik.

51-mashq Jadvalni kuzating. Uning birinchi ustunida insho mavzulari, ikkinchi ustunida muayyan mavzularning mazmunini ochib beruvchi fikr, maqol, mashhur bayt, keltirildi. Insho mavzularga mos keluvchi fikr (epigraf)larni tanlang va bir-biriga bog'lang.

1 – jadval

T/r	Alisher Navoiy she'riyat quyoshi	O'zbekiston - Vatanim mening	Suv – hayot manbayi	Mehnat baxt keltirar
1	Besh asrkim, nazmiy saroyini Titratadi zanirband bir sher (A.Oripov)	Vatan,ona so'zi naqadar aziz Sensan, har narsadan, mo'tabar aziz (Uyg'un)	Suv zar, suvchi zargar (Maqol)	Mehnat, mehnatning tagi rohat (Maqol)

Xuddi shunga o'xshash mashqlarni boshlang'ich sinf darsliklarida ham kiritish kerak. Chunki bu mashqlarni bajarish mobaynida o'quvchilarda insho mavzusi, uning mazmunini ochib beruvchi fikrni bayon qilish malakasi

rivojlanadi. O'quvchilar qiynalmasdan mavzuni yoritishda xizmat qiluvchi rivoyatlar, hikmatli so'zlar, maqollardan insho yozish davomida misollar keltira oladilar hamda foydalana oladilar.

III sinf

Fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi.

Miqdoriy ko'rsatkich: 45-55 so'zdan iborat diktant yoza olish

Talablar:

a) imlo xatolariga yo'l qo'yimaslik

b) Ijodiy matnning mantiqiy jihatdan izchilligi.

Miqdoriy ko'rsatkich: 4-5 gapdan iborat bo'lgan matn (fikr ehtiyoji) bilan bog'liq mavzu asosida yaratish. Boshlang'ich sinf darsliklarini shunday tuzish kerakki, keyingi o'quv yillarida nomuvaffaqiyatliklarga uchramasin. Shuning uchun ham darsliklardagi mavjud nuqson va kamchiliklarni tuzatish va ularga oydinlik kiritish lozim. Shundaygina o'quvchilarning bilim malakasi mustahkam, xotirasi tiniq fikrlash doirasi keng bo'ladi va bu ta'lim – tarbiya jarayonini samarali bo'lishini ta'minlaydi. Har bir o'quv mashg'uloti, jumladan, insho yozish ham jiddiy mehnat talab qiladi. Insho yozish adabiy mehnat hisoblanadi. Adabiy mehnat kishidan juda katta aqliy va xissiy kuch-quvvat talab etadi hamda yetuk malakali bo'lishni taqazo qiladi. Ana shu talablarga rioya qilgan o'quvchilarda mustaqil fikrlash, so'z va material tanlash va to'plash ularni mantiqiy jihatdan o'zaro bog'liq holda ifodalash orfografiyaga e'tibor berish qobiliyati tez rivoj topadi, mehnat intizomi ham tarbiyalanadi. Umuman olganda, adabiy mehnat to'g'ri tashkil etilgandagina insho tarbiyaning samarali vositasiga aylanadi. O'quvchilarda insho yozishga qiziqish, havas, kuzatuvchanlik qobiliyatini o'stiradi, ko'rgan narsalari va o'qigan kitob, ertak hikoyaga to'g'ri baho berishga o'rgatadi. Boshlang'ich sinflar uchun tanlangan insho materiallari o'quvchilarda adabiy mavzuda, hayotiy tajribalar va tasviriy san'at asosida insholar yozish malakasini kamol toptirishga imkoniyat beradi. O'quvchilarda badiiy asarga mustaqil yondashish, uni mustaqil baholay olish, materiallarni umumlashtirish adabiy hodisalarni tarixiy jarayon bilan bog'lab o'rganish qobiliyatining o'sib borishi ham yuqori sinflarda turli mavzularda insho o'tkazish uchun imkoniyat yaratadi. Insho – o'quvchilarning fikrini bayon etish vositalari bo'lgan rivoyat va dialogni anglab olishlariga, o'quvchilarda ulardan foydalanish, fikrni izchil bayon etish, so'z va gapni o'z o'rnida ishlatish, ravon uslub malakasini hosil qilish va rivojlantirishga yordam beradi. Boshlang'ich sinflarda o'tkaziladigan chorak yakunidagi erkin mavzudagi insholar ham o'quvchilardan atrof-muhit tabiat odamlarning xarakteri, xatti-harakati, mehnat faoliyatining o'rganishni, shuningdek, ijtimoiy hayot va tabiat hodisalarini kuzatishni ular haqida fikrlashni talab etadi. Kuzatish asosida yoziladigan insholar o'quvchilarda Vatanga, muhabbat hissini tarbiyalashda, ularni nafasat olamiga olib kirishda muhim rol o'ynaydi, ta'limni hayot bilan bog'lash, o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish uchun xizmat qiladi.

*Тетяна Біліченко
(Глухів, Україна)*

ПРОСВІТНИЦЬКА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ С. РУСОВОЇ У ПЕРІОД ЕМІГРАЦІЇ

Процес інтенсивного формування української національної наукової педагогіки сягає у 20–40-ві роки ХХ століття, коли тоталітарний режим обірвав процес відродження української національної системи освіти та виховання, що мав місце в період «українізації» в УРСР. Розпочалася боротьба за збереження української культури, освіти, науки. Тому центр розвитку українського національного шкільництва та педагогіки перемістився за кордон. На нашу думку, значущої уваги науковців та педагогів-практиків сьогодні потребує історична ретроспекція розвитку саме української емігрантської педагогічної думки періоду 20–40 років ХХ століття. У цей період українське національне вчення продовжує свій розвиток завдяки таким педагогам як: М. Шаповалов, М. Грушевський, І. Огієнко, Н. Полонська-Василенко, Д. Антонович, В. Мазуренко, С. Сірополко та інші. У нашому дослідженні ми звернулися до аналізу їхньої спадщини, яка до сьогодні є головним шляхом розбудови української національної школи.

Окремою визначною постаттю у діяльності українських еміграційних кіл зазначеного історичного періоду була, безперечно, С. Русова, яка сформувалася як педагог і освітній діяч ще у кінці ХІХ століття. Вважаємо, що особливо цінною, була її творча діяльність саме у період еміграції [1, с. 28].

Як показало дослідження, після поразки національних визвольних змагань С. Русова не мала наміру покинути Україну, тому в евакуації уряду УНР 1920 р. участі не брала. Після кількох переїздів разом із Міністерством освіти (Вінниця, Рівне, Станіслав, Борщів та ін.) С. Русова у 1920 р. оселилася у Кам'янці-Подільському. У місцевій учительській семінарії та Кам'янець-Подільському державному українському університеті вона викладала педагогіку, опікувалася дитячим садочком при університеті та іншими дитячими установами. На початку 1921 року, через активну діяльність більшовицьких комісарів, які взяли на себе керівництво університетом, у ньому відбулися зміни, які фактично унеможливили нормальний навчальний процес. Було скасовано автономію цього навчального закладу. Професори не мали можливості провадити наукову та викладацьку діяльність. Почалося фізичне знищення свідомої молоді. Ці події спонукали педагога замислитися про еміграцію. У грудні 1921 р. С. Русова, разом із 14-річною онукою, нелегально перетнула кордон між радянською Україною і Польщею. З цього моменту для неї розпочався період еміграції.

Після дворічного перебування в Німецькому місті Баден та Чеському – Подебрадах, Софія Федорівна у 1923 році переїхала до тогочасного центрального осередку української еміграції – Праги (Чеська республіка), яка і стала її постійним місцем проживання. Сталось це на запрошення Микити Шаповалова (активний громадський та педагогічний діяч, співзасновник українських вищих шкіл – Української Академії Господарської академії в Подебрадах (1922 р.) і Українського високого педагогічного інституту імені Драгоманова у Празі (1923 року)).

Вісімнадцять років перебування за кордоном були сповнені для педагога матеріальною скрутою. Але, незважаючи на це, протягом 20–40 років ХХ століття у видавництвах Лейпцигу, Праги, Подебрадів, Філадельфії, Варшави, Парижа, Львова, Коломиї, Ужгорода, Мукачева, Чернівців вийшло друком 165 її друкованих праць. Серед них підручники «Географія. II. Західна Європа», «Географія. III. Позасередземноморські краї» (обидві – 1922 р.), «Курс французької мови для студентів Української Господарської Академії в Подебрадах» (1923 р.), «Дидактика» (1925 р.), монографії «Нова школа соціального виховання» (1924 р.), «Теорія і практика дошкільного виховання» (1924 р.), «Нові методи дошкільного виховання» (1927 р.) та ін. [2, с. 120–129].

Нами встановлено, що окрім підготовки монографій і підручників, Софія Русова займалася активною викладацькою діяльністю. Навіть за межами батьківщини викладала у вищих навчальних закладах, які були створені в Чехословаччині українською інтелігенцією. Так, в Українській господарській академії (Подебради) вона читала курс французької мови. В Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (Прага) – теорію та історію педагогіки, дидактику, дошкільне виховання, спецкурс «Національна школа Чехословаччини й інших слов'янських народів», вела факультатив із французької мови. Крім того, С. Русова активно співпрацювала з Українським інститутом громадознавства (з 1929 р. – Український соціологічний інститут), що мав науково-дослідницьке спрямування, та його автономними установами – заочним Українським робітничим університетом та Українським національним музеєм-архівом, які також було створено у Празі.

Дослідивши практичну діяльність доби еміграції Софії Русової, з'ясовано, що вона завжди багато працювала в сфері народного вчителства та підготовки професійно-педагогічних кадрів, тому центральне місце у роботі педагога в еміграції займала науково-педагогічна діяльність. Вона розгорталася в рамках участі С. Русової в роботі Українського громадського комітету (1922–1925 рр.). Саме на Різдво 1923 року М. Шаповалов вперше висловив свою мрію про організацію вищої педагогічної школи для підготовки освіченого українського вчителства. Ми вважаємо, саме з цього моменту, С. Русова разом з М. Шаповаловим, почала формувати Громадський Комітет, який повинен був готувати майбутніх вчителів. Члени цього комітету одними із найважливіших завдань своєї діяльності вважали заснування українських навчально-виховних закладів, наукових установ, видавництв, культурно-освітніх організацій. Така необхідність була продиктована кількома причинами. По-перше, прагненням українців, які мусили перебувати у еміграції підготувати кадри національно зорієнтованих фахівців для майбутньої незалежної соборної України. По-друге, наявністю серед нихі учених світового рівня, визначних державно-громадських діячів і педагогів (Д. Антонович, І. Горбачевський, С. Дністрянський, Д. Донцов, О. Колесса, С. Сірополько, С. Сміль-Стоцький, В. Старосольський, Ф. Щербина). Їхня праця потребувала свого продовження і за межами України. По-третє, великим скупченням у Чеській республіці української студентської молоді (у вересні 1924 р. їх кількість становила близько 1900 осіб) [3, с. 234].

Ми з'ясували, що у педагогічній творчості С. Русової періоду еміграції одним із центральних моментів стало формування ідеї нової української школи – єдиної, діяльної, обов'язкової і безплатної: такої, що базується на принципах активності, індивідуалізації, соціалізації, гуманізації, природо- і культуровідповідності виховання. Найголовнішою ознакою такої школи у працях С. Русової виступає її національний характер. У неї він визначається українознавчим спрямуванням змісту навчання, превалюванням у ньому рідної мови, географії та історії України, природо- і краєзнавства; пристосованістю до народного світогляду, до надбань національної культури в цілому. Підґрунтям виховної діяльності школи в незалежній Україні С. Русова проголосила культ своєї Нації і Батьківщини. Водночас наголошувала на потребі доведення шкільного життя до розвитку «в дітях широкого почуття симпатії до всіх людей, до якої б раси вони не належали, яку б віру не сповідували» [3, с. 235]. Тобто національний характер школи, за С. Русовою, виключає утиски й переслідування представників інших національностей. Нова школа повинна передусім дати дітям національне виховання, метою якого в широкому значенні виступає «відбудова Батьківщини», відродження й утвердження незалежної України. Цей національний виховний ідеал, на переконання педагога, не суперечить найвищим ідеалам культури й гуманності, тобто має загальнолюдський характер. Серцевиною національного виховання в новій українській школі і водночас його метою у вузькому значенні С. Русова вважала формування національно-патріотичної свідомості, що включає етнічне, національно-політичне, державно-патріотичне самоусвідомлення особистості. Саме така школа, за висновком педагога, не лише головний засіб для поглиблення знань, але й важливий чинник соціально-економічної і культурно-освітньої самореалізації народу, формування свідомого громадянина; джерело вільного розвитку дитини, виявлення її самостійних творчих сил.

Без сумніву, поданий матеріал потребує подальшого детального вивчення і наша увага буде зосереджена саме на глибокому педагогічному аналізі творчого доробку Софії Русової в період еміграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – 120 с.
2. Ліндфорс-Михалевич Н. Софія Русова (1856–1940) / Н. Ліндфорс-Михалевич // Наше життя. – 1990. – № 8. – 324 с.
3. Русова Софія. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К. : Поліграфкнига. – 2004. – 544 с.

*Неля Геращенко
(Глухів, Україна)*

МІСЦЕ І РОЛЬ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ МАЙСТРА ВИРОБНИЧОГО НАВЧАННЯ

Вирішення завдань якісного вдосконалення всіх сторін життя українського суспільства на основі прискорення економічного розвитку країни залежить від рівня трудової, політехнічної і професійної підготовки підростаючого покоління. Саме тому докорінне покращення трудової підготовки учнів є одним з головних завдань реформування системи освіти.

Важливу роль у зниженні затрат праці і коштів на одиницю продукції відіграють такі чинники: підвищення кваліфікації кадрів і матеріальної зацікавленості в результаті праці, раціональне розміщення підприємств по природно-економічних районах країни (регіонах), економія матеріалів і електроенергії, ліквідація втрат і невиробничих витрат робочого часу, науково обумовлене технічне нормування технологічних процесів, ефективне машино-використання протягом встановлених термінів служби техніки та ін. [1].

У цих умовах сам трудовий процес поєднує в собі багато різних видів діяльності, особливо фізичної і розумової. Виникає новий вид виробничої праці, який уже не можна назвати тільки фізичним або тільки розумовим. Постає питання про педагогічні кадри.

У нашій країні майстрів виробничого навчання готують професійно-педагогічні коледжі, індустріально-педагогічні технікуми, інститути, університети. З 1994 року в Україні запроваджено ступеневу безперервну систему вищої освіти [5]. «Безперервність» і «ступеневість» як тенденції в освіті визнані в усьому світі, проте реальні системи бувають різні, вони можуть мати досить принципові відмінності, що пояснюється традиціями кожної конкретної країни, рівнем розвитку її суспільства та іншими соціально-економічними факторами. Залежно від цього, різні системи можуть забезпечувати різний рівень ефективності від ступеневості та безступеневості [6].

Головна перевага зазначених тенденцій вищої освіти полягає в тому, що вони дозволяють визначити чітку адекватність між рівнями кваліфікації, яких потребує суспільна практика, та ступенями освіти, тобто кожна людина має принципову можливість крокувати від ступеня до ступеня, аж поки не досягне найвищої з них.

Аналіз навчального плану із підготовки майстрів виробничого навчання, побудованого за ступеневою системою, свідчить про те, що базується він на таких принципах [6]:

- етапність – передбачає поетапну підготовку фахівця;
- завершеність – на кожному етапі завершується підготовка фахівця певного рівня, тому можливе проведення державних екзаменів та вручення відповідного диплома;
- багатофункціональність – в умовах ринкових відносин основною якістю особистості стає її конкурентоспроможність, що досягається за рахунок набуття більш широких функцій;
- модульність – спецдисципліни за змістом є багатоваріантними, тому такою ж має бути підготовка майстра виробничого навчання, що передбачено навчальним планом;
- педагогізація – така спрямованість навчального плану, яка б сприяла формуванню професійних якостей майстра виробничого навчання.

У навчальному плані закладено загальноосвітню програму, причому на етапі молодшого спеціаліста вона передбачається як професійно спрямована, тобто здійснюється за певним профілем. На сучасному етапі розвитку вищої школи виникає необхідність і можливість удосконалення змісту профільної підготовки майстра виробничого навчання.

Необхідно відзначити, що потреба удосконалення змісту профільної підготовки стала об'єктом дослідження окремих вчених. Підтвердженням цьому є розробка змісту окремих навчальних дисциплін і циклів дисциплін [7].

З метою всебічного аналізу професійно спрямованої (профільної) підготовки студентів професійно-педагогічних коледжів та індустріально-педагогічних технікумів будемо розглядати як системний об'єкт. Необхідність системного підходу при вивченні даної проблеми зумовлена складністю й багатоаспектністю сторін досліджуваного об'єкта, його елементів і відношень, які не можливо з'ясувати ізольовано. Збірним терміном «системний підхід» у науковій літературі позначаються методологічні напрямки, що виникли в різних конкретних науках і об'єднані тенденцією до вивчення об'єктів як системи [3].

Системний підхід до аналізу педагогічного процесу вищої школи, як вважають дослідники – не дань перехідній науковій «моді», а внутрішньо визріла необхідність удосконалення всієї системи вищої освіти.

Він дає можливість на більш високому науковому рівні розробляти як загальні проблеми педагогіки, так і питання виховання, загальної та спеціальної дидактики, сприяє багаторівневому і багатоплановому вивченню об'єкту [2].

У педагогічній науці досліджувані об'єкти давно розглядаються як системи, але досить широкого впровадження цей підхід набуває в останні роки. На необхідність вивчення педагогічних об'єктів і явищ, як системних, вказували в своїх дослідженнях педагоги: Ю. Чабанський, В. Беспалько, Т. Льїна, Н. Кузьміна. Існує позитивний досвід використання системного підходу в педагогіці вищої школи.

Відомо, що будь-яка система активна, діяльна, і це проявляється перш за все в її функціях. При цьому функціональна система має місце як між окремими елементами системи, між елементами й системою в цілому, так і між самою системою та іншою, більш широкою системою, елементом якої вона є [3].

По відношенню до профільної підготовки системний підхід забезпечує не тільки оптимальну структуру змісту навчальних предметів, але й розчленування навчального матеріалу на структурні блоки: закони, класи об'єктів, нормативи, припис в рамках навіть однієї навчальної дисципліни. Це дозволяє розбити вибір адекватних методів та шляхів активізації пізнавальної діяльності студентів, дисциплінує й розвиває їх мислення.

За систему будемо вважати цілісний об'єкт – професійну підготовку студентів професійно-педагогічних коледжів, яка має певні межі, структуру та її елементи, що об'єднані та взаємодіють між собою.

З позиції системного підходу система профільної підготовки студентів є підсистемою більш загальної педагогічної системи вузу, яка є цілісним утворенням, спрямованим на виконання соціального замовлення суспільства, в нашому випадку – на підготовку майстра виробничого навчання.

Зміст профільної підготовки реалізується в педагогічному процесі за допомогою доцільних педагогічних форм і дидактичних засобів та відповідної системи методів навчання. Схема цієї взаємодії представлена на рис. 1. Ефективність вказаної системи визначається результатами профільної підготовки [4].

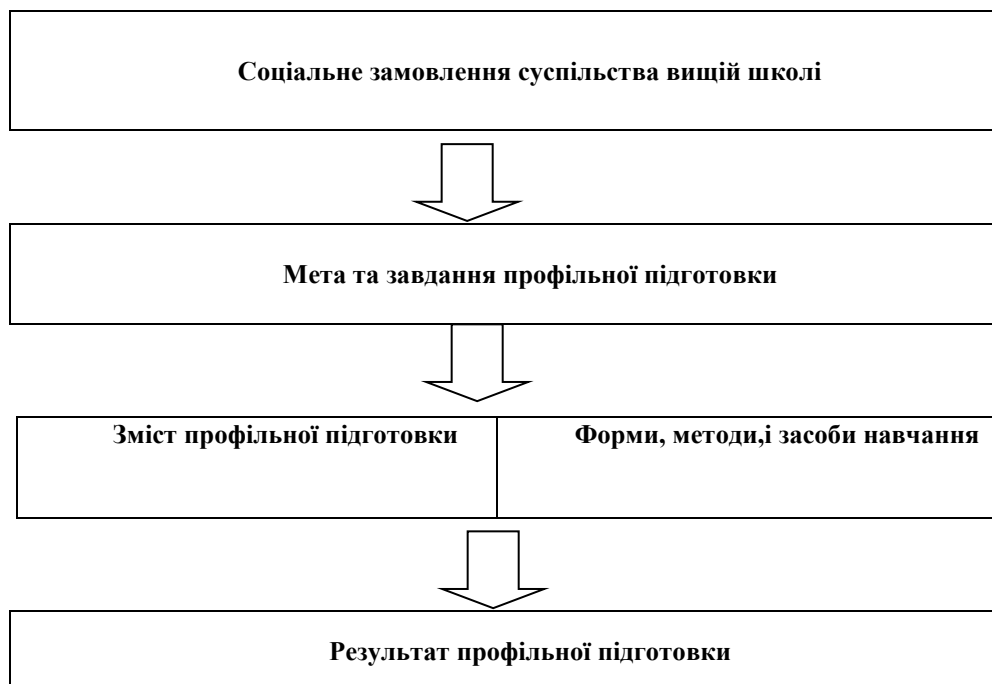

Рис. 1. Схема взаємодії елементів профільної підготовки

Отже, використання в освітньому середовищі професійно-педагогічних коледжів та індустріально-педагогічних технікумах профільного навчання сприяє якійсь підготовці майбутніх майстрів виробничого навчання, що є конкурентноспроможними на ринку праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беспалько В. П. Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалистов / В. П. Беспалько, Ю. Г. Татур. – М.: Высшая школа, 1989. – 144 с.
2. Вербицкий А.М. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А.М. Вербицкий. – М.: Высшая школа, 1991. – 207 с.
3. Коваленко Е.Э. Методика профессионального обучения / Е.Э. Коваленко – Х.: ЧП "Штрих", 2003. – 480 с.
4. Леднёв В.С. Непрерывное образование / В. С. Леднёв – М.: Изд-во АПН СССР, 1988. – С.95.

5. Механізм організації навчального процесу за кредитно-модульною системою на різних структурних рівнях / Методичні рекомендації на прикладі Хмельницького державного університету. – Хмельницький, 2004. – 25 с.
6. Проблемы политехнического обучения / Под ред. П.И.Ставского. – Свердловск, 1971. – Вып. 1.
7. Насімчук А.С., Сучасні педагогічні технології / А.С.Насімчук, О.С. Падалка та ін. – К., 2000.

*Юлія Гулюк
(Рівне, Україна)*

ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ТА СПОСОБИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПЕДАГОГА В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ФІНАНСОВИХ ДИСЦИПЛІН

Завдання фінансової освіти полягає в перетворенні потрібних економічних знань в економічне мислення, а далі в економічну поведінку та економічну дисципліну як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Ефективність освітнього процесу багато в чому визначається методикою викладання. У Рівненському державному аграрному коледжі в процесі вивчення фінансових дисциплін поряд з традиційними методами викладання, такими як лекції, семінари, самостійна робота студентів, широкого використання набувають інноваційні методи навчання.

Інноваційне навчання трактувалось у ній як процес і результат навчальної та освітньої діяльності, що стимулює новаторські зміни в культурі, соціальному середовищі. Воно орієнтоване на формування готовності особистості до динамічних змін у соціумі за рахунок розвитку здібностей до творчості, різноманітних форм мислення, а також здатності до співробітництва з іншими людьми.

Тому, можна виокремити використання таких інноваційних підходів до навчання як електронні підручники, семінари з провідними спеціалістами даної галузі, мережеві програми, інтерактивне навчання із застосуванням сенсорної дошки, навчальні відеофільми, ділові ігри [4].

1. Створення електронного підручника. Електронний підручник – це програмно-методичний комплекс, призначений забезпечити можливість студентам самостійно або за допомогою викладача засвоїти навчальний курс або його розділ. Такий продукт створюється з вбудованою структурою, словниками, можливістю пошуку. Електронний підручник має низку принципових відмінностей від підручника, виготовленого типографським способом.

Включення в структуру електронного посібника елементів мультимедіа дозволяє здійснювати одночасну передачу різноманітних видів інформації. Як правило, це означає співвідношення тексту, графіки, анімації і відео. Багато процесів і об'єктів в електронному посібнику може бути подано в динаміці їх розвитку, а також у вигляді 2-х або 3-х мірних моделей, що викликає у користувача ілюзію реальності зображуваних об'єктів. Інтерактивність дозволяє встановити зворотний зв'язок користувача інформацією з її джерелом (викладачем). Для інтерактивної взаємодії характерна оперативна відповідь і візуально підтверджена реакція на дію, повідомлення.

За функціональною значимістю матеріал електронного посібника повинен складатися з презентаційної частини, із основного матеріалу з вправами, задачами, контрольними питаннями, проміжними тестами, що дозволяють оцінити одержані знання і відкрити доступ до наступного рівня навчання (інших складніших блоків навчального матеріалу).

2. Організація зустрічей студентів з провідними спеціалістами-фінансистами. Така практика дає можливість познайомити студентів з новими інструментами фінансових ринків, які досі не представлені в навчальних посібниках. Прикладом є використання банками мобільних додатків як способу роботи з клієнтами, можливості internet банкінгу та можливості, які надає сучасне програмне забезпечення у фінансових установах.

3. Мережеві програми. Прикладом є участь в on-line практиці для студентів в найбільш інноваційному банку України – КБ ПриватБанк. Найбільшою перевагою є можливість навчання не виходячи з власної кімнати та в будь-який зручний час.

Студенти мають можливість виконувати практичні завдання - проводити справжні транзакції. За результатами оцінювання студенти рейтинуються, ті які отримали найкращі результати потрапляють до кадрового резерву банку. Під час сьогодишньої кризи можливість майбутнього працевлаштування є дуже актуальною.

4. Використання сенсорної дошки, яка розширює можливості проведення занять саме у форматі інтерактивний. Викладачем розроблені презентації з усіх лекційних занять за програмою дисциплін, які викладаються. Презентація, як комп'ютерний документ, являє собою послідовність змінюючих один одного слайдів – тобто електронних сторінок.

5. Використання навчальних відеофільмів. Результати доводять, що навчальний матеріал, представлений у відео вигляді (одночасне застосування зорового і слухового сприйняття інформації), засвоюється набагато краще, ніж переказаний педагогом матеріал. Використання відеоматеріалу особливо доречно, коли матеріал

уроку містить практичну інформацію. Особлива цінність таких наочних засобів навчання полягає в тому, що вони дозволяють візуалізувати цілий ряд абстрактних понять і процесів, технологій і операцій. Відео стає могутнім засобом управління пізнавальною діяльністю учнів тільки в руках досвідченого викладача (педагога). Воно може бути використаним на різних етапах уроку: під час мотивації вивчення нового матеріалу; під час пояснення нового матеріалу (як ілюстрація); під час закріплення та узагальнення знань; для контролю знань. Використання відеоматеріалів під час вивчення професійно орієнтованих дисциплін сприяє кращому вивченню навчальної інформації учнями.

6. *Проведення навчальних ігор.* Прикладом є симуляційна (сюжетно-рольова) гра «Кредитування: пан або пропав». Мета: навчитись приймати правильні рішення з кредитування підприємств.

Матеріали, які використовуються на занятті: плакати з формулами розрахунку показників ліквідності та платоспроможності, періодичні видання (журнали й газети), річні бухгалтерські баланси підприємств. У процесі гри моделюється фінансовий ринок, який діє в Україні за сучасних умов. Суб'єкти цього ринку такі:

1. Підприємство «Рахас», яке займається переробкою цукрового буряку й випуском цукру. Директор підприємства – племінник Голови НБУ.

2. Представництво південноазійської фірми «Sang» в Україні, яке реалізовує побутову техніку цієї фірми. Директор – зять Президента України.

3. КБ «Наш банк» – універсальний комерційний банк.

4. КБ «Кредит Плюс» – універсальний комерційний банк.

Алгоритм гри: кожному учаснику дається короткий час для самопрезентації на ринку. Підприємства обирають банк, у якому вони бажали б обслуговуватися.

Розглядається ситуація: підприємству «Рахас» необхідний кредит у розмірі 15000 грн, а представництву «Sang» – у розмірі 16000 грн. На даний момент КБ «Наш банк» має тимчасово вільні кошти в сумі 19000 грн, а КБ «Кредит Плюс» – у сумі 18000 грн.

Підприємствам і банкам, що їх обслуговують, видаються річні баланси підприємств, які потребують кредитів (див. зразки балансу). Банкам і підприємствам дається 15 хв на розрахунок показників ліквідності та платоспроможності, визначення умов кредитування.

Після розрахунків підприємства коментують свій фінансовий стан і вказують цілі, для яких їм необхідний кредит. Банки дають економічне обґрунтування надання кредиту й умови кредитування.

Група озвучує підсумки.

Таким чином, можна зробити висновок, що використання інноваційних засобів навчання суттєво підвищує ефективність викладання, наочно демонструє переваги особистісно-орієнтованого навчання, дозволяє викладачу переставити акценти в методиці викладання предмета, підвищити інтерес студентів до своєї дисципліни, дозволяє залучити до активної форми роботи на занятті як сильних студентів, так і тих, кому опанування предметом дається важче.

Проте, упровадження нової ідеї, проекту або технології часто наштовхується на різні перешкоди, які названо антиінноваційними бар'єрами.

Антиінноваційні бар'єри (франц. – *barrière* – перешкода, перепона) – зовнішні або внутрішні перешкоди, які заважають здійсненню інноваційної діяльності. Як приклад: несумісність нового з наявним досвідом і цінностями, прийнятими в суспільстві; стереотипи мислення; протидія керівних органів освіти втіленню нововведень; відсутність координаційних центрів з розроблення та впровадження педагогічних інновацій; брак методичного забезпечення нововведення, недостатня поінформованість у галузі педагогічної інноватики; навантаження педагогів, побутові умови, рівень заробітної платні;

психологічні (особистісні) бар'єри, які приховують глибинні особистісно професійні проблеми [5, с. 49].

Комплекс умов формування готовності педагогів до інноваційної діяльності можна реалізувати в такі способи [5, с. 14]:

1. *Наявність соціального замовлення на підготовку педагогів до інноваційної діяльності:*

✓ Офіційне визнання участі в інноваційній діяльності як пріоритетної функції педагога на рівні управлінського рішення.

✓ Створення атмосфери суспільної значимості проблем, заявлених в інноваційних проектах.

✓ Підвищення поінформованості педагогічної громадськості про результати інноваційної діяльності в закладах освіти.

✓ Публікування результатів дослідно-експериментальної та інноваційної діяльності педагогів.

2. *Формування готовності педагога до інноваційної діяльності як підсистеми формування загальнопрофесійної готовності педагога.*

3. *Вдосконалення організаційного і науково-методичного забезпечення підготовки педагога-новатора:*

✓ Організація і проведення спецсеминарів і спецкурсів з психологічних умов формування готовності педагогів до інноваційної діяльності.

✓ Організація роботи педагогів у творчих групах.

✓ Розширення видавничої діяльності за результатами інноваційних процесів.

✓ Публікація інформаційних бюлетенів та створення інформаційно-методичних банків даних.

✓ Організація проектно-орієнтованих пошукових досліджень з проблеми педагогічних інновацій.

- ✓ Розробка критеріїв оцінки ефективності конкретних інноваційних процесів, експертизи програм розвитку закладів освіти.
- ✓ Запровадження моніторингу інноваційних процесів в системі освіти.
- 4. *Забезпечення індивідуальної траєкторії навчання педагога-новатора.*
- ✓ Забезпечення можливості вибору змісту, форм і термінів проведення методичних заходів з урахуванням специфіки функціонування конкретних закладів освіти і у відповідності з інтересами педагогів-новаторів.
- ✓ Індивідуально орієнтована допомога у вирішенні проблем експериментальної роботи з апробації та впровадження інновацій.
- ✓ Варіативність навчання педагогів на основі індивідуальних планів, випереджаючих індивідуальних консультацій, які враховують результати діагностики підготовленості педагогів до освоєння інновацій.
- 5. *Формування професійно-ціннісного ставлення педагогів до освоєння нововведень.*
- ✓ Ознайомлення викладачів з досвідом роботи педагогів-новаторів з метою формування власної моделі педагога-новатора.
- ✓ Створення ситуацій успіху для слухачів під час проведення „круглих столів”, педагогічних студій тощо.
- ✓ Підвищення рівня поінформованості слухачів з проблем педагогічної інноватики.
- ✓ Включення творчого звіту педагога з інноваційної діяльності до складу показників при визначенні його кваліфікаційної категорії.

Отже, основні засоби подолання опору педагогів впровадженню змін такі: освіта і консультування; залучення до участі у розробці планів впровадження інновацій; своєчасна допомога і підтримка; переговори та укладання угод спільної діяльності; надання пріоритетної ролі тому, хто чинить опір; спонукання, переконання; власний приклад творчої діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берека В.С. Упровадження інноваційних технологій у систему підготовки менеджерів освіти. Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Суми: СДПУ. 2008. – 513 с., с.293-301.
2. Галиця І.О. Інноваційні механізми активізації педагогічного і наукового процесів / І. Галиця, О. Михайлов, О. Галиця // Вища школа. – 2011. – № 7/8. – С. 31-37.
3. Грицуленко С.І. Методика викладання економічних дисциплін: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Грицуленко С.І., Потапова-Сінько Н.Ю., Гарбера К.М. – Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2012. – 224 с.
4. Інноваційна діяльність педагога: від теорії до успіху. Інформаційно-методичний збірник/Упорядник Г.О. Сиротенко. – Полтава: ПОППО, 2006. – 124 с.
5. Інноваційні засоби навчання. [Електронний ресурс] / М.Ф. Бирка. – Режим доступу: http://iprobuk.cv.ua/images/mbyrka_article_024.pdf.

*Бахромжон Джалалов
(Фергана, Узбекистан)*

АЛЛОМАЛАР ИЛМИЙ ДУНЁҚАРАШ ВА АҚЛИЙ ТАРБИЯ ХУСУСИДА

Шарқ мутафаккирлари ўз асарларида билиш ҳамда инсон ақлий тафаккури масалаларига алоҳида ўрин берган. Хусусан, Абу Наср Форбий инсон томонидан борлиқни англади, табиат сирларини англашида илм-фаннинг ролини ҳал қилувчи омил сифатида баҳолайди.

Алломанинг фикрича, инсон танаси, мияси, сезги органлари у туғилганда мавжуд бўлган бўлса, ақлий билими, маънавияти, руҳияти, интеллектуал ва ахлоқий сифатлари, характери, дини, урф-одатлари, маълумоти ташқи олам, ижтимоий муҳит таъсирида, одамлар билан ташқи таътир муносабатлари жараёнида шаклланади.

Абу Наср Форбийнинг эътирофида, инсон ақли, фикри унинг руҳий жиҳатдан юксалишининг маҳсулидир. Инсон билимларни ўзлаштирар экан, борлиқда тирик мавжудотнинг яратилиш тарихига бўлган маълумотларни ўзлаштира олади, уларни яратади, илмий жиҳатдан асослайди.

Алломанинг маъқури фикрларини давом эттирган ҳолда Абу Райҳон Беруний қуйидагиларни илгари суради: «Инсон нарса ва ҳодисаларнинг фақат ташқи сифати ҳамда хусусиятлари ҳақида билим олмай, балки тафаккури, ақли туфайли нарса ва ҳодисаларни таққослайди, бир-бири-билан солиштириб кўради, ўз билимларининг чинлигини аниқлайди». Мутафаккир, шунингдек, одамлар томонидан билимларни ўзлаштирилиб бориши янги билимларнинг яратилишига олиб келишини айтади: «Илмлар кўпдир. Улар замони иқболли бўлиб, турли фикр ва хотиралар уларга қўшилиб борса, кўпаяди. Одамларнинг илмларга рағбат қилиши, илмларни ва илм аҳлларини ҳурматлаши ўша иқболнинг белгисидир. (Айниқса) ҳукмрон кишиларнинг илм аҳлини ҳурмат қилиши турли илмларнинг кўпайишига сабаб бўлади».

Абу Али ибн Сино ўз асарларида билим тушунчасига шарҳ бериш билан бирга билимнинг чуқур ўзлаштирилиши донишмандлик эканлигини алоҳида қайд этади: «Илм нарсаларнинг инсон ақли ёрдами билан ўрганилишидир. Билим деб эса, нарсаларни идрок қилишга айтилади. Бу шундайки, инсон ақли уни хато ва йўлдан тоймасдан туриб унга эришиши керак бўладиган нарсасидир. Бордию, бу далиллар очиқ-ойдин бўлсаю, исботлар чинакамига бўлса, у ҳолда бунга ҳикмат – донишманлик дейилди».

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Саодатга бошловчи билим») асари таъбир жоиз бўлса, билимнинг моҳияти, унинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамияти, инсон камолотини таъминлашдаги роли, ёзувликларни бартараф этувчи восита эканлиги тўғрисидаги қомус саналади. Алломанинг фикрича, билимли бўлиш эзгу ишлар тантанасини таъминловчи гаров бўлиб, унинг ёрдамида ҳатто осмон сари йўл очилади:

Ҳамма эзгуликлар билим нафи туфайлидур,

Билим туфайли, гўё кўкка йўл топилади.

Ушбу фикрларни ифода этганда аллома нақадар ҳақ эди. Зеро, орадан тўққиз-ўн аср вақт ўтгач, инсон нафақат осмонга уча олди, балки коинотни ҳам забт этишга муваффақ бўлди.

Баҳовуддин Нақшбандий тариқатида авлиёлик куч-қувватини эзгуликка, илм-маърифатни ривожлантиришга йўналтириш етакчи ўрин тутди. Бинобарин, илм-маърифат зулм ва бидъатдан фориғ бўлиш йўлидир. Аллома томонидан илгари сурилган «Хилват дар анжуман», «Сафар дар ватан» ғоялари мавжуд билимларни суҳбат ҳамда амалиёт ёрдамида ўзлаштириш мақсадга мувофиқлигига ишорадир. Зеро, баҳс-мунозараларда, доимий изланишларда ҳосил бўлган илм пухта ва мустаҳкам бўлади.

Алишер Навоий билимларни изчил, узлуксиз ўзлаштириш зарурлигини уқтиради. Шунингдек, илм ўрганиш машаққатли юмуш бўлиб, уни ўрганишда айрим қийинчиликларни енгиб ўтишга тўғри келиши, бу йўлда чидамли, қаноатли, бардошли бўлиш орқалигина мукамал билимга эга бўлиш мумкинлигини таъкидлайди.

Абдулла Авлоний эса инсон ақлий камолоти хусусида тўхталар экан, қуйидагиларни баён этади: «Илм дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидир. Илм инсон учун ғоят муқаддас бир фазилатдур, зероки, илм бизга ўз ахлоқимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур, зехнимизни, фикримизни қилич каби ўткир қилур, илмсиз одам мевасиз дарахт кабудур». Аллома билим инсонни жаҳолатдан қутқаришнинг энг самарали воситаси эканлигига ҳам урғу беради: «Илм бизни жаҳолат қоронғусидан қутқарур, маданият, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феллардан, бузук ишлардан қайтарур, яхши хулқ, одоб соҳиби қилур. Бугун ҳаётимиз, саломатлигимиз, саодатимиз, сарватимиз, маишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илмга боғлиқдур».

Ўқувчи дунёқарашини шакллантиришнинг бир неча мақбул шакл, метод ва воситалари бўлиб, улар сирасида маънавий-ахлоқий, ижтимоий-ғоявий, иқтисодий, ҳуқуқий, эстетик ва экологик мавзуларда ташкил этилувчи суҳбатлар, баҳс-мунозаралар, маърузалар, муаммоли вазиятларни яратиш асосида ўқувчиларни фикрлашга ундовчи амалий тренинглар, дебатлар, мустақил ишлар, шунингдек, ишчанлик ўйинлари янада самарали саналади.

Мустақил ишларни ташкил этиш, хусусан, муайян мавзу асосида ўқувчиларни кичик илмий изланишларни олиб боришга йўллаш уларнинг дунёқарашларини янада бойиб боришида пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Ўсмир ҳамда ўспиринларни маълум назария ёки таълимотларнинг ғояларига нисбатан танқидий муносабат билдириш, методологик моҳиятини очиб бериш, шахсий фикрларини баён этишда асосли далилларга таянган ҳолда иш кўришга ундаш ҳам ўзининг ижобий натижаларини беради.

Таълим-тарбия жараёнининг изчил, узлуксиз, тизимли ҳамда, аниқ ижтимоий мақсад асосида ташкил этилиши, мазкур жараёнда, фанлараро алоқадорлик, шунингдек, дунёқарашни шакллантиришда самарали саналувчи барча мавжуд омилларнинг бирлигига таянган ҳолда иш кўриш кўзланган мақсадга эришишнинг кафолатидир. Мазкур ҳолат маълум ижтимоий воқеа-ҳодисалар моҳиятини турли нуқтаи назардан баҳолаш, уларнинг ривожини кўра билиш, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишини кузатиш, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги, бир-бирини тақозо этишини тушуна олиш имконини беради.

Таълим-тарбияни ташкил этиш жараёнида фанлараро алоқадорлик, ижтимоий ва табиий омилларнинг ўзаро мувофиқ келишига эришиш омиллари, атроф-муҳит ҳамда ижтимоий муносабатлар таъсирида шахс камолотини таъминлашга эришиш имкониятларидан унумли фойдаланишга интилиш мақсадга мувофиқдир. Таълим муассасаларида ўқув предметлари сифатида тавсия этилган фанлар асосларининг ўқувчилар томонидан чуқур ўзлаштирилиши уларда кенг дунёқарашни шакллантиришга ёрдам беради.

Ўқитувчилар ўқувчиларда илмий дунёқарашни шаклланиши хусусида ғамхўрлик қила бориб, доимий равишда улар томонидан ўзлаштирилган илмий билимларни амалиётда қўллай олиншига эътибор беришлари зарур.

Фан ўқитувчилари у ёки бу қонуниятлар ва уларнинг моҳияти билан ўқувчиларни таништириб борар эканлар, ўқувчиларга турли ҳаётий вазиятларда улардан фойдаланиш ёки уларга таяниб иш кўриш лозимлигини тушунтириб боришлари керак.

Дунёқарашнинг шаклланишида жамиятда устувор ўрин тутган мафкуравий ғоялар ва уларнинг моҳиятидан тўлақонли хабардор бўлиш ўзига хос аҳамиятга эга. Шу боис таълим муассасаларида йўлга қўйилаётган таълим-тарбия, хусусан, ижтимоий-гуманитар ва табиий фанлар асослари моҳияти билан ўқувчиларни таништириш жараёнида Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий ҳаётида бош мезон сифатида

эътироф этилган миллий истиклол гоъси ва мафкура мазмунида илгари сурилган қарашлар хусусида батафсил маълумотлар бериб бориш, уларга нисбатан ўқувчиларда муайян муносабатни шакллантириш педагогик жиҳатдан самарали йўл ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбек педагогикаси антологияси / Тузувчи-муаллифлар: Ҳошимов К., Сафо Очил. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995. – 137-бет.
2. Авлоний А. Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. – Тошкент, Ўқитувчи, 1994. – 10-бет.
3. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, Ўқитувчи, 1992. – 22-23-бетлар.

*Muhabbat Jumaniyozova, Ozoda Pirmetova
(Urganch, O'zbekiston)*

ADABIY ERTAKLARNI O'QISH DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA INSONIY FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISH

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar mustaqil fikrli, erkin va ijodkor shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iboratdir. Ma'lumki, Kadrlar tayyorlash milliy modelining bosh g'oyasi- komil inson va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga yetkazishdir. Bu xususda yurtboshimiz I.A.Karimov: "Vatanimiz kelajagi, xalqimizning ertangi kuni, mamalakatimizning jahon hamjamiyatidagi obro'-e'tibori avvalambor farzandlarimizning unib-o'sib, ulg'ayib, qanday inson bo'lib hayotga kirib borishiga bog'liqdir". [1, b.2.]

Umumiy ta'limning asosiy bo'g'ini bo'lmish boshlang'ich ta'lim o'ziga xos xususiyatlari bilan katta ahamiyatga ega.

Boshlang'ich sinflarda sinfda o'qish darslarida o'quvchilar to'g'ri, ongli, ifodali, tez va ravon o'qishga o'rgatiladi. O'qituvchi o'quvchilarining ongli o'qish malakalarini taraqqiy ettirishni diqqat markazida tutadi, chunki ongli o'qish matn mazmunini o'zlashtirish bilan bevosita bog'liq.

Sinfda o'qish darslarida quyidagi masalalarga e'tibor beriladi:

1. O'quvchilarning o'qish malakalarini o'stirish.
2. O'quvchilar dunyoqarashini kengaytirish.;
3. O'quvchilarda aqliy yetuklik, ma'naviy go'zallik, jismoniy kamolotni tarbiyalash.
4. O'quvchilarning odobli, axloqli, estetik didli bo'lishiga yordam berish;
5. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutq malakalarini takomillashtirish;
6. Ona tili va adabiyot bilan tanishtirish haqida ularga nisbatan muhabbat tuyg'ularini uyg'otish.

Sinfda o'qish darslari jarayonida o'quvchilar mard, to'g'ri so'z, mehnatsevar, kamtar va mehribon kishilar haqida tasavvur hosil qiladilar; o'zbek xalqining o'tmishi, buguni va kelajagi xususidagi bilimlari yanada ortadi. Bularning hammasi bola shaxsining shakllanishiga yordam beradi. Shuningdek, o'qish darslarida o'quvchilarning so'z boyligi oshadi va nutqi o'sadi.

Boshlang'ich sinflarning «O'qish kitobi» darsligida berilgan materiallar orqali o'quvchilarda DTS talablariga muvofiq bilim va ko'nikmalar hosil qilish hamda bolalarni komil inson ruhida tarbiyalash, ona-Vatan va o'zbek xalqiga muhabbat tuyg'usini o'stirish; o'qish mashg'ulotlarida dastur talab qilgan bilimni o'quvchilarga yetkazish; ularda o'qish va nutq ko'nikmalarini takomillashtirish; berilgan badiiy asar namunaridagi fikrni mantiqan to'g'ri bayon etish va voqelikni badiiy obrazlarda tasavvur qila olish ko'zda tutiladi. Buni ana shunday maqsadni amalga oshirish uchun boshlang'ich sinflarda sinfda o'qish darslarida o'qib o'rganiladigan materiallar orasidan o'quvchilarni insoniy fazilatlar egasi qilib tarbiyalashni o'zining asosiy g'oyasi sifatida aks ettirgan Anvar Obidjon adabiy ertaklari misolida ko'rishimiz mumkin. Xususan, 4-sinf "O'qish kitobi" darsligining "Nima yaxshi-yu nima yomon?" bo'limida shoirning "Odobli bo'lish osonmi?" adabiy ertagi berilgan. [3, b.128-132] Ma'lumki, "Nima yaxshi-yu nima yomon?" bo'limi materiallari orqali o'quvchilarda yaxshi-yomon xislatlar, do'stlik-o'rtoqlik, insondagi yaxshi fazilatlar haqida berilgan tushuncha va tasavvurlar mustahkamlanadi. Shu mavzudagi materiallarni o'qitishda bolalarni do'stlik, mehnatsevarlik, kamtarlik, rostgo'ylik, dovyuraklik, boshlagan ishni oxiriga yetkazish, o'z oldiga qo'ygan maqsadni, istagini amalga oshirishni kuzatib borish ruhida tarbiyalash nazarda tutiladi. Bolalarda bunday materiallar mavzusini to'g'ri anglash va o'rganilgan asarlardagi badiiy obrazlarning yaxshi fazilatlariga ergashish va uni egallash hissini uyg'otish lozim. Shuningdek, o'qilgan badiiy asar namunalarini tahlil qilishda qaysi odatlar yomon, qaysilari yaxshi ekanligini solishtirish yo'li bilan farqlashga, o'qigan asarlarda ishtirok etuvchilarning xatti-harakatini to'g'ri baholay olishga o'rgata borish kabi ishlar ham bir oz murakkablashtirilgan holda davom ettiriladi. Bu esa o'quvchilarning shu sohada hosil qilgan malakalarini mustahkamlash va kengaytirishga imkon beradi.

Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlash jarayonida o'qilgan matndan asosiy mazmunni mustaqil tahlil qilishga o'rgatadi. Asarda ishtirok etuvchilar haqida so'zlab berish uchun matndan material tanlash, ularning xatti-harakatini baholash va unga o'z munosabatini bildirish, tabiat va kishilarni xarakterlash uchun zarur bo'lgan obrazli so'z va iboralarni matndan topa olish kabi mashqlar amaliy ravishda bajariladi.

Anvar Obidjonning “Odobli bo`lish osonmi?” adabiy ertagini o`qitish orqali bolalarni odobli bo`lishga o`g`atish g`oyasi ifodalanadi. Binobarin, bolalarda bu fazilat kun sayin tarbiyalab boriladi. Bunday yaxshi fazilat komil insonga xos ekanligi o`quvchilar ongiga singdiriladi. Bolalar e`tibori odobli bo`lishga harakat qilgan sichqonchanning sarguzashtlariga qaratiladi.

Katta bo`lib qolgan sichqonga onasi “esingni yig`ib ol, odobli bo`l” deb nasihat qiladi. Qanday qilib odobli bo`lishni so`ragan sichqonchaga onasi odoblilik eng avvalo salomlashishda ekanligini uqtiradi. Shu tariqa sichqonning odobli bo`lishga intilishi sarguzashtlari qiziqarli tarzda shoir tomonidan hikoya etiladi.

Anvar Obidjon ertakning qiziqarli, jonli, bolalarbop bo`lishi uchun katta xizmat qilgan. Jonlantirish usulidan keng foydalangan. Chunki boshlang`ich sinf o`quvchilari hayvonlar haqidagi ertaklarni jon dildan sevib o`qiydilar. Undagi o`brazlarning ovozlarga taqlid qiladilar.

4-sinfda mazkur ertak ustida ishlaganda uning g`oyaviy mazmunini tahlil qilish, obrazlarga tasnif berish bilangina chegaralanib qolmay, o`quvchilarga ulardan tegishli xulosa chiqarishni ham o`rgatish lozim. Bu xulosa bolalarda ertak personajlarining xatti-harakatini muhokama qilib baholash ko`nikmasidan hosil bo`ladi. O`quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqadi? Nima uchun? Odobli bo`lish uchun nima qilish lozim? Sichqoncha kimlarga salom berdi? Toshbaqa va itning muomalasidan sichqon nima uchun xafa bo`ldi? Qari echki salomlashish odobi to`g`risida sichqonga nima dedi? kabi savollarga javob berish uchun o`ylaydilar, ertak qahramonlarining xatti-harakatini muhokama qilib baholashga o`rganadilar.

4-sinf o`quvchilari sichqonning odobli bo`lishga intilishini ma`qullaydilar, ammo, ba`zan, odobli bo`laman deb ayrimlarning tinchligini buzib odobsizlikka yo`l qo`rganini qoralaydilar. Ular ertakni o`qib-o`rganish jarayonida odoblilik inson xulqini bezaydigan fazilat ekaniga yana bir bor ishonch hosil qiladilar. O`zlari ham odobli bo`lishga intiladilar. Odoblilikning, xushmuomalalikning ilk belgisi bo`lgan salomlashish odobining beqiyos rolini bilib oladilar. O`zidan kattalarga salom berish, kichiklarga izzat ko`rsatish, ularning salomiga xushmuomalalik bilan alik olishning ajoyib xislat ekanligini o`zlashtirib oladilar. Ertakning asosiy g`oyasini ochib berishi o`qituvchi ertakni o`qish darsida turli metodlardan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Bunda “Odobli bo`lish osonmi?” ertagini izohli oqish darsining qurilishi quyidagicha bo`lishi mumkin:

- 1) o`quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
- 2) o`quvchilarning ertakni ifodali o`qishi, yod aytib berishi;
- 3) ertakni o`quvchilar qanchalik idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o`tkazish;
- 4) ertakni qismlarga bo`lib o`qish va tahlil qilish, undan ayrim tasviriy vositalar, sinonim so`zlarni topib aytish, ayrim so`zlarni ma`nosini tushuntirish;
- 5) ertakni aytib berishga tayyorlanish;
- 6) ertakni aytish;
- 7) umumlashtiruvchi suhbat;
- 8) ma`lum vazifa bilan ertakni qayta o`qish;
- 9) vazifani tekshirish va yakunlash
- 10) uyda boshqalarni ham qiziqtiradigan qilib ertakni o`qib berishga tayyorlanish. [2, b.61]

Mana shu tartibda olib borilgan “Odobli bo`lish osonmi?” ertagini o`qish darsi ko`zlangan maqsadga erishishi shubhasizdir.

O`quvchilar ertak sarlavhasi ustida ham fikr yuritadilar: ertakning mazmunidan kelib chiqqan holda unda qo`yilgan savolga javob topadilar. Odobli bo`lish osonmasligini, unga qunt bilan erishish mumkinligini tushunadilar. Ertakni o`qish darsida asosiy diqqat o`qilgan ertakning g`oyaviy mazmuniga, matnni tahlil qilishda voqealarning ifodalanishiga, ertak qahramonlarining xulq-atvoriga jalb etiladi.

4-sinf “O`qish kitobi“ darsligining “Xalq og`zaki ijodi” bo`limining “Ertaklar mamlakatida” qismida Anvar Obidjonning yana bir “Bo`rining tabib bo`lgani haqida ertak” asari ham berilgan. Anvar Obidjonning bu asari epik she`riy asardir. Ertak besh qismdan iborat bo`lib, unda har kimning o`zi qo`lidan keladigan kasbi egasi bo`lishi kerakligi, yirtqichning yirtqichligicha qolishi, yomonlarning oxir-oqibatda jazolanishi kabi g`oyalar ilgari suriladi. Shoir tabib qolgan bo`rini yirtqichligini jonli va qiziqarli qilib tasvirlaydi;

Ana qarang,
Tish qayrab
O`tirar shum shifokor,
Yo`lga boqar joydirab,
Tezroq kelsa deb bemor.
Anvar Obidjon bo`rining tabiblik faoliyatini ham zo`r badiiy vositalar orqali aks ettiradi:
Bo`ri yaqin o`tirdi,
Dono bilib o`zini
Biqin qolib
Tekshirdi –
Quyoning chap ko`zini
Yoki,
Keyin og`rib tomog`i

Keldi yig`lab yosh to`ng`iz

Ushlab ko`rib oyog`in ,

Bo`ri dedi:

-Voh, essiz!.. [3, b.79]

Bu kabi voqealar tasviri o`quvchilarni qiziqtirib qo`yadi. Shoir shu tariqa g`oyat ta`sirchan, o`qimishli bo`lishni ta`minlash uchun sodda, ajoyib badiiy-tasviriy vositalardan ustalik bilan foydalangan. Shoir bo`rining nafaqat yirtqich ekanligini, balki ahmoq ham ekanligini yumoristik tarzda ko`rsatib beradi. Maqtanchiq bo`ri o`zining fe`l-atvori bilan o`z umriga hukm chiqaradi :

Tabibdir yetti pushtim ,

Shunday uqtirar ular :

“Semiz hayvonning go`shti

Quvvatga ko`p boy bo`lar”.

Bunday maslahatni olgan sher semiz tabibni – quvvatdorining o`zini yeb qo`ya qoladi.

Ertakning asosiy g`oyasi zo`ravonlikni qoralash, bunday manfur illatlardan qochish kerakligi ertakning xulosasida o`z aksini topgan:

Zo`ravonga jazo- shu ,

Shudir qissaning bori

Avval Bo`ri edi u,

Endi bo`ldi xapdori

Anvar Obidjonning ushbu ertagini o`qish, uning mazmunini o`quvchilarga to`la yetkazish, o`quvchilarga zo`ravonlikka qarshi nafrat hislarini shakllantirish o`qituvchidan dars jarayonida turli xil usullarni qo`llashni talab etadi. Ertak matni bilan ishlashda tanlab o`qish, savollarga javob berish, o`quvchilarning o`zlari savol tuzib javob berishlari, so`z bilan va rasm chizish, reja tuzish, qayta hikoyalash, ertakni aytish kabi ish turlaridan foydalanish lozim. Maktab tajribasidan ma`lumki, kichik yoshdagi o`quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, bo`ri tabib bo`lmasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o`qib, tahlil qilganda barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini, qatnashuvchi personajlarining xatti-harakati, o`zaro munosabatlarini to`g`ri tasavvur etishga yo`naltiriladi. Ertak ustida ishlashning oxirgi bosqichida “Ertakdan sizga juda yoqqan joyini o`qing, Nima uchun yoqqanini ayting? Bo`ri nima uchun o`z jazosini oldi?” kabi savol-topshiriqlar yordamida o`quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi. Shuningdek, ertakni rollarga bo`lib o`qitish ham ertak g`oyasini ochishga yordam beradi. Ertak qatnashuvchilarining ovozigina taqlid qilgan holda uni ifodali o`qish o`quvchilarning shu obraz haqidagi tushunchalarini kengaytiradi. Rollarga bo`lib o`qishda o`quvchi o`zi o`qiyotgan qahramonning xarakteriga mos ohang va sur`atni belgilab olishi lozim.

Sinfda o`qish darslarida Anvar Obidjonning yuqorida keltirilgan ertaklarini o`rgatishda o`qituvchi suhbat metodidan foydalangan holda uning g`oyaviy mazmunini aniqlaydi, qahramonlarning tashqi ko`rinishlarini, ichki xarakterlarini tasvirlaydi, har bir qahramonga baho beradi. Shu tariqa o`quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini o`stiradi, so`z boyligini oshiradi. Ular qalbida insoniy fazilatlarini shakllantiradi.

Ko`rinadiki, boshlang`ich sinf o`qish darslarida har bir mavzuni o`rganishda o`quvchilarni barkamol inson ruhida tarbiyalash vazifasi asosiy va muhim o`rin tutadi. “O`qish kitobi” darsligida berilgan materiallar bunga xizmat qiladi. Zero, yurtboshimiz aytganidek, “Ma`naviyatimiz durdonalaridan bahramand bo`lgan sog`lom yosh avlod ruhan tetik, aqlan yetik, jismonan yengilmas- barkamol inson sifatida shakllanadi”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma`naviyat”, 2008.
2. Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o`qitish metodikasi. – Toshkent, “Nosir”, 2009.
3. Matchonov S., Shojalilov A. va. O`qish kitobi. 4- sinf uchun darslik. – Toshkent: “Yangiyul polygraph servise”, 2007.

*Олена Завальнюк
(Кривий Ріг, Україна)*

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ

В умовах трансформації вищої педагогічної освіти, її інтеграції у Європейський освітній простір, з огляду на нові пріоритети у побудові навчально-виховного процесу потребує перегляду й вдосконалення зміст, а також методики й технології професійної підготовки фахівців.

Вивченню проблем професійної підготовки майбутнього вчителя приділяється різноаспектна увага, зокрема його загальнопедагогічній підготовці, психологічному забезпеченню професійного становлення, готовності до творчої професійної діяльності. Ці питання знаходять своє обґрунтування в працях О. Абдуллоєвої, С. Архангельського, В. Буряка, І. Зязюна, Л. Кондрашової, Н. Кузьміної, В. Лугового, Н. Ничкало, В. Радула, С. Сисоевої, А. Сманцера, та інших. У науково-методичному плані мають значний інтерес концепції та ідеї

дослідників, що розкривають зміст підготовки вчителя географії (Н. Баранский, В. Ерделі, Т. Герасимова, М. Ковалевська, І. Матрусов, Л. Панчешникова, Н. Петрова, І. Карлович, З. Тимофеева, Л. Родіонова, Т. Щербакова та ін.); вузлові проблеми географічної освіти в змістовому та організаційно-діяльнісному аспектах (Г. Аксакалова, А. Даринский, В. Коринська, М. Ковалевська, В. Максаковский, Н. Петрова, Е. Плісецкий и др.).

На сьогодні у вищій освіті України склалася певна система організації та здійснення науково-дослідницької діяльності студентів, яка спрямована на розвиток галузевої науки, виконання фундаментальних, експериментальних та прикладних досліджень, організацію просвітницької та видавничої діяльності. Ефективність студентської науки в університетах забезпечується налагодженою роботою допоміжних навчальних кабінетів, лабораторій, наукових студентських товариств, проведенням у системі творчо-наукових конкурсів різного рівня. Різні означеного питання знайшли своє втілення у роботах І. Каташинської, М. Князян, О. Микитюка, Г. Рождественської та ін. [1]

Для студентів – майбутніх педагогів науково-дослідницька діяльність завжди мала свої відмінності, пов'язані з особливістю предмета вчительської праці. Передусім, це стосується її змісту та форм, провідних цілей та завдань, певного місця в професійній підготовці. Необхідність становлення педагога-дослідника, творчо працюючого вчителя, керівника й організатора навчально-дослідної та пошукової діяльності учнів, фахівця, спроможного до аналітичної й проектної діяльності, зумовлює потребу формування у студента вищої педагогічної школи широкої ерудиції, оволодіння ним методами наукового пізнання, процедурами педагогічного експерименту (В. Андреев, Л. Коржова, Т. Мишковська, О. Приходько та ін.). В аспекті змісту й технологій такої діяльності у процесі аудиторної та позааудиторної роботи найбільший інтерес представляють праці В. Беспалька, Є. Білозерцева, Л. Кочетова, С. Миронюка, В. Трояновського та ін. Активно вивчаються питання методології і методики наукової творчості студентів у роботах К. Добросельського, О. Лаврентьевої, Ф. Орехова; взаємозв'язку навчальної й науково-дослідницької діяльності у працях І. Іващенко, М. Солдатенко, Л. Султанової; раціонального управління науковою діяльністю студентів (В. Бондар, О. Малихін, В. Пікельна, Д. Цхакай); формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів (Н. Амеліна, В. Литовченко, А. Митрош).

Теоретично обґрунтувати педагогічні умови організації науково-дослідницької діяльності майбутніх учителів географії в процесі фахової підготовки.

У зв'язку з оновленням методів, форм і технологій навчання, зміщенні акцентів у співвідношеннях аудиторної та самостійної роботи студентів, виокремлюється питання організації науково-дослідної діяльності студентів у процесі вивчення фахових дисциплін. У процесі підготовки майбутніх учителів географії особливо важливою стає такого роду діяльність при вивченні «Комплексу наук про Землю», до якого входять такі фундаментальні дисципліни, як Геологія, Кліматологія, Гідрологія, Геоморфологія, Картографія, Географія ґрунтів, Біогеографія, Ландшафтознавство, Регіональна географія, та при вивченні «Економічної географії», що включає такі дисципліни, як Економічна географія, Політична географія, Соціальна географія тощо [8]. Водночас, низьке фінансування бюджетної сфери, догматичний підхід до викладання, що перешкоджає формуванню в студентів практичних навичок, відсутність доступу до використання інноваційних географічних інформаційних систем, стає на заваді в якійсь організації науково-дослідницької діяльності у майбутніх учителів географії в процесі фахової підготовки.

Незважаючи на значну кількість досліджень, накопиченого досвіду роботи у вищих навчальних закладах, усталена практика системи підготовки педагогічних кадрів недостатньо зорієнтована на системний розвиток науково-дослідницького потенціалу майбутнього вчителя. Основними причинами цього є: відсутність єдиної концепції науково-дослідної діяльності студентів в умовах навчання у вищих навчальних закладах; спрямованість змісту, методів і організаційних форм на репродуктивно-ілюстративний характер навчання; незначний обсяг часу, відведеного на опанування теорії і методики організації науково-педагогічних досліджень; неузгодженість між структурними компонентами системи науково-дослідної підготовки студентів і відсутність ефективних засобів стимулювання їхньої наукової діяльності. Наслідком такої ситуації є несформованість у студентів настанови на оволодіння культурою наукового пошуку, незначний обсяг знань із методики наукових досліджень; недостатня сформованість дослідницьких умінь, невисока готовність до участі в експериментально-дослідницькій діяльності тощо.

Науково-дослідницька робота полягає в пошуковій діяльності, що виражається, насамперед, у самостійному творчому дослідженні. Така діяльність спрямована на пояснення явищ і процесів, установлення їх зв'язків і відношень, теоретичне й експериментальне обґрунтування фактів, виявлення закономірностей за допомогою наукових методів пізнання [2, с. 6]. Науково-дослідницька робота розгортається за такими етапами вирішення проблеми: постановка проблеми; вивчення теорії, присвяченої даній проблематиці; підбір методик дослідження й практичне оволодіння ними; збір власного матеріалу, його аналіз і узагальнення, власні висновки [3, с. 13].

Головна мета науково-дослідної роботи студентів – розвиток, використання творчого та трудового потенціалу студентів для вирішення проблем тієї або іншої галузі народного господарства України. Для науково-дослідницької діяльності вбачається більш глобальна мета – підготовка і виховання спеціалістів з вищою освітою, здатних творчо застосовувати в практичній діяльності найновіші досягнення науково-технічного і соціального прогресу [4, с. 18].

У вищій педагогічній школі науково-дослідницька діяльність студентів може бути розглянута в двох таких аспектах:

- як складова навчального процесу і обов'язкова для всіх студентів (написання рефератів, підготовка до семінарських занять, підготовка і захист курсових, дипломних робіт, виконання завдань дослідницького характеру в період виробничої практики на замовлення тощо), тобто як дослідження, що пов'язані з виконанням студентами навчальних завдань;

- як робота поза навчальним процесом, що передбачає: участь у наукових гуртках і проблемних групах, виконання наукових робіт у межах творчої співпраці кафедр, факультетів; робота в студентських інформаційно-аналітичних, психологічних консультаціях, туристських фірмах, перекладацьких бюро тощо; рекламна, лекторська діяльність; написання тез наукових доповідей, публікацій тощо; тобто дослідження, виконувани студентами з метою творчого професійного, особистісного саморозвитку [5, с. 4].

Основними формами науково-дослідної роботи поза навчальним процесом у студентів географічного факультету Криворізького педагогічного інституту є:

- участь студентів у експедиційних наукових дослідженнях (експедиційна група "Природа Криворіжжя") [9];

- робота в туристичних клубах (туристичний клуб "Сталкер") [10];

- робота у наукових гуртках та проблемних групах («Географічний науковий гурток»);

- написання тез наукових доповідей, публікацій, участь у тематичних конференціях ("Географічні дослідження Кривбасу") [11];

- участь у олімпіадах з географічних дисциплін ("Моя планета", "Всеукраїнська студентська олімпіада з географії");

- проведення змагань за географічною тематикою, під час проходження педагогічних практик («Тиждень географії», «Географічний Брейн-ринг»), тощо.

У літературі, наприклад за П. Горкуненком [6], визначено етапи реалізації науково-дослідницької діяльності студентів, які можуть слугувати орієнтиром і для нашого дослідження чинників розвитку методологічної культури майбутнього вчителя. А саме:

Перший етап (1 курс) – пропедевтичний – забезпечення студентів теоретичними знаннями, необхідними для професійної педагогічної діяльності, розвиток мотивів науково-дослідної діяльності та важливих дослідницьких якостей (критичного мислення, інтелектуальних, проєктивних, дослідницьких умінь та ін.). Основними засобами розвитку методологічної культури майбутніх учителів тут є: тези, есе, реферат, дослідницький проєкт, портфоліо, колоквиум, проблемні групи.

Другий етап (2-3 курси) – практично-дослідницький – оволодіння студентами новими способами професійної діяльності шляхом виконання комплексу дослідницьких завдань у ході практично-лабораторних робіт з фахових дисциплін, курсових досліджень і пасивної педагогічної практики. Засобами розвитку методологічної культури, що доповнюють попередні, тут є такі: стаття, доповідь, навчальний проєкт, пошуковий експеримент, дослідницькі і пошукові завдання, кейс-метод, курсова робота, методологічний семінар.

Третій етап (4-5 курси) – рефлексивно-оцінний – професійне усвідомлення студентом себе як педагога-дослідника на основі оволодіння базовим досвідом науково-педагогічної діяльності, формування потреб у дослідженні і творчому перетворенні педагогічної реальності. Засобами розвитку методологічної культури цього етапу виступають: курсові роботи, наукові статті, кваліфікаційні й дипломні дослідження, наукові семінари та конференції, наукові гуртки, наукові студентські лабораторії [7, с. 363].

Відтак, актуальність вивчення проблеми організації науково-дослідницької діяльності майбутніх учителів географії в процесі фахової підготовки вбачаємо, по-перше, у необхідності оновлення її змісту, форм і методів відповідно до вимог підготовки вчителя географії; по-друге, у створенні цілісного підходу до організації даної діяльності на засадах професіоналізму, компетентності, зв'язку з педагогічною наукою та практикою, ґрунтовним вивченням фахових дисциплін; по-третє, в обґрунтуванні системи її організації з огляду на етапність, плановість, керованість науково-дослідницької діяльності; по-четверте, у виявленні механізмів педагогічного управління науково-дослідницькою діяльністю студентів.

Організація науково-дослідницької діяльності майбутніх учителів географії в процесі фахової підготовки буде ефективною, якщо: майбутніми учителями географії усвідомлюється значення дослідницьких умінь як невід'ємної складової їх професійної підготовки; здійснюватиметься інтеграція змісту науково-дослідницької діяльності зі змістом циклів фундаментальної та професійно-практичної підготовки; забезпечується поетапне включення студентів у науково-дослідницьку діяльність через різні форми аудиторної і поза аудиторної роботи з вивчення фахових дисциплін; відбувається систематичний моніторинг індивідуальних досягнень у науково-дослідницькій діяльності майбутніх фахівців.

У подальшому доцільно буде створити та апробувати у систему фахової підготовки методики організації науково-дослідницької діяльності майбутніх учителів географії, розробити та апробувати засоби педагогічної підтримки організації науково-дослідницької діяльності студентів, розробити та апробувати спецкурси «Методика організації географічних досліджень», «Технології наукової творчості», що можуть бути використані в процесі професійної підготовки майбутніх учителів географії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Микитюк О. М. Теорія і практика організації науково-дослідної роботи у вищих закладах освіти України в XIX ст. : автореф дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Історія педагогіки» / О. М. Микитюк. – Київ, 2004. – 20 с.
2. Мешко Г. М. Вступ до педагогічної професії : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Г. М. Мешко. – 2-ге вид., стер. – Київ : Академвидав, 2012. – 200 с.
3. Никитина Е. Ю. Формирование готовности студентов педагогического вуза к научно-исследовательской деятельности средствами проблемного обучения : автореф. Дис. к-та пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Е. Ю. Никитина. – Новокузнецк, 2007. – 21 с.
4. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : учебное пособие / Г. С. Цехмістрова. – Київ : Видавничий Дім «Слово», 2003. – 240 с.
5. Хриков Є. М. Розгляд суперечностей в педагогічних дослідженнях / Є. М. Хриков // Шлях освіти. – 2013. – №1. – С. 2-7.
6. Горкуненко П. П. Підготовка студентів педагогічного коледжу до науково-дослідної роботи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Горкуненко Петро Петрович. – Вінниця, 2006. – 235 с.
7. Лаврентьєва О. О. Розвиток методологічної культури майбутніх учителів природничих дисциплін у процесі професійної підготовки : теоретико-методологічний аспект : [монографія] / О. О. Лаврентьєва; за ред. проф. Л. О. Хомич. – Київ : КНТ, 2014. – С. 456.
8. Навчальна робота на географічному факультеті – Режим доступу : http://kdpu.edu.ua/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=180&Itemid=300.
9. Науковий клуб ДВНЗ КНУ КПІ «Природа Криворіжжя» – Режим доступу : http://kdpu.edu.ua/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=590&Itemid=809.
10. Туристичний клуб «Сталкер» географічний факультет – Режим доступу : http://kdpu.edu.ua/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=197&Itemid=799.
11. Наукова робота географічний факультет ДВНЗ КНУ КПІ – Режим доступу : http://kdpu.edu.ua/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=205&Itemid=327

*Хушида Иркабаева, Дилфуза Закирова, Илхомжон Рахимов
(Фаргона, Ўзбекистон)*

МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШГАН ТАЪЛИМ МАЗМУНИНИ ТАШХИС ЭТИШ МУАММОЛАРИ

Янгича таълим моделлари асосида таълим мазмуни янгилашга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши бугунги кунда таълим мазмуни модернизациялаш педагогика, шу жумладан, педагогик-прогностиканинг стратегик аҳамиятга эга бўлган муаммоларидан бири сифатида долзарблик касб этаётганлигида кўринади. Таълим мазмунининг шахсга йўналтирилганлигини таъминловчи йўналишларини кенгайтириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Таълим мазмуни модернизациялашнинг стратегик йўналишларида қуйидагилар ўз ифодасини топиши керак:

- Узлуксиз таълим мазмуни тўлиқ интеграллаштириш. Мазкур мазмунда таълим-тарбия элементлари уйғунлигини таъминлаш;
- умумтаълим мактабларининг юқори синфлари таълим мазмунида ихтисослаштирилган йўналишларни кучайтириш. Шу мақсадда вариатив ўқув дарсликлари мазмунини белгилаш;
- Узлуксиз таълимнинг барча бўғинларида модернизациялашган таълим мазмунига мос тарзда таълим технологияларини танлаш.

Бунда ўқувчиларнинг ўзлаштирилган ахборотларни таҳлил қилиш, мустақил билим ола билиш каби кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган технологияларни танлаш. Ўқувчиларнинг мустақил фаолият кўрсатишини кучайтирувчи, топшириқларни бажаришга масъулиятли ёндашувларини қарор топтириш, ўз-ўзини ривожлантириш имконини берувчи ўқув топшириқлари тизимини танлаш лозим.

Таълим тараққиётининг истикболи турларида узлуксиз равишда ўқитиладиган ўқув фанлар бўйича меърий барчани, жумладан, муайян давлатлар, турли хил даража ва ихтисосликдаги ўқув муассаса раҳбарлари, илмий ходимлар, ўқув-дастурий хужжатларни ишлаб чиқувчи педагоглар ва дарслик муаллифлари, таълимнинг турли даражаларида ўқув-тарбия жараёнини узлуксиз ташкил қилувчи амалиётчи психолог ва педагоглар, ўз фарзандларининг яқин ва узоқ келажаги билан қизиқадиган ота-оналар ва шу билан бирга ўқувчиларнинг ўзларини ҳам қизиқтиради.

Ҳозирги вақтда таълим тараққиёти истикболига боғлиқ бўлган омиларнинг мураккаб ва кўп қирралигига қарамасдан, турли хил илмий ишланмаларни яратиш зарурияти туғилмоқда. Шу сабабли ҳам янги XXI асрда жамиятни барқарор ривожлантириш учун унинг истикболдаги тараққиётини таъминловчи ёш авлодга тақдим этиладиган таълим мазмуни прогностика қилиш зарур бўлади.

Муҳим муаммолардан бири - бу ўқувчининг билимларни ўзлаштириш жараёни бўлиб, бу унинг табиий ва ижтимоий жараёнлар уйғунлигини англаб етишига хизмат қилади. Бунда модернизациялашган таълим мазмуни шахснинг табиий қобилиятларини рўёбга чиқариб, уни фаоллаштириш имкониятларини яратади.

Маълумки, таълимнинг энг муҳим ижтимоий вазифаларидан бири - ўқувчини жамият ҳаётида мустақил фаолият кўрсатишга тайёрлашдан иборат. Шу сабабли ҳам ўқув фанлари олдида инсонга бериладиган таълимнинг энг мақбул мазмуни ва йўналишларини аниқлаб, уни такомиллаштириш истикболларини белгилаб беришдан иборатдир. Қайси тузумда қандай туб ўзгаришлар рўй беришидан қатъий назар, шахснинг жамиятда ўз ўрнини топа олишига қўмаклашишдек масъул вазифани ҳал этиш таълим жараёни зиммасидадир. Таълим мазмунини белгилашда дидактикада мавжуд бўлган энг янги назарий ёндашувларга таяниш муҳим аҳамиятга эга.

Бугунги кунда турли фанлар ижтимоий ҳаёт билан ахборот оқимини тартибга келтириш мақсадида янги таълим мазмунини вужудга келтиришга ҳаракат қилмоқда. Яъни янги намунадаги, янгича кадрятлар ва янгича турмуш тарзини таълим мазмунига сингдирмоқда, уларнинг фанлараро алоқасини аниқламоқда, тадқиқ қилмоқда ва синовдан ўтказмоқда.

1980 йилда машхур педагог олим М.Н.Скаткин таълим мазмуни баъзан меъёридан ортқча кўпиртирилаётгани, фанларнинг парчаланиб, бўлиниб кетаётганлиги ҳақида ёзган эди. Худди шу фикрни Ж.Ф.Йўлдошев “Таълимимиз истиклоли йўлида” асарида тасдиқлаган.

Бугунги кунда ўқитилаётган ўқув фанлари таълим муассасаларининг битирувчилари қандай билим, кўникма ва малакага эга бўлишлари, бундан уларнинг ўзлари жамиятга қай даражада манфаат келтириши, жамиятнинг битирувчи олдига қўйган ижтимоий буюртмаси нималардан иборатлиги каби масалаларни ҳал қилишни англатади. Бу масала, албатта, таълим стандартларига бориб тақалади. Шунингдек, таълим мазмунининг таркибида умуминсоний кадрятларни мужассамлаштирилиши зарурлигини кўрсатади.

Таниқли рухшунос олим Л.С.Виготский эса жамият тараққиётидан илгарилаб кетган таълимгина самарали бўлиши мумкинлигини таъкидлаган эди. Бунинг учун ўқувчининг мустақил фаолият кўрсатишини таъминлаш лозим бўлади. Ўқувчини ҳар томонлама ривожлантирадиган, уни фикрлашга ўргатадиган, қобилияти қадамба-қадам ўсишига имкон яратадиган, тафаккурининг янги-янги қирраларини очадиган таълим-тарбия муайян инновацион методлар уйғунлигидагина аниқ натижаларга эришиш имконини беришини кўрсатиб ўтади.

Бугунги кунда таълим мазмунини танлашдан кўзланган мақсад - ўқувчи кўз ўнгида дунёнинг илмий манзарасини акс эттириш, унинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш, ҳаётга тайёрлаб боришдан иборат. Бунинг учун ўқув фанларини блокларга бирлаштириш лозим бўлади. Унинг мазмуни эса ўқувчи учун мактаб, турмуш ҳамда мактабдан кейинги фаолиятида ҳам қўл келадиган кўникма, малакаларни ҳосил қилиши керак.

Шу билан бирга, ўқувчиларга ўқишдан меҳнат фаолиятига ўтиш жараёнларини ўргатиш зарур. Бунга болаларда ўз-ўзини идора қилиш, жамият кадрятлари ва ижтимоий талабларни онгли равишда ўзлаштириш, эътиқодни шакллантириш, бошқа кишилар, гуруҳлар, жамоаларнинг ижтимоий-психологик фаолиятларини таҳлил қила билиш ва фикрлаш, унда хотира ва тасаввурни кучайтириш билан эришилади.

Маълумки, ушбу модернизациялашган таълим мазмунини такомиллаштириш жараёни камчилик ва кийинчиликларсиз амалга ошмайди. Шунингдек, бунда дарсликлар ва ўқув қўлланмаларининг янги авлодини яратиш, ўқитиш услубиятини ўзгартириш жуда муҳимдир. Бу барча педагог ходимлардан ўз касбига янада жадалроқ ва ижодий ёндашишни талаб этади. Бу эса, ўз навбатида, назариётчи олимларнинг амалиётчи ўқитувчилар билан ҳамкорликда таълимнинг янада самаралироқ ва мақсадга мувофиқ услубларини излаш ҳамда ишлаб чиқиш эҳтиёжини туғдиради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Р. Сафарова ва бошқалар. Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни татбиқ этиш йўллари. Ўзбекистон Республикаси ФА “Фан”, 2005.
2. Мусаев П. Замонавий дарслик моделининг моҳияти. – Т., 2001.
3. Яковлева Н.О. Проектирование как педагогический феномен // Педагогика. – 2002. – № 6. – С. 8-14.

*Гуллиода Исматуллаева
(Фаргона, Ўзбекистон)*

SHARQ MUTAFAKKIRLARI ILMIY TAFAKKURI JAHON TARAQQIYOTINING ASOSI SIFATIDA

Barkamol avlodni tarbiyalash xalqimiz uchun istiqloq yillarida eng ezgu maqsad, umummilliy vazifaga aylandi. Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida mustaqilligimizning dastlabki yillaridan jismonan va ma'nan sog'lom, fikri tiniq, intellektual salohiyati yuqori avlodni voyaga yetkazish va tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilandi. Jonajon Vatanimiz tom ma'noda yoshlar mamlakati, yurtimiz aholisining 60 foizdan ziyodini yoshlar tashkil etadi. Davlatimiz rahbarining tashabbusi bilan istiqloqlarning dastlabki oylarida "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi yoshlarga zamonaviy standartlar asosida ta'lim-tarbiya berish, iqtidori va iste'dodini yuzaga chiqarish, ularni sog'lom va barkamol etib tarbiyalash imkonini bermoqda. Bularning barchasi zamirida yagona – dunyoda hech kimdan kam bo'lmagan avlodni tarbiyalash maqsadi mujassam. Zamonaviy kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarni qurish, rekonstruksiya qilish va jihozlash, shuningdek, maktablarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo'yicha jahonda o'xshashi yo'q, xalqaro hamjamiyatning haqli e'tirofiga sazovor bo'layotgan maqsadli dasturlar asosida yurtimizning barcha joylarida, chekka-chekka qishloqlarda zamonaviy ta'lim muassasalari qad rostladi. Bugun O'zbekiston yoshlariga ko'pchilik havas qiladi. Bu Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida yosh avlod tarbiyasi, yoshlarning bilim olishi, hayotda o'z o'rnini topishi uchun yaratilgan ulkan shart-sharoit samarasidir.

Odam bolasiga beriladigan tarbiya, birinchi navbatda, ilmga, fanga asoslanmog'i, ta'limiy jihatdan to'g'ri tashkil etilmog'i lozim. Agar tarbiya pala-partish holda savodsizlarcha tashkil etilsa, tizimli va muntazam ravishda olib borilmasa, bunday «tarbiya» inson kelajagiga, shaxsning shakllanishiga faqat zarar keltiradi. Mana shu qoidalarga amal qilingandagina ta'lim-tarbiya o'zining pirovard maqsadiga erishishi - komil insonni voyaga yetkazishi mumkin.

Komil inson deganda biz ozod shaxsni, erkin fikr yurituvchi, Vatani halol va sadoqatli xizmat qiluvchi kishini tushunamiz. Va aksincha, agar inson birovga quldek ergashsa, o'zining mustaqil fikriga ega bo'lmasa yoki uni himoya qila olmasa, mutelik va boqimandalik asoratiga tushadi. Bunday kishining Vatani, xalqi manfaatlariga yot, zararli g'oyalarni tarqatayotgan kimsalar ortidan ergashib ketishi ham hech gap emas.

Komillikka erishishning muhim sharti - bilimdonlik hisoblanadi

Albatta, ma'naviy barkamollikka erishishning boshqa shartlari ham ko'p. Masalan, axloq-odoblilik bo'lish, mehnatsevarlik, yurtga sadoqat mehr, go'zallikka oshno tutinish va hokazo. Lekin bularning barchasining negizida o'rganish, bilish va anglash talabi yotgani tufayli insonlar ma'naviy kamol topishida bilimdonlik, ma'rifat katta o'rin tutadi.

Masalan, hayotdagi eng oddiy so'zlar va ishlarni ham kim qachondir hijjalab, erinmay o'rgatgan. Ota-onamiz dastlab nimani qanday atash, kiyimni qanday kiyish, hatto taomni qanday yeyishgacha o'rgatgan. Ya'ni, bizning butun hayotimiz o'rganishga, bilishga asoslangan. Agar siz-u bizga endi oddiy tuyuladigan ana shu narsalarni kimdir vaqtida o'rgatmasa yoki kimlardandir ko'rib o'zimiz o'rganmas ekanmiz, bizning boshqa jonzoatlardan farqimiz qolmas edi. Demak, bilimdonlik ma'naviy barkamollikning asosi, uning muhim mezoni ekan.

Inson tabiatan bilishga chanqoq. Chunki u doimiy izlanishdagi ong tafakkurga ega. U nafaqat jismi, balki ongi va tafakkuri orqali hayotda o'sish va kamol topishga intiladi. Hayvonlarda esa butunlay boshqacha. Ular nafsi qayoqqa boshlasa, o'sha yoqqa ketaveradi. Nafsi qonsa, bu intilishi ham tugaydi, yotib dam oladi. Ularga bilishning qizig'i yo'q. Chunki ularda bilishga ehtiyojning o'zi yo'q.

Odamzod ming yillar davomida uchar gilamlarni, oynayi jahon, ochil dasturxonlarni orzu qilib kelgan. Nihoyat, u aqli va tafakkuriga tayanib samolyotni, televizor va radioni, turli ne'matlarni tayyorlab beradigan fabrika va sexlarni kashf etdi. Lekin shu bilan kifoyalanib qolgan yo'q. Samolyotdan ham tez uchadigan raketalar, yillar davomida koinotda o'zi kezib yuradigan sun'iy yo'ldoshlar, simsiz ulanadigan va ko'rsatadi telefon apparatlari, butun Yer yuzidagi odamlar ong-u shuurini axborot o'rab-chirmab olishni maqsad qilgan Internet («Butun dunyo o'rgimchak to'ri») tizimini yaratdi. Endilikda inson Yerdagi hayot bilan kifoyalanmay, boshqa sayyoralarga, hatto boshqa galaktikalarga ham sayohat qilmoqning, odam miyasidagi o'y-fikrlarni o'qimoqning ham harakatiga tushgan.

Barcha bu orzu va intilishlarni inkor etmagan holda, bir muhim haqiqatdan ogoh bo'lish ayni shu insoniyatning o'zidan talab etiladi. Ya'ni, barcha ilmiy-texnikaviy kashfiyotlar va yutuqlarni ezgulikka, yaxshilikka, insoniyat baxt-u saodatiga xizmat qildirish lozim. Ta'kidlash joizki, 2014 yil may oyida ommaviy axborot vositalari orqali dunyoning ko'plab mamlakatlarida siyosiy aktlar, siyosiy mojaro va turli to'qnashuvlar bo'layotgani haqida fikrlar bayon etildi. Bizning ona diyorumiz Samarqandda esa, yurtboshimiz ta'biri bilan aytganda ko'hna va hamisha navqiron, o'zining salkam uch ming yillik tarixi mobaynida dunyo sivilizatsiyasi va turli xalqlar madaniyati chorrahasi bo'lib kelgan va kelayotgan, har qanday odamni hayratga soladigan obidalari bilan sayyoramizning turli o'lkalarida afsonaviy shahar sifatida ma'lumu mashhur, moviy gumbazlari millionlab sayyohlarni o'ziga maftun etgan, Rim bilan bir qatorda "abadiy shahar" degan nom bilan butun dunyoda shuhrat qozongan Samarqand zaminida 2014 yil 15-16 may kunlari xalqaro anjuman o'tkazildi va unda ilm- taraqqiyoti tinchlik-totuvlikka bog'liqligi ta'kidlandi.

Jumladan unda quyidagi fikrlar butun anjuman ahlini quvontirdi: "O'rta asrlar Sharq tarixi shundan dalolat beradiki, madaniyat va ta'lim-tarbiya, tibbiyot, adabiyot, san'at va arxitektura sohalaridagi beqiyos yuksalish, ilmiy

maktablarning vujudga kelishi, yangi-yangi iste'dodli avlodlar to'liqining paydo bo'lishi va voyaga yetishi – bularning barchasi birinchi navbatda iqtisodiyot, qishloq va shahar xo'jaligining ancha jadal o'sishi, hunarmandlik va savdo-sotiqning yuksak darajada rivojlanishi, yo'llar qurilishi, yangi karvon yo'llarining ochilishi va avvalambor nisbiy barqarorlikning ta'minlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Men bu fikrga alohida urg'u berib aytmoqchiman. Chunki, tinchlik va barqarorlik bo'lmasa, ilm-fan sohasida hech qanday o'sish, taraqqiyot bo'lishi mumkin emas. Qayerda tinchlik va barqarorlik bo'lsagina ilm-fan markazlari, akademiyalar, oliy o'quv yurtlari paydo bo'ladi. Eng asosiysi, ta'lim-tarbiya ravnaq topib, unga qiziqish, e'tibor kuchayadi. Tinchlik-barqarorlik bo'lgan joydagina odamlar o'qib-o'rganishni, har tomonlama rivojlanishni istaydi. Odamlar kechasi uyquga yotib, ertalab turishga qo'rqmaydigan, ertaga ularning boshiga qandaydir muammo yoki ofatlar kelmasligini bilgan taqdirdagina shunday bo'ladi. Bu haqiqat ko'p asrlar davomida o'z tasdig'ini topgan va ishonchim komilki, bugun bu mavzuda gapirishning o'zi ortiqcha.”²⁹:

Sharq olamida, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari hayotida rivojlangan madaniyatning mavjud bo'lgani haqida qadimgi baqtriya, so'g'd, o'rxun, xorazm yozuvlarida bitilgan yodgorliklar, devoriy tasviriy san'at asarlari va haykalchalar, arxitektura namunalari dalolat beradi. XI-XIII asrlarda asos solingan Xorazm davlati, Fors ko'rfazigacha bo'lgan hududlardagi qo'shni xalqlar yerlarini birlashtirgan holda, Osiyo qit'asining katta qismini qamrab olgan.

2014 yil 15-16 may kunlari o'tkazilgan Prezidentimiz Islom Karimovning “O'rta asrlar sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati” mavzusidagi xalqaro konferensiyada Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy haqida quyidagi fikrlar keltiriladi³⁰: “O'rta asrlarning ilk davrida Sharqda amalga oshirilgan buyuk ilmiy kashfiyotlar haqida gapirar ekanmiz, zamonaviy matematika, trigonometriya va geografiya fanlari taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy nomini birinchilar qatorida tilga olamiz. U o'nlik pozitsion hisoblash tizimini, nol belgisi va qutblar koordinatalarini birinchilardan bo'lib asoslab berdi va amaliyotga tatbiq etdi. Bu esa matematika va astronomiya fanlari rivojida keskin burilish yasadi. Al-Xorazmiy algebra faniga asos soldi, ilmiy ma'lumot va traktatlarni bayon etishning aniq qoidalarini ishlab chiqdi, u astronomiya, geografiya va iqlim nazariyasi bo'yicha ko'plab ilmiy asarlar muallifidir. Allomaning dunyo ilm-fani rivojida xizmatlari umume'tirof etilgan bo'lib, Sharq olimlari orasida faqat uning nomi va asarlari "algoritm" va "algebra" kabi zamonaviy ilmiy atamalarda abadiylashtirildi», deb fikr bildiriladi. Ma'lumki, Xorazmiy “Al- jabr val muqobala“ kitobi bilan matematika tarixida birinchi bo'lib matematika faniga asos soldi.

Muhammmad ibn Muso al- Xorazmiy (783-850 yillarda yashab ijod qilgan) qadimgi Xorazm diyrida tug'ilib, voyaga yetadi. Dastlabki savod va turli xil sohadagi bilimlarni u o'z ona yurti Xorazm va Movorounnaxr shaharlarida ko'pgina ustozlardan oladi. So'ngra u halifa Ma'mun zamonida (813-833 yillar) “Bayt ul- hikmat”da mudir sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Zamonasining mashxur matematigi, astarnomi va geografi sifatida fanga ulkan xissa qo'shdi. Xorazmiy 20 dan otqi asarlar yozgan. Ulardan faqat 10 tasigina bizgacha yetib kelgan. Matematikaga doir asarlari “Al – jabr val - muqobala”, “Hind xisobi haqida”, geografiyaga oid asarlari “Kitob surat ul - arz” (Yer surati), astranomiya oid asarlari “Zij” va “Ustirlab bilan ishlash haqida”, tarixga oid asarlari “Kitob at - tarix”, “Yaxudiyarlarni taqvimi va bayramlarini aniqlash haqida risola” nomlari bilan atalgan.

Hatto “algebra” atamasi ushbu kitobning “al – jabr”deb yuritilgan qisqacha nomining aynan ifodasidir. Xorazmiy nomi esa matematika fanida “Algoritm” atamasi shaklida o'z ifodassini topadi. Uning “al- jabr” asari asrlar davomida avlodlar qo'lida yer o'lchash, ariq kovlash, bino qurish, merosini taqsimlash va boshqa turli xil xisob va o'lchash ishlarida dasturulamol bo'lib xizmat qilgan.

Xorazmiyning bu risolasi XII asrdayoq Ispaniyada loyin tiliga tarjima qilinadi va qayta ishlanadi. Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o'nlik xisoblash tizimining Yevropada qolaversa, butun dunyoda tarqalishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, buyuk vatandoshimiz Al- Xorazmiy al –jabrni mustaqil fan darajasiga ko'tarib, algebra faniga asos soldi va tarixda o'zidan o'chmas iz qoldirdi. U arab, fors, hind, yunon tillarini o'rgandi. Bag'dod o'lkasi ilmiy va madaniy markaz hisoblanardi.

²⁹ Prezident Islom Karimovning “O'rta asrlar sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati” mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqi. 16.05.2014 O'zA

³⁰ Yuqoridagi manba. 16.05.2014 O'zA

МОДУЛЬНЕ НАВЧАННЯ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ-ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Значне збільшення обсягу інформації, яке стає характерною рисою сьогодення, ставить зовсім нові вимоги до рівня підготовки майбутніх інженерів-педагогів вищих навчальних закладів. В умовах національної освіти терміни навчання збільшувати не можна, а складність навчальних програм близька до граничної. Однією з технологій, яка дає змогу комплексно розв'язати завдання підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності, є модульне навчання [4, с. 116].

Передісторія модульного навчання сягає 60-х років ХХ століття, де в англійських країнах воно виникло на противагу традиційним технологіям. С. Постлетвейтом була розроблена концепція «одиниць змісту навчання», згідно з якою навчальний матеріал поділяється на відокремлені автономні частини – модулі, зміст і обсяг яких визначається дидактичною метою. Модульне навчання інтегрувало все прогресивне, що було у педагогічній теорії та практиці, збагатилося елементами проблемного і програмованого навчання, теорії укрупнення дидактичних одиниць, формування системності знань, диференційованого навчання, теорії оптимізації навчання [5].

В Україну модульне навчання прийшло наприкінці 80-х років завдяки працям А. Алексюка [1], Р. Бекирової [2], К. Вазіної [3], В. Огнев'юка і А. Фурмана [4], Л. Романишиної [7] та ін. Узагальнення педагогічних підходів дозволяє стверджувати, що метою модульного навчання є створення найбільш сприятливих умов розвитку особистості шляхом забезпечення гнучкості змісту навчання, пристосування дидактичної системи до індивідуальних потреб особистості та рівня її базової підготовки за допомогою організації навчально-пізнавальної діяльності за індивідуалізованою навчальною програмою [8].

За трактуванням Дж. Расселла, одного із засновників модульного навчання, модуль – пакет, що охоплює одну концептуальну одиницю навчального матеріалу [6]. Отже, модуль – це логічно завершена частина навчального курсу, що являє собою великий розділ, має систему інформаційно-дидактичного забезпечення і завершується контрольною акцією.

Сутність модульного навчання у процесі підготовки майбутніх інженерів-педагогів до професійної діяльності полягає в тому, що студенти більш самостійно або повністю самостійно можуть працювати із запропонованою їм індивідуальною програмою, яка містить цільову програму дій, банк інформації та методичне керівництво щодо досягнення поставлених дидактичних цілей [9].

Модульні програми підготовки майбутніх інженерів-педагогів будуються згідно загальних принципів, а саме: цільового призначення відповідного інформаційного матеріалу; поєднання комплексних, інтегруючих і приватних дидактичних цілей; повноти навчального матеріалу в модулі; відносної самостійності елементів модуля; реалізації зворотного зв'язку; оптимальної передачі інформаційного і методичного матеріалу [4, с. 119].

Поряд із загальними принципами побудови модульних програм підготовки фахівців інженерно-педагогічних спеціальностей існують специфічні принципи: принцип предметного підходу до побудови змісту навчання і принцип фундаментальності змісту навчання в модулі [9].

Принцип предметного підходу до побудови змісту навчання зумовлює відповідність змісту модуля конкретному предмету чи його частині, що охоплює великий розділ (тему курсу). Під час формування змісту пізнавального модуля значну увагу слід приділити логічній структурі інтегрованої дидактичної мети, що складається з часткових цілей. У модулях, побудованих таким чином, забезпечується логічне і компактне групування матеріалу, уникнення повторення всередині одного курсу [5].

Принцип фундаментальності навчального змісту в модулі означає, що в модулях пізнавального типу особлива увага повинна приділятися наданню фундаментальних понять, законів термінів, категорій тощо. Тому засвоєння фундаментальних знань майбутніми інженерами-педагогами має відобразитися в часткових дидактичних цілях. Наприклад, у практиці застосування модульного навчання у ВНЗ в модулі пізнавального типу розбирається одне фундаментальне поняття дисципліни чи група споріднених понять [4, с. 120].

До специфічних принципів побудови модуля операційного типу відноситься принцип діяльнісного підходу до формування комплексної дидактичної цілі та принцип фундаментальності змісту навчання.

Принцип діяльнісного підходу до формування комплексної дидактичної цілі потребує, щоб комплексною дидактичною ціллю, яка визначає структуру і зміст усієї модульної програми, була підготовка людини до конкретної сфери діяльності. Принцип фундаментальності змісту навчання відіграє важливу роль у підготовці майбутніх фахівців інженерно-педагогічних спеціальностей, оскільки він зумовлює спрямованість інтегрованої дидактичної цілі на розвиток умінь і навичок з реалізації конкретної функції практичної діяльності людини (професійної діяльності фахівця) [2].

На нашу думку, дотримання вищезазначених принципів побудови модульних програм, разом із творчим відношенням, дає змогу правильно визначити структуру модульної програми підготовки майбутніх інженерів-педагогів та сформулювати зміст модулів.

Процес побудови модульної програми підготовки фахівця починається з визначення її структури. Виходячи з принципів цільового призначення інформаційного банку і поєднання комплексних, інтегративних і приватних дидактичних цілей, необхідно сформулювати комплексну дидактичну ціль, яка й буде реалізовуватися модульною програмою. У своїх дослідженнях ми враховували ці принципи і підходи до побудови модульних програм з навчальних дисциплін підготовки майбутніх інженерів-педагогів [5].

Під час подання навчального матеріалу ми звертаємо увагу на механізм процесу засвоєння знань, який визначає наступний логічний ряд: «сприйняття – розуміння – усвідомлення – закріплення – застосування». У змістовному аспекті підготовки майбутніх інженерів-педагогів до професійної діяльності найбільш важливим є проблемний підхід щодо подання навчального матеріалу. Його форма представлена такими складовими, як «навчальний матеріал», «організація навчання», «консультація викладача» [4, с. 125].

У модульному навчанні застосовується гнучке управління, яке зберігає цілеспрямованість системи. У цьому випадку має місце варіативний пошук оптимального рішення [5]. Вивчення об'єкта управління у випадку модульного навчання означає визначення базової підготовленості майбутніх інженерів-педагогів до моменту початку засвоєння конкретного модуля. Розробка програми управління – це комплексний план, в якому відображають зміст навчання і дії студента, спрямовані на засвоєння змісту модуля.

Для підвищення ефективності навчального процесу майбутніми інженерами-педагогами на основі технологій модульного навчання доцільно забезпечити його комп'ютерними засобами. Використовуючи комп'ютерні технології викладач зможе здійснювати різні функції (навчання, виховання, контроль тощо).

У модульному навчанні, як і в будь-якому керованому процесі, забезпечується ефективний зворотний зв'язок. Реалізація цієї вимоги визначається за критеріями формування модулів, зокрема: цінність контрольованих характеристик, відкритість діагностики тощо.

Частоту зворотного зв'язку в процесі підготовки майбутніх інженерів-педагогів з використанням модульних навчальних технологій ми встановлювали за критерієм цінності контрольованих характеристик, а також із системним урахуванням кібернетичного, педагогічного і психологічного підходів. З кібернетичної точки зору, чим частіше здійснюється контроль за навчальним процесом, тим вищою є ефективність управління. За педагогічними принципами зворотний зв'язок здійснювався з оптимальною частотою. З психологічної точки зору важливою була мотиваційна основа діяльності студентів, яка є складовою багатьох чинників. Психолого-педагогічний підхід до організації зворотного зв'язку за ознакою частоти контролю передбачав вхідний, поточний, проміжний та підсумковий види контролю [5].

Особливості побудови модулів і модульних програм дали нам змогу встановити ефективність і продуктивність навчання. У процесі визначення ефективності модульної технології нами використовувалась загальна методика, яка передбачала порівняння досягнутих показників якості навчально-творчої діяльності студентів в експериментальних групах з аналогічними показниками в контрольних групах [4]. З метою підвищення ефективності та продуктивності модульного навчання процес підготовки майбутніх інженерів-педагогів забезпечувався засобами комп'ютерних технологій. Зважаючи на це, необхідно було перерозподілити педагогічні функції в системі «педагог – модуль – студент». Педагог за умов широкій комп'ютеризації може реалізовувати консультативну, контролюючу, комунікативну і виховну функції. Студенту в суб'єкт-суб'єктній взаємодії належатимуть функції самоуправління навчально-творчою діяльністю, самоконтролю, комунікації, самоаналізу. Система комп'ютеризації за модульним навчанням охоплювала такі функції, як інформаційно-вибіркову, інформаційно-пред'являючу, інформаційно-ілюструючу, управління навчальними діями, тренажерну, контролюючу [5].

У процесі модульного навчання найбільш повно розкрилися можливості індивідуалізованого впливу на особистість. Індивідуалізація навчання проводилась не шляхом інтенсифікації педагогічної праці чи зменшення кількості студентів у групі, а раціоналізацією педагогічного процесу, що забезпечувалось чітко побудованою педагогічною системою модульного навчання [6]. Модульне навчання дозволило індивідуалізувати педагогічний процес у таких аспектах: індивідуалізація змісту проводилась як за індивідуальними цілями навчання так і базовою підготовленістю майбутнього інженера-педагога.

Специфіка побудови модульних програм дозволила майбутнім інженерам-педагогам самостійно працювати в будь-який зручний для них час, приділяючи необхідну увагу для досягнення намічених цілей навчання. У модулях найчастіше надавались альтернативні варіанти управління навчальними діями, тому студенти самі могли вибирати найбільш доцільні, з їх точки зору, методи діяльності. Кожний модуль забезпечувався системою зворотного зв'язку, важливе місце в якій, зазвичай, займав тестовий самоконтроль, що є виключно індивідуалізованим [4, с. 128].

Передача деяких своїх функцій модулю дозволила нам ширше і глибше реалізувати індивідуальний контакт із студентом. Індивідуалізуючи навчальний процес, ми приділяли значну увагу комунікативній і виховній функціям. Виховна функція спрямовувалась на формування та розвиток різноманітних якостей особистості, а комунікативна – на безпосереднє спілкування педагога зі студентом, мета якої – реалізація решти функцій педагога, зокрема виховної [5].

У процесі модульного навчання гнучке управління навчальними діями через модуль, яке нерідко переходить в самоуправління, позитивно впливало на формування вмінь і навичок самостійної роботи студентів. При цьому відбувалось інтенсивне формування як змістової, так і організаційної самостійності.

Великого значення для підвищення рівня самостійності під час модульного навчання набував високий рівень систематизації знань і вмінь; проблемне викладання навчального матеріалу, а також акцент на формуванні методів діяльності. Тому модульне навчання є ефективним засобом, оскільки забезпечує плідну самостійну навчально-творчу діяльність студентів [4, с. 129].

Отже, проведений нами аналіз процесу підготовки майбутніх інженерів-педагогів до професійної діяльності з використанням технологій модульного навчання дозволяє визначити їх як інноваційні технології навчання, які засновані на особистісно-орієнтованому підході, характеризуються замкнутим типом управління завдяки модульним програмам і модулям, що відносять їх до категорій високотехнологічних. Реалізація модульного навчання у ВНЗ України, де здійснюється підготовка фахівців інженерно-педагогічних спеціальностей, дає можливість внести прогресивні зрушення у сферу викладання й вивчення різноманітних дисциплін, сприятиме всебічній інтеграції вітчизняної вищої освіти в загальноєвропейську складову, надасть змогу впровадити новаторські ідеї в галузі інженерної педагогіки на рівні кращих світових освітніх стандартів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А. А. Педагогика высшей школы : курс лекций : модульное обучение [Текст] / А. А. Алексюк. – Киев : Вища школа, 1993. – 127 с.
2. Бекирова Р. С. Организация модульного обучения по дисциплинам естественного цикла (на примере курса высшей математики в техн. вузе) [Текст] : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бекирова Римма Сергеевна. – М., 1998. – 185 с.
3. Вазина К. Я. Саморазвитие личности и модульное обучение [Текст] / К. Я. Вазина. – Н. Новгород : ИУУ, 1991. – 122 с.
4. Горбатюк Р. М., Кабак В. В. Підготовка майбутніх інженерів-педагогів до професійної діяльності засобами комп'ютерних технологій [Текст] : монографія / В.В.Кабак, Р.М. Горбатюк. – Луцьк: ВМА «Герен», 2015. – 264 с.
5. Горбатюк Р. М. Система професійної підготовки майбутніх фахівців інженерно-педагогічного профілю [Текст] : монографія / Р. М. Горбатюк. – Тернопіль : Посібники і підручники, 2009. – 400 с.
6. Нагаєв В. М. Методика викладання у вищій школі [Текст] : навч. посіб. / В. М. Нагаєв. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 232 с.
7. Романишина Л. М. Модульно-рейтинговая система обучения : организация работы, поиски, исследования [Текст] / Л. М. Романишина. – М. : [б. и.] 1993. – 157 с.
8. Чернилевский Д. В. Дидактические технологии в высшей школе [Текст] : учеб. пособие для вузов / Д. В. Чернилевский. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 437 с.
9. Юцявичене П. А. Принципы модульного обучения [Текст] / П. А. Юцявичене // Сов. педагогика. – 1990. – № 1. – С. 56–60.

*Светлана Каримова, Сардор Ахмедов
(Фергана, Узбекистан)*

ВОСПИТАНИЕ ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОЙ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Какими проблемами живёт современная молодёжь? Какие ценности для неё важны? Эти вопросы для нас не праздные. Они актуальны сегодня именно потому, что от честного ответа на них зависит, каким вырастет нынешнее поколение наших детей. В современном мире много соблазнов – это и массовая культура, навязывающая иногда нам определённый образ жизни, и множество религиозных сект, обещающих вечное блаженство своим последователям, и религиозный фанатизм, призывающий жертвовать своей жизнью ради возвращения к истокам ислама и праведной жизни. Сегодня воспитание гармонично развитой личности в первую очередь зависит от того, как поставлена духовно-просветительская работа в общеобразовательных школах, что делается для достижения ее эффективности. Самые важнейшие задачи для нас – это укреплять независимость, ценить и оберегать мирную и спокойную жизнь, быть бдительными, защищать молодёжь от различных идеологических угроз. Это возлагает большую ответственность на родителей, преподавателей и наставников, широкую общественность, в том числе на пропагандистов духовности.

Под руководством Президента Ислама Каримова в нашей стране проводится ширококомасштабная работа по коренному реформированию духовно-просветительской сферы, сохранению и развитию национальных ценностей, защите молодёжи от негативного идеологического воздействия. Постановление главы нашего государства «О повышении эффективности пропаганды национальной идеи и духовно-просветительской работы» от 25 августа 2006 года служит важным руководством к действию в повышении соответствующей работы на качественно новый уровень.

В книге Президента Ислама Каримова «Высокая духовность – непобедимая сила» раскрыты суть и значение основных понятий и принципов этого направления, определены актуальные задачи по защите

молодого поколения от воздействия негативных явлений и идей. Как отметил глава нашего государства И. А. Каримов: «Идеологическое оружие сильнее, опаснее, чем самое грозное оружие современности» [1].

В нынешнее сложное время для обогащения духовного мира молодых людей требуется вести регулярную и системную работу по обучению, воспитанию и духовной пропаганде с применением передовых методов, в соответствии с требованиями времени.

Современный этап общественного развития в Узбекистане характеризуется возрастанием и усилением роли молодёжи во всех сферах жизни: экономике, политике, духовности. Согласно статистическим данным Госкомстата по состоянию на 1 января 2014 года, численность населения Узбекистана достигла более 30492,8 тыс. человек. Из них молодые люди в возрасте до 30 лет составляют более 60 процентов [2].

Уделяется особое внимание изучению и доведению до населения богатого духовного наследия наших великих мыслителей, сохранению национальных традиций и ценностей. В качестве приоритетной решается задача совершенствования деятельности учреждений духовности, искусства и просветительства, библиотек, информационно-ресурсных центров, образовательных учреждений на основе требований времени, усиления их воспитательного значения.

Под руководством Президента Ислама Каримова уделяется особое внимание изучению жизни и творчества великих людей, доведению до сознания населения, особенно молодого поколения, сути и значения произведений, пронизанных идеями гуманизма. Этот месячник, организованный в связи с днями рождения Алишера Навои и Бабура, является продолжением работы в этом направлении.

В творчестве Алишера Навои и Бабура есть много общих аспектов. Они дают глубокое толкование таких понятий, как душевность, любовь, честь, мораль, терпение, щедрость, верность, говорят о необходимости почитания родителей, Родины. Призывают человека оставить после себя честное имя, украшать жизнь благородными поступками и добрыми делами. В разъяснении молодежи этих аспектов важную роль играют проводимые в школах духовно-просветительские мероприятия.

Встречи, просветительские мероприятия с участием известных писателей, деятелей культуры и искусства служат развитию мировоззрения юношей и девушек.

В целях повышения качества обучения большое значение придается широкому использованию современных информационно-коммуникационных технологий, общеобразовательной информационной сети «ZiyoNET». Центром развития общеобразовательных программ мультимедиа при Министерстве народного образования Республики Узбекистан в сотрудничестве с Республиканским образовательным центром и специализированными предприятиями по производству программной продукции создано множество электронных учебников. Они способствуют обогащению содержания учебных занятий, внедрению передовых педагогических технологий в практику, обмену опытом.

Однако в наш век глобализации предпринимается много информационных попыток через Интернет под маской «массовой культуры» внедрять в сознание молодежи идеи, чуждые нашим национальным интересам, идеологии, морально-духовным ценностям. Это, в свою очередь, требует повышения ответственности за воспитание молодежи, правильную организацию свободного времени учащихся и усиления профессиональной ориентации в соответствии с интересами и способностями молодых людей.

Принятые в нашей стране ряд законов, указы и постановления, социальные программы гарантируют защиту прав молодого поколения, его интересов. Современные школы, колледжи и лицеи, высшие учебные заведения, научные центры нашей страны, оснащенные новейшим учебным оборудованием, компьютерной техникой, способствуют образованию молодежи на уровне мировых стандартов, получению интересующей профессии, проведению научных и инновационных поисков.

Постановление главы нашего государства «О дополнительных мерах, направленных на осуществление в Республике Узбекистан государственной молодежной политики» от 6 февраля 2014 года ознаменовало начало нового этапа в дальнейшем совершенствовании правовой базы обеспечения интересов молодежи, осуществлении соответствующих практических мер с учетом требований времени [3].

Большое внимание у нас в стране уделяется и профилактике правонарушений. Как гласит народная мудрость: лучше предупредить болезнь, чем её лечить. В нашей стране накоплен уникальный опыт предотвращения правонарушений, оздоровления обстановки в обществе путем профилактических мер. Закон Республики Узбекистан «О профилактике правонарушений», подписанный Президентом Исламом Каримовым 14 мая 2014, создал правовую базу для дальнейшего совершенствования деятельности в данной сфере.

Так, согласно ежегодному докладу международной независимой организации «The World Justice Project», обнародовавшей очередной Индекс верховенства права в общемировом масштабе, системная организация профилактических мероприятий позволила Узбекистану занять третье место в мире по обеспечению правопорядка и безопасности [4].

Провозглашение 2016 года в нашей стране Годом здоровой матери и ребенка способствует поднятию на качественно новый уровень работы по воспитанию молодежи гармонично развитыми личностями.

В докладе Президента Ислама Каримова были намечены приоритетные задачи по формированию молодого поколения всесторонне здоровыми, гармонично развитыми личностями. Своевременная реализация этих мер возлагает особую ответственность на педагогов. В воспитании здоровомыслящего, духовно развитого молодого поколения важную роль играют все звенья образования, в том числе профессиональные колледжи. В

частности, приоритетной задачей наметен полный охват выпускников школ учреждениями среднего специального образования, обеспечение полной занятости вступающих в самостоятельную жизнь выпускников колледжей. В целях своевременного внедрения в жизнь этих мер в рамках совместного проекта "колледж-предприятие-родители" заключаются трехсторонние договора, особое внимание уделяем их исполнению.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.stat.uz/demographic/>
2. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.gov.uz/ru/press/society/24711>
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.rhd.uz/ves/222-formirovanie-ideologii-nacionalnoj-nezavisimosti> (www.rhd.uz)
4. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.gov.uz/ru/press/society/24695>

*Вікторія Качалюк
(Берислав, Україна)*

ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ ІДЕЙ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЗДОРОВ'ЯФОРМУВАННЯ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО НА УРОКАХ У СУЧАСНІЙ ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Освіта в наші дні пред'являє великі вимоги до здоров'я учнів. Тому зараз актуальні здоров'язбережувальні технології в навчально-виховному процесі, при яких формуються дбайливе ставлення до свого фізичного і психічного здоров'я, найважливіші соціальні навички, що сприяють успішній адаптації дітей у суспільстві.

Мета сучасної школи – підготовка дітей до життя. Кожен учень має отримати під час навчання знання, що знадобляться йому в майбутньому житті. Здійснення означеної мети можливе за умови запровадження технологій здоров'язбережувальної педагогіки.

За висновками лікарів, шкільні роки зменшують кількість здорових дітей у 3-4 рази. Відповідно збільшується кількість хворих. Практично здоровими закінчують школу лише 5-7% учнів.

Школа погіршує здоров'я дітей. У цьому переконані батьки, лікарі, працівники військових комісаріатів. Причини такого стану чимало. І однією з них (далеко не другорядного) є погана організація навчально-виховного процесу, кількість і якість уроків, які нерідко негативно впливають на фізичне і психічне здоров'я дітей, породжуючи тривожний стан, перевантаження, втому, стреси, неврози.

Поєднання різноманітних напрямів виховної роботи у школі дає змогу формувати гармонічно розвинену дитину. Основою гармонійного розвитку є духовне і фізичне здоров'я. Педагогічна система В.О.Сухомлинського розкриває максимум можливостей для формування і збереження здоров'я школярів.

Як зазначав В.О.Сухомлинський, здоров'я – це повнота духовного життя, радість, ясний розум. На думку вченого, піклування про здоров'я – це найважливіша праця вихователя. З цією метою у своїй системі вчений визначив напрямки діяльності школярів:

- дотримання санітарно-гігієнічних умов щодо обладнання й оснащення приміщення для занять, що сприяє збереженню здоров'я, ефективність організації розумової праці;
- запобігання перенавантаженню під час навчання;
- загартування;
- раціональне харчування необхідно розглядати як одну з найважливіших складових здорового способу життя. «Від харчування в дитячі роки залежить гармонія, пропорційність частин тіла, зокрема правильний розвиток кісток та особливо грудної клітини».

Осмилюючи ідеї здоров'яформування, можна виокремити у творчій спадщині В.Сухомлинського такі ефективні шляхи їх реалізації:

- усвідомлення учнями необхідності уважного та дбайливого ставлення до свого здоров'я та здоров'я навколишніх, активна пропаганда й утвердження здорового способу життя;
- дотримання режиму дня, оптимальне чергування розумового та фізичного навантаження;
- створення позитивного психологічного мікроклімату в навчальному закладі;
- оздоровча спрямованість навального процесу: ранкова гімнастика, фізкультхвилинки, динамічні перерви, рухливі ігри, уроки фізичної культури тощо;
- розширення мережі спортивних секцій, танцювальних та хореографічних гуртків і студій; залучення учнів до активної участі в них; проведення спортивних ігор, змагань, спартакіад.
- впровадження компенсаторно-нейтралізуючих засобів (оздоровча, пальчикова, дихальна, коригувальна гімнастики; масаж, психогімнастика);
- застосування стимулювання фізичної активності дітей (елементи загартування, фізичні навантаження, прийоми психотерапії та фітотерапії) [3, с. 44].

Проаналізувавши досвід впровадження розробленої В.Сухомлинським системи здоров'я збереження та здоров'я формування ми визначили форми роботи сучасної школи зі зміцнення здоров'я: дні здоров'я, екскурсії, туристичні походи, зльоти, змагання.

З впровадженням сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі зростають вимоги і до його організації. Існують Санітарні Правила і Норми, за якими учням різних класів дозволяється сидіти за монітором певний час. Наприклад, для учнів 1-х класів – 10 хвилин, у 2 і 3 класах – 15 хвилин, у 4 – 20 хвилин. Усім школярам повинно бути вказано на небезпеки, які можуть виникнути при необмеженому використанні ПК.

Правильна посадка при роботі за комп'ютером:

1. Сидіти прямо, не сутулячись.
2. Спирайтеся спиною об спинку крісла.
3. Не розвалюйтеся в кріслі: Ви швидше втомитеся
4. Не піднімайте високо зап'ястя і не вигинайте кисті – можуть почати боліти руки і німіти пальці.
5. Коліна тримаєте на рівні стегон або трохи нижче. При такому положенні ніг м'язи не напружуються.
6. Не схрещуйте ноги і не кладіть ногу на ногу – це порушує циркуляцію крові.
7. Зберігайте прямий кут в області ліктьових, тазостегнових і гомілковостопних суглобів [4].

При використанні ІКТ на уроках в початковій школі слід пам'ятати про вплив комп'ютера на зір. Зорова система людини погано пристосована до розглядання зображення на екрані монітора. Шкодить зору неякісне програмне забезпечення. Невдалий підбір кольору, шрифтів, компоновки вікон у програмах погано позначаються на зорі. Вносить свій внесок і невдале розташування монітора, неправильна організація робочого місця. Робота на комп'ютері перевантажує наші очі. Якщо монітор невисокої якості і інтерфейс використовуваних програм невдалий, то у користувача погіршується зір, очі починають сльозитися, з'являється головний біль, стомлення, двоїння зображення. Це явище отримало назву «комп'ютерний зоровий синдром».

У зв'язку з цим вчителю початкових класів слід контролювати дотримання учнями основних правил гігієни:

- Центр екрана повинен бути встановлений на висоті 15-20 см нижче рівня очей.
- Кут нахилу монітора не повинен бути більше 150.
- Не дозволяється розташовувати поряд з монітором блискучі предмети що відбивають світло.
- Екран монітора повинен знаходитися від очей користувача на оптимальній відстані 60-70 см, але не ближче 50 см.
- Відстань треба вибирати з урахуванням розмірів алфавітно-цифрових знаків і символів.
- Поверхня екрану повинна бути чистою і без світлових відблисків.

Робоче місце повинно бути достатньо освітлене, світлове поле рівномірно розподілене по всій площі робочого простору, промені світла не повинні потрапляти прямо в очі. Комп'ютер має бути укомплектований хорошим монітором та правильно налаштованим.

Дуже важливі спеціальні вправи для збереження і поліпшення зору, профілактики короткозорості та інших захворювань очей. Щоб зняти напругу в очах при роботі за комп'ютером, необхідно:

- кожні 1-2 години перемикайте зір: дивіться удалину 5-10 хвилин;
- закрити очі для відпочинку на 1-2 хвилини;
- проробити 4-5 простих вправ, які залучають в роботу великі групи м'язів;
- виконуйте вправи для м'язів очей, шиї, спини, плечового пояса [4].

Гарний вплив на циркуляцію крові і на нерви надає погладження закритих очей, вібрація, натиск, масаж долонею і легка розминка. На кожному уроці проводяться фізкультхвилинки, на яких контролюється стан очей, м'язів шиї та рук, хребта. Ці заняття теж проводяться у вигляді гри і дуже подобаються дітям.

Узагальнивши досвід впровадження здоров'язбережння та здоров'яформування В.О.Сухомлинським ми з'ясували, що у початковій школі широко застосовують наступні методи і прийоми збереження здоров'я школярів [6].

Методи і прийоми зміцнення і збереження здоров'я

МЕТОДИ	ПРИЙОМИ	ОПИС
Музикотерапія	Профілактично-захисні	Застосування заспокійливої музики під час виконання оздоровчих видів роботи
Зарядження природною енергією	Компенсаторно-нейтралізуючі	Проведення уроків на природі
Імунна гімнастика	Стимулюючі	Масаж точок, які відповідають за імунну систему
Артикуляційна гімнастика	Компенсаторно-нейтралізуючі	Виконання вправ для розвитку мовленнєвого апарату
Фізіотерапія	Профілактично-захисні	Використання сольової лампи
Дихальні вправи	Компенсаторно-нейтралізуючі	Використання дихальних вправ
Поетична хвилинка	Стимулюючі	Складання і спільне декларування коротких віршів про здоров'я

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Словотерапія	Стимулюючі	Використання інтерактивних ігор і прийомів
Хвилинка чистописання	Інформаційно-навчальні	Написання і промовляння скоромовок, чистомовок, загадок зі «Скриньки здоров'я»
Розв'язування задач	Компесаторно-нейтралізуючі	Розв'язування задач за тематикою здоров'я
Фізкультхвилинка	Профілактично-захисні	Використання вправ на розслаблення окремих груп м'язів
Пальчикова гімнастика	Компесаторно-нейтралізуючі	Використання вправ на зняття втоми рук, пальців
Фізкультпаузи на свіжому повітрі	Профілактично-захисні, Компесаторно-нейтралізуючі, стимулюючі	Використання комплексу вправ на імітування
Зорова гімнастика	Профілактично-захисні	Використання вправ зорової гімнастики
Гігієна навчання	Профілактично-захисні	Наскрізне провітрювання класної кімнати, вологе протирання
Особиста гігієна	Профілактично-захисні	Контроль чистоти рук, дотримання питного режиму
Рухливі ігри	Компесаторно-нейтралізуючі	Проведення ігор низької або середньої рухливості за режимом дня

Одним із суттєвих аспектів розробленою В.О.Сухомлинським системи здоров'язбереження та здоров'яформування є підтримання здоров'я вчителя, створення умов для плідного, творчого довголіття.

Розлад здоров'я в педагога, на думку В.Сухомлинського, починається з недоброчливості, підозрілості, озлобленості, злорадства, які виснажують душу, ослаблюють нерви.

«Якщо вам не пощасти уникнути цього, – говорив Василь Олександрович, – ви станете жовчною, дратівливою, похмурою істотою, праця перетвориться для вас у каторгу, у вас з'явиться сто виразок і сто пороків» [3, с. 47].

Він визначає засоби застереження від цього, стверджуючи, що «оптимізм, віра в людину – невичерпне джерело творчої енергії, нервових сил, здоров'я вихователя й вихованця».

Вказуючи, що здоров'я великою мірою залежить від духовного життя, зокрема від культури розумової праці, В.О.Сухомлинський у книзі «Павлівська середня школа» зазначає: «Відпочинок може бути і неробством, і активною діяльністю. Неробство в кращому розумінні цього слова необхідне як розрядка після інтенсивної, напруженої праці – розумової чи фізичної. Але в житті людини не повинно бути жодної хвилини, коли б вона не набувала духовних багатств. Для того, хто вміє відпочивати, навіть споглядання природи і творів мистецтва є творчістю. Відпочинок лише тоді відпочинок, коли уявне неробство є активною грою духовних і фізичних сил» [5, с. 142].

Отже, багаторічні спостереження переконали В.О.Сухомлинського в тому, що, зокрема, так зване уповільнене мислення здебільшого є наслідком не якихось фізіологічних чи функціональних змін клітин півкуль головного мозку, а результатом загального нездужання організму – нездужання, якого сама дитина не усвідомлює.

Гуманістичною заповіддю для сучасних і майбутніх поколінь педагогів мають стати такі слова В.О.Сухомлинського: «Пам'ятаймо, шановні колеги, що без нашої повсякденної й умілої турботи про здоров'я школяра не може бути й мови ні про гармонію фізичного і духовного, ні про гармонію думки, почуттів, світогляду, моральних переконань, естетичних смаків і поглядів» [3, с. 93].

Тому вчителеві потрібно багато працювати над собою, займатися самоосвітою, удосконалювати рівень особистої загальної, естетичної й духовної культури. Піклування про здоров'я дітей має ґрунтуватися на глибокому знанні й розумінні їхніх індивідуально-вікових особливостей, на повазі, любові до них, на вірі в невичерпні можливості для фізичного, психоемоційного та духовно-морального самовдосконалення кожної дитини-людини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Обережно: дитина!»: В.О.Сухомлинський про важких дітей: тематич. зб. / упоряд. Т.В.Філімонова ; на наук. ред. проф. О.В.Сухомлинська. – Луганськ : Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. – 263 с.
2. Лейнер И.Я. И научность, и мастерство. Дискуссия: урок сегодня и завтра // Советская педагогика. – 1986. – № 34. – С. 82-85.
3. Постельняк А. Творче використання ідей В.Сухомлинського в школах сприяння здоров'ю // Сучасна школа України. – 2009. – № 6. – С. 44-47.

4. Правильная рабочая поза при работе за компьютером [Электронный ресурс] : Информационно-образовательный портал для учителя информатики и ИКТ. – Режим доступа : http://www.klyaksa.net/htm/pc_and_health/work_poza.htm. – Название с экрана.

5. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори : у 5т. – К. : Рад. Школа, 1977. – Т.4. – 640 с.

6. Шрамко О. Впровадження здоров'язбережувальних технологій у початковій школі // Сучасна школа України. – 2013. – № 8. – С. 62-66.

Науковий керівник – викладач-методист Т.В.Деменнікова

Бота Кишанова
(Тарбағатай ауданы, Қабанбай ауылы, Қазақстан)

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАТЕМАТИКА

2012-2016 жылдардағы Ұлттық жоспар бойынша оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту үшін, білім беру мекемелерінің алдына мынандай мақсат қойылды: білім берудің сапасын арттыру және оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту. Халықаралық TIMSS және PISA зерттеулерінің нәтижесінен мұғалімдер пән бойынша білімді жақсы береді, бірақ оны өмірде қолдануды үйретпейді деген қорытынды жасалды. Функционалдық сауаттылықтың нәтижесі оқушылардың құзыреттіліктің маңызды жүйесін меңгеруі болып табылады. Математикалық білімнің қазіргі дамуының негізгі өзгешелігімен математиканың тәлім-тәрбиесінің кең дифференциациясына деген бағдарлау болып табылады. Математикалық дайындықтың негізін қалау, оқушылардың бойында пәнге деген қызығушылықтарын қалыптастыру, математикаға қабілеттерін айқындап, дамыту, алдағы өмірге дайындау қажет. Математика пәнінің өмірге қажеттілігі, ол нақты дүниенің негізгі құрылымын қалаушы болып табылатындығында. Сондықтан, «Функционалдық математика» курсы енгізіліп отыр. Осы курс оқушылардың есептегіш мәдениетін жоғарлатуға, ойлау қабілеттерін дамытуға, жан-жақты зерттеу жүргізуге, бағдарлы оқу бағытын таңдауда өз тағдырын өзі шешуіне мүмкіндік туғызады. Бұл бағдарламаның мазмұнын, оқушылардың дайындық деңгейін есепке ала отырып өзгертуге, сонымен бірге математика пәні бойынша сыныптан тыс жұмыстардың түрлерімен біріктіріп өткізуге болады.

Курстың негізгі мақсаты: оқушылардың математикаға қызығушылықтарын арттыру, пән бойынша білімдерін тереңдету және кеңейту, стандартты емес есептерді шеше білу дағдыларын қалыптастыру және функционалдық сауаттылықтарын дамыту. Қойылған мақсаттарға жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- оқушылардың математикалық ой-өрісін, зерттеу біліктіліктерін дамыту;
- логиканы, ұғымталдықты, сезгіштікті, кеңістікте көре білу, математикалық ойлауды жетілдіру;
- математикалық білімдерін өмірде қолдана білу дағдыларын қалыптастыру;
- негізгі және пәндік құзыреттілігін дамыту;
- функционалдық сауаттылықты оқу-танымдық құзыреттілік арқылы жетілдіру;
- дарынды оқушылардың шығармашылық қабілеттерін жетілдіру;
- олимпиадаларға және әртүрлі деңгейдегі сайыстарға қатыстыруға мектеп оқушыларын сапалы дайындықпен қамтамасыз ету.

Көбейтудің ерекше тәсілдері. Көбейтудің ерекше тәсілдерін қолдану үшін, кез келген бүтін санды ауызша 2-ге және 3-ке көбейте және бөле білу, сонымен бірге 100-ге дейінгі сандарды ауызша қоса, азайта білу керек.. 4-ке көбейту: берілген санды 2-ге екі рет көбейту арқылы шығаруға болады.

$$48 \cdot 4 = 48 \cdot 2 \cdot 2 = 35$$

$$157 \cdot 4 = 157 \cdot 2 \cdot 2$$

5-ке көбейту.

$$42 \cdot 5 = 42 \cdot 2 \cdot 10 = 21 \cdot 10 = 210$$

$$93 \cdot 5 = 93 \cdot 2 \cdot 10 = 46,5 \cdot 10 = 465$$

6-ға көбейту. 6-ға көбейтудің екі тәсілі бар:

1) Біртіндеп көбейту $52 \cdot 6 = 52 \cdot 2 \cdot 3 = 104 \cdot 3 = 312$

2) 6-ны 5 пен 1-дің қосындысы түрінде алу $52 \cdot 6 = 52 \cdot (5+1) = 260+52=312$ 7-ге көбейту. $52 \cdot 7 = 52 \cdot (5+2) = 260 + 104 = 364$

9-ға көбейту. $52 \cdot 9 = 52 \cdot (10-1) = 520 - 52 = 468$ 11-ге көбейту. $52 \cdot 11 = 52 \cdot (10+1) = 520 + 52 = 572$

Нөлмен аяқталатын сандарға көбейту. $40 \cdot 7 = (4 \cdot 7) \cdot 10 = 28 \cdot 10 = 280$ $8 \cdot 60 = (8 \cdot 6) \cdot 10 = 48 \cdot 10 = 480$ $400 \cdot 7 = (4 \cdot 7) \cdot 100 = 28 \cdot 100 = 2800$ $4 \cdot 600 = (4 \cdot 6) \cdot 100 = 24 \cdot 100 = 2400$ $1200 \cdot 50 = (12 \cdot 5) \cdot 1000 = 60 \cdot 1000 = 60000$ $120 \cdot 70 = (12 \cdot 7) \cdot 100 = 84 \cdot 100 = 8400$ Кез келген санды екі таңбалы санға ондық пен бірлікке жіктеу арқылы көбейту. $46 \cdot 12 = 46 \cdot 10 + 46 \cdot 2 = 460 + 92 = 552$ $243 \cdot 31 = 243 \cdot 30 + 243 \cdot 1 = 7290 + 243 = 7533$ Көбейткіштердің орнын ауыстыру арқылы көбейту. $2 \cdot 93 \cdot 5 = 2 \cdot 5 \cdot 93 = 10 \cdot 93 = 930$ $4 \cdot 17 \cdot 25 = 17 \cdot 4 \cdot 25 = 17 \cdot 100 = 1700$ $125 \cdot 201 \cdot 8 = 201 \cdot 125 \cdot 8 = 201 \cdot 1000 = 201000$

Есептер 1) Ұлу биіктігі 10 м бағананың бойымен жоғары жылжып келеді. Ол күндіз 5 м-ге көтеріледі де, түнде 4 м төмен сырғанады. Ұлу бағананың басына неше күнде жетеді? 2) Етігі бар мысық 4 шортан және

ұсталған балығының жартысын ұстады. Мысық барлығы неше балық ұстаған? 3) Кірпіштің салмағы 2 кг және өзінің салмағының үштен бір бөлігіндей. Кірпіштің салмағы қанша? 4) Шеңбер бойымен 7 натурал сан жазылған. Осы сандардың ішінен қосындысы жұп сан болатын екі сан табылатынын дәлелде.

БАҒДАРЛЫ – ПРАКТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕР

1) Табыс салығы айлығының 5% мөлшерінде болатыны бекітілді. Егер айлығы 89000 тенге болса, ұсталынатын табыс салығы қанша? 36

2) Қозғалтқыш сағатына x л бензин жұмсайды. Бірінші күні қозғалтқыш 4 сағат, ал екінші күні 5 сағат жұмыс істеді. Екі күнде қозғалтқыш неше литр бензин жұмсағанын табу үшін, көбейтудің үлестірімділік қасиетін қалай қолданамыз?

3) Ұзындығы 5 м, ені 4 м, биіктігі 2,5 м параллелепипед тәрізді бөлменің қабырғасын колермен бояу қажет. Егер 1 м² жерге 0,2 кг колер кететіні және бөлменің есігі мен терезесі барлық бетінің 12 пайызын құрайтыны белгілі болса, онда осы жұмысты орындауға қанша колер жұмсалатынын табу керек. 4) Асановтар жанұясында үш адам бар. Жұмсалған электр қуатына төленетін түбіртек.

ЛОГИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕР

1) Квасқа толы 12 литрлік бөшке, 5 және 8 литрлік екі бос бөшке бар. Осы бос бөшекелерді пайдалана отырып: а) квасты 3 және 9 литрге; б) тең екіге бөлу керек.

2) Теңіз суының құрамында 5% тұз бар. Құрамындағы тұз 2% болатындай су алу үшін 0,8 кг теңіз суына неше литр таза су құю керек?

3) Мал фермасына 191 м су құбырын тарту керек. Фермада ұзындығы 5 м және 7 м құбырлар бар. Құбырлардың әрқайсысынан кем дегенде қаншадан кетеді?

4) 7 минуттық және 11 минуттық екі құм сағат бар. Жұмыртқа 15 минутта піседі. Осы сағаттарды пайдалана отырып, уақытты қалай белгілеуге болады? 5) Жұмысшылар бірнеше бөренені кесті. Олар 10 рет кесіп, 16 дөңбек алды. Неше бөрене кескенін анықтаңдар. 39

6) Болаттан бөлшек дайындайтын токарлық цехта бір дайыннан – бір бөлшек жонады. Үш дайыннан қалған қалдығынан, балқытып тағы біреу шығаруға болады. 9 дайыннан неше бөлшек шығаруға болады? 14-тен ше? 40 бөлшек шығару үшін неше дайындау керек?

7) Есептің формуласын жазып, мына сұрақтарға жауап беріңдер: берілген байланыс сызықтық бола ма?

Берілген функцияның графигін салыңдар:

1) Адам ағзасында белгілі бір бактериялар кездеседі, олардың саны шамамен 10 мың. Егер адам антибиотик ішпесе тұмау індеті кезінде бактерия саны күніне 50 мыңға артып отырады. Адам ағзасында x күннен кейін, 3 күннен кейін, 4 күннен кейін бактерия саны қанша болады?

2. Дәрігерлердің анықтауы бойынша баланың немесе жасөспірімнің дұрыс дамуы үшін, егер ол T жаста ($T \leq 18$) болса, тәулігіне $t = 17 - T/2$ уақыт ұйықтауы керек. 2 жастағы, 13 жастағы, 16 жастағы бала неше сағат ұйықтауы керек, ал жаңа туған бала ше?

ДИРИХЛЕ ПРИНЦИПІ

Дирихле принципі (Авторы: Д. Калинин)

«Кез келген үш бүтін санның ішінен жұптығы бірдей екі сан табылады» тұжырымдамасы мен «13 адамның ішінен бір айда туған екі адам табылады» тұжырымдамасы орындалуы ықтимал. Біріншісін де, екіншісін де жағдайларды талдау арқылы негіздеуге болады. Бірақ сауатты түрде талдауды қарама-қарсыдан құру керек. Егер де екінші тұжырымды дәлелдейтін болсақ, онда: «Ондай екі адам табылмайды делік. Онда 12 айдың әрқайсысында бір адамнан артық тумайды. Олай болса, 12 адам ғана бар болады. Бұл есептің шартына қайшы келеді: $12 < 13$ ». Мұндай пайымдаулар есептер шығаруда жиі кездеседі, сондықтан бұл тұжырымдарды айрықша белгілеп, Дирихле принципі деп атаған. Мұның классикалық тұжырымдамасы: «Егер $(n + 1)$ үй қояны n жәшікте отырса, онда кем дегенде екі қоян отырған бір жәшік бар болады». Бұл тұжырымның дәлелдеуі қарама-қарсыдан құрылады: «Әр жәшікте екі қояннан аз қоян отыр делік (біреу немесе біреу де жоқ). Онда барлық n жәшікте n қояннан артық емес қоян отыр. Бұл қарама-қайшылық» (<http://www.problems.ru/articles/216.php>) Дирихле принципімен есеп шығару «қоян» және «тор» таңдауына әкеледі.

1 мысал. Ешқандай түзу үшбұрыштың барлық үш қабырғасын бірден қимайтынын дәлелдеңдер. Шешуі: Түзу жазықтықты екі жарты жазықтыққа бөледі, оларды біз «торлар» деп санаймыз. Үшбұрыштың үш төбесін «қояндар» дейміз.

Дирихле принципі бойынша, «кем дегенде екі қоян отыратын тор табылады», яғни бір жарты жазықтықта жататын екі төбесі бар болады. Осы төбелерді қосатын қабырға берілген түзуді қимайды. 40

2 мысал. Кубтың жақтары екі түрлі түспен боялған. Бірдей түспен боялған көршілес екі жақтың бар болатынын дәлелдеңдер. Шешуі: Бір ортақ төбесі бар кубтың үш жағын қарастырамыз. Оларды «қояндар» деп белгілейміз, ал түстерді «торлар» дейміз. Дирихле принципі бойынша бір түспен боялған екі жақ табылады, олар көршілес болады. Сонымен Дирихле принципінің жалпы тұжырымдамасы: «Егер n қоян k жәшікте отыратын болса, онда $n:k$ қояннан кем болмайтын жәшік табылады». Осы тұжырымдаманы аздап басқаша қарастырсақ: «Егер $nk + 1$ қоян k жәшікте отырса, онда ең болмағанда $(n + 1)$ қоян отыратын жәшік табылады».

3 мысал. 3 түрлі 25 кәмпит бар. Солардың кем дегенде 9 бір түрлі болуы мүмкін бе? Шешуі: «Торлар» кәмпит түрлері болсын, ал кәмпиттер - «қояндар». Дирихле принципі бойынша кем дегенде 25:3 «қоян» болатындай «тор» табылады. Яғни, $8 < 25:3$ болғандықтан, 9 бірдей түсті кәмпит бар болады.

Тұжырымды қарсы жору арқылы да дәлелдеуге болады. Кәмпиттердің әрбір түрі 9-дан артық емес делік. Онда олардың саны сегізден аспайды. Онда барлық кәмпиттер саны $3 \times 8 = 24$ -тен артық емес, ал шарты бойынша олар 25. Қарама-қайшылық.

4 мысал. Сыныпта 30 бала бар. Паша 13 қате, ал қалғандары одан аз қате жіберген. Қандай да бір үш оқушының қателер санының бірдей болатынын дәлелдеу керек.

Шешуі: Есептің шарты бойынша ең көп қате саны 13. Олай болса, оқушылар 0, 1, 2, ..., 13 қате жіберген. Бұл нұсқалар «торлар», ал оқушылар «қояндар» болады. Онда Дирихле принципі бойынша бір «торға» тап болған үш оқушы табылады, яғни бірдей қателер жіберген.

5 мысал. Қабырғасы 1 м квадрат тәріздес кілемді күйе көбелек жеп, 51 тесік жасаған. Қабырғасы 20 см қандай да бір квадрат тәріздес жамаумен кем дегенде үш тесікті жамауға болатынын дәлелдендер.

Шешуі: Барлық кілемді осындай 25 жамаумен жабуға болады. Дирихле принципі бойынша осы жамаулардың қандай да біреуі кем дегенде үшеуін жабады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. – Алматы: Білім, 1997. – 256 б.
2. Математика және физика журналы. – 2003. – №3.
3. Математика және физика журналы. – 2000. – №2.
4. Перельман Я.И. Қызықты алгебра.

*Олена Кочелаба
(Тулчин, Украина)*

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ВИХОВНОЇ РОБОТИ ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ

Вищі навчальні заклади мають здійснювати підготовку свідомої національної інтелігенції, сприяти оновленню і збагаченню інтелектуального генофонду нації, вихованню її духовної еліти, примножувати культурний потенціал, який забезпечить високу ефективність діяльності майбутніх спеціалістів.

Виховання – це насамперед «вбирання в себе» кожною особистістю культури рідного народу, що допомагає передачі, освоєнню і творчому використанню нинішнім поколінням досвіду наших пращурів, забезпечує продовження у віках культурно-історичних традицій батьків, творить з вихованця людину цієї епохи, вводить його у сферу загальнолюдських цінностей.

Національно-патріотичне виховання зорієнтоване на введення молоді в систему вартостей демократичного (громадянського) суспільства, передбачає підготовку студентства до участі у розв'язанні сьогоденних і перспективних завдань держави щодо управління нею, до виконання функцій громадського діяча, захисника Батьківщини.

У ситуації краху багатьох цінностей та ідеалів повернення до глибинних джерел народної мудрості і краси стає реально необхідним і важливим як для окремих особистостей так і соціальних груп. У значній мірі це пов'язано з природною внутрішньою потребою людини опиратись на щось таке, що дало б можливість зберегти і розвинути почуття національної гордості і гідності, слугувало б реальною моральною підтримкою. Виховання молоді на кращих прикладах життя борців за становлення української державності є одним з найбільш важливих шляхів формування історичної пам'яті.

Питання патріотичного виховання молоді завжди було і залишається одним з найважливіших. Бути патріотом – природна потреба людей, задоволення якої є умовою духовного розвитку, усвідомлення своєї історичної, культурної, національної та духовної приналежності.

Ще нещодавно більшість українців були аполітичними, вони майже не виявляли активності в приєднанні до політичних партій чи молодіжних організацій і байдуже спостерігали за подіями в країні та світі з екранів телевізорів.

«Подразнювачами» для українців стали Євромайдан, Революція гідності та події на південному сході країни. Вони викликали небачений раніше сплеск патріотизму серед українців. Небесна сотня полягла на Майдані під кулями снайперів. Зараз молоді українці гинуть на Донбасі, в боях із російськими диверсантами та озброєними сепаратистами, захищаючи цілісність та суверенітет України. Вони зробили те, що десятки років не могли зробити книжки та розповіді очевидців про голодомор, війну, сталінські репресії... Вони ще більше згуртували та зміцнили Україну, отримали справжніх патріотів.

Привітання «Слава Україні!» перестало бути просто традицією. Змінилось ставлення до держаних символів України. Тепер коли українці бачать Державний Прапор чи герб України, або чують Державний Гімн (слова

якого не тільки знають, а й глибоко розуміють), їх серця сповнюються хвилюванням і гордістю за свій народ та свою країну. І тепер вже навряд чи хто дозволить наругу над нашими святинями.

Патріотичне виховання – центральне ядро у формуванні громадянської свідомості і національної самосвідомості молодого українця. Саме тому в Тульчинському училищі культури приділяється велика увага цьому напрямку – виховання національної свідомості через систему виховної роботи.

Основними завданнями національно-патріотичного виховання студентів в училищі є формування свідомого громадянина – патріота своєї держави, активного провідника української національної ідеї, людини, що зберігає та пропагує духовні надбання нашого народу минулих століть. У нас створена цілісна система, яка дає можливість впливати на розвиток особистості всіх студентів училища.

Основними завданнями цього складного процесу є:

- формування студента як патріота України;
- виховання почуття поваги до символів нашої держави, історії України, вірності традиціям нашого народу;
- виховання у студентів моральних якостей та духовної культури на основі національних та християнських цінностей;
- формування політичної, економічної та правової культури, поваги до Законів України, державної символіки, рідної мови;
- трудове виховання;
- пропаганда здорового способу життя;
- впровадження сучасних демократичних відносин між викладачем та студентом як одного із засобів формування вільної людини.

Для досягнення цього використовуються різні форми і прийоми роботи зі студентським колективом: анкетування, бесіди, тести, диспути, зустрічі з талановитими і цікавими людьми міста, традиційні свята училища, концерти, конкурси, виставки.

Працюючи зі студентами слід пам'ятати, що викладач має бути сам патріотом – доброзичливим, але стійким, вимогливим, послідовним.

Великі можливості для виховання патріота закладені в українознавчих дисциплінах: історії України, літературі, народознавстві.

Глибоке пізнання історичного минулого рідного народу – важливий компонент національно-патріотичного виховання студентської молоді, без якого неможливе збереження історичної пам'яті, розвиток духовності. Тому традицією стало проведення в училищі таких виховних заходів, як «Урок історії», присвячений Голодомору 1932-1933 років, «Я-українець», відкрита виховна година «Революція гідності очима молоді».

Національна неповторність українців, їхня традиційно-побутова культура, що створювалась протягом століть, потребують всебічного вивчення, систематизації, обробки та перенесення у навчально-виховний процес на всіх його етапах. Як зберегти традиції, повернути їх у сьогодення – основна мета проведення народознавчого заходу «Народний одяг Поділля. Традиції і сучасність».

Роботу по збереженню і розвитку народних традицій, свят і обрядів здійснюють народні аматорські колективи. Як то, народний хор училища, хореографічний ансамбль народного танцю «Намисто», ансамбль естрадного танцю «Глорія», оркестр народних інструментів «Сопілка калинова», ансамбль «Кобза», фольклорно-драматичний театр «Червона калина», вокальні ансамблі «Юність», «Зореграй», «Любава», духовий та естрадний оркестри. В репертуарному доробку колективів багато творів української народної творчості, класичних та сучасних творів.

Студенти і викладачі циклової комісії «Декоративно-прикладне мистецтво» є постійними учасниками обласних та районних виставок образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. Роботи з різьби по дереву, народного малярства на склі, декоративного розпису, вишивки є окрасою виставкових експозицій.

Важливу роль у національному вихованні відіграє прищеплення любові до літературної спадщини українського народу. Студенти із задоволенням беруть участь у літературних вечорах, конкурсах присвячених творчості Т.Г.Шевченка, Л.Костенко, С.Руданського. Все це сприяє формуванню високої мовної культури студентів, вихованню любові до рідного слова. Учасники народного аматорського колективу «Маленький театр» взяли участь у заключному турі конкурсу «Театральна осінь-2014», який проходив в нашому навчальному закладі. Виступ колективу був оцінений журі фестивалю, як один з найкращих. Була представлена актуальна публіцистична вистава «Пророкове дання» (автори Любов та Станіслав Прилипки).

Україна переживає непрості часи. Патріоти, ризикуючи життям, воюють та віддають життя не за гроші і не за владу, а за свободу і мир. Студенти охоче долучаються до різноманітних патріотичних акцій, наприклад до обласного благодійного марафону «Врятуймо кожного бійця – захисника Вітчизни». Це громадянський обов'язок кожного з нас – моральна та матеріальна підтримка української армії. Це виховує в студентських серцях добротність, милосердя та відповідальну громадянську позицію.

Значну частину у виховному процесі займає формування політичної і правової культури, поваги до законів до державної символіки. Організуються зустрічі студентів з працівниками правоохоронних органів, управління юстиції. Такі зустрічі проходять у формі бесід, круглого столу в рамках проведення тижня права. Працюють в училищі і гуртки. Адже система гурткової роботи сприяє формуванню морально-правової

культури, розвитку естетичних смаків, профілактиці правопорушень та залученню до здорового способу життя. В училищі працюють гуртки «Організатор КДД», «Мовознавець», «Любителів української народної пісні, клуб «Патріот». Робота їх дуже важлива. Адже вони допомагають студентам удосконалити свої здібності, розкрити свої творчі можливості, зростати як фахівець.

Здоровий спосіб життя – невід’ємна складова студентського життя. Фізичне виховання в училищі сприяє збереженню і зміцненню здоров’я студентів, вихованню постійного інтересу до систематичних занять фізкультурою та спортом. Традиційним стало проведення в училищі змагань з легкої атлетики, міні-футболу, волейболу, настільного тенісу, гирьового спорту, арм-реслінгу.

Багато заходів з національно-патріотичного виховання здійснюється в училищі, але, слід підкреслити, ефективність національно-патріотичного виховання молоді залежить не від кількості виховних заходів, а від справ, прийомів і засобів впливу на студентів. І педагог відіграє провідну роль тільки тоді, коли подає особистий приклад у виконанні обов’язків, творчо підходить до вирішення виховних функцій, проявляє педагогічний такт, стає другом та наставником студентської молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. №641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах
2. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://pidruchniki.com/pedagogika/u>

*Миргул Қуанышбекова
(Өскемен, Қазақстан)*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕРІН БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Мектеп дамуының қазіргі кезеңінде білім сапасын бағалау жүйесін өзгерту немесе жанарту мәселесі неліктен пайда болды? Ол үшін ең әуелі, мәселенің туындауына себепші болып отырған мынадай қайшылықтарды қарастыру қажет. Олар: бес балдық жүйенің қазіргі заманға сай білім жүйесін қанағаттандыра алмауы (бағаның субъективтілігі, нақты бағалау критерийлерінің болмауы - бағалаудың дұрыс немесе дұрыс еместігі туралы ақпараттың болмауы); оқушы танымындағы өзгерістер мен білім саласындағы қалыптасқан қарым-қатынастар сипаты арасындағы қайшылықтар; білім беру жүйесіндегі болып жатқан өзгерістер мен осы жүйені басқарудың сипаты арасындағы қайшылықтардың белен алып кетуі; әлеуметтік сұраныстардың өзгеруі. Қазіргі білім беру жүйесінің ерекшелігі, оның негізгі тауары- күзiреттiлiк, яғни білім алушының қандай да бір іс-әрекетке күзiреттiлiгiн дамыту, арттыру, қалыптастыру. Біз оқушының білімін, біліктілігін, дағдысын бағалаудан оның күзiреттiлiк қасиетiнiң қалыптасуын бағалауымыз керек. Оқушы жетiстiгiн нақты бағалау мәселесі - білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі. Көптеген жылдар бойы оқушы жетістігі басқа оқушы жетістігімен салыстырмалы түрде бағаланып келді. Бұл жағдайда білім алуға деген қызығушылықты жоғарылатуға мүмкіндік жасайтын бағалаудың нақты критерийлері, мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланыс болмады. Көптеген мектептерде төрт балдық жүйеге негізделген бағалаудың дәстүрлі жүйесі сақталып келеді: 2 («қанағаттанарлықсыз»), 3 («қанағаттанарлық»), 4 («жақсы») 5 («өте жақсы»). Теория жүзінде 1 (бірлік) ұпайы бар болғанымен, тәжірибе жүзінде тіпті қолданылмайды. Баға әр уақытта субъективті. Бағалаудың бұл түрі мұғалімнің толық билігіндегі құралы болып табылып, білім беруде авторитарлық әдіс қолданылады. Осыған орай, мұғалім талассыз бедел мен ақиқат иесі болып табылмақ. Алайда бұл іс жүзінде шындыққа сай келе бермейді. Бес ұпайлық бағалау шкаласы – басқа да дәлдігі жетіспейтін нормативтік бағалау құралы. Кембридж бағдарламасындағы 7 модульдің біреуі бағалау. Соған байланысты бағалаудың басты функциясы білім алу ағымының ерекшеліктерін айқындауға және сәйкес келетін түзетулер енгізуге мүмкіндік беретін талдау үрдісі болып табылады. Осыған орай, критериальды бағалау орта мектепте де міндетті. Өзін-өзі бағалауға көп көңіл бөлінеді. Өлшемдік жүйе әкімшілік, ата-аналар, мұғалімдер мен оқушыларды қоса алғанда оқу үрдісіне қатысушылардың барлығына ашық және түсінікті. Бұл жағдайда бағалау оқушылардың өзі бақылау-бағалау іс-әрекетіне қатысып, өзін-өзі бағалау біліктілігін жетілдіруіне орай құрастырылады. Бағалаудың бұл түрі оқушының білім алуы мен бейінін дамытудағы танымдық қызметіне себепші болады. Әрбір оқушы өзінің дамуы жолындағы қажеттілікті түсініп, мұғаліммен бірлесе отырып алдағы жұмысын талқылап, түзетеді. Оқу жылының басында ата-аналар мен оқушылар әрбір пәннің бағалау критерийлерімен танысып, хабардар болады. Оқыту - мұғалімдердің оқушыларға жасаған сыйы емес, бұл күзiреттiлiктер білім алу үшін оқушылардың өздері де оқу үдерісіне белсенді қатысуын талап етеді. Мұғалімдер, өз кезегінде, өзінің

сабақ беруіне емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуы тиіс. Осы мақсатта мұғалім оқыту ортасын құру керек. [МАН, 70 б] Осыған байланысты оқушылар арасында өзара түсіністік және ұжымдық қарым-қатынасты орнатып, оқушылардың сенімсіздіктерін жойып, мүмкіндіктерін арттыруға жол ашатын критериялды бағалау болып табылады.

Критерийлер - оқытудың міндеттерін жүзеге асыратын өлшемдер, атап айтқанда, оқушылар жұмыс барысында орындайтын іс-әрекеттер тізбесі. Критериялды бағалау - бұл білімнің мақсаты мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық біліктілігін қалыптастыруға себепші болатын, айқын анықталған, ұжыммен шығарылған, білім процесінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі критериялармен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген процесс. Егер балаға оның белгілі бір деңгейге жеткендігін айтса, онда бұл оған үздік нәтижеге жету үшін не істеу керектігін түсінуге көмектеспейді; бұл ретте егер баламен бірге оның жұмысында мұндай бағалауға не әкелгенін және бағалау өлшемдерін түсіндіруге талдау жасаса, онда бұл балаға өзінің нәтижесін жақсарту үшін кейін не істеу керектігін түсінуге мүмкіндік береді. [МАН, 107 б]

Критериялды бағалауды енгізудің мақсаты:

- Мектепте оқыту сапасын жоғарлату.
- Мектеп бітірушілердің білімін халықаралық стандартқа сәйкестендіру.

Критериялды бағалаудың міндеттері:

- Сабақтың әр бөліктеріндегі әр оқушының дайындық деңгейін анықтауға;
- Бағдарламаға сәйкес оқу мақсаттарын орындау қабілеті;
- Жеке оқушының даму жетістігін бақылауға;
- Оқушының білім алу барысындағы қателіктері мен олқылықтарын айқындауға;
- Әртүрлі жұмыс барысындағы алған өз бағасының әділдігіне көзін жеткізуге;
- Оқу бағдарламасының тиімділігін саралауға;
- Сабақ үдерісі мен білімнің меңгерілуі туралы оқушы мен мұғалім және ата-ана арасындағы кері

байланысты қамтамасыз етуге

Практикалық маңызы

- Тек қана оқушы жұмысы бағаланады;
- Орындалған жұмыс алдын ала белгілі үлгі (эталонмен) салыстырылады;
- Оқушы өзінің жұмысын бағалауға мүмкіндік беретін нақты бағалау алгоритмін біледі және ата-анасына ақпарат бере алады;
- Критериялды бағалау белгілі оқу мақсаты бойынша бағаланады

Критериялды бағалаудың маңызы:

Мұғалімдер үшін:

- Сапалы нәтижеге әкелетін критерийлер құрастыруға;
- Өз іс-әрекетін саралап және болашаққа жоспарлай алатын мәліметтер алуға;
- Сабақ берудің сапасын арттыруға;
- Оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың әр тұлғаға арналған ауқымын жоспарлауға;
- Бағалаудың әртүрлі әдістерін пайдалануға;
- Оқу бағдарламасын қолжетімді ету үшін ұсыныстар енгізуге.

Оқушылар үшін:

- Танымдық қабілеті мен ойлау деңгейін арттыратын оқытудың әртүрлі әдістерін пайдалануға;
- Табысқа жетелейтін бағалау критерийлерін түсінуге;
- Өзін және өзгелерді бағалау арқылы кері байланысқа түсуге;
- Сыни ойлауына, еркін ойын айтуына, өзінің білімін көрсетуге.

Ата-аналар үшін:

- Баласының білім сапасының дәлелдемелерімен танысуға;
- Оның оқуындағы табыстылықты бақылауға;
- Оқуына қолдау көрсету үшін бағыт алуына мүмкіндік туғызады.

Критерийдің мазмұны: Критерийлер

А. Білу және түсіну

Жекелеген сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасы мақсатына сәйкес келетін нақты фактілерді, ақпараттар және сипаттамаларды білу және жаңғырту. Алынған ақпаратты талдау, қайта жаңғырту, болжау жасау арқылы түсінгендігін көрсете білу.

В. Қолдану

Бұрын алған ақпараттар мен білімдерін жаңа немесе таныс емес жағдайларда және контекстерде қолдану, пайдалану. Білгенін, түсінгенін, дағдыларын сабақ барысында қолдану арқылы көрсету. Әр сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін білімдерін қолдануды көрсетудің жолдары: практикалық жұмыс, диаграммалармен жұмыс, кескін картада жұмыс жасай алуы, есептер шығару, жобалар, мәселені шешу және жаңа нәтижелер ойлап табу болып табылады.

С. Сыни ойлау және зерттеу

Білім көзінен алған ақпараттарды талдау, синтездеу, бағалау арқылы пікірлер қалыптастыру. Жекелеген сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін ақпараттар мен нәтижелерді жинақтай алу және оларды талдай алу қабілеттілігін көрсету. Ұсынылған болжамдарды дұрыс ақпараттар жинақтау және деректерді пайдалану арқылы зерттеп, бағалап, өз бетімен қорытынды жасау. Әр сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін жасалған қорытынды жайында ой қозғау қабілеттілігін көрсету.

D. Коммуникация және рефлексия

Әр сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін ақпараттар, фактылар мен ойларын, пікірлерін ауызша және жазбаша ұсыну. Басқа адамдар ұсынған ақпаратты тыңдап және сәйкесінше жауап қайтара алу қабілеттілігін, басқа адамдардың көзқарасын қабылдай отырып, өз көзқарасын түсіндіру арқылы ортақ ойға келу. Айтылған ойларды, пікірлерді, оқиғаларды ой елегінен өткізу арқылы шешім қабылдау немесе ой толғаныс нәтижесінде іс-әрекет жасау.

Критериалды бағалау технологиясы оқушы бойындағы үрейленуді басады және мұғалімді «төрешілік» қызметінен босатып, оқушы бойында өзін-өзі бағалау, өз іс-әрекетіне баға беру, жауапкершілік қабілетінің дамуына ықпал етеді.

Критериалды бағалау жүйесі бұрынғы бағалауға қарағанда қалыптастырушы және жиынтық бағалаумен ерекшеленеді. Қалыптастырушы бағалау оқытуды, әдістерді және осы мүмкіндіктерді іске асыру түрлерін жақсарту мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған болса, жиынтық бағалау мақсатты баға қою және сертификаттау немесе оқытудың алға жылжуын тіркеу үшін оқыту қорытындысын шығару үшін қажет.

Мұндай бағалау кезінде өзінді басқа адаммен салыстыру шарты жоқ, сондықтан критерий түрлері бойынша мүмкіндігінді бағалап, жетістікке жету жолдарын қарастыру.

Мен өз сабақтарымда "Оқушылардың жұмысын критериалды бағалау" технологиясын қолданып келемін. Әсіресе оқушылардың компьютердегі тәжірибелік жұмыстарын бағалауда пайдаланған тиімді. Мысалы:

A. Білу және түсіну

5 ұпай 10 ұпай 15 ұпай

Жұмыстың қағаз бетін қамтуы:

Қағаз бетін аз қамтыған.

Қағаз бетін жартылай қамтыған

Қағаз бетін толық қамтыған.

B. Қолдану

5 ұпай 10 ұпай 15 ұпай

Бояудың түстерін қолдануы:

Бір түс , Екі-үш түс . Үштен көп түс

C. Сыни ойлау және зерттеу

5 ұпай 10 ұпай 15 ұпай

Түп нұсқаға ұқсастығы: Ұқсамайды . Кей жерлері сәйкес келмейді. Түпнұсқаға сәйкес келеді.

D. Коммуникация және рефлексия

5 ұпай 10 ұпай 15 ұпай

Баға «3» , «4» , «5»

Ұпай сандары: 3-15 , 16-30 , 31-45

Оқушылардың оқу жетістігін бағалауда критериалдық жүйені қолдану.

Мектеп дамуының қазіргі кезеңінде білім сапасын бағалау жүйесін өзгерту немесе жаңарту мәселесі неліктен пайда болды? Ол үшін ең әуелі, мәселенің туындауына себепші болып отырған мынадай қайшылықтарды қарастыру қажет. Олар: бес балдық жүйенің қазіргі заманға сай білім жүйесін қанағаттандыра алмауы (бағаның субъективтілігі, нақты бағалау критерийлерінің болмауы - бағалаудың дұрыс немесе дұрыс еместігі туралы ақпараттың болмауы); оқушы танымындағы өзгерістер мен білім саласындағы қалыптасқан қарым-қатынастар сипаты арасындағы қайшылықтар; білім беру жүйесіндегі болып жатқан өзгерістер мен осы жүйені басқарудың сипаты арасындағы қайшылықтардың белең алып кетуі; әлеуметтік сұраныстардың өзгеруі.

Қазіргі білім беру жүйесінің ерекшелігі, оның негізгі тауары- күзиреттілік, яғни білім алушының қандай да бір іс-әрекетке күзиреттілігін дамыту, арттыру, қалыптастыру. Біз оқушының білімін, біліктілігін, дағдысын бағалаудан оның күзиреттілік қасиетінің қалыптасуын бағалауымыз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Исақова Р., Ерназарова З. «Жаңа технологияны пайдалану әдістері» мұғалімдердің іс-тәжірибесінен, әдістемелік нұсқау. – Қызылорда, 2004.
2. «Қазақстан мектебі» журналы, №5, 2004ж, «Дамыта оқыту жүйесімен» мақаласы.
3. «Қазақстан мектебі» журналы, №4, 2005ж, «Жаңа педагогикалық технологиялар» мақаласы.
4. С.Әбенбаев, Ж.Әбиев. Педагогика. «Фолиант» баспасы. – Астана, 2009.
5. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика. – Алматы 2005.

Научный руководитель – доктор педагогических наук, профессор К.М.Нағымжанова

ДІЛОВІ ІГРИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МИСЛЕННЯ У СТУДЕНТІВ

На сьогодні в Україні система підготовки спеціалістів вузького профілю, яка функціонувала в нас протягом багатьох років, не відповідає вимогам сьогодення. Підготувати висококласного фахівця можна тільки на основі ступеневої системи освіти, створивши освітньо-професійні структури, які дадуть змогу на практиці забезпечити можливість навчання відповідно до прагнень та здібностей студентів, допоможуть індивідуалізувати навчання.

Актуальність даної теми обумовлена виробленням у студентів навиків знаходити вихід із різних господарських ситуацій і приймати оптимальні рішення нетрадиційним методом. Найбільш дієвим методом активізації навчального процесу, який викликає творче мислення у студентів, перетворює здобуті ними знання у знаряддя творчої професійної діяльності, є ділові ігри.

У широкому значенні ділова гра є різновидом навчальних соціальних технологій, метод пошуку управлінських рішень у різних виробничих, соціально-економічних, соціально-психологічних та інших проблемних ситуаціях за допомогою гри за заданими правилами.

Точність сформованої імітаційної моделі й ухвалення рішень багато в чому обумовлюється достовірністю даних. Якщо дані подані фактичними показниками минулої діяльності, то їх достовірність може бути оцінена відомими статистичними методами. Коли ж необхідно використовувати майбутні дані, описані якісно і кількісно, виникає необхідність встановлення їх достовірності. Економічні та соціальні рішення в основному спрямовані на майбутнє, отже, орієнтуються на використання апріорної інформації. Ця обставина визначає необхідність застосування прогнозних даних.

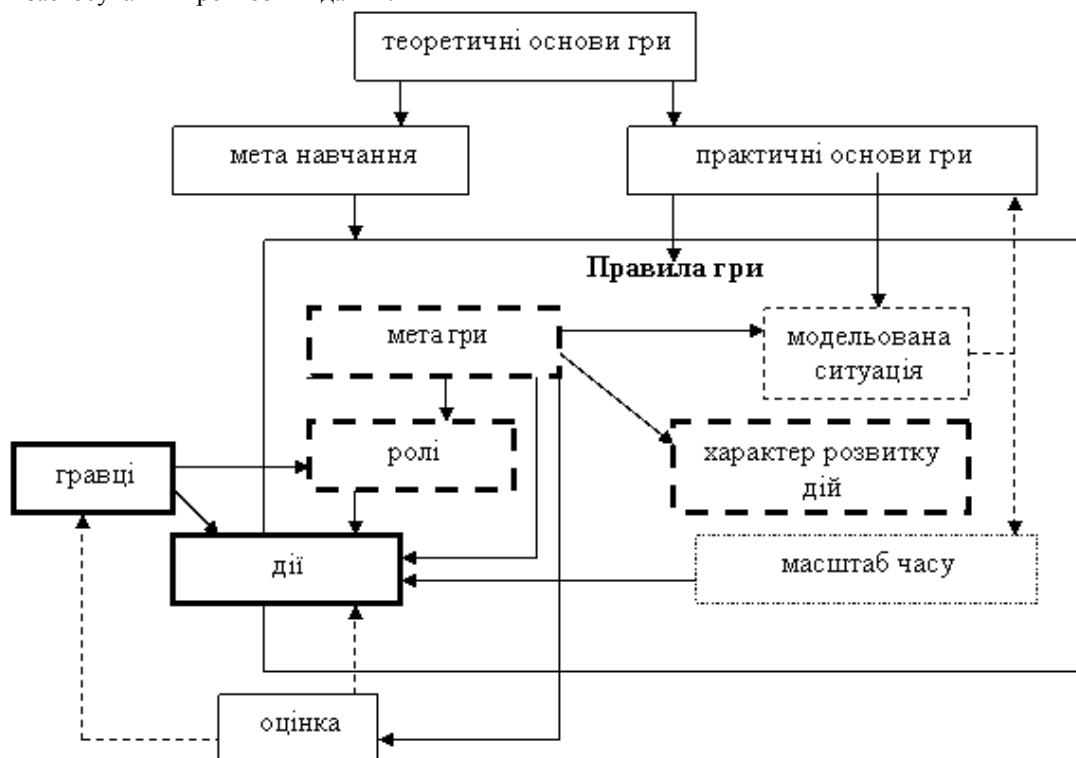

Рис. 1 Організаційна модель проведення ділової гри

Використання дидактичних ігор під час викладання дисциплін «Фінанси підприємств» і «Основи підприємництва та управлінської діяльності» є доцільним і ефективним методом організації навчальної діяльності, тому що:

- студенти оволодівають досвідом діяльності, схожим з тим, який би вони отримали в дійсності;
- гра дозволяє учням самим вирішувати важкі проблеми, а не просто бути спостерігачами;
- прийняття рішень в ході гри тягне за собою наслідки, на які студентам неминуче доводиться зважати.

Розглянемо приклад однієї з ділових ігор, що використовуються під час проведення практичних занять. Ділова гра “Розроблення управлінських рішень методом колективного генерування ідей”

Правила розгляду ситуації

1. Формуються тимчасові творчі колективи (ТТК) по 5-6 осіб у кожному.
2. Члени ТТК ознайомлюються з правилами проведення гри, критеріями оцінки доповідачів, розглядають проблемну ситуацію та розробляють рішення.

3. Під час обговорення проблемної ситуації жодному з учасників гри не надаються привілеї. Всі мають однаковий голос.

4. Заборонено будь-які критичні висловлювання та проміжні оцінки. Головна мета обговорення – розробка нових ідей в творчих та дружніх умовах.

5. Слід прагнути до того, щоб запропонованих ідей було якнайбільше і всі вони відрізнялися різноманітністю. Від кількості запропонованих варіантів залежить імовірність появи нової, цінної ідей. Під час обговорення можна ставити запитання з метою уточнення та розвитку нових ідей, однак вони не повинні бути оціночними або відображати особисті стосунки.

Характеристика проблемної ситуації

Для вибору проблеми, яка буде обговорюватися, доцільно завчасно визначити їх перелік, виходячи з того, які питання безпосередньо пов'язанні з життєдіяльністю студентської групи та напрямками майбутньої діяльності. Наприклад:

1. Застосування різноманітних форм матеріального і морального стимулювання в рекламному агентстві (будівельній організації, стоматологічній клініці тощо).

2. Поліпшення соціально-психологічного клімату в колективі.

3. Раціоналізація системи відбору та підвищення професійної підготовки кадрів.

4. Напрями стимулювання збуту продукції та реалізації послуг.

5. Формування позитивного іміджу організації.

6. Удосконалення організації позааудиторного навчання.

Порядок розробки ситуації

Процедура “мозкової атаки” включає п'ять етапів.

Етап 1. Формулювання або вибір проблем з урахуванням її актуальності та колективних інтересів Перший етап триває 10-15 хв.

Студенти ознайомлюються з правилами пошуку рішень і поведінки в процесі “мозкової атаки”. В кожному тимчасовому творчому колективі (ТТК) обирають керівника, секретаря та експерта. Ролі в середині ТТК розподіляють у відповідності особистим інтересам, побажанням та можливостям студентів.

Ефективність обговорення значною мірою залежить від правильного вибору керівника, його здатності створювати вільну творчу обстановку, стимулювати та заохочувати ідеї, володіти здатністю імпровізувати, почуттям гумору. Керівник ТТК регулює процеси генерування ідей, спостерігає за дотриманням правил та регламенту. Після завершення першого етапу “мозкової атаки” він рекомендує кандидатуру керівника проекту за обраною темою, яка узгоджується з ТТК. Секретар наради фіксує всі пропозиції в протоколі без зазначення прізвища авторів ідей та пропозицій.

Керівник проекту після першого етапу повинен організувати обговорення висунутих пропозицій, визначити найбільш цікаві, перспективні та практично можливі для реалізації ідеї, підготувати невелику доповідь про результати проведеної роботи.

Етап 2. Попереднє опрацювання будь-яких нескладних ситуацій

Другий етап триває 10-15 хв.

Учасники гри управляються в швидкому пошуку відповідей на запитання та завдання, які поставлено викладачем, що допомагає максимально швидко адаптуватися до правил, відчувати свободу мислення. Доцільно розглядати не більше трьох-чотирьох питань. Наприклад: “Скільки можна знайти варіантів застосування пустої пляшки з-під мінеральної води або коробки з-під взуття?”

Етап 3. Розробка проблеми

Третій етап триває 30-45 хв.

Ведучий ще раз уточнює завдання, яке поставлено перед учасниками гри, нагадує основні правила поведінки, застерігає від типових помилок. У процесі “мозкової атаки” кожен учасник може виступити декілька разів, але керівник ТТК повинен відслідковувати, щоб одна пропозиція не містила більша однієї ідеї, а тривалість виступу не перевищувала 1-2 хв. Секретар наради фіксує всі пропозиції в протоколі. Необхідно висунути якнайбільше ідей. Під час обговорення неперспективні ідеї не отримують підтримки учасників обговорення і будуть замінені новими. Таким чином проявляється прихована форма оцінки висловлених пропозицій. З метою порівняння результатів та створення умов для змагання доцільно в різних ТТК обговорювати одну і ту ж проблему або декілька проблем.

Етап 4 Оцінювання, класифікація та відбір найбільш досконалих ідей

Четвертий етап триває 15-20 хв.

Усі висловлені ідеї піддаються критичному аналізу, деталізуються, уточнюються та доповнюються. Виходячи з мети розробки, висунуті пропозиції класифікуються, визначаються можливі бар'єри їх застосування, складають плани їх реалізації, конкретизують виконавці та строки робіт.

Відбирати ідеї можна поетапно, з послідовним використанням різноманітних критеріїв, ранжування їх за значимістю, попередньо виключив слабкі пропозиції.

Розподіл етапів генерування ідей та аналізу формує сприятливі умови для їх всебічного розгляду, більш об'єктивної критики, дозволяє виявити найбільш перспективні напрями рішення проблем та подати їх у вигляді конкретної програми.

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Реалізація поставлених завдань здійснюється під керівництвом керівника проекту в кожному ТТК.

Етап 5 Кінцева оцінювання діяльності ТТК

П'ятий етап триває 10-15 хв.

Створюється експертна комісія, яка складається з викладача і по одному представнику від кожного ТТК. Експертна комісія заслуховує повідомлення керівників проекту, визначає найцікавіші, оригінальні та відпрацьовані варіанти рішення, здійснює критичний огляд ходу гри та визначає ТТК, який отримав перемогу (табл. 2, 3).

Таблиця 2

Учасники гри	Якість виконання ролей Тимчасові творчі колективи (ТТК)				
	1	2	3	4	5
Ведучий керівник					
Керівник проекту					
Асистент (секретар)					
Експерт					
Члени команди					

Таблиця 3

Параметри оцінки	Оцінка діяльності ТТК Тимчасові творчі колективи (ТТК)				
	1	2	3	4	5
1. Правильність та оригінальність ідеї					
2. Комплексність та глибина аналізу проблеми, яка розглядається					
3. Дотримання регламенту в процесі дискусії					
4. Активність групи					

Оцінювання діяльності ТТК

Кожний показник оцінюється за 3-6-бальною системою. Звіт про роботу має включати протоколи пропозицій ТТК та керівників проектів, висновки експертної комісії та підсумковий документ-проект (комплекс пропозицій) з розв'язку проблеми, яку піддано "мозковій атаці".

Перевагами ділових ігор є те, що вони допомагають:

- розглянути певну проблему в умовах значного скорочення часу;
- опанувати навички виявлення, аналізу й розв'язання конкретних проблем; орієнтації в нестандартних ситуаціях;
- концентрувати увагу учасників на головних аспектах проблеми й установлювати причинно-наслідкові зв'язки;
- розвивати взаєморозуміння між учасниками гри.

Учасники ділової гри можуть мати різні інтереси. Кожен з учасників одні і ті ж проблеми вирішує зі своїх індивідуальних позицій. В той же час під впливом економічних закономірностей, що зумовлюють господарську діяльність людей, вони вимушені шукати і приходити до єдиного рішення. Усе це більшою мірою, ніж будь-який інший метод викладання економіки, допомагає студентам зрозуміти суть економічних перетворень, сприяє виробленню у них практичних дій, спрямованих на вибір оптимального економічного варіанту господарської діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / Анатолій Іванович Кузьмінський. – К.: Знання, 2005. – 486 с.
2. Гринин Л.Е. Психология экономических кризисов / Л.Е. Гринин // Историческая психология и социология истории. – 2009. – № 2. – С. 77.
3. Економічний словник-довідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словника: <http://subject.com.ua/economic/dict/238.html>.
4. Соціальна економіка : Навч. посіб. / Кол. авт. О. О. Беляєв, М. І. Діба, В. І. Кириленко та ін. – К.: КНЕУ, 2005. — 196 с.
5. Холл М. Игры, в которые играют акулы бизнеса. Игровые модели успешного бизнеса. – М.: Эксмо, 2004. – 336с.

ТЕҢДЕУЛЕР ШЕШУДЕ АЛГОРИТМДІК ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Алгоритмдік бейімділік пен машық деп біз оқушылардың, студенттердің алгоритмді құрастыруға, орындауға және қолдануға қажет негізгі іс – әрекетінің қалыптасқан жүйесін айтамыз. Сондықтан, алгоритмді «алға қойылған мақсатқа жету жолында немесе берілген есепті шешу бағытында біртіндеп, қандай әрекеттер жасау керектігін орындаушыға түсінікті түрде әрі дәл көрсететін нұсқау» деп түсінеміз.

Оқушыларды есептердің шешімін іздестіру үшін алгоритмдік ұйғарымдарды әзірлеу мен оларды пайдалануға үйрету барысында өз теориялық білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың біліктерін көтереді.

Математикалық ұғымдар мен ережелер енгізу, оларды практикалық есептер шығару үшін пайдалану алгоритмді және дискретті, нақты, түсінікті, нәтижелі болу сияқты қасиеттерін оқушылардың саналы түсінуіне жәрдемдеседі.

Мысалы, иррационал теңдеулерді шешімін іздестірудің кейбір әдістерін келтірейік. Мұғалім оқушылармен бірлесе отырып, алдымен жалпы кезкелген теңдеуді шешу жөгігдегі мағлұматтарын анықтап, жүйелейді, сонан соң олар игеруі тиіс алгоритмдік ұйғарымдарды құрастырады:

- 1) берілген теңдеу қандай сандар жиынында қарастырылатынын анықтау;
- 2) теңдеудің анықталу облысын табу;
- 3) теңдеудің ақиқаттық жиынын қандай тепе-тең және функционалдық түрлендірулер кеңітетінін айқындау;
- 4) теңдеудің ақиқаттық жиынын қандай тепе-тең және функционалдық түрлендірулер тарылтатынын айқындау;
- 5) берілген теңдеудің ақиқаттық жиынын табу.

Теңдеудің екі жағын сәйкес дәрежеге біртіндеп шығару арқылы радикалдан құтылу иррационал теңдеулерді шешудің кең таралған тәсілі.

I. Берілген теңдеу қандай сандар жиынында қарастырылатынын анықтау кезеңіне тоқталайық.

$$1. \sqrt{x} = 1. \quad 2. (x - 2)\sqrt{x^2 + 5} = 0.$$

Бұл жерде екі жағдай байқалады. Бірінші теңдеу үшін аталған талап қажет емес болса, екіншісі үшін маңызды болып табылады. Нақты сандар жиынында жалғыз түбірі бар болса, басқа бір сандар жиынында үш түбір алуға болады. Есептің шартында бұл талап алдын-ала беріледі.

II. Теңдеудің анықталу облысын ескере отырып, есептің шешімін іздестіру кезеңінде оның екі жағын квадрат дәрежеге шығару тәсілін қарастырайық. Мұнда келесі түйінді есептер топтамасы алынады.

$$1. \sqrt{x-1} = 3. \quad 2. \sqrt{x+2} = x. \quad 3. 2 + \sqrt{x} = x. \quad 4. \sqrt{12x-11} = x.$$

$$1. \sqrt{x-1} = 3 \Leftrightarrow \begin{cases} x-1 \geq 0, \\ (\sqrt{x-1})^2 = 3^2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ x-1 = 9 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ x = 10. \end{cases} \text{ Жауабы: } \{10\}.$$

$$2. \sqrt{x+2} = x \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2, \\ x \geq 0, \\ (\sqrt{x+2})^2 = x^2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x+2 = x^2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 0, \\ x = -1, \\ x = 2. \end{cases} \text{ Жауабы: } \{2\}.$$

$$3. 2 + \sqrt{x} = x \Leftrightarrow \sqrt{x} = x - 2 \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2, \\ x \geq 0, \\ (\sqrt{x})^2 = (x-2)^2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2, \\ x^2 - 5x + 4 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2, \\ x = 1, \\ x = 4. \end{cases} \text{ Жауабы: } \{4\}.$$

$$4. \sqrt{12x-11} = x \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq \frac{11}{12}, \\ x \geq 0, \\ 12x-11 = x^2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq \frac{11}{12}, \\ x = 1, \\ x = 11. \end{cases} \text{ Жауабы: } \{1; 11\}$$

Тексеру барысында бірінші және төртінші теңдеулерді шешу кезінде бөгде түбір кездеспейтінін байқаймыз, ал екінші және үшінші теңдеулерді шешуде бөгде түбір пайда болғанын көреміз, яғни теңдеудің ақиқаттық жиыны кеңейді. Есептерді шығарып болғаннан кейін студенттермен (оқушылармен) бірлесе отырып, қорытынды жасалады: мұндай теңдеулерді шешу үшін олардың анықталу облысын табу және оның өзгерісін есепті шешу үдерісінде қадағалап отырған жөн. Бөгде түбірлер бұл жағдайларда теңдеуді шешу үдерісінде алынып қалады, сондықтан тексерудің қажеті шамалы.

III. Қандай дәрежеге шығарғанда теңдеудің ақиқаттық жиыны қалай кеңітінін анықтау келесі түйінді есептер топтамасы ұсынылады және ол параллель салыстыру арқылы жүзеге асырылады.

1. $\sqrt{x-1} = 7-x$. 2. $\frac{1}{2}\sqrt[3]{24x^3 - 25x} = x$.
 3. $x - \frac{1}{2}\sqrt[4]{16x^4 - 64x^3 + 48} = 1$. 4. $\frac{1}{2}\sqrt[5]{25x^3 + 7x} = x$.

Кесте 1 – Шешімдер кестесі

$\sqrt{x-1} = 7-x \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ 7-x \geq 0, \\ x-1 = 49-14x+x^2 \end{cases}$ $\Leftrightarrow \begin{cases} 1 \leq x \leq 7, \\ x^2 - 15x + 50 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 1 \leq x \leq 7, \\ \begin{cases} x = 5, \\ x = 10. \end{cases} \end{cases}$ <p>Жауабы: {5}.</p>	$\frac{1}{2}\sqrt[3]{24x^3 - 25x} = x \Leftrightarrow \sqrt[3]{24x^3 - 25x} = 2x \Leftrightarrow 24x^3 - 25x = 8x^3 \Leftrightarrow 16x^3 - 25x = 0 \Leftrightarrow x(4x-5)(4x+5) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x = 0, \\ x = 1,25, \\ x = -1,25. \end{cases}$ <p>Жауабы: (-1,25;0;1,25).</p>
$x - \frac{1}{2}\sqrt[4]{16x^4 - 64x^3 + 48} = 1 \Leftrightarrow \sqrt[4]{16x^4 - 64x^3 + 48} = 2x - 2 \Leftrightarrow \sqrt[4]{x^4 - 4x^3 + 3} = x - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ x^4 - 4x^3 + 3 = x^4 - 4x^3 + 6x^2 - 4x + 1 \end{cases}$ $\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ 6x^2 - 4x - 2 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 1, \\ \begin{cases} x = -\frac{1}{3}, \\ x = 1. \end{cases} \end{cases}$ <p>Жауабы: {1}.</p>	$\frac{1}{2}\sqrt[5]{25x^3 + 7x} = x \Leftrightarrow \sqrt[5]{25x^3 + 7x} = 2x \Leftrightarrow 25x^3 + 7x = 32x^5 \Leftrightarrow 32x^5 - 25x^3 - 7x = 0 \Leftrightarrow x(32x^4 - 25x^2 - 7) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x = 0, \\ 32x^4 - 25x^2 - 7 = 0 \end{cases} = 0$ $\Leftrightarrow \begin{cases} x = 0, \\ x = -1, \\ x = 1. \end{cases}$ <p>Жауабы: {-1; 0; 1}.</p>

Бұдан басқа қандай жағдайларда теңдеудің ақиқаттық жиынында кенею орын алатынын қарастырамыз.

5. $\sqrt[3]{2x-1} + \sqrt[3]{x-1} = 1$.

Тексеру барысында бөгде түбір теңдеудегі алмастыру салдарынан пайда болды. Бұл жерде бөгде түбірдің пайда болуы теңдеуді шешуде пайдаланылатын түрлендіруге байланысты екеніне көз жеткізу маңызды. Осы мақсатта берілген теңдеуді шешудің екінші жолын келтіре кеткен орынды деп есептейміз.

$$\sqrt[3]{2x-1} + \sqrt[3]{x-1} = 1 \Leftrightarrow 2x-1 = 1-x+1 - 3\sqrt[3]{x-1} + 3\sqrt[3]{(x-1)^2} \Leftrightarrow 3x-3 = 3\sqrt[3]{x-1}(\sqrt[3]{x-1}-1) \Leftrightarrow$$

$$x-1 = \sqrt[3]{x-1}(\sqrt[3]{x-1}-1) \Leftrightarrow \begin{cases} x=1, \\ \sqrt[3]{(x-1)^2} - \sqrt[3]{x-1} + 1 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x=1, \\ D < 0. \end{cases} \text{ Жауабы: } \{1\}.$$

Басқа да теңдеулерді қарастыра отырып, қорытынды жасаймыз: бөгде түбірлерді болдырмау үшін түрлендірулер барысында олар қалай пайда болатынын және теңдеудің анықталу облысына тиістілігін бақылап отыру қажет. Сондай-ақ, олардың пайда болуы таңдап алынған түрлендіруге де байланысты екенін ескерген оңды.

IV. Теңдеудің ақиқаттық жиынын қандай функционалдық және тепе-тең түрлендірулер тарылтатынын айқындау үшін мына есептер топтамасы алынды.

1. $(x-1)\sqrt[3]{3x^3 + 3x} = x^2 - 1$. 2. $\sqrt{x^2 - 6(x-1,5)} = x - 1,5$.

Теңдеуді шешу барысында жіберілген қателерді табыңыз және оның дұрыс шешімін келтіріңіз.

$$1. (x-1)\sqrt[3]{3x^2+3x} = x^2-1 \Leftrightarrow (x-1)\sqrt[3]{3x^2+3x} = (x-1)(x+1) \Leftrightarrow \sqrt[3]{3x^2+3x} = x+1 \Leftrightarrow \\ 3x^2+3x = x^3+3x^2+3x+1 \Leftrightarrow x^3+1=0 \Leftrightarrow (x+1)(x^2-x+1)=0 \Leftrightarrow \begin{cases} x=-1, \\ x^2-x+1=0. \end{cases}$$

Жауабы: $\{-1\}$

$$2. \sqrt{x^2-6(x-1,5)} = x-1,5 \Leftrightarrow \sqrt{x^2-6x+9} = x-1,5 \Leftrightarrow \sqrt{(x-3)^2} = x-1,5 \Leftrightarrow \\ x-3 = x-1,5 \Leftrightarrow -3 = -1,5. \text{ Жауабы: } \emptyset.$$

$(x-1)\sqrt[3]{3x^3+3x} = x^2-1$ тендеуін шешкенде ақиқаттық облысының тарылуы болды, 1 түбірі жоғалды.

Ол тендеудің екі жағын да $(x-1)$ өрнегіне бөлу кезінде орын алды. Екінші жағдайда квадрат түбірдің анықтамасын дұрыс пайдаланбағандықтан 2,25 түбірі түсіп қалды.

Егер функцияның қайтымдылығы шарты тұжырымдалса, онда түбірдің жоғалуы орын алмайды. Егер функция тендеудің анықталу облысында қайтымды (қайтымсыз) болса, онда түбір жоғалмайды (жоғалады).

Тендеудің анықталу облысының өзгерісін мұқият қадағаласақ, түбірдің жоғалуын байқаймыз.

Соңынан иррационал тендеулерді шешудің алгоритмдік нұсқаулары тұжырымдалады. Иррационал тендеулерді шешу үшін қажет:

- 1) берілген тендеу қандай сандар жиынында шешілетінін анықтау;
- 2) тендеудің анықталу облысын табу;
- 3) егер мүмкін болса, радикалды окшаулау және тендеудің анықталу облысын алдын-ала айқындау;
- 4) тендеудің екі жағын да бірдей дәрежеге шығару және тендеудің ақиқаттық жиынының кеңеюін қадағалап отыру;
- 5) басқа да түрлендірулер орындау барысында (тендеудің екі жағын да бірдей өрнекке бөлу, айнымалы енгізу) тендеудің ақиқаттық жиынының кеңеюін немесе тарылуын әрқашан мұқият қадағалап отыру;
- 6) берілген тендеудің ақиқаттық жиынын табу және жауабын жазу.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Өтеева Қ. Математика сабақтарында оқушылардың алгоритмдік бейімділігі мен машығын қалыптастыру. – Алматы: Мектеп, 1988. – 23 б.
2. Монахов В.М. Формирование алгоритмической культуры учащихся на уроках математики / В.М. Монахов, М.П. Лапчик и др. – Москва: Просвещение, 1979. – С. 21.
3. Фридманов Л.М. Как научиться решать задачи / Л.М.Фридманов, Е.Н.Турецкий : кн. для учащихся ст. классов средней школы. – М.: Прсвещение, 1989. – С. 13-27.

*Мақсад Мадумаров, Зокир Исомиддинов, Севара Тожибоева
(Қўқон, Ўзбекистон)*

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ВЕБ-КВЕСТДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ҳозирги вақтда кўплаб ўқув юртларида ўқувчилар замонавий информацион технологиялардан эркин фойдаланишмоқда. Бу жараён уларга информацияларни излаш, уни қайта ишлаш ва турли презентатив шаклларда тақдим этишни енгиллаштиради. Ҳар педагог замонавий таълимнинг ривожлантириш учун инновацион технологиялар ва компьютер технологияларини мукамал даражада билиши талаб этилмоқда. Шу сабабли ўқувчиларни компьютердан лойиҳавий фаолиятида ижодий фаолият курали сифатида фойдаланиши бир неча мақсадга эришишни таъминлайди.

- Мустақил ўрганишга бўлган мативцияни ошириш.
- Янги компетенцияни шакллантириш.
- Креатив потенциални амалга ошириш.
- Шахснинг ўз-ўзини баҳолаш даражасини ошириш.
- Ўқув жараёнида талаб қилинмаган шахсий ҳислатларни ривожлантириш (яъни, мусиқавий ва бадий).

Ҳозирги вақтда фаолиятнинг турли жабҳаларида мустақил ва гуруҳларда, шу жумладан интернет ёрдамида, юзага келадиган муаммоларни ҳал етувчи мутахассисларнинг етишмовчилиги яққол сезилмоқда. Масофавий таълим тизимининг жадал суръатлар билан ривожланиши ва интернет тармоғининг имкониятларидан келиб чиққан ҳалда теникавий таълимга бўлган талаб ортиб бормоқда. Шу сабабли ўқувчиларнинг меҳнат маҳсули сифатида веб-квест деб ном олган лойиҳавий фаолият варианты ўқув жараёнига кириб келмоқда. Уни жонли ва қизиқарли тарзда ўтишини албатта иштирокчилар таъминлайди. Орттирилган маҳорат кўникмалари эса келажакда албатта ўз мевасини беради, чунки ушбу лойиҳа устида иш олиб бориш давомида бир қатор компетенциялар ривожланади: Масалан, иштирокчилар ўз фанини билиш билан

биргаликда интернет тармоғи билан ишлашни ҳам билиш, веб-саҳифа яратиш, дизайнерлик ишларини ҳам бажариш талаб этилади. Мадомики бу ўқувчиларни иш услубини оширади ва уларни янгидан-янги услубларни топишга ёрдам беради.

- Профессионал масалаларни ҳал этишда ахборот технологияларидан фойдаланиш (шу жумладан зарурий ахборотни излаб топиш, иш фаолияти натижаларини компьютер презентациялари, веб-сайтлар, флеш-ролиқлар ва маълумотлар базаси шаклида тақдим этиш ва ҳок.)

- Мустақил таълим олишни ташкиллаш ҳамда ўз устида ишлаш кўникмасини ҳосил қилиш;

- Гуруҳда ишлаш, шерикчилик муносабатларини шакллантириш, ўзаро рақобат ҳиссини ошириш (режалаштириш, функциялар тақсимоги, ўзаро ёрдам ва ўзаро назорат);

- Муаммоли ҳолат ечимини бир неча усуллар ёрдамида топа билиш, энг мақбул вариантни аниқлаш ва ўз танловини асослаб бериш;

- Оммавий чиқишлардаги кўникмалар (муаллифлар иштирокида, саволлар ва дискуссиялар билан ҳимоядан олдинги ва ҳимоя лойиҳаларини ўтказиш);

Авалло Веб-квест ўзи нима? Деган савол туғилиши табиий. Таълимий Веб-квест – бу интернетдаги шундай сайтки ўқувчилар унинг ёрдамида турли ўқув масалалари устида иш юритадилар. Бундай веб-квестлар ўқув жараёнида турли даражадаги турли ўқув предметларига интернетни максимал даражадаги интеграциясини таъминлаш учун ишлаб чиқарилади. У айнан бир муаммони, бутун фан бўлимини ёки мавзуни қамраб олади. Шу билан биргаликда фанлараро боғланишни ҳам таъминлайди.

Веб-квестлар иккита типга ажратилади:

- қисқа муддатли (мақсади: билимларни чуқурлаштириш ва уарнинг интеграцияси, биттадан уртача машғулотга мўлжалланган)

- узоқ муддат (мақсади: ўқувчиларнинг билимларни чуқурлаштириш ва қайта шакллантириш, узоқ муддатга мўлжалланган – бир семестр давомида ёки ўқув жараёни охиригача).

Веб-квестларнинг ўзига ҳос таълимий томони шундан иборатки, мустақил ёки гуруҳларда ишлаш жараёнида ахборотнинг барчаси ёки бир қисми турлича веб-сайтларда жойлашган бўлади. Бундан ташқари веб-квест билан ишлашнинг аҳамияти сифатида ўқувчиларнинг веб саҳифа ва веб-сайтлардаги ишининг чоп этилишидир (локаль ёки интернетда) (Выковский Я.С. таълимий веб-квестлар).

Ўқув топшириғи сифатида веб-квест яратувчиси Сан-Диегодаги таълимий-технологиялар университетининг профессори Берни Доч (АҚШ) ҳисобланади. У томонидан веб-квестлар учун қуйидаги топширик турлари аниқланган.

• Сўйлаб бериш – турли манбалардан олинган материаллар асосида мавзуни ўзлаштириш тақдимои янги форматда юз беради (презентация яратиш, плакат, ҳикоя);

• Режалаштириш ва лойиҳалаштириш – берилган шарт-шароитлар асосида режа ва лойиҳа ишлаб чиқиш;

• Ўз-ўзини билиш – шахсни ўрганишнинг барча аспекти;

• Компиляция – турли манбалардан олинган ахборот форматини трансформациялаш: вертуал кўргазмалар, вақт капсуласи, маданият капсуласини яратиш;

• Ижодий топширик – маълум бир жанрдаги ижодий иш, пьеса, шеър ёки ашула, видеоролик яратиш;

• Аналитик топширик – ахборотни излаш ва тартибга солиш;

• Дедиктив, бошқотирма, муаммоли вазиятларни келтириб чиқариш – ўзаро номутаносиб далиллар асосида ҳулоса чиқариш;

• Консенсусга етишиш – долзарб муаммо юзасидан ҳукм чиқариш;

• Баҳолаш – маълум нуқтаи назарни асослаб бериш;

• Журналистик тадқиқот – ахборотни обектив тарзда тақдим этиш;

• Ишонч – оппонетларни ёки нейтрал шахсларни ўз томонига оғдириш;

• Илмий тадқиқотлар – уникал онлайн манбалардаги далиллар асосида турли ҳодисалар ва кашфиётларни ўрганиш.

Ҳозирги таълимда Веб-квест структураси ва унинг алоҳида элементларига бўлган талаблар турли хил бўлиб, улар муаллифнинг исток ҳихишларига қараб тузилиши ҳам мумкин.

Дастлаб қатнашувчилар дастлабки режаси квестнинг умумий обзори аниқ ифодаланган яққол кириш қисмидан бошланади.

Тушунарли, қизиқарли ва бажара олинган **марказий топшириклар**. Мустақил ишнинг якуний натижаси аниқ белгиланган (масалан, бир қанча саволлар берилган саволларга топиш керак бўлган жавоблар, бажарилиши зарур бўлган муаммо, ҳимоя қилиниши зарур бўлган ҳолат ва йиғилган ахборотлар ёрдамида кўрсатилган бошқа ҳолатни қайта ишлаш ва натижаларни тақдим этиш)

Топширикни бажариш учун зарур бўлган (электрон ҳолатда, компакт дискларда, видео ёки аудио, қоғозда, интернет ресурсларига йўлланма, мавзу юзасидан веб-сайтларнинг манзили) **ахборот ресурслари рўйхати**.

Мустақил топширикларни бажаришда, ҳар бир квест қатнашчиси бажариши лозим булган иш жараёнинг тавсифи.

Веб-квестни баҳолаш критерийлари ва параметрлари тавсифи. Баҳолаш критерийси веб-квестда бажарилаётган ўқув топширикларининг типига боғлиқ.

Ўқув жараёнини ташкиллаштиришда (масалан, вақт рамкалари билан боғлиқ тушунчалар, электрон манбалардан фойдаланишдаги рекомандацияларнинг умумий концепцияси ва ҳок). йўналтирувчи саволлар кўринишида тақдим этиладиган фаолият учун қўлланма (йиғилган маълумотни қай тарзда ташкиллаштириш ва тақдим этиш).

Яқунлаш. Бунда, веб-квест устида мустақил ишларни бажариш жараёнида орттирилган маҳорат йиғиндиси акс этирилади. Баъзан, яқунда ўқувчиларнинг келгусида маҳоратини ошириш борасидаги фаолиятини қўллаб қувватлаш учун риторик саволлар бериш фойдали. Квест устида ишлаш босқичлари.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Юлдашев Ж.Ф., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. «Ўқитувчи». – Т., 2004 й.
2. Мақсудов М.С. Ривожланган хорижий мамлакатларда таълим тизими (Франция мисолида): Битирув иши // Т., Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази, 2015, 40-45 бетлар.

www.uzedu.uz

www.edu.uz

www.bimm.uz

Иқтисодий ривожланган хорижий давлатларда таълим тизими//ziyouz.uz

*Музаффар Мақсудов, Мақсаджон Мадумаров, Шаҳодат Турсунова
(Қўқон, Ўзбекистон)*

ТАЪЛИМНИНГ СИФАТИ ВА САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Педагогика соҳаси бўйича фаолият юритаётган таълим муассасаларида таълимнинг сифати ва самарадорлигини ошириш, шахснинг таълим марказида бўлишини ва ёшларнинг мустақил билим олишларини таъминлаш учун уларга яхши тайёргарлик кўрган ва ўз соҳасидаги билимларни мустаҳкам эгаллашдан ташқари замонавий педагогик технологияларни ва интерфаол усулларни биладиган, улардан ўқув ва тарбиявий машғулотларни ташкил этишда фойдаланиш қоидаларини биладиган ўқитувчилар керак. Бундай педагогларни тайёрлашда, албатта, ўқитишнинг замонавий фаол усуллари жуда қўл келмоқда. Шунингдек, бу усулларнинг шахсга йўналтирилган таълимга асосланганлиги, таълим олувчи шахсининг бутунлиги-таълим жараёнининг марказий фигураси эканлиги, муносабатларнинг инсонпарварлиги ва демократлашуви, таълим ва тарбиянинг бир бутунлиги, шахс маданиятини ривожлантиришга йўналтирилганлиги каби ижобий томонлари билан ўқитишнинг анъанавий усулларида устун туриши эндиликда ҳаммага маълум [1-6].

Охириги ўн йиллар ичида педагогик технологиялар тушунчаси таълим тизимида фаолият юритаётган ҳар бир педагогнинг педагогик сўз мулкидан мустаҳкам ўрин эгаллади [1-8]. Ҳозирги пайтда “Технология” ёки “Педагогик технология” тушунчаларига изоҳ беришнинг ҳожати йўқ, сабаби уларга кўпчилик олимлар томонидан етарлича аниқлик киритилди. Таълим технологияларининг сони жуда ошиб кетган бўлса-да, янада янги замонавий педагогик технологияларга бўлган эҳтиёж ортиб, улар устида олиб борилаётган илмий-педагогик тадқиқотлар қўлами борган сари кенгайиб бормоқда. Қуйидагиларни бунинг асосий сабаблари сифатида кўрсатиш мумкин:

- таълим олувчининг психофизиологик ва шахсий хусусиятларини янада чуқурроқ ҳисобга олиш ҳамда улардан фойдаланишнинг зарурлиги;
- талаба ёки ўқувчининг дастурий билим, тасаввур ва кўникмалари асосида мустақил ишлаш самарадорлигини янада такомиллаштириш лозимлиги;
- талаба ёки ўқувчини илмий фикрлашга, ўқув фанига қизиқишини кучайтириш, касбий билимларини чуқурлаштириш, назарий ва амалий машғулот мобайнида уларнинг фаоллигини ошириш лозимлиги;
- билимлар беришнинг кам фойда берадиган вербаль усулларини тизимли-фаолиятли ёндошув билан алмаштириш зарурлигини англаб етилганлиги;
- Ўзбекистондаги мавжуд таълим тизимида кафолатланган таълим натижаларини берадиган, ўқитувчи ва талаба ўртасидаги ўзаро муносабатни шакллантирувчи ўқув жараёнини ташкил этиш имкониятларининг етарли эканлиги;
- таълим жараёнида сифат ва самарадорликни янада ошириш заруриятининг пайдо бўлиши.

Замонавий педагогик технологиялар таълим жараёнида қўрилган натижаларни бериши учун ҳозирги пайтда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратишимиз зарур:

- талаба ёки ўқувчиларга мустақил равишда фанлар бўйича керакли маълумотларни қидириб топиш ва улардан самарали фойдаланишлари учун узлуксиз равишда мустақил ишлаш имконияти ҳамда шароитини яратиб бериш зарур;

- таълим тизимида фаолият юритаётган барча педагогларнинг инновацион малакалари юқори даражада бўлиши, яъни керакли технологияни танлай билишлари, тадбиқий эксперимент ўтказа олишлари ва ўзгаришларни диагностика қилишни удалашлари лозим;

- педагоглар инновацияларга методик, психологик ва технологик жиҳатлардан ҳар қандай вазиятда тайёр тура билишлари зарур;

- ўқитувчи талабани таълим жараёнининг эркин бўлмаган субъекти остида қолдирмаслиги ва ҳамма нарсага мажбурий тарзда ўз ҳукмронлигини ўтказишга ҳаракат қилмаслиги лозим.

Шунинг учун ҳозирги пайтда ўқув жараёнида репродуктив фаолият улушининг камайиши ҳисобига таълим олувчи шахсининг ривожланишини таъминловчи замонавий таълим технологияларини қўллашга таълим сифати ва самарадорлигини оширишнинг асосий шартларидан бири деб қараш мумкин. Бунда ажратилган ўқув соатларидан унумлироқ фойдаланиш ҳам қутилган натижага олиб боради. Замонавий таълим технологияларидан қуйидагилар кўпгина таълим муассасаларида амалда кенг қўлланилиб келинмоқда:

- ривожлантирувчи ўқитиш;
- муаммоли ўқитиш;
- табақалаштириб ўқитиш;
- жамоавий тизимда ўқитиш;
- ихтировий топшириқларни ўрганиш технологияси;
- ўқитишда тадқиқотчилик методлари;
- ўқитишнинг лойиҳалаш методлари;
- ўқитишда ўйинлар методларини қўллаш технологиялари;
- ҳамкорликдаги ўқитиш;
- ахборот-коммуникацион технологиялар ва бошқалар.

Таълим олувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантиришда, айниқса, ривожлантирувчи таълим алоҳида ўрин тутаяди. Бундай ўқитишда таълим олувчилар билим, кўникма ва малака эгаллаш билан бирга уларда ўз фаолиятларига нисбатан ижодий муносабат пайдо бўлади, шунингдек, уларнинг фикрлашлари, тасаввурлари, диққати ҳамда хотиралари ривожланади. Талабани ўзининг ижодий потенциалидан мустақил фойдалана олишга тайёрлигини таъминлайди.

Ҳозирги пайтда барчага маълум ва оммалашган ривожлантирувчи ўқитиш тизимлари (Л.В.Занков ва Д.Б.Эльконин-В.В.Давидов технологиялари) шахснинг ижодий сифатларини ривожлантириш мақсадида амалда қўлланилиб келинмоқда [9-10].

Ушбу технологияларни қўллаш учун ўқитувчининг алоҳида тайёргарлиги ва қуйидаги принципларга амал қилиниши керак бўлади:

- ўқитиш юқори қийинлик даражасида олиб борилади;
- ўқитишда назарий билимлар муҳим рол ўйнайди;
- ўқув материални ўрганиш давомида юқори темп таъминланади;
- талабалар ақлий ҳаракатларнинг боришини мустақил англайдилар;
- ўқув жараёнининг эмоциональ муҳитини ишга туширишга эришилади;
- ўқитувчи ҳар бир таълим олувчининг ривожланишига алоҳида эътибор қаратади;
- таълим олувчининг назарий жиҳатдан фикрлашига алоҳида эътибор берилади.

Шундай қилиб, замонавий педагогик технологиялар қандай қилиб ўқитиш мақсадига эришиш ва жараёни бошқариш мумкинлиги каби саволларга тўлақонли жавоб беради ҳамда таълимнинг сифат ва самарадорлигини таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Т.: Истеъдод, 2008. – 180 б.

2. Мирзажонова Д.М., Мақсудов М.С. Талабаларнинг мустақил фикрларини шакллантиришда интерфаол методлардан фойдаланиш мезонлари. “Таълим ва амалиёт интеграцияси” илмий-услубий мақолалар тўплами, “ФАН”, 2006, 11-16 б.

3. Мақсудов М.С., Мўйдинов М.М. Таълим самарадорлигини оширишнинг баъзи бир масалалари. “Таълим самарадорлигини оширишнинг назарий-амалий асослари” илмий-услубий мақолалар тўплами, “ФАН”, 2006, 1, 3-6 б.

4. Мақсудов М.С., Мирсаидов Н.А., Ибрагимова М.И. Талабалар билимини ошириш, уларнинг танқидий ва ижодий фикрлашларини ривожлантиришда савол беришнинг ўрни. “Кимё ва кимёвий технологияни замонавий муаммолари” IV Республика илмий-техника анжуманининг материаллари, Фарғона, 2006, 112-113 б.

5. Мақсудов М.С., Мўйдинов М.М., Мирсаидов Н.А. Табақалаштириб ўқитиш-ўқитишнинг замонавий фаол усулларида бири. “Таълим самарадорлигини оширишнинг назарий-амалий асослари” илмий-услубий мақолалар тўплами, “ФАН”, 2007, 2, 3-6 б.

6. Махмудов В., Мақсудов М.С., Мўйдинов М.М. Таълим самарадорлигини янада оширишнинг баъзи бир масалалари. “Таълим самарадорлигини оширишнинг назарий ва амалий асослари” илмий-услубий мақолалар тўплами, “ФАН”, 2009, 3-5 б.

7. Мақсудов М.С., Абдужалилов А. Кимё фанини ўқитишда тизимли ёндошувнинг ўрни ва аҳамияти. “Илм, фан тараққиёти интеграцияси” илмий –услугий мақолалар тўплами. Тошкент, 2014, 68-70 б.
8. Мақсудов М.С., Абдужалилов А. Кимёдан масалалар ечишни тизимли ёндошув асосида моделлаштиришга оид мулоҳазалар. “Илм, фан тараққиёти интеграцияси” илмий –услугий мақолалар тўплами. Тошкент, 2014, -70-73 б.
9. Сальникова Т.П. Педагогические технологии: Учебное пособие. – М.: ТЦ Сфера, 2005.
10. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М., 1998.

*Музаффар Мақсудов, Мақсаджон Мадумаров
(Кўзон, Ўзбекистон)*

ОЛИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАР ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ЮТУҚЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Таълим тизимини замонавийлаштириш, таълимнинг сифати ва самарадорлигини ошириш ҳамда бу орқали миллий таълим тизимини жаҳон таълим тизими асосида интеграциялашувини тезлаштириш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳам таълимни ислоҳ қилиш Юртбошимиз И.А.Каримовнинг ташаббус ва бевосита раҳбарлигида мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданоқ бошланган ва ўтган давр ичида бу соҳада улкан ютуқлар қўлга киритилди. Ислохотларда жаҳон тажрибасини, айниқса, Франция таълим тизимини ўрганиш ва унинг зарур жиҳатларини амалда қўллаш муҳим ўрин эгаллайди. Бунда кўр-кўрона кўчириш эмас, балки, йўналиш олиш, бевосита таълим жараёнини бошқариш ва уни амалга оширишнинг характерли жиҳатларини инobatга олиш зарурдир.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизимини илғор жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда ривожлантириш ва такомиллаштириш “Таълим тўғрисида”ги Қонунда ҳам кўрсатиб ўтилган. Шу сабабдан ривожланган хорижий давлатларда таълим-тарбия ишларининг йўлга қўйилиши, улардаги олий таълим тизимида амалга оширилаётган ишларни ўрганиш орқали биз мустақил республикаимиз миллий таълим тизими ва уни бошқаришни янгидан ташкил қилишда, таълим ва тарбияда, таълим муассасалари ишини ташкил этишда эскириб қолган, ўз долзарблигини йўқотиб бораётган фаолият шакллари ва усулларидан воз кечиш, уни муносиб тарзда янгилашда қўшимча бой манбаларга эга бўлишимиз жуда ҳам зарурдир.

Илмий-техника тараққиёти, янги технологик тараққиёт шароитида муваффақиятли фаолият кўрсата оладиган жамият аъзоларини, аниқроғи, етук кадрларни етиштириб бериш, ёш авлодни ўзи хоҳлаган мутахассисликка йўналтириш ҳамда олий таълимнинг навбатдаги босқичини амалга ошириш, таълим-тарбия беришда энг илғор интерфаол воситаларни қўллаш, таълимда ташаббускорлик ва ижодкорликка кенг йўл очиш, унинг энг мақбул тизимларини яратиш ва бунда ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаларини ўрганиш ва уларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бу эса кенг қўламдаги ислохотларни ўз бошидан кечириётган республикаимиз таълим тизими учун катта аҳамият касб этади.

Эътироф этиш керакки, ривожланган хорижий давлатларда олий таълим мамлакат ички сиёсатида фаол таъсир этадиган ижтимоий жараёндир. Шу туфайли юртимизда олий таълим эҳтиёжини иқтисодий таъминлашга ажратилаётган маблағлар миқдори йилдан-йилга ошиб бормоқда.

Францияда олий таълим узок йиллик тарихга эга бўлиб, 1211 йилда Парижда биринчи университет ташкил этилган. XIX асрга келиб, қўплаб инженер кадрлар тайёрловчи олий мактаблар ташкил этилган.

1968 йил 12 ноябрда қабул қилинган қонунга асосан, олий таълим тўлалигича қайтадан ташкил этилиб, айрим махсус мактаблар сақлаб қолинди, олий таълим билан илмий-текшириш фаолиятини боғловчи университетлар ташкил этилди. Улар кўп предметли ва автоном бўлиб, университетларни бошқариш ўқитувчилар ва талабалар ҳисобига таъминланди.

1984 йил 26 ноябрда олий таълимнинг жамоатчилик бошқаруви тузилиб, унга бакалавр дипломига эга бўлган мутахассисларни тайёрлаш вазифаси юклатилди. Ушбу қонун француз олий таълимининг асосий мақсадларини аниқлаб берди: таълимнинг ривожланиши бир вақтнинг ўзида умуммаданий ва профессионал бўлиши кераклиги, унинг илмий-техникавий текшириш ишлари билан биргаликда олий таълим муассасаларида бажарилиши шартлиги, билимлар ва маданиятни тарқатиш, халқаро ҳамкорликда қатнашиш.

Ҳозирги пайтда Францияда 92 та университетлар ва университетлар марказлари бўлиб, ушбу марказлар ўзларига 800 та илмий-текшириш ва илмий-текширишга тайёрловчи бўлимларни бирлаштирганлар. Улар асосан битта предметни ўқитадиган институтлар ва 300 га яқин олий мактаблардан иборат.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Францияда олий мактаблар (чуқурлаштирилган олий таълим муассасалари) XVIII асрда - университетлар инкирозга учраган пайтда давлат ҳокимияти ташаббуси билан административ лавозимларга кадрлар тайёрлаш мақсадида ташкил этилган. Бундай турдаги ўқув муассасалари тадбиркорлар ташаббуслари билан ҳам ташкил этилган. Уларда ҳозирги пайтда 200 минг нафардан ортиқ талаба таҳсил олмақда. Олий мактабларда барча билим соҳаларига тегишли предметлар -фундаментал фанлардан санъатгача, ижтимоий ва инженерлик фанларидан адабиётгача, ҳуқуқ, бошқарув мутахассисликлари ўқитилади.

Замонавий университетлар hozirgi paitda talabalarга bir хил қийматга эга бўлган давлат дипломларини берадиган, қисқа муддатли ва узок муддатли ўқув дастурларини танлаш имкониятини бермоқда.

Маълумотларга кўра, хорижий давлатлар таълим тизимининг олий таълим босқичида тахсил олаётган талабалар сони 2000 йилда 2 миллион нафарни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб, бу кўрсаткич 4 миллион нафарни ташкил этган ва яқин йиллар ичида ушбу миқдор икки баробарга ортиши кутилмоқда. Бу эса таълим туризмнинг ривожланиб бораётганлигидан дарак беради. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Франция таълим туризмнинг ривожланганлиги бўйича АҚШ ва Буюк Британиядан кейин учинчи ўринни эгаллаб турибди.

Мутахассисларнинг фикрича, Франция таълим тизимининг интернационаллашуви ва таълим туризмнинг ривожланиши илм-фаннинг ривожланишига катта хисса қўшиш билан бирга қуйидаги кенг имкониятларни ҳам беради:

- малакали ишчи кучлари даражасини ошириш учун иқтидорли талаба ва тақикотчиларни таълим тизимига жалб қилиш;
- олий таълимнинг сифати ва самарадорлигини янада яхшилаш;
- олий таълим муассасаларининг молиявий таъминотини янада яхшилаш;
- ривожланиб бораётган мамлакатлар орасида ўз таъсир доирасини ва ўзаро ҳамкорликни кенгайтиришда олий таълимдан фойдаланиш.

Франция таълим тизимида олий таълим ўзига хос алоҳида ўрин эгаллаганлигини инобатга олиб, етакчи олий ўқув юртлари билан қуйидаги йўналишлар бўйича ўзаро тажриба алмашиш мақсадга мувофиқдир:

- таълим туризми бўйича;
- рухсат этилган маълумотлар ва билимлар баъзаси бўйича;
- телекоммуникацион технологиялар бўйича;
- инновацион ўқитиш технологиялари бўйича;
- мослашувчан муаммоли ўқитиш технологиялари бўйича;
- таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида таълим хизматлари бозорини такомиллаштириш бўйича.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Мақсудов М.С. Ривожланган хорижий мамлакатларда таълим тизими (Франция мисолида): Битирув иши // Т., Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази, 2015, 3-6 ва 35-36-бетлар.

ЭЛЕКТРОН ТАЪЛИМ РЕСУРСЛАРИ

1. www.uzedu.uz
2. www.edu.uz
3. www.bimm.uz
4. Иқтисодий ривожланган хорижий давлатларда таълим тизими//ziyouz.uz

*O'giljon Odamova, Maksuda Dusmetova
(Urganch, O'zbekiston)*

О'QITUVCHINING MUOMALA ODOBI HAQIDA

O'zbekiston maktablarida ta'lim-tarbiya ishlari, pedagogik faoliyatning samaradorligi, ta'sirchanligi o'qituvchilar, ota-onalar jamoasi, oilada shakllangan ahloqiy munosabatlarga, muomala odobiga bog'liq. Muallim ta'lim-tarbiya ishlari jarayonida o'quvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar bilan muomalada bo'ladi. Barkamol shaxs sifatida shakllanayotgan o'quvchilar, kasbdoshlari ota-onalar muallimning har bir xarakati, barcha ishlarini inson sifatida kuzatib boradi, his etadi, ahloqiy jihatdan baholaydi, qabul qiladi yoki rad etadi. Xullas, ta'lim-tarbiya ishlarining natijasi, o'qituvchi faoliyatining ta'sirchanligi pedagogik jarayonda sodir bo'ladigan muomala odobiga, pedagogik jarayon ishtirokchilarining ahloqiy-ruhiy holati, kayfiyatiga bog'liqdir.

Muomala odobi o'z tabiati, mohiyatiga ko'ra ijtimoiy xodisadir. Ijtimoiy qonuniyatlar pedagogik jarayondagi muomala odobida namoyon bo'ladi. Pedagogik odob jamiyatda qabul qilingan ma'naviy, umuminsoniy va milliy ahloqiy qadriyatlarga asoslanadi. Ijtimoiy munosabatlar pedagogik jarayonda qatnashuvchilar o'rtasidagi muomala odobini tartibga solib, boshqarib boradi. Ijtimoiy munosabatlarning har biri o'ziga xos xususiyatga, mezonlarga ega. Bu xususiyat va mezonlar ijtimoiy faoliyatning sohasi, shaxslararo aloqalarning xarakteri bilan belgilanadi. Muomala odobi kishi bajarishi lozim bo'lgan ahloqiy qoidalar bilan shaxs ularni qay darajada qabul qilishi o'rtasidagi, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar orasidagi bog'lanishlarga asoslanadi. Muomala odobi bevosita baho beruvchilik xususiyatiga ham ega. Ahloqiy baho esa kishilarning xulqini, xatti-harakatlarini nazorat qiladi, tartibga soladi. Muomala munosabatlar kishi o'z xulqi va faoliyatida ahloqiy tamoyillar, qoidalar, talablar, an'analarga, urf-odatlariga qay darajada amal qilayotganiga qarab baholanadi. Pedagogik jarayonda sodir bo'ladigan muomala odobida muallimning ahloqiy madaniyati, tarbiyalanganlik darajasi aks etadi. Muallimning pedagogik kasb egasi sifatida o'ziga, o'z kasbiga, o'quvchilarga, kasbdoshlariga, ota-onalarga muomalasini belgilovchi asosiy qoidalar, talablar mavjud. Bu mezonlar jamiyat, davlat o'qituvchiga, ta'lim-tarbiya ishlariga nisbatan qo'yayotgan ahloqiy talablarga, pedagogik faoliyatning

ahloqiy xarakteri va xususiyatlariga asoslanadi. Pedagogik jarayonda muomala odobi o'qituvchining faoliyatida namoyon bo'ladi. O'qituvchilik faoliyatiga qo'yiladigan ahloqiy talablar o'z navbatida O'zbekiston Respublikasi yosh avlodni umuminsoniy va milliy, ma'naviy, madaniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash sohasida kun tartibiga qo'yayotgan vazifalarga bog'liq. Ular pedagogik jarayondagi muomala odobida, unda qatnashayotgan kishilarning xulqi, xatti-harakatlarida ifodalanadi. Bu xatti-harakatlar pedagogik jarayon qatnashchilarining ta'lim-tarbiya maqsadi, vazifalari, usul va vositalarni, ahloqiy qadriyatlarni qay darajada qabul qilishlari shaklida namoyon bo'ladi. Zamo'n talabiga javob beradigan mutaxassis bo'lish uchun doimo izlanishda va doimo bilimlarni yangilab, to'ldirib turish shart "Muomala odobining tuzilishi juda murakkabdir. U pedagogik faoliyatda sub'ekt ob'ekt munosabatlari shaklida ifodalanadi. Sub'ekt ob'ekt munosabatlari muallim o'zining kasbiy burchini bajarayotganida o'quvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar, jamoat tashkilotlarining vakillari bilan o'qituvchi o'rtasidagi aloqalarda vujudga keladi" [1, 77 b]. U o'zaro hurmat darajasi, ishonch, talabchanlik, xayrihohlik, tashabbuskorlik, o'zaro g'amxo'rlik, har birlarining inson sifatida qadr-qimmatini e'zozlash kabilarda namoyon bo'ladi. Ular o'qituvchining pedagogik faoliyatda boshqalar bilan muomalasining xarakterini baholashga xizmat qiladi. O'zaro ta'sirlar o'quv ishida, turmushda, dam olish paytlarida, oiladagi muomala munosabatlarning xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Pedagogik jarayonning o'zida ham faoliyatning turli sohalarida turlicha muomala munosabatlar mavjud. Masalan, o'quv ishlari sohasida, jamoat topshiriqlarini bajarishda, o'quvchilar bilan sinfdan tashqari ishlarda, dam olish paytlaridagi muomala, shuningdek o'qituvchining Vatanga, xalqqa bo'lgan munosabati o'ziga xos xususiyatlarga ega. Uning mohiyati shundan iboratki, agar o'qituvchining bu muomala munosabati o'z kasbiy vazifasini, burchini bajarish jarayonida sodir bo'lsa, jamiyat o'qituvchining va pedagogik kasbining ijtimoiy mavqeini, unga ma'lum bir huquq va vakolatlar berilganligini nazarda tutadi. Pedagogik etikada muomala odobining biror jihati, masalan, o'qituvchining o'z kasbiga munosabati, burchi aloxida tahlil etilishi mumkin. O'qituvchilik kasbi kishiga ma'lum talablarni qo'yadi, lekin muallim bu talablarni qanday bajarayotgani bu talablarda hali aks etmaydi. O'qituvchining pedagogik faoliyati natijalarini xalq ta'limi bo'limlari, maktab ma'muriyati, metodik birlashma xodimlari baholaydi.

O'qituvchining pedagogik jarayon qatnashchilari bilan muomalasi bu kishilarning o'zaro bir-birlariga bo'lgan shaxsiy insoniy munosabatlari sifatida ham qaraladi, ular pedagogik jarayon qatnashchilarining xatti-harakatlarida, xulqida, ish shakli va usullarida namoyon bo'ladi. Ular o'rtasidagi o'zaro ahloqiy baholashlar ham muhim rol o'ynaydi. Pedagogik jarayonda o'qituvchi ahloqiy munosabatlarning sub'ekti hisoblanadi. U pedagogik jarayonning asosiy kishisi - figuralari sifatida o'quvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar bilan muomalada bo'ladi. O'quvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar, pedagoglar jamoasi va jamoat tashkilotlarining vakillari o'qituvchi uchun pedagogik muomala munosabatlarning ob'ekti hisoblanadi. Ular bilan bo'ladigan aloqalar yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish vazifalarini bajarish jarayonida sodir bo'ladi. Bu muomala jarayonida ishtirok etadigan kishilar bir-birlariga nisbatan xayrihoh, ijobiy hissiyotda bo'lishlari, bir-birlarining fazilatlarini o'zaro baholashlari, qadrlashlarini nazarda tutadi.

Pedagogik muomala munosabatlarda hissiyot aralashgani uchun ularning ahloqiy va ruhiy jihatlarini bir-biridan ajratish qiyin bo'ladi. Shuning uchun ham bunday xodisalar haqida gapirganda, odatda pedagogik jamoadagi ahloqiy ruhiy vaziyat tushunchasi ishlatiladi. Demak, o'qituvchining muomala odobi - u aloqa qiladigan odamlar, muassasalar bilan o'z kasbiy vazifasini bajarayotganda sodir bo'ladigan ahloqiy munosabatlar majmuidir. Bu yondoshuv asosida pedagogik muomala odobini shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: a) o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasidagi muomala;

- b) o'qituvchi bilan pedagogik jamoa o'rtasidagi muomala;
- v) o'qituvchi bilan ota-onalar o'rtasidagi muomala;
- g) o'qituvchi bilan maktab rahbarlari o'rtasidagi muomala.

Muomala odobida o'qituvchining ahloqiy ongi, ahloqiy faoliyatining yetuklik darajasi, ahloqiy ehtiyojlari va ahloqiy yo'nalishlari, so'zi bilan ishining birlik darajasi, xullas, muallimning faol hayotiy nuqtai nazari namoyon bo'ladi. Pedagogik jarayondagi aloqalar tizimida o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi muomala munosabatlar katta o'rin egallaydi. Bu jarayonda bola insoniyat asrlar davomida to'plagan bilimlarni, ahloqiy tajribani egallab oladi. Unga yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash vazifasi yuklatilgan. Shuning uchun ham o'qituvchiga, uning ahloqiy sifatlariga, xulqiga o'quvchilar bilan muomalasiga nisbatan alohida, yuksak talablar qo'yiladi. Muallim hayotga endigina kirib kelayotgan, barkamol shaxs sifatida shakllanayotgan insonlar - yosh bolalar bilan muloqotda bo'ladi. Bolalar ta'lim-tarbiya jarayonida umuminsoniy va milliy ahloqiy normalarini (mezonlarini) o'zlashtiradi. O'quvchi muomala odobini asosan o'qituvchi timsolida anglab oladi. Sevimli muallim bola uchun bir umr ideal, ibrat, namuna bo'lib qolishi ham mumkin.

Respublikamiz o'qituvchilari orasida o'z ishining ustasi, Xalq o'qituvchisi, Xizmat ko'rsatgan o'qituvchi, yil o'qituvchisi, deb tan olingan ota-onalar, yoshlar e'zozlab Ustoz deb ataydigan mo'tabar insonlar ko'plab topiladi. Ular pedagogik ishda fidoyilik ko'rsatib, muallimlik burchini yuksak darajada bajarib, bolalarga bilim berib, ular qalbiga halollik, go'zallik, haqiqat, odob-ahloq nurini singdira olganliklari, hush-muomala bo'lganlari uchun ham bunday obro' va hurmatga erishganlar. Afsuski, hamma muallimlar haqida ham shunday deb bo'lmaydi. O'zining dag'al muomalasi bilan bolaning ko'nglini o'qishdan sovitib, dilini o'rinsiz ranjitadiganlar ham uchrab turadi. "Pedagogik amaliyot, badiiy adabiyotda bunga misol bo'ladigan dalillar ko'p. Bundaylar yoshlar tarbiyasiga, ularning ahloqiga salbiy ta'sir etadilar. Tarbiyaviy ishlarga tuzatish qiyin bo'lgan darajada ziyon yetkazadilar" [2, 47 b].

Barkamol, ijodkor shaxsni shakllantirishga, tarbiyalashga doir ahloqiy normalar pedagogik etikada ifodalangan. Tarbiyalanuvchiga ijobiy ta'sir o'tkazish shartlaridan biri bolaga bo'lgan ishonch bilan unga nisbatan qo'yilayotgan

talablarning birligidadir. Bu qonuniyat pedagogik amaliyotda ko'p marta sinovdan o'tgan va o'zini oqlagan. Muallimlar, talabalar bilan o'tkazilgan suhbat natijalari shundan dalolat beradiki, maktabda hushmuomala o'qituvchilar bilan bir qatorda bolalarga huda-behudaga do'q urib, baqirib muomala qiladigan muallimlar ham uchraydi. Bunday muomala jamiyatda qabul qilingan umuminsoniy va milliy-ahloqiy normalarga to'g'ri kelmaydi. Bunday o'qituvchilar bolalar orasida obro' orttira olmaydilar.

ADABIYOTLAR

1. Ochilov M. "Muallim qalb me'mori". – T.: "O'qituvchi", 2001.
2. Ochilov M. Ochilova N. "O'qituvchi odobi". – T.: "O'qituvchi", 1997.
3. Qudratov T. "Nutq madaniyati asoslari". – T.: "O'qituvchi", 1993.
4. G'oziev E.T. "Muomala psixologiyasi". –T.: O'zMU, 2001.
5. G'oziev E.T. "Muomala mazmuni va uslubiyati" // "Xalq ta'limi" jurnali. – 2000. – №6.
6. Fozilov I., Sultonov R., Saidov X. "O'qituvchi ma'naviyatini shakllantirish". – T.: "O'qituvchi", 2000.

*O'giljon Odamova, Maksuda Dusmetova
(Urganch, O'zbekiston)*

TALABALARNING AHLOQIY TARBIIYASI

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (1992) mamlakatimiz fuqarolariga ilm olish huquqini va ilm olish uchun zarur sharoitlar yaratishni kafolatlaydi. Davlatimiz bu siyosatni izchil amalga oshirmoqda. O'zbekiston Respublikasi o'quv yurtlarida amalga oshirilayotgan ta'lim-tarbiya ishlarining barchasi yoshlarni barkamol insonlar qilib shakllantirishga yo'naltirilgan. Ta'lim va tarbiyaning insonparvarligi, demokratikligi, tarbiyalanuvchilar, ta'lim oluvchilarni hurmatlash O'zbekistonda ta'lim sohasida davlat siyosatining asosiy tamoyillaridan hisoblanadi. Ta'lim to'grisidagi qonun xujjatlarida bolalarning qadr-qimmatini hurmatlash, bolada mehnatsevarlik, yaxshilik va muruvvat tuyg'usini, Vatanga, yoshi ulug'larga, davlat tili va ona tiliga, oilaga, milliy, tarixiy va madaniy qadriyatlarga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish tuyg'usini tarbiyalash mas'uliyatli vazifa ekanligi ko'rsatilgan. Bu vazifalarni asosan maktablar va o'quv yurtlarining pedagogik jamoalari, professor-o'qituvchilar bajaradilar. Shuning uchun ham davlat xujjatlarida pedagog xodimlar o'z kasblarining sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilishlari; odob-axloq qoidalariga rioya etishlari, bola, o'quvchi va talaba shaxsining qadr-qimmatini hurmatlashlari, ularni mehnatga, qonunlarga, ota-onalar va xotin-qizlarga hurmat, atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalashlari; o'zlarining butun faoliyatlarini va shaxsiy namunalari bilan umuminsoniy ahloq qoidalariga; haqiqat, vatanparvarlik, insonparvarlik, yaxshilik va boshqa hayrli xislatlarga nisbatan hurmatni qaror toptirishlari; o'sib-ulg'ayib kelayotgan avlodni bir-birini tushunish, xalqdar o'rtasida, shuningdek barcha elatlar, millatlar va diniy guruhlar o'rtasiga tinchlik, ahil-inoqlik ruhida tarbiyalash lozimligi qayd etilgan.

O'zbekiston fuqarosining ma'naviy qiyofasini belgilovchi fazilatlar, sifatlar - vatanparvarlik, insonparvarlik, milliy g'urur, mehnatsevarlik, baynalmilchilik kabilar maktab va o'qituvchisining faol ishtiroki ta'siri ostida shakllanadi, o'qituvchilik faoliyati o'z mohiyatiga ko'ra ahloqiy xarakterga ega. Pedagogik faoliyatning ahloqiy xarakteri, avvalo, muallimning o'zi umuminsoniy va milliy ahloqiy qadriyatlarni puxta o'zlashtirib olishi va amaliy ishda, ta'lim-tarbiya jarayonida muallim ahloqiy kamolot bobida shaxsan ibrat bo'lishini taqozo etadi. Agar o'qituvchining umuminsoniy va milliy ahloqiy qadriyatlar sohasidagi bilimlari sayoz, tasavvurlari mavhum bo'lsa, uning fikri, so'zi, amaliy ishlari o'rtasida uzilish bo'lsa, muallim O'zbekiston davlati bozor iqtisodiyoti qonunlariga asoslangan jamiyat qurayotgan hozirgi davrda maktablar va tarbiya sohasida kun tartibiga qo'yayotgan vazifalarni samarali bajara olmaydi. Pedagogik faoliyatning bunday xususiyati barcha fan o'qituvchilariga, tarbiyachilar, sinf va maktab rahbarlariga birdek taalluqlidir. Barcha pedagogik xodimlarning har bir so'zi va amaliy xatti-harakatlari o'quvchilarga, tarbiyalanuvchilarga umuminsoniy va milliy ahloqni singdirish maqsadiga xizmat qilishi lozim. Bu ish, o'z navbatida, bo'lajak muallim va o'quvchilardan ahloq nazariyasiga doir bilimlarni egallash, ahloqiy tasavvur va tushunchalar, o'qituvchi odobiga doir bilimlarni muntazam oshirib borishni; mulohaza qilib, uning mohiyatini tushunish, mag'zini chaqishni talab etadi. Murakkab ahloqiy xodisalarning mohiyatini o'quvchilarga tushuntirish mas'uliyatli ish bo'lib, buning uchun muallim o'quvchilarning yoshi, saviyasiga mos, ular tushunadigan ahloqiy faktlar, misollarni izlab topishi, tanlab olishi darkor. Bo'lajak o'quvchilarning ahloqiy sifatleri kasbiy, ma'naviy fazilat bo'lib, oliy maktabda amalga oshiriladigan pedagogik jarayonda shakllanadi. Bu jarayonda kasbiy tayyorgarlik bilan tarbiyaning barcha tarkibiy qismlari; aqliy ta'lim, mehnat, ahloqiy, huquqiy, iqtisodiy, ekologik, jismoniy va estetik tarbiya uzviy ravishda bog'langan xolda o'sib rivojlanadi. Ularning birini ikkinchisidan ajratgan xolda rivojlantirib bo'lmaydi. Demak, bo'lajak o'qituvchining kasbiy ahloqiy sifatleri umuminsoniy va milliy tarbiyaning tarkibiy qismi sifatida shakllana boradi.

Ahloqiy tarbiya bolalar, o'smirlar va yoshlarni ahloqiy jihatdan rivojlanishiga olib kelishi va unga turtki bo'lishi lozim. Lekin bunga erishish uchun ahloqiy tarbiya berishni tashkilil etuvchilar ahloqiy rivojlanishda sub'ektiv omillarning o'zaro ta'sir o'tkazishini e'tiborga olishlari zarur. Bu o'zaro ta'sir tarbiyalanuvchidagi ichki qarama-

qarshiliklarni aks ettiradi. Ana shu ichki qarama-qarshiliklar ahloqiy taraqqiyotni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Ahloqiy rivojlanishning mohiyatini uning tarkibiy qismlarini aniqlab chiqqan taqdiridagina tushunish mumkin. Ahloqiy rivojlanish jarayonining asosiy qismlari quyidagilardan iborat: a) tug'ma layoqat va qobiliyatlar; b) shaxsiy hayot, turmush tarzi jarayonida hosil bo'lgan odatlar; v) ma'naviy ehtiyojlar. Tarbiya faol jarayon bo'lishi bilan birga u juda murakkab va yahtit xodisadir. Pedagogika oily o'quv yurtlarida ahloqiy tarbiya jarayoni yoshlarga ahloqqa doir bilimlar berish, talabalarga o'qituvchi, odob-ahloqning tushuncha va qoidalarini o'rgatish, pedagogik ahloqiy e'tiqod, ahloqiy hislar, ehtiyojlar va o'qituvchiga xos ahloqiy fazilatlarini shakllantirish, xulq-odobga o'rgatish kabilarni o'z ichiga oladi. Pedagogika oily o'quv yurtlarida beriladigan ahloqiy tarbiya talabalarning ma'naviy jihatdan rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ta'lim va tarbiya ta'sirida shaxs ahloqiy jihatdan kamolga yetadi. Yuqorida aytganimizdek, ahloqiy rivojlanish yaxlit jarayon bo'lib, unda vujudga kelib o'sayotgan sifatlar va xususiyatlar bi-rbiri bilan uzviy bog'liq hamda o'zaro bir-biriga ta'sir etadi.

Ahloqiy tarbiya jarayonini keng ma'noda oladigan bo'lsak, u yoshlarning ma'naviy jihatdan shakllanishida ijtimoiy muhitning ta'siri, ijtimoiy munosabatlarning turmushga tatbiq etilishidir. Vaqtli matbuot, radio, kino, televidenie, adabiyot, san'atning yoshlarga ta'siridir. Talabalarning ahloqiy tarbiyasiga faqat rejali, biror aniq maqsadni ko'zlab uyushtirilgan omillargina emas, balki stixiyali omillar - ijtimoiy hayot, turmush tarzi, talabalarning faoliyati, aktivligi ham ta'sir o'tkazadi. Talabalarning ahloqiy tarbiya jarayonini torroq ma'noda oladigan bo'lsak, u oliy o'quv yurtining professor-o'qituvchilar jamoasi, fakultet, guruh jamoalari, jamoat tashkilotlarining biror aniq maqsadni ko'zlab, bo'lajak o'qituvchilarning ahloqiy rivojlanishiga faol ta'sir etishidir. Talabalarning ahloqiy tarbiyasi jamiyatning sekin-asta murakkablashib boradigan talablari ta'sirida amalga oshiriladi. Bu talablar oliy o'quv yurti rektorati, jamoat tashkilotlarining, professor-o'qituvchilarining talablari shaklida turmushga tatbiq etiladi. Talaba shaxsining o'qituvchi sifatida sekin-asta izchil bir ravishda ahloqiy jihatdan shakllana borishi bu talabalarni yildan-yilga, kursdan kursga o'tgan sayin mukammallashtira borishga imkon beradi. Ahloqiy tarbiya jarayoni ob'ektiv-sub'ektiv ta'sir va sabab-oqibat bog'lanishlaridan iborat bo'lgan ikki tomonlama jarayondir. Sabab-oqibat bog'lanishlarining muhim belgisi shundan iboratki, oqibat o'z navbatida uni vujudga keltirgan sababga ta'sir etadi. Har bir ayni munosabatda sabab bilan ohibat o'zaro ta'sir o'tkazayotgan omilgagina bog'liq bo'lib qolmay, balki tarbiyalanuvchining sub'ektiga ham, uning atrofdagi odamlarga munosabati, intilishi va faoliyatining xarakteriga ham bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham tarbiyaviy ta'sir amalga oshirilayotgan, talabalar jalb etilayotgan aniq sharoitlarni albatga e'tiborga olish lozim. Har bir talaba jamoaning, jamiyatning a'zosi. U ma'lum bir ijtimoiy munosabatlar mavjud bo'lgan sharoitda yashaydi, xarakat qiladi. Ana shu ijtimoiy munosabatlar qanchalik boy va xilma-xil bo'lsa, kishining ma'naviy dunyosi shunchalik keng va mazmunli bo'ladi. Har turli ob'ektiv ta'sirlarga nisbatan talaba ma'lum bir sub'ektiv munosabat bildiradi.

Oliy o'quv yurtida amalga oshiriladigan ahloqiy tarbiya jarayonida talabalarning ruhiyatiga, ularning ongiga ta'sir etiladi. Bu umuminsoniy va milliy ahloqning tamoyillari va pedagogik odob qoidalarini har bir bo'lajak o'qituvchining ongiga yetkazish, singdirish demakdir. Bo'lajak har bir mutaxassisning ahloqiy jihatdan shakllanishi undagi ruhiy sifatlarini, qarashlar, ideallar, intilish, fikr-mulohaza, hissiyot va e'tiqodlarni kamol toptirish, o'stirishni taqozo qiladi. Talabalarning boshqa kishilarga, o'qishga va ijtimoiy foydali mehnatga sub'ektiv munosabati ko'p jihatdan o'qishni, mehnatni va turmush tarzini qanday uyushtirishga bog'liqdir.

Talaba yoshlarning sub'ektiv munosabatlari ularning atrofdagi kishilar, muhit bilan aloqasi natijasida hosil bo'ladi. Hosil bo'lgan bu munosabatlar yoshlar ahloqining o'sishi, xulqining shakllanishida real omil bo'lib qoladi. Shaxsiy munosabatlar hamma vaqt individual xususiyatga egadir. Shaxsiy munosabatlar bo'lmasa, kishida ahloqiy o'sish ham bo'lmaydi. Ahloqiy kamolot, rivojlanish uchun albatta boshqa kishilar bilan muloqotda bo'lish zarur. Chunki har qanday ruhiy sifat ob'ektiv borliqning in'ikosi bo'lish bilan birga, kishining tevarak-atrofdagi muhit bilan faol munosabatda bo'lishining mahsuli, odamlar orttirgan tajribani egallab olishning natijasi hamdir.

ADABIYOTLAR

1. Zyazyun I.A. va boshqa "Pedagogik mahorat asoslari" (rus) Mos. 1989.
2. Ibraximov A va boshqa "Vatan tuyg'usi". – T., 1998.
3. Kaykovus "Qobusnoma". – T.: O'qituvchi, 1991.
4. Komenskiy Ya.A. "Buyuk didaktika". – T.: O'qituvchi, 1975.
5. Navoiy A. "Mahub ul- qulub". – T., 1983.
6. Ochilov M. "Muallim qalb me'mori". – T.: O'qituvchi, 2001.

ПРО РОЛЬ ТЕХНОЛОГІЙ КОГНІТИВНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

На сьогодні в освіті спостерігається інтенсифікація навчання, що проявляється у використанні активних методів та нових технологій, збільшенні інформативної ємності знань (змісту освіти) й темпу пізнавальної активності студентів, їх діяльності. Власне, ті методи і форми навчання, що використовуються, не відповідають у повній мірі обсягу навчального матеріалу, що пропонується до засвоєння й опанування, оскільки згідно нової парадигми навчання сучасний фахівець повинен не тільки опанувати спеціальність, а й після завершення навчання і без сторонньої допомоги вміти знаходити потрібні йому знання, щоб крокувати з прогресивними змінами в усіх галузях господарства нашої країни. Окрім того, досить важко зосередитися на якомусь одному об'єкті чи визначити суттєве у великому потоці інформації. Значної ваги набуває формування необхідних соціальних, психологічних, педагогічних умов для опанування студентами сучасних інформаційних технологій і методики їх використання в навчально-виховному процесі, що надасть можливість збільшити інформаційну та пізнавальну складову навчального матеріалу. Існуючі традиційні технології подання змісту навчання у вищих навчальних закладах України, на думку автора, не здатні задовольнити необхідність засвоєння великих обсягів інформації в обмежені терміни аудиторного часу. Тому основну вимогу стосовно якості передачі знань студентам слід формувати, виходячи з природньо-інтелектуального засвоєння нових знань та створенні мислеобразів у процесі навчально-пізнавальної активності студентів, що дозволить інтенсифікувати навчання.

Вивчення обговорюваної проблеми в області педагогіки здійснювали А. Вербицький, В. Шаталов, Г. Селевко, М. Мінський, Т. Бьюзон, Р. Пітерс, П. Хорст, С. Френе, С. Лисенкова, П. Ерднієв, О. Шевченко, С. Селеменев, М. Чошанов, В. Штейнбернг, Н. Лаврентьева, Г. Лаврентьев, Н. Неудахіна. Ролі візуалізації в підвищенні мотивації та активізації навчальної діяльності з алгоритмізації та програмування присвячені роботи М. Львова, Н. Морзе, О. Співаковського та ін. Досить змістовними є роботи Ю. Валькмана, Н. Манько, що стосуються когнітивної візуалізації дидактичних об'єктів для активізації навчальної діяльності [2].

Найпоширенішим видом сприйняття людиною інформації за умов використання комп'ютера є візуальне. Тому, в нашому дослідженні професійної підготовки інженерів-педагогів комп'ютерного профілю у вищому навчальному закладі особливу увагу ми приділимо аналізу можливостей когнітивної візуалізації знань та особливостям її сприйняття студентами при викладанні комп'ютерних дисциплін та дисциплін з питань інформатизації педагогічного процесу, що дозволить підвищити рівень якості формування конкретних актуальних знань, умінь і навичок, професійних компетентностей у їх подальшій фаховій діяльності.

На сучасному етапі розвитку дидактики когнітивна візуалізація стає, в умовах інформатизації освіти, одним із стратегічних напрямів розробки інноваційних технологій підвищення активізації навчальної підготовки майбутніх фахівців, використання яких дозволить викладачу максимально ефективно керувати навчально-пізнавальною (мнемонічною та розумовою) діяльністю студентів у процесі первинної подачі, поглибленого засвоєння та закріплення навчального матеріалу.

Різноманіття засобів візуалізації створює можливості їх раціонального використання в освіті. Більшість дидактичних візуальних засобів (опорні конспекти, структурно-логічні схеми, опорні сигнали, логічно-мисленнєві моделі і ін.) розрізняються за об'ємом представлених знань і складністю роботи з ними, можливостями експлікації ключових понять навчальної теми і їх деталізації, можливостями оптимальної підтримки операцій розумової і навчальної діяльності, тобто згідно змістовного і особливо функціонального компонентів демонстрації знань і умінь [3].

Когнітивна візуалізація дає можливість представляти значні об'єми інформації у стислій, лаконічній, логічно організованій формі, зручній та зрозумілій психофізіології людини. З досліджень з психології та нейрофізіології (П. Гальперін, О. Леонтєв, Н. Талізїна, Д. Ельконін, Г. Костюк, С. Рубінштейн, Л. Фрідман та ін.) відомо, що процес сприйняття, осмислення і запам'ятовування навчального матеріалу істотно залежить від характеру та якості його викладу.

Права і ліва півкулі мозку людини мають свої специфічні здатності, що дозволяють їм вносити важливий внесок у більшість видів когнітивної діяльності. Очевидно, у лівій більше можливостей у часовій і слуховій сферах, а в правій в просторовій і зоровій. Ці особливості, імовірно, допомагають лівій півкулі краще знаходити й відокремлювати деталі, які можуть бути чітко охарактеризовані й розташовані в тимчасовій послідовності. У свою чергу одноразовість сприйняття просторових форм й ознак правою півкулею, можливо, сприяє пошуку інтегративних зв'язків і схопленню загальних конфігурацій [1]. Мозок людини сприймає як вербальну (мова), так і невербальну інформацію (символи, образи), що вмикає логіку та уяву. Велика концентрація думок досягається застосуванням символів та піктограм, таким чином людина охоплює набагато більше матеріалу, ніж якщо він був представлений у вигляді слів. Маніпулювання словами в «чистому вигляді», без спроб їх словесного вираження дозволяє зробити структуру максимально логічною та простою. За таких умов інформація є відсортованою, організованою та представленою візуально. Відповідно, для того щоб пізнавальна

діяльність була ефективною, вона має спиратися на когнітивні візуальні форми відображення навчальної інформації. Пошук візуальних засобів та форм представлення знань з метою активізації навчальної діяльності й протікання таких психічних процесів як сприйняття, осмислення, запам'ятовування і відтворення в швидкому темпі основних аспектів інформації потребує ґрунтовного дослідження та апелює до розробки моделі її структурування й узагальнення за допомогою технології когнітивної візуалізації.

Досить часто спостерігається наступне – візуалізація інформації є ефектною, проте неефективною за рахунок розрізненого і поверхового розуміння цього поняття. Когнітивна візуалізація – це, перш за все візуалізація, яка не лише виконує ілюстративну функцію, а й сприяє природно-інтелектуальному процесу здобуття нових знань, виявленню студентами ще не відомих їм закономірностей, властивостей, специфічних рис об'єктів та явищ, що розглядаються.

Важливими аспектами візуалізації інформації є інтерактивність та динаміка візуального представлення. Когнітивна візуалізація знань, на думку автора, слугує засобом для навчання та дослідження, коли людина відкриває щось нове для себе, ставить питання та шукає відповіді. Навчальний матеріал, поданий із застосуванням когнітивних візуальних засобів повинен відповідати на конкретне питання, яке цікавить людину. При цьому не можна перенавантажувати зорове сприйняття, як текстовим описом, так і надлишком зображень (символів, зв'язків та ін.).

Широке використання інформаційно-комунікаційних технологій впливає на створення і застосування засобів візуалізації навчальної інформації. Сучасні редактори комп'ютерної графіки, системи інтерактивної графіки та анімації, мови програмування і середовища розробки, Flash-технології, мови розмітки гіпертексту, технології створення презентацій, мультимедіа та інформаційні технології дозволяють посилити моделюючий аспект візуалізації. Різноманітність програмних засобів відкриває принципово нові можливості аналізу візуальної інформації за допомогою управління їх змістом, формою розмірами та іншими параметрами для досягнення найбільшої наочності, підвищують рівень її розуміння, і сприяють розвитку візуального мислення. В даний час існує безліч графічних технік, які допомагають вирішити ці завдання: ментальні карти, фішбоун, денотатні графи, концептуальні таблиці, кластери, фреймові схеми-опори і т.п.

До методів візуалізації навчальної інформації відносять асоціативні опорні сигнали, графи навчальної інформації, продукційні моделі, фреймових моделі, граф-схеми, конспекти-схеми, карти пам'яті, метаплани, логіко-сміслові моделі, графи, кластерні карти, концептуальні таблиці та багато інших. В процесі підготовки інженерів-педагогів комп'ютерного профілю у Луцькому НТУ активно використовуються технології когнітивної візуалізації для представлення навчального матеріалу. Нами розроблено електронні курси з дисциплін «Інтернет-технології» та «Комп'ютерні технології у навчальному процесі», що опубліковані в системі електронного навчання Луцького національного технічного університету (<http://elearning.lutsk.ua/>) з урахуванням дидактичних засад застосування когнітивної візуалізації. Використання передових інформаційно-комунікативних технологій в поєднанні з педагогічним досвідом, на нашу думку, дозволить підняти на більш якісний рівень підготовку фахівців даного напрямку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горго Ю. П. Прикладна психофізіологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ю. П. Горго, Г. М. Чайченко, М. В. Маліков. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2005. – 193 с.
2. Олексів Н.А. Підвищення активізації навчання майбутніх інженерів-педагогів засобами когнітивної візуалізації / Н.А. Олексів // Міжвузівський збірник "Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво". – Вип. № 10. – Луцьк, 2012. – С.211-215.
3. Манько Н.Н. Когнитивная визуализация педагогических объектов в современных технологиях обучения // Образование и наука. Известия уральского отделения российской академии образования. – Сентябрь. – 2009. – № 8 (65).

*Ганна Олійник
(Рівне, Україна)*

ВАЖЛИВІСТЬ ТА МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ НА ЗАНЯТТЯХ ЗІ СПЕЦДИСЦИПЛІН

*«Учні вибачають вчителю і суворість, і різкість,
але не вибачать поганого знання своєї справи».*

А.С. Макаренко

Формування економічного мислення є важливою складовою підготовки фахівців як економічного, так і технічного відділення. Досить актуальним є підвищення педагогічної майстерності з вдосконалення методики використання статистичних даних, інформаційних матеріалів та економічних показників діяльності підприємства на заняттях зі спецдисциплін.

Економічна освіта покликана сформувати у громадян України не тільки знання, діловитість, підприємницькі здібності, а й економічну культуру; сприяє розвитку економічного мислення на основі глибокого розуміння економічних процесів. У свою чергу, це дає можливість аналізувати факти та явища економічного життя, фактори і способи вирішення економічних завдань. Економічна освіта тісно пов'язана зі створенням власної ефективної економіки. Економіка як жива система, особливий простір, в якому постійно перебуває кожний з нас, є системою знань, необхідних для формування економічного мислення, поведінки і культури, що досягається в процесі отримання економічної освіти.

Дослідження господарської діяльності нерозривно пов'язане з вивченням та аналізом сукупності узагальнюючих показників, статистичних даних які характеризують як кількісний, так і якісний бік цієї діяльності. Економічні показники діяльності підприємства, статистичні дані, інформаційні джерела під час викладання спецдисциплін відіграють надзвичайно велику роль. Виступаючи в ролі величини, критерію, параметра, рівня, вимірника, індикатора, вони дають змогу оцінити стан економіки країни, регіону, підприємства, домогосподарства, його зміну, що дозволяє судити про економічний розвиток, зростання, підйом або спад економіки, регіону, виду діяльності. Виходячи з цього, показники виконують низку важливих функцій, а саме – пізнавальну, управлінську (контрольно-організаторську) і стимулюючу.

Пізнавальна функція показників полягає в тому, що вони характеризують розвиток господарської діяльності, економічний стан, інтенсивність виробництва тощо. Вивчаючи кількісний бік явищ і процесів господарського життя, викладач одночасно аналізує їх якісний бік. Узагальнені показники при цьому слугують базою для аналізу, планування, прогнозування діяльності окремих виробничих підрозділів, підприємств, видів економічної діяльності та економіки країни в цілому. Так, викладачі таких дисциплін як «Ринкові дослідження», «Економіка підприємства», «Фінанси підприємства», «Технологія галузі», «Технологія зберігання та переробки с/г продукції» використовуючи дані Держкомстату України та періодичні видання, наприклад, про обсяги реалізації власної валової продукції аграрними підприємствами в січні-лютому 2015 року, що збільшились за аналогічний період 2014 року на 10% у т.ч. на 14% у рослинництві, і на 2% у тваринництві (див. «АГРОПРОФІ» №11-12 від 20.03.2015 року), пов'язують теоретичні поняття дисциплін з практичним їх застосуванням.

Управлінська або контрольно-організаторська функція, показників означає, що вони є невід'ємною складовою управлінського процесу, бо саме завдяки аналізу фінансово-економічних, виробничих, трудових та інших показників забезпечується контроль за виробництвом, реалізацією товарів, робіт і послуг, а також приймаються зважені, обґрунтовані управлінські рішення для забезпечення кращої організації виробництва і підвищення його ефективності. Під час викладання дисциплін «Комерційна діяльність», «Ціноутворення», «Економічний аналіз», «Статистика», «Підприємницька діяльність», «Планування та організація діяльності підприємства» актуальними є дані щодо показників сільського господарства України у 2015 році як в плановому так і в порівняльному значенні: частка експорту агропродукції сягнула 35-37% від загального експорту держави, з початку 2015 року позитивне сальдо зовнішньої торгівлі збільшилося на 19% тощо.

В умовах ринкової економіки великого значення набуває контроль, що здійснюється за допомогою показників. Він зводиться до використання їх для вивчення, перевірки своєчасності та якості виконання зобов'язань, договірних умов підприємства перед державою, трудовим колективом, окремими працівниками, партнерами по бізнесу, клієнтами, постачальниками, благодійними організаціями тощо.

Потрібно пам'ятати про тісний міжпредметний зв'язок спецдисциплін спеціальності 5.03050702 «Комерційна діяльність». Знання, набуті під час вивчення дисциплін є теоретичною основою для втілення їх в практичній фаховій діяльності випускників економічного відділення.

Під час визначення економічної ефективності будь-якого проекту основою є методика розрахунку показників економічної ефективності використання ресурсів підприємства, визначення валової продукції рослинництва і тваринництва, обчислення вартості валової продукції господарства, що, в свою чергу, базується на статистичних даних та інших інформаційних джерелах. Наприклад, на сайті в Інтернеті www.agroprofi.com.ua є можливість ознайомитись з більшістю економічних та виробничих показників

сільського господарства в цілому по Україні. Державна служба статистики України обрахувала та оприлюднила статистичні дані щодо обсягів виробництва і реалізації агропродукції у січні-лютому 2015 року як на сайті, так і в періодичному виданні «АГРОПРОФІ» №11-12 від 20.03.2015 року, де зазначено, що індекс обсягу сільськогосподарського виробництва порівняно з відповідним періодом 2014 р. становив 96,4%, у т.ч. у сільськогосподарських підприємствах – 97,7%, у господарствах населення – 95,0%; про загальне скорочення виробництва тваринницької продукції: обсяг вирощування худоби та птиці на 1,8%, проте збільшилося вирощування свиней на 7,0%. В статті наголошено про збільшення цін на агропродукти в порівнянні з аналогічним періодом січень-лютий 2014 року, а саме: на зернові культури середня реалізаційна ціна виросла на 21,2%; насіння соняшнику – на 23,6%; худоба та птиця – на 2,6%.

В сучасних умовах України будь-якому спеціалісту необхідні економічні знання для набуття підприємницьких рис та розширення сфери власних знань. Вміння використовувати статистичні матеріали та економічні показники сприяє формуванню економічного мислення, допомагає студентів системно показати теоретичні знання з вивченої дисципліни, оволодіти первинними навичками дослідної роботи з інформаційними матеріалами, з практичними даними роботи конкретних підприємств галузі, збирати дані, аналізувати, формулювати висновки, пропозиції та рекомендації з предмету дослідження. Якщо викладач спецдисциплін володіє на високому рівні методикою використання статистичних даних, то це дозволяє студенту не тільки опанувати знання загальної і спеціальної літератури з теми, а й надає уміння проводити економіко-математичні, експертні та інші дослідження, пов'язувати питання теорії з практикою, робити узагальнення. Виконуючи практичні та ситуаційні завдання зі спецдисциплін, студент вчиться користуватися спеціальною навчальною, довідковою і науковою літературою, публікаціями у періодичних виданнях з питань економіки підприємства, комерційної діяльності, обґрунтовувати господарські рішення і оцінювати ризики, планувати і контролювати основні та другорядні процеси на підприємстві.

Важливими для викладача спецдисциплін є також інформаційні вміння, які пов'язують не тільки з безпосереднім викладом навчальної інформації, а і водночас вони мають місце і в засобах її отримання. Це вміння та навички роботи із комп'ютерною технікою, друкованими джерелами, уміння добувати інформацію з інших джерел та дидактично її перетворювати, тобто уміння інтерпретувати та адаптувати інформацію до завдань навчання та виховання. На етапі безпосереднього спілкування зі студентами інформаційні вміння викладача виявляються у здібностях:

- ясно і чітко викладати навчальний матеріал, враховуючи специфіку предмета, рівень підготовленості студентів, їх життєвий досвід;
- логічно правильно будувати і вести конкретну бесіду, пояснення, проблемний виклад;
- органічно поєднувати використання індуктивного та дедуктивного шляхів викладу навчального матеріалу;
- формулювати питання у доступній формі, стисло, чітко та виразно;
- застосовувати технічні засоби, електронно-обчислювальну техніку та засоби наочності;
- висловлювати думку за допомогою графіків, діаграм, схем, малюнків;
- оперативно діагностувати характер та рівень засвоєння студентами нового матеріалу з використанням різноманітних методів, педагогічних інновацій;
- перебудувати у разі необхідності план і хід викладу матеріалу.

Із інформаційних вмінь викладача виховуються розвивальні вміння, що припускають:

- визначення «зони найближчого розвитку» окремих студентів, групи в цілому;
- створення проблемних ситуацій та інших умов для розвитку пізнавальних процесів, почуттів та волі студентів;
- стимулювання пізнавальної самостійності та творчого мислення, потреби у встановленні логічних (від приватного до загального, від конкретного до абстрактного) та функціональних (причини – наслідки, мети – засобу, якості – кількості, дії – результату) відносин;
- формування та постановка питань, що вимагають застосування засвоєних раніше знань та вмінь;
- створення умов для розвитку індивідуальних особливостей, тобто індивідуальний підхід до студентів.

Всі ці вміння викладача сприяють найкращому викладенню та засвоєнню нового матеріалу студентами з профільюючих дисциплін.

Як результат вдосконалення методики використання статистичних даних, інформаційних матеріалів та економічних показників діяльності підприємства на заняттях зі спецдисциплін пропонуємо розширити тематику рефератів для самостійного опрацювання студентами, наприклад, темами

- з дисципліни «Ціноутворення»: «Методика розрахунку індексу цін на продукцію сільського господарства в Україні в 2015 році», «Напрямки забезпечення паритету цін в сучасній аграрній Україні», «Об'єктивна необхідність та економічна сутність регулювання цін в Україні»;
- з дисципліни «Статистика»: «Джерела статистичних даних про працю», «Джерела статистичних даних про вартість валової продукції рослинництва і тваринництва»;
- наступними темами з дисципліни «Економічний аналіз»: «Аналіз складу і структури реалізованої продукції з урахуванням строків і форм реалізації», «Факторний аналіз виручки від реалізації продукції сільського господарства»;

➤ з дисципліни «Комерційна діяльність»: «Оцінка експортно-імпортних операцій України в 2014-2015 роках», «Організація роботи комерційної служби успішного фермерського господарства».

В сучасних умовах України будь-якому спеціалісту необхідні економічні знання для набуття підприємницьких рис та розширення сфери власних знань.

*Олена Пушкар, Анаїт Матвєєва
(Дніпропетровськ, Україна)*

АКТИВІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У НАВЧАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ

У сучасному суспільстві, що динамічно розвивається, існує потреба в ініціативних, самостійних людях, що легко адаптуються до нових умов. Підвищуються вимоги не лише до якості підготовки студентів як висококваліфікованих фахівців, але і до розвитку їх інтелектуальних і творчих здібностей, що дозволяють їм вільно володіти своєю професією, розвивати здатність критично мислити, виражати і захищати свою точку зору, свої позиції, успішно знаходити вихід з тих, що склалися, нестандартних ситуацій.

Отже, перед сучасною освітою стоїть актуальне завдання – готувати фахівців, що мають живий рух думки, творче і самостійне мислення [1].

Звісно, що рішення цієї задачі можливе тільки за умови активної самостійної діяльності студентів : при формуванні професійної компетенції майбутніх фахівців треба враховувати комплексний характер цього поняття, використати активні форми і методи навчання, приділяти увагу організації самостійної роботи студентів і виховній роботі [6].

Спробуємо дати визначення самостійній роботі студентів. Аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних педагогів, присвячених самостійній роботі, показав, що єдиного тлумачення цього поняття досі немає. Зважаючи на наявність варіантів визначення самостійної роботи в педагогічній літературі, дотримуватимемося наступного формулювання: самостійна робота – це запланована робота студентів, що виконується за завданням і при методичному керівництві викладача, але без його безпосередньої участі.

Слід згадати, що самостійна робота студента розвиває таку рису особи, як самостійність. Сучасний педагогічний словник трактує самостійність як уміння поставити певну мету, наполегливо домагатися її виконання власними силами, відповідально відноситися до своєї діяльності, діяти при цьому свідомо і ініціативно не лише в знайомій ситуації, але і в нових умовах, що вимагають ухвалення нестандартних рішень.

Саме самостійну роботу провідні педагоги вважають одним з найбільш ефективних шляхів активізації пізнавальної діяльності студентів, розвитку самостійності, відповідальності і творчих здібностей [6]. Студент повинен працювати на занятті і удома по можливості самостійно, а викладач повинен організовувати, контролювати цей процес і управляти ним.

Самостійна робота має величезний дидактичний потенціал тому, що під час її проведення відбувається не лише засвоєння учбового матеріалу, але і його розширення, формування уміння працювати з різними видами інформації, розвиток аналітичних здібностей, навичок контролю і планування учбового часу.

Основу змісту навчання професійній іноземній мові складають система професійних знань і система оптимальних іншомовних засобів вираження.

Таким чином, в процесі професіоналізації іноземної мови відбувається інтеграція як мінімум двох компетенцій : комунікативної на іноземній мові і професійної. Для викладачів іноземної мови найбільший інтерес являє собою комунікативна компетенція.

По-перше, її формування є метою навчання іноземній мові, у тому числі професійному. У програмі з дисципліни "Іноземна мова за професійним спрямуванням" ця мета сформульована як «розвиток професійно-орієнтованої іншомовної комунікативної компетенції студентів, підґрунтям якої є комунікативні уміння, сформовані на основі мовленнєвих навичок і знань.» [4].

По-друге, це пов'язано з тим, що практично будь-яка діяльність припускає участь в усному або письмовому спілкуванні. Комунікативна компетенція лежить в основі розвитку усіх інших компетенцій. Розвиток цієї компетенції має бути не лише метою навчання, але і засобом оволодіння будь-якими знаннями і уміннями (5).

В процесі навчання відбувається інтеграція двох дисциплін: іноземної мови і предмета за фахом. Така форма, з точки зору змісту, характеризується злиттям систем професійних і лінгвістичних знань і умінь [2].

Як приклад, приведемо наступні завдання:

Correct mistakes in the sentences.

- 1) The main system of respiration is the integumentary system.
- 2) The excretory system produces hormones.
- 3) The blood is pumped to all the body tissues by the muscles.
- 4) The stomach, liver and pancreas belong to the endocrine system.
- 5) The heart coordinates the functions of the body.

- 6) The lungs take in the air and isolate carbon dioxide from it.
- 7) The muscles are present in all parts of the body.
- 8) The skin is a separate body system.
- 9) The brain is an organ of the skeletal system.

Choose the anatomic terms for the following:

1. The valve between the left atrium and left ventricle of the heart, preventing a flow of blood into the atrium during systole. 2. The flaps on the valves. 3. A muscular wall which is between the two lower chambers of the heart. 4. A septum which separates the two upper chambers (atria) of the heart. 5. The middle, the thickest layer of the heart wall. 6. A delicate membrane (double-folded) which surrounds the heart like a sack. 7. A thin outer layer of the heart wall. 8. The vein that carries (drains) blood from the upper part (portion) of the body. 9. The vein that carries blood from the lower part of the body. 10. A blood vessel that carries blood from some part of the body toward the heart. 11. A blood vessel that carries blood from the heart to the principal parts of the body. 12. The usual contraction of the heart. 13. The usual dilatation of the heart. 14. The main artery of the body which carries blood from the left ventricle of the heart to arteries in all organs and parts.

(a – superior vena cava; b – systole; c – aorta; d – mitral valve; e – vein; f – inferior vena cava; g – pericardium; h – interatrial septum; i – cusps; j – epicardium; k – diastole; l – myocardium; m – artery; n – interventricular septum)

Choose the word that correctly completes each of the following sentences.

1. The atherosclerosis patient should ... at least 7 – 8 hours.
2. Those who drink alcohol do a great damage (harm) to the
3. Vitamins are most ... in treating atherosclerosis.
4. Vitamins prevent the ... from getting fatty and improve the metabolic processes.
5. The patient has a healthy heart, a healthy ... of lungs, and an adequate blood volume.
6. A doctor can ... heart
7. Do you know the expressions "... heart", "to ... heart"?

При виконанні такого роду завдань для людини, що володіє мовою, неважко буде зрозуміти, що від нього потрібно, проте він не зможе правильно його виконати, якщо не знатиме цю дисципліну. І навпаки, людина, що знає дисципліну, але ще не володіє мовою, знатиме, що треба сказати, але не знатиме як. Об'єднуючи обидва компоненти, подібні завдання носять інтеграційний характер.

Самостійна робота студентів включає дві складових: аудиторну та позааудиторну. Аудиторна самостійна робота це різні види контрольних, творчих та практичних завдань, які проводяться під час занять. Позааудиторна традиційно включає такі форми, як виконання письмового домашнього завдання, підготовка усного повідомлення з даної теми, доповіді, реферату, складання тезисів, опрацювання граматичного матеріалу тощо. Самостійна робота проводиться протягом усього періоду вивчення дисципліни і не має жорстко регламентуючих норм.

При організації самостійної діяльності студентів використовуються три групи прийомів: мотиваційні, навчальні і стимулюючі.

До першої групи відносяться: постановка цілей практичного заняття, показ практичної значущості учбово-виховної діяльності і результатів праці. До другої групи: нагадування, конкретизація, постановка уточнюючих запитань. До третьої: переконання, схвалення, заохочення.

За умови умілого поєднання цих прийомів, забезпечується якісне засвоєння учбового матеріалу, створюється здоровий психологічний клімат, виникає готовність і прагнення працювати над виконанням завдання, на основі співпереживання і участі викладача в процесі учбової діяльності, коли успіхи тих, що навчаються, сприймаються ним як його особисті.

Ознаками такої роботи є наявність завдань переважно творчого характеру. З боку викладача потрібно спостереження за ходом виконання завдань і внесення необхідних коректив; стимулювання тих, що навчаються до активної пізнавальної діяльності; надання педагогічної допомоги; виявлення розвиваючих і навчальних результатів самостійної роботи. Подібні самостійні завдання реалізують розвиваючі, навчальні і виховні функції.

Такий підхід до розуміння суті самостійної роботи залежно від її функціонального призначення дозволить усвідомлено планувати і використовувати її на занятті як дієвий стимулятор розвитку, виховання і навчання студентів. Тому розвиток такої риси, як самостійність, потрібний майбутньому медичному працівнику як для здобуття освіти, так і для подальшої самоосвіти.

Активна самостійна робота студентів можлива тільки за наявності серйозної і стійкої мотивації. Найсильніший мотивуючий чинник - підготовка до подальшої ефективної професійної діяльності. Розглянемо внутрішні чинники, сприяючі активізації самостійної роботи.

1. Корисність роботи, яка виконується. Якщо студент знає, що результати його роботи будуть використані тим або іншим чином, то відношення до виконання завдання істотно змінюється на краще і якість *виконуваної* роботи зростає. Іншим варіантом використання чинника корисності є активне застосування результатів роботи в професійній підготовці.

2. Участь студентів в творчій діяльності. Це може бути участь в дослідницькій або методичній роботі, що проводиться на тій або іншій цикловій комісії.

3. Участь в олімпіадах з учбових дисциплін, конкурсах, дослідницьких роботах.
 4. Використання мотивуючих чинників контролю знань (наприклад, рейтинг, тести). Ці чинники за певних умов можуть стати сильним мотиваційним чинником самовдосконалення студента.
 5. Заохочення студентів за успіхи в навчанні і творчій діяльності і санкції за погане навчання. Наприклад, за роботу, здану раніше терміну, можна проставляти підвищену оцінку, а інакше її знижувати.
 6. Індивідуалізація завдань, що виконуються як в аудиторії, так і поза аудиторією, постійне їх оновлення.
- Контроль результатів самостійної роботи є необхідністю, тому що його здійснення допомагає студентові методично правильно з мінімальними часовими витратами освоїти теоретичний матеріал і набути навичок рішення певних практичних завдань.

Існують наступні види контролю [3]:

- а) коригуючий – здійснюється викладачем під час заняття у вигляді співбесіди або тестової перевірки; б) констатуючий – здійснюється за заздалегідь складеним планом вивчення дисципліни або виконання певного завдання для оцінки результатів завершених етапів роботи; в) самоконтроль – здійснюється самим студентом під час вивчення матеріалу та виконання завдань; г) підсумковий – атестація студентів з усіх видів робіт.

Підсумовуючи вищесказане, відмітимо, що ретельно організована самостійна робота студентів дозволяє не лише цікаво провести аудиторне заняття, глибоко і усебічно осмислити зміст запропонованих питань, але і сформувати у студентів стійкий інтерес до предмета, виробити прагнення і уміння самостійно добувати знання. Іншими словами, грамотна організація самостійної роботи студентів є одним з основних способів реалізації компетентнісного підходу в освіті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий стандарт вищої освіти України «Освітньо-кваліфікаційна характеристика молодшого спеціаліста». – Київ, 2011. – С. 7–25.
2. Гриценко Л.І. Теорія і практика навчання. Інтеграційний підхід. – М.: Вид-во Academia, 2008. – 240 с.
3. Костромина С. М., Дворнікова Т. А. Учбові стратегії як засіб організації самостійної роботи студентів // Вісник СПбГУ. – 2007. – № 3, вересень. – С. 295-306.
4. Програма дисципліни "Іноземна мова (за професійним спрямуванням)" для вищих медичних (фармацевтичних) навчальних закладів І–Ш рівнів акредитації. – Київ, 2011.
5. Соловова О.Н. Методика навчання іноземних мов. Базовий курс лекцій: посібник для студентів педагогічних вищих навчальних закладів та вчителів. – М.: Просвещение, 2006. – 239 с.
6. Титова Г. Ю. Організація самостійної роботи студентів на основі контекстного підходу в професійній підготовці соціальних педагогів в педвузі. – Томськ, 2005.

*Наталія Пишенична
(Бердянськ, Україна)*

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ ФІЗИКИ І ХІМІЇ ПРИ ВИВЧЕННІ ЕЛЕКТРИЧНИХ ЯВИЩ

Сучасний рівень розвитку науки і техніки, інтеграція нашої держави у єдиний освітній простір передбачають модернізацію всіх рівнів освіти з метою підготовки компетентних спеціалістів, здатних до розв'язання інноваційних педагогічних задач.

Відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти [2], метою освітньої галузі «Природознавство» є формування в учнів природничо-наукової компетентності як обов'язкової складової загальної культури особистості. Вищеназаний документ у достатній мірі відображає ті зміни, які відбулися в освіті протягом останнього часу, він став поштовхом для створення нових навчальних програм, велика увага у яких приділяється діяльнісно-практичній спрямованості, результативній складовій.

За для забезпечення учням можливість набути у процесі вивчення фізики досвід специфічної діяльності, притаманний цьому предмету, та отримати відповідні знання, уміння і навички, необхідні для розв'язання навчальних задач, вища школа має підготувати вчителя, який буде готовим до впровадження нового стандарту освіти.

Аналіз методичної та педагогічної літератури, наукових публікацій вітчизняних та зарубіжних методистів дозволяє зробити висновок, що важливою умовою підвищення ефективності навчання є міжпредметні зв'язки.

У той же час можна зазначити, що при викладанні предметів природничого циклу як у середній школі, так і у вищих навчальних закладах, міжпредметні зв'язки встановлюються епізодично та не мають чіткої системи, частіше за все мають історичний або ілюстративний характер. Виходячи з цього, підвищення якості підготовки спеціалістів можна здійснювати на базі міжпредметних інтеграційних процесів з урахуванням професійної спрямованості навчання.

Згідно з Державним стандартом, міжпредметні зв'язки – це здатність застосовувати знання, уміння, навички, способи діяльності щодо між предметного кола проблем до певного кола навчальних предметів і освітніх галузей [2]. Міжпредметні зв'язки можна визначити як логічну систему навчання та викладання, що обумовлена, в першу чергу, інтеграційними процесами в сучасній школі.

Застосування міжпредметних зв'язків під час вивчення фізики і хімії дозволить сформувати ряд вмій та навичок, таких як вміння систематизувати знання з різних дисциплін про певний об'єкт, що вивчається; пояснювати причинно-наслідкові зв'язки явищ та процесів, що відбуваються у природі; розв'язувати завдання та задачі, що потребують перенесення знань з однієї дисципліни до іншої тощо.

Необхідно зазначити, що реалізація міжпредметних зв'язків при викладанні фізики і хімії у середній школі є досить складною професійно-педагогічною задачею, яка потребує від вчителя загальної ерудиції та глибокого і ґрунтовного знання суміжних предметів, що реалізується шляхом встановлення таких зв'язків під час навчання у вищому навчальному закладі.

Міжпредметні зв'язки між фізикою і хімією можна реалізувати при викладанні тем розділу «Електричні явища. Електричний струм», яка, відповідно до нових програм, буде вивчатися у курсі фізики у 8 класі [5]. Глибоке розуміння періодичного закону Д.І. Менделєєва дозволяє більш повно з'ясувати, внаслідок чого та яким чином електрони пересуваються кристалом, зумовлюючи електричну провідність, напівпровідникові властивості чи неможливість проводити електричний струм. Актуальним для розуміння особливостей проведення струму є також уявлення про природу хімічного зв'язку. Ці знання учні отримують у курсі хімії 8 класу, у темах «Періодичний закон і періодична система хімічних елементів. Будова атома». «Хімічний зв'язок і будова речовин»; «Хімічний зв'язок і будова речовини»[6]. Вивчення цих розділів у хімії передувє вивченню пов'язаних з ними тем у фізиці, що дає можливість спиратися на сформовані у учнів поняття.

Успішна реалізація міжпредметних зв'язків можлива лише за попередньої підготовки вчителя ще під час навчання у ВНЗ. Проаналізуємо можливість встановлення міжпредметних зв'язків, спираючись на класичні підручники з фізики та хімії для вищої школи [1, 3, 4].

Як відомо, пояснити існування металів, напівпровідників та ізоляторів дозволяє існування енергетичних зон у кристалах. Розуміння утворення цих зон стає більш повним, якщо «фізичне» трактування доповнити «хімічним» поясненням, яке засноване на знанні особливостей будови атома та основ методу молекулярних орбіталей (останній в даному випадку дозволяє сформувати уявлення про природу хімічного зв'язку у кристалах).

Щоб зрозуміти, яким чином виникають ці зони, фізики пропонують уявити процес об'єднання атомів у кристал. Коли атоми будь-якої речовини знаходяться в ізольованому один від одного стані, схеми їх енергетичних рівнів співпадають. Коли атоми наближуються один до одного, між ними виникає взаємодія, яка призводить до зміни розташування енергетичних рівнів. Замість однакових виникає певна кількість (така, що відповідає початковій кількості атомів) близьких, але не однакових рівнів, і ці рівні не співпадають.

Таким чином, зони утворені розщепленням рівнів ізольованих атомів у кристалі. Рівні розщеплюються неоднаково. Сильніше розщеплюються рівні, які у атомах заповнені зовнішніми (валентними) електронами. В залежності від властивостей конкретних атомів відстань між окремими атомами може варіювати, що обумовлює існування заборонених та дозволених зон.

Ширина зон не залежить від розміру кристалу - чим більше атомів, тим щільніше розташовані рівні у зоні. На кожному рівні розташовуються два електрони з протилежними спінами.

В залежності від ступеня наповненості валентної зони (тобто дозволеної зони) та ширини забороненої зони розрізняють метали, напівпровідники та ізолятори (діелектрики).

Розглянемо механізм утворення кристалічних ґраток з точки зору хімії. Пояснити суть наявності «вільних» електронів у металах та неможливість речовин - неметалів у кристалічному стані проводити електричний струм внаслідок відсутності таких електронів дозволяє метод молекулярних орбіталей, розуміння якого структурує уявлення про енергетичні зони у металах.

Згідно з МО (метод молекулярних орбіталей), внаслідок взаємодії однакових атомів замість двох рівноцінних енергетично вихідних атомних орбіталей утворюються дві молекулярні орбіталі, що відповідають різним рівням енергії. Така ж сама закономірність спостерігається при взаємодії більшої кількості атомів – додавання кожного з них призводить до утворення ще одного енергетичного рівня та подальшої делокалізації молекулярних орбіталей. Число енергетичних рівнів при цьому дорівнює числу атомів, що вступають у взаємодію. Чим більша кількість атомів, тим більша кількість дозволених енергетичних рівнів (відстань між сусідніми рівнями при цьому зменшується). Якщо у кристалі велика кількість атомів, то утворюється майже безперервна енергетична зона, і для переходу на більш високий рівень електрону потрібно надати досить малу енергію. Якщо рівень, розташований поблизу, не зайнятий електронами, то електрон, що знаходиться на попередньому рівні, поводить як «вільний». Для молекулярних орбіталей, як і для атомних, залишається справедливим принцип Паулі. Можливість електронів із зони провідності вільно пересуватися кристалом зумовлює високу електропровідність та теплопровідність металів. Кристали речовин - неметалів, які не мають вільних електронів, не проявляють помітної електронної провідності і є ізоляторами. Зона провідності у цьому випадку відділяється від валентної зони забороненою зоною, яка являє собою значний енергетичний проміжок, для подолання якого недостатньо енергії теплового руху чи електричного поля.

Особливої уваги заслуговує пояснення властивостей напівпровідників. Простежимо, яким чином міжпредметні зв'язки реалізуються при викладанні аспектів цього питання. Напівпровідниками називають речовини, у яких ширина забороненої зони є невеликою, а при 0 К валентна зона повністю заповнена електронами. Характерним для них є те, що провідність їх підвищується із зростанням температури (на

відміну від металів, у яких підвищення температури викликає коливання атомів у кристалічній ґратці, що робить рух електронів більш повільним).

Напівпровідники поділяються на власні та домішкові. До першої групи належать чисті хімічні речовини, до другої – речовини, до складу яких входять домішки.

Так, власна провідність виникає, коли електрони з валентної зони переходять у зону провідності. При цьому у провідній зоні опиняються електрони, а у валентній зоні звільняється певна кількість «дірок». І дірки, і електрони при цьому виступають як носії току. Електропровідність напівпровідників зростає з температурою.

Домішкова провідність має місце в тому випадку, коли до атомів основного провідника додають атоми, валентність яких на одиницю відрізняється від валентності основного атома. Якщо валентність більша на одиницю, то «зайвий» електрон за рахунок теплової енергії відривається від атома та вільно пересувається між атомами ґратки, зумовлюючи додаткову провідність n – типу (наприклад, у парі Ge-P). Якщо валентність домішок на одиницю менша, ніж у основного елемента, утворюється «дірка», яка може захоплювати електрони. Такі провідники відносяться до p – типу (пара Si-B).

Для більш глибокого розуміння суті домішкової провідності доцільно проаналізувати положення напівпровідників у періодичній системі Д.І. Менделєєва.

Хімічні елементи, прості речовини яких виявляють властивості напівпровідників, займають певне місце у періодичній системі. Всі вони є p – елементами та розташовані у головних підгрупах III (B); IV (C, Si, Ge, Sn); V (P, As, Sb); VI (S, Se, Te) та VII (I) груп. У періодичній системі усі елементи, що утворюють напівпровідникові фази, розташовані правіше межі Цинтля (у елементів, які розташовані за її межею, валентних електронів менше чотирьох. Під це правило не підпадає лише B).

У відповідності до періодичного закону, номер групи для головних підгруп дорівнює числу валентних електронів, які зумовлюють виникнення хімічного зв'язку. Власна провідність можлива у тих речовин, будова атома яких дозволяє утворювати насичені двоцентрові ковалентні зв'язки. Таким чином, напівпровідники IV – A підгрупи мають координаційне число 4, що зумовлює утворення тетраедричних структур. У Ge та Si реалізується класичний ковалентний зв'язок, який утворюється перекриванням sp^3 – гібридних орбіталей сусідніх атомів. Речовини V – A підгрупи з координаційним числом 3 формують шаруваті структури. Для елементів VI – A підгрупи координаційне число дорівнює 2 – у них спостерігається утворення ланцюгових та лінійчатих структур. I, який розташований у VII – A підгрупі, має координаційне число 1, у зв'язку з чим у вузлах кристалічної ґратки розташовуються молекули I_2 . У бінарних сполуках, що утворені такими елементами, утворюється полярний ковалентний зв'язок. Властивості напівпровідника виявляються у тому випадку, якщо орбітали більш електронегативного елемента повністю заповнені електронами.

Взагалі окрім ковалентного у напівпровідниках може спостерігатися будь-який тип зв'язку (окрім металічного та йонного), але при цьому ковалентна складова завжди переважає (наприклад, зв'язок може бути ковалентно-металічним, ковалентно-йонним). Велика кількість напівпровідників утворюється шляхом заміщення одного з компонентів бінарної сполуки атомами з такою ж валентністю чи з іншою валентністю (ізовалентне та гетеровалентне заміщення). Теорія хімічного зв'язку пояснює утворення напівпровідників, кристали яких складаються з d - та f – елементів та елементів, що розташовані справа від межі Цинтля. Висока електронегативність останніх обумовлює утворення великої кількості сполук d - та f – металів.

Спираючись на розуміння основ квантової механіки, періодичного закону, залежності особливостей будови атома хімічного елемента від положення у періодичній системі вчитель фізики при формуванні понять теми «Електричні явища. Електричний струм» може спиратися на знання та уявлення, отримані з курсу хімії. Окрім того, вивчення теми «Природа електричного струму у розчинах та розплавах електролітів. Закон Фарадея для електролізу. Застосування електролізу і струму у практичній діяльності людини» потребує від вчителя оперування суто хімічними поняттями, такими як «електроліт», «розчинник» тощо – ці знання стануть основою для вивчення відповідних тем з курсу хімії 9 класу [6].

Таким чином, міжпредметні зв'язки між фізикою і хімією прослідковуються у багатьох темах і потребують від вчителя фізики глибокого розуміння тих аспектів, які допомагають їх ефективно реалізовувати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Глинка Н. Л. Общая химия: Учебное пособие для вузов [Текст] / Н. Л. Глинка ред. В.А.Рабинович. – Л.: Химия, 1979. – 720 с.
2. Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти // Урядовий кур'єр – 2012. – № 19.
3. Кириченко В. І. Загальна хімія: Навчальний посібник [Текст] / В.І. Кириченко. – К.: Вища школа, 2005. – 639 с.
4. Савельев И.В. Курс общей физики, т.2. Электричество и магнетизм. Волны. Оптика: Учебное пособие [Текст] / И.В. Савельев. – М.: Наука. Главная редакция физико-математической литературы, 1982. – 431 с.
5. Фізика. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (7-9 класи) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/content/Діяльність/Навчальні%20програми/09-fizika-7-9-nova-redakczija-na-sajt.doc>
6. Хімія. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (7-9 класи) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/content/Діяльність/Навчальні%20програми/09-ximiya-7-9-nova-redakczija-na-sajt.doc>

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИНСОНПАРВАРЛИК ҒОЯЛАРИГА ОИД ТАЪЛИМИЙ – АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

Таълим-тарбияда жараёнида талаба-ёшларда инсонпарварлик ғояларини шакллантиришда ўтмиш меросни, улуғ мутафаккирларнинг илғор фикрларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, Шарқ мутафаккирларининг ахлоқ-одоб, тафаккур ҳақидаги фикрлари шундай кучга эгаки, улар талабалар қалбида инсонийликни ривожлантиришда, уларни катта ҳаёт йўлига олиб чиқишда муҳим ўрин тутди.

Инсонпарварлик асосини ахлоқий мезонлар белгилайди. Инсон ахлоқини эса фақат таълим, илм-маърифат, тарбия орқали гўзаллаштириш мумкин. Демак, инсонпарварликнинг ахлоқий асослари таҳлил этишда ҳам биз донишмандларнинг илму амалига, ҳикматли сўзларига таянамиз.

Инсонпарварлик ғоясини амалга оширишнинг асосий воситалари сифатида юксак ахлоқий одатлар, инсоний муносабатлар ва хислатларни таркиб топтиришга олиб келувчи таълим-тарбияни амалга ошириш асосий масала қилиб қўйилган. Зеро, инсонийлик ғоясида юксак ахлоқий хислатлар ифодаланганлиги учун ҳам Шарқ Уйғониш даври фалсафаси ва педагогикасида таълимий-ахлоқий йўналиш зарур аҳамият касб этди. Ахлоқ масаласи файласуфларнинг, буюк мутафаккирларнинг, тарихчи-ю, шоир ва адибларнинг ҳам бирдек диққат марказида бўлди.

Мамлакатимизда рўй бераётган ғоявий-мафқуравий жараёнларни инсонпарварлаштириш масаласи ҳам ўта муҳим аҳамиятга моликдир. Умуман, гуманизм ғоялари, жамиятни инсонпарварлаштириш муаммоси инсониятнинг энг дастлабки пайтлариданок катта муаммо сифатида кун тартибиде бўлган. Инсонпарварлик кишига ғамхўрликни англатади. У одамнинг қадри, унинг эрки, қобилиятлари ҳар томонлама намоён бўлиши учун курашишда, инсоннинг бахт-саодати, тенг ҳуқуқлилиги, адолатли ҳаётни таъминлашга интилишда ўз аксини топади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг ўтмиш тарихи - гуманизм ғояларининг шаклланиши тарихи ҳамдир. Буюк аждодларимизнинг ижоди ва фаолиятида инсон кадр-қиммати, уни ҳурматлаш, уларга эркин фаолият кўрсатиш учун шарт-шароит яратиш ғояси ётади.

Ёшларда Ватанига, халқига ва ён атрофидаги кишиларга қўлидан келган барча яхшиликларни қилиш, уларнинг ҳурмати жойига қўйиш каби инсоний фазилатларни шакллантиради. Бу эса имонли, эътиқодли, ғурурли, одобли шахсни вояга етказишни тақозо этади. Шу боис Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Али Ибн Сино, Алишер Навоий ва бошқа мутафаккирларнинг маданий меросларидан мустақил Ўзбекистон истиқлолини мустаҳкамлаш, талаба-ёшларнинг маънавий маданиятини шакллантиришда кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Зеро, барча заминларда ана шу табиатнинг гултожи бўлган инсон доимо улуғланиб, уни эъзозлаш, ҳурмат қилиш анъана бўлиб қолган. Шунинг учун ҳам Шарқнинг шоиру алломалари, мутафаккирлари кишиларни инсонпарвар бўлишга, инсонга меҳр –оқибат, ғамхўрлик кўрсатишга даъват этганлар.

Бу борада буюк аллома Абу Наср Форобийнинг таълимоти диққатга сазовордир. Форобийнинг фикрича, инсоннинг маънавиятли, ахлоқли, саховатли ва ақл-идроқли бўлишида билимларни эгаллаши муҳим аҳамиятга эга. Инсон билим орқалигина ўз мақсадига эриша олади.

Форобий инсоннинг манавиятли бўлишида, унинг ақл-заковатини ва бунёдкорлик кучини юксак баҳолайди. Унинг фикрича, ақл-идроқ, меҳнат инсонни ижтимоий жиҳатдан фаоллаштиради. Форобий таълимотида инсоннинг бахти ҳақидаги таълимот асосий ўринни эгаллайди.

Абу Наср Форобий: “Инсоний вужуддан мақсад – энг олий бахт-саодатга эришувдир; аввало у бахт-саодатнинг нима ва нималардан иборат эканлигини билиши, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди билан мафтун бўлиши керак. Кейин бу бахт-саодатга олиб борадиган иш – амал ва воситаларнинг нималардан иборат эканлигини билиб олиши зарур. Сўнгра эса саодатга эришадиган ишларни бажаришга киришмоғи лозим бўлади” - деб таъкидлаган.

Форобий ахлоқий фазилатлардан ҳисобланган саховат масаласига алоҳида эътибор берган. У ўз замонасидаги адолатсизликларга бефарқ бўлмаган. Буюк алломанинг таъкидлашича, кишилар ўртасидаги ўзаро ёрдам, дўстона ва қариндошлик муносабатлари, саховатли бўлиш, озодлик, бахт, роҳат – фароғат калитидир.

Форобий ҳар бир инсонни, кишиларни саховатли бўлишини орзу қилади ва уларга саховатсиз кишиларни қарама-қарши қўяди. Саховатсиз кишилар ҳар қандай пасткашликка ва ярамас кирдикорларга қўл уришлари мумкин.

Улуғ мутафаккирларнинг таълимий-ахлоқий қарашлари ҳақида тушунча ва маълумотга эга бўлиш ҳар бир талабанинг дунёқараши, онги, фикри, ҳис-туйғу, ирода, фаолиятига ва маънавиятига таъсир этади.

Абу Райҳон Беруний фан тарихида комусий олим сифатида ном қолдирган. Беруний инсон табиати, феъл-атвори ва жамиятдаги ўрнига баҳо берар экан, бу масалага маърифатпарварлик нуқтаи назаридан ёндашади. Инсоннинг табиати ҳақида фикр юритганда, у инсон ҳақти-ҳаракатининг ахлоқий асосларини инсоннинг ўзидан кидирган, ўзидан олдин ўтган мутафаккирлар каби шахс табиатидан келтириб чиқарган.

Беруний таълим-тарбия бирлигига барқамол, ақлли ва миллий менталитетини инсонни такомиллаштириш воситаси сифатида қарайди, меҳнат ва касб таълими, оила тарбияси ва тарбия бирлигини тавсия этади, ўз

асарларида мутафаккир инсоннинг маънавий бойлигини шарафлайди, уни маданиятли ва маърифатли, ақлли ва идрокли қилиб такомиллаштиришга чақиради; хотира, ақл, илҳом, қобилиятлари, тажриба ва кўникмаларга катта аҳамият беради.

Беруний илмнинг инсонпарварлик асосларини қатъий ёқлаган ва бошқа олимларни бойлик ва интилиш, гаразгўйликдан қайтарган. Буни аллома ҳаётига оид фактлар ҳам тасдиқлайди. Бугунги кунимизгача етиб келган ҳикоятга кўра Беруний Султон Маъсуд томонидан унга «Маъсуд қонуни» китоби учун юборган мукофот – 250 кг соф қумушдан воз кечган, гарчи бу совға олимни ғазнавийлар империясининг энг бой кишиларидан бирига айлантириши мумкин бўлса-да, Беруний Султонга ўз жавобида буюк уни илмий ишдан тўхтатишини, доно инсонлар эса олтин, қумуш кетиб қолишини, илмнинг қолишини билишларини айтади. Ақл амрига бўйсуниб, абадий илмий билимни қисқа муддатли зар ялтрашига алмашмаслигини таъкидлайди. Беруний билим умуминсоний қадриятларни ўрганишнинг қалити эканлигини уқтиради. Илм-маърифатли одам жамият тақдири учун курашувчан, барча ёмонликлардан узокдир.

Ҳақиқатан ҳам, Берунийнинг ақли, билими ва касб-хунар ҳақидаги маърифий-педагогик қарашлари мазмунида барча эзгу ишларнинг асоси илму маърифатда эканлиги ҳақидаги ғоя асосий ўринда туради. Абу Райҳон Берунийнинг меҳнатга муносабати эътиборга молик. Унингча, ақл, меҳнат ва уни эркин танлаш инсон ҳаёти ва ижтимоий ҳолатини белгилаб беради. Таълим асосида эса инсонларнинг энг олижаноб ниятлари – тушуниш, ўзаро ёрдам, ўзаро манфаатлилик, эҳтиёжларни биргаликда қондириш, умумий қизиқишлар ётади. Алломанинг фикрича, бу эзгу фазилатлар ҳар бир инсоннинг ажралмас маънавий тамойилига айланмоғи лозим.

Инсон ҳамиша бошқаларнинг манфаатлари, маълум вазифаларни бажариш зарурати ҳақида ўйлаши керак. Зеро, бу инсоннинг дунёда мавжудлиги тамойилидир. Шунга биноан, Беруний инсоннинг ўз ҳаёти ва жамият олдидаги вазифаларини белгилаб беради. Аллома фикрига кўра инсон зиммасига бошқа мавжудотларга нисбатан ўта масъулиятли вазифа юклатилган. Инсон табиатнинг олий такомилли, инсоннинг маънавий қиёфаси унинг вазифасига мувофиқ бўлиши керак. Ҳар бир инсон ўз ишини аъло даражада бажариши лозим, уларнинг асосий мажбурияти ва вазифаларидан бири – меҳнат. Аллома айёрлик, очкўзлик, адолатсизлик, ёлғон, кўнгли бўшлиқ, иккиюзламачилик, лаганбардорликни қоралайди. Бу каби иллатларга эга бўлган инсон зўрлик, сохта гувоҳлик, хиёнат, ўзганинг мулкини ўзлаштириш, ўғирлик ва бошқа иллатларга қодирки, улар дунёни ва инсон зотини бузади. Инсонлар ўз интилишларига кўра турлича. Улар бахт, роҳат ва ҳаёт мазмунини ҳам худди шундай тушунадилар. «Инсон зоти барча ҳайвонлардан юқори туради... Ер юзини обод этиш учун ва уни бошқариб туриш учун... инсонга катта шараф кўрсатилган, унга ақл-заковат кучи армуғон этилган». Ақлли фақат абадий маънавий ишлардан роҳат қилади, нодон эса асл қадриятни билмай, нигоҳини турли безак берилган, онгсиз ҳайвонни ҳам ерга қаратади. Доно инсон маънавий роҳат олади, қачонки буни ақли ва фикри билан бажарса ҳам нодон фақат жисмоний роҳатни ҳис қила олади. Ғайриахлоқий сифатларга олим юксак инсоний фазилатларни қарши кўяди. Унингча, мамлакат равнақи маориф, фан ва инсоннинг маънавий камолоти билан белгиланади, қашшоқлик ва нодонликдан илм, билимларни тарқатиш ва тинимсиз меҳнат ёрдамидагина халос бўлиш мумкин.

Беруний ҳар бир инсоннинг мард, адолатли ва ҳақиқатгўй бўлишини, буни амалда бажаришни уқтиради. Уларнинг фикрича, мард инсон ёлғонга қарши курашиши ҳар қандай таъкиб ва хавф-ҳатарга қарамай, ҳақиқатни ҳимоя қилиши лозим. «Ростгўйликка ёпишган кишини бошқа одам у ёқда турсин, ёлғончининг ўзи ҳам севиб мақтайди», дейди Абу Райҳон Беруний «Ҳиндистон» асарида. Алломанинг олим ахлоқига оид фикрларини барча даврлар илм аҳиллари учун васият деб билиш мумкин. Булар сохтани ҳақиқийдан ажратиш, фан ривожига аниқ ва зарур ҳолатларни фарқлаш, илм-фанга содиқ бўлиш, фаннинг инсонпарвар асосларини ҳимоя қилиш.

Абу Али Ибн Сино инсоннинг умумий фазилати, кишиларда юз берадиган яхши ва ёмон хулқларнинг пайдо бўлиш сабабларини “Ахлоқ ҳақида рисола” асарида кўрсатиб ўтади. Олим бу асарда яхши ва ёмон хулқлар одамларнинг одатидан пайдо бўлишини таъкидлайди.

Ибн Сино қатор рисоаларида адолатлилик, саҳийлик, шижоат, сабр-қаноат, мулоимлик, ифбат, сирни сақлай билиш, илм-маърифатли бўлиш, самимийлик, фаросатлилик, дўстлик, вафодорлик, камтарлик каби ҳислатларга таъриф беради. Аллома киши ўзини покиза тутиши, одамлар билан муомала қилиши каби масалаларга тўхталади. Айниқса, нафсни покиза тутиши зарурлиги ва баъзи дунёвий лаззатлардан ўзини тия билиш, ичишининг зарари ҳақида “Нафсни покиза тутиш тўғрисида”, “Қонун”, “Сиёсат ал-бадан” рисоаларида фикр юритади.

Ибн Сино инсонларда бор бўлган адолат, покизалик, билимдонлик, иродалилик, эзгу ният, ҳиммат, саховат, шижоат сингари ижобий ҳислатлар билан барга алдамчилик, кўрқоқлик, иккиюзламачилик, ҳасислик, ўғрилик, ифвогарлик, ялқовлик, фиску-фасод каби салбий иллатлар ҳақида ҳам фикр юритиб, уларнинг ҳар бири ҳақида ўз фикрларини баён этади. Жумладан, жасурлик-бирор ишни бажаришда кишининг жасурлиги; чидамлилик-инсон бошига тушган ёмонликни тўхтатиб турувчи қувват. Ақллилик бирор ишни бажаришда шошма-шошарлик қилишдан сақловчи қувват. Зийраклик - сезги берган нарсаларнинг ҳақиқий маъносини тезлик билан тушунишга ёрдам берувчи қувват, деб таъриф беради.

Ибн Сино ўз қарашларида инсонлар ўртасида дўстлик ва биродарликка алоҳида аҳамият бериб, одамларни бир-бирлари билан дўст-иноқ бўлиб яшашга, пасткашликка олиб келадиган адоватни йўқотишга чақиради.

Ҳаётда инсоннинг бир-бирига меҳрибон бўлиши, қўлидан келадиган ёрдамни аямаслик, дўстидаги нуқсон ва камчиликларни йўқотишга ҳаракат қилиш каби инсоний фазилатлар Ибн Сино рисолаларида кенг ўрин олган.

Ўрта Осиё мутафаккирларидан бири Юсуф Хос Ҳожибнинг асарларида ахлоқ, маданият, тафаккур кенг ўрин эгаллаган. Аллома ақл ва адолат, бахт-саодат, фаровонлик ҳақида фикр юритганда, дўстлик, ҳалоллик, ростгўйлик, камтарлик, одиллик каби инсоний хислатларнинг шахс камолотида муҳим ўрин эгаллашини уқтиради.

Мутафаккир “Қутадғу билиг” достонида ҳоким билан халқ ўртасида ўзаро муносабатлар масаласига эътибор беради. “Агар беклар табиатан эзгу бўлсалар, барча фукороси бойийди, олам гулистон бўлади”, деб улар ўртасида эзгулик бўлишини таъкидлайди. Юсуф Хос Ҳожиб инсоннинг бутун ҳаёти ва фаолиятининг бирламчи асосини ахлоқий камолотда деб билади. У ахлоқи ва одоби тўғри бўлган кишигина ўз мақсадига етишиши мумкинлигини таъкидлайди.

Мутафаккир кишининг асосий фазилатларидан бири – ўз нутқига алоҳида эътибор беришидир. Инсон нутқи шахснинг билимдонлик ва камолот даражасини белгилаб беради, инсонни улуғлайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир сўз мазмунли, қисқа, равшан бўлиши, ўйлаб айтилиши керак, акс ҳолда зарар келтириши мумкинлигини таъкидлаб ёзади: “Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин, тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин”.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, оддийлик ва камтаринлик юксак маънавиятли кишининг фазилатларидан биридир. Камтар киши юқори мартабага эришса ҳам, бойлик орттирса ҳам оддий бўлиб қолаверади. Оддийлик ва камтарлик кишини улуғлайди. Зеро, дунёдаги инсон умри, мартабалар ҳам, бойлик ва шон-шуҳрат, ҳамма-ҳамма нарса ўткинчидир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида ифода этилган тарбия ҳақидаги фикрларни талабаларга тушунтириш уларни ҳаётга тайёрлашда, тафаккурини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. “Қутадғу билиг” асарида одамларнинг бир-бирларига меҳр-муҳаббатли бўлишига алоҳида аҳамият беради. Инсон зотини ҳурмат қилиш, бахт-саодат йўлида доимо курашиш, аждодларимизнинг ўтмишда жаҳон фани ва маданияти тараққиётига қўшган улкан ҳиссаларини ўрганиш, мутафаккирларнинг доимо одамларнинг бахти ва иқболи ҳақида ўйлаганини талабаларга тушунтириш уларнинг онги ва фикрини шакллантиришда муҳимдир.

Таълим-тарбияда инсонпарварлик ғояларидан фойдаланишга оид шарқ мутафаккирларининг педагогик қарашлари ўзбек этнопедагогикаси ўз аксини топган. Жумладан, педагогик кадрларимизни муҳим томонларидан бири – унинг марказида инсон, унинг бахтли бўлишини кўзлаш, ёшларни одамларга яхшилик қилишга ўргатиш ғоялари туришидир. Бу эса юртимизда янги йўналишдаги инсонпарварлик педагогикасининг таркиб топишига асос бўлганини алоҳида таъкидлаш лозим.

*Ирина Рикова
(Чигирин, Украина)*

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДІЖНОМУ КОЛЕКТИВІ В УМОВАХ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

Зміни в політичній та економічній сферах як наслідок революції Гідності, події, пов'язані з анексією Криму та війна на Сході України спричинили суттєві зміни в суспільстві та зростання національної свідомості. За умови інтеграції України в європейський простір, питання виховання молоді в надскладній політичній ситуації має актуальний характер. Мова йде про виховання молодого покоління в аспекті толерантності та поваги до багатоманітності світу.

Український педагогічний словник толерантність подає як терпимість до чужих думок і вірувань. В науковій літературі толерантність розглядається як повага і визнання рівності, відмова від домінування і насильства, визнання, багатомірності і різноманіття людської культури.

Поняття толерантності широко застосовується в різних суспільно-політичних сферах життя суспільства.

В етичному плані концепція толерантності виходить з гуманістичних течій, у яких підкреслюється цінність різних достоїнств і чеснот людини. Якщо різноманітність людей, культур і народів виступає як цінність і гідність культури, то толерантність, будучи нормою цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами, виступає як умова збереження різноманітності, історичного права та самобутності.

У політичному плані толерантність інтерпретується як готовність влади допускати інакомислення в суспільстві, дозволяти в рамках Конституції діяльність опозиції, здатність гідно приймати поразку в боротьбі. Від політичної культури особистості залежить характер її політичних дій – чи буде це толерантне ставлення до інших думок і бажання дійти до єдиної думки, або політична поведінка виражатиметься в екстремізмі, насильстві, тероризмі.

Питанням толерантності цікавились ще античні філософи. Цю нитку продовжили гуманісти епохи Відродження та філософи вже новітнього періоду. В аспекті ненасильництва і толерантності можна розглядати

історію багатьох міжнародних документів, одним з важливих є прийняття Декларації принципів толерантності (Париж, 1995).

Аналізуючи різні підходи до толерантності, можемо визначити, що толерантність – соціальна цінність, норма соціального життя, принцип людських взаємовідносин, поведінки, особистісна якість. Існує поняття про різні типи толерантності. Найбільш повно їх проаналізував В.А. Лекторський.

Він представив толерантність як:

1. Байдушність до існування різних поглядів та практик. Цей тип характеризує ситуацію, коли різні системи поглядів допускаються за умови, що вони не суперечать загальнолюдським нормам.
2. Повага до іншого, якого я не розумію і з яким я не взаємодію. Цей тип відокремлюють у силу рівноправності культур і відсутності привілейованої системи поглядів переконань.
3. Терпимість до слабкості інших. Цей тип носить деякий зневажливий контекст. Він співпадає з плюралізмом і пов'язаний з виділенням привілеїв у системах поглядів і цінностей.
4. Розширення власного досвіду та критичний діалог, що спирається на діалогічність природи розуму (12, 46-54).

Спираючись на класифікацію, запропоновану В.А. Лекторським, та на аналіз праць різних авторів можемо більш узагальнити підходи до толерантності:

1. Як риси пасивного характеру, не спрямованої на дії, яка виражається в ліберальному сприйнятті відмінностей, адже тоді, коли вони, здається, не можуть бути сприйнятими.
2. Як активну позицію, критично підтримуючу іншу даність, збагачуючу власний досвід.

Толерантність, як якісна риса особистості, задіяна в комплексі такої соціальної компетентності як уміння функціонувати у соціальних групах, що дозволить успішно взаємодіяти, співробітничати та вирішувати конфлікти з іншими.

Розподіл людей на толерантних та інтолерантних необхідно визнати за умовний. Скоріше за все, можна говорити про деяку спрямованість особистості – толерантну або інтолерантну, оскільки кожна людина протягом життя скоює і толерантні, й інтолерантні вчинки. Цей факт відзначають багато дослідників проблем толерантності (Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. та ін.).

Визначення критеріїв толерантності в значному ступені залежить від наповнення змісту поняття «толерантності».

Проаналізувавши і систематизувавши джерела, що є в даному відношенні, можна виділили певні аспекти у складі толерантності особистості:

- Когнітивна складова – це те, що людина знає, усвідомлює, чим свідомо оперує. Сюди включили:
 - історію і культуру народів світу, регіону мешкання даної людини; основи релігійних знань;
 - гендерні, вікові, етнічні та інші соціальні особливості представників різних груп;
 - процеси, які характеризують сучасність: глобалізація, підвищена конфліктність світу, кризисність соціуму тощо.
- Аксіологічна складова – ціннісні установки (які забезпечать або не забезпечать толерантність особистості) на:
 - цінність особистості і культури як соціального феномена;
 - паритетні, взаємоповажливі відносини;
 - соціальну відповідальність за свої слова і вчинки;
 - подолання стереотипів, упереджень, агресії.
- Інструментальна складова, що забезпечує вміння особистості:
 - спілкуватися з представниками інших культур, соціальних груп і т. д.;
 - вступати в контракт, взаємодіяти з іншими людьми і групами;
 - здійснювати комунікації;
 - діяти в умовах полікультурного світу, в умовах полікультурного світу, в умовах гетерогенних груп;
 - полікультурно мислити;
 - здійснювати саморегуляцію.
- Якісна складова, що регламентує якості особистості:
 - терпіння;
 - відсутність тривожності;
 - емпатійність;
 - критичність мислення;
 - соціальну гнучкість;
 - соціальну перцепцію;
 - емоційну стабільність;
 - самостійність.

Актуальність проблеми толерантності пов'язана з тим, що сучасність висуває цінності і принципи, що необхідні для загального становлення нації та вільного розвитку кожного члена демократичного суспільства. «Толерантність – це те, що сприяє досягненню миру і веде від культури війни до культури миру», - так говориться в Декларації принципів толерантності, що прийнята генеральною конференцією ЮНЕСКО в 1995 р.

Толерантність – це людська чеснота, мистецтво жити в світі різних людей та ідей, здатність мати права і свободи не порушуючи прав і свобод інших.

З іншого боку, толерантність – це не поступка, це активна життєва позиція на основі терпимості до всього, що має гуманний характер.

Толерантність повинна стати основою педагогічного спілкування викладача і студента, педагога і вихованця, сутність якого зводилась би до принципів, що створюють оптимальні умови для формування в молоді гідності, особистісної індивідуальності, творчої самобутності.

Толерантність на сучасному етапі – спосіб виживання людства та умова гармонійних стосунків у суспільстві.

Сьогодні виникає необхідність виховання культури толерантності в підлітковому та молодіжному середовищі, адже педагогічний працівник працює з контингентом з різних мікросоціумів, з різним життєвим досвідом та рівнем комунікативної діяльності.

Шлях до толерантності – це серйозна емоційна та інтелектуальна праця і психологічне навантаження, адже він можливий на основі зміни себе, своїх стереотипів і своєї свідомості.

Для молодіжної аудиторії дуже важливим є формування життєвої позиції, розвиток умінь жити в світі різноманітних ідей та людей, прав і свобод.

Тому для студентської молоді рекомендується використовувати інтерактивні методи навчання в руслі виховання толерантності:

1. Слово педагога про толерантність.
 - ✓ Гра «Асоціації»
 - ✓ Модель відкритого обговорення
2. Способи виховання терпимості.
 - ✓ Гра «Дивитись і бачити»
 - ✓ Тест «Зміни себе чи іншого»
 - ✓ Модель відкритого обговорення «Причини нетерпимості у людей»
3. Виховання умінь «слухати іншого»
 - ✓ Вправа «Заговори, щоб я побачив»
 - ✓ Вправа «Поза та інтонація»
 - ✓ Рефлексія
4. Виховання умінь «сприймати іншого»
 - ✓ Гра – експеримент «Ракурс. Аспект. Позиція»
 - ✓ Вправа «Що тебе дивує?»
 - ✓ Вправа «Атракція»
 - ✓ Рефлексія
5. Тренінг «Техніка підвищення соціокультурної толерантності та емпатії».

Виховання толерантності повинно сприяти формуванню у молоді навиків незалежного, критичного мислення, формування суджень, в основі яких лежать моральні цінності та орієнтири, на шляху до демократичного майбутнього України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адаптація: Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й. Капської, І.М.Пінчук, С.В. Толстоухової. – К., 2000. – С.9-10.
2. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. – М., 1996. – 204 с.
3. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии – к реальности // На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000. – С.5-7.
4. Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності. – К., 2002. – Інтернет.
5. Грива О.А. Виховання толерантної особистості як соціально-педагогічне завдання // Освіта на Луганщині. – 2002. – №1(16). – С.90-95.
6. Грива О.А. Тенденції і проблеми у процесі підготовки спеціалістів до виховання молоді в полікультурному середовищі // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Збірник наукових праць. – Вип.24 / За аг. Ред.. М.Б. Євтуха. – К.: Видавничий центр КНЛУ, НМАУ, 2002. – С.119-121.
7. Грива О.А. Теоретико-методологічні основи соціально-педагогічної роботи з молоддю в полікультурному середовищі // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Кн. 1. – Київ – Житомир, 2003. – С.102-107.

*Маріанна Ручкіна
(Одеса, Україна)*

ОЦІНЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Величезна соціальна значущість педагогічної праці споконвічно визначала високі вимоги до особистості вихователя, вчителя, викладача. Духовне і інтелектуальне відродження українського народу, визначення пріоритету людини та переосмислення загальнолюдських цінностей потребують пошуку інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі, впровадження сучасних педагогічних технологій, що сприятимуть розв'язанню освітніх проблем в умовах державотворення України.

Робота науково-педагогічних працівників у вищих навчальних закладах організовується і проводиться відповідно з вимогами законів та нормативних актів України: Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», Наказ Президента України «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні», Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття») та багатьох інших.

Питання діяльності науково-педагогічних працівників висвітлено у працях таких учених: Ю. Бабанський, Н. Волкова, В. Гавриленко, Г. Єльнікова, Ю. Завалевський, В. Кудзоєв, Н. Кузьміна, А. Кузьмінський, Б. Лебін, Г. Литвиненко, О. Локшина, В. Пуцов, Т. Рабченко, В. Рассудовський, В. Рябова, К. Старченко, Г. Ципкіна та інших.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що викладач вищого навчального закладу в умовах інформаційного суспільства – це не лише професія, суть якої полягає в транслюванні знань, а й висока місія створення особистості. Своїм ставленням до змісту навчального матеріалу, методикою викладання, вимогливістю, стилем спілкування зі студентами викладач закладає основи професіоналізму майбутніх фахівців. Викладач педагогічного навчального закладу є для студентів професійним зразком і своїм ставленням до праці закладає не лише освітній фундамент майбутніх фахівців, а й їхнє ставлення до професійної діяльності. Посилення боротьби за потенційних користувачів освітніх послуг, конкуренція серед навчальних закладів, жорсткі атестаційні показники – все це становить реалії сьогоденної вищої школи.

Об'єктивно оцінюючи діяльність науково-педагогічних працівників можна скласти реальну картину навчально-виховного процесу в конкретному ВНЗ з метою його коректування та удосконалення. На шляху до підвищення якості знань і ефективності системи вищої освіти в Україні постає проблема оцінки професійної діяльності кожного викладача. Проведення аналізу роботи науково-педагогічного працівника вимагає застосування відповідної методики, яка б враховувала особливості функціонування ВНЗ.

Так, ученим Б. Камінським доведено, що конкурентоспроможність ВНЗ на ринку освітніх послуг безпосередньо залежить від рівня кваліфікації науково-педагогічних працівників, їх наукового рівня та педагогічної майстерності [1, с. 4].

Питання оцінки якості роботи викладача вищої школи розглядається у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, фахівці проекту CEUME (Consortium for Enhancement of Ukrainian Management Education) відзначають, що стратегічним засобом підвищення якості української освіти є запровадження прозорої системи моніторингу та оцінювання розвитку викладацького складу і узгодження професійного розвитку викладачів із мотиваційними заходами [7].

Аналіз літератури засвідчив, що у США функціонує Міжнародна асоціація з менеджмент-освіти (AACSB International – The Association to Advance Collegiate Schools of Business), за умовами якої у звіті навчальний заклад має описати процес офіційних періодичних перевірок для перепризначення, просування і прийняття рішень щодо терміну перебування на посаді викладача. Тут використовуються критерії, які характеризують розвиток викладачем курсів, ефективність викладання, інновації у педагогічній діяльності [6].

Так, у багатьох країнах Західної Європи та США оцінка діяльності викладача здійснюється у таких трьох напрямках, як:

- 1) організаційно-методичний аспект проведення занять;
- 2) рівень розвитку комунікативної культури;
- 3) наявність професійно важливих рис особистості, що забезпечують ефективність поведінкової сторони діяльності викладача і його взаємовідносини із студентами.

У США оцінка праці викладача зумовлюється не лише ефективністю його викладання, результатами наукової діяльності, а й систематичним підвищенням педагогічної майстерності, прагненням до самовдосконалення, участю у наукових конференціях, проведенні громадських заходів, ставленням до роботи, заслугами в минулому, результативністю використання окремих методів навчання тощо [4, с. 115-117].

Так, при оцінці якості роботи науково-педагогічного працівника береться до уваги формальний і неформальний рейтинг викладача серед колег та студентської аудиторії, зміст лекційних курсів, прагнення до вдосконалення, впровадження інноваційних технологій і т. п.

У класичних Британських університетах система оцінки діяльності викладачів склалася декілька сторіч тому. Її основними компонентами є процедури призначення на посаду, рецензування навчально-методичної

роботи, підвищення кваліфікаційного розряду і отримання права на постійну роботу в навчальному закладі, тобто безстрокового контракту. Кожен університет дістав право розробити власну схему обліку й контролю діяльності викладача, спираючись на рекомендації, затверджені Асоціацією університетських викладачів (Association of University Teachers) та Комітетом віце-канцлерів і ректорів. В оцінці враховуються як об'єктивні критерії (вчений ступінь, педагогічний стаж, список наукових публікацій), так і орієнтованість співробітника на вдосконалення якості своєї праці, особове зростання, перспективність наукової діяльності. Певну роль відіграє вибір осіб, що дають письмову характеристику кандидатам, вагомість рекомендацій, суб'єктивна думка спеціалізованого комітету, складена за результатами співбесіди з кандидатом. Між університетами існують відмінності в періодичності проведення атестації викладацького складу (від року до трьох), підборі експертної комісії, критеріях оцінки діяльності викладача, що виносяться на експертизу [2].

Цікавим на нашу думку, є те, що продуктивність діяльності вчених та ефективність наукової роботи в навчальному закладі оцінюється на основі бібліометричного аналізу – індексу цитування вченого. Основним показником, який у багатьох країнах найбільш широко використовується в науковому середовищі для оцінювання роботи вчених та наукових колективів, є індекс цитувань. Індекс цитувань (SCI) показує скільки разів статті, написані автором, були процитовані в працях інших авторів за певний період. Зокрема, цей показник наукової діяльності був вирішальним для визначення лауреатів міжнародного престижного конкурсу International Soros Science Education Program в номінаціях – Соросівський професор і Соросівський доцент [3].

У вітчизняній науці питання щодо оцінки науково-педагогічної діяльності викладачів ВНЗ розглядається в багатьох працях. Зокрема цій проблемі присвятили свої розробки К. Багмет, Т. Васильєва, О. Волков, С. Леонов, Т. Лумпієва, С. Хриков та ін. Проте в уже розроблених моделях оцінювання науково-педагогічних працівників використовуються кількісні показники результатів праці викладачів, які підлягають точному виміру. На нашу думку, необхідно враховувати також якісні критерії оцінювання, а не обмежуватися лише кількісним підходом.

Дієвим засобом впливу на науково-педагогічних співробітників навчального закладу є створення й запровадження обґрунтованої системи аналізу та оцінки їх діяльності. Результати та процес управлінської роботи ректора можна оцінювати за такими параметрами: наявність чітких перспектив розвитку ВНЗ, обґрунтованість місії, стратегічного і поточних планів роботи; рівень керованості ВНЗ – відсоток виконання прийнятих управлінських рішень та їх якість; відповідність управління ВНЗ сучасним тенденціям теорії і практики управління; морально-психологічний клімат у ВНЗ, безконфліктність стосунків; відсутність фактів хабарництва; наявність системи оцінки діяльності керівників, структурних підрозділів, викладачів, працівників ВНЗ; відповідність структури управління ВНЗ стратегії та завданням його роботи; використання сучасних інформаційних технологій в управлінні ВНЗ; задоволеність студентів, викладачів, працівників станом справ у ВНЗ; наявність системи менеджменту якості освітньої діяльності ВНЗ; обґрунтованість та прозорість фінансової політики; розвиток демократичних засад управління [5].

Слід зазначити, що у багатьох вітчизняних українських ВНЗ розробляються різноманітні методики оцінки ефективності роботи науково-педагогічних працівників, але загальноприйнятої методики сьогодні немає.

Аналіз різних підходів до оцінювання діяльності науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів засвідчив, що основними напрямками при оцінюванні відповідно до нормативних документів про основні види діяльності викладачів є: навчальна, методична, наукова, організаційна робота. А також в кожному закладі додають свої різноманітні напрямки, а саме: культурно-виховна робота, нагороди, заохочення, стягнення, інноваційна робота, якість кадрового складу, міжнародна діяльність, робота зі студентами, забезпечення та контроль якості підготовки фахівців тощо.

Для виявлення думки викладачів вищих навчальних закладів щодо виставлення пріоритету методикам оцінювання їх діяльності було проведено пілотне опитування. Учасникам було запропоновано п'ять різноманітних методик, що мали оцінити за п'ятибальною шкалою.

Найвищого балу (160) отримала методика США з такими складовими: організаційно-методичний аспект проведення занять, рівень розвитку комунікативної культури, наявність професійно важливих рис особистості, що забезпечують ефективність поведінкової сторони діяльності викладача і його взаємовідносини зі студентами, індекс цитування вченого.

Методика Великобританії набрала 140 балів і була представлена такими складовими: процедура призначення на посаду, рецензування навчально-методичної роботи, підвищення кваліфікаційного розряду.

Наступні три вітчизняні вищі навчальні заклади отримали нижчі бали, а саме: 1 заклад з такими складовими: викладач очима студентів, викладач очима членів кафедри, викладач очима декана – 90 балів; 2 заклад зі складовими: навчальна робота, методична робота, наукова робота, організаційна робота, забезпечення та контроль якості підготовки фахівців – 100 балів; 3 заклад зі складовими: якість кадрового складу, навчальна робота, методична робота, наукова робота, міжнародна діяльність, робота зі студентами, виховна робота – 110 балів.

Отже, результати пілотного дослідження засвідчують необхідність впровадження системи оцінювання науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів та розробки чіткої системи критеріїв оцінки, враховуючи різні види мотивування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Камінський Б. А. Управління персоналом вищих навчальних закладів : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами» / Б. А. Камінський. – Тернопіль, 2006. – 21 с.
2. Лумпієва Т. П., Волков О. Ф. Оцінка якості діяльності викладача [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://194.44.242.244/Portal/Soc_Gum/Npdntu_pps/2009_3/lumpieva.pdf
3. Михайлов О. В. Индекс цитування вченого: найважливіший чи це критерій якості його наукової діяльності? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://refs.co.ua/52522.html>.
4. Никулина И. Оценка качества знаний через качество преподавательской деятельности / И. Никулина, О. Римская // Проблемы теории и практики управления. – 2006. – № 12. – С. 115–117.
5. Урсул А. Д. Філософія і інтеграційно-загальнонаукові процеси / А. Д. Урсул. – М. : Наука, 2001. – 239 с.
6. Accreditation Standards [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.aacsb.edu/accreditation/standards.asp>
7. Building Management Education in Ukraine: A Blueprint for Action [Text] / [Bochniarz Z., Kanishchenko G., Karpova O.]. – К. : Management Education and Training Center, 2001. – 110 p.

Gulandom Saparbayeva, Intizor Shomuratova
(Ургенч, Узбекистан)

EXTRA-LINGUISTIC AND PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS OF LANGUAGE TEACHING

Individual interests and ambitions, social sphere and communication of learners being the extra linguistic and psycholinguistic aspects at the same time they are the target of language teaching as teaching languages should meet the needs of language learners. Learning and teaching a foreign language is not an easy matter that anyone could perform successfully. It requires special knowledge and training usually last several years. Becoming a teacher we will come across with a set of psychological and extra-linguistic aspects of the profession. Nobody guaranties that the process comprises only success and prizes. The success and prizes will be achieved only by taking into consideration learners' characters, language learning styles, interests, social sphere, communicative skills and future ambitions. It must be remembered that despite the universal application of the cognitive approach to modern academic and scientific research, biological and neurological studies definitely go beyond the scope of linguistics. We should message that the aforementioned examples could not be classified as cases of extra-linguistically motivated semantic change in the light of the traditional, precognitive linguistic, considering the term extra-linguistic. However, it is essential to stress that their semantic development does follow the paths demarcated not by the language itself, but rather by the language-external. Appliances of human cognition are such as conceptualization, categorization, embodiment, etc. Thus, one may claim that such semantic advances are extra-linguistically motivated, as their source is not motivated by some language-dependent patterns, e.g. of figurative speech, but by the language external mechanisms grounded in human cognition. It takes just one-tenth of a second for someone to judge and make their first impression. A first impression is a lasting non-verbal communicator. The way a person portrays themselves on the first encounter is non-verbal statement to the observer. "First impressions are lasting impressions." There can be positive and negative impressions. Positive impressions can be made through the way you present yourself. Presentation can include clothing and other visible attributes. Negative impressions can also be based on presentation and also on personal prejudice. First impressions, although sometimes misleading, can in many situations be an accurate depiction of others. We have seen that linguists like to think of linguistic items as having fixed and stable properties, among other things inert, literal meanings. This way of looking at linguistic phenomena as objects is coupled with a very popular model of linguistic communication, i.e. the one which portrays the communication process as the conveyance of a message, or, in other words, some kind of transportation of a certain, fixed message from the speaker to the listener, a transfer of given thoughts and feelings as if these thoughts and feelings were independent of and prior to the "encoding" and "decoding" processes in communication. "Meanings are objects. Linguistic expressions are objects. Linguistic expressions have meanings. In communication, a speaker sends a fixed meaning to a hearer via the linguistic expression associated with that meaning. On this account it is possible to objectively say what you mean, and communication failures are matters of subjective errors: since the meanings are objectively right there in the words, either you didn't use the right words to say what you meant or you were misunderstood." (Lakoff & Johnson 1980:206) In psychology, temperament refers to those aspects of an individual's personality, such as introversion or extroversion that are often regarded as innate rather than learned. A great many classificatory schemes for temperament have been developed; none, though, has achieved general consensus in academia. Temperament is determined through specific behavioral profiles, usually focusing on those that are both easily measurable and testable early in childhood. Commonly tested factors include irritability, activity, frequency of smiling, and an approach or avoidant posture to unfamiliar events. There is generally a low correlation between descriptions by teachers and behavioural observations by scientists of features used in determining temperament. Temperament is hypothesized to be associated with biological factors, but these have proven difficult to test directly.

Four temperaments is a proto-psychological theory that suggests that there are four fundamental personality types, sanguine (optimistic leader-like), choleric (bad-tempered or irritable), melancholic (analytical and quiet), and phlegmatic (relaxed and peaceful). Most formulations include the possibility of mixtures of the types. Each of the four types of humors corresponded in ancient times to a different personality type. These were associated with a domination of various biological functions. Lievegoed suggested that the temperaments come to clearest manifestation in childhood, between approximately 6 and 14 years of age, after which they become subordinate factors in personality.

The sanguine temperament is traditionally associated with air. People with this temperament tend to be lively, sociable, carefree, talkative, and pleasure-seeking. They may be warm-hearted and optimistic. They can make new friends easily, be imaginative and artistic, and often have many ideas. They can be flighty and changeable; thus sanguine personalities may struggle with following tasks all the way through and be chronically late or forgetful. Pedagogically, they can be best reached through awakening their love for a subject and admiration of people.

The choleric temperament is traditionally associated with fire. People with this temperament tend to be egocentric and extroverted. They may be excitable, impulsive, and restless, with reserves of aggression, energy, and/or passion, and try to instill that in others. They tend to be task-oriented people and are focused on getting a job done efficiently; their motto is usually "do it now." They can be ambitious, strong-willed and like to be in charge. They can show leadership, are good at planning, and are often practical and solution-oriented. They appreciate receiving respect and esteem for their work. Pedagogically, they can be best reached through mutual respect and appropriate challenges that recognize their capacities.

The melancholic temperament is traditionally associated with the element of earth. People with this temperament may appear serious, introverted, cautious or even suspicious. They can become preoccupied with the tragedy and cruelty in the world and are susceptible to depression and moodiness. They may be focused and conscientious. They often prefer to do things themselves, both to meet their own standards and because they are not inherently sociable. Pedagogically, they can be best met by awakening their sympathy for others and the suffering of the world. The phlegmatic temperament is traditionally associated with water. People with this temperament may be inward and private, thoughtful, reasonable, calm, patient, caring, and tolerant. They tend to have a rich inner life, seek a quiet, peaceful atmosphere, and be content with themselves. They tend to be steadfast, consistent in their habits, and thus steady and faithful friends. Pedagogically, their interest is often awakened by experiencing others' interest in a subject. People of this temperament may appear somewhat ponderous or clumsy. Their speech tends to be slow or appear hesitant.

Simple emoticons of the five temperaments: Sanguine (top right), Choleric (bottom right), Melancholy (bottom left), and Phlegmatic (centre), with the new temperament Supine (top left) and Phlegmatic blends in between. From the beginning, with Galen's ancient temperaments, it was observed that pairs of temperaments shared certain traits in common.

- sanguine quick, impulsive, and relatively short-lived reactions. (hot/wet)
- phlegmatic a longer response-delay, but short-lived response. (cold/wet)
- choleric short response time-delay, but response sustained for a relatively long time. (hot/dry)
- melancholic (Also called "Melancholy") long response time-delay, response sustained at length, if not, seemingly, permanently. (cold/dry)

Therefore, it was evident that the sanguine and choleric shared a common trait: quickness of response, while the melancholy and phlegmatic shared the opposite, a longer response. The melancholy and choleric, however, shared a sustained response, and the sanguine and phlegmatic shared a short-lived response. That meant that the Choleric and melancholy both would tend to hang on to emotions like anger, and thus appear more serious and critical than the fun-loving sanguine, and the peaceful phlegmatic. However, the choleric would be characterized by quick expressions of anger, while the melancholy would build up anger slowly, silently, before exploding. Also, the melancholy and sanguine would be sort of "opposites", as the choleric and phlegmatic, since they have opposite traits.

Investigations prove that choleric and sanguine learners are dominants and leaders of the process in presenting diversity of activities for language learners. It means that the raise of mixed ability class learners is the result of incorrect approach to learners learning styles and characters. Certainly, it is impossible to pay attention to all learners at the same time. But the teachers must be facilitators and instructors for all students, prevent themselves from being owners of some 'pet' students and by it 'discriminating' others. The teacher may not feel that more loving for one student may make others feel uncomfortable. We should keep in mind that every learner compares himself or herself with others in the group. Your love for his contestant may confront his/her learning as he ensures himself/herself by thinking 'the teacher loves him more than others, helps him. I must find another person who can help me if I can't find I have to try myself.' There is an interesting inference comes out, if a teacher loves one student more than others s/he loses respect, advantage, dignity, interest and denomination by other members of the group. It means that the interest for language learning disappears, as a result there is no use of continuing the process for this teacher.

As a conclusion we can say that the teachers' role in language learning and teaching should affect to all members of the process regularly. Teacher should listen to slow and low voice speakers as they have interest and ambition for learning a foreign language even it takes some time and patience. Patience, sufficient knowledge, wide outlook, friendly nature, being a good listener not only speaker, love for all students, understanding, assisting and supporting them are all features of excellent expert teachers.

REFERENCES

1. E. G'oziev, R. Toshimov. Psixodiagnostika va amaliy psixologiya. – Toshkent, 2004.
2. E. G'oziev, R. Toshimov. Pedagogik faoliyatingizni baholashni uddalaysizmi? – Toshkent, 2001.
3. N. B. Kamilova. Muammoli o'smir: tashxis, tadqiqot metodlari. – Toshkent, 2004.
4. B. R. Qodirov. Kasbiy tashxis metodikalari to'plami. – Toshkent, 2003.
5. Z. T. Nishanova. Psixologik xizmat. – Toshkent, 2006.
6. Белянин В. П. Психолингвистика: Учебник. – Москва, 2003.
7. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. – Москва: Аспект Пресс, 2009.

*Бахтиёр Сиддиқов, Шерали Омонов
(Фергана, Ўзбекистан)*

МАФКУРАВІЙ ПРОФИЛАКТИКА ИШЛАРИНИ ИЖТИМОИЙ-ПЕДАГОГИК ЎРГАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Истиқлол йилларида Ўзбекистонда ҳар томонлама баркамол шахсни вояга етказишга асосланган таълим-тарбия тизимининг миллий модели яратилди. Шахс деганда биз “ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қобилиятига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни” тушунамиз. Айнан шу маънода шахс бу – муайян ғоянинг ташувчиси, субъекти, онгли, фаол ва ахлоқли одамдир. Шунинг учун ҳам мутахассислар “шахс – фуқаролик жамиятининг эркин, онгли, мустақил таркибий қисмидир” - дея таъриф беришади.

Асосий Қонунимиз – Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20-моддасида шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари шундай белгилаб қўйилган: “Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт”. Демак, ҳақиқий фуқаро бўлиш учун шахс бўлиш лозим. Шахс эса изчил тарбия орқали шакллантирилади. Маҳалла, оила эса, юқоридаги бўлимларда асосланганидек, тарбиянинг дастлабки ва узок вақт таъсир этувчи омилларидир.

Шахснинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи ғоялар тизими ва уларнинг мазмуни доимо жиддий социологик ва ижтимоий-педагогик мавзу бўлиб келган. Шу сабабли “Шахсни ғоявий баркамолликка етказишда қандай мезонларга таяниш лозим?”, “Бундай шахс қандай ижтимоий муносабатлар ва тарбиянинг қандай механизмлари асосида вояга етади?”, “Уни ёт бузгунчи ғоялардан қандай ҳимоя қилиш лозим?” каби муаммоларни илмий таҳлил қилиш бугунги ижтимоий педагогиканинг муҳим вазифаларидан биридир.

Олимлар ёшларнинг ғоявий тарбияси мазмунида масъулият, эътиқод, иймон тушунчаларини тўғри шакллантириш зарурлигини уқтирадилар. Ўсиб келаётган ёш авлодни ғоявий тарбиялашда миллий ғоя методологик таянч вазифасини бажаради. Маҳаллада талабалар орасида олиб бориладиган мафкуравий профилактика ишлари бу – талаба онги ва тушунчалари тизимини ёт мафкуралар манфаатларига хизмат қилувчи фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, эстетик, ахлоқий қарашлардан миллий ғоя асосида муҳофаза қилишга қаратилган педагогик жараён дир.

Айтиш лозимки, талабаларни ёт ғоялардан ҳимоялаш учун биз муайян имконият ва воситаларга эгамиз ва бу борада маҳаллада талабалар орасида мафкуравий профилактика ишлари амалга оширилмоқда. Маҳалла талабаларни маънавий-ахлоқий тарбиялаб вояга етказишнинг анъанавий миллий бўғини экан, унда мафкуравий профилактика қандай усуллар ва қандай ахлоқий қадриятлар орқали амалга оширилгани маъқул? Бунинг учун талабалардаги ўз ғоясига эгалик ва профилактик билимларини социологик ўрганиш ва шакллантириш мақсадга мувофиқ дир, яъни:

1. Миллий ғоя билан уйғун, яқин, ўрта ва узок муддатли мақсадларни шакллантириш. Вояга етаётган ҳар бир талаба қалбида, албатта, муайян мақсад–муддао бўлиши ва уни талаба равшан ифодалаб бера олиши лозим. Шунда у ўзига ва ўз фаолиятига мақсадли муносабатда бўлади. Унинг ҳар бир ҳаракати аниқ мақсад билан бошланиб, натижа билан тугайди. Бу жуда муҳим, зеро биз кириб бораётган фуқаролик жамияти, бозор иқтисодиёти шароитида факат мақсадли, “ижтимоий мўлжалли” одамгина ҳаётда босқичма-босқич ўз ўрнини топа боради. Аниқ, реал мақсадга йўналганлик эса эҳтиёж, кизиқиш, педагогик шароит уйғунлиги орқали таъминланади.

Мафкуравий дунёқараш – бу талабадаги ғоявий тасаввур ва тушунчаларнинг бир бутунлигидир. Шу маънода оилада талабанинг мафкуравий дунёқарашини тўғри педагогик назорат остида шакллантирилиши керак.

Мана шу ғоявий, оилавий, педагогик-профилактик омиллар натижасида талаба ўз олдига узок, ўрта ва яқин мақсадларни қўйиб, уларга эришишни ўрганиб ўсади. Унинг шахсий ва жамият манфаатлари уйғунлигига қурилган ўз ғоялари вужудга келади.

Социолог С.С. Отамуродовнинг тадқиқотлари натижаларига кўра, ўзбек ёшлари миллий онг стереотипларида “миллий мансублик кўпинча диний эътиқод билан бир хил идентификация қилинади. Натижада миллий манфаатлар тор, диний маънода тушунилмоқда ва ижтимоий, миллий манфаат даражасида

англанмаяпти. Шу сабабли, маънавий меъёр ва кизиқишлар кўпинча ижтимоий фаолиятдан ажралиб қолади, “мода” шаклида қабул қилиниб, ўзликни англаш тизимига кириб бора олмайди, демак, ишга муносабатни белгилашга ҳам таъсир кўрсатмайди”

Ғоявий-профилактик билим – ҳар бир ғоянинг ҳимоявий ўзаги. У талабани мустақил фикрий фаолиятга бошловчи сабаб ҳисобланиб, кучларга асос бериб, ҳимоялаб туради. Шунинг учун ҳам маҳаллада талабанинг билим олиши учун реал шарт-шароитларни яратиш мафкуравий профилактиканинг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Ғоявий кўникма – талабанинг ўз билими ҳамда ғоявий қарашларини амалиётга татбиқ этиши жараёнида таркиб топади. Шунинг учун у оилада ҳам ўз ғояларидан, билимларидан фойдалана олишга ўргата борилиши керак.

Малака эса талабанинг ўз мафкурасини, мустақил фикрларини бемалол тўлиқ намоён қила олишидир. Бунда болани маънавий рағбатлантириб бориш яхши самара беради. Мана шу тизим асосида талабада ўз ғоясини англаш, таҳлил қилиш, режалаштириш ва амалга ошириш учун педагогик шарт-шароит яратилади. Бунинг учун оилада талабанинг ўзига ишонч туйғусини шакллантириб бориш муҳимдир.

Талабани мустақил фикрлаш, мустақил ҳаракат қилиш ва мустақил фаолиятда бўлишга одатлантириш учун ота-она, опа-акалар унинг ҳар бир саволига тўғри ва аниқ жавоб бериб бориш билан унда мустақил фикрлаш туйғусини рағбатлантира боришлари зарур. Чунки булар талаба шахсида ўз ғояси, фикрига ишониш, уни намоён қилиш кўникмасини ҳосил қилади. Талабада мақсадли бўлиш, мақсадни рўёбга чиқариш ва ўз ғоясига ишончлини шакллантириш ғоявий собитлик фазилатларига замин тайёрлай боради.

Рус педагог олими К.Д.Ушинский: “Тўғри шаклланган инсон жамиятга тўғри ва адолатли муносабатда бўлади. У жамиятда мустақиллигини ва ўзлигини йўқотмайди”, -деб уқтирган эди. Оила муҳитида мана шундай кишини тарбиялаб вояга етказиш мумкин.

Зеро, оилада тўғри ғоявий тарбияланиб вояга етган киши маҳаллада, фуқаролик жамиятида фаол бўлади. Аввало, у жамиятга, ўзига, ҳаётга тўғри муносабатда бўлиши билан ажралиб туради.

Оила мафкураси бу – муайян қондош ижтимоий гуруҳ аъзоларининг умумий эҳтиёжлар, тилак, орзу, умидлар ҳамда манфаатлари, қарашлари, тасаввурлари ифодасидир. Ҳар бир маърифатли жамият аъзолари ўзларининг туб мақсад ва манфаатлари асосида бирлашадилар. Бу муштарак бирлик давлат мадҳиясини ёд билиш, ҳар бир хонада давлат байроғининг фахр билан осиб қўйилиши ва бошқа умуммиллий анъаналарда намоён бўлади. Бу қарашлар тизими ҳар бир ота-она, ўғил-қизни ўз ватани, юрти билан фахрланиш, келажаги учун қайғуриш, бу йўлда тинимсиз изланиш, меҳнат қилиш ва уни ёт таъсирлардан мудофаа этишга ундайди.

Соғлом ғоялар тарбияси ва мафкуравий профилактика ишлари уйғунлигида шакллантириладиган мафкуравий иммунитет юксак дунёқараш ва эътиқод тарбиясини англатади. Мафкуравий иммунитет – тартибга солинган, яхлит тизимга айлантирилган билим, тасаввур ва ғоялар мажмуи бўлиб, у шахсни мафкуравий полигонларда ўзлигини сақлаган ҳолда муносиб ўрин эгаллашга, ёт мафкураларга фаол қарши туришга чорлайди.

Талабанинг шахсий манфаатлари соҳасида жиддий ўзгариш рўй беради. Талабанинг жисмоний ва психик “Мен” ига бўлган ўзидаги ўзгаришларга кизиқиши ортади ёки Л.С.Выготский фикрига кўра “эгоцентризм доминанти” етакчи бўлиб қолади. Тана аъзоларига, одатдаги бичимдан четга чиқишга бўлган эътибор анча кучаяди. Тана тузилиши ҳақидаги яширин тасаввурга янги соматик ўзгариш, хис-туйғу қўшилади, улар атрофдагиларнинг талабага бўлган муносабатини (қўллаш, бефарқлик, қабул қилмаслик, устидан кулиш) белгилайди. Шунинг учун янгича тана ҳолатининг шаклланиш жараёнига нисбатан ҳар томонлама шахсий муносабат ривожланиб, тана беўхшовлиги ҳақидаги хақиқий ёки арзимас белгиларни қайта баҳолашга ҳаракатлар бўлади.

Талаба энди ўзининг ёш бола эмаслигини таъкидлайди, ўзини катта одам сифатида ҳис эта бошлайди, катталардек бўлишга интилади. Аммо унинг бундай интилишлари ота-она, тарбиячи, ўқитувчи ва бошқаларнинг қаршилигига учрайди. Бундай қаршилик очик қатъий тавсифда масхаромуз ёки яширин бўлиши мумкин. Бу муносабатларда кескинликни келтириб чиқаради. Талаба ўзининг “мен” ини исботлаш учун ўзбилармонлик ва ўжарлик билан мутлақо кутилмаган ишларни қилади, акс ҳолда унга ҳеч ким қулоқ солмаслигини билади. Талабанинг кутилмаган, таъқиқланган ишларга берилувчанлиги ҳам шу билан изоҳланади. Ичкиликбозлик ва гиёҳвандликка эрта берилиш, жинсий алоқаларни талабалиқдан бошлаш, хулқда кескинликни пайдо бўлиши айнан талабаларнинг ўзини кўрсатишга бўлган интилишидан далолат бўлиши мумкин.

Оилада ота-онанинг ўз мавқеини йўқотиб қўйиши ҳам талабанинг “ўзлигини кўрсатиш” га бўлган интилишининг иккинчи муҳим сабабидир. Ота-онанинг талаблари ёки уларнинг хавотирлари талабани тўхтата олмайди У энди кўрсатмаларга эътибор бермайди, “бўйсунини хоҳламайди” (Ж.Ж.Руссо). Унинг хулқида ота-онасига нисбатан янгича муносабат юзага келади, яъни “Агар ота-онам мени ҳозирги аҳволимда қабул қилмаса, мен ҳам улардан кечдим” деган ақидани миясига сингдириб олади. Ота-оналарнинг манфаати, кадр-қиммати, панд-насиҳатлари унинг учун салбий маъно касб этиб, асабини кўзгайверади. Муносабатларнинг бундай қалтис ҳолатида кўпгина ота-оналар фарзандларини худбинликда айблайдилар. Демак, талабанинг оиласидан узоқлашувига унинг ёлғизланиб қолганлиги ва атрофдагилар томонидан рад этилганлиги сабаб бўлиши мумкин.

Учинчи сабаб – талаба ўз маънавияти, қизиқишлари, баҳоси, интилишларини тушунадиган тенгдошларини, ҳамфикр дўстларини топишга интилади. У кўпроқ ўзидан каттарок бўлган ёшлар билан дўстлашишга, уларнинг “ўзиники” бўлиб қолишга ҳаракат қилади, улар орасида ўсишни хоҳлайди. Шундай қилиб, талаба ўз оиласидан чиқиб, ўзи учун маъқул бўлган гуруҳга қўшилади ва бу гуруҳ унинг учун ўзини намён қилиш маъносида муҳим аҳамият касб этади, шу билан у мустақилликка эришади. Аммо бу кадрятлар юзасидан ҳамфикр бўлган ва айнан мақбул қонунлар асосида яшаётган инсондаги эҳтиёжларнинг тўла амалга ошиши эмас. Жинсий ўсиш билан боғлиқ психик силжишлар талабани ўз тенгдошларини севишга ундайди, бу эса унинг ўз ҳолатидан қониқмаслигига сабаб бўлади. Ш.Бюлер фикрига кўра, психик пубертатлик, талабанинг “мен” и “сен” билан учрашув учун очилиши лозим. Бу ният ҳамфикрлик, атроф-муҳитни бир хилда фикрлашга асосланган қалблар яқинлигининг романтик шакли сифатида бир-бирига бўлган интилиш тамойилига кўра амалга оширилади. Бу фикрни янги психоаналитик мактабнинг айрим вакиллари Берн Э., Лоуэн А., Эриксон Э. таъкидлаганлар.

Айнан шу нуктаи назардан мафкуравий профилактикада фойдаланилган асосий тушунчаларни кўриб чиқиш зарур бўлади. Бундай тушунчалар сирасига “ижтимоийлашув”, яъни боланинг жамият аъзоси бўлиб қолишга имкон берувчи қоида, ҳолат, хулқ-атвор меъёрларини ўзлаштириши, жамиятда ўз ўрнини эгаллаши, шунингдек, “талаба ривожланишининг ижтимоий вазияти” сингари тушунчалар киради.

Муаммонинг ижтимоий муҳимлиги “қалтис гуруҳ”ни ажратиб олиш учун мезонларни ишлаб чиқишни тақозо этади, бу айниқса психика ва муҳитнинг бузилиши натижасида жиноятчилик ва психик жазаванинг уйғунлашиб кетиши мумкин бўлганда муҳимдир.

Бузғунчи ғоялар томонга оғишга мойил болаларнинг қалтис гуруҳига куйидагиларни киритиш мумкин:

- оила, маҳалла тарбиявий таъсиридан четда қолган талабалар;
- ота-онасиз қолган етим болалар;
- жинсий жавобгарлик ёшига етмаган (16–14 ёш) жиноятчиликка мойил болалар;
- жиноят натижасида махсус тарбия ва ахлоқ тузатиш муассасаларига (ахлоқ тузатиш колониялари) тушиб қолган болалар ва талабалар.

“Ижтимоий қалтис” гуруҳ болалари ноижтимоийлашув хусусияти билан бошқалардан жиддий фарқ қилади. Билвосита ва бевосита ноижтимоийлашув таъсирига тушиб қолган ҳар бир гуруҳга оилавий келишмовчиликлар, доимий психоижтимоий асабий муҳит, ноформал талабалар гуруҳи таъсир кўрсатиши мумкин.

Мафкуравий профилактика муаммоларини ҳал этишга қаратилган чора тадбирларни ишлаб чиқиш болалар ва талабалар орасида оила, мактаб ва маҳалла ҳамкорлиги етарли мувофиқлаштирилмаётгани, бунинг оқибатида болалар ва талабалар орасида қаровсизлик ва ижтимоий фаоллик етишмаётган бир пайтда, айниқса, долзарб аҳамият касб этмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 8-21 бетлар.
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // Олий таълим Меъёрий хужжатлари. – Т.: “Шарк”, 2001. – Б. 18-52.
3. Ушинский К.Д. Педагогическое антропология. – М., 1990. – С.15.
4. Каримова В.М. Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик техникаси (услубий тавсиялар). – Т., 2000. – 18 б.

*Озодбек Солиев, Матлюба Алимжанова
(Фергана, Ўзбекистан)*

ЗАДАЧИ ОБУЧЕНИЯ И ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ ПРОГРАММЫ ПО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

При определении задач обучения и составлении программы по изобразительной деятельности национальная дошкольная педагогика исходит из общих целей гуманистического воспитания, необходимости полноценного развития художественных способностей детей дошкольного возраста и специфики предмета обучения – изобразительного искусства. В задачи обучения включено развитие умения у детей правильно передавать свои впечатления об окружающей действительности в процессе изображения конкретных предметов и явлений. При этом учтено, что изобразительные возможности ребенка-дошкольника ограничены, например, он не может отобразить переживания, чувства человека, сложные ракурсы, светотень, воздушную и линейную перспективы. Но его необходимо научить передавать общее сходство с предметом, основные его признаки и некоторые детали, изображать не только один предмет, но и несколько предметов, объединенных общим содержанием. Создание сюжетно-тематической композиции предполагает достаточно высокий уровень развития пространственно-образного мышления. Поэтому дошкольников необходимо научить средствами рисунка, лепки выражать смысловые, пространственные связи между предметами, определять, что является главным в изображении, а что второстепенным.

Важной задачей обучения является также формирование умения составлять узоры, учитывая ритм, симметрию, цвет. Эта задача осуществляется по преимуществу на занятиях декоративным рисованием, аппликацией и лепкой (украшение вылепленных предметов и декоративных пластин узором).

Одна из основных целей обучения изобразительному искусству – освоение технических приемов работы с различными материалами: красками и карандашами, глиной и пластилином, бумагой и картоном. Выработка технических навыков обязательна, ибо их отсутствие часто приводит к снижению интереса у детей к изобразительной деятельности, вызывает у них чувство неудовлетворенности.

При разработке программы были учтены основные положения национальной дидактики: воспитывающий характер обучения, доступность материала, постепенное нарастание трудностей, повторность упражнений и пр. Немалое внимание уделено преемственности в содержании работы по рисованию и труду в подготовительной к школе группе детского сада и I классе школы.

Формы организации изобразительной деятельности при изучении темы следует рассмотреть две формы организации изобразительной деятельности – специальные занятия и самостоятельную художественно-творческую деятельность дошкольников. При характеристике занятий как ведущей формы обучения надо подчеркнуть основные гигиенические и методические требования к ним, типы, структуру, особенности обучения различным видам изобразительной деятельности в разных возрастных группах. К важнейшим организационным вопросам относятся методическая и практическая подготовка воспитателя, деятельность детей на каждом этапе занятия. Особое внимание надо обратить на анализ детских работ, который на практике, к сожалению, нередко проводится формально.

Наиболее сложной является организация занятий в однокомплектном дошкольном учреждении и группе, где объединены дети разного возраста. Занятия здесь можно проводить по-разному: на одинаковом материале, но с заданиями различной степени трудности для каждой подгруппы или с общим заданием, выполняемым на разном материале. Задача воспитателя – построить работу так, чтобы дошкольники каждого возраста успешно овладевали программным материалом.

Большое место в жизни детей занимает самостоятельная художественно-творческая деятельность, развивающая инициативу и изобразительные способности. Самостоятельные занятия рисованием, лепкой, аппликацией, конструированием проводят, как правило, во второй половине дня в групповой комнате, в специально оборудованном, хорошо освещенном месте. Организует и направляет творчество детей воспитатель. Содержание и формы деятельности могут быть весьма разнообразны – подготовка к предстоящим занятиям, выполнение коллективных работ, упражнение в приобретенных умениях и навыках, воплощение замысла в творческом рисунке, аппликации, изготовление игрушек-самоделок, атрибутов для сюжетно-ролевой игры и т. д.

Детские творческие работы необходимо тщательно сохранять, приучать самих воспитанников раскладывать рисунки, аппликации по тематическим пайкам («Сказки», «Праздники», «Природа» и т. д.). Рекомендуется периодически просматривать с детьми выполненные работы, учить их самоанализу, отмечая положительные стороны и недостатки.

Восприятие окружающего как основа изобразительной деятельности детей

В изобразительной деятельности дошкольники оперируют образными представлениями, которые формируются в процессе восприятия предметов и явлений окружающего, мира, произведений изобразительного искусства. Наблюдение окружающего, связанное с последующим изображением увиденного, должно быть целенаправленным. Ребенок с помощью педагога узнает название предмета или явления, его назначение и смысл, усваивает внешний вид (форму, размеры, цвет и т. д.), определяет главные и второстепенные признаки. Задача педагога – научить ребенка видеть, т. е. воспринимать предмет в совокупности всех его основных качеств.

В связи с организацией изобразительной деятельности необходимо развивать у детей эстетическое восприятие окружающего мира. Дошкольнику работнику следует твердо усвоить закономерности формирования эстетического чувства в детском возрасте: от элементарной эмоции на сенсорно выделенное качество (яркий цвет, блеск, округлость, ритм и т. д.) к целостному эстетическому восприятию предмета или художественного образа и к его эстетической оценке. Особое внимание рекомендуем уделить методике наблюдений. Условия успешного их проведения следующие: определение места, где разместятся дети; сообщение цели наблюдения (установка на восприятие); Определение соотношения речевой активности детей и воспитателя, особенно при повторных наблюдениях. При этом необходимо хорошо усвоить методику проведения наблюдений в младших, средней и старших группах: связь наблюдения с деятельностью детей; игровые приемы, используемые с целью активизации восприятия.

Студент должен четко усвоить три основные группы методов и приемов, целенаправленное применение которых обеспечивает успешность обучения изобразительной деятельности на ступени дошкольного детства: наглядные, словесные и игровые.

Наглядные методы и приемы обучения. Использование природы на занятиях организует восприятие и помогает в передаче сходства с предметом. Ребенок способен к аналитико-синтетическому восприятию природы только при условии правильного педагогического руководства. В связи с этим необходимо обеспечить следующую последовательность рассматривания предмета: знакомство с предметом в целом, распознавание его

частей, определение строения, соотношения крупных и мелких частей, установление цвета, рассматривание вновь всего объекта в целом. Применение образца, изготовленного воспитателем. Обучение новым способам изображения требует применения образца, в котором предмет или узор изображен полностью. При развитии самостоятельных действий детей целесообразно показать незаконченный образец или разные его варианты. Рекомендуем выделить главные виды показа и дать их характеристику, рассмотреть, в каких возрастных группах воспитатель наиболее часто прибегает к показу способов изображения и почему. Необходимо проанализировать на примерах прямую зависимость характера действий педагога от задач занятия, охарактеризовать приемы активизации мыслительной деятельности дошкольников.

Для уточнения представлений детей об окружающей действительности и для пояснения средств и способов изображения можно использовать показ картин. Педагог поясняет, как изобразить отдельный предмет, как расположить группу предметов на листе бумаги, какие краски использовать и т. д. Студент должен проанализировать свой опыт применения картин на занятиях.

Словесные методы и приемы – беседа, указания, привлечение литературных образов. Педагог формирует речь детей, их представления и понятия. Включенное в чувственное познание окружающего, слово становится ведущим фактором развития познавательной активности детей. В связи с этим встает вопрос о требованиях к речи воспитателя, о характере вопросов, задаваемых детям разного возраста, об указаниях, касающихся способов действия и последовательности выполнения задания. Беседа в начале занятия имеет целью вызвать в памяти детей ранее воспринятые образы и возбудить интерес к предстоящему рисованию, лепке. Особое значение она имеет при выполнении работ на основе представлений (по предварительным наблюдениям или после знакомства с литературным произведением). Беседа должна быть краткой, но содержательной и эмоциональной. После этого следует показать натуру, картинку, продемонстрировать приемы работы. Чтобы получить полное представление о методе беседы, студент должен посетить занятия своих коллег, сделать соответствующие записи и затем проанализировать их.

Указания и пояснения воспитателя сопровождают демонстрацию натуры, образца, показ способов изображения. Педагог разъясняет учебные задачи, способы и последовательность выполнения задания. В основном указания пояснения сводятся к напоминанию правил рисования, лепки, аппликации. Студент должен привлечь и свои наблюдения, ситуации, которые позволят давать дополнительные указания и разъяснения всей группе детей.

Использование литературных образов. Художественный образ, воплощенный в стихотворении, загадке, рассказе, содержит описание характерного, типичного, что свойственно данному предмету или явлению. Его применение активизирует воображение, вызывает эмоциональный подъем, помогает создать интересный, выразительный рисунок, аппликацию.

Игровые приемы относятся к наглядно-действенным приемам обучения. Необходимость широкого их использования продиктована спецификой дошкольного возраста. Чем меньше ребенок, тем больше места в его обучении должна занимать игра. С помощью игровых приемов воспитатель привлекает внимание детей к поставленной задаче, активизирует работу мышления и воображения. Сюда включают специальные упражнения и элементы игры-драматизации (рисование ленточек для куклы, лепка колобков для бабушки и т. д.). В старших группах целое занятие может быть проведено в форме игры в «фотографов», «архитекторов» и т. д.

Заканчивая изучение темы, следует обосновать зависимость выбора методов и приемов от содержания и задач данного занятия, от возраста детей и уровня их развития, от вида изобразительных материалов, с которыми они работают.

*Світлана Степаненко (Бочечки, Україна),
Ольга Степаненко (Боярка, Україна)*

З ДОСВІДУ РОБОТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

Постановка проблеми. Проголосивши незалежність 1991 року Україна почала формувати новий виток історії, як повноцінна незалежна демократична держава з сильною і здоровою нацією, яка здатна розвивати і оберігати країну. Реалії сьогодення змушують нас громадян по-новому підходити до процесу державотворення. Наявність сусіда-агресора, ведення бойових дій на території України, слабо виражена громадська позиція з національних питань – усе це призводить до того, що все більшої актуальності набуває виховання в молодого покоління почуття патріотизму, відданості загальнодержавній справі зміцнення країни, активної громадянської позиції тощо. Важливу роль в формуванні свідомої патріотичної молоді відіграє школа, яка виступає плацдармом і рушійною силою в реалізації цього завдання.

Важливо, щоб кожен навчальний заклад став для дитини осередком становлення громадянина-патріота України, готового брати на себе відповідальність, самовіддано розбудовувати країну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти єдності української політичної нації та встановленню громадянського миру й злагоди в суспільстві.

Аналіз джерел. Переможна сила будь-якої країни – це патріотизм її народу, тому питання патріотичного виховання в Україні завжди було актуальним, тому багато видатних українських педагогів-теоретиків приділяли значну увагу цим питанням, розробляючи аспекти патріотичного виховання (Х. Алчевська, Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Грушевський, О. Духнович, М. Драгоманов, А. Макаренко, І. Огієнко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський). Ціннісні мотиви формування громадянсько-патріотичної культури молоді аспектно висвітлено у працях О. Безкоровайної, М. Сметанського, Г. Тарасенко, Г. Шевченко, І. Шоробури та ін. Психологічні основи патріотичного виховання досліджували Б. Ананьєв, П. Блонський, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтєв, О. Петровський, П. Якобсон. Серед сучасних дослідників, які працюють над питанням патріотичного виховання та громадянських якостей особистості – І. Бех, П. Вербицька, П. Ігнатенко, А. Погрібний, В. Поплужний, Ю. Руденко, К. Чорна, О. Шестопалюк та ін.

Виклад основного матеріалу. На жаль, за останні соціально небезпечні роки суворої дійсності ці безцінні надбання помітно втратили свою силу, а молоде покоління отримало у спадщину зовсім інші цінності, у яких для такої високої моралі, як патріотизм майже не залишилося місця.

Важливим чинником національно-патріотичного виховання є феномен Майдану – промовистого свідчення жертвовності заради безумовного дотримання прав людини та поваги до людської гідності мети. Зміст виховних заходів має позиціонувати Майдан як форму небаченого дотепер у світовій історії мирного колективного протесту українців у відповідь на порушення базових прав людини і громадянина з боку недемократичного політичного режиму в країні.

Сьогодні – це час нових технологій, нових цінностей, нових стосунків, нових швидкостей. А нові умови потребують нового мислення, нової культури діяльності. Адже зараз вирішального значення для розвитку країни з-поміж інших факторів набуває якість людського потенціалу – виховання «людини нового зразка». Для вирішення цього завдання необхідно запроваджувати компетентнісний підхід у виховному процесі.

Концепція виховної системи школи вибудовується з орієнтацією на модель випускника як громадянина-патріота, який знає історію і культуру своєї країни, духовно і фізично здоровий, творчо мислить, дотримується духовних, правових, загальнолюдських законів, любить свою Батьківщину і народ, здатний саморозвиватися, має соціально активну позицію громадянина, має культуру думки і поваги освіченої людини. Такий системний підхід дозволяє зробити педагогічний процес більш доцільним, керованим і, найголовніше, ефективним. А.С. Макаренко говорив: «Виховувати – значить навчити жити». Навчити жити – значить допомогти дитині виробити свою позицію в житті, світогляд, ставлення до себе, до навколишнього середовища, зрозуміти себе та інших.

Отже, у формуванні та розвитку особистості учнів у школі провідна роль відводиться громадянсько-патріотичному вихованню, яке сприяє становленню соціально значущих цінностей підростаючого покоління.

Патріотичне виховання – процес цілеспрямованого, систематичного, організованого та планомірного впливу на свідомість і поведінку молоді щодо формування почуття любові до Батьківщини через виховання високих громадянських, моральних, психологічних, професійних і фізичних якостей, необхідних для реалізації інтелектуального та творчого потенціалу особистості в інтересах всебічного розвитку суспільства, забезпечення безумовної готовності до захисту Вітчизни.

Нормативну базу щодо патріотичного виховання учнівської молоді складають:

Програма патріотичного виховання учнівської та студентської молоді в навчальних закладах України

«Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів»

Постанова Верховної Ради України від 21 травня 2013 року № 299-VII «Про відзначення 70-річчя звільнення України Червоною Армією від фашистських загарбників»;

Указ Президента України від 19 жовтня 2012 № 604 «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років»;

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, схвалена Указом Президента України від 25 червня 2013 року № 344;

Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді, схвалена Указом Президента України від 25 жовтня 2002 року № 948 (зі змінами);

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 травня 2013 року № 360 «Про затвердження плану заходів на 2013-2015 роки з підготовки і відзначення 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років»;

Концепція національно-патріотичного виховання молоді, затверджена наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27 жовтня 2009 року № 3754/981/538/49 (зі змінами).

Метою патріотичного виховання є становлення громадянина-патріота України, готового самовіддано розбудувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, забезпечувати її національну безпеку, знати свої права і обов'язки, цивілізовано відстоювати їх, сприяти єднанню українського народу, громадянському миру і злагоді в суспільстві.

Саме тому зусилля педагогів нашої школи спрямовані на утвердження патріотизму, посилення моральної складової в загальній системі формування у молоді національної гідності, готовності до виконання

громадянських та конституційних обов'язків, особистісних рис громадянина української держави, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, набуття соціального досвіду, фізичної досконалості, художньо-естетичної, інтелектуальної, правової, трудової, екологічної культури, розвиток психологічних і професійних якостей.

Мети патріотичного виховання можна досягти шляхом реалізації таких виховних завдань:

утвердження в почуттях особистості патріотичних цінностей, поваги до культурного та історичного минулого України;

виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;

підвищення престижу військової служби як виду державної служби, культивування ставлення до солдата як до державного службовця;

визнання й забезпечення в реальному житті прав дитини як найвищої цінності держави і суспільства;

усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;

формування етнічної та національної самосвідомості, любові до рідної землі, держави, родини, народу; визнання духовної єдності населення усіх регіонів України, спільності культурної спадщини та майбутнього;

формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;

формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови як духовного коду нації.

Реалізація вказаних цілей має здійснюватись систематично на всіх освітніх рівнях, як у стінах школи так і поза її межами. Гуртки, змагання, естафети, бесіди, благодійні акції, участь в зустрічах з фронтовиками, військовими, учасниками бойових дій – це лише маленький перелік можливих форм роботи з учнівською молоддю для формування свідомого громадянина і патріота.

В такий надзвичайно складний період суспільство і час ставить перед сучасною школою завдання виховати громадян, які здатні побудувати громадське суспільство, в основу якого були б закладені демократія, толерантність та повага до прав людини.

Мотивуючись основними нормативно-правовими документами навчальний заклад Бочечківський НВК щорічно розробляє план виховних заходів, зокрема, національно-патріотичного спрямування.

Сьогодні відроджується козацька слава, дух лицарства у генах нашого народу. Усі ми є нащадками славних українських козаків. І тому ми розширюємо знання учнів про козаків, виховувати в дітей любов до рідного краю, бажання бути гідними синами України, прагнути стати сильними, здоровими, розумними, домагатися створення дружнього колективу.

І як приклад цього, є посвята в козачата учнів молодших класів.

З метою формування в учнів національної ідентичності на прикладах мужності і звитяги у школі створена виставка «Україна – єдина країна». Також стало традицією проведення шкільних ярмарків. Зібрані кошти передаються дітям, учням школи, батьки яких є бійцями української армії, учасниками АТО.

Вихованню патріотичних почуттів учнівської молоді сприяє їхня участь у конкурсах міжнародного та всеукраїнського рівнів, як-от: Міжнародному конкурсі з української мови імені Петра Яцика; Міжнародному мовно-літературному конкурсі учнівської та студентської молоді імені Тараса Шевченка; Всеукраїнському конкурсі шкільних літературних творів та творів образотворчого мистецтва з теми "Безсмертний подвиг українського народу".

Інтеграція зусиль школи та сім'ї – важливе завдання сьогодення. З метою формування почуття патріотизму, виховання громадянських якостей в юного покоління для представників батьківської громадськості систематично проводяться такі навчальні тренінги як "Роль батьків у професійному самовизначенні дитини", "Конфлікти у родині та способи їх вирішення", "Урахування вікових та індивідуальних особливостей дитини в сімейному вихованні".

Юні патріоти України серцем і душею з тими, хто нині боронить нашу свободу на сході України. У навчальному закладі регулярно проводяться благодійні акції на підтримку воїнів АТО. Наприклад, під час акції «Разом ми перемаємо» наші учні взяли активну участь, зв'язавши 15 пар шкарпеток та 5 пар рукавичок, які були передані воїнам АТО.

Приймають активну участь школярі у районному проекті «Патріотичний марафон» арт-проекті-конкурсі інсценізованої патріотичної пісні «Пам'ять серця». Юні пошуковці школи беруть участь у краєзнавчій конференції – захисті проектів «Конотопщина: від минулого до сьогодення». Учениця 10 класу Сушицька Аліна презентувала проект «Ми – українці!» про нашого земляка, учасника АТО, Яценка Романа Григоровича. Доброю традицією у нашій школі стало відзначення Дня українського козацтва. Напередодні свята Покрови Пресвятої Богородиці у закладі проводиться військово-патріотичне змагання «Козацькі забави».

На нашу думку, однією з важливих форм роботи з учнями на козацько-лицарську тематику є дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» (Джура).

Щорічно учні школи беруть участь у II турі Всеукраїнського фізкультурно-патріотичного фестивалю «Козацький гарт». Учні змагаються у традиційних для українського козацтва дисциплінах: «човниковий біг», стрибки з довжину з місця, стрибки через скакалку, перетягування канату, естафета та конкурс знавців історії українського козацтва

На виконання наказу «Про впровадження районного проекту «Патріотичний марафон» був здійснений велопробіг до Козацького НВК, у ході якого були покладені квіти до Меморіалу слави в центрі села. Активну участь учні 10 класу взяли у флеш-мобі «Я – європеєць».

Ми прагнемо, щоб у закладі панував національний дух, виховувалось нове покоління українських громадян, учимо бережливому, шанобливому ставленню до державної символіки, національних традицій.

Тому в усіх класах є обов'язковими виховні години, на яких вивчаються символи, обереги України, основні закони нашої держави. Ось їх тематика: «Свою Україну любіть», «Символи моєї держави», «Конституція України – основний закон держави», «Моя Україна – червона калина», «Політична культура молодої людини», «Прапор, герб – ознаки держави», «Я – громадянин України».

Шляхами реалізації національно-патріотичного виховання у позакласній роботі є насамперед тематичні місячники військово-патріотичного виховання (щорічно проходять у грудні, травні), декада правових знань.

З метою гідного вшанування загиблих від геноциду, учиненого тоталітарним сталінським режимом, у навчальному закладі кожного року в листопаді місяці проходять Уроки пам'яті, загальнонаціональна хвилини мовчання та акція «Запали свічку».

Одним з аспектів патріотичного виховання є прищеплення учням гордості за свою Батьківщину, любові до рідного краю, його традицій. Реалізація даного аспекту відбувається через проведення різноманітних подорожей та екскурсій.

Активну участь навчальний заклад бере в районному проєкті «Перемога- 2015 від Я до Ми», акції «Допоможи воїну АТО», що включала в себе збір макулатури (на суму).

Без розвитку людської гідності, громадянськості, патріотизму, чесності, толерантності, працьовитості не може бути ні вільної особистості, ні добробуту українського народу, ні правової держави, ні рівноправної інтеграції до європейського співтовариства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. А. Загородня Сучасне розуміння патріотичного виховання молоді // Теорія та методика управління освітою. – 2013. – №10.
2. Лозова В. І., Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання: Навчальний посібник / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – [2-е вид., випр. і доп.]. – Харків : «ОВС», 2002. – 400 с.
3. Мойсеюк Н. Е. Педагогіка. Навчальний посібник. – [3-е видання, доп.]. – К. : ВАТ «КДНК», 2001. – 608 с.
4. Освіта: Україна ХХІ століття / Державна національна програма / Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. N 896 (896-93-п).
5. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство оборони України, Міністерство культури і туризму України, Міністерство освіти і науки України / Наказ 27.10.2009 N3754/981/538/49.

*Сафія Ходжаєва, Мавжуда Нигматова
(Бухара, Узбекистан)*

ЎСПИРИНЛАРНИНГ ЎЗ-ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШИ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

Таълим-тарбия жараёнида ўспиринларни ўзгарувчан ҳаётини вазиятлар, жумладан, бозор иқтисодиёти шароитларида фаолият кўрсатишга тайёрлаш педагогиканинг муҳим масалаларидан биридир. Таълим–тарбия жараёнида ўспиринларни ижтимоий ҳаётга тайёрлаш жуда муҳимдир. Бу эса уларда эркинлик, мустақиллик фикрлаш, ўз-ўзини тарбиялашни таркиб топтириш орқали амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов «Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» асаридасида таълим–тарбия жараёнида қайта қуришда мустақил фикрловчи, эркин, озод шахсни тарбиялаш энг муҳим вазифа эканлигини таъкидлаб, шундай деган эди: «Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир». Кўриниб турибдики, ўспиринларда мустақил фикр ва ижтимоийликни тарбиялаш таълим-тарбиянинг муҳим масалаларидан биридир.

Мустақиллик шароитида инсон омилига алоҳида эътибор берилмоқда. Ўспиринни ижтимоий ҳаётга тайёрлаш учун унга мазкур жамиятда ўрнатилган ахлоқий меъёрларни сингдириш лозим. Мустақил, эркин, озод бўлиш натижасида ўспирин ўзининг ҳатти-ҳаракати, хулқ-атворини ўзи тартибга солиш кўникмасини эгаллайди. Бундай мустақиллик ва ўз-ўзини тартибга солиш нафақат шахсий турмуш ва ижтимоий ҳаётда, балки жамият ва халқ манфаати йўлида фаоллик кўрсатиш, ҳуқуқий меъёрларга риоя қилиш имкониятларини таъминлайди.

Шахсининг фаолланувчан илмий-техникавий тараққиёт, ахборот оқимининг ошиши, жамият тараққиётининг тезлашуви ҳам тақозо қилмоқда. Бугунги кунда жамиятдаги турли оқимлар жумладан, терроризм, ахборот хужумлари, нарко бизнес, спид хавфининг кучайиши ҳам ўспиринларни хушёрлик ва ўз-ўзини тарбиялашга даъват этишни талаб қилмоқда.

Ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялаши масаласи уларнинг келажакдаги шахсий ҳамда ижтимоий фаолиятлари учун зарур бўлган ахлоқий сифатлар, маънавий, сиёсий-ҳуқуқий, илмий дунёқарашни шакллантириш, уларнинг саломатликларини мустаҳкамлаш учун зарурдир. Таълим-тарбия ҳамда бу жараёнда ўспириннинг ўз-ўзини тарбиялаши учун педагогик восита - ахлоқий меъёрлар ва шахсий сифатлардир. Улар ёрдамида ўспиринларнинг шахсияти тарбияланади. Бунда ўспириннинг хиссий олами, продавий сифатлари, бардошлари, ўз хис-туйғуларини бошқара олишлари ва билим ҳамда тажрибаларини мақсадли йўналтира олишларини тарбиялаш уларнинг келажакдаги ҳаётлари учун ниҳоятда муҳимдир. Таълим-тарбия жараёнида педагогик-психологик хусусиятлар билан бир қаторда, ўспириннинг психофизиологик хусусиятлари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бу ўспиринларнинг руҳий олами, жисмоний ўзига хослиги, билиш имкониятлари, хотиралари, иродалари, диққатлари, фикрлаш даражалари ва саломатликларида ўз ифодасини топади. Ўспириннинг мижози, уларнинг муайян ҳаётий вазиятларга мослаша олиши, жисми ва руҳиятига таъсир қилиши, буларни ўзгартира олиши алоҳида аҳамиятга эга. Ўспиринларнинг мижозларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг ўз камчиликларини тузатишга ундай олиши ниҳоятда зарурдир. Ўз-ўзини тарбиялашда ўспирин ўзининг сифатларини қандай йўللар билан такомиллаштириши учун, аввал ўзининг руҳий, биологик, психофизиологик имкониятларини билиши лозим.

Ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялаш жараёнини ташкил қилишда қуйидагилар муҳим аҳамиятга эга.

1. Ўқитувчининг педагогик маҳорати. Ўқитувчи педагогик назарияларга таянган ҳолда инсон ўз-ўзини тарбиялай олишининг илмий - методик, ташкилий - педагогик, психофизиологик асосларини билиши зарур. Шу билан бир қаторда, у мазкур соҳадаги билимларини ўзида синаб кўриши, сўнг тажрибани ўспирин билан давом эттириши лозим. Ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялашида муваффақиятли натижани таъминлаш учун жуда катта педагогик куч-ғайрат сарфланади. Бунинг учун ўқитувчи ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялашига йўналтирилган педагогик жараёнда турли воситалар ва усуллардан фойдаланиши талаб этилади. Бу жараёнда ҳар бир педагогик тадбир, гарчанд у синовдан ўтган бўлсада, турлича натижалар бериши мумкин. Чунки, ўспиринлар ўзига турли хос характер-хусусиятларга эгадирлар. Шунга кўра ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялашига йўналтирилган педагогик жараёни ташкил этишда гуруҳдаги ўспиринларнинг ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда янгидан-янги усул ва методлардан фойдаланиш лозим. Демак, ҳар қандай ўқитувчининг ўзида истак бўлса, ўзини шахс ва касб соҳиби сифатида ҳурмат қилса, тарбия ва ўз-ўзини тарбиялашнинг назарий ва амалий асосларини эгаллаши мумкин.

2. Ўспиринлар яшаётган ва ўқиётган оила ва мактаб муҳити.

Ўспириннинг ўз-ўзини тарбиялашида ижтимоий муҳит, жамият ҳаёти алоҳида аҳамият касб этади. Ўспириннинг дунёқарашни жамиятдаги ижтимоий - сиёсий, иқтисодий - мафкуравий муносабатлар асосида юзага келадиган ахлоқий, ҳуқуқий, миллий ва умуминсоний кадриятлар ҳамда диний эътиқодлар таъсирида ўзгаради. Бироқ тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг унда яшаётган кишиларга таъсири маълум педагогик воситалар ёрдамида тартибга солинади. Кўриниб турибдики, тарбия ва унинг ҳосиласи бўлган ўз-ўзини тарбия жамият эҳтиёжидан келиб чиқадиган ижтимоий-педагогик заруратдир. Ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялаши жараёнини ижтимоий талаблардан келиб чиққан ҳолда миллий ғоя, ахлоқий қарашлар, ижтимоий-руҳий ўзига хосликлар, ҳуқуқий меъёрлар, диний эътиқот, ижтимоий фаолликни таркиб топтириш асосида ташкил этиш талаб этилади. Ўспиринларни ўз-ўзини тарбиялашга ўргатиш жараёнининг мақсади, мазмуни, шакл, усул ва методлари худди мана шу талабларни ҳосибга олган ҳолда танланади. Ўспиринларни ўз-ўзини тарбиялашга ўргатиш жараёни айни замонда уларнинг миллий ўзликларини англашларига ҳам хизмат қилиши керак. Бу жараёнда амалга оширилаётган муҳим педагогик вазифалардан бири ўспиринларни бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида фаолият кўрсатишга тайёрлашдан иборат. Бунинг учун уларнинг иқтисодий билимдонлигини ривожлантириш, муайян соҳада амалий фаолият кўрсатишга тайёрлаш, турли сиёсий, иқтисодий, ҳаётий вазиятларда тўғри қарорлар қабул қилиш кўникмасини шакллантириш муҳимдир. Шунингдек, ўспиринларни ўз-ўзини тарбиялашга ўргатиш жараёнининг мазмуни, шакли, усул ва методлари уларда мустақил, ижодий, танқидий фикрлаш, топқирлик ва тежамкорлик, табиат неъматлари, захиралари, маънавий кадриятлар ва атроф-муҳитни асрашга тайёрлашга хизмат қилиши лозим.

3. Ўспириннинг ўз-ўзини тарбиялашга бўлган ички эҳтиёжлари. Ўспиринлар таълим жараёнида ўзларининг «мен»ларини фаол тарзда ўзгартирувчи субъектлар сифатида намоён бўладилар. Ўспиринларнинг ўз атрофдагилар, синфдошлари ва ўқитувчилар билан ўзаро мулоқотлари давомида уларда янги эҳтиёжлар пайдо бўлади. Улар ўз ҳаракатлари орқали бу эҳтиёжларни кондиришга интиладилар. Ўспиринлар ўқув фаолиятига киришиш асносида янги шахсий сифатларни эгаллашга эҳтиёж сезадилар. Жумладан, масъулиятлилик, қатъийлик, фаоллик, мустақиллик каби. Ўз навбатида бу сифатлар уларнинг ўқув-билув фаолиятларида намоён бўла бошлайди. Ўспиринлар томонидан эгалланган сифатлар ижтимоий тажрибаларига сингиб, уларнинг шахсий сифатларини бойитади. Ўспиринларнинг эҳтиёжлари уларни фаол изланишларга ундайди. Бу ҳолатга ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялашлари нуктаи-назаридан ёндашадиган бўлсак, улар ўзларининг фаолиятларини амалга ошириш учун етишмайдиган сифатларни эгаллашга эҳтиёж сезадилар. Натижада уларда «Мен хоҳлайман, уни эгаллаш учун ҳаракат қиламан, мен бу йўлда учрайдиган зиддиятларни енга оламан тарзидаги хоҳиш ва унга интилиш пайдо бўлади. Шу тариқа ўспирин шахсининг таракқиёти ва ўз-ўзини тарбиялаш имконияти вужудга келади.

Инсонда ҳар доим моддийвамаънавийэҳтиёжлармавжуддир. Мазкур тизимда маънавийэҳтиёжлар устивор бўлиб, у шахснинг атрофдагилар, жамият ҳаётига бўлган муносабатида ифодаланади. Мен атрофдагилар, жамият аъзоларига керакли инсон бўлишим лозим, деган фикр ҳар бир инсонни маънавий етуклик сари ундайди. Кўриниб турибдики, ўспиринларнинг ўз-ўзинитарбиялашларинингмоҳиятиижтимоий, миллий, инсонпарвар ҳамда демократик моҳият касб этиши керак. Ҳар бир ўспирин ўз моҳиятини тушунган ҳолда ўзини янгидан кашф этса, келажакда жамиятда муносиб ўрин топа олади.

Ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялашлари бир бутун, яхлит таълим-тарбия жараёнининг таркибий қисмидир. В.А.Сухомлинскийнинг таъбири билан айтганда, агар ўспириннинг ўзи хоҳламаса, уни ҳеч қандай тарбия воситасида тарбиялаш мумкин эмас. Ўз-ўзини тарбиялаш ўспирин фаолиятининг муайян босқичида ўспирин ҳамда ўқитувчи ҳамкорлигида амалга оширилади. Бунда ўқитувчининг ўспиринларни қўллаб-қувватлаши муҳим аҳамиятга эга. Ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялашлари натижасида уларда ижобий сифатлар барқарорлашади. Ривоят қилишларича, Кубравия тариқатининг асосчиси буюк мутассуф олим Нажмиддий Куброга шогирд бўлиш истагида бой ва ўзига тўқ оиланинг боласи келибди. Кубро унга хонақони супириб, сидириш, нопок жойларни тозалаш ишларини буюрибди. Боланинг онаси табиблик билан шуғулланар экан. У ўғлига ачиниб, устознинг олдига одам юбориб, “Айтинг бу ишларни қилиш учун хизматкор керак бўлса, мен юборай, менинг ўғлимни қийнамасинлар”, - дебди. Шунда Кубро: “У кишига бориб айтинг ўзлари табиб эканлар, ўғиллари касал бўлса, тузалиши учун дорини ўзи ичиши керакми, ёки унинг учун хизматкор ичиши керакми?”, - дебди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». – Тошкент, 1997.
2. Мавлонова Р.А., Тўраев О.Т., Ҳоликбердиев К.М. Педагогика. – Т., «Ўқитувчи», 2008.
3. Н.Н.Азизходжаева. Педагогик технологиялар. – Т., 2007.
4. Педагогик технологиялар Муаллифлар гуруҳи. – Т.:ОЎМКХТРМ, 2008. – 300 бет.

*Сафия Ходжаева, Мавжуда Нигматова
(Бухара, Ўзбекистан)*

ШАХСНИНГ ЎЗ-ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШИ БОРАСИДАГИ АЖДОДЛАРИМИЗ ҚАРАШЛАРИ

Ўзбекитон Республикасининг мустақилликка эришиши биланўспиринлар онгига миллий кадриятларни сингдириш учун кенг имкониятлар очилмоқда. Буни Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг куйидаги фикрлари яққол тасдиқлайди: «Келажак бугундан бошланади. Ҳозир тарбия масаласига эътибор қилинмаса, келажак бой берилади. Тарбиядан ҳеч нарсани аямаймиз! Маънавий ва ахлоқий покланиш, имон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат ва шу каби чинакам инсоний фазилатлар ўз-ўзидан келмайди. Ҳаммасининг замирида тарбия ётади».

Сўнги йиллардаги тажрибалар шуни кўрсатадики, фарзандларимизда хушмуомалалик, инсоф ва иймон ҳамда ўз-ўзини тарбиялашда диний кадриятлар муҳим восита ҳисобланади.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто” аждодларимизнинг кўп йиллик тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти ва кадриятларини ўрганишда катта аҳамиятга эга. «Авесто»да иймон, эътиқодда собитлик, илм ўрганиш, касб-кор эгаллаш, ёшларни адолат, маърифат, инсоф, дўстлик, ватанпарварлик, она сайёрани эъзозлашга ҳидоят этишга даъват бош масала ҳисобланади. Маълумки, инсоннинг маънавий етуклиги дўстга садоқат, кечиримли бўла билиш, ёмонликка яхшилик билан жавоб бера олиш каби олижаноб хислатлар билан белгиланади. «Авесто»нинг турли қисмларида ана шундай фазилатларни тарғиб этадиган кўплаб саҳифалар учрайди. «Ўзгаларни яхшиликка йўллай олган одамларнигина яхши одам дейиш мумкин». «Доно ўз ақлу фаросати билан нодон қалбини ёритмоғи лозим», «Доно ўзгаларни ўз билимидан баҳраманд этмоғи зарур», «Одамларга яхшилик қилмоқ дунёдаги энг мўътабар одатдир», «Ўз нафсини енгиб жиловлаб олмаган киши ҳеч нарса устидан ғолиб чиқа олмайди». Тарихий обида ҳисобланган “Авесто”да таълим-тарбиянинг айрим жиҳатлари ҳақида қизиқарли талқинлар мавжуд бўлиб, хусусан ёшларнинг жамият олдидидаги бурчлари, маъсулиятларини ҳис этишлари, поклик, адолат ва ҳамжиҳатликка зарурат ҳақидаги ғоялар бугунги кун учун ҳам қимматлидир.

Бугунги кунда ўспиринларни аждодларимизнинг маънавий меросидан хабардор қилиш учун қулай педагогик шарт-шароитлар мавжуд. Бу соҳада ислом динида илгари сурилган ҳаётбахш ғоялардан фойдаланиш алоҳида аҳамиятга эга.

Маълумки, турли экстремистик оқимлар ўз манфаатлари йўлида диний эътиқод ва кадриятлардан қурол сифатида фойдаланмоқдалар. Ваҳоланки, ҳақиқий диний таълимот ёшларни вайронкорликка эмас, ишонч, эътиқодга чорлайди, уларни поклаб, маънавий жиҳатдан юксалтиради. Шу билан бир қаторда, ёшларни ҳаёт синовларидан муваффақиятли ўтиш, иродали бўлиш сари ундайди. Иродалилик эса ўз-ўзини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Дин инсонни доимо ўз ҳаёт тарзи, маънавий олами, умуман, ўзига танқидий қарашга

даъват этиб, ўз-ўзини тарбиялаш қуроли бўлиб келган. Ўзи ва ўзгаларнинг ҳатти-ҳаракатларига инсоф, диёнат, ҳалоллик, поклик, инсонийлик, эркинлик, ҳурфикрликлик нуқтаи-назаридан ёндашган ҳолда баҳолашга ундайди. Бу жиҳатдан дин кишиларнинг руҳий, ахлоқий, маънавий покланиш воситаси, ўз-ўзини тарбиялаш қуроли сифатида хизмат қилган.

Диний кадрятлардан ёшларни ўз-ўзини тарбиялаш воситаси сифатида фойдаланиш учун уларни танлаш, таснифлаш ва бир тизимга келтириш талаб этилади.

Жаҳон илм-фани тараққиётига катта ҳисса қўшган, буюк мутафаккирлар Ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Абул Қосим аз-Замахшарий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Саъдий Шерозий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Хусайн Воиз Кошифий ва бошқалар ёшларнинг ўз-ўзини тарбиялаши учун муҳим аҳамиятга эга бўлган қимматли педагогик мерос қолдирганлар.

Жумладан, А.Н.Фаробий «Инсоний вужуддан мақсад – энг олий бахт-саодатга эришувдир: Аввало, у бахт-саодатнинг нима ва нималардан иборат эканлигини билиши, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди билан мажтун бўлиши керак. Кейин бу бахт-саодатга олиб борадиган иш-амал ва воситаларнинг нималардан иборатлигини билиб олиши зарур. Сўнгра эса, бахт-саодатга эриштирадиган ишларни шахсан бажаришга керишмоғи лозим бўлади»-деб таъкидлайди.

Мутафаккирнинг фикрларини ўрганиш натижасида ҳар бир ўспиринда ўзини англаш, ўз-ўзини тарбиялашга интилиш ҳосил бўлади.

Фаробий инсон ўзининг фаол ақл-идроки, қобилияти, истеъдоди, тафаккури ёрдами билан табиат, борлиқни, ижтимоий ҳодиса ва жараёнлар моҳияти ва маъносини билади. Бунинг натижасида у бахтга эришади. Аммо, қимки ўзини ўз даражасидан юқори қўйса ундай киши учун камолот йўли тўсилади, деган фикрларни илгари суради.

«Ақлли деб шундай кишига айтаманки -деб ёзади Фаробий, унда ўткир зехн-идрок бўлиши билан бирга фазилати ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг бутун қобилияти ва идрокини яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга ва тортишга қаратган бўлмоғи лозим. Шундай одамнигина ақлли ва тўғри фикр юритувчи деб аташ мумкин».Кўрииб турибдики, Фаробий таълимотидан ҳам ўспиринларни ўз-ўзини тарбиялашга ўргатишда кенг фойдаланиш мумкин.

Абу Райхон Беруний инсон ўз ахлоқий кифоаси ва турмуш тарзини ўзгартиришга қодирлигини уқтириб, агар у ҳирслардан устун тура олса ўзидаги бор нуқсонларни йўқотиб, уларни яхши сифатларга айлантириши мумкинлиги тўғрисидаги ғояни илгари суради. Беруний асарларида кишиларнинг ўз билимлари, қобилиятлари ва ахлоқий ҳислатларига мувофиқ бўлмаган юксак мавқени эгаллашга интилишларини қаттиқ қоралайди. Бундай фикрлар ўспиринларни ўз-ўзига тўғри баҳо беришлари ва тарбиялашларига имкон беради.

Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» асарида, инсон жисми, унинг асаб тизими тузилиши билан боғлиқ руҳий жараёнлар ҳақида батафсил маълумотлар берган. У ўзининг «Донишнома» асарида мавжуд илмларни икки: амалий ва назарий илмларга ажратади. Амалий илмларни ўз навбатида уч турга бўлади:

- 1) мамлакатни идора қилиш;
- 2) ўз уйини идора қилиш;
- 3) ўз-ўзини идора қилиш.

Кўрииб турибдики ибн Сино амалий илмлар сифатида инсоннинг ҳатти-ҳаракатини ташкил этишга асос бўладиган илмларни тушунган. Кишилиқ жамияти, муайян бир мамлакат ва халқни идора қилиш, ўзи яшаб турган уй ҳўжалигини бошқариш, оилавий муносабатларни тартибга солиш, шахснинг ўз-ўзига муносабатини ифодаловчи амалий билимлар мутафаккирнинг таъбирича маънавият, одоб-ахлоқ ҳақидаги билимлардир. Унинг фикрича, объектив зарурият шахснинг билим эгаллашга бўлган эҳтиёжини вужудга келтиради. Инсон ўз эҳтиёжларини қондириш, вужудга келган муаммоларни ҳал этишда ақл-идроки, иродаси, билимларига таянади. Шахснинг билимлари, истеъдоди, амалий тажрибаси асосида шаклланган маънавият унинг фаолиятини такомиллаштиради.

Ибн Сино инсонлар ҳамиша ўзини ёмон нуқсонлардан онгли равишда тийиб юриши керак деб таъкидлайди ва бундай салбий иллатларни алоҳида кўрсатиб ўтади: очкўзлик, зулмкорлик, алдов, рашк, ўч олиш, туҳмат қилиш кабилар. Мазкур таълимот ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялашида муҳим педагогик аҳамиятга эга.

Улуғ мутафаккир ва шоир Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний», «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида етук, баркамол инсон одоби, маънавияти, маданияти, атрофдагиларга бўлган муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли фикрлари айтилган. А.Навоий ахлоқ меъёрлари бола тафаккури ва тарбиясининг асоси деган фикрни илгари суради. Ҳар бир шахсда болалик йилларидан бошлаб ҳаётга ўз инсоний бурчи нуқтаи-назаридан ёндашиш қўникмаси шаклланиши лозим. Шунинг учун, А.Навоий саховат ва ҳимматни юксак фазилат деб ҳисоблайди, яхшилиқ сари ва муҳтож кишига фойдали бўлишга интилиш ҳар бир тарбияланган шахсга хосдир. Шундай фазилатга эга бўлмаган кишиларни дурсиз чиғаноқ, кўклам фасли ёмғир келтирмайдиган булутга ўхшатади. А.Навоий асарларида илгари сурилган ёмон хулқли болаларни тарбиялаш ғояси ўспиринларни ўз-ўзини тарбиялашга ўргатишда муҳим аҳамиятга эга.

Кўриниб турибдики, аждодларимиз болаларга ёшлиқдан бошлаб ўз-ўзини тарбиялаш кўникмасини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратганлар. Уларнинг фозил шахс, комил инсон, ахлоқ-одоб ҳақидаги ғоялари ўспиринларни ўз-ўзини тарбиялашга ўргатишда дастурул амал бўла олади.

Музкур меросдан фойдаланишда улар куйидагиларга амал қилишлари керак:

1. Аждодларимизнинг маънавий-ахлоқий таълим-тарбияга оид тарихий тажрибаларини пухта ўзлаштириш;
2. Юқори даражадаги педагогик маҳоратга эга бўлишлари;
3. Ўспиринлар билан изчил мулоқотга кириша олишлари;
4. Ўқитувчиларнинг ўзлари юксак маданият эгаси бўлишлари;
5. Ўспиринларнинг ўз-ўзини тарбиялашлари учун қулай бўлган педагогик шаклау сулларни танлаиб олишлари.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 53 б.
2. Каримов И. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 5, 53 б.
3. Абу Наср Фаробий Фозил одамлар шахри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 182, 186 б.
4. Абу Райҳон Беруний. Рухият ва таълим тарбия ҳақида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 54 б.
5. Абу Али ибн Сино. Зийнат. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 64 б.
6. Бобоев Х. З. Ғафуров, Ўзбекистон сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти. – Т.: Янги авлод, 2001. – 200 б.
7. Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). К. 1.-Нашрга тайёрловчи М. М. Хайруллаев. – Т.: А. Қодирий номидаги нашриёти, 1995. – 104 б.

*Дилобархон Холиқова (Фергана, Ўзбекистон),
Наргиза Ортиқова (Коканд, Ўзбекистон)*

Ёшларда ахборот истеъмоли маданиятини шакллантиришда оиланинг ўрни

Бугунги кунда кенг қўлланилаётган ахборот истеъмоли маданияти тушунчаси интернет, оммавий ахборот ва бошқа телекоммуникация воситаларидан унумли ва оқилона фойдаланиш тизимини ўз ичига олади. Бу эса шахсда соғлом руҳиятнинг вужудга келиши билан боғлиқ. Маълумки, соғлом руҳиятга эга ёшлар оилада шаклланади. Чунки фарзанд оила даврасидагина бошланғич ҳаёт дарсини олади. Тез ўзгариб, ривожланиб бораётган шиддатли ахборот асрида болаларнинг информацион таҳдидлар, хуружлар остида қолаётгани сир эмас. Оилада фарзандларни кун тартибига риоя этиши, ҳар бир фодаланилган техник воситаларнинг меъёр даражасини белгилаш кўникмаси. Қатъий тартиби шаклланиши зарур. Бугун деярли ҳеч бир хонадонни, ўқув даргоҳи, корхона-ю, ишлаб чиқариш масканини компьютер, телевизор, планшет, мультимедия воситалари ва телефонларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу эса ёшларимизда ахборот истеъмоли маданиятини шакллантириш ва изчил ҳаёт тарзига айлантиришни талаб этади. Акс ҳолда фарзандларнинг физиологик жисмоний ҳамда маънавий оламига путур етиши, уларда техника таъсирида кўплаб касалликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Кўпинча болаларнинг компьютер ўйинларига берилиб, узоқ вақт бошларини эгиб ўтиришлари натижасида умуртқа поғонасининг қийшайиши – скалеоз касаллиги вужудга келади. Бу эса ўз навбатида мияда қон айланишининг бузулишига сабаб бўлади ва асаб тизимининг зўриқишига олиб келади. Техник воситалар билан кўп мулоқот қиладиган болалар тез асабийлашадиган, ота-оналарига гап қайтирадиган, тенгдошлари билан мулоқотга кириша олмайдиган, жиззаки бўлиб қолишади. Бундай болаларда оёқ қўлларининг беихтиёр ҳаракатлари, кўзларининг пирпираши кузатилади. Бошларининг каттиқ оғришидан азият чекадилар. Бу эса уларда қон босимининг ошиб боришига олиб келади.

Бундай болаларда вақтни ҳис қилиш, унга амал қилиш кўникмаси бўлмайди, фазовий вақт тушунчаси шаклланимайди. Натижада ҳаракатсизлик, иштаҳанинг йўқлиги тўғри ва ўз вақтида овқатмаслиги сабаб ошқозон ичак касалликлари, қон айланишининг бузилиши, камқонлик, миясининг етарли кислород билан таъминланмасликка олиб келади. Жангари ўйинларнинг таъсирида жиззаки, агрессив ҳолатларга тушган болаларда руҳий ҳасталиклар, қон тўкишга мойиллик кучаяди, лоқайдлик, беписандлик, ўзини, ўз манфаатини ҳаммадан устун қўйиш, худбинлик, кибр, махмадоналик, хуллас, эгоцентризм белгилари учрайди. “Одноклассники”, “Твитер” каби ижтимоий сайтларни ишқибозлари эса аксарият ахлоқсизлик фалсафасида улғаяди. “Гаймер” ёки “Гугул” болалари аксарият узоқни кўра олмайдиган бўлиб қолишади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, болалар тарбиясига оила масъул, ота-оналар жавобгар. Улар фарзандларининг қанча вақти телевизор, компьютеролдида ўтаётганини, телефондан қандай фойдаланилаётганликларининг назорат қилиб боришлари шарт. Акс ҳолда фақат ўз манфаатини кўзлайдиган, меҳрсиз, ота-онани фақат таъминотчи, хизматчи деб биладиган, оқибатсиз фарзандларни тарбиялаб қўйиши мумкин.

Ўзбек халқининг буюк кадрятлар тизимида бундай шахсларни худбинлар – “Элга қайишмайдиған, эл бўлмаған”, “Эл олдида юзи шувут” деб қораланиб келинган. “Эл ғамига яраған”, “элнинг ичида”, “яхшиси-ю, ёмони кўз олдимизда” деб халққа, одамларга беминнат хизмат қилувчи инсонлар улуғланган. Бундай тарбия асоси, ўзбек халқи тажрибасида, ватанпарварлик, юртга даҳлдорлик туйғуларини, меҳнатга эътиқодий қарашларни шакллантириб келган.

Оила кадрятлар хазинаси, халқимизнинг энг гўзал анъаналарини бир авлоддан иккинчи авлодга етказиб берувчи кўприк. Фарзанд тарбиясида замонавий технологиядан самарали фойдаланиб, қўйдагиларга эътибор бериш зарур:

➤ болаларнинг телевизор, компьютер, телефондан қандай **фойдаланаётганликларини** назорат қилиб бориш;

➤ фарзандларга ахборот таҳдидлари, оммавий маданият зарарларини тушунтириш;

➤ болаларни жисмоний меҳнат ҳамда спорт билан ошно этиш;

➤ уларда соғлом турмуш тарзини шакллантириш;

➤ оқилона турмуш тарзига риоя этган ҳолда, оммавий хашарларда фарзандлар билан бирга иштирок этиш, меҳнат қилишга ўргатиш;

➤ оилада китобхонлик анъанасини вужудга келтириш;

➤ фарзандлар билан қавм-қариндошларни, улуғларни, беморларни ҳолидан хабар олиш;

➤ уларга шахсий намуна кўрсатиш ва бошқалар.

Зеро, юртбошимизнинг қуйдаги фикрлари ҳам шахснинг шаклланишида оиланинг ўрнини юксак даражада эканлигини белгилайди: “Қачон оила бахтли бўлади? Аёл бахли бўлса! Аёл қачон бахтли бўлади? Авваломбор, унинг болалари, оила аъзолари, турмуш ўртоғи соғ омон бўлса!”

Кўринадики, эртанги куннинг истиқболини белгиловчи фарзандлар техника воситаларига кўр-кўронатобелик билан эмас, боболар ўгити, оталар ибрати, оналар меҳри орқали тарбияланишлар зарур.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» // Барқамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1997. – 31 б.

2. Нишонова З.Т. “Мустақил ижодий фикрлаш”. – Тошкент: Фан, 2003.

3. Каримов В.М., Суннатова Р.И., Тожибоева Р.Н. “Мустақил фикрлаш”. – Тошкент: Шарқ, 2000.

4. Ишмухамедов Р.ва бошқ. “Таълимда инновацион технологиялар”. – Тошкент, 2008, 26 б.

5. Ғуломов Ж.Р., Раимова М. “Тарбиявий коррекцион фаолият методикаси” // Методик қўлланма. – Т., 2010. – 48 б.

6. Юлдашев Р.Ж., Джуманиязова С.Р. “Ещё раз об инновационных методах обучения” // Личностно-ориентированный подход к современному обучению и воспитанию (второй выпуск) // Сб. научн. статей. – Ташкент. – С.131-134.

*Дилобархон Холиқова
(Ферғана, Ўзбекистан)*

ИНТЕРАКТИВ УСУЛЛАР ТАЪЛИМНИ ТАКОМИЛЛАШТИРУВЧИ ОМИЛИ

Умумий ўрта таълим мактаблари тизимида мутлақо янги ва таълим-тарбия тизимини жорий қилмасдан туриб, эски таълим-тарбия асосида янги жамиятни куриб бўлмайди.

Кучли таъсирчан ва мустаҳкам тизимни фақатгина фан ўрнатган объектив асослар ва амалиётда тасдиқланган қоидалар ёрдамида ривожлантириш мумкин. Бу, албатта инновацион педагогика билан боғлиқдир.

Инновацион педагогикани, кўпинча, анъанавий, альтернатив деб атайдилар. Фараз қилаётган ривожланиш стратегиямиз «ривожлантирувчи ўқитиш» йўналишларидан, энг аввало, ўз интилишларини мактабда инновацион усуллар орқали тушунчаларни қарор топтириш, билимдонликни ва маданиятни шакллантиришга қаратилган. «Болаларнинг қанақа туғилиши бу ҳеч кимга боғлиқ эмас, лекин ҳар бир инсоннинг етарлича ривожланиши, юқори даражага эришиши, ўзига ёққан машғулот билан шуғулланиши ва ҳаётда ўз ўрнини топиши, ўз ҳаётини муносиб ўтказиши, мактабга боғлиқдир», - деб таъкидлайди А.Мунавваров (1996, 78). Инноватика муаммоларига мурожаат этиш ва уларни муҳим замонавий илмий фикрлаш йўналишларига қўшиш жамиятда инновацион жараёнлар динамикасининг ўсиб бораётганини тушуниш натижасида вужудга келди. Адабиётларда инновация муаммолари кўп вақтгача иқтисодий малакавий ишлар тизимида ўрганилиб келинди. Аммо вақт ўтиши билан жамият ҳаёти фаолиятининг ҳамма соҳаларида чунончи педагогик инновацион ўзгаришлари асосида сифат характеристикаларини баҳолаш муаммоси юзага келди. Бу ўзгаришларни фақатгина умумий назариялар билан аниқлаб бўлмайди.

«Инновация» тушунчаси биринчи марта XIX асрда маданиятшунослар изланишлари натижасида пайдо бўлди ва бир маданият элементларини бошқасига жорий қилиш маъносини билдирди. Унинг бу маъноси этнографияда ҳозиргача сақланиб қолган.

Ўзбекистонда педагогик инновациянинг ривожланиши педагог олимларнинг ҳаракати (С.Ғуломов, Б.Фарберман, У.Нишоналиев, М.Очилов, Н.Сайидахмедов, М.Махмудов ва бошқалар) мактабининг тез ривожланишига бўлган талаб билан боғлиқ. Шу сабабли янги билимларга бўлган талаб, янги «янгилик», янги «инновация», «инновацион жараён» тушунчаларини англаш талаби ортди.

«Инновация» сўзи латин тилидан олинган бўлиб, янгилик киритиш деган маънони билдиради.

«Янгилик киритиш ички мантиқ ва йўналишига эга бўлиб, янгилик ғояси (фикри) туғилишидан то унинг фойдаланила бошланишигача бўлган ҳаракатларни ривожлантириш ҳамда инновацион жараён иштирокчилари ўртасидаги муносабат мантиқни ифодалайди» (Гузеев, 1996, 112).

Шу тариқа янгилик киритиш динамик тизим бўлиб, ички мантиқ каби вақт давомида қонуний ривожланиши унинг атроф-муҳит билан ўзаро боғлиқлигини ифодалайди.

Инновацион жараён тузилиши янгиликни бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиб бориши билан ўзгариб боради. Шу билан бирга, янгиликнинг динамик хусусиятлари ва унинг натижа-якуни ҳамда самарасига боғлиқ бўлади.

Янгиликнинг яқунланганлиги ёки унинг имкониятлари муайян мақсаднинг амалга оширганлик даражаси инновацион жараённинг ҳамма босқичларида қанчалик муваффақиятли бўлишига боғлиқдир. Янгиликнинг самарадорлигини унинг натижасидан белгилаш керак бўлади.

«Инновация» терминига яқин бўлган тушунчалар «ўзгариш», «мукаммаллаштириш», «ислоҳ қилиш» тушунчалари ҳисобланади, аммо улар ўртасида маълум фарқлар мавжуд.

Таълим бериш ва ўқитиш бирлаштирувчи кўринишли категориялар сифатида педагогик ишлар ва мунозараларда тарбия тушунчасини иккинчи ўринга суриб, уни йўққа чиқарувчи муҳим субъектив-объектив кўринишдаги категория, бу таълимдир.

Гуманистик педагогика мактаби талабага мослашувни ва унга қулай шароит ва технологик ҳимоя билан таъминлашни талаб қилади.

Инсонпарварлик мактаби амалиёти инновацион фаолиятнинг аниқ шакл ва услубларини ишлаб чиққан. Қуйидаги ана шулардан айримлари намуна сифатида келтирилади:

- ўқув- тарбия фаолиятини дифференциаллаш;
- ўқув-таълим жараёнларини ҳар хил шахс ҳислатига қараб мувофиқлаштириш;
- ҳар бир тарбияланувчи қобилияти ва қизиқишини ривожлантириш учун керакли шароитларни яратиш;
- гомоген синфлар ва уларнинг ўхшашларини ташкил қилиш;
- ўқув-тарбия фаолиятининг қулайлиги;
- психологик ҳимоя;
- ўқувчига ва унинг кучи ҳамда имкониятларига ишониш;
- ўқувчини қандай бўлса, шундай қабул қилиш;
- таълим-тарбия ишларини муваффақиятини таъминлаш;
- мактабнинг мақсадли йўналишини ўзгартириш;
- ҳар бир талаба ривожланиш даражасининг асосланиши;
- ўқитувчининг шахсий ички йўл-йўриқлари ва уларни қайта йўналтириш.

Талабаларни инновацион усуллар орқали ўқитиш кўп жиҳатдан таълим тарбия тизимини мунтазам мукамаллаштиришга боғлиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» //Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1997. – 31 б.
2. Нишоналова З.Т. “Мустақил ижодий фикрлаш”. – Тошкент: Фан, 2003.
3. Каримов В.М., Суннатова Р.И., Тожибоева Р.Н. “Мустақил фикрлаш”. – Тошкент: Шарқ, 2000.
4. Ишмухамедов Р.ва бошқ. “Таълимда инновацион технологиялар”. – Тошкент, 2008, 26 б.
5. Ғуломов Ж.Р., Раимова М. “Тарбиявий коррекцион фаолият методикаси”// Методик қўлланма. – Т., 2010. – 48 б.
6. Юлдашев Р.Ж., Джуманиязова С.Р. “Ещё раз об инновационных методах обучения” // Личностно-ориентированный подход к современному обучению и воспитанию (второй выпуск) // Сб.научн.статей. – Ташкент. – С.131-134.

*Замира Хужаниёзова, Барно Рахимова, Хушруй Шихова
(Ургенч, Узбекистан)*

INFORMATSION TEXNOLOGIYALARNI TALABALARDA AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDAGI O'RNI

Bugun informatsion texnologiyalar hayotimizda mustahkam o'ringa ega bo'lib, kompyuter savodxonligi ko'rsatkichi esa ko'p hollarda insonning yuqori saviyasini belgilab beradigan omilga aylanib bormoqda. Ta'lim tizimini barcha qatnashuvchilaridan kompyuterda, internet bilan ishlash talab qo'qilinmoqda. Ishlab chiqarish jarayonida esa kompyuter texnologiyalaridan foydalanishni bilmaydigan mutaxassisni yaxshi mutaxassis deyish qiyin.

Inson faoliyatining barcha soxalarini avtomatlashtirish, kompyuterlashtirish jarayoni jadal bormoqda. Jahon "o'rgimchagi" – Internetni paydo bo'lishi tom ma'noda globallashtirish jarayonini tezlashtirdi. Bular asosida jamiyatni o'ziga xos xususiyatlari paydo bo'ldi. Bu o'ziga xoslik katta hajmdagi ma'lumotlarni ishlatishga asoslangan intellektual mehnatni o'sishiga sabab bo'lmoqda.

Informatsion texnologiyalarning rivojlanishi insonlardan axborot va kommunikatsion texnologiyalarni chuqur bilishlarini talab etadi. SHuning uchun ham zamonaviy jamiyatni hozirgi ehtiyoj imkoniyati bu texnologiyalarni imkoniyatlarini chuqur his etish va ularni biznesda, texnikada, ishlab chiqarishda, boshqarishda, o'quv texnologiyalari daqo'llash uchun jamiyatning axborot va kommunikatsion texnologiyalari bog'liqligi darajasi oshib bormoqda.

Jamiyatni axborotlashtirish uchun albatta birinchi navbatda malakali mutaxassislar kerak bo'ladi. Demak, an'anaviy yo'l bilan o'qitiladigan o'quv jarayoni emas, balki o'qitishni ham axborot texnologiyalari asosida qaytadan ko'rib chiqishni talab etadi.

Bunda V.G.Kinelyevni quyidagi fikrni keltirish mumkin: «YUqori sifatli ta'lim uchun etarli shart-sharoitlar yaratish bilan bog'langan prioritetlari orasida avvalambor, ta'lim mohiyatini fundamentallashtirish, ya'ni ta'limda effektiv pedagogik innovatsiya va o'quv jarayonida yangi axborot va kommunikatsion texnologiyalarni qo'llash kiradi» [2].

Ta'lim mohiyatining fundamentallashtirish uni tabiiy, ilmiy va gumanitar tashkil etuvchilar orasida yagona birligi asosida tashkil etish kerak. YUqorida aytilganlarning barchasi umuman olganda butun jamiyatni axborotlashtirishga olib keladi.

Axborot tushunchasini mazmunini ochadigan bo'lsak, axborot bu -turli ob'ektlarning o'zaro ishlashida ro'y beruvchi aks etish jarayonining aktiv xarakterlarni ta'minlash uchun yaroqli natijalaridir. Yoki ma'lum xos matnda aniq ma'noga ega tushunchalarni ichiga olgan dalil, voqea, xodisa, predmet jarayon, taqdimot kabi ob'ektlar xaqidagi bilimlar majmui, dalil, voqea, xodisa, predmet, jarayon kabi ob'ektlar xaqidagi bilim xamda tushunchalar yoki buyruqlardir

YUqorida berilgan ta'riflardan ko'rinib turibdiki, taqdim etilishidan qat'iy nazar shaxs, predmet, dalil, voqea, xodisa va jarayonlar xaqidagi ma'lumotlarni, qiziqish uyg'otishi mumkin bo'lgan, saqlanishi, qayta ishlanishi lozim bo'lgan jami dalillarni axborot sifatida qabul qilamiz. SHunday ekan axborotni yaxshi – yomonligini qanday ajratish mumkin?

Xozirgi kunda oliy ta'lim tizimida talabalar ma'lumotlarning katta qismini internet tarmog'idan olishga xarakat qilishmoqda. Internet tarmog'i eng ommabop va tezkor axborot tarqatish vositasiga aylandi. Mamlakatimizda ham internetdan, shu jumladan, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilarning aksariyatini yoshlar tashkil etadi.

A.Tulepovning "Internetga in qurgan o'rgimchaklar" nomli asarida axborotga "Axborot- psixologik quroldir. Bu butunlay yangi turdagi qurol bo'lib, u ommaviy axborot vositalari, kompyuter o'yinlari, internet tizimi yordamida inson ongi orqali uning dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatishiga mo'ljallangandir" [1].

Internet tizimidan har xil maqsadda, tanishish, ma'lumot olish, axborot almashish, til o'rganish, bekorchilikdan vaqtni o'tkazish uchun foydalanilmoqda. Bu esa maqsadlarni hilma-xilligidan axborotga qabul qilish va uzatishni turlicha bo'lishiga olib keladi. Natijada talabalarning bilib bilmadan xar -xil nosog'lom qarashlarga ega bo'lgan saytlarga, ijtimoiy tarmoqlarga kirib qolishini ko'rishimiz mumkin.

Shu o'rinda professor A.Mavrulovning quyidagi fikrlarini aytib o'tish o'rinlidir.: "Ma'naviy tahdidlar insonni, uning dunyoqarashi, ruhiyati, ma'naviy olamini mutlaqo o'zgartirib yuboradi, insonni real dunyodan virtual dunyoga o'tishini tezlashtiradi. Real dunyo bu – o'zida inson hayoti va borlig'ini, tarixi, buguni, harakati, yangilanishi, doimo ezgulikka intilishi, kurashlari-iztiroblari, orzu-umidlarini aks ettiradi. Virtual dunyo bu - inson ruhiyatida hali to'la anglab etilmagan qandaydir g'ayriodatiy o'zgarishlar va zo'riqishlar mahsuli bo'lib, turli tubanliklarni yaratish erki sifatida taassurot uyg'otadi".

Bizningcha, axborotlar kanallarni ko'pligi, ma'lumotlarni, fan, texnika, texnologiyalarni jadal rivojlanayotgan bir paytda inson onginig egallashga intilish tobora kuchayayotgan hozirgi sharoitda yosh avlodni axborotlar xurajidan, internetning salbiy ta'siridan, ijtimoiy tarmoqlardagi salbiy axborotlardan asrash eng muhim vazifa bo'lib qolmoqda.

Xozirgi kunda ijtimoiy tarmoqlarning o'rni va ahamiyati kundan kunga kuchayib borayotganini alohida ta'kidlash o'rinli. "Twitter", "Odnoklassniki" va "Facebook" singari ijtimoiy tarmoqlar bugungi kunda insonlarning, ayniqsa, o'quvchi-yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylanib borayotgani kunday ravshan.

Yurtimizda "Odnoklassniki" ijtimoiy tarmog'i bugungi kunda ko'plab odamlarning doimiy hamrohiga aylanib bormoqda. Bu ijtimoiy tarmoqning asosiy maqsadi insonlarni bir-biriga yaqinlashtirishga xizmat qilishga

mo'ljallangan, lekin bu auditoriyani ba'zi bir nopok odamlar ham egallab olishgan. "Odnoklassniki" ijtimoiy tarmog'i orqali harf, belgi va "probel"larni o'z ichiga olgan qisqa-qisqa jumla-xabarlarini tez fursatda almashish va kuzatib borish imkonini yaratib beradi.

Ijtimoiy tarmoqlarda "sayohat" qilayotgan odamlar bu voqea-xodisalarga o'zlarining fikrlarini yozib qoldirishni boshlashadi. Insonlar saytda joylashtirilgan ma'lumot to'g'ri yoki noto'g'riligini bilmagan holda o'zlarining fikr-mulohazalarini bildirishadi. SHu yo'l bilan inson, ayniqsa, yoshlar haqiqat bilan yolg'on o'rtasidagi chegarani payqashdan mahrum bo'lib qolmoqda [3].

Oliy ta'lim tizimi talabalari yurtimizni, davlatimizning rivojlantiruvchi asosiy kuch xisoblanadi. Ularning axborot madaniyatiga katta e'tibor berish kerak. Ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hamoxang ma'naviyatni shakllantirish, bu orqali internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirish lozim. Buning uchun quyidagilarni amalga oshirishga e'tibor qaratish lozim:

- Talabalarni tarbiya jarayonida, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar orqali ijtimoiy tarmoqlari faoliyati bilan tanishtirib borish;
- internetda, shu jumladan, ijtimoiy tarmoqlardan ishlash jarayonida bildirilayotgan fikr-mulohazalarni ishonchli va axloqiy me'yor qoidalariga rioya etgan holda bayon etishga o'rgatish;
- ta'lim jarayonida, professor-o'qituvchilar tomonidan fanlarni o'zlashtirish uchun berilayotgan topshiriqlarni bajarishda ta'lim portallarida taqdim etilayotgan foydali natlib.uz, book.uz, bookstore.uz, infolib.uz, eduit.uz, aql.uz, kitob.uz, teacher.uz, ziyonet.uz saytlaridan samarali foydalanishni tushuntirish lozim;
- O'zbekistonda ishlab chiqilgan ijtimoiy tarmoqlarda axborot xavfsizligi ta'minlanganligini, saytlarning doimiy nazorati olib borilishini, chet el saytlaridan qolishmasligini tushuntirib, amaliy misollarda ko'rsatib borish;
- chet el ijtimoiy tarmoqlarida bizning milliy mentalitetimizga to'g'ri kelmaydigan salbiy tomonlarni tushuntirib borish;
- yoshlarni salbiy axborotlar ta'siridan himoyalash;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish mahoratini oshirish;
- internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirish;
- yoshlarni kompyuter savodxonligi bo'yicha bilimlarini oshirishda ularning axborotlarni mazmun mohiyatini, voqea-xodisalarini tahlil qilish malakasini shakllantirish
- axborot jamiyat va davlat manfaatlariga mos bo'lgan axborotlarni ishonarli, tez qabul qilinadigan shaklda berish;
- miliy ommaviy axborot vositalari faoliyatini yanada takomillashtirish, ularga ishonchni oshirish.

Internetdan axborot qabul qilish va uzatish madaniyatini shakllantirish orqali yoshlarimizning axborot xurujlaridan saqlanishiga zamin yaratgan bo'lamiz.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, insonning yoshlik davri hayotiy hodisalarga turlicha yondashuvlar, ikkilanishlar, aniq pozitsiya, munosabatning etishmasligi kabi holatlar ta'sirida kechadi. Bu davrda yoshlarning dunyoqarashi shakllanishini, kelgusidagi hayotiy yo'lini belgilab olishda tashqi omillarning, ayniqsa unga bevosita ta'sir ko'rsatadigan oila, ta'lim muassasasi va jamiyatning o'rni katta bo'ladi. Inson ikki tomonlama, ziddiyatli, hatto oliy darajada qutbiy mavjudotdir. U ilohiy va hayvoniylikka, yuqori va pastga, erkin va tobelikka, yuksalish va tubanlashishga ham, sof muhabbat va fidoyilikka ham, ulkan yovuzlik va cheksiz g'afolatga ham moyildir. Uning qalbida ikki kuch – yaxshilik va yomonlik jihatlarining doimiy kurashi davom etadi. Mana shunday vaziyatda nafaqat inson, u hayot kechirayotgan ijtimoiy muhit, jamiyatning o'zi ham kurashlardan xoli bo'la olmaydi.

SHunday ekan internetni cheklab, yopib qo'yish yoki axborotlarni olishni taqiqlash bilan muammolarni hal qila olmaymiz. Yoshlarimizni ajdodlarimiz yaratgan boy ma'naviy meros, milliy va ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalashimiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tulepov A. Internetga in qurgan o'rgimchaklar. – T.: "Movaraunnahr" nashriyoti, 2014.
2. Кинелев В.Г. Для решения проблем современного образования необходимо объединить возможности мирового сообщества // Информатика и образование. – 2003. – №2.
3. Madaminov I.I. Yoshlarning internet hamda ijtimoiy tarmoqlardan noto'g'ri foydalanishining salbiy oqibatlari. "XXI asr global xususiyatlari va o'zgarishlarining ta'lim- tarbiya jarayoniga ta'siri muammolari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. – T., 2003.

ЗМІСТОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ СКЛАДОВІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТИ ДО УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Сучасні світові тенденції і зміни в життєдіяльності людської спільноти зумовлюють посилення вимог до підготовки менеджерів освіти, вимагають від вищих навчальних закладів постійного пошуку способів і методів удосконалення процесу їх підготовки, наближення його змісту до вимог і потреб складного соціально-економічного середовища. Менеджери освіти діють в умовах кардинальних змін у суспільстві, швидко міняються організаційні та економічні умови діяльності навчальних закладів, загострюється конкурентна боротьба на ринку освітніх послуг, що вимагає від них нових підходів до управління навчальними закладами, врахування ризиків та загроз. Недостатня розробленість проблеми підготовки майбутніх менеджерів освіти до управління ризиками, низький рівень їх наукової організації праці детермінують низку труднощів і відхилень в управлінській діяльності.

У низці наукових досліджень вивчено особливості професійної підготовки менеджерів освіти та професіоналізації їх управлінської діяльності (В. Берека, В. Гладкова, Г. Єльнікова, Л. Кравченко, В. Крижко, В. Маслов, В. Пікельна, О. Савченко, А. Светлорусова, Т. Сорочан, Є. Хриков, В. Шаркунова та ін.); проблема гуманізації та особистісної спрямованості підготовки менеджера освіти (Л. Карамушка, Н. Коломінський, В. Крижко, Є. Павлютенков та ін.); діяльність менеджерів в умовах змін, управління змінами в організації, формування команд (О. Бондарчук, О. Винославська, В. Івкін, Л. Карамушка, О. Ковальчук, С. Максименко, М. Москальов, К. Терещенко, О. Філь та ін.), проте проблема управління ризиками у навчальному закладі не була предметом дослідження фахової підготовки менеджерів освіти.

Проведене дослідження виявило складність і багатоаспектність готовності майбутнього менеджера освіти до управління ризиками у навчальних закладах, що передбачає існування в єдності і взаємозв'язку психологічного, когнітивного і організаційно-функціонального компонентів.

Методика підготовки майбутніх менеджерів освіти до управління ризиками у навчальному закладі – це цілеспрямований процес їх професійного розвитку, що включає чітко визначені цілі навчання та засоби для їх досягнення (педагогічні умови, методи, форми), підготовки майбутніх менеджерів освіти, комплекс взаємопов'язаних компонентів системи, інтеграція цілеспрямованого й опосередкованого впливів, що у своїй сукупності формують їх готовність до управління ризиками у навчальних закладах.

У межах дослідження вважаємо доцільним розглянути низку понять, що співвідносяться з поняттям «методика». «Методика навчання» найбільш повно розкриває специфіку предмета дослідження і специфіку завдань, які розв'язує галузь педагогічної науки, що досліджує закономірності вивчення певного навчального предмета і є ширшим поняттям, ніж поняття «методика». Під поняттям «методика навчання» Н. Журавська розуміє галузь педагогічної науки, що досліджує процес навчання певного навчального предмета та розкриває закономірні зв'язки між трьома невід'ємно пов'язаними між собою структурними елементами навчання – навчальним предметом (об'єкт пізнання), викладанням (діяльність викладача) та учінням (діяльність учнів, студентів) для того, щоб на підставі виявлених закономірностей розробити вимоги до змісту навчального предмета, викладання та учіння [2, с. 96]. Під методикою навчання навчального предмета – галузь педагогічної науки, що є частковою теорією навчання або частковою дидактикою [2, с. 74-85]. О. Меркушева «методику навчання» розглядає як науку, що вивчає розвиток і формування освітніх систем і освітніх технологій, завданням якої є забезпечення ефективності діяльності освітньої технології на всіх стадіях її функціонування [3]. С. Гончаренко розглядає методику навчального предмета як галузь педагогічної науки, що досліджує закономірності вивчення певного навчального предмета, водночас методику навчання тлумачить у вузькому значенні – як учіння про методи навчання [1, с. 206].

Отже, проведений аналіз термінів «методика навчання навчального предмета», «методика навчального предмета», «методика навчання» дає можливість констатувати, що зазначені поняття розглядають як тотожні; розкривають зміст та організацію навчання певного навчального предмета, дисципліни; частіше використовують термін «методика навчання».

Методика підготовки майбутніх менеджерів освіти до управління ризиками у навчальному закладі передбачала комплексне впровадження визначених педагогічних умов, формами і методами реалізації яких виступили лекційні та практичні заняття, тренінги, вправи, позааудиторна і самостійна робота студентів, що застосовувалися в межах підготовчого, інструментально-технологічного, оцінно-рефлексивного етапів.

Метою першого – підготовчого етапу – було узагальнення та систематизація знань майбутніх менеджерів освіти щодо основ управління ризиками у навчальних закладах, формування психологічної настанови до усвідомленого управління ризиками у навчальних закладах. У межах зазначеного етапу реалізовувався перший змістовий модуль «Загальні основи управління ризиками у навчальних закладах». Акцент було зроблено на вирішення таких навчальних цілей: систематизація знань майбутніх менеджерів освіти щодо управління ризиками у навчальних закладах; формування психологічної настанови та обізнаності студентів щодо видів

ризиків, з інструментарієм і методами, що можуть бути використані у процесі управління ризиками у навчальному закладі тощо.

На цьому етапі було висвітлено такі теми спецкурсу «Основи управління ризиками у навчальних закладах», як: «Ризик як наукова проблема» і «Процеси управління ризиками у навчальних закладах», що передбачали проведення лекційних і практичних занять.

Мета другого – інструментально-технологічного етапу – оволодіння технологією управління ризиками у навчальних закладах, удосконалення вмінь виявляти та обробляти ризики відповідно до ситуації. На цьому етапі були прочитано лекції-презентації зі спецкурсу «Основи управління ризиками у навчальних закладах» за темами «Планування управління ризиками та їх ідентифікація у навчальних закладах» і «Шляхи запобігання та подолання ризиків у навчальному закладі». Специфікою лекційних занять було використання інтерактивних методів та творчих завдань.

Наступним кроком реалізації мети другого етапу формування готовності майбутніх менеджерів освіти до управління ризиками у навчальних закладах була серія практичних занять, а саме: тренінгові технології «Методи планування і оцінки та реагування на ризики», «Карта ризиків – ефективний інструмент управління», «Прийняття рішень в умовах невизначеності і ризику», «Метод аналізу ієрархії», кейс-стаді «Керівник прийняв рішення...»

Метою третього – оцінно-рефлексивного етапу – формування (відпрацювання) у майбутніх менеджерів освіти вмінь і навичок управляти ризиками у навчальних закладах, застосовуючи відповідний інструментарій. У межах зазначеного етапу продовжували реалізовувати практичні заняття другого змістового модуля «Загальні основи управління ризиками у навчальних закладах». Акцент було зроблено на вирішення таких навчальних цілей: систематизація знань майбутніх менеджерів освіти щодо управління ризиками у навчальних закладах; формування психологічної настанови та обізнаності студентів з видами ризиків, з інструментарієм і методами, що можуть бути використані у процесі управління ризиками у навчальному закладі тощо.

На цьому етапі було проведено такі практичні заняття: тренінг «Шляхи запобігання та подолання ризиків у навчальному закладі», дискусія «Управління навчальним закладом на засадах ризик-менеджменту», брейн-стормінг «Управління ризиками у навчальному закладі: стан, проблеми, перспективи».

Слід зазначити, що передбачені спецкурсом «Основи управління ризиками у навчальних закладах» завдання на самостійне опрацювання були спрямовані на закріплення здобутих знань, удосконалення вмінь діяти оперативно, переносити здобуті знання на практику тощо.

Узагальнюючи, зазначимо, що структурні компоненти готовності майбутніх менеджерів освіти до управління ризиками у навчальному закладі формувалися одночасно. Лекційні та практичні заняття спецкурсу «Основи управління ризиками у навчальних закладах», а також самостійна робота майбутніх менеджерів освіти були спрямовані на формування готовності майбутніх менеджерів освіти до управління ризиками у навчальних закладах

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
2. Журавська Н. С. Особливості методики навчання спеціальних дисциплін [Текст] / Н.С. Журавська // Наукові записки НДУ імені М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 2. – С.93-96
3. Меркушева О. А. Методика обучения в школьной педагогической практике [Текст] / О. А. Меркушева // Молодой ученый. – 2014. – №10. – С. 402-404.

*Хумора Шарабутдинова, Озодбек Солиев
(Фергана, Узбекистан)*

KITOBNING INSON TARBIYASIDAGI O`RNI

Kitob – insonni ulug'laydigan, unda ma'naviyat va ma'rifat asoslarini shakllantiradigan, uni komil inson qilib tarbiyalaydigan kuch, u dunyo va bu dunyoni tanitish manbai. Biz o'zligimizni, dunyoni, olam va odam munosabatini kitob orqali bilib olamiz. Bosmaxonalar vujudga kelgunga qadar qadimiy Turon zaminida kitoblar kotiblar tomonidan ko'chirilgan. Yuksak mahoratli xalq musavvirlari ularni mo'jaz rangtasvir asarlari miniatyuralar bilan bezatishgan. Ularning avloddan – avlodga o'tib kelayotgan san'ati beqiyos edi.

O'rta asrlarda, kitob bosish texnikasi hali ixtiro etilmagan vaqtda har qanday asar qo'lda ko'chirilib, kitob qilingan. Bu hunar egalari tarixda xattot yoki kitobatchi nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu kasb eng sharaflil va muqaddas hisoblangan. Kotibning savodli ekani unung qadrini yuqori darajaga ko'targan. Xattot kitobni ko'chirish jarayonida uning mazmunini o'zlashtira brogan. Natijada kotib o'z zamonasining o'qimishli, ilm-ma'rifat egalari qatoridan joy olgan. Arab yozuvida kitobat qilingan qo'lyozmalar tufayli biz ota-bobolarimiz yaratib qoldirgan madaniy merosdan bahramand bo'lmoqdamiz. Shu bebaho manbalar tufayli Markaziy Osiyo xalqlari jahon madaniyati taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan. Ma'lumki, Buxoro, Xiva, Farg'ona, Samarqand va Toshkent xattotlik maktablari qadimda

mashhur bo'lgan. Faqat XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxorada 75, Samarqandda 22, Xivada 47, Toshkentda 25, Farg'onada 38 mashhur va taniqli xattot bo'lib, ular xalqimiz yaratgan asl ilmiy va ma'rifiy durdonalarni bizga kitob holda qoldirishgan.

Turkistonda nashr ishlari O'rta Osiyo chor Rossiyasi tomonidan bosib olinganidan so'ng boshlangan. Bu davrgacha o'lkada bosmaxona ham, litografiya (toshbosma) ham bo'lmagan. Adabiyotga bo'lgan ehtiyoj esa Turkistonga tashqaridan kirib qolgan ayrim sharqiy toshbosma qo'lyozmalar bilan qondirilgan, xolos. O'lkani chor Rossiyasi bosib olganidan keyin kitob nashri uchun zarur moddiy-texnik baza yaratildi. Nashr ishlarining bir qadar yo'lga qo'yilishi kitobning aholi orasiga chuqur kirib borishi uchun yo'l ochdi, yurtimizda matbuot ishi rivojlanishiga turki bo'ldi, fan va madaniyatdagi ilg'or g'oyalarning tarqalishiga yordam berdi.

XIX asrning 70-yillaridan boshlab o'zbek tilida ham kitoblar chor qilina boshlaydi. 1880 yili Yangi Marg'ilon, 1905 yili Andijon shaharlarida bosmaxonalarda ish boshlaydi. Asosan, o'zbek va tojik tillarida chiqarilgan kitoblar toshbosma usulida chop etiladi. Muhammad Rahimxon Ikkinchi – Feruz (1844-1910) xonlik qilgan davrda Xiva davlatining bir oz markazlashuvi natijasida bu yerda ilm-fan, madaniyat va adabiyot rivojlanadi. Feruz tashabbusi bilan Xiva shahrida toshbosma tashkil etiladi. Unda Feruzning farmoni bilan Alisher Navoiyning “Chor devon”, “Xamsa” singari asarlari ilk bor chor etiladi. Bundan tashqari, Munis, Ogahiy, Komil, Bayoniy, Mirzo, Avaz O'tar, Devoniy, Niyoziy, Chokar singari shoirlarning asarlari ko'plab nusxada bosilib chiqdi. Saroy kutubxonasida saqlanayotgan nodir qo'lyozma asarlarini kitob shaklida nashr qilish maqsadida Erondan toshbosma anjomlari Xivaga keltirilishi katta ahamiyatga ega. 1880 yili Xorazmda Alisher Navoiyning “Xamsa”, Munisning “Devoni Munis”, “Devoni roja” asarlari chop qilinadi. 1904-1905 yillari O. Portsev tomonidan Alisher Navoiyning “Xamsa” asari nashr etiladi. Tabiiyki, o'zbek xalqining ona tilida dastlabki kitoblar chiqarilishi milliy ziyolilarning qiziqishini uyg'otadi. XX asr boshlarida ulardan ko'pchiligi kitob chiqarishda ishtirok etibgina qolmay, o'z toshbosmalarini ham ochishadi. 1908-1913 yillari Alisher Navoiyning kitoblari 10 martadan ortiq chop qilindi. Milliy kitoblarning Markaziy Osiyoda keng tarqalishida toshbosmaning o'rni beqiyos bo'ldi. 1913 yili kitob nashri bor-yo'g'i 56 nusxani, shuningdek o'zbek tilida 33 nusxani tashkil etgan. Ularning umumiy tiraji 100 ming nusxani, o'zbek tilidagisi atigi 8 ming nusxani tashkil etgan.

Kitoblar Turkiston xalqlarining madaniy hayotida sezilarli rol o'ynadi. Ammo kitob nashr etish yil sayin oshib borgani bilan tezkor zamon talablariga javob bera olmas edi.

Kitob, uning ahamiyati bugungi kunda ham also pasaygani yo'q. Internet, yali telefon, mobil texnika kabi aloqa vositasi ko'payganiga qaramasdan kitob o'ziga xos jozibasi, kuchini saqlab qolmoqda. Milliy o'zlikni anglash, yoshlarimizda yuksak ma'naviyatni shakllantirish, ularni ezgu fazilatlar sohibi etib tarbiyalashda kitobning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Qadimiy Samarqand qog'ozi.

O'lkamizda qog'oz ishlab chiqarish uzoq tarixga ega. Uning bosib o'tgan yo'li parvozu inqirozlarga to'la. O'rta Osiyoda qog'oz ishlab chiqarish sohasi bosib o'tgan yo'lni samarqand qog'ozi misolida, ayniqsa, yaqqol kuzatish mumkin. Butun o'rta asr davomida bu soha alohida xususiyatlari bilan ajralib turdi. O'sha davrlarda yashab ijod etgan shoir, xattot va boshqa madaniy olam vakillarining shohidlik berishicha, samarqand qog'ozi yuqori sifatli bo'lib, qo'lyozma kitoblar tuzishda undan keng foydalanishgan. Samarqand qog'ozi X-VII asrlarga oid ko'pgina asarlar bizgacha yetib kelgan.

Samarqand qog'ozi yuksak sifatli, unda yozuvlarning ravon, chiroyli chiqishi haqida mashhur xattot Sulton Ali Mashhadiy alohida to'xtalib o'tgan edi.

Zahiriddin Bobir qadimiy samarqand qog'ozi yuksak baqo berib, jaqonda eng yaxshi qog'oz Samarqandda tayyorlanishini ta'kidlagan edi. 1863-yili O'rta Osiyoning turli shaharlariga tashrif buyurgan venger sayyohi Vamberi Buxoro va Samarqandda tayyorlanadigan qog'oz butun Turkistonda va unga qo'shni mamlakatlarda shuhrat topganligini qayd etgan. "Samarqand, ayniqsa VII-VIII asrlarda qog'oz ishlab chiqarish bo'yicha mashhur bo'lgan, bu yerdan turli mamlakatlarga ko'plab miqdorda olib ketilgan"- deb yozgandi arxeolog V. L. Vyatkin.

Ma'lumotlarda keltirilishicha, XIX asr oxirlarida O'rta Osiyoda qog'oz ishlab chiqarish jarayonining bir qismigina mexanizatsiyalashtirildi. Shu boisdan qog'oz ishlab chiqarish jarayoni juda qiyin va qimmatli mahsulot bo'lib qolaverdi. Agar qog'oz tayyorlash usuliga diqqat qilinsa, ustalar mehnati naqadar oqir bo'lganligi ravshanlashadi.

Asalari bilan inson bolasi o'rtasidagi farq haqida hech o'ylab ko'rganmisiz? Yigirma kunlik asalarini guldanda gulga qo'nib, asal yig'ayotganini ko'p ko'rgandirsiz. Inson farzandi esa faqatgina ikki yoshdan oyoqqa turadi, gapirishni o'rgana boshlaydi. 6-7 yoshida maktabga boradi. O'qishni, yozishni o'rganadi. Litsey, universitetni tugatguniga qadar ko'p o'qiydi, o'rganadi, intiladi, izlanadi. Chunki yashash uchun hayotni, insonlarni o'rganishga muhtojdir. Foyda, zararni bilishga majburdir. Biroq asalari bolasi-chi? U asal yig'ishni o'rganishi uchun na o'qishga, na oliy o'quv yurtini bitirishga ehtiyoji bor. U dunyo hayotiga mukammal holda yuborilgan. Inidan chiqar chiqmas ishini boshlaydi. Biz esa yigirma kun yoki yigirma yil, umr bo'yi o'rganishga muhtojmiz. Shuning uchun beshikdan qabrgacha ilm olishga, o'rganishga buyurilganmiz. Inson qobiliyatini bilim va tajriba bilangina oshiradi.

Bilim ozuqadir. Aql va qalb u bilan oziqlanadi.

Bilim muvaffaqiyat. Bilimsizlik esa mag'lubiyatdir.

Insonning qadri ilm bilan yuksaladi. Ilmli kishi hodisalarga xolis baho beradi, talabchanlik va uddaburonlikni o'rganadi. Bilmaslik ayb emas, o'rganishga intilmaslik aybdir.

Ilm o'rganish faqat maktabga xos emas. Maktab insonga kalit beradi. U kalit bilan ilm xazinalarini insonning o'zi ochadi. Nima qilsa o'zining g'ayrati bilan amalga oshiradi. Maktabni bitirar bitirmas kitob daftarni bir burchakka uloqtirish katta xatodir. Holbuki, ilm olishning na yoshi, na vaqti, na joyi bor. Har yoshda, har yerda, hamma vaqt

o'rganiladi, ilm eng katta sarmoyadir, inson har yoshda, har yerda va har vaqt sarmoyasini ko'paytirishni istaydi. Ilm bilan o'zingizni tarbiyalang. Balki muammolarga duch kelarsiz. Ba'zi qiyinchiliklarni boshingizdan o'tkazasiz, ammo unutmang: Har qanday qiymatli narsa osonlik bilan qo'lga kiritilmaydi.

Kitob insoniyatning barcha bilim va tajribalarini o'zida mujassamlashtiruvchi vositadir. U avlodlar o'rtasidagi manaviy ko'prikdir. U insoniyat xazinasidir.

Kitob kishilarning bilim olishi va dunyoqarashining kengayishi, kasb sirlarini egallash uchun xizmat qiladigan bebaho quroldir. Kitob hayotni go'zallashtiradi, mehnatni yengillashtirish va madaniy dam olish manbai hamdir.

Xalqimiz azaldan kitobni qadrlab e'zozlagan. Ajdodlarimiz "Kiyim uyingni bezaydi, kitob aqlingni", "Oltin yer tagidan kavlab olinadi, bilim esa kitobdan", "Kitobsiz uy, quyoshsiz kun" kabi maqollar yaratishgan. Kishilarimizning kitobga bo'lgan ehtiyoji va yuksak hurmati natijasida kitob bayramlari vujudga kelgan.

"Kitob bayrami" insoniyat aqli va dahosi yaratgan manaviy boylik va bebaho bilimlarga nisbatan hurmat niizhor qilish tadbiridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. K.Qosimova, Safo Matchonov, Xolida G'ulomova va boshqalar. "Ona tili o'qitish metodikasi". – Toshkent, 2007.
2. T.G'afforova, SH.Nurullaeva, Z.Mirzahakimova. 1-sinf "O'qish kitobi". "SHarq" nashriyoti – matbaa. – Toshkent, 2012.
3. T.G'afforova, SH.Nurullaeva, Z.Mirzahakimova. 2-sinf "O'qish kitobi". – Toshkent, 2012.
4. M.Umarova, SH.Hakimova. 3-sinf "O'qish kitobi". – Toshkent, 2012.
5. T.G'afforova, M.Umarova, SH.Nurullaeva. 4-sinf "O'qish kitobi". – Toshkent, 2011.
6. Davlat ta'lim standarti.
7. www.pedagog.uz.

*Лобар Шукурова, Зулфия Бобоева
(Фаргона, Узбекистон)*

ЎЗБЕК НАҚҚОШЛИК SAN'ATINI TARIXI

Миллий нақшларимиз ғоятда бой мазмунга эга. Оддий қошиқ, лаган, қутича, сандиқ, беланчак, чолғу асбоблари, уй-рўзгор буюмларидан тортиб турар жой ва жамоат биноларининг девор ҳамда шифтларига солинган нақшлар инсонни ҳайратга солади, уни ўйлантиради. Бу гўзал нақшлар ажойиб наққошлар томонидан яратилган бўлиб, асрлар давомида бунёд топди, ривожланди, меъморчилик ҳамда тасвирий санъат ривожи билан боғланган ҳолда такомиллашиб борди

Нақш - арабча тасвир, гул деган маънони англатади. Куш, хайвон, ўсимлик, геометрик ва бошқа элементларни маълум тартибда такрорланишидан ҳосил қилинган безакдир. Ганчкорлик, кандакорлик, каштадўзликда, зардўзлик, кулолчилик, заргарлик, гилам тўқиш, тўқимачилик, инкрустация, панжаралар ва ҳоказоларда ҳар хил йўллар билан нақшлар ишланади. Масалан, ўйиб, чизиб, чок ёрдамида, зарб билан, қадаб ва бошқа усулларда нақш солинади. Наққошлик санъати тарихи инсоният маданияти билан бир қаторда қадимийдир. Маданиятнинг ривожланиши натижасида рассомлик ва наққошлик ажралиб чиқди ҳамда ривожланди. Ҳар хил археологик қазилмалар шуни кўрсатадики, наққошлик жаҳондаги барча халқларда қадимдан мавжуд эканлиги бизга маълум. Чунончи, Хитойда, Қадимий эронда, Ҳиндистонда ва бошқа жойларда нақшнинг ҳар хил турларини кўриш мумкин.

Наққошлик ҳар бир давлатнинг ўзига хос муҳитига, географик ўрнига, ўлканинг ўсимлик дунёсига кўра ривож топди. Масалан, арман ва грузинларда узум ва узум барги, шимол халқларида арча ва ҳар хил хайвонлар, қирғиз ва қозоқларда мол шохи, тожиклар ва ўзбек халқларининг нақшларига қарасак анор, бодом, гуллар, қалампир ва бошқаларни рамзий нақш тарикасида ишлатилганлигини кўрамиз. Европада барокко, готика, роман, классицизм услублари ҳар хил даврларда ҳукмрон бўлди. Бу эса ўз-ўзидан наққошлик санъатининг ривожланишига таъсир этди.

Ўзбекистон территориясидаги археологик қазилмалардан Хоразм, Суғд, Бактрия ва бошқа вилоятларда нақш санъатининг ривожланганлиги маълум. Олимларимиз Сурхондарё вилоятидаги Фаёзтепа (I-II аср), Далварзинтепа (I аср) будда ибодатхоналари қазилмаларидан топилган расм, нақш қолдиқлари орқали исботлаб берганлар. Хоразмдаги Тупроққалъа заллари монументал нақшлар билан безатилганлиги бизга маълум. VI-VII асрларда ибодатхоналар, қасрлар ва бойларнинг уйлари ўйма нақшлар ҳамда тасвирлар билан безатилган. VII асрнинг охири VIII асрнинг бошларида Ўрта Осиёни араблар босиб олиши натижасида қарор топган ислом дини ўзидан олдинги маданиятнинг илдизига болта урди. Янги дин ҳамда янги ғоя Ўрта Осиё тасвирий санъатига таъсирини ўтказди. Жонли мавжудотларни акс эттириш ман этилди. «Кейинчалик юзага келган диний шарҳлар ва ходисалар кўпроқ муросасиз йўл тута бориб, қатъий равишда шундай дер эди: «Тангри ёки одамзод сувратини чизишдан тийилинг, фақатгина дарахтлар, гуллар ва жонсиз мавжудотларнинг расмини солинг, акс ҳолда бу қويدани бузган киши гуноҳи азим қилган бўлади», деб қўрқитилган. Жонли мавжудотлар

сувратини чизиш ман этилишининг маъноси шундаки, худодан бошқа ҳеч ким бирор нарса яратиш у ёқда турсин, ҳатто Худо яратган нарсани қайта гавдалантириши ҳам мумкин эмас ва бу унинг қўлидан келмайди, акс ҳолда мусаввир Худо билан бас бойлашиб, унинг иродасига шак келтирган бўлади». Исом талабларига бўйсуниб оқибатида жониворлар, паррандалар ва одамларни тасвирлаш йўқолиб бориб наққошлик ривож топди. Араб ёзуви ўзлаштирилди. Натижада нақшлар билан унвонли ёзув (эпиграфика) услуби пайдо бўлди. Араб ёзуви нақшлар билан бирга чизилди. Араб ёзуви ҳам безак, ҳам дуо-афсунлар ва- зифасини бажарди. Хуллас тасвирий санъат ривожланмайди. Бунинг ҳисобига халқ амалий безак санъати наққошлик ҳисобига ривож топди. IX-X асрларда Ўрта Осиёда наққошлик санъати авж олиб ривожланди. Архитектурада *гешт*

Хоразмлик наққошлар 1920 йил.

калаб нақш солиш юксак даражада ривожланди, биноларнинг ички томонига ганч, ёғоч ўймакорлигини қўллаш юксак ривож топди. Айниқса мақбараларнинг пештоқлари девор ва равоқлар ганч-нақшлар билан жуда нафис безатилади. Нақшлар мураккаблашиб борди. Уларнинг янги нусхаларида рамз, тасвирлар, тимсол, дуо-афсунлар, тасбех, ва бошқалар нақадар мўллагини кўрамыз. Рамзий нақшлар дунёда содир бўлаётган воқеалар, тилакларни акс эттирган. Ҳар бир чизилган нақшда ўзига хос маъно бўлган.

Чунончи, ўсимликсимон нақш гулсапсарни олайлик, у осойишталик ва умр узоклик тимсоли, «печак ислимий» нақши бойлик ва фаровонликни, новда ва япроқлар эса тўкинчилик ҳамда баҳор чоғида уйғонишни билдиради. Мусаввирнинг тасвирлари бу унинг она табиатга бўлган муҳаббатини, билдиради. Унинг ранглари ўзига хос маъно ва характерга эга. Нақш ўзбек маданиятининг ҳамма боскичларида ҳамроҳ бўлиб келган. Энг оддий принциплари бир-бирига мутаносиблик, уйғунлик, йўсин ва усулларини ажойиб қайта-қайта такрорлашувидир. Халқ наққошлари нақшларнинг ҳар бир деталига алоҳида эътибор бериб, унинг табиийлигини йўқотмаганлар, ҳар бир элемент устида пухта фикр юритганлар. Ҳар бир нақш негизида маълум

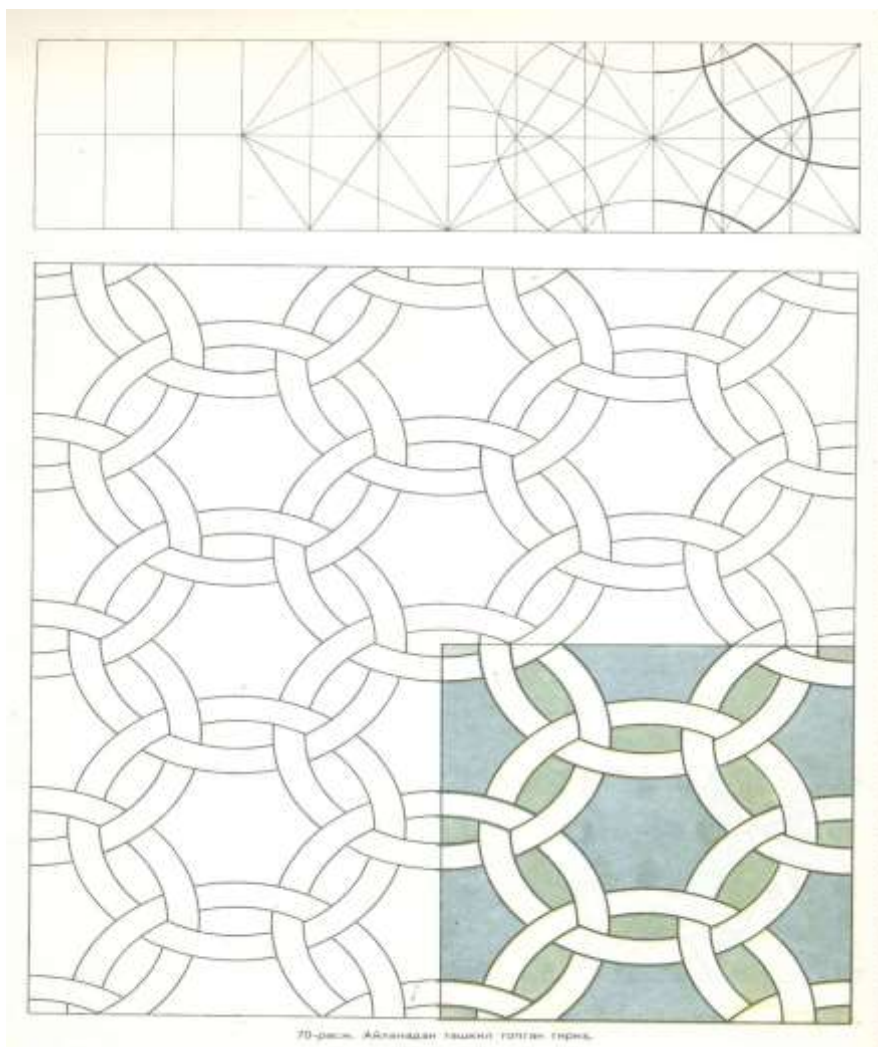

рамзий маъно сингдирилган. XI-XII асрларда Ўзбекистон территориясида археологик топилмалар шуни кўрсатадики, нақшлар ичида геометрик нақш кўп ишлатилган.

(Геометрик нақш) Гирих - форсча, чигал, тугун деган маънони беради. Хандасий нақш тўртбурчак, учбурчак ва бошқа элементлардан ташкил топган геометрик мураккаб нақш тури. Гирих, тўғри, эгри ва аралаш чизиқларга бўйсундирилган бўлиб, ўзига хос шартлиликка эга. Бу нақш турининг кенг тарқалиши безак санъатининг ривожланишига янгидан-янги имкониятлар очиб берди. Ўша вақтда бутун дунёга машҳур бўлган (ЮНЕСКО муҳофазасидаги) Сомоний мақбараси қурилди, У 1127 йили меъмор Арслон Муҳаммадхон бошчилигида пиширилган оддий ғиштни ҳар хил комбинациялаштириб қурилган. Ғиштлар ёз фаслида энг тоза ганч билан терилиб ишланган.

Кундал - архитектурада деворга бўртиб ишланган безак техникаси. Меъморчиликда кенг тарқалган. Мўйқалам билан деворга суртилган қизил кесак бўртма шакл олади, устидан бўёк ва зарҳал берилади. Замин зарҳалга, асосий бўртма нақш элементлари турли-туман рангларга бўялади ёки аксинча, бўртма нақш зарҳалга, замин эса турли рангга бўялади. XV асрдан бошлаб Самарқанддаги Ашратхона мақбараси, Бухородаги Амир мақбараси, Баланд мачитида жозибадор намуналар сақланган. Ўрта асрда кундал техникасидаги безаклар кенг тарқалган.

Ўрта Осиё нақшошлик санъати қадимдан дунёга машҳур. Ўтмишда ота-боболаримиз қурган муҳташам бинолар ҳозирги кунгача мафтункор жилвасини йўқотмаган. Юксак дид билан ишланган нақшлар бизни ҳайратга солиб келмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. М. М. Вахитов, Ш. Р. Мирзаев. “Меъморчилик” И қисм меъморчилик тарихи “Тафаккур” нашриёти. – Тошкент, 2010. – 94-101 б.
2. С.Булатов. ”Ўзбек халқ амалий безак санъати”. – Тошкент: “Меҳнат”, 1991. – 6-7 б.
3. Воҳидов М. М., Мирзаев Ш. Р. ”Бинолар ва иншоотлар конструкциялари”. – Тошкент, Меҳнат, 2003. – 5 б.

Саминжон Эватов, Хушиид Султонов
(Фергана, Узбекистан)

ЎЗБЕК ПЕДАГОГИКАСИ ТАРИХИДА ОИЛА ТАРБИЯСИ МУАММОЛАРИНИНГ ҚЎЙИЛИШИ ВА ҲАЛ ЭТИЛИШИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек оиласида бола тарбияси ҳақида гапирганда, кейинги авлодларга бой мерос қолдирган Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккирларини эслаш муҳимдир. Улар ҳозирги кунларимизда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган тарбия, шахсни камол топтириш, оилада болани тарбиялашнинг йўллари ҳақида қимматли фикрларни баён этганлар.

Бир йигит Ибн Синодан, “Бола тарбиясини қайси ёшдан бошлаш керак?” – деб сўрабди. Ибн Сино: “Ўғлингиз неча ёшда” деб савол берибди ва унинг бир ярим ойлик бўлди, деган жавобини эшитгач, “Сиз бир ярим ой кечикибсиз?” - дебди. Бугунги кунда болани ҳақиқатан ҳам туғилган кунидан бошлаб тарбиялаш кераклигига ҳеч ким шубҳа қилмайди, бу бизнинг психологларимиз ва педагогларимиз томонидан исботланган.

Абу Али Ибн Сино оилавий тарбиянинг умумий асосларини баён этишга ҳаракат қилган. “Агар оила тарбия усулларидан тўғри фойдаланса, - деб ёзган эди олим, - ўз ҳаётида бахтга эришади”. Бунинг учун тарбиянинг тўғри методлари баён этилган “Тадбири манзил” китобида акс этган.

Ибн Сино оилада болани тарбиялаш, ота-онанинг асосий бурчи деб ҳисоблаган, ўз қусурларини бартараф қилган кишигина бошқаларни тарбиялаши мумкинлигини таъкидлаган. Ибн Сино болани тарбиялаш омилларини таҳлил қилиб, улардан энг тўғриси – болалар билан бирга бўлиш ва ижобий мисоллардан фойдаланиб, алоҳида-алоҳида суҳбатлашиш, унинг иззат - нафсига тегмаслик, деб уқтирган. Ибн Сино тарбияда отанинг ролини ифодалашга катта аҳамият берган. “Рўзғоршунослик” китобида “Отанинг болаларга муносабати” деган боб бор. Унда олим жумладан: “Оналар ўз табиатларига кўра юмшоқ кўнгилдирлар ва ўзларининг эркалашлари билан боланинг характерини бузадилар”, - дейди. Ибн Синонинг фикрича, оилада асосий тарбиячи ота бўлиши, у мақсадга эришмоқ учун болани баъзан жазолаши, баъзан рағбатлантириши, вақти-вақти билан мақташи, баъзан танбеҳ бериш, вақтида кўрkitиб қўйиш, ҳатто жисмоний жазолаши лозим.

Оилада бола тарбияси тўғрисида Алишер Навоийнинг ажойиб фикрлари бор. Навоийнинг фикрига кўра, энг муҳими болаларни севиш, “Болага, деган эди улуғ шоир, - кичиклигидан бошлаб ёшини ҳисобга олган ҳолда ахлоқий тарбия бермоқ зарур”. Таниқли шоир ва педагог Абдулла Авлоний оилада болалар тарбияси тўғрисида муҳим аҳамиятга эга бўлган ажойиб фикрларни баён қилган. Ўзининг “Яшнаган ўлка ва ахлоқ” деган китобида ёзганидек, боланинг соғлиғи ва бахти аввало унинг яхши тарбияланишига, баданининг тозаллигига, эътиқод ҳосил қилишига, яхши хулққа эга бўлишига, уни ғайриахлоқий ҳатти-ҳаракатлардан оғохлантирилишига боғлиқ. Болани тарбиялашни туғилган куниданок бошлаш зарурлиги куёшдай равшан ва аниқ, унинг организмни мустаҳкамлаш, ақлий қобилятини донишмандлик нури билан ёритиш, уни ахлоқий камол топтириш, хотирасини машқлантириш керак.

Бола тарбияси билан биринчи навбатда ота-оналар шуғулланиши лозим. “Болаларни тарбиялаш – онанинг бурчи ва отанинг муқаддас мажбурияти”. Машҳур педагог Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий оила тарбияси масаласини, ота-оналар билан болалар ўртасидаги ўзаро муносабат масаласини янгича таҳлил қилди. У биринчи навбатда тан жазосини қўллашга қарши чиқди, унинг фикрича, тан жазоси бола руҳини разил ёки ёвуз ва қайсар қилиб қўяди. Ҳамза оила тарбиясида болалар билан кўпроқ боғланган оналарнинг ролини ёритишга катта аҳамият беради. Она ўз боласига меҳр-муҳаббат ва мохирлик билан таъсир кўрсатиб бориши зурурлигини уқтиради. Болалар ва ёшларга ишонтириш воситаси билан бурч туйғусини сингдириш лозим, деб ҳисоблайди.

Ҳамзанинг таъкидлашича, ахлоқий пойдевори оилада қўйилади ва ота-оналар бунинг учун жавобгардир. “Агар, - дейди Ҳамза, - ота-оналар ўз фарзандларини илк ёшидан бошлаб яхши тарбия қилганларида эди – забонларимизни ёлғондан, қўлларимизни жиноятдан тийган, қулоқларимизни тухмат ва ғийбатдан асраган, улар бизни ҳар қандай ёмонлик ва бахтсизликдан сақлаган бўлур эдилар”.

Истиқлол ва озодлик учун курашган жадид зиёлиларидан бири, шоир аллома Абдурауф Фитрат ҳам жамият ривожини ва миллат тақдирини оила тақдири билан, уларнинг мустаҳкам ва фаровон бўлиши билан боғлиқлигини ўз асарларида қайта - қайта таъкидлайди. “Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабатлари кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам мунча кучли ва муаззам бўлади», - деб ёзади Фитрат.

Абдурауф Фитрат Шарқ ва Ғарб олимларининг асарларини ўрганиб, 1914 йилда “Оила ёки оила бошқариш тартиби” номли оила масаласидаги мукамал йўриқномани яратадики, у ҳозирги кунимиз учун ҳам ўта долзарб ва аҳмиятлидир.

Абдурауф Фитратнинг оила ва оилавий муносабатларга оид айрим фикрларини келтирдик. Унинг фарзанд тарбияси тўғрисидаги фикрлари ҳозирги кунимиз учун ҳам долзарб бўлиб, уларнинг барча ижобий ва ибратли томонларини ҳаётимизда қўллашимиз мумкин.

Ота-оналар болаларининг келажагини ўйлаб, уларни илк ёшларидан меҳнатга солиб чиниктириб борадилар. Тўғри тарбиянинг энг таъсирли, энг самарали усули ҳам шу меҳнатдир. Ота-оналар болаларининг

меҳнатига ҳамма вақт ҳам муҳтож бўлавермайдилар, лекин болани ёшлигидан ишга ўргатиш, меҳнатга кўниктириш зиммаларидаги бурч эканлигидан шундай йўл тутадилар.

Ҳар бир бола оиланинг тенг ҳуқуқли аъзосидир. Демак у оила хўжалигининг иштирокчисидир. Шу билан бирга, биз болаларимизни фақат оила хўжалигини ҳам тежаб-тергаб юритадиган садоқатли фуқаролар қилиб тарбия қилмоғимиз лозим.

Барча ота-оналар бундай тарбия мақсадлари тўғрисида ўзларида равшан тушунча ҳосил қилиб, бу билан ўз тарбия йўсинларини доимий ишга солиб ва текшириб боришлари зарур.

Оилада болани тозалikka, тартибликка, гўзаликни севишга ўргатиш керак. Бунинг учун аввало уйдаги барча буюмлар дид билан танлаб, жойлаштирилган, тоза, саранжом-саришта бўлгани маъқул. Чунки болага икки хил нарса кўпроқ таъсир қилади. Биринчиси боланинг кўзига тез-тез ташланадиган буюмлар, одамлар ўртасидаги муносабат бўлса, иккинчиси боланинг ўзига бевосита тегишли бўлган нарсалар кийим-кечак, идиш-товоклар, китоблар, ўйинчоқлар, ёзув столи ва бошқалардир. Бола ўз буюмларини асраб, авайлаб, тоза-озода, саранжом-саришта қилиб юришга ўрганса, у ёши улғайган сайин гўзалликнинг мураккаб кўринишларини, табиатдаги уйғунликни, санъатдаги гўзалликни пайқаб олиш учун тайёрлана боради.

Нафосат тарбияси аввало оиладан бошланади, гўдаклик давридан вақтида овқатланиш, ухлаш тартибга риоя этиш, уйда озодлик, саранжом-саришталик оила аъзолари ўртасидаги ўзаро ҳурмат, кадр-қиммат бола қалбида ўчмас из қолдиради. Бола олдида беҳаё сўзларни айтиш, бачкана қилиқ, ҳатти-ҳаракатлар қилиш бола тарбиясига ёмон таъсир этади. Нафосат тарбияси орқали овқат пишириш, дастурхон атрофида ўтириб овқатланиш жараёнидаги азалий шарқона одат, одоб қоидаларига амал қилиш ўргатилади. Оила гўзаллик тарбиясининг биринчи ўчоғи бўлса, ундан кейин мактаб, ўқитувчисининг тарбияси, ўғити, жамоатчилик, катталар таъсири таълим-тарбияда муҳим ўрин тутди. Ана шу жараёнда боланинг ҳар бир ҳатти-ҳаракати кузатиб борилиши, хатолари сабр-чидам, ўрни, ётиғи билан тузатиб турилиши лозим.

Нафосат тарбияси орқали ўз-ўзини бошқариш шаклланади. Бу ўз-ўзига аста-секин талабчанликни келтириб чиқаради. Ўз-ўзини тергаш, ўзини мустақил, онгли, оқилона бошқариш, ўз хулқ-атвори, ҳатти-ҳаракатига баҳо бера билиш кўникмаларини эгаллаш демакдир.

Комил инсонни шакллантиришда мактабда, оилада, соғлом маънавий муҳит барқарор бўлишига эришиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки соғлом муҳит натижасидагина ахлоқий фазилатлар таркиб топади.

Ота-оналар ўз фарзандларини комил инсонлар қилиб тарбиялаши, уларда Ватанга муҳаббат, меҳнати ва фидойилиги билан ўзгаларга фойда келтириш садоқат, самимийлик каби хислатларни камол топтиришга хизмат қилади. Фарзандларимизнинг бундай инсонлар бўлишида оиланинг тотувлиги, ота-онанинг ўзаро меҳр-муҳаббати ҳам самарали таъсир этади.

Қомусий олим Ал-Фаробий ахлоқий фазилатлар ҳақида гапирар экан, унинг хислатлари ҳақида қуйидаги фикрларни билдиради:

1. Бундай одамнинг барча аъзолари шу даражада мукамал тараққий этган бўлиши керакки, у бу аъзолари билан бажармоқчи бўлган барча ишларни осонлик билан амалга ошира олсин.

2. Овқатланишда, ичимлик истеъмол этишда очкўз бўлмаслик, табиати кимор ўйинларини ўйнашдан узок бўлсин ва улар келтирадиган хурсандчиликдан жирканадиган бўлсин.

3. Ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларни севадиган бўлсин, ёлғон ва ёлғончиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин.

4. Ғурури ва виждонини қадрлайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олийжаноб ишларга ишлатиладиган бўлсин.

5. Дирҳам, динор ва шу каби турмуш буюмларига жирканиш билан қарасин.

6. Ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун қурашувчиларга, адолатсизликка, жабр зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин.

7. Адолатли бўлсин, аммо қайсар бўлмасин.

«Тарбия икки негизга – ахлоқ ва оқилликка таянмоғи лозим. Биринчиси яхши фазилатни ўстирса, иккинчиси ўзгалар иллатидан ҳимоя қилади. Демак, тарбия ҳам ахлоққа, ҳам инсоний муносабатларга асрлар оша халқ тажрибасида синовдан ўтиб, ўзининг умрбоқийлигини исботлаган қадриятларга, анъана ва урф-одатларга боғлансагина кузатилган натижага олиб келади».

Соғлом авлод деганда, биз ҳам жисмоний, ҳам маънавий томондан етук, бардам, ҳар ишга қодир, илғор маданиятли кишиларни кўзда тутамиз. Шундай ноёб фазилатларга эга авлодни тарбиялаб вояга етказётган халқ келажакка очик кўз, ёруғ юз, катта ишонч билан қарайди.

Ўрта Осиё мутафаккирларидан Фаробий, Абу Али Ибн Синолар ҳам инсон тарбиясига таъсир этадиган омиллар аҳмиятига эътибор бериб келганлар.

Фаробий инсон камолотида таълим-тарбиянинг муҳимлигини таъкидлаб: «Муносиб инсон» бўлиши учун одамда икки имконият: таълим ва тарбия омили имконияти бор. Таълим омили орқали назарий камолотга эришилади, тарбия омили орқали эса, бу кишилар билан мулоқотда ахлоқий кадр-қимматни ва амалий фаолиятни яратишга олиб борадиган йўлларди». . . дейди.

Ота-она болага бериладиган экологик таълим ва тарбия мазмуни билан турли каналлар орқали маълумот олади. Бирининг олган маълумотлари бойроқ, бириники эса камбағалроқ бўлади. Шунга кўра ҳам оиланинг экологик муаммолардан атрофлича бохабар бўлиб туриши, ўз вақтида мақбул тарбиявий чора - тадбирларни

амалга ошириш сари ундовчи муҳим ва қудратли омил саналади. Ота-оналарнинг болаларда атроф муҳитга маъсулиятли муносабатни намоён этиш борасида ибрат бўлишлари лозим.

Демак, ўзбек педагогика назарияси ва тарихи умумбашарий педагогиканинг ажралмас қисми бўлиб, ўсмирлар тарбиясида ота – оналарнинг ўрни ва ролини аниқлаш ва баҳолашга турлича ёндашиб келганлари маълум бўлди. Оила тарбияси жамиятда содир бўлаётган ижтимоий – сиёсий воқеалар билан узвий боғланган жараён эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Айниқса, ислом дини ғоялари, миллий урф – одатлар таъсири сезиларли изини қолдирган.

Оилада ўсмирларни тарбиялаш мураккаб жараён эканлигини таъкидлаш билан бирга бу муаммони ҳал этишда отанинг роли катта эканлигини қайд этишга алоҳида эътибор берилган. (Беруний, Ибн Сино, Навоий).

Тўғри йўлга қўйилган оила тарбияси фарзандни вояга етказишда, унинг бахт – саодатга эришувини таъминлашда муҳим омил ҳисобланади. Бунинг учун ҳар бир ота ва она ўзларида яхши фазилатларни мужассамлаштирган бўлишлари лозим.

Оила тарбияси ота ва онанинг тенг жавобгарлиги. Масъулиятини таъкидлаш билан бирга, ўсмирни онаси томонидан тарбиялашнинг камчиликларини ҳам эътироф этилган (Ибн Сино): Шаҳзода ва маликаларни тарбиялаш оналаридан олиниб, махсус кишилар ихтиёрига бериш ҳоллари ҳам бўлган.

Оилада ўсмирларга тўғри тарбия бериш, тарбиядаги турли муаммоларни ҳал этиш учун ота – оналар ўз устиди ишлаши, маданий, педагогик савиясини ошириб бориши шарт.

*Замирахон Эралиева, Муқаддас Мамазияева
(Маргилон, Ўзбекистон)*

BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATN USTIDA ISHLASH IJODKORLIK OMILI

Mustaqil yaratilgan matn o'quvchi tafakkuri, intellektual qobiliyatining voqealanishi, tugal bir mazmunning o'quvchi tomonidan kashf etilishi, yuzaga chiqishidir.

Matnlar o'zining qator xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi. O'quvchi matn ustida ishlar ekan turli murakkablik, qiyinchiliklarga duch keladi, muommoli vaziyatdan chiqish, uning yechimlarini topish yo'llarini qidiradi. Matn ustida ishlash faoliyati faqat darslikda berilganlari bilan chegaralanib qolmasdan, ilmiy va badiiy adabiyot, davriy matbuotdan tanlab olingan matnlar, audio-videolavhalar ustida ishlash ham o'quvchilar uchun qiziqarli va zavqli bo'lishi tabiiy.

Ona tili ta'limida matn ustida ishlash usullari bag'oyat xilma-xil. Biz quyida ularning ayrimlari xususida fikr yuritimiz.

Grammatik usul (an'anaviy amaliyot)

1. Berilgan matndan o'rganiladigan mavzuga oid so'zlarni ajratish, ularni so'z turkumlari bo'yicha guruhlash qo'shimchalarni guruhlash.

1. Matndagi sodda gaplardan qo'shma gaplar hosil qilish va aksincha qo'shma gaplarni soddalashtirish.

2. Ajratilgan sodda va qo'shma gaplarning bosh bo'lagini topish.

3. She'riy asarlar mazmunini nasriy yo'l bilan so'zlab berish.

4. Matndagi sodda gaplarni, qo'shma gaplarni ajratish, turlarini aniqlash.

5. Berilgan gap morfologik yoki sintaktik tahlil qilish v.h.

Ijodiy usul (yangilanayotgan amaliyot)

1. Matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlarni ibora va tasviriy ifodalar bilan almashtirish, ularning lug'aviy ma'nosini aniqlash va sharhlash;

2. Ajratilgan so'zlarga ma'nodosh, uyadosh, shakldosh va zid ma'noli so'zlar topish va ularning lug'aviy ma'nosini sharhlash;

3. Ilmiy uslubdagi matnni so'zlashuv uslubida gapirib berish;

4. Matnning mazmunini saqlagan holda shaklini o'zgartirish;

5. Matndagi gaplarni kengaytirish (ixchamlash);

6. Boshlanish qismi berilgan matnni davom ettirish;

7. Muommoli matn ustida ishlash va yechimini topish;

8. Berilgan so'z (so'z birikma, gap) asosida mustaqil matn yaratish;

9. Berilgan elektron tasvir (rasm, chizma, jadval) asosida badiiy (ilmiy, tasviriy nazmiy) matn yaratish v.h.

Tabiiyki, ijtimoiy jamiyatda yashovchi har bir shaxs yoshligidanoq o'zaro muloqot, muloqot jarayonida fikrlash va fikr ifodalash zaruriyatini chuqur his qiladi. Insonning ma'naviy hayoti mazmunini tashkil etuvchi asosiy manba – nutqiy muloqot hisoblanshcha, insoniyat erishgan taraqqiyot, madaniy merosni keyingi avlodlarga yaxlit holda yetkazishning eng ishonchli yo'li – ijodiy tafakkur mahsulini yozma ifodalash – mustaqil matn yaratish malakasini egallashdir. Bunday malakaga ega bo'lishning birinchi sharti – o'quvchilarni tayyor matn ustida ishlashga o'rgatish, matn tarkibida mavjud bo'lgan mantiqiy va uslubiy nuqsonlarni qiyinchiliksiz aniqlash va bartaraf etish, matn mazmuni, shakli va uslubini turfa yo'nalishda qayta ishlash (ixchamlash, kengaytirish matn tilini boyitish (epigraf, sitata. Ibora va tasviriy vosita, maqol, hikmatli so'zlar kiritish) ko'nikmalarini shakllantirish, matnni tahlil qilish va

tahrir qilish yo'llarini o'rganishga yo'naltirishdir. Grammatik shakllarni o'rganishdan maqsad – o'rganilayotgan lisoniy qonuniyatni nutq tarkibida tahlil qilishni nazarda tutadi.

Otlarni alohida turlash, fe'llarni tushlash fonetika, morfemika, morfologik – grammatik – sintaktik qonun – qoidalarni chuqur va keng ko'lamda o'rganish foydali, bil'aks mazkur faoliyat o'quvchi ongida mustaqil matn yaratish ko'nikmalarining shakllanishi va avtomatlashuviga yetarlicha foyda bermaydi. Bunda shakl, mazmundan ajraladi, shaklning anglatgan ma'nolari to'raligicha ochilmay qoladi. Aksincha, til hodisalari nutq tarkibida tahlil qilinsa, til bo'limlarini o'rganish matn yaratish va matn tahlili bilan birgalikda, o'zaro uyg'unlikda olib borilsa, o'quvchilar shakl va mazmun o'rtasidagi turli-tuman bog'lanishlarni anglab yetadi va o'z nutqiy faoliyatiga tatbiq etadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarida mustaqil matn yaratish ko'nikmalarining shakllanishida topshiriqli mashqlar tizimida foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday topshiriqlar o'quv maqsadiga ko'ra 2 turga bo'linadi;

1. Ta'limiy mashqlar. 2. Nazorat mashqlari.

Bajarilish o'rniga ko'ra sinf ishlari va uy ishlari farqlanadi.

Fikr ifodalash shakliga ko'ra og'zaki va yozma, analitik, analitik-sintetik va sintetik mashqlar uchraydi.

Bog'lanishli nutqni rivojlantirishga qaratilgan mashqlardagi topshiriqlar tayyor va yaratilajak matnlar ustida olib boriladigan o'quv faoliyatini o'z ichiga oladi.

Analitik xarakterdagi tayyor matnlar ustida ishlashda quyidagi o'quv topshiriqlaridan foydalanish mumkin.

- tanlangan matnga sarlavha toping.

- kirish so'z (asosiy qismni, xulosani)ni ixchamlang;

- berilgan matnda mavjud bo'lgan imloviy xatolarni to'g'irlang;

- gaplarda so'z tartibi, tinish belgilarining ishlatilishida yo'l qo'yilgan xatolarni tuzating.

- uslubiy va imloviy xatoli matnlar ustida ishlang;

- berilgan matndan kengaytirilishi (ixchamlanishi) mumkin bo'lgan gaplarni toping va kengaytiring (ixchamlang).

- berilgan matndan noo'rin ishlatilgan so'zlar, so'z birikmalari, sitatalarni toping va bartaraf qiling;

- berilgan matnga mos keladigan maqol, hikmatli so'zlar, ibora va tasviriy ifodalar toping. Ularni matn tarkibiga

kiriting;

- berilgan matn bilan tuzatilgan (kengaytirilgan) matnni qiyosiy tahlil qiling;

- nima uchun matnda berilgan so'zni (so'z birikma, ibora, tasviriy ifoda) almashtirganingizni isbotlang;

- siz kiritgan tuzatish matn uchun zarurligini isbotlang v.h. ;

O'quvchi ongida matn ustida ishlash ko'nikmalarini shakllantirish jarayoni ona tili ta'limida o'ta muhim va ma'suliyatli davr bo'lib, unda o'quvchi monologik va dialogik matn turlarini o'rganish bilan birga matn ustida ishlash mahoratini egallashga ham yo'naltiriladi. Matn ustida ishlash, avvalo, o'quvchidan matn va uning turlari, matn qismlarining o'zaro o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash, matn tarkibi, uning qurilishi, uslubi, tili haqida muayyan bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlikni talab qiladi. Matn bilan yuzma-yuz bo'lgan 3-4-sinf o'quvchisi uning qaysi matn turiga kirishini qiyinchiliksiz farqlashi, matnning tarkibiy qismlari – kirish, asosiy qism, xulosaning mavjudligi, matnning qaysi sohaga, qaysi janrga mansubligini bir qarashda bilishi lozim bo'ladi. Quyida 3-4-sinf ona tili ta'limida o'rganiladigan monologik matn turlari va uning xususiy jihatlarining qisqacha tasnifi keltirildi:

1. Rivoyat matn (Sharq faylasuflarining ilmiy merosi, axloqiy tarbiya va ma'naviy-ma'rifiy dunyoqarashlar, ibora, hikmatli so'z va maqollarning kelib chiqishi, etimologiyasi talqini v.h.);

2. Tasviriy matn (tevarak-atrof, daraxt, bino, gulzor, maktab bog'i, oshxonasi, rasmlar, narsa-buyumlar tasviri v.h.);

3. Muhokama matn (ilmiy asar, badiiy kitob, shaxsning individual xususiyatlari, yurish-turishi, xulqi-odobi, muomala-madaniyati, biror sohaga qiziqishi borasida munosabat bildirish v.h.);

4. Ilmiy – grammatik matn. Ona tili fani bo'limlari va mavzulari, ularning ilmiy talqini, kommunikativ jadvallar tasnifi (M., ot va uning turlari tasnifi v.h.);

5. Ma'rifiy matn. Mashhur shaxslar hayoti, ilmiy-ijodiy faoliyatini elektron tasvir orqali yoritish, ularning tarjimai holi, yaratgan ilmiy yangiliklari, san'at asarlari madaniy merosi haqida to'xtalish v.h.

6. Ixtisosiy matn. Muayyan kasb-hunar, ilm-fan, texnikaga oid xususiy atamalar ishtirokida, ma'lum maqsad (ma'lumot, axborot, ma'ruza) aniq soha yo'nalishida yaratilgan matn v.h..

O'quvchilarni matn yaratishga tayyorlashda uyadosh va ma'nodosh so'zlar ustida ishlash ham alohida o'rin tutadi. Ma'nodoshlar – yaratilgan matn tilini boyitish, badiiy bo'yoqdor so'zlarni tanlash, ularni iboralar bilan almashtirish, ularni o'z matnida qo'llashning eng ishonchli va mahsuldor usuli. Uning shakl va usullari nihoyatda xilma-xil. Ularning eng keng tarqalganlarini o'quvchilarga eslatish, mavzuga oid ijodiy va mustaqil ishlar bajarish, masalan, umumiy o'rta ta'lim maktablarining 4-sinflari uchun yaratilgan elektron o'quv qo'llanmadagi “So'z” slaydidan foydalanib, ma'nodosh va uyadosh so'zlar mavzusiga oid nazorat testlari tuzish o'quvchilarni mustaqil matn yaratishga tayyorlashda o'ta foydali o'quv topshiriqlaridan hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlash orqali ijodkorlikka o'rgatish mumkin. Masalan, Po'lat Mo'minning “PAPKA BILAN SIYOHDON” she'rini o'qib, uning nasriy bayoni so'raladi. Bunday ijodiy – amaliy ishlar, og'zaki va yozma nutqni ma'nodosh va uyadosh so'zlar bilan boyitishda muhim o'rin egallaydi. An'anaviy ta'limning kammahsul, tahliliy usullaridan voz kechib yangi, o'quvchi – ta'lim – o'qituvchi tizimiga o'tish, ta'lim jarayonini ilg'or o'quv texnologiyasi yutuqlariga asoslangan, zamonaviy didaktik materiallar (ranli slaydlar, muayyan o'quv dasturi kiritilgan disketlar: audio – video kasetalar v.h.) bilan qurollantirish, o'quvchilarni jahon ta'lim standartlari talablariga mos keladigan yangi avlod darsliklari va dasturlari bilan ta'minlash – o'quvchilarda mustaqil matn yaratish jarayonini jadallashtirish va shunday ko'nikmalarni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

*Дилафруз Юлдашева, Озодбек Солиев
(Фаргона, Ўзбекистон)*

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA ILMGA IXLOS VA IBRAT TARBIVASINING IFODALANISHI

Buyuk bobomiz Alisher Navoiy asarlarida bola ta'lim-tarbiyasiga, dunyoqarashining kengayishiga va shaxsi rivojlanishiga oid qimmatli fikrlar ko'plab bayon etilgan. Xalqimizga xos bo'lgan tortinchoqlik, andisha kabi psixologik xususiyatlarni chuqur anglagan ulug' bobomiz insonni faol bo'lishga, bilim egallashga undab, shunday yozadi:

Bilmaganmi so'rab o'rgangan olim,

Orlanib so'ramagan o'ziga zolim.

Yana bir hikmatida:

Oz-ozdan o'rganib, dono bo'lur,

Qatra-qatra yig'ilib, daryo bo'lur- deb yozadi.

Hadisi sharifda ham quyidagi ibratomuz fikrlar bayon etilgan: «*Ilm egallang! Ilm sahroda do'st, hayot yo'llarida tayanch, yolg'izlik damlarida – yo'ldosh, baxtiyor daqiqalarda – rahbar, qayg'uli onlarda – madadkor, odamlar orasida zebu ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda quroldir*», «*Ilm olish har bir muslim va muslima uchun farzdir*», «*Beshikdan to qabrga kirguncha ilm izlangiz*», «*Yoshlikda olingan ilm toshga o'yilgan naqsh kabi*dir». Bu purma'no fikrlar ham bolalarga ta'lim berishda muhim o'rin tutadi.

Ulug' mutafakkirlarimiz Muhammad Xorazmiy, Abu Bakr Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Forobiy, Ibn Sino, Umar Hayyom, Mirzo Ulug'bek, she'riyat mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy bilan bir qatorda diniy dunyoqarash bilan qomusiy bilimdonlikni o'zida mujassamlashtirgan Imom Buxoriy, Imom at-Termiziy, Xoja Bahouddin Naqshband,

Xoja Ahmad Yassaviy, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidan bahramand bo'lish ham ta'limiy, ham tarbiyaviy ta'sir kuchiga ega.

Bola shaxsini rivojlantirish, dunyoqarashini o'stirishda Markaziy Osiyo mutafakkirlarining o'rni katta. Ularning hayoti, ijodi, axloqiy ta'lim va o'g'itlari yosh avlodni tarbiyalashda meros hisoblanadi. Ular ijodiga xos xususiyat – ilm-ma'rifatni ulug'lash, axloq masalalari, Vatanni sevish, insonparvar bo'lishga undashdan iborat bo'lgan.

Ha, kelajakka ishonchimiz, umidimiz bo'lgan farzandlarning sog'lom, jismoniy baquvvat, ruhiy rivojlangan, bilimdon, barkamol inson bo'lib yetishishida zamonaviy bilimlar bilan bir qatorda butun dunyoda umuminsoniy qadriyat sifatida e'zozlanadigan boy ilmiy-badiiy merosimiz asosiy tayanch vazifasini o'taydi. SHu bois ham farzandlarimizga ilk ta'lim berish bosqichida, bola shaxsining to'laqonli shakllanishida zamonaviy ilm-fan yutuqlari va ajdodlarimiz yaratgan buyuk qadriyatlar uyg'unlashgan holda o'zlashtirilishi zarur.

Komillik mazmunida o'tmishimizning boy ma'naviy merosi, ulug' mutafakkirlarimizning ilg'or ta'limoti, tafakkur durdonalari mujassamlashganki, ular ma'naviy-axloqiy tarbiyada muhim va qimmatli manba hisoblanadi. CHunki, o'tmish ma'naviy-axloqiy tafakkuri ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya sohasidagi benazir fikrlar, axloqiy qarashlar bugungi taraqqiyot uchun ham, yosh avlod kamoloti uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir. SHunga ko'ra biz uchun qadrlil bo'lgan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi ulug' mutafakkirlarimizning ma'naviy-axloqiy qarashlari va qadriyatlaridan mustaqil O'zbekiston istiqlolini mustahkamlashda, o'quvchilar ma'naviy-axloqiy kamolotini tarbiyalashda, kundalik turmushimizda keng foydalanishimiz maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim tizimida har jihatdan xalqimizning boy ma'naviy qadriyatlari hisoblanmish mashhur alloma va mutafakkirlarning ma'naviyatga doir o'g'itlarini o'rganish muhim ahamiyatga egadir. Zero, ularning asarlarida axloq-odob doimo ulug'langan. CHunki, xulq-odob insonga beqiyos husn va nazokat bag'ishlaydi, ota-onaga hurmat, mehr-oqibat, mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash imkonini beradi.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari o'z asarlarida ma'naviy-axloqiy g'oyalarni tarannum etib, xalqni oriflik, fozillik, komillik darajasiga ko'tarishga chog'langanlar. Ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida komil inson tarbiyasi asosiy o'rinda turadi.

Buyuk mutafakkir o'zining butun hayoti va ijodi davomida inson hayotining negizi bo'lgan ma'naviy-axloqiy tarbiyaga katta beradi. Yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishda vaqtni ham, kuchni ham ayamalikka da'vat etadi. SHoir shu bilan birga inson huquqlarini, uning or-nomusi va qadr-qimmatini ham himoya qildi. U xalqning osoyishta va bunyodkor hayotini buzuvchi yovuzlikka, xalqning xo'rlanishiga va ijtimoiy ofatlar keltiruvchi hodisalarga qarshi chiqadi. Xalqqa zo'ravonlik qilishni yovuzlik deya qoralaydi. SHu sababli, o'sha davrdagi o'zaro urushlar va ijtimoiy falokatlariga qarshi baralla bosh ko'tarib, uning mudhish oqibatlarini jonli misollarda ko'rsatib beradi.

Inson kamolotining fazilatlaridan hisoblangan adolat tushunchasi va tuyg'usi Navoiy donishmandligining asosini, ma'naviy-axloqiy qarashlarining bosh mezonini tashkil etadi. Barchaga barobar adolat ustivor bo'lgan taqdiridagina mamlakat va uning fuqarolari farovonlikka erishishi mumkinligini shoir o'z asarlarida yorqin ifodalaydi.

Mamlakatning osoyishtaligi, obodonchiligi, xalqning nizolarsiz tinch-totuv yashashi, turmushning farovon bo'lishi davlatni oqilona idora qiladigan dono yo'lbo'shchiga, adolatli shohga bog'liq, deydi Alisher Navoiy. Uning zamondoshi, tarixchi olim Xondamir «Makorimul axloq» asarida:

«Adolat va insof eshiklarini insoniyat yuziga ochib qo'ydi», deya – hazrat Navoiyga yuqori baho beradi.

Buyuk shoir saxovat va himmatni yuksak fazilat qatoriga qo'yadi. Uning fikricha, yaxshilik sari va muhtojlarga karamli bo'lishga intilish har bir axloqli kishiga xosdir. SHoir ana shu xislatga ega bo'lmagan insonni dursiz chig'anoqqa, ko'klam fasli osmonda suzib yurgan yog'insiz bulutga o'xshatadi.

Uning «Hayratul abror» dostonida yetuk shaxsning ma'naviy-axloqiy tarbiyasidagi yaxshilik, saxovat, andisha, adab, kamtarlik, qanoat, rostgo'ylik, insof, adolat, bag'rikenglik singari fazilatlarini ta'riflanib, ruhiy kamolot yo'llari tahlil etilgan. SHarqda inson qadrini g'oyat yuqori darajaga ko'tarish uning buyuk orzusi bo'lgan.

Buyuk mutafakkir o'zining ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimida hunar o'rganishga ham katta e'tibor qaratadi.

Hunarli bo'lish xalqparvar, bilimli, olijanob fazilatlar egasi bo'lishga zamin hozirlaydi. Buning uchun tarbiya yetakchi rol o'ynamog'i lozim. SHu bilan birga hunar qobiliyatni, iqtidorni rivojlantiradi va bolalarni yomon xulqli bo'lishdan saqlaydi. SHuningdek, Navoiy ma'naviy-axloqiy tarbiya yordamida bolalarga ilm-ma'rifat berib, ularni odobga o'rgatishni muhim vazifa qilib qo'yadi. Bola shaxsi kamolotida tarbiyaning yuksakligi alohida ta'kidlanadi.

SHoir o'zining «Farhod va SHirin» dostonida ma'naviy-axloqiy tarbiyaning do'stlik, birodarlik, xalqparvarlik, kabi xususiyatlariga alohida e'tibor qaratdi va buni dostonidagi xitoylik Farhod, SHopur va arman qizi SHirin misolida tasvirlaydi.

Asar qahramonlari o'rtasidagi adabiy do'stlikning asosi ma'naviy-axloqiy tarbiya mezonlari vafo, sadoqat, jasorat va mardlik orqali to'ldiriladi.

Alisher Navoiy «Farhod va SHirin» dostonida ilm orqali Farhodning aql-idroki, bilimdon, hunarmand, kamtar, insonparvar, irodali va e'tiqodli inson darajasiga yetganini ko'rsatadi. Dostonni to'liq o'qigan har bir o'quvchi, insonning yetukligini ko'rsatuvchi sifatlardan biri – ilm ekaniga to'la ishonch hosil qiladi.

Farhodning kamtarlik, boylikka qiziqmaslik, o'zini oddiy kishi deb bilishi, mazlum xalqni chin ko'ngildan hurmat qilishi, umum manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yish kabi fazilatlar har bir o'quvchiga katta ibrat bo'la oladi.

Hazrat Navoiyning ma'naviy-axloqiy qarashlarida komillik muhim o'rin tutadi. Uningcha, komillik buyuk insoniy ne'mat bo'lib, u insonning jahon farzandi mavqeiga ko'tarilishini xohlagan va xuddi shu mavqeni komillikning oliy cho'qqisi deb bilgan.

Buyuk mutafakkir o'z davrida komil insonlarni «ahli ma'ni» deb bilgan. «Ahli ma'ni» bu fikrli odamlardir. Fikrsiz kishining ongida ma'ni chuqurligi bo'lmaydi. Fikrlash, haqiqatni anglash yoxud mustaqil mushohada yuritish yuritish demakdir. «Ahli ma'nilik» tufayli axloqiy ong rivojlanadi, odam va olam taqdiriga vijdon bilan qarash qobiliyati shakllanadi. «Ahli ma'ni»li kishilar guruhiga oqil va dono, kamtar va olijanob, haqiqatparvar va fidoiylarni kiritish mumkin. SHunday fazilatlariga ega bo'lgan insonlarning tafakkur darajasi benihoya kengdir. Hazrat Navoiy deydilarki: «Ahli suratlariga shoh bo'lg'uncha, ma'ni ahli yig'inida gado bo'lmoqliging ming karra afzaldir». Uning fikricha, ahli ma'ni kishilar ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk shaxslardir. Alisher Navoiy yaratgan qahramonlar ham xuddi shunday ma'naviy-axloqiy yetuk insonlar sirasiga kiradi.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo allomalarining ijodida ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari mazmunan boy, shaklan rang-barangdir. Ayniqsa, Alisher Navoiy asarlarida aks etgan mardlik, to'g'rilik, adolatparvarlik, vafodorlik, halollik, saxiylik, mehr-oqibat, insonparvarlik kabi xislatlar bugungi kunda kamol topayotgan yosh avlod ma'naviy-axloqiy tarbiyasida muhim o'rin egallaydi.

Haq yo'lida kim senga bir harf o'qutmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.
Bilmagannni so'rub o'rgangan olim va orlanib so'ramagan o'ziga zolim.
Oz – oz o'rganib dono bo'lur, qatra – qatra yig'ilib daryo bo'lur.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodida iqtisodiy g'oyalar muhim o'rin egallaydi. Unda asosan tijorat, savdo muammolari ancha mukammal yoritilgan. Navoiy asarlarida savdo faoliyati ma'qullanadi, ammo tovlamachi va chayqovchilik qattiq tanqid qilinadi. U mehnatning inson va jamiyatdagi o'rniga, do'stlikka yuksak baho bergan.

Alisher Navoiyning dastlabki ijtimoiy - iqtisodiyfikrlari shakllangan asari asari "Hiloliya" hisoblanadi. U shaxsning tarixdagi roliga katta e'tibor berib, mamlakat hukmdorining aql-idroki va qobiliyatiga bog'liq deb uqtiradi. Agar mamlakat hukmdori fanlarni, ayniqsa iqtisodiyot, tarix, falsafa va siyosiy fanlarni mukammal bilsa, o'zi boshqarayotgan mamlakat obod va badavlat bo'ladi deydi Navoiy. Keyinchalik jamiyatning rivojlanishida iqtisodchilarning va davlat arboblarning roli katta ekanligini ingliz olimi J. K. Keyns ham qayd qilib o'tadi.

Navoiy boylikni ikki yo'l bilan topish mumkin, deydi. Birinchi yo'l – bu o'z mehnati bilan boylik to'plash, yig'ish va o'ziga to'q yashash. Bunday boylikni u qo'llab quvvatlagan. Navoiy olingan boylikni uch qismga bo'lib, ya'ni birinchi qismini ketgan xarajatlarga, ikkinchi qismini o'ziuning va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaatlariga sarflashni tavsiya etgan. Boylik topishning ikkinchi – bu o'qirlik, tamagirlik va zo'rlik hisobiga boylik ottirishdir. Navoiy bunday boylik orttirishga keskin qarshi chiqadi.

Navoiy o'zining "Mahbub-ul-qulub" asarida mamlakatdagi ijtimoiy guruhlarning jamiyatda tutgan o'rnini ko'rsatib berishga harakat qiladi. Uning fikricha, dehqonlqr, hunarmandlar va chet el bilan aloqasi bor savdogarlar jamiyatda moddiy boylik yaratishda va mamlakatning boyligini ko'paytirishda muhim o'rin tutadi. Navoiy dehqon va uning ishlab chiqarishdagi roli to'g'risida quyidagi fikrlarni bildiradi: "Don sochuvchi dehqon yerni yorish bilan rizq yo'lini ochuvchidir" Uning fikriga ko'ra, kishi yakka holda hech narsa ishlab chiqara olmaydi. U biron narsani ishlab chiqarish uchun boshqa ishlab chiqaruvchilar bilan munosabatda bo'lishi kerak. Masalan, dehqonga mehnat qurollari zarur bo'lsa, hunarmandlarga non kerak, dehqonga ham, chorvadorga ham hunarmandchilik va attorlik mahsulotlari zarur. Dehqon mehnatining mahsulini novvoy, unfurush, qo'shchi va o'roqchi, mashshoq va boshqalar orziqib kutadi. Shu bilan birga dehqon ham hunarmandning, chorvadorning va boshqalarning mehnat mahsulotiga muhtoj. Ularsiz u hech narsa ishlab chiqara olmaydi.

Navoiy xalqaro savdo sohasida faoliyat yurituvchilarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lsada, mamlakat ichkarisida ish yuritayotgan savdogarlar, ya'ni olib sotarlarga nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan. Uning fikricha, olib sotarlar "o'ziga foyda va boshqalarga qahat istovchi", arzon olib qimmat sotish, ya'ni xalqni zarari hisobiga foyda ko'ruvchilardir.

*Зилола Ядгарова
(Бухара, Узбекистан)*

БОШЛАНГИЧ ТАЪЛИМ СИФАТИ ВА САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

"...Бугун эзгу ниятларимизнинг марказида фарзандларимизни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан соғлом қилиб ўстириши, уларнинг бахту саодати, фаровон келажагини кўриши, дунёда ҳеч кимдан кам бўлмайдиغان авлодни тарбиялаш орзуси туради"

Ислом Каримов

Таълим деганда маълум ҳажмдаги билимлар, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш тушунилади. Таълимга шахсни ўқитиш ва камол топтириш жараёнини тегишли йўсинда ташкил этиш сифатида қараш ҳам мутлақо тўғридир. Булардан ташқари, шубҳасиз, таълим билимлар, кўникма ҳамда малакаларни бериш ва ўзлаштириш билан боғлиқ фаолият тизими ҳисобланади. Маълумки, бошланғич таълим умумий ўрта таълимнинг асосий

пойдевори бўлиб, ўқувчиларнинг келгусидаги муваффақияти, уларнинг ҳар томонлама камол топиши кўп жиҳатдан бошланғич таълимнинг сифатига боғлиқ. Айни вақтда Республикамиздаги умумтаълим мактабларида бир юз ўн минг нафардан зиёд бошланғич таълим ўқитувчилари фаолият кўрсатмоқда. 2014-2015 ўқув йилида 1-4 синфлар учун жами 164 номда ўн миллион нусхадан ортиқ дарсликлар чоп этилди.

Бошланғич синфларда ўқитиш самарадорлигини ошириш, бу йўналишдаги таълим сифатини яхшилаш бўйича аниқ вазифалар белгиланган. Бу борадаги ишларни изчил амалга ошириш мақсадида Халқ таълими вазирлиги томонидан умумий ўрта таълим тизимида бошланғич таълимнинг сифат ва самарадорлигини ошириш бўйича ҳаракат дастури ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилган.

Мазкур дастурга кўра бошланғич таълимнинг меъёрий асослари чуқур таҳлил қилиниб, давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари, ўқитувчига қўйиладиган малака талаблари ва бошқа меъёрлар замон талаби асосида қайта ишлаб чиқилган бўлиб, айни пайтда бошланғич таълимнинг мазмунини такомиллаштиришга доир замонавий педагогик технологияларни аниқлаш ва амалиётга татбиқ этиш, дарсликлар мазмун-моҳиятига ижодий ёндашув асосида мақсадларни сингдиришга, яъни билим бериш билан бир каторда, ўқувчиларда амалий кўникмаларни шакллантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Инновацион педагогик технологиялар таълим жараёнини ҳар томонлама мукамал лойиҳалаштириш, аниқ мақсадлар қўйиш ва уларга қафолатланган ҳолда эришиш, режалаштирилган натижаларни амалга ошириш имконини берувчи узвий боғланган компонентлар йиғиндиси ҳисобланади. Ушбу қоидадан келиб чиққан ҳолда ҳар бир йўналишга доир ўтиладиган мавзуга кенг қамровли лойиҳа ишлаб чиқилади. Ушбу иш таркибига лойиҳага қўшимча мавзуга дахлдор бўлган барча ахборотлар, компьютер сайти, тарқатма материаллар, маълумотномалар, манбалар, улардан фойдаланиш методикаси киритилади. Инновацион педагогик технология ўз тузилишига кўра қуйидаги таркибий қисмлардан иборат: машғулоти тури, унга ажратилган вақт, асосий кўриладиган саволлар, таянч тушунча ва иборалар, ўқитувчининг мақсадлари, асосий саволлар матни, назорат топшириқлари, мустақил ишлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати, натижаларни баҳолаш, ҳар бир ўқитувчи дарс режа ишланмаси тузаётганда инновацион педагогик технологиянинг барча элементларини оқилона қўллаши юқори самара беради.

Ўқувчининг билим олишга бўлган интилиши, иштиёқи, маънавий дунёси, тафаккурининг шаклланишида бошланғич таълим муҳим ўрин тутаяди. Бошланғич синф ўқувчилари 6-10 ёшдаги болаларни ташкил этади. Уларнинг билиш жараёнлари бошқа ёшдаги болалардан ўзаро фарқ қилади. Масалан; иродасининг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, ўзининг қизиқувчанлиги, дилкашлиги, хайрихоҳлиги, ишонувчанлиги, ҳаёлниң ёркинлиги, хотирасининг кучлилиги, тафаккурининг яққоллиги билан бошқа ёшдаги болалардан ажралиб туради. Ўқувчиларнинг ўқиш жараёнига мослаштириш учун ўйин асосидаги, яъни амалий дарсларни кўпроқ ташкил этиш лозим. Чунки амалий фаолият жараёнида боланиң билиш жараёнлари ўсади, такомиллашади, мустахкамланади.

Уларга билим бериш жараёнида болаларнинг ўзлаштиришини доимий рағбатлантириш, илғор таълим услублари, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари, мультимедиа дастурларни имкон қадар кўпроқ амалиётга жорий этишга ҳаракат қилиш, буларнинг барчаси болаларнинг дарсларни мухта ва мукамал эгаллашида асосий омил ҳисобланади. Ақлий қобилият кўп қиррали шахс хусусияти ҳисобланади. Ўқувчиларнинг ақлий қобилиятни ривожланиши учун уларнинг фикрлаш операцияларини мунтазам ўрганиб бориш ва тафаккурнинг зарур сифатларини шакллантириб бориш лозим. Бунда, албатта, иродавий сифатларнинг аҳамияти каттадир. Бошланғич синф ўқувчилари учун ўқиш фаолияти етакчи бўлиши билан бир каторда уларнинг ўйин фаолияти ҳам ўзининг аҳамиятини йўқотмайди. Шу сабабли ўқувчиларни фикрлашга ўргатишда ўйин элементлари иштирок этган махсус ривожлантирувчи машқлардан фойдаланиш мумкин. Юқоридаги фикрларга таяниб, шуни айтиш мумкинки, бошланғич синф ўқувчиларининг билиш жараёнларини ривожлантиришда педагог томонидан кўрсатилган ёрдам, раҳбарлик фақат қийинчиликларни бартараф этишдан иборат бўлиб қолмасдан, балки ўқувчиларнинг ўзларини-ўзлари енгилга ўргатишдан, яъни уларда иродавий сифатларни шакллантиришдан иборат бўлмоғи лозим. Шахсда иродавий хислатлар тўлақонли шаклланган бўлса, у билиш жараёнларини ривожлантиришдаги муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бошланғич синф ўқувчиларининг билиш имкониятларини ҳамда топкирликни ўстириш, фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш, хотирани мустахкамлаш ва чаққонликка ўргатиш мақсадида қуйидаги машқлар тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Компьютер мониторида.

“**Классификациялаш**”га оид топширик курсатилади. Машғулоти мақсади: бошланғич синф ўқувчиларини предметларнинг ўхшаш белгиларига асосан уларни гуруҳларга ажратишга ўргатиш. **Масалан: олма, гилос, олхўри, гулсапсар, анор.** Бу ерда ортикча сўз “гулсапсар”, компьютер сичкончаси орқали “Гулсапсар” сарик ранга бўялади ёки олиб ташланади. Боладан нимага шундай йўл тутилганини сўраш лозим, у қолган сўзлар эса мевалар номини билдиради ва “Гулсапсар” гуллар туркумига киришини ёки ўсимлик эканини айтади шу орада болага меваларнинг номлари, қаерда пишиб етилиши ва таъми хусусида эслатиш керак бўлади. Ёки **дераза, эшик, дўппи, устун**, бу ерда ортикча сўз қайси? Ўқувчи “**дўппи**” дейди. Машқ шу тартибда бир неча бола билан давом эттирилади.

“**Сўз ўйини**” - машғулоти мақсади: бошланғич синф ўқувчиларини фикрлашга ўргатиш ва уларнинг сўз бойлигини янада оширишдан иборат. Машғулотнинг бориши кузатиб борилади, Компьютер мониторида иккита сўз, биринчи сўзнинг боши, иккинчи сўзнинг охири ёзилган ҳолатдаги сўзлар берилади. Берилган бу

сўзларнинг, яъни биринчи сўзнинг охири, иккинчи сўзнинг боши бўлиб келадиган бир сўз топиш кераклиги айтилади. Масалан, Ой..., ...дор, бунга **дин** сўзи кўшилиб, Ойдин, диндор сўзлари ҳосил бўлади. Шунга ўхшаш яъни, бир қанча сўзлар берилади, иқ..., ...та, кул..., ...ишмон, ой..., ...дор. **Ж:** иқбол, болта; кулдон, донишманд; ойдин, диндор. Ўқувчиларнинг берган жавобларига қараб баҳоланади. Ҳар бир ўқувчи шундай сўзлар топиб ёзиб келиш топширилади. Ўқиб эшиттирилган сўзлар муҳокама қилинади. Компьютер ва монитор албатта ўқитиш жараёнининг жонли кизиқарли ва албатта мазмунли чиқишида ёрдамчи воситадир холос. Бироқ ҳозирги давр таълим жараёнида унинг иштироки муҳим саналади. Бошланғич синф ўқувчиларида билиш жараёнларини шакллантириш энг муҳим масала ҳисобланади. Юқорида келтирилган методларимиз эса ўқувчилар билиш жараёнларини шакллантиришга катта ёрдам беради. Таълим тизимида янги педагогик технологияларни татбиқ этиш бир-бирини тўлдирувчи икки томонлама жараён бўлиб, бир томондан ўқитувчи касб фаолиятининг технологиялашуви бўлса, иккинчи томондан ўқувчи билим олишини фаоллаштириш асосида технологиялаштиришдан иборат. Бошланғич синф ўқитувчиси ўз устида ишлаш жараёнида билимларини дарсларда турли усуллар билан қўллади, ўқувчиларда дарсга қизиқишини уйғотади ва уларнинг фаоллигини оширади. Натижада ўзлаштириш даражаси ортади. Тез ва тўғри фикрлашга йўналтириш, машғулот мазмунини таҳлил қилиш, ўйин воситасида билим эгаллаш, натижаларни тадқиқ қилиш, кузатув, баҳс, анкета сўровларини ташкил этиш, оғзаки ва ёзма машқлар бажариш, видеофилмлар намойиши, кассеталарни тинглаш, компакт дисклар ва кўргазмалар материаллардан фойдаланиш, турли хил компьютер дастурларини қўллаб, дарсларни ташкил этиш жуда яхши самара бериши бугунги кунда ўзининг ижобий натижаларини кўрсатмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И.Каримов. Баркамол авлод орзуси. – Тошкент, 1999.
2. Э.Ғозиев Ёш даврлари педагогик-психологияси. – Тошкент, 1994.
3. В.Каримова “Психология” ўқув кўлланма. – Тошкент, 2002.
4. Сафарова Р., Мусаев У. ва б. “Умумий ўрта таълим мазмунинг модернизациялашнинг дидактик параметрлари. – Т.:Фан, 2008.
5. “Мактаб ва ҳаёт” журнали № 4. 18-бет, 2009 й.

*Юрій Якімець
(Львів, Україна)*

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРИ ФОРМУВАННІ ПРОЕКТУВАЛЬНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ ТЕХНІКІВ-МЕХАНІКІВ АВТОТРАНСПОРТНОЇ ГАЛУЗІ

Характерною особливістю сучасної професійної підготовки повинно мати випереджувальний характер щодо діючих виробничих процесів. Сучасна автодорожня техніка на відміну від тієї, яка застосовувалася в кінці минулого століття, характеризується високою продуктивністю, рівнем автоматизації та комп'ютеризації виробництва робіт. Поява нових функцій в роботі машин актуалізує необхідність в нових професійних компетенціях сучасного техника-механіка. У зв'язку з новими підходами до автоматизації роботи автодорожньої техніки виникла необхідність налагодження систем управління, діагностики та обслуговування машини в цілому.

Аналіз сучасних тенденцій підготовки майбутніх фахівців автотранспортної галузі дозволив виділити ряд протиріч між: зростанням ролі проектувальної складової у змісті професійної підготовки фахівців автотранспортної галузі та недостатньою увагою до формування у техніків-механіків проектних умінь; інтегративним характером професійної діяльності техника-механіка і недостатнім рівнем інтеграції знань і вмінь студентів в процесі професійної підготовки; необхідністю застосування сучасних технологій в процесі професійної підготовки і переважно традиційним підходом до формування проектних умінь майбутніх фахівців.

Недостатня увага до набуття досвіду професійної діяльності призводить до невідповідності практичної підготовки фахівців автотранспортної галузі в коледжі з потребами роботодавців. Перш за все це невідповідність стосується невпевненості в здійсненні трудових дій і операцій професійного характеру, низького рівня сформованості вміння аналізувати різні відхилення в роботі обладнання і приймати адекватні рішення, недостатня компетентність щодо застосування сучасних технологій обслуговування автомобільного складу.

З огляду на це, актуальна необхідність вдосконалення підходів до формування досвіду проектувальної діяльності як основи професійної майстерності майбутнього фахівця автотранспортної галузі.

Метою статті є обґрунтування педагогічних умов для формування проектувальних умінь у майбутніх техніків-механіків автотранспортної галузі в процесі вивчення професійно орієнтованих дисциплін.

Для досягнення мети необхідно реалізувати такі завдання: показати роль професійно орієнтованих дисциплін як ефективного засобу підготовки до дипломного проектування; обґрунтувати, педагогічні умови

формування у майбутніх техніків-механіків автотранспортної галузі проєктувальних умінь у процесі вивчення професійно орієнтованих дисциплін.

Проєктувальна діяльність орієнтована на освіту або вдосконалення існуючих і впровадження нових проєктів, а готовність майбутнього фахівця технічного профілю виявляється в «проєктуванні на основі володіння спеціальними проєктно-конструкторськими знаннями і вміннями, використанні сучасних технологій і засобів проєктування, обґрунтованого вибору і оптимізації в разі багатоваріантності рішень; обліку швидкої зміни технологій» [2, с.57]. Уміння – освоєний людиною комплексний спосіб гнучкого і успішного виконання якої-небудь дії в нестандартних, незвичайних, різноманітних ситуаціях. В умінні є елементи автоматизму, але в цілому воно завжди здійснюється усвідомлено, при активній участі мислення, залучення до роздумів наявних знань, постійних розумовому контролю і оцінках подій в даній ситуації. У ньому присутні елементи творчості, пошук засобів гнучкого пристосування дій, адекватних специфіці ситуації і умов [7, с.312]. Властивості умінь – адекватність специфіці ситуації, свідомість, що відповідає обстановці гнучкість, достатня швидкість виконання, успішність, надійність як стійкість до несподіваного і незвичайного.

У процесі вивчення професійно орієнтованих дисциплін доцільно реалізувати певні чотири педагогічні умови формування проєктувальних умінь.

I. Забезпечення безперервності формування проєктувальних умінь в процесі взаємопов'язаного вивчення професійно орієнтованих дисциплін з орієнтацією на цілі дипломного проєктування на основі діяльнісного підходу. У розробці навчального плану багаторівневої підготовки фахівців доцільно [1]: перенесення частини загальнотеоретичних, загальнотехнічних дисциплін на більш пізній термін і перенесення деяких загально, спеціальних дисциплін зі старших курсів традиційного навчального плану на більш ранні терміни; більш концентроване вивчення дисциплін, скорочення часу на вивчення деяких з них до половини семестру; перехід від послідовного вивчення дисциплін до послідовно-паралельного і паралельного. Аналіз якості підготовки, в тому числі підсумків захисту дипломних проєктів, відгуки випускників і підприємств – замовників свідчать про перспективність такої системи.

Необхідно з перших днів навчання починати формування професійних умінь, які будуть ускладнюватися і розвиватися протягом всього періоду навчання в коледжі. Перелік цих умінь ведеться в «зворотному напрямку», починаючи з виділення розділів дипломного проєктування та основних розділів навчальних дисциплін з виявленням інтеграційних зв'язків. У той же час, акцентуються теми в межах професійно орієнтованих дисциплін, які є базовими в процесі дипломного проєктування.

У формуванні системи інтегрованих умінь доцільно використовувати класичну теоретичну схему: визначення переліку умінь – підбір видів робіт, які забезпечують ці вміння – визначення витрат часу на виконання кожного виду робіт - встановлення взаємних зв'язків змісту практики з навчальними дисциплінами.

II. Формування системи інтегрованих проєктних умінь на основі інтеграційного підходу

Еклектизм змісту освіти «веде до безсистемності мислення учнів або студентів, а безсистемність мислення – дуже серйозна негативна якість будь-якої освіти. Безсистемність, роздробленість навчальних предметів, яка за останні десятиліття не вдалося подолати ні» міжпредметних зв'язками «немає» проблемним, «ні» розвиває «навчанням, ні іншими методичними системами і прийомами, своїм прямим результатом в свідомості студента або студента мають знанневий конгломерат, тобто купу безсистемних фактів, відомостей, дат, імен, формул і алгоритмів, ціннісно ніби прирівняних до однієї цих куп. Практичні наслідки цього феномена катастрофічні» [3, с.181]. Таким чином, сучасний зміст професійної освіти в значній мірі еклектичний: поруч з елементами основ наук студентам повідомляються різні відомості і схематично представлені концепції, запозичені з різних наук.

Зараз в науковому обігу існують десятки різновидів інтеграції: педагогічна, дидактична, управлінська, психологічна, соціальна, державна, інтеграція виховних впливу та ін.

Саме інтеграція акцентує єдність всіх елементів і процесів утворення, орієнтує на пошук шляхів до об'єднання раніше розрізаних елементів, тому «поява такої галузі наукових знань як інтегродологія є своєчасною і наука ця буде з часом активно розвиватися. Едукаційна інтегродологія узагальнює дидактичні, виховні, розвиваючі, культурологічні та інші аспекти передачі досвіду від покоління до покоління, формує едукаційний простір сучасного суспільства» [4, с.7]. Тому стратегічним напрямком удосконалення навчання є цілеспрямоване об'єднання всіх дисциплін для цілісного вивчення явищ і процесів.

Формування професійної компетентності майбутніх техніків-механіків відбувається в процесі професійної підготовки, при цьому "необхідною умовою є дотримання цілісного підходу до вивчення професійної діяльності (створення в свідомості майбутніх фахівців цілісної картини сучасних виробничих технологій і процесів), використання міждисциплінарного аналізу в пошуках професійних рішень; побудови оптимальних моделей вирішення професійних завдань» [5, с.168]. Важливою особливістю професійної готовності є оперування системою інтегрованих різнопредметних умінь. Системний підхід ґрунтується на сприйнятті світу як цілісності, утворюється взаємозв'язками і взаємодіями всіх сфер людської діяльності, формує системне розуміння пріоритетності людської культури передтехнології. Такий підхід виходить з того, що специфіка складного об'єкта, тобто системи, не вичерпується особливостями елементів, які її складають, а перш за все в характері зв'язків і відносин між певними елементами.

На наш погляд, компонентами системи умінь доцільно вибрати вміння (або групу умінь) на базі конкретного навчального предмета, які сукупно формують інтегральні проєктувальні вміння і забезпечують інтеграцію змісту професійної підготовки до проєктувальної діяльності на базі вивчення професійно орієнтованих дисциплін і практики. Важливо забезпечити єдиний режим організації роботи студентів як одного з провідних видів діяльності в коледжі, що можливо за рахунок включення в якості обов'язкового компонента підготовки фахівця в навчальний план, забезпечення високого рівня теоретичної підготовки студентів. Таким чином, важливим результатом навчального процесу та дипломного проєктування є система інтегрованих проєктивних умінь, які здобув студент.

На цій основі ми визначаємо базові положення формування такої системи: координація інтегративної та диференційованого підходів до навчання професійно орієнтованих дисциплін; спрямованість всіх навчальних дисциплін на цілі дипломного проєктування; взаємозв'язок загальної та спеціальної професійної підготовки на основі відображення реальних взаємозв'язків між наукою і виробництвом; акцентування ролі діяльничого підходу, спрямованого на способи засвоєння знань, розвиток творчого потенціалу студентів та підготовку компетентного фахівця автотранспортної галузі; формування інтегрованих умінь творчого використання різнопредметних знань в оптимальному поєднанні для конкретної професійної ситуації; формування системи проєктивних умінь шляхом інтеграції фундаментальних і професійних умінь.

III. Розвиток творчого мислення майбутніх техніків-механіків на основі креативного підходу

Сучасний випускник коледжу повинен володіти не тільки системної сукупності знань, умінь і навичок, а й творчо ставитися до процесі вивчення професійно орієнтованих дисциплін. Мислення означає процес, а якість його протікання визначається інтелектуальністю. Саме вона сприяє освоєнню навколишнього середовища і розвитку суспільства.

Інформаційний тиск на свідомість студента дуже велике, тому для ефективного і якісного навчання необхідно розвивати різні види мислення - дискурсивне і інтуїтивне. Уміння ними оперувати має велике значення для чуттєвого сприйняття і відображення явищ і предметів навколишнього світу, а також на розвиток творчої уяви. Навчання «має сприяти ефективному поєднанню можливостей півкуль мозку людини, кожна з яких відповідає за певний вид і тип мислення, а у взаємодії гармонізують розвиток особистості» [6, с. 82]. Для зменшення конфліктності між матеріальним і духовним потрібно змінити підхід до оволодіння цими видами діяльності.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що основною ланкою у формуванні технічної творчості техніка-механіка є проєктна діяльність. В основі проєктної діяльності лежить система формування технічних понять, просторових уявлень, розширення кругозору, яку студент повинен навчитися використовувати для вирішення конкретних завдань професійного характеру. Технічна творчість вимагає систематизації знань з різних дисциплін для формування умінь в процесі самостійної роботи студентів над проєктами. Організація технічної творчості ставить на перший план не результати творчої діяльності, а спонукання учнів до самостійного отримання необхідної інформації, тобто нових знань.

IV. Формування системи інтегрованих проєктивних умінь у процесі виконання дипломних робіт на основі компетентнісного підходу

Під час виконання дипломного проєкту студент здійснює міжпредметні розумові процеси і виявляє інтелектуальні вміння. Швидкість виконання цих процесів пов'язана з рівнем проєктно-конструкторської компетентності майбутнього фахівця. Підготовка студентів до дипломного проєктування повинно здійснюватися на інтеграційній основі та містити наступні етапи: визначення навчально-виробничої мети і послідовність їх досягнення; формування навичок пошуку та обробки необхідної інформації формування умінь і навичок аналізу проблеми; формування умінь і навичок пошуку шляхів вирішення проблеми; формування умінь і навичок працювати з комп'ютерною технікою і програмним забезпеченням; виконання завдання; оформлення дипломного проєкту.

Дипломне проєктування в підготовці фахівця є інтегруючим фактором для всіх навчальних дисциплін, проєктів і практик, тому визначення його змістовного наповнення вимагає злагодженої роботи всього педагогічного колективу з дотриманням критеріїв оптимізації. Оскільки через різні рівні інтеграції пов'язується інформація з різних дисциплін і практики і втілюється в дипломному проєктуванні, вже виявлені міжпредметних зв'язків на етапі розробки дипломного проєктування дає можливість попередити дублювання навчального матеріалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бахарев, Н.П. Интеграция образовательных программ среднего и высшего профессионального образования [Электронный ресурс] / Н.П.Бахарев, Е.А. Драгунова. – Режим доступа: [http:// www. ostu.ru /educ /educ2003 /doc8.html](http://www.ostu.ru/educ/educ2003/doc8.html) 2003
2. Белова, Ю.Ю. Формування знань, умінь та навичок з проєктувальної діяльності як необхідна компонента професійної підготовки майбутнього інженера / Ю.Ю. Белова // Наукові праці Донецького національного технічного університету.– Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2012. – Вип. 2 (12). – С.57-65.
3. Гончаренко, С. Фундаментальність чи вузький професіоналізм освіти / С.Гончаренко // Дидактика професійної школи : зб. наук. праць. / [ред. кол.: С. У. Гончаренко (голова), В. О. Радкевич, І. С. Каньковський

(заст. голови) та інші]. – Хмельницький : ХНУ, 2004. –Вип. 1. – С. 177–184.

4. Козловський, Ю. М. Едукаційна інтегродогія [Текст] : монографія / Козловський Ю. М., Козловська І. М. – Львів : Сполон, 2015. – 360 с.

5. Луговська, Е. М. Трансформація й інтегродогія фахових знань та вмінь як умова формування фахової компетентності майбутніх техніків-механіків агропромислового виробництва / Е. М. Луговська // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя: Психолого-педагогічні науки. – 2013. – № 5. – С.167-173.

6. Сліпчишин, Л. В. Інтегративний підхід до вивчення матеріалознавства та гуманітарних дисциплін у вищих професійних училищах машинобудівного профілю : дис. ... кандидата пед. наук: спец. 13.00.04 / Сліпчишин Лідія Василівна. – К., 2006. – 275 с.

7. Столяренко, А.М. Психологія и педагогіка : учеб. пособие для вузов/ А.М.Столяренко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 423 с.

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЯ

*Мухайя Джуманиязова, Эркин Искандаров
(Ургенч, Узбекистан)*

TA'LIM JARAYONIDA O'SMIR YOSHDAGI BOLALARNING AHLOQIY FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISH JARAYONINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ma'lumki, ota-bobolarimiz azal-azaldan bolalarning ahloqiy tarbiyasi masalalariga jiddiy e'tibor berib kelishgan va bu an'ana avloddan -avlodga ko'chib, takomillashib, yangicha usullar evaziga boyib borgan. Zotan, inson ma'naviyati tarbiyaga bog'liq. Tarbiyasiz ma'naviyat poydevorsiz binoga o'xshab omonatlik kasb etadiki, bu xolni sharxlab, izoxlab o'tirishning xo'jati yo'q. Shu boisdan-da, ta'lim-tarbiya jarayoniga barcha davlatda kuchli xtiyoj sezilgan.

Ma'naviy barkamol, komil inson tarbiyasi hozirgi kunning eng muxim, dolzarb masalalaridan biridir.

Ahloqiy tarbiya - jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan tartib, odob, o'zaro munosabat, muloqot va xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o'quvchilar ongi, hayoti, turmush tarziga singdirish maqsadida tashkil etiluvchi pedagogik jarayondir [5, 66 b.]. Ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri ahloqiy tarbiya sanaladi.

Shaxsni ijtimoiy ahloqiy me'yorlardan habardor etish ahloqiy tarbiyani asosini tashkil qiladi. Ahloq (lot. «moralis» - xulq-atvor ma'nosini bildiradi) ijtimoiy ong shakllarida biri hisoblanib, ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan tartib, odob, o'zaro munosabat, muloqot va xulq-atvor qoidalari, mezonlarining majmui sifatida aks etadi [5, 64 b.]. Qur'oni Karim va Hadisi SHariflardagi ahloqqa oid ibratli maslahatlar, hikoyatlar asrlar davomida tarkib topgan milliy urf-odatlar, an'ana va qadriyatlar o'z aksini topgan bo'lib, bundan tashqari, SHarq mutafakkirlari Muhammad Al-Horazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad Al-Farg'oni, Imom Ismoil al-Buhoriy, Ahmad YAssaviy, Bahovuddin Nahshband, Amir Temur, Muhammad Tarag'ay Ulug'bek, Abdurahmon Jomiy, Sa'diy SHeroziy Alisher Navoy va Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalarning ahloq haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o'z ifodasini topgan.

«Ahloqning yaxshi bo'lishi, taomning pokizaligi, rostlik va omonatga hiyonat qilmaslik – mana shu to'rt xislatni Olloh Taolo senga bergan bo'lsa, dunyoviy ishlardan chetda qolgan bo'lsang ham, zarari yo'qdir», degan edi, Imom Ismoil al-Buhoriy [1, 27 b.].

Demak, ahloqiy tarbiya barkamol inson tarbiyasida etakchi bo'g'in, insoniy sifatlarni yaratuvchi, shakllantiruvchi, mukammalikka erishtiruvchi vosita hisoblanadi. Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek, ahloqiy tarbiya insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir omildir. Yaxshi xulqlarning yaxshiligi, yomon xulqlarning yomonligini dadil va misollar bilan bayon qiladurg'on kitobdir Huddi shu ma'noda ahloq kishining xulq-atvori, e'tiqod-iymoni, yurish-turishi, fikr-mulohazalari, mushohada va muloqotida namoyon bo'ladi.

Ahloqli inson o'zini qattiq hurmat qiladi, unda ichki intizom kuchli bo'ladi. Suhbatdoshning ko'ngliga qarab gapiradi, kishining dilini og'ritmaydi, muloqot odobiga rioya qiladi. Ahloq- kishilarning bir- birlariga oilaga, jamiyatga bo'lgan munosabatlarida nomoyon bo'ladigan xatti -harakatlari hulq atvorlari odob – ahloqlari majmuidir. Huquqdan farqli raqivshda ahloq talablarini bajarish – bajarmaslik ma'naviy ta'sir ko'rsatish shakllari (Jamoatchilik tamonidan baho berish, qilingan ishni ma'qullash yoki qoralash) bilan belgilanadi. Ahloqni etika fani o'rganadi [4, 18 b].

Insoniyat taraqqiyotida ahloq muhim o'rin tutadi. Sharqning buyuk mutafakkirlari insonni ahloqiy kamol toptirish, uni har tamonlama rivojlantirish, ma'naviy qiyofasini shakllantirish jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri deb qarashgan. Ahloqiy tarbiya oila tarbiyasining o'zagini tashkil etadi. Oilada uyushtirilajak ahloqiy tarbiyaning maqsadi bolalarda eng oliy ahloqiy sifatlari ota-ona hamda oilaning boshqa a'zolari, shuningdek, atrofdegilarga nisbatan mehr-muhabbat, kattalarga hurmat, kichiklarga muruvvat, kamtarlik, to'g'riso'zlik, mehnatsevarlik, sahovat, insonparvarlik, adolat, vijdon, or-nomus, g'urur, intizom, ijtimoiy burchni anglash va hokazolarni shakllantirishdan iboratdir.

Shaxsda mazkur sifatlarning qaror topishida oiladagi sog'lom muhit, oila a'zolarining psixologik jihatdan o'zaro yaqinliklari, ehtiyoj, qiziqish va hayotiy yondoshuvlaridagi umumiylik, bir-birlarini har qanday vaziyatda qo'llab-quvvatlay olishlari, ota-onalar tomonidan barcha farzandlariga nisbatan qo'yilayotgan talablar, shuningdek, ularga ko'rsatilayotgan e'tiborning bir hil bo'lishi oila tarbiyasida ijobiy natijalarga erishishning omillari sanaladi.

Oilada muayyan an'ananing qaror topganligi, unga oila a'zolari tomonidan bildirilayotgan hurmat, shuningdek, keksa avlod vakillarining shaxsi, ularning ijobiy sifatlari, mehnatda erishgan (garchi u oddiy bo'lsa ham) yutuqlari, atrofdegilar bilan munosabati borasidagi suhbat yoki hotiralarning tashkil etilishi bolalarda hayotiy e'tiqodning shakllanishini ta'minlaydi.

Ma'naviy-ahloqiy tarbiya jarayonini samarali tashkil qilishning zaruriy komponentlaridan biri tarbiya vositalari hisoblanadi. Ma'naviy-ahloqiy tarbiya vositalari tarbiyalanuvchilarga, ya'ni o'quvchi talabalarga sensomotor qo'zg'ovchi sifatida ularning ko'rish, eshitish, ta'm bilish, fahmlashlariga ta'sir o'tkazadi.

Tarbiya vositalariga tarbiyachi foydalanadigan o'quv qo'llanmalari, kitoblar, badiiy adabiyot, - tarbiya maqsadini amalga oshirish uchun tarbiyachi qo'llaydigan buyumlar, rasmlar, kishilarning ibrat namunasi, ommaviy axborot vositalari: radio, televidenie, videomateriallar, gazeta, jurnallar ham tarbiya vositalari sifatida alohida e'tiborga molikdir. Shu bilan birga o'quvchilar jamoasi, faoliyat turlari (o'yin, mehnat, o'qish)da qo'llaniladigan mashqlar o'quvchilarning

tabiiy kuchlarini rivojlantirib, ularda bilim, ko'nikma, malaka va odatlarni, ahloqiy qarashlarni shakllantiradi. A.S.Makarenko "parallel pedagogik ta'sir etish qonuni"ga muvofiq tarbiyalanadigan bolalar faoliyati ularni tarbiyalashning yagona vositasi bo'lib, ularni tabiiy kuchlarining rivojlanishi va takomillashuvini ta'minlab, insoniy sifatleri - ma'naviy-ahloqiy va jismoniy sifatlarini tarbiyalaydi" deb ta'kidlaydi [5, 71 b].

Shu jihatdan olganda, bizning mustaqil mamlakatimiz ulkan o'zgartiruvchi kuchga ega. Biz yoshlar ma'naviy-ahloqiy tarbiyasini tashkil qilishimiz, uni jamiyat ahloq me'yorlari talablari asosida yo'naltirishimiz va unga rahbarlik qilishimiz kerak. Yoshlar tarbiyasini har doim to'g'ri tashkil qilib, tasodifiy, stixiyali hosil bo'ladigan jarayonlar emas, mustaqillik ideallariga sodiq kishilarni tarbiyalashga erishishimiz lozim. Yoshlarda ijtimoiy zarur sifatlarni tarbiyalashda jamoa muhim vosita bo'la oladi. «... Bizning yagona yo'limiz xulqni mashq qildirish va bizning jamoa esa - uning uchun gimnastika zali hisoblanadi» [2, 31 b].

O'quvchi, talabalarni tarbiyalashda guruh jamoasi muhim rol o'ynaydi. Jamoa deganda o'quvchilar va talabalar hayotini jamoaviy hayot talablari asosida tashkil qilishni tushunish kerak. Kishilarning maqsadsiz to'plami emas, ijtimoiy maqsad birligida tashkil qilingan jamoa kuchli tarbiya vositasi bo'la oladi. Jamoa hamkorlikdagi faoliyat oqibatida rivojlanadi. Shuning uchun jamoaning butun hayoti tarbiyaviy maqsadlarga bo'ysundirilgan bo'lishi lozim.

O'quvchilarning ma'naviy-ahloqiy tarbiyasini maqsad qilib olgan tarbiyachi shunga muvofiq ular hayotini tashkil qila olishi lozim. Bunda asosiy «material» mustaqil mamlakatimizning ijtimoiy voqeligi bo'lishi kerak. Ya'ni, o'quvchilarning o'qishi, o'yini, mehnati mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ahloqiy, mafkuraviy jarayonlar bilan uyg'un olib borilishi lozim.

Ta'lim jarayonida ahloqiy tarbiya ma'naviy tadbirlar asosida olib boriladi, chunki ma'naviy tadbirlar rejalari har bir oyga mo'ljallangan bo'lib, bu tadbirlarda o'quvchi yashlar o'z fikr –mulohazalari bilan qatnashib ahloqiy jihatdan kamol topadilar.

Ta'lim jarayonida "Mardlik ramzi" nomli o'gil bolalar orasida suhbatlar uyishtiriladi, natijada o'gil bolalarni o'z oilasi va maxallasi Vatanini himoya qilishga bo'lgan intilishlari mustahkamlanadi.

"Qiz bola sha'ni – qiz bola nomusi" mavzusida o'quvchi qizlar bilan o'tkaziladigan davra suhbatlari orqali o'spirin qizlar orasida sog'lom dunyoqarash rivojlantiriladi, ularga real hayot haqida aniq misollar asosida tushuntiriladi. Bundan tashqari o'quvchilar o'rtasida kitob mutoala qilishga ko'nikma hosil qilish maqsadida "Eng yaxshi kitobxon" ko'rik tanlovlari o'tkaziladi. Bu tadbirlar orqali o'quvchi yoshlarni ma'naviy-ahloqiy sifatlari shakllanadi. Bundan tashqari turli guruhlar o'rtasida "Biz kimmiz, qanday buyuk zotlarning avlodimiz" mavzusidagi zukkolar bellashuvi o'tkaziladi, natijada har tamonlama yetuk, barkamol, ma'naviy –ahloqiy rivojlangan shaxs tarbiyasi amalga oshiriladi.

O'quvchilar jamoasida ma'naviy-ahloqiy tarbiyalashni tashkil qilishda jamoa majlisi ya'ni ochiq muloqotlar ham muhim vositani bajaradi. Chunki unda jamoa hayotining xilma-xil masalalari muhokama qilinishi va ma'lum umumiy fikr ishlab chiqilishi o'quvchilarni muommolari o'rganilib ularni bartaraf qilish mumkin. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida ahloqiy tarbiya jarayonini xususiyatlaridan yana biri shuki unda o'quvchilar jamoasi o'zining sermazmun hayoti va huquqlari doirasida o'z rivojlanishida tartib - intizomni mustahkamlab, har bir o'quvchi va butun jamoa faoliyatini nazorat qilish, tartibga keltirishni, ma'lum rejim asosida uni boshqarishni amalga oshiradi. Jamoada bunday sifatlarni tarbiyalashda unda shakllangan jamoa fikri ham muhim vosita hisoblanadi. Jamoa fikrining shakllanishida undagi sog'lom ruhiy ahloqiy muhit va tanqid, o'z-o'zini tanqid qilish muhim vosita bo'lib hisoblanadi. Jamoa fikri o'quvchilar xulq-atvoriga bir qator talablar qo'yadi. Bu talablar jamoa a'zolarining xulq-atvoriga mustahkamlanib, uning odat va an'alariga aylanadi.

Bundan tashqari jamoa fikrining ta'sir kuchi bizning milliy xususiyatlarimiz bilan bog'liq. Ko'pchilik Sharq musulmon xalqlarida, ayniqsa ular ichida o'troqligi, qadimiy tarixi, tili, madaniyati bilan ajralib turuvchi o'zbek xalqi milliy mentalitetida jamoaviy fikr o'ta katta ta'sir kuchiga ega. Buni jamoa bo'lib, turli tadbir - to'y, maraka, marosimlarni bamaslahat o'tkazish, mahalla-ko'yda uyushib yashash, farzandlar tarbiyasida ibrat-namuna va fidoyilik ko'rsatish kabi sifatlari yaqqol ko'rish mumkin.

O'quvchilarning ma'naviy-ahloqiy tarbiyasini tashkil qilishda jamoa bilan o'zaro munosabati haqida gapirar ekanmiz, shuni ta'kidlash lozimki, o'z xulq-atvori va harakatini ongli ravishda jamoa manfaati, ijtimoiy foydaga yo'naltirib, ular uchun kurashga tayyor va boshqalardan ham aynan shuni talab qiladigan o'quvchini tarbiyalash har qanday tarbiyalashning asosiy maqsadidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Musurmonova O. «Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi». – Toshkent: «O'qituvchi», 1996. – 369 b.
2. Qurbonov SH. va boshqalar. «Barkamol avlod orzusi». – Toshkent: «SHarq» NMK, 1999. – 185 b.
3. Quranov M. Ma'naviy yuksalish yo'lida. – T.: "Ma'naviyat", 2008. – 317 b.
4. Olimov Sh.Sh. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarida axloqiy-estetik idealni shakllantirishning pedagogik asoslari. P.f.n.diss.avt. – Toshkent, 2002. – 85 b.
5. Pedagogika //A./Munavvarovning umumiy tahriri ostida. – Toshkent, O'qituvchi, 1996. – 463 b.

*Мухайя Джуманиязова, Раъно Курбаниязова
(Ургенч, Узбекистан)*

O'SMIR YOSHDAGI BOLALAR IJTIMOIYLASHUVIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLAR TIZIMINING AHAMIYATI

Hozirgi davrda o'smirlarni tarbiyalashning o'ziga xos xususiyatlari, qonuniyatlari, imkoniyatlari, xatti-xarakat motvilarining ifodalanishining va vujudga kelishining murakkab mexanizmlari mavjud, shuni alohida takidlash kerakki, o'smirlarni tarbiyalashda ularning xususiyatlarini to'la xisobga olgan holda ta'limi - tarbiyaviy tadbirlarni qo'llash - shaxslararo munosabatlarda anglashilmovchilikni vujudga keltirmaydi, sinf jamoasi o'rtasida iliq psixologik iqlimni yaratadi.

O'smir yoshida olib boriladigan ijtimoiy-pedagogik faoliyatni asosini guruhdagi mavqe, guruhiy munosabatlari va shaxs sifatida shakllanishning davomiyligini ta'minlab beruvchi quyidagi omillar maqsadga muvofiq tarzda ketma-ketlikda o'z ta'sirini namoyon qilish mexanizmi mavjud:

1-omil: o'smirlarning jamoada xamkorlikdagi ish faoliyatlari jarayonida shakllanish;

2-omil: faoliyat jarayonida hosil bo'ladigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar, g'oyalar, his-tuyg'ularni to'laqonli tarzda etilishiga yordam berish jarayonida shakllanishi;

3-omil: hissiy kechinmalar turli hulq – atvorni va uni shakllarida o'ziga xosliklarni shakllantirish jarayoniga bog'liqdir.

O'smirlar tomonidan ijtimoiylashuvning, ya'ni jamiyatda o'z o'rni, ijtimoiy normalarga rioya qilishligi, o'zi va o'ziga o'xshash shaxslar bilan murakkab o'zaro munosabatlarni shakllanishida ta'sir qiliuvchi turli xodisalarni psixologik tabiatini va qonuniyatlarini tushunib yetish, munosabatini murakkab psixologik mexanizmi va qonuniyatlarini o'zida ifodalash ko'nikmasiga ega bo'lishlikni shakllantirish lozim.

Inson ko'pgina va turli tuman ijtimoiy munosabatlarni sub'ekt, ya'ni manbasi hisoblanadi. Bu munosabatlarda 2 ta asosiy turni ajrata bilish kerak.

1) Ijtimoiy munosabatlar.

2) shaxslararo munosabatlar.

Birinchisi, shaxslarning jamiyatda tutgan o'rni, roli haqidadir, ya'ni ularni aniq belgilangan va tasdiqlangan xatti-xarakatlari, ya'ni ulardan kutilayotgan jamiyat uchun kerakli bo'lgan xatti-xarakatlardadir. Demak, bularni manbasi (sub'ekti) shaxs emas, balki jamiyat hisoblanadi.

Shaxsni ijtimoiy o'rni (roli) aniq belgilangan xatti-xarakat emas, bu jarayonda shaxs o'z o'rnini (rolini) qanday tushunganligi, qanday uslub bilan bajarish kabilardadir. Ya'ni otalik (o'rni) roli, vazifasi, hisobi vazifasini o'yinchi, jinoyatchi vazifasini qanday bajarishdadir.

Ushbu jamiyatga doir munosabatlarda shaxslararo munosabatlar paydo bo'ladi va o'zaro munosabat rollarini shakllanadi hamda bizga ma'lum bo'lgan "g'irt kalla-kesar", "g'irt maxluq", "mana yigit", "yigit degan shunaqa bo'ladi" degan umumlashtiruvchi munosabatlar kelib chiqadi.

Shaxslararo munosabat ijtimoiy munosabatdan farqi ularni his hayajoningda; ya'ni ijtimoiy psixologiya ko'rsatib berishga kishilarni bir-birlariga kon'yuktiv, ya'ni bironta ijtimoiy faoliyatda o'zini ko'rsatish orqali yaqinlashuvi va bularga qarama-qarshi, ya'ni bir-birlaridan uzoqlashuvida. Demak, bu jarayonda shaxslararo bir-biriga hohish, istak, hurmat va ba'zi birlarini yoqtirmaslik, dag'allik kabilar ham kelib chiqadi. Jamiyatning har bir a'zosini yoki salbiy his-hayajonlarini paydo bo'lishlarini suratga olish va ularga qanday yondashish kerakligini ijtimoiy psixologiya fani o'rgatadi.

Munosabat masalasini (formasini) shakli asosida emas, balki uning ma'lumki asosida o'rganish kerak. Ya'ni munosabat mexanizmiga (qonuniyatlariga) e'tibor bermoq kerak. Munosabati va faoliyat birligi munosabat orqali faoliyatni tashkil qilish va boyitish kabilarni misol qilish mumkin.

Munosabat tizimini ochib berishda uchta bir-biri bilan bog'liq tomonlari:

- kommunikativ (fikir almashuv, fikrlashish, tushunish);

- pertseptiv (qabul qilish, idrok qilish);

- interaktiv (tashqi xarakterlanish ichik xarakterga aylantirish jarayoni) orqali bir-birlari bilan axborot almashadilar va faoliyatlarida bir-biriga ta'sir qiladilar.

Bu jarayonlar bir-birlari bilan bog'liq holda amalga oshadi, lekin ularni bir-birlaridan ajratgan holda o'rganish eksperiment tajribaviy izlanishlarni analiz qilish uchun kerak.

Komunikatsiya (fikir almashuv) munosabatida axborot berish katta o'rin egallaydi, hamda bir-birini tushunishga olib keladi va aktivlik manbasi hisoblanadi, natijada axborot faqat qabul qilinib qolinmasdan balki o'ylashga, fikrlashga yoki ma'lum bir xulosaga olib kelishi mumkin, ikkinchidan, axborot almashish bitta kommunikatsiyaga (shaxs) ikkinchisi tomonidan psixologik ta'sir qilishni keltirib chiqaradi, natijada munosabat jarayoni o'zgarib boradi.

Uchinchidan, ularni bir-birlarini tushunishi uchun kommunkator (axborot yetkazuvchi) va retsipient (axborot qabul qiluvchi) bir-birlariga o'hshash tizimni bilmog'i kerak;

To'rtinchidan, axborot jarayonida turli to'siqlar (ijtimoiy, siyosiy, diniy, kasbiy kabi) paydo bo'lishi mumkin. Bu ijtimoiy sabablardan tashqari aniq psixologik to'siqlar (uyatchanlik, ichimdagini top, mezonidagi, ishonchsizliklar kabilar) ham paydo bo'lishi mumkin.

Demak, jamiyatdagi axborot tarqatish o'ziga xos filtr (analiz) qilish jarayonidan o'tadi. Bu filtr (analiz) ishonish va ishonmaslik hollarini keltirib chiqaradi.

Ishonch va ishonmaslik jarayonini yengillashtiruvchi-manbalar ham mavjud bo'lib, axborotni qabul qilishga bosqichiga ta'sir qiladi. Bunga nutqni ohangdor va turli ranglarda ifodalanish jarayoni kiradi. Axborot ikki turdan iborat bo'lib, u seskantiruvchi (ya'ni buyruq, iltimos, kengash kabilar) ikkinchidan, konstatlik darajasida axborotni izohlash kiradi. Turli axborotlarni ramziy belgilar orqali ham yetkazish mumkin. Lekin asosiy axborot mezoni bu nutq va uni ifodalashdir. Retorika ham asosiy xususiyatga ega bo'lib, unda ishontirish madaniyati yuqori turadi. Axborot jarayonini 5 ta tushuncha orqali ta'minlash mumkin.

1. Kim axborot qilyapti?
2. Nima izoh qilinayapti?
3. Axborot yetkazish qanday amalga oshmoqda?
4. Axborot kiga qaratilgan?
5. Qanday mazmunga ega?

Axborot 3 ta turda bo'lishi mumkin.

- 1) ochiq axborot;
- 2) yopiq;
- 3) uzoqlashgan axborot ularni har biri o'zlarining ramziy ma'nosiga ega bo'lishi mumkin. (jesti, mimika, pantomimika kabilar). Lekin ularni har kim o'z ruxiyatiga qarab turlicha tuzilishi mumkin. Ya'ni boshni xarakatga keltirish ba'zi bir odamlarda to'g'ri deb qabul qilinsa, ba'zi bular noto'g'ri deb qabul qiladir.

Munosabatga yordamchi manba sifatida ovoz temfi (ohangi), pauza (to'xtami), yo'nalishi, yig'lash, kulgi kabilar ham kiradi. Munosabatda yana bir vaziyat ya'ni vaziyat ya'ni bir-birlariga to'g'ri yuzma-yuz boqish, yoki yarim doira aylanma orqali boqish; yoki esa bilan qarash kabilar ham o'ziga xos ahamiyatiga ega.

Munosabatlar ko'z kontaktini (uchrashuvi), qo'l sezgilarini bir-birlariga tegishli orqali ham paydo bo'lishi mumkin. Ular yondamida muloqot vazifasiga ega bo'lgan munosabat o'rnatiladi.

Munosabat ishtirokchilari bir-birlarini tushungan holda strategiya (reja) va (muvaffaqiyat) amalga oshadi. Munosabat asta-sekin muloqotga aylanadi va bir-birlarini tushuna boshlaydilar. Boshqa kishini tushunish har kimni o'zini tushunish yoki ongi bilan bog'liq. Bu jarayon ikki yo'l bilan: o'zini shu kishini o'rniga qo'ya bilishi va uni o'zi muloqotdagi kishi tomonidan qanday qabul qilinayotganligini anglash bilan amalga oshadi. Bu jarayonda boshqa kishi haqida qabul qilinayotgan axborotlardan yangi axborot asosiy mazmunga ega. Lekin ba'zi bir umumlashtirilgan axborot manbalari ba'zan to'g'ri qilmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. – T., TDPU, 2002.
2. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. O'z.FMJ., 2008.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. Darslik. – T., 2012 .
4. Maxsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. – T., 2006.

*Ольга Донченко
(Бердянськ, Україна)*

КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ГОТОВНОСТІ ДО ІМПРОВІЗАЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ В ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Сучасний стан системи освіти характеризується новими вимогами до її результатів, а отже і до фахівців галузі. Суспільні запити посилюють науковий інтерес до професійної підготовки освітян. Характерною ознакою педагогіки стає постійне впровадження інноваційних технологій, здатних значно інтенсифікувати процес навчання та адаптувати його до нових умов. Саме тому проблема підготовки майбутніх педагогів до творчої діяльності не лише зберігає свою актуальність, але й набуває статусу першочергової.

Творчість педагога вивчалась як об'єктивна ознака педагогічної діяльності В. Андрієвською, О. Дубасенюк, В. Кан-Каліком, Б. Красовським, Л. Лузіною, О. Приходько, С. Сисоєвою, І. Фещенко та ін.

Аналізуючи представлені науковцями точки зору, можна помітити дві основні позиції у розумінні педагогічної творчості. По-перше, вона трактується як високий рівень професіоналізму, показник найвищої якості професійної діяльності (як синонім поняття «педагогічна майстерність»). Таке тлумачення, наприклад, знаходимо у Р. Скульського (такий варіант організації професійної діяльності вчителя, який на реально доступному рівні забезпечує: розв'язання навчально-виховних завдань, що стоять перед сучасною школою, безперервне зростання загальної і професійної культури педагога, його активної пошукової діяльності щодо підвищенню ефективності навчально-виховного процесу). По-друге, педагогічна творчість розглядається як необхідність, що виникає з особливостей самої педагогічної праці (Ю. Бабанський, І. Дмитрик, В. Кан-Калік, Б. Красовський, М. Нікандров, М. Поташник, Л. Рувинський, Г. Сухобська, Н. Кичук, П. Шевченко). Так, Г. Сухобська дає наступне визначення: «педагогічна творчість – це процес рішення постійно виникаючих

педагогічних завдань. Всі педагогічні завдання є творчими, оскільки абсолютно однакових ситуацій їх вирішення не існує, тому творчо працюючий викладач знаходить схожі ситуації, для аналізу і застосування яких розроблені відповідні засоби».

У розв'язанні поставленого протиріччя погоджуємось з точкою зору С. Сисоевої, яка зазначає, що «творчість є обов'язковою умовою майстерності. Педагогічна майстерність учителя формується й удосконалюється на основі його творчої активності, пошуково-перетворюючої діяльності в навчально-виховному процесі. Саме тому творчий вчитель може ще не встигнути стати майстром, але необхідною умовою руху до педагогічної майстерності є його творчість. Високого рівня майстерності вчитель досягає лише на основі педагогічної творчості й обов'язково за рахунок сумлінності, завзятості, працелюбності, подолання труднощів, перетворення вміння на навички, тобто при накопиченні досвіду, з часом» [5, с. 106].

Але звичайно ми не заперечуємо той факт, що результативність творчості зростає з підвищенням рівня майстерності педагога. Підтвердженням цієї думки є виділення науковцями рівнів педагогічної творчості.

Так, С. Сисоева виділяє чотири рівні творчої педагогічної діяльності вчителя:

1) репродуктивний рівень (працюючи на основі вироблених до нього методик, рекомендацій, досвіду вибирає ті, які найбільше відповідають конкретним умовам його праці та індивідуально-психологічним особливостям учнів);

2) раціоналізаторський (на основі аналізу свого досвіду, конкретних умов своєї педагогічної діяльності вносить корективи у свою роботу, вдосконалює, модернізує деякі елементи існуючих рекомендацій, методик, досвіду відповідно до нових завдань, які виникають у конкретних умовах);

3) конструкторський рівень (на основі власного досвіду, самоаналізу власної діяльності й знань психолого-педагогічних особливостей кожного учня та учнівського колективу в цілому, вчитель, використовуючи існуючі методики, рекомендації, передовий досвід, конструює власні варіанти вирішення педагогічних проблем, прагнучи до найбільш оптимального їх розв'язання);

4) новаторський рівень (вчитель підходить до вирішення педагогічних проблем на принципово нових засадах, які відрізняються новизною, оригінальністю та високою результативністю) [5, с.103-104].

Н. Кухарев та В. Решетько, пов'язуючи творчість з кваліфікаційними категоріями педагога, розрізняють наступні рівні:

1) інформаційно-відтворювальний: педагог може відтворювати досвід інших, вирішувати прості педагогічні задачі на шляху до результату, аналізує ефективність рішень в конкретних ситуаціях;

2) адаптивно-прогностичний: педагог вміє трансформувати відому йому інформацію, відбирати способи, засоби, методи взаємодії з учнями з врахуванням їх потенційних можливостей та власних особистісних якостей;

3) раціоналізаторський: педагог проявляє конструктивно-прогностичні здібності (висока ефективність досвіду, здатен формулювати складні, нестандартні педагогічні задачі та знаходити оптимальні способи їх рішення, помітні елементи індивідуальності, новаторства, більш доцільної організації педагогічного процесу);

4) дослідницький: педагог може визначити концептуальну основу власного пошуку, вирізняє системоутворюючі ідеї з будь-якого досвіду, вільно їх комбінує, розробляє власну систему діяльності на основі дослідження її результатів;

5) креативно-прогностичний: педагог проявляє здатність висувати надзавдання та обґрунтовувати способи їх рішення. В результаті такої діяльності формується інноваційна життєтворча особистість [4, с. 36-41].

Аналіз зазначених рівнів дозволяє нам зробити наступні висновки: по-перше, результативність творчості зростає з підвищенням досвідченості та майстерності педагога, по-друге, можна виділити основні типи її результатів: імпровізацію та інновацію.

Подібну точку зору знаходимо у О. Дубасенюк [2], яка вирізняє:

– творчість у практичній діяльності (*імпровізація*), яка проявляється у нестандартних підходах до вирішення проблем; у розробці нових форм, прийомів, засобів та їх оригінальному поєднанні; в ефективному застосуванні набутого досвіду у нових умовах, в удосконаленні, раціоналізації, модернізації відомого відповідно до нових завдань; у вдалій імпровізації на основі як точного знання і компетентного розрахунку, так і високорозвиненої інтуїції; в умінні бачити «віяло варіантів» вирішення однієї і тої же проблеми; в умінні трансформувати методичні рекомендації, теоретичні положення у конкретні педагогічні дії тощо;

– наукову творчість (*інновація*), яка передбачає відкриття, виявлення раніше не пізнаних закономірностей теорій навчання і виховання, розробку високоєфективних методик, що сприяє вирішенню проблем сучасної школи, прогнозуванню тенденцій її розвитку.

Педагогічна імпровізація – здатність педагога оперативно та правильно оцінювати ситуації та вчинки учнів, приймати рішення одразу, деколи без попереднього логічного роздуму, на основі наявного досвіду, педагогічних та спеціальних знань, ерудиції та інтуїтивного досвіду та органічно втілювати його у спілкуванні з дітьми, продуктивно діяти в мінливих обставинах діяльності, чутливо реагуючи на зміни, коректуючи власну діяльність [3, с 96].

Для органічної імпровізації, на думку В. Кан-Каліка, педагогу необхідні: знання предмету, вільне володіння матеріалом; якісна психолого-педагогічна та методична підготовка; знання колективу учнів; уміння вільно тримати себе під час спілкування з аудиторією; розвинена педагогічна уява; висока загальна культура; уміння прогнозувати педагогічні ситуації та діяти в них.

Педагогічна імпровізація є результатом взаємодії творчих процесів педагога та учнів, вона виступає одночасно як продукт, результат процесу педагогічної творчості та умова його продуктивного протікання.

Сучасні дослідники розглядають педагогічну інновацію в освіті як нововведення в педагогічну діяльність, зміни у змісті та технології навчання і виховання, які мають на меті підвищення їх ефективності (І. Дичківська), процес створення, поширення і використання нових засобів (нововведень) для розв'язання тих педагогічних проблем, які досі розв'язувались по-іншому (О. Савченко); як процес оновлення чи вдосконалення теорії і практики освіти, який оптимізує досягнення її мети (Л. Даниленко); результат творчого пошуку оригінальних, нестандартних рішень різноманітних педагогічних проблем, прямим продуктом творчого пошуку можуть бути нові навчальні технології, оригінальні виховні ідеї, форми та методи виховання, нестандартні підходи в управлінні (В. Курило).

Інноваційний потенціал педагога, на думку Д. Мазохи та Н. Опанасенко, це сукупність соціокультурних і творчих характеристик особистості педагога, який виявляє готовність вдосконалити педагогічну діяльність, наявність внутрішніх засобів та методів, здатних забезпечити цю готовність.

Н. Тараджук [6] визначила критерії готовності педагога до інноваційної діяльності: усвідомлення необхідності інноваційної діяльності; готовність до творчості; впевненість у тому, що обране до впровадження нововведення принесе позитивний результат; узгодженість особистих цілей з інноваційною діяльністю; готовність до подолання творчих невдач; технологічна готовність; позитивна оцінка свого попереднього досвіду в світлі інноваційної діяльності; здатність до професійної рефлексії.

Отже, рушійною силою імпровізаційної та інноваційної діяльності є педагог як творча особистість, оскільки суб'єктивний чинник є вирішальним під час пошуку, розробки, впровадження і поширення нових ідей.

Про зв'язок інноваційних процесів з розвитком креативності говорять багато вчених, які досліджують цю проблему: І. Дичківська, О. Остапчук, Д. Реут, О. Губенко та ін. Навіть у самому визначенні креативності фігурують такі поняття як «нове», «незвичне», «нетрадиційне», «інноваційне». За визначенням Т. Баришевої, креативність – це «інтегральна властивість особистості, творчий потенціал, творчі можливості людини, які виявляються в інноваційних перетвореннях у всіх сферах життя – мисленні, почуттях, спілкуванні, пізнанні, окремих видах діяльності тощо» [1, с. 105].

Сучасні теорії креативності виходять з того, що цей феномен є багатоаспектним і що для виникнення креативності необхідна сукупність багатьох складових. Це знайшло відображення в інвестиційній теорії креативності Р. Стернберга та Т. Любарта. Відповідно до неї, ініціювання оригінальної програми та втілення її в життя залежать від когнітивних, особистісних та мотиваційних ресурсів людини, а також від умов середовища. Таким чином, йдеться про синдром креативності. Для каталізації креативності необхідна наявність кожного з цих ресурсів, хоча силою одного можна компенсувати нестачу інших.

Теоретичний аналіз праць Н. Вишнякової, О. Дунаєвої, Н. Малій, Н. Мойсеюк, Л. Подимової, Л. Романишиної, Т. Сидорчук, М. Сметанського, Г. Тарасенко, В. Фрицюк, І. Шахіної дозволив визначити, що формування педагогічної креативності можливе за умови впровадження в освітній процес вищого навчального закладу особистісно-орієнтованого підходу, підвищення ступеня проблемності навчання, змістовно-інформаційного збагачення навчального матеріалу. Необхідною умовою також є запровадження активних методів навчання, що припускають самостійне оволодіння студентами знаннями у процесі активної пізнавальної діяльності. Актуальним завданням постає виявлення не лише педагогічних засобів, а також психологічних умов та методів ефективного розвитку креативності як особистісної якості майбутніх педагогів.

Отже, проблема підготовки педагога до імпровізаційної та інноваційної діяльності визнається необхідною, що виникає з особливостей самої педагогічної праці та глобалізаційних тенденцій розвитку системи освіти. Одним із важливих завдань вузівської підготовки постає формування креативності як здатності до педагогічної творчості майбутнього спеціаліста та необхідного складового компоненту імпровізаційної та інноваційної діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барышева Т.А. Креативность. Диагностика и развитие : Монография / Т.А. Барышева. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2002. – 205 с.
2. Дубасенюк О. Особливості педагогічної творчості: сутність, типологія / О. Дубасенюк // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Київ-Вінниця, 2012. – Вип. 71. – С. 70-74
3. Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д. Педагогическое творчество / В.А. Кан-Калик, Н.Д. Никандров. – Москва : Педагогика, 1990. – 144 с.
4. Кухарев Н.В., Решетько В.С. Диагностика педагогического мастерства (Опыт, критерии измерения, прогнозирование) / Н.В. Кухарев, В.С. Решетько: В 3 ч. Ч. II Диагностика педагогического творчества. – Мн. : Ред. журн. «Адукацыя і выхаванне», 1996. – 96 с., С. 36-41.
5. Сисоева С.О. Основы педагогической творчости: Підручник. – К.: Міленіум, 2006. – 344 с., С. 106.
6. Тараджук Н. В. Інноваційні технології: креативно-виховний аспект : монографія / Н. В. Тараджук, О. П. Панасюк. – Луцьк : Твердиня, 2009. – 164 с.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ОБДАРОВАНОСТІ

Аналіз сучасного стану проблеми обдарованості в психології показує, що в її тлумаченні та розумінні існують серйозні теоретичні розбіжності між дослідниками. Це зумовлено, на нашу думку, складністю і багатоаспектністю самого феномену, а також розкриттям цієї дефініції через інші поняття – талант, творчість, геніальність. Вивченню цього питання присвячені праці Ф.Гальтона, Х.Гарднера, Дж.Гілфорда, Дж.Рензуллі, Ч.Спірмена, В.Штерна, вітчизняних психологів – Б.Г.Ананьєва, Д.Б.Богоявленської, В.М.Дружиніна, Н.С.Лейтеса, О.І.Кульчицької, В.О.Моляко, О.М.Матюшкіна, О.Л.Музики, Я.О.Пономарьова, С.Л.Рубінштейна, Б.М.Теплова, М.О.Холодної, В.Д.Шадрікова, В.С.Юркевича.

Дослідники даної проблеми в одному одностайні жодне з інших понять психологічної науки не має настільки різноманітного тлумачення. Під обдарованістю розуміли: її сукупність задатків, природну передумову здібностей (М.Д.Левітов); її загальні здібності (С.Л.Рубінштейн); її високий рівень розвитку здібностей (В.М.Дружинін, Н.С.Лейтес); її сукупність внутрішніх умов для досягнення видатних результатів у діяльності (Б.Г.Ананьєв, О.І.Кульчицька, М.О.Холодна); її інтеграцію здібностей в цілях діяльності (Б.М.Теплов, В.Д.Шадріков); її творчі можливості людини (Т.М.Третяк, В.О.Моляко, О.Л.Музика, Я.О.Пономарьов); її потенційний талант (Д.В.Ушаков).

Результати аналізу літератури з означеної проблеми засвідчують про багатоаспектність та багатозначність розуміння терміну «обдарованість». У психологічному словнику подається щонайменше п'ять тлумачень цього поняття: 1) обдарованість це якісно своєрідне поєднання здібностей, що забезпечують успішність виконання діяльності; 2) обдарованість як загальні здібності, що обумовлюють діапазон можливостей людини, рівень та своєрідність її діяльності; 3) обдарованість як розумовий потенціал, інтелект; цілісна індивідуальна характеристика пізнавальних можливостей та здібностей до учіння; 4) обдарованість як сукупність задатків, природних передумов, характеристика ступеню виразності та своєрідності природних передумов здібностей; 5) обдарованість як талановитість, наявність внутрішніх умов для видатних досягнень у діяльності [4].

Не менш важливим в контексті означеної проблеми, є пояснення розбіжностей між обдарованістю, талановитістю та геніальністю з позиції генетично можливих змін, коли перша (обдарованість) виступає лише у вигляді потенційного компоненту, природної запоруки, а інші (талановитість й геніальність) – як актуалізований впливом умов середовища та життєвого досвіду процес.

Френсіс Гальтон [1] в праці «Спадковість таланту: її закони та наслідки» виклав результати проведених ним біографічних, статистичних та історичних досліджень видатних діячів Англії та Європи, намагаючись показати спадковість наступних властивостей людини: рис характеру, психологічних особливостей, таланту та обдарованості. На його думку, спадковість й відбір – є основними факторами розвитку людини й суспільства загалом. Ф.Гальтон приходить висновку про спадковість таланту. Поряд із першорядністю спадковості в зародженні обдарованості й таланту, він відмічає й наявність факторів, що сприяють їхньому розвитку: це особливості характеру й вплив навколишнього середовища. Він також наголошував на ролі перешкод, що постають на шляху обдарованої особистості, які можна охарактеризувати як певні кризові моменти в біографії геніальних людей, які в свою чергу слугували поштовхом розвитку й прояву обдарованості.

Послідовники Ф.Гальтона, такі як М.К.Кольцов, П.П.Чулков [5] після вивчення генеалогії представників академічної інтелігенції (Шаляпін, Горький, Єсенін) дійшли висновку, що «геній репрезентує собою надзвичайно рідку комбінацію цінних спадкових задатків».

І.І.Лапшин в праці «Філософія винаходу й винахід в філософії» подав результати дослідження природи філософського генія й проаналізував біографії та творчість видатних філософів Платона, Демокрита, Аристотеля, Канта, Гегеля та ін. Вчений дійшов важливого висновку, що факторами, які сприяють прояву обдарованості, таланту та генія, є в рівній мірі й спадковість й соціальне середовище [3].

Талант й геніальність в працях сучасних західних психоаналітиків, зокрема в праці Дж. Ландрама, мають доволі раціональне трактування. Геній - людина, що досягла вершин успіху та влади (Гітлер, Наполеон, Дісней, Тесла); спадкова природа геніальності відкидається автором, головними чинниками в її розвитку виступають працелюбність та потужна воля [2].

Інші дослідники, наприклад Е.Торанс, К.А.Хеллер, К.Тейлор вважають, що геній – це високий інтелект у сукупності із здатністю до глибокого розуміння істини, із вольовою цілеспрямованістю й творчою інтуїцією, а також різноманітним почуттів (насамперед – почуття нового).

Г.-Ю.Айзенк в результаті дослідження інтелекту робить важливий висновок, що геніальність – це на 80% генетично обумовлені здібності й на 20% соціальний фактор.

Д.В.Ушаков розуміє обдарованість як потенційний талант, а талант й геніальність – як реалізовану обдарованість. Талант обумовлює високий рівень розвитку спеціальних здібностей, які дають людині змогу успішно, самостійно й оригінально виконати певну складну діяльність. Така сукупність здібностей дає змогу одержати продукт діяльності, який вирізняється новизною, високим рівнем досконалості та суспільною значущістю [6].

В результаті аналізу різноманітних наукових концепцій, сформульованих наприкінці XIX - початку XX, можна виділити дві протилежні точки зору на проблему обдарованості. Відповідно до першої натуралістичної (Ф.Гальтон; Ю.А.Філіпченко; П.П.Чулков) точки зору, обдарованість є вродженою якістю. Її вихідним положенням є теза про те, що риси характеру, психічні здібності є сталими, незмінними, а відтак успадковуються. У відповідності до другої – соціокультурної (Дж.Рензулі, Л.С.Виготський) точки зору, характер людини сутнісно залежний від соціальних умов.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гальтон Ф. Наследственность таланта. Ее законы и последствия /Френсис Гальтон. – М., 1996. – С. 5 (репринт издания 1875г.).
2. Ландрам Д.Н. [Landrum G.N.] Тринадцать женщин, которые изменили мир. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 212 с.
3. Лапшин И.И. Философия изобретения и изобретение в философии: Введение в историю философии. 1922 / Лапшин И.И. [Философия изобретения и изобретение в философии: Введение в историю философии]. – М.: Республика, 1999. – 399 с.
4. Психологический словарь / Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 389 с.
5. Русская евгеника. Сборник оригинальных работ русских ученых (хрестоматия) [под общей ред. В.Б.Авдеева]. – М.: Белые альвы, 2012. – 576 с.
6. Ушаков Д.В. Одаренность, творчество, интуиция / Д.В.Ушаков // Основные современные концепции творчества и одаренности [под ред. Д.Б.Богоявленской]. – М., 1997. – С. 78-89.

*Райхон Раззакова, Абдулла Ахмедов
(Ургенч, Узбекистан)*

О`SPIRINLARDA UCHRAYDIGAN DEVIANT XULQNING ILMIIY-NAZARIY ASOSLARINI O`RGANISH SHART-SHAROITLARI

Ijtimoiy-gumanitar fan yo`nalishlarida bir qator soha mutaxassislari yoshlar o`rtasida sodir etilayotgan deviantlilik va jinoyatchilikning ijtimoiy pedagogik, ijtimoiy-psixologik omillari va ularning oldini olish borasida ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordilar.

G.M.Andreeva, B.G.Ananev, A.S.Belkin, S.A.Belecheva, L.I.Bojovich, A.I.Dolgova, P.M.Lyublenskiy, V.N.Myasishev, K.E.Igoshev, L.M.Zyubin, V.A.Krutetskiy, B.F.Rayskiy, A.A.Zakatov, B.T.Kandrachenko, E.B.Melnikova kabi bir kator tadqiqotchilar voyaga yetmaganlar o`rtasida sodir etilayotgan jinoyatchilikning ijtimoiy-psixologik muammolarini, xususan bolalar psixologiyasiga makro va mikro muhitning ta`siri va uning deviantlik xulqining kelib chiqishidagi o`rni, yoshlar jinoyatchiligining asosiy sabab va motivlari hamda voyaga yetmaganlarning deviant xulqining oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar to`grisida fikr-mulohazalar yuritishga harakat qiladilar.

M.N.Alemaskin, Yu.V.Gerbeev, I.A.Nevskiy, A.V.Zavalyuk, A.Jumaboev, G.A.Umanov, A.I.Ostrovskiy, G.M.Minkovskiy kabi bir qator pedagog olimlar, L.I.Bojovich, B.G.Ananev, A.A.Bodalev, A.N.Leontev, N.D.Levitov, E.Goziev, G.B.Shoumarov, B.R.Qodirov, V.M.Karimova, Sh.Baratov, A.Jabborov, N.A.Soginov, G.Tulaganova, kabi psixolog tadqiqotchilarning ta`kidlashlaricha, bolalarning ongi, xulqi hamda faoliyati mazmuni ularni qurshab olgan ijtimoiy muhit belgilaydi. Ijtimoiy muhitdagi nosog`lomlik bolaning ongi va xulqida deviantlilikni yuzaga kelishiga sabab bo`ladi.

Shaxs indivudal taraqqiyotining muhim omillaridan yana biri uning yoshiga bog`liq bo`lgan xususiyatlaridir. Chunki taraqqiyotining har bir yosh bosqichi o`zining rivojlanish omillariga, qonuniyatlariga, yangiliklariga, o`zgarishlariga ega bo`lib, ular shaxsning harakteri, temperamenti, iqtidori, bilish jarayonlariga bevosita ta`sirini o`tkazadi.

Yosh taraqqiyoti davrlarining ham sifat, ham miqdor o`zgarishlariga ega bo`lgan ko`rsatgichlari borki, amaliy psixologiya har bir yosh xususiyatlarni ana shu ikkala ko`rsatgich nuqtai nazaridan o`rganishi va shaxs xulqini boshqarish va ta`sir ko`rsatishda ularga tayanmog`i lozim.Umuman Psixologiyada isbot qilingan faktlardan biri shuki, turli davrlardagi inson taraqqiyoti o`ta murakkab jarayon bo`lib, har bir davrning o`z qonuniyatlari mavjud. Har bir bosqichda shaxsning biror bir xususiyatlari o`zining yetuklik vazifasiga erishadi.

Masalan, olamni sensor jihatdan bilishning yetuklik vazifasi 18-25 yoshlarda, intellektual, ijodiy yetuklik-35 yoshlarda, shaxsning yetukligi 50-60 yoshlarga kelib eng yuqori nuqtasiga erishadi. Shunga o`xshash xususiyatlar insonning butun umri davomida muttasil kamolga etib, rivojlanib borishini ta`minlaydi. Shunisi harakterliki, har bir yoshda biror funksiyalarning rivojlanishi boshqa bir funktsiyalarning susayishi xisobiga ruy beradi.

Inson rivojlanishning har bir yosh bosqichida bir shaxsni boshqasidan farq qiladigan spetsifik, individual xislatlar ham paydo bo`ladi. Shuning uchun bilan birga odamning yoshi va rivojlanishiga qarab individual - tipologik farqlar ko`proq; kasb etadi. Bir xil yoshdagi o`spirin oliy nerv faoliyatini tipologik xususiyatlariga, jismoniy va ma`naviy jihatdan rivojlanishiga, qobiliyatiga, qiziqishlariga ko`ra bir biridan farq qiladi. Shuning uchun ta`lim va tarbiya

borasida muvaffaqiyat ko'pincha pedagoglar bolalarning individual faktlarini qanchalik xisobga olishlariga qarab amalga oshadi. O'spirinlarda ijobiy harakter belgilarini xosil qilish uchun pedagogika ishining forma va metodlari bolalarning individual xususiyatlariga moslashgan bo'lishi kerak. Shu bilan birga birgalikdagi bu yoshdagi bolalar asab sistemasining tug'ma tipi xayotiy shart-sharoitlar va tarbiya ostida jiddiy qayta qurishga duch kelishi mumkin.

O'spirin yoshidagi bolalar bilan olib boriladigan ijtimoiy-pedagogik faoliyati ularni individual farqlariga ham bog'liqdir.

1-daraja: yuksak daraja ijtimoiy-pedagogik faoliyat

2-daraja: o'rta daraja ijtimoiy-pedagogik faoliyat

3-daraja: past daraja ijtimoiy-pedagogik faoliyat

O'spirin shaxsining tipologiyasi o'zgaruvchan, moslashuvchan, qabul qiluvchan, rad qiluvchanlari bilan farqdanadi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishda har tamonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim va tarbiya, kasbiy faoliyatni ongli ravishda tanlash va boshqarish keyinchalik puxta o'zlashtirish uchun ijtimoiy-siyosiy, xuquqiy, psixologik-pedagogik va boshqa turdagi sharoitlarni yaratishni jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini xis etadigan fuqarolarni tarbiyalash nazarda tutiladi.

Insonning xulq-atvori o'zgaruvchan va rang-barang bo'lib, uning individual xususiyatlari, o'ziga xos uslublarining mavjudligi hech kachon va hech kimda hech kandy shubxa tug'dirmaydi. Biroq, bu xulq-atvorning xilma-xilligi uning cheksiz degani emas, zero insonlarning o'zaro mulokoti, o'zaro munosabati, ularni turli ijtimoiy guruhlarga birikuvi, yashashi uchun iliq; psixologik muhitning saqlanishi zaruratdir. O'spirinlikka o'tish o'ziga xos psixologik xususiyatlarni yuzaga keltiradi, bu esa aynan uning ijtimoiy-pedagogik faoliyatini tashkil qilish masalasiga borib taqaladi. Bu xususiyatlar aynan o'zgarishlar bo'lib shu jarayonlarda o'spirinni to'g'ri va aniq; yo'nalishlar orqali ijtimoiy faollikka hamda shaxsiy pozitsiyasini aniq; beglilab olishga yordam berish kelajakda uning shaxs sifatida kamol topishi uchun yangi va to'g'ri imkoniyatlarni yuzaga keltiradi.

O'zbekistonlik psixolog olimlardan E.G'.G'oziev deviantlik masalasi bo'yicha tadqiqot ishlarini olib brib, ayniqsa talabalik yillaridagi yoshlarning xulqi og'ishlikka moyillik jarayonining o'ziga xos tomonlarini ko'rsatib bergan. Tadqiqotlari natijalariga ko'ra qiz va yigitlarning xulqidagi og'ishlikka moyillik aynan ularning hayoti va faoliyatiga nisbatan ota-onalarning, pedagog va tarbiyachilar va yaqinlarining befarqliligi sababchi ekanligi aniqlangan.

V.Karimova o'z tadqiqotlarida qiz va o'gil bolalarning oila, tengqurlar, yaqinlari va guruhdoshlarining unga nisbatan ishonchsizligi, tasavvurlarining hayotdagi voqelikka to'g'ri kelmasligi, ba'zi holatlarda keragidan ortiq nazorat ham ularning xulqi og'ishlikka moyilligini keltirib chiqaruvchi omil sifatida ko'rsatilgan.

G.B.Shoumarovning o'tkazgan tadqiqotlari natijasiga ko'ra kollej yoshidagi o'quvchilarning deviant holatlarini namoyon qilishiga bosh sabab, o'smir yoshidagi avtonomiyalarning o'ziga xos jihatlariga ota-onaning e'tibor bermasliklari va ota-ona tomonidan farzandga xaddan tashqari katta talablar qo'yish kabi omillar ta'sirida yuzaga keluvchi holatlarni tadqiq qilgan.

Respublikada voyaga etmagan yoshlar orasida yuzaga keladigan jinoyatchilik va xulqi og'ishlik masalalari bo'yicha samarali tadqiqot ishlarini olib borgan B.Umarov o'z tadqiqotlarini 10 yil jarayonidagi kuzatuvlari va empirik ma'lumotlari asosida quyidagi xulosalarga kelgan.

- Xulqi og'ishlikka moyillik va jinoyatchilik kabi holatlarning qiz va o'gil bolalarda kuzatilishi mikro va makro guruhlarning o'ziga xos salbiy ta'siri natijasida,
- Ota-onaning o'z farzandiga nisbatan qatiqqo'llik va talabchanligi natijasida,
- Ba'zi holatlarda ota-onaning befarqliligi va farzandlarini qarovsiz holatlarga solishi,
- Muayyan ijtimoiy vaziyatlar sababli ham xulqi og'ishlikka moyillikning yuzaga kelishini oldini olish haqidagi fikrlarni e'tirof qilgan.

G.To'laganova "Tarbiyasi qiyin bolalar" risolasida deviantlikka ta'riflar keltirgan, uning asosiy omillari va sabablarini olingan tadqiqot natijalari asosida tahlil qilgan. O'z risolasida jahon psixologiyasida ushbu mavzu bo'yicha olib borilayotgan tadqiqot ishlarining mazmun moxiyatini to'laligicha sharxlab bergan. O'z tadqiqotlarida etnik xususiyatlar, oilaviy munosabat va muloqot, voyaga etmagan yoshlarning ustanovkalari va ularning shaxs sifatida "tarbiyasi qiyin"likka moyilligi masalalarining korrelyatsion tahlili keltirilgan.

Sh.Baratov deviant xulq-atvorning voyaga etmagan yoshlarda namoyon bo'lishiga asosiy sabab, guruhiy munosabatlar, guruhdagi autsayerlik, ijtimoiy faollikka intilmaslik, konformlilik kabi shaxsiy holat va xususiyatlarni ko'rsatgan. Tadqiqotlari bo'yicha asotsiallilik va turg'unlik kabi shaxsning holatlarini sabab qilib ko'rsatgan [1, 45].

N.Soginov- "o'spirin yoshida, uning birinchi besh yilligi yangi munosabat va o'ziga xos ijtimoiy voqelik bo'lib, keyingi besh yillikda shu voqelikni amalga oshirish va shaxs sifatida xususiyat, fazilat, jihat va sifatlarini korrelyatsiya jarayoniga bog'laydi"- degan fikrni ilgari surgan. U o'z tadqiqotlarni ota-onasining uyidan qochib ketish holatlari va o'z ota-onasidan voz kechuvchi qiz va o'gil bolalar psixologiyasi va ularning ustanovkalari, yo'nalishlari va deviantlikka moyillikning psixologik mexanizmlari va qonuniyatlari to'g'risidagi xulosalarni keltiradi.

T.Mahmudova, ayniqsa o'smir yoshidagi bolalardagi jinsiy balog'atga etish va ushbu jarayon oqibatidagi vizual qiyofadagi o'zgarishlar, psixofiziologik jarayonlar sababli yuzaga keladigan xulqi og'ishlikka moyilliklar to'g'risida o'tkazgan tadqiqot natijalari maqsadga muvofiqdir.

B.R.Qodirov-o`spirina ijtimoiy ta`sirlarning natijasida xulq-atvorining shakllanishi vasublimatsiya, reaksiya va hakoza namoyon bo`la boshlashi, O`spirin yoshining klassik tavsifi, o`tish davri bu ideallarga, yangi intilishlarga, xislarning yo`nalganligiga va harakatlarning o`ziga xosligiga bog`liq jarayon bo`lib, bolalik va kattalik o`rtasidagi ma`suliyatli faoliyatni turmush tarziga aylantirish kabi jarayonlarning kechishi bilan bog`lanishi va ularning o`spirinning tasavvuri darajasidagidan farqlanishi oqibatida unda voqeliklarga nisbatan ikkilanish va befarqlikning kelib chiqishi oqibatida shaxsiy sifat, fazilatlaridan chekinish holatlarining yuzaga kelishini tasniflab bergan.

Ijtimoiy pedagogika o`z nomiga ko`ra sotsium, ya`ni jamiyat bilan shug`ullanadi. Shu bois uni jamiyat tarbiyasi ham deyish mumkin. Jamiyat tarbiyasi deganda "Inson - inson" tizimi ichida olib boriladigan tarbiya tushuniladi. Ya`ni, bevosita insonlararo munosabatlar jarayonidagi tarbiyaviy ta`sir, shuningdek ijtimoiy institutlar faoliyatining (xayriya jamg`armalari, tashkilotlar, jamiyatlar va assotsiyalar) tarbiyaviy ta`siri nazarda tutiladi [2, 56].

Farzand tarbiyasi muammosi azaldan ma`rifatparvar ajdodlarimiz ma`naviy muammosining mazmunini tashkil etgan. Jumladan, XIV asr ilm fanining yorqin namoyondasi hisoblangan Jaloliddin Devoniyning "Bolalar tarbiyasi haqida" va "Axloq Jaloliddin" asarlaridagi odob-axloq va yoshlar tarbiyasiga bag`ishlangan chuqur falsafiy g`oyalari bugungi kunda ham yoshlarni to`g`ri yo`lga boshlaydi, insoniyat va jamiyatga nisbatan turli xil nojo`ya harakatlarni amalga oshirmaslikka undashda muhim ahamiyat kasb etadi. Abdulla Avloniy ham axloqni shunday ta`riflaydi: "Yaxshi xulklarni yaxshiligini, yomon xulkdarni yomonligini dalil va misollar qildurg`on axloqdir".

O`spirinlik inson shaxsining kamol topishida alohida o`rin egallaydi. U inson kamolotining muhim bosqichi hisoblanadi. O`spirinlik davrida g`oyat katta ahamiyatga ega bo`lgan psixologik o`zgarishlar ro`y beradi, bolaning muayyan ijtimoiy turmush sharoitida keyingi kamol torpishi uchun ta`lim-tarbiya ta`sirida barqaror, mustahkam iz qoldiruvchi ijobiy xislatlar namoyon bo`ladi. Tadrijiy ravishda izchil vujudga kelayotgan psixik o`zgarishlar, shakllanayotgan fazilatlar faoliyatlarining xususiyatiga bevosita bog`liqdir. O`spirinning boshqa yosh davrlaridan farqdanadigan o`ziga xos xususiyatlari mavjud bo`lib, ular xis-tuygu va irodaviy sifatlarda o`z ifodasini topadi. O`spirin kichik kollej yoshdagi o`quvchidan farqli ravishda hayotni ilk bor shaxs sifatida faol ilmiy bilishda ishtirok eta boshlaydi, birinchi galda faqat narsa va hodisalarning alomatlarini emas, balki ularning umumiy va ob`ektiv qonunlarini anglab etish, tushinish imkoniyatiga ega bo`lib boradi. Hozirgacha balog`atga erishish va jinsiy etilishning jadallanishi to`g`risida bir butun ilmiy nazariyalar mavjud emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Karimov I.A. Yuksak malakali mutaxassislar – taraqqiyot omili. – T.: O`zbekiston, 1995.
2. Umarov B.M. Tarbiyasi qiyin bolalar bilan ishlashda psixologik xizmatning o`rni Uslubiy qo`llanma. – Toshkent, 2008, Respublika bolalar ijtimoiy moslashuv markazi, 86 bet.
3. Umarov B.M. Bolalar va o`smirlarda xulq og`ishining kelib chiqishi va uning oldini olishning ayrim psixologik masalalari. Uslubiy qo`llanma. – Toshkent, 2008. – 64 bet.
4. Umarov B.M. O`smirlarda jinoyatchilik xulqining ijtimoiy psixologik xususiyatlari "Pedagogik ta`lim" jurnali, g`. – Toshkent, 2001. – №2. – 44-46 bet.
5. Umarov B.M. O`smirlar jinoyatchiligini ijtimoiy psixologik omillari /"Xalq ta`limi" jurnali. – Toshkent. – 2002. – №5. – 94-97 bet.

*Тетяна Тарасова
(Суми, Україна)*

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОСВІТА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Глобалізація – процес всесвітньої економічної, політичної, соціальної і культурної інтеграції та уніфікації, який має системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. У соціальній сфері глобалізація полягає в створенні суспільства, заснованого на повазі прав і фундаментальних свобод людини, на принципі соціальної справедливості [8]. Внаслідок процесів глобалізації формується єдина цивілізація на всій планеті.

Як і будь-яке складне явище, глобалізація має як позитивні, так і негативні аспекти. З одного боку глобалізація пов'язана з очевидними успіхами: інтеграція світового господарства сприяє інтенсифікації і зростанню виробництва, освоєнню технічних досягнень країнами, що розвиваються, поліпшенню економічного стану таких країн тощо. Політична інтеграція допомагає запобігати військовим конфліктам, забезпечувати відносну стабільність у світі, здійснювати різноманітні заходи в інтересах міжнародної безпеки. Глобалізація в соціальній сфері стимулює величезні зрушення у свідомості людей, поширення демократичних принципів прав і свобод. Перелік досягнень глобалізації охоплює всі рівні інтересів: від інтересів особистості до інтересів світового співтовариства [3; 8; 10].

Однак не можна не сказати й про негативні наслідки глобалізації. Вони виявляються у так званих глобальних проблемах людства. Під глобальними проблемами розуміють загальні, такі утруднення та протиріччя у взаєминах природи і людини, суспільства, держави, світового співтовариства які мають за охопленням, силою і інтенсивністю планетарний масштаб. Нині глобальні проблеми становлять предмет загальної уваги міжнародних організацій, держав, суспільних об'єднань, учених, пересічних громадян. У наш

час до глобальних відносять велику кількість проблем різної природи, які досить умовно можна підрозділити на проблеми природного характеру, екологічні, соціально-біологічні, соціально-політичні та економічні. Серед глобальних проблем особливо слід виділити ті, що мають глибинну особистісну, психологічну природу. Це проблеми:

- соціального характеру – демографічні проблеми з їх численними складовими, проблеми міжетнічного протистояння, релігійної нетерпимості, просвіти, охорони здоров'я, організованої злочинності;
- духовно-моральної сфери – проблеми падіння загального рівня культури населення, поширення культури насильства й порнографії, незатребуваності високих зразків мистецтва, відсутність гармонії у відносинах між поколіннями і багато інших.

Такі проблеми глобалізації значною мірою впливають на процеси як соціалізації так і індивідуалізації особистості, ускладнюючи та деформуючи їх.

Соціалізація – процес та наслідок засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних установок, соціальних норм і цінностей, знань, навичок, що дозволяють йому успішно функціонувати в суспільстві. Соціалізація людини починається з народження і триває протягом усього життя. У її процесі вона засвоює накопичений людством соціальний досвід у різних сферах життєдіяльності, який дозволяє виконувати певні, життєво важливі соціальні ролі. У ході соціалізації відбувається входження індивіда в соціальне й культурне середовище, засвоєння ним цінностей суспільства, що дозволяє успішно функціонувати в якості члена суспільства. Соціалізація виступає як процес, умова, прояв і результат соціального формування особистості [1; 7].

Індивідуалізація розглядається як процес і результат самопізнання, самовизначення та самореалізації особистості, визначення людиною свого місця і ролі в соціумі. Незважаючи на уявну альтернативність, соціалізація й індивідуалізація органічно взаємозалежні, тому що адекватна соціалізація особистості значною мірою залежить від повноти й успішності "відкриття себе" людиною, усвідомлення своєї індивідуальності. Особливого значення та водночас суттєвого ускладнення процеси соціалізації та індивідуалізації набувають у підлітковому віці, коли людина переходить від дитинства до дорослого життя [6; 7].

У цьому зв'язку О.І. Юр'єв [10] виокремлює таке актуальне поняття як *психологічний тиск* глобалізованого соціального середовища на людину. Наслідками такого тиску автор вважає значні зміни психіки людини, на всіх її рівнях: потреб, мотивів, станів, самоідентифікації, методів взаємодії між людьми, системи значущих цінностей, життєвого сенсу, цілевстановлення і зрештою загальної цінності людської особистості. Б.В. Марков в контексті глобалізації розглядає таку важливу складову сучасного життя, як спілкування в Інтернет-просторі, і показує, що, крім економічних наслідків взаємодії в мережі, існує й серйозна небезпека маніпуляції людьми (нові політичні технології, реклама медичних препаратів та послуг, різного роду довідники, які містять інформацію про приватне життя і т. п.) [3].

Подолання негативних наслідків глобалізації як в аспекті соціалізації, так і в аспекті індивідуалізації значною мірою пов'язане з озброєнням людей досить глибокими, різноплановими і, головне, дієвими психологічними знаннями. Тому не дивно що в наш час спостерігається суттєве піднесення ролі психології як науки та її розвитку як сфери практичної діяльності, зокрема в напрямку активізації та поширення різноманітних форм психологічної просвіти [4; 5; 9].

На наш погляд, як багатопланове, складне психолого-педагогічне явище психологічну просвіту необхідно розглядати на чотирьох взаємозалежних й взаємообумовлених рівнях: широкому соціальному, широкому та вузькому педагогічному і конкретно-професійному [9]. На широкому соціальному рівні психологічна просвіта являє собою оволодіння особистістю психологічним компонентом соціально-історичного досвіду в результаті дії як стихійних, так і організованих факторів. На широкому педагогічному рівні психологічна просвіта – це спеціально організоване формування психологічної культури особистості – як дітей, так і дорослих. На вузькому педагогічному рівні психологічна просвіта становить собою спеціально-організовану навчально-виховну роботу з формування психологічної культури підростаючого покоління. На конкретно-професійному рівні психологічна просвіта одним із напрямків діяльності практичних психологів, зокрема – працівників психологічної служби в системі освіти.

Таким чином, психологічна просвіта це складна інтегративна система широкого соціального та організованого психолого-педагогічного впливу на особистість, результатом якого стає формування її психологічної культури.

Психологічну культуру особистості, що складає кінцеву мету психологічної просвіти усіх рівнів, найбільш узагальнено слід визначати як складну інтегративну властивість особистості, яка забезпечує своєчасне й оптимальне вирішення всіх повсякденних і професійних питань психологічного змісту, що базується на ширій спрямованості на людину і глибокій переконаності в цінності людської особистості й значущості всіх її проявів [4; 9]. Виходячи з того, що найважливішим показником наявності психологічної культури є ствердження в діяльності цінності і значущості людської особистості, можна вважати, що структура психологічної культури аналогічна структурі переконання як мотиву поведінки. Відповідно до цього, в структурі психологічної культури слід розрізняти три компоненти: когнітивний, емотивний і конативний. Як і в більшості психологічних структур, виділення цих компонентів є досить умовним, оскільки психологічні феномени, що

становлять сутність цих компонентів органічно взаємозалежні та взаємообумовлені. Зміст цих компонентів полягає у наступному.

1. Когнітивний компонент психологічної культури:

- володіння науковими психологічними знаннями, що відповідають сучасному стану психологічної науки. Тут не йдеться про орієнтацію тільки на одну-єдину психологічну теорію, навпаки, сучасна людина має бути обізнана про існування різних напрямів і концепцій у психології. Однак необхідно забезпечити наявність у людини науково обґрунтованого фундаменту знань для розуміння природи психічних явищ;

- уміння ефективно використовувати наявні психологічні знання. Виходячи з поняття "рівень засвоєння знань" (В. П. Беспалько) це повинен бути третій або, бажано, четвертий рівень засвоєння психологічних знань;

- уміння здобувати нову психологічну інформацію. Сюди, по-перше, належить психологічна спостережливість як уміння людини помічати й правильно інтерпретувати прояви особистості інших людей і самого себе. А, по-друге, ця самопросвіта у сфері психологічних знань, що полягає у читанні різноманітної психологічної літератури і використанні Інтернет-ресурсів.

2. Емотивний компонент психологічної культури:

- глибокі й різноманітні вищі почуття, що виникають при сприйнятті й усвідомленні людської особистості. Такі, зокрема, почуття, які з'являються на "духовному рівні спілкування", коли особистість іншої людини переживається як неповторний цінний духовний світ, який породжує почуття, подібне до благоговіння. Стосовно власних особистісних якостей у цьому компоненті також наявна палітра різноманітних вищих почуттів, причому далеко не обов'язково позитивних;

- щира повага до людської гідності, до проявів індивідуальності людини. Одночасно з цим критичність та вимогливість до людей, які проявляються в гідній формі, як показник поваги і щирої зацікавленості в удосконалюванні людської особистості. Самоповага та самокритичність;

- глибокий і змістовний інтерес до людей і самого себе. Інтерес як мотив, пов'язаний з пізнавальною потребою, та із проявом різноманітних інтелектуальних почуттів, породжуваних проникненням у духовний світ інших людей і з пізнанням своїх власних особистісних якостей;

- різноманітність і глибина емоційного компонента самопрезентації і самореалізації.

3. Конативний компонент психологічної культури:

- активне ствердження в діяльності і спілкуванні цінності та гідності людської особистості. Недопущення порушень норм моралі і заподіяння збитку цілісності та благополуччю особистості людини;

- уміння продуктивно розв'язувати ситуації із психологічним змістом, як у професійній діяльності, так і в особистісному спілкуванні;

- володіння навичками психологічних дій з адекватного розумінню інших людей і самого себе;

- потреба й уміння підвищувати рівень власної психологічної культури.

Ці елементи і визначають напрями психологічної просвіти особистості та являють собою формування:

1) системи дієвих психологічних знань;

2) глибоких і змістовних вищих почуттів;

3) поведінкових навичок у комбінації з відповідною мотивацією (звички).

Отже можна стверджувати, що психологічна культура особистості є однією з необхідних умов адаптації людини до суспільної творчої діяльності та продуктивного саморозвитку. Відсутність психологічної культури призводить до виникнення хворобливих станів, криз і навіть катастроф у житті як окремих людей, так і суспільства в цілому. Особливого значення психологічна культура набуває в умовах посилення міжнетічної, міжнаціональної і міжнародної напруженості, зростання ворожості, загрози тероризму, тощо.

Джерело багатьох людських проблем можна знайти в характері навчання і виховання підростаючого покоління. Багато гострих та болючих проблем сучасної молоді, таких, як інфантильність і соціальна дезадаптованість, соціальна безвідповідальність і агресивність, наркоманія й злочинність, часто сягають своїм корінням у психологічну безграмотність батьків і родини.

Значна кількість шкільних проблем обумовлена саме психологічною некомпетентністю певної частини педагогів, а також "традиційною" психологічною безграмотністю в організації навчально-виховного процесу і педагогічної взаємодії. Сучасні педагогічні підходи часто виявляються неефективними як для розв'язання завдань навчання, так і для виховання. Сьогодні, на жаль, можна говорити про загальну психологічну безграмотність сучасної шкільної освіти. Ситуація погіршується тим, що в масовій школі не вчать, як розуміти себе та іншу людину, не вчать, як правильно спілкуватися, вести діалог, співпрацювати з іншими людьми, здійснювати з ними спільну діяльність. Не менш хворобливими є наслідки психологічної безграмотності і в інших сферах: охороні здоров'я, соціальному обслуговуванні, підприємстві, торгівлі.

Наведене дозволяє дійти висновку щодо нагальної необхідності спеціальних психологічних досліджень сутності та проявів психологічної культури особистості й пошуків ефективних педагогічних шляхів формування цих важливих складових людської особистості в складних умовах глобалізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власова О.І. Педагогічна психологія / О.І. Власова. – К. : Либідь, 2005. – 400 с.
2. Воропаєва В.Г. Формування парадигми особистості в умовах культурної глобалізації / В.Г. Воропаєва // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2014. – №58. – С. 157-167.
3. Марков Б.В. Человек и глобализация мира / Б.В. Марков // Отчуждение человека в перспективе глобализации мира: сб. статей. Вып. I / под ред. Б.В. Маркова, Ю.Н. Солонина, В.В. Парцвания. – СПб.: Петрополис, 2001. – С. 100-122. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rin.ru/doc/i/51739p1.html>
4. Панок В. Г. Основи практичної психології : Підручник / В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева та ін. – К. : Либідь, 2006. – 536 с.
5. Приходько Ю.О. Практична психологія. Введення у професію : навчальний посібник / Ю.О. Приходько. – К. : Каравела, 2010. – 232 с.
6. Психология человека от рождения до смерти / под ред. А.А. Реана. – М. : АСТ, 2015. – 656 с.
7. Савчин М.В. Вікова психологія : навчальний посібник / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
8. Самойлов О.Ф. Культурна глобалізація світу та її основні риси. / О.Ф. Самойлов [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/p06/samoylov.pdf>
9. Тарасова Т.Б. Психологічна просвіта : навчальний посібник / Т.Б. Тарасова. – Суми : Університетська книга, 2013. – 462 с.
10. Юрьев А.И. Глобализация как новая форма политической власти, изменяющая человека и миропорядок. / А.И. Юрьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.spbup.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=32&Itemid=99999999

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Даулет Азимов, Бауыржан Абдикадыров, Куаныш Дауренбеков
(Кызылорда, Казахстан)

АНАЛИЗ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ
ПО РАЦИОНАЛЬНОМУ РАЗМЕЩЕНИЮ СКВАЖИН

Рациональное размещение эксплуатационных скважин в пласте является одним из основных процессов для решения задач прогнозирования и проектирования разработки месторождений природных углеводородов. Под рациональным размещением скважин обычно понимают такое размещение скважин, которое обеспечивает наиболее высокие технико-экономические показатели при выполнении заданных условий разработки. Во многих случаях под задачей размещения скважин понимают поиск оптимальной плотности сетки скважин. Такая трактовка этой проблемы является оправданной, если проектируется равномерное расположение скважин на продуктивной площади. Тем не менее, возможны ситуации, когда равномерная сетка скважин может оказаться не эффективной. Например, при существенной изменчивости фильтрационно-емкостных свойств по площади и разрезу продуктивного пласта, при его сложной геометрической форме более целесообразными могут оказаться нерегулярные (неравномерные) сетки, позволяющие в большей степени учесть неоднородность пласта и его геометрию [3, с.45-49. 4, с. 42-48].

Остановимся подробнее на анализе наиболее применяемых программных средствах, позволяющих в автоматическом режиме формировать и выбирать наилучшие в некотором смысле схемы размещения скважин. Такой анализ представляется целесообразным, так как позволит сравнить эффективность предлагаемых в данной работе моделей и алгоритмов с существующими средствами, аналогичными по целям.

В настоящее время существует множество программных продуктов, с помощью которых инженеры-разработчики создают проекты разработки месторождений углеводородов. Среди таких пакетов можно выделить программный продукт PlanOpt, являющийся одним из модулей известного гидродинамического симулятора Schlumberger Eclipse. Этот пакет относится к числу наиболее используемых программных средств при моделировании поведения пластовых систем. PlanOpt основан на генетическом алгоритме, работа которого имитирует процесс естественного отбора [1, с. 49-55]. Процесс отбора представляет собой итерационную процедуру. В конце каждого шага такой процедуры функция приспособленности, определяемая для каждой добывающей скважины, использует результаты прогноза добычи газа (нефти). В модуль PlanOpt встроена процедура размещения скважин, которая помогает инженеру осуществлять выбор оптимального расположения добывающих или нагнетательных скважин в период разработки месторождения. Программа основывается на алгоритме, который комбинирует 3D-модель пласта с внешней оптимизационной программой.

Модуль PlanOpt в результате серии гидродинамических расчетов последовательно исключает из заданного начального множества скважины, наименее значимые с точки зрения выбранных критериев эффективности, до тех пор, пока не будет достигнуто заданное количество скважин. Целевая функция, входящая в критерий эффективности (оптимальности), определяется статическими, динамическими и экономическими показателями (критериями отбора). На рисунке 1 приведена принципиальная схема работы модуля PlanOpt:

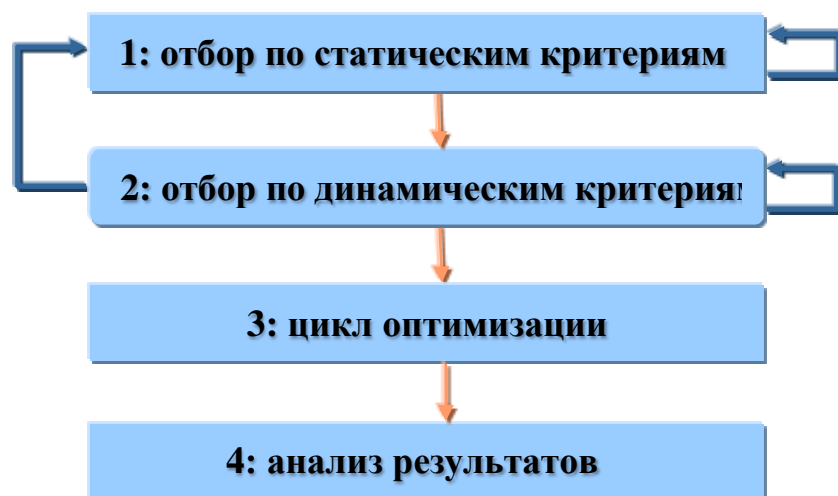

Рис. 1. Упрощенная схема работы модуля PlanOpt.

Статические и динамические критерии отбора используются на начальном шаге процедуры поиска для определения возможных мест расположения скважин. Статическими критериями отбора являются

коэффициент проницаемости, коэффициент пористости и др. При использовании динамических критериев расстановка скважин производится в соответствии с текущим распределением нефтегазонасыщенности. В качестве динамических критериев отбора выступают минимально допустимое количество перфораций и максимальные подвижные запасы различных фаз (нефть, газ, вода). Если уже существуют эксплуатационные или нагнетательные скважины, то вокруг существующих скважин выделяются зоны некоторого допустимого радиуса, чтобы предотвратить интерференцию при размещении новых скважин.

На первых двух стадиях исключаются все скважины, которые не удовлетворяют заданным статическим и динамическим критериям. Основная цель двух начальных стадий модуля – уменьшение времени и используемой памяти компьютера при осуществлении третьей стадии - цикла оптимизации.

В цикле оптимизации участвуют «выжившие» на первых двух стадиях скважины. На этом шаге программа запускает серию гидродинамических расчетов в программном комплексе ECLIPSE. В конце каждого расчета скважины ранжируются в соответствии со значением целевой функции, которое после каждой итерации пересчитывается. В качестве целевой функции используется коэффициент извлечения нефти (КИН) или коэффициент извлечения газа (КИГ).

За один просчет, фиксированный процент скважин (либо заданное количество скважин) исключаются из списка «кандидатов». Цикл расчетов производится до тех пока не будет определено требуемое (заданное инженерами) количество скважин.

В работе [2] были представлены 2 примера по автоматическому процессу размещения скважин. В первом из них рассматривалось крупное нефтяное месторождение Экофиск (Ekofisk) в Норвежском секторе Северного моря, где более 20 лет добывается нефть, а для поддержания пластового давления в пласт применяется водогазовое воздействие. В этом случае с помощью процедуры производилось автоматическое размещение 32 скважин. Во втором примере рассматривалось размещение скважин в месторождении Сморбак (Smorbukk), представленное сложным песчаным коллектором с продуктивными нефтяными и газоконденсатными пластами, в которых проводится сайклинг-процесс. Модуль Plan Opt определил места для расположения 18 скважин, которые присоединялись к 6 шельфовым платформам. В обоих случаях было достигнуто повышение КИН и КИГ и улучшение экономических показателей. Данная процедура является на сегодняшний день одной из наиболее используемых средств автоматизированного размещения скважин.

С целью проверки работоспособности данной процедуры по расстановке скважин были проведены гидродинамические расчеты на двух моделях пласта с различными фильтрационно-емкостными свойствами.

В качестве залежи рассматривался ограниченный элемент пласта, сложенного песчанистыми породами с подстилаемой подошвенной водой и аппроксимированный равномерной конечно-разностной сеткой.

В рассматриваемом примере залежь окружена непроницаемой породой, т.е. принимались непротекаемые границы пласта. К нижним границам ячеек модели подключен аналитический водоносный пласт.

Значение вертикальной проницаемости задавались с коэффициентом 0,1 от горизонтальной. Толщина слоев варьировалась от 3 до 10 м. Ячейки были заданы в виде равномерных квадратов в сечении XY. Стороны квадратов равны 500 м. Модуль размещения скважин тестировалась на двух моделях слоисто- и зонально-неоднородных залежей в таблице 1.

Таблица 1. Исходные данные по двум моделям

№ модели	Запасы газа, млрд. м ³	Глубина кровли, м	Размеры ячеек, м	Пористость		Проницаемость	
				Среднее, %	Отклонение, %	Среднее, мД	Отклонение, %
1	1,5	609	500×500	24,3	23,6	174	74,6
2	1,17	609	500×500	17,5	23,7	89	26,3

Геологические данные, свойства флюидов и начальные условия принимались характерные для группы Амангельдинских газовых месторождений. Ниже приведены используемые зависимости относительных фазовых проницаемостей (газа, воды) и капиллярного давления от водонасыщенности.

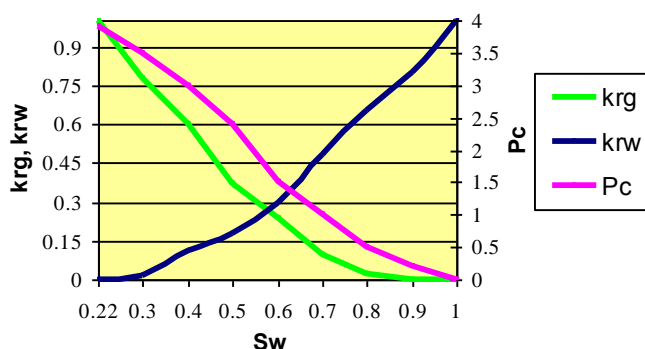

Рис. 1. Зависимости относительных фазовых проницаемостей и капиллярного давления от водонасыщенности.

Прогнозные расчеты проводились на 15-летний период эксплуатации скважин с выдачей промежуточных результатов на каждый квартал. Исходные данные для гидродинамического моделирования приведены в таблице 2.

Таблица 2. Исходные данные для гидродинамического моделирования

Основные параметры для создания гидродинамических моделей	1-модель пласта	2-модель пласта
Начальное пластовое давление, МПа	8,5	8,5
Проницаемость в направлении X, Дарси	0,05 ÷ 0,69	0,021 ÷ 0,34
Начальная пористость	0,13 ÷ 0,37	0,12 ÷ 0,29
Количество активных ячеек в модели	63	63
Количество продуктивных слоев пласта	3	3
Срок эксплуатации залежи, дни	5475	5475
Минимальное забойное давление, МПа	3,0	3,5
Число эксплуатационных скважин	3	3
Максимальное время вычислений, час	2	2

Для вычисления запасов газа активных сеточных блоков модели пласта использовался гидродинамический симулятор Eclipse.

В результате проведенных оптимизационных вычислений решается задача расстановки скважин в двух моделях пласта, а с помощью пакета ГДМ (гидродинамического моделирования) Eclipse 100 определяется процентное отношение накопленной добычи газа за определенный T (количество годов) промежуток времени на общий запас газа в модели залежи.

Результаты размещения 3 скважин с помощью модуля PlanOpt в 1-сеточных моделях пласта по показателям газоотдачи (КИГ) за $T=15$ лет разработки приводятся в следующей таблице 3

Модели пласта	№ ячеек, содержащих скважин	КИГ, %
1-модель пласта	21, 24, 42	85,5
2-модель пласта	15, 21, 36	82,6

На таком простом примере было показано работоспособность алгоритма размещения скважин, заложенный внутри модуля Plan Opt. Данный модуль необходим будущим специалистам для получения опыта в области моделирования месторождений и проектирования разработки газовых и газоконденсатных месторождений.

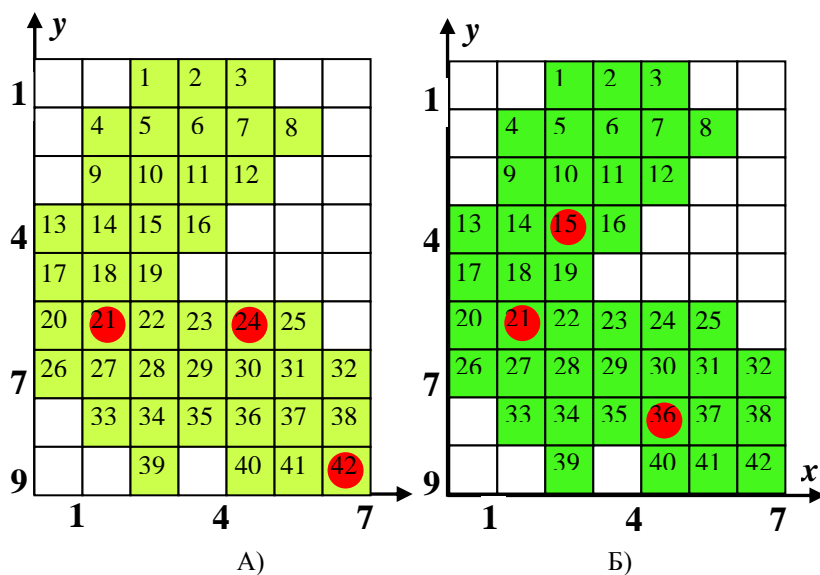

Рис. 2. Варианты размещения 3-х вертикальных скважин с помощью модуля PlanOpt в разных моделях пласта

А) первая модель пласта; Б) вторая модель пласта

Выводы

1. Рассматриваемое программное обеспечение позволяет сократить временные затраты на поиск рационального варианта размещения скважин, учесть геолого-физические, фильтрационно-емкостные и геометрические характеристики залежи, а также любые экспертные оценки перспективности размещения скважин на различных участках залежи.

2. В зависимости от размеров месторождения число скважин может достигать нескольких сотен, что приводит к большой размерности задач размещения. Данный модуль поиска рационального размещения скважин наиболее целесообразно применять в проектировании разработки небольших месторождений с небольшим фондом добывающих скважин. Тем не менее, данный модуль Plan Opt можно применить для поиска рационального размещения большого числа скважин. В этом случае необходимо предварительно разбить всю газосную площадь на зоны, равносильные небольшим залежам. После чего для каждой такой зоны решить задачу рационального размещения скважин.

3. Решая задачу для различного количества скважин, и, рассчитывая для полученных вариантов размещения технико-экономические показатели эффективности разработки, можно определить не только их рациональное размещение, но и их наиболее целесообразное количество.

4. Предлагаемый модуль предпочтительней использовать для формирования удовлетворительных первоначальных вариантов размещения скважин на залежах со сложным геологическим строением. В дальнейшем эти варианты могут быть скорректированы с использованием дополнительной расчетной или экспертной информации. Подход можно распространить и на размещение скважин на нефтеносной площади, дополняя его процедурой расстановки нагнетательных скважин [3, с. 45-49].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Mrinal K. Sen, Akhil Datta-Gupta, Stoffa P.L., Lake L.W. Stochastic reservoir modeling using simulated annealing and genetic algorithms / SPE Formation Evaluation – SPE-24754-PA – USA, 1995, p. 49-55.
2. Santellani G., Hansen B. “Survival of the Fittest” An Optimized Well Location Algorithm for Reservoir Simulation / SPE Formation Evaluation – paper SPE 39754 presented at the SPE Asia Pacific Conference on Integrated Modelling for Asset Management, Kuala Lumpur, March 23-24, 1998.
3. Ермолаев А.И., Абдикадыров Б.А. Оптимизация размещения скважин на нефтяных залежах на основе алгоритмов целочисленного программирования / Проблемы управления, г. Москва, 2007. – Вып. 6 – С.45-49.
4. Ермолаев А.И., Золотухин А.Б., Абдикадыров Б.А. Применение моделей дискретной оптимизации для рационального размещения газовых скважин // Вестник КАЗНУ им. Аль-Фараби – Алматы, Республика Казахстан, 2008, – Т.13. – Ч.2. – С. 42-48.

LINGVISTIK O'ZGARUVCHILAR

Shuni eslatib o'tish joizki, lingvistik o'zgaruvchi deb biron bir tabiiy yoki sun'iy tilning so'zlari yoki so'z birikmalari to'plamidan biron bir qiymatni qabul qiluvchi lingvistik o'zgaruvchiga aytiladi. Lingvistik o'zgaruvchining mavjud qiymatlar to'plami term-to'plam deyiladi. Qiymatni so'zlar orqali, sonlarni ishlatmasdan berish inson uchun tabiiyroqdir. Har kuni biz "juda ham yuqori temperatura", "uzoq sayohat", "tezkor javob", "chiroyli buket" kabi lingvistik ma'lumotlarga asoslangan holda qaror qabul qilamiz. Ruhshunoslarning fikricha, inson miyasida jami sonly axborot qayta kodlanib, lingvistik termlar ko'rinishida saqlanadi. Lingvistik o'zgaruvchi tushunchasi noravshan mantiqiy chiqarishda va taxminiy mulohazalar asosida qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda lingvistik o'zgaruvchi quyidagi usulda aniqlanadi.

Lingvistik o'zgaruvchi $\langle x, T, U, G, M \rangle$ beshlik bilan berib qo'yiladi, bu yerda x - o'zgaruvchi nomi; T - term to'plam, uning har bir elementi U mukammal to'plamdagi noravshan to'plam sifatida tasvirlanadi; G - termlarning nomini yaratuvchi grammatika ko'rinishidagi sintaktik qoidalar; M - G sinatktik qoidalar asosida yaratilgan noravshan termlarning tegishlilik funksiyasini berib qo'yuvchi semantic qoidalar.

x - "xonadagi temperatura" nomli lingvistik o'zgaruvchini ko'rib chiqamiz. U holda qolgan $\langle T, U, G, M \rangle$ to'rtlikni quyidagicha ta'riflash mumkin:

- Universal to'plam – $U=[5,35]$;
- Quyidagi ($u \in U$) tegishlilik funksiyali termlar to'plam - $T=\{ "sovuq", "qulay", "issiq" \}$:

$$\mu_{"sovuq"}(u) = \frac{1}{1 + \left(\frac{u-10}{7}\right)^{12}},$$

$$\mu_{"qulay"}(u) = \frac{1}{1 + \left(\frac{u-20}{3}\right)^6},$$

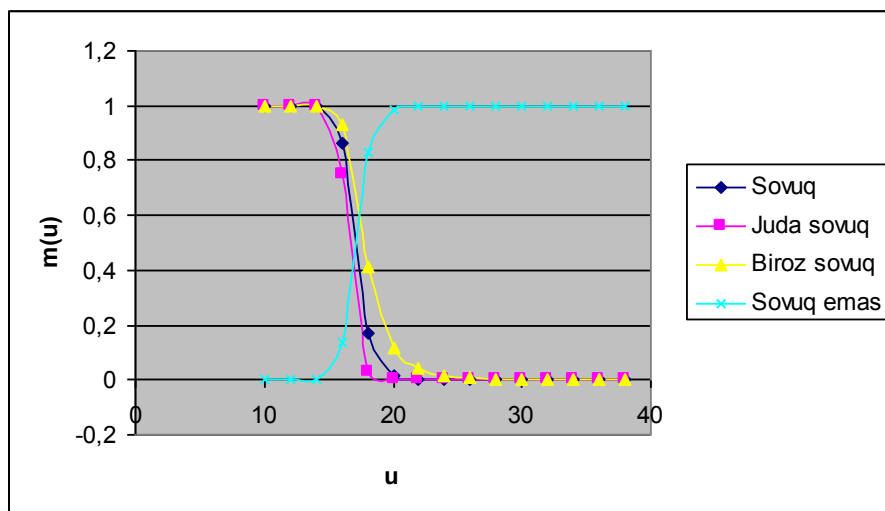
$$\mu_{"issiq"}(u) = \frac{1}{1 + \left(\frac{u-30}{6}\right)^{10}}.$$

- "Emas", "juda ham" va "bir muncha" kvantifikatorlardan foydalanish asosida yangi termlarni yaratuvchi G sintaktik qoidalar;
- 1- jadval ko'rinishidagi semantik M qoidalar.

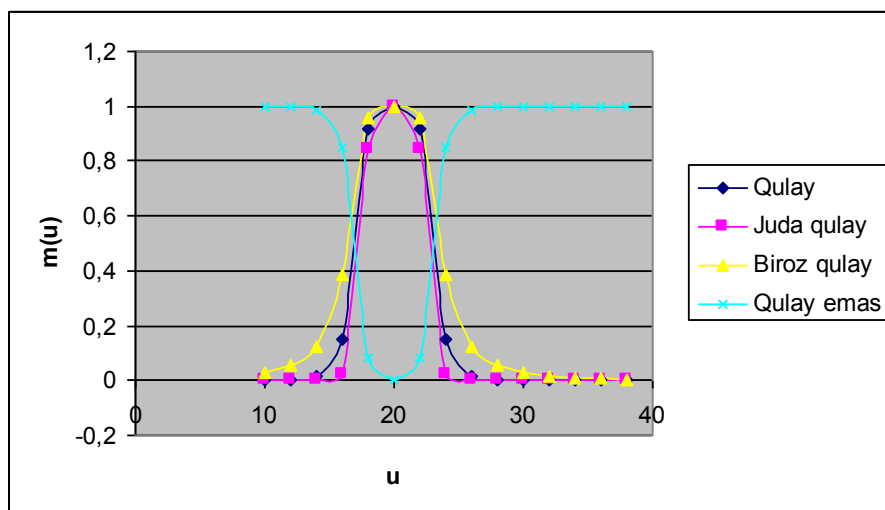
1 -jadval- Tegishlilik funksiyani hisoblash qoidalari

Kvantifikator	Tegishlilik funksiyasi ($u \in U$)
t emas	$1 - \mu_t(u)$
Juda ham t	$(\mu_t(u))^2$
Bir muncha t	$\sqrt{\mu_t(u)}$

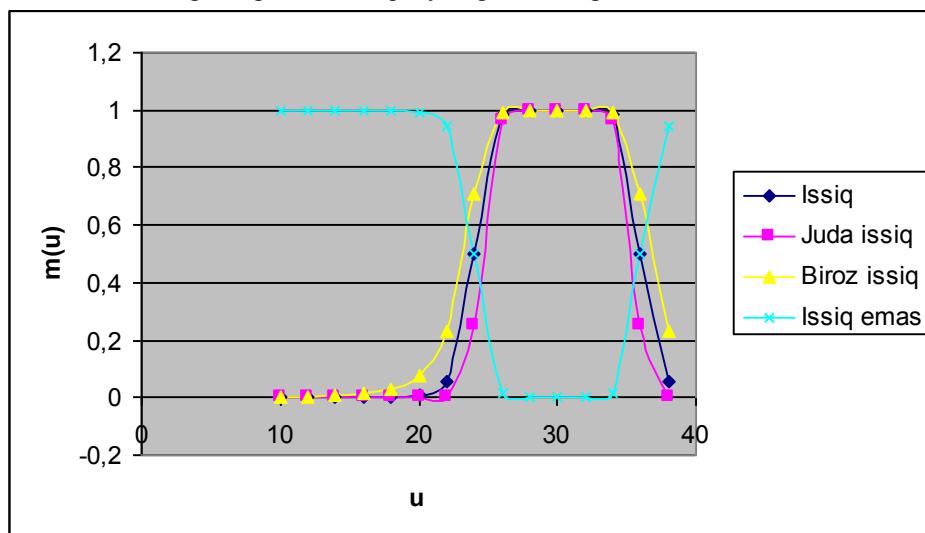
"Sovuq", "uncha sovuq emas", "qulay", "bir muncha qulay", "issiq" va "juda ham issiq" termlarining tegishlilik funksiyasi grafigi 2.2.1-2.2.3-rasmlarda ko'rsatilgan.

1-rasm –“Xonadagi temperatura” – sovuq lingvistik o’zgaruvchisi

2-rasm –“Xonadagi temperatura” – qulay lingvistik o’zgaruvchisi

3-rasm –“Xonadagi temperatura” – issiq lingvistik o’zgaruvchisi

Noravshan chinlik

Noravshan mantiqda “chinlik” lingvistik o’zgaruvchisi alohida o’rinni egallaydi. Klassik mantiqda chinlik faqatgina ikkita qiymatni: rost va yolg’oni qabul qilishi mumkin. Noravshan mantiqda chinlik “mavhum” dir. Noravshan chinlik aksiomatik aniqlanadi, jumladan har xil mualliflar buni o’zicha qiladi. [0,1] oralig’i “chinlik” lingvistik o’zgaruvchisini berishning mukammal to’plami sifatida ishlatiladi. Oddiy, ravshan chinlik noravshan singleton

to'plamlar bilan berilishi mumkin. Bunday holda ravshan rost tushunchasiga $\mu_{rost}(u) = \begin{cases} 0, & u \neq 1 \\ 1, & u = 1 \end{cases}$ tegishlilik

funksiyasi, yolg'on ravshan tushunchasiga esa - $\mu_{yolg'on}(u) = \begin{cases} 0, & u \neq 0 \\ 1, & u = 0 \end{cases}$ to'g'ri keladi $u \in [0,1]$.

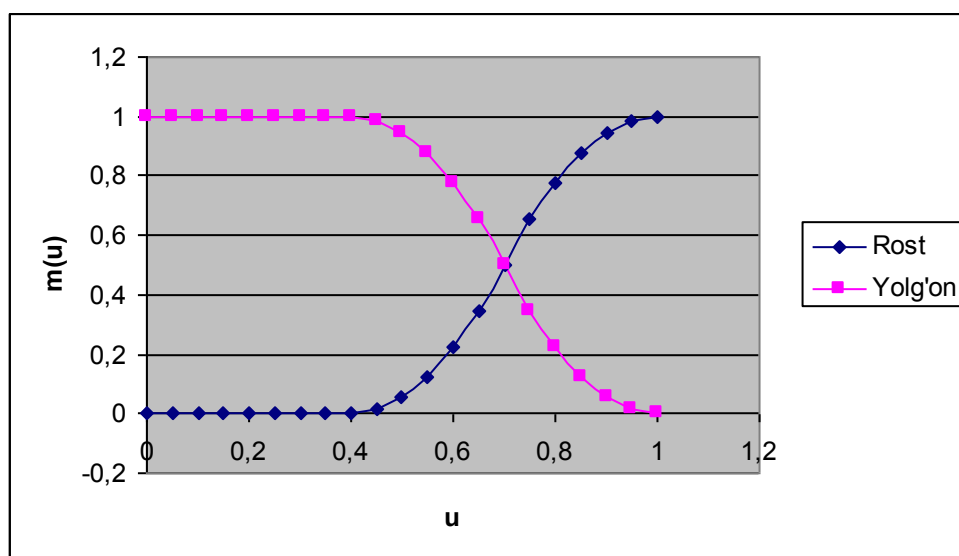
Noravshan chinlikni berish uchun Zade "rost" va "yolg'on" termlarining quyidagi tegishlilik funksiyalarini taklif etdi:

$$\mu_{rost}(u) = \begin{cases} 0, & 0 \leq u \leq a, \\ 2 \cdot \left(\frac{u-a}{1-a}\right)^2, & a < u \leq \frac{a+1}{2}, \\ 1 - 2 \cdot \left(\frac{u-1}{1-a}\right)^2, & \frac{a+1}{2} < u \leq 1; \end{cases}$$

$$\mu_{yolg'on}(u) = 1 - \mu_{rost}(u), \quad u \in [0,1].$$

Bu yerda $a \in [0,1]$ - "rost" va "yolg'on" noravshan to'plamlarining tashuvchilarini aniqlovchi parametr. "Rost" noravshan to'plami uchun $(a,1]$ oraliq tashuvchi, yolg'on noravshan to'plamiga esa $[0, a)$ oraliq tashuvchi bo'ladi.

"Rost" va "yolg'on" noravshan termlarning tegishlilik funksiyalari 4- rasmda tasvirlangan. Ular parametrning $a=0,4$ qiymatida qurilgan. "Rost" va "yolg'on" termlarining tegishlilik funksiyalari grafiklari o'zaro akslantiruvchidir.

4-rasm – Zade ta'rifiga ko'ra "chinlik" lingvistik o'zgaruvchisi

Noravshan chinlikni berib qo'yish uchun Baldwin "rost" va "yolg'on" larning quyidagi tegishlilik funksiyalarini taklif etdi:

$$\mu_{rost}(u) = u,$$

$$\mu_{yolg'on}(u) = 1 - u,$$

bu yerda $u \in [0,1]$.

"Bir muncha" va "juda" kvantifikatorlarini ko'pincha "rost" va "yolg'on" noravshan to'plamlariga qo'llaydilar, natijada "juda ham yolg'on", "bir muncha yolg'on", "bir muncha rost", "juda ham rost", "juda juda rost", "juda juda yolg'on" va h.k termlarga ega bo'ladilar. Yangi termlarning tegishlilik funksiyalari "rost" va "yolg'on" noravshan to'plamlarini konsentratsiya va kengaytirish amallarini qo'llash natijasida hosil qilinadi. Oldingi boblarda aytib o'tilgandek, konsentratsiya amali tegishlilik funksiyasini kvadratga oshirish, kengaytirish amali esa - 1/2 darajaga oshirish bilan barobardir. Demak, "juda, juda yolg'on", "juda yolg'on", "bir muncha yolg'on", "bir muncha rost", "rost", "juda rost" termlarining tegishlilik funksiyalari quyidagicha beriladi:

$$\mu^{n \text{ juda yolg'on}}(u) = (\mu^{n \text{ yolg'on}}(u))^2;$$

$$\mu^{n \text{ juda juda yolg'on}}(u) = (\mu^{n \text{ juda yolg'on}}(u))^2;$$

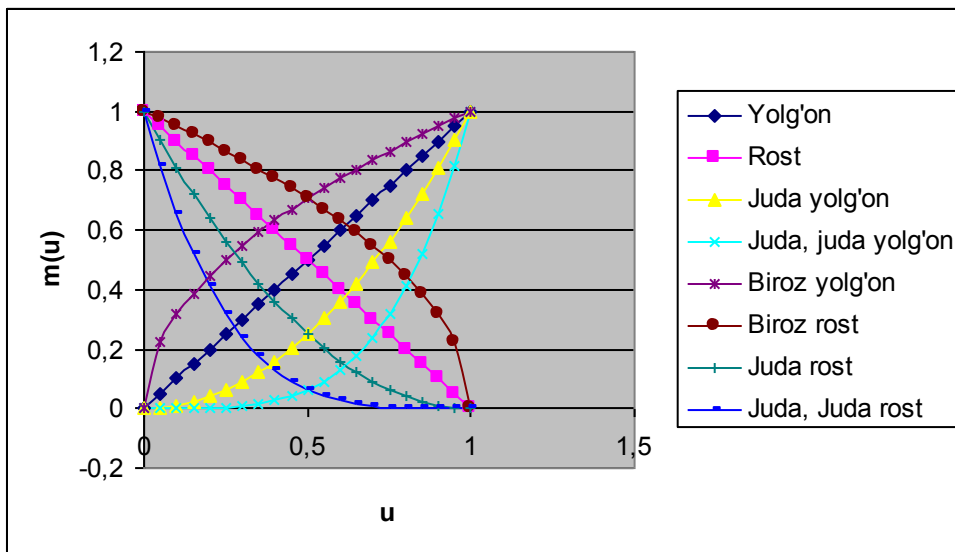
$$\mu^{n \text{ bir muncha yolg'on}}(u) = (\mu^{n \text{ yolg'on}}(u))^{1/2};$$

$$\mu^{n \text{ bir muncha rost}}(u) = (\mu^{n \text{ rost}}(u))^{1/2};$$

$$\mu^{n \text{ juda rost}}(u) = (\mu^{n \text{ rost}}(u))^2;$$

$$\mu^{n \text{ juda juda rost}}(u) = (\mu^{n \text{ juda rost}}(u))^2.$$

Bu termlarning tegishlilik funksiyalari grafigi 5-rasmda ko'rsatilgan.

5-rasm –Baldvinga ko'ra “chinlik” lingvistik o'zgaruvchisi.

Олена Готько
(Дрогобич, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОСВІТІ

Освіта на сучасному етапі, як і суспільство взагалі, вступила в нову еру – еру інформатизації та інформаційних технологій. Відповідно, постала потреба не тільки активного впровадження інформаційних технологій, але й ефективної їхньої інтеграції з іншими навчальними галузями. У цих умовах революційних змін вимагає й система навчання. Звідси можна сказати, що **актуальність** даного питання має місце у сучасному освітньому середовищі, адже нині якісне викладання дисциплін не може здійснюватися без використання засобів і можливостей, які надають комп'ютерні технології та Інтернет.

Аналіз останніх публікацій. Нині помітно зросла кількість досліджень, предметом яких стало використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі. Цій темі в Україні присвячені дослідження таких науковців, як В.Ю. Биков, Я.В. Булахова, О.М. Бондаренко, В.Ф. Заболотний, Г.О. Козлакова, О.А. Міщенко, О.П. Пінчук, О.В. Шестопаля та інші.

Оскільки, застарілі методи та засоби навчання не відповідають нинішнім вимогам сучасного уроку і не підлягають тенденціям стрімкого розвитку науково-технічного прогресу, то це спонукає викладачів до впровадження інноваційних методів навчання та використання й адаптування цих технологій в навчальний процес. Особливо ця проблема гостро постає при формуванні професійних умінь та навичок, оскільки для ефективнішого їх засвоєння, навчальний процес вимагає використання великої кількості наочних матеріалів, та інтерактивних засобів, які в свою чергу позитивно сприяють покращенню досягненню навчальної мети. Отже, **мета роботи** полягає в дослідженні ефективності використання інформаційно-комунікаційних технологій в процесі навчання.

Завданням дослідження є:

- розкриття суті та змісту поняття «Інформаційно-комунікаційні технології» через аналіз науково-методичної літератури;

- визначення основних переваг сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що мають стати головною підтримкою процесу освіти;
- обґрунтування важливості і необхідність впровадження ІКТ у процес навчання.

Об'єкт дослідження: сутність та зміст інформаційно-комунікаційних технологій – як сучасного засобу навчання в освіті. **Предмет дослідження:** технологія формування професійних умінь та навичок за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Найбільшою проблемою традиційного навчання є низька динаміка, та часткова відсутність елементів інтерактивності та наочності. Сучасні інформаційні технології дозволяють нейтралізувати усі ці недоліки. Крім того, дидактичні можливості комп'ютера сприяють зацікавленості учнів та студентів до навчання.

Інтерактивність, інтенсифікація процесу навчання, зворотний зв'язок – помітні переваги інформаційно-комунікаційних технологій, котрі зумовили необхідність їх застосування у різних галузях людської діяльності, насамперед у тих, які пов'язані з освітою та професійною підготовкою.

У даний час спостерігається збільшення впливу медіа-технологій на людину. Посилюється інформатизація суспільства. Інформатизація суспільства – це перспективний шлях до економічного, соціального та освітнього розвитку. Інформатизація освіти спрямовується на формування та розвиток інтелектуального потенціалу нації, удосконалення форм і змісту навчального процесу, впровадження комп'ютерних методів навчання та тестування, що надає можливість вирішувати проблеми освіти на вищому рівні з урахуванням світових вимог [5, 16].

Одним із важливих напрямків розвитку інформатизації освіти є нові комп'ютерні технології.

Виникнення та розвиток інформаційного суспільства припускає широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освіті, що визначається багатьма чинниками.

Інформаційно-комунікаційні технології або **ІКТ** – засоби, пов'язані зі створенням, збереженням, передачею, обробкою і управлінням інформації. Цей широко вживаний термін включає в себе всі технології, що використовуються для спілкування та роботи з інформацією.

Будь-яка педагогічна технологія – це інформаційна технологія, оскільки основу технологічного процесу навчання складає отримання і перетворення інформації.

За Дж. Велінгтоном, інформаційні технології – це системи, створені для виробництва, передачі, відбору, трансформації і використання інформації у вигляді звуку, тексту, графічного зображення і цифрової інформації.

Більш вдалим терміном для технологій навчання, що використовують комп'ютер, є комп'ютерна технологія. Комп'ютерні (нові інформаційні) технології навчання – це процес підготовки і передачі інформації, кого навчають, засобом здійснення яких є комп'ютер.

Виникнення та розвиток інформаційного суспільства (ІС) припускає широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в освіті, що визначається багатьма чинниками.

Важливість і необхідність впровадження ІКТ у навчання обґрунтовується міжнародними експертами і вченими. ІКТ торкаються всіх сфер діяльності людини, але, мабуть, найбільш сильний позитивний вплив вони мають на освіту, оскільки відкривають можливості впровадження абсолютно нових методів викладання і навчання.

Упровадження комп'ютера в сферу освіти стало початком революційного перетворення традиційних методів і технологій навчання та всієї галузі освіти. Важливу роль на цьому етапі, крім комп'ютерів, відіграють такі ІКТ: телефонні засоби зв'язку, телебачення, космічні комунікації, що переважно застосовуються в процесі управління процесом навчання і системах додаткового навчання.

Новим етапом глобальної технологізації передових країн стала поява сучасних телекомунікаційних мереж та їх інтеграція з інформаційними технологіями, тобто поява ІКТ. Вони стали основою для створення небаченої інфосфери, оскільки об'єднання комп'ютерних систем і глобальних телекомунікаційних мереж зробило можливим створення і розвиток планетарної інфраструктури, що зв'язує нині все людство.

Прикладом успішної реалізації ІКТ стала поява Інтернету – глобальної комп'ютерної мережі з її практично необмеженими можливостями збирання та збереження інформації, передавання її індивідуально кожному користувачеві.

ІКТ здійснюють активний вплив на процес навчання і виховання студентів, оскільки змінюють схему передавання знань і методи навчання. Разом з тим, упровадження ІКТ у систему освіти не тільки впливає на освітні технології, а й уводить до процесу освіти нові. Вони пов'язані із застосуванням комп'ютерів і телекомунікацій, спеціального устаткування, програмних та апаратних засобів, систем обробки інформації. Вони пов'язані також зі створенням нових засобів навчання і збереження знань, до яких належать електронні підручники і мультимедіа; електронні бібліотеки й архіви, глобальні та локальні освітні мережі; інформаційно-пошукові та інформаційно-довідкові системи [7, 180].

Удосконалення системи освіти, на основі інформаційних технологій, широке впровадження в навчальний процес ІКТ привело до появи віртуальних університетів, відкритої системи освіти.

Реалізація відкритої освіти може здійснюватись за рахунок дистанційної освіти (ДО), яку розглядають як різновид освітньої системи, в якій переважно використовуються дистанційні технології навчання та організації

освітнього процесу, або як одну з форм здобуття освіти, за якою опанування тим або іншим її рівнем за тією або іншою спеціальністю здійснюється в процесі навчання на відстані.

Дистанційна освіта – це педагогічна система відкритих освітніх послуг, що надаються широким верствам населення в країні та за кордоном за допомогою спеціалізованого інформаційного освітнього середовища, котре базується на дистанційних технологіях навчання (мультимедійних, мережних, телекомунікаційних, ТВ-технологіях тощо).

Дистанційна освіта передбачає реалізацію нової форми навчання відкритого та доступного для всіх, незалежно від того місця, де проживає людина.

Для практичної реалізації дистанційного навчання здебільшого використовують спеціалізовані інформаційні системи, які називають системами управління навчанням (learning management system, LMS) або інколи – програмно-педагогічними системами [3, 15].

Аналізуючи проблеми використання ІКТ в освіті, необхідно насамперед активізувати процес упровадження ІКТ у систему освіти, забезпечення навчальних закладів комп'ютерною технікою, розвиток телекомунікацій, глобальних і локальних освітніх мереж.

Інформатизація суспільства пов'язана, насамперед, з розвитком комп'ютерної техніки, різноманітного програмного забезпечення, глобальних мереж (Інтернет) та мультимедійних технологій.

Мультимедійні засоби навчання займають важливе місце у розвитку інформаційного суспільства. Мультимедійні засоби навчання за Гончаренко С.У. – це комплекс апаратних і програмних засобів, що дозволяють користувачеві спілкуватися з комп'ютером, використовуючи різноманітні, природні для себе середовища: графіку, гіпертексти, звук, анімацію, відео. Мультимедійні системи надають користувачеві персонального комп'ютера такі види інформації: текст; зображення; анімаційні картинки; аудіо коментарі; цифрове відео. Технології, які дозволяють з допомогою комп'ютера інтегрувати, обробляти і водночас відтворювати різноманітні типи сигналів, різні середовища, засоби і способи обміну інформацією, називаються мультимедійними [1, 298].

Висновки. Отже, застосування комп'ютерів в освіті привело до появи нового покоління інформаційних освітніх технологій, що дали змогу підвищити якість навчання, створити нові засоби впливу, ефективніше взаємодіяти педагогам зі студентами. На думку багатьох фахівців, нові інформаційні освітні технології на основі комп'ютерних засобів дають можливість значно підвищити ефективність навчання.

Аналіз результатів численних досліджень показує, що сучасними світовими тенденціями розвитку інформатизації освіти є:

- інтеграція: процес забезпечення цілісності освіти ускладнюється дуже швидкими темпами розвитку науки і, відповідно, великими обсягами знань, які потрібно отримати сучасним студентам, тому одним із пріоритетних завдань впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освіті має стати саме забезпечення інтеграції;

- поєднання класичних принципів фундаментальної підготовки з ефективними сучасними інноваційними освітніми моделями; запровадження нових засобів та методів навчання, орієнтованих на використання інформаційних технологій;

- модифікація змісту діяльності викладача, що передбачає високий рівень відповідної підготовки та створення у вищих навчальних закладах потужної інформаційної інфраструктури з розвиненим інформаційно-комп'ютерним навчальним середовищем;

- освіта без кордонів – створення єдиного освітнього простору: технології, творчий підхід і відчуття глобальності світу повинні стерти географічні бар'єри.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Булах І.С. Теорія і методика комп'ютерного тестування успішності навчання (на матеріалах методичних навчальних закладів): дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01. – К., 1995. – 430 с.
2. Биков О. Новітні інформаційні технології в навчально-виховному процесі / О. Биков // Школа. – 2008. – № 7.
3. Букач А. Інформаційні та комунікаційні технології в освітній системі міста / А. Букач // Школа. – 2007. – № 12.
4. Кітаєва М.. Використання мультимедійних технологій / М. Кітаєва // Початкова освіта. – 2011. – №38. – С.7.
5. Пархомець І.Ю. Нові інформаційні технології навчання / І.Ю.Пархомець // Управління школою. – 2007. – № 29.
6. Полат Е. С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учебн. Пособие для студентов высших учебных заведений/ Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина. – М.: Академия, 2007.
7. Радул В. В., Соціальна зрілість особистості вчителя: фактори формування / В. В. Радул. – К.: Вища шк., 2008. – 240 с.

АНАЛИЗ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В АВИАПЕРЕВОЗКАХ

Развитие средств вычислительной техники обеспечило возможность для создания и широкого использования систем обработки данных разнообразного назначения.

Разрабатываются информационные системы для обслуживания различных систем деятельности, систем управления хозяйственными и техническими объектами, модельные комплексы для научных исследований, системы автоматизации проектирования и производства, всевозможные тренажеры и обучающие системы [1].

Одной из важных предпосылок создания таких систем стала возможность оснащения их "памятью" для накопления, хранения и систематизация больших объемов данных. Другой существенной предпосылкой нужно признать разработку подходов, а также создание программных и технических средств конструирования систем, предназначенных для коллективного пользования. В этой связи потребовалось разработать специальные методы и механизмы управления такого рода совместно используемыми ресурсами данных, которые стали называться базами данных. Исследования и разработки, связанные с проектированием, созданием и эксплуатации баз данных, а также необходимых для этих целей языковых и программных инструментальных средств привели к появлению самостоятельной ветви информатики, получившей название системы управления данными.

В наше время ни одна крупная организация не может обойтись без баз данных. Базы данных необходимы для хранения всей необходимой информации, которая может понадобиться для работы предприятия. Для большинства предприятий целесообразно хранить информацию о работниках, клиентах и услугах или товаре.

Автоматизация работы с базами данных актуальна на сегодняшний день как никогда раньше. Так как данных для обработки становится больше, необходимы большие вычислительные мощности для более быстрого доступа и более быстрой обработки нужных данных. Проектирование программного продукта включает в себя нахождение способа решения этих проблем. Разработка программного комплекса предполагает также создание удобного для пользователя интерфейса [2, 3].

Для обработки информации в базах данных используются системы управления базами данных. Назначением СУБД является хранение всей необходимой информации, которая может понадобиться для работы предприятия, а также обработка и сортировка этой информации, заключающаяся в выполнении всех необходимых запросов. В настоящий момент самыми распространёнными являются реляционные СУБД, управляющие реляционными базами данных. Реляционная база данных должна быть целостной, то есть информация в БД должна соответствовать её внутренней логике, структуре и всем явно заданным правилам. Реляционная модель ориентирована на организацию данных в виде двумерных таблиц.

Программный продукт позволяет осуществлять управление нужными базами данных, выполнять запросы к БД, которые нужны пользователю. Информация предоставляется конечно пользователю в самом удобном виде. В конечном итоге пользователь получает экономическую выгоду, сокращая время на поиск и обработку данных и позволяя ему эффективно анализировать данные.

Аэропорт – довольно сложная система, основной целью которой является качественное обслуживание клиентов, которое заключается в транспортировке пассажиров и грузов, предоставление услуг, направленных на улучшение удобства перелёта. Вместе с этим необходимо обеспечить выполнение ряда других задач, таких как найм и зарплата персонала, поддержание оборудования в хорошем состоянии, ремонт, обеспечение авиационной безопасности, составление и изменение расписания полётов, продажа и бронирование билетов и др. Для эффективного решения поставленных задач организационная структура предприятия включает следующие структурные подразделения:

- службу организации перевозок;
- службу авиационной безопасности;
- аэродромную службу;
- службу поискового и аварийно-спасательного обеспечения полетов;
- службу электро-светотехнического обеспечения полетов;
- службу наземного штурманского обеспечения полетов;
- производственно-диспетчерскую службу;
- службу спецавтотранспорта;
- службу теплотехнического и санитарно-технического обеспечения;
- отдел автоматизированных систем управления производством.

Работа современного аэропорта невозможна без автоматизации производственных и бизнес-процессов. Так как аэропорт – большая и сложная система, будем рассматривать упрощённую модель, в которой сущностями будут самолёты, пилоты, пассажиры и багаж, а связями – рейсы и принадлежность багажа.

Автоматизация и широкое применение электронной техники становятся одной из актуальнейших задач в отрасли туризма. Создание мощных компьютерных систем бронирования средств размещения и транспорта, экскурсионного и культурно-оздоровительного обслуживания, внедрение новейшей технологии в сферу

туризма, информация о наличии и доступности тех или иных видов поездок, маршрутов, туристского потенциала стран и регионов - весь комплекс этих вопросов с учетом развития интеграционных процессов ставится в повестку дня текущей и будущей деятельности организации.

Глобальное развитие систем бронирования связано с ростом спроса на туристские поездки. В системах бронирования в настоящее время можно забронировать, как номер в гостинице, железнодорожные и авиабилеты, так и доставка билетов в театр, заказ трансферта, такси, цветов и прочих дополнительных услуг [6].

Бронирование авиабилета – это процесс закрепления за конкретным пассажиром места на нужный рейс, по определенному классу обслуживания. Бронирование делается бесплатно и не обязывает выкупать билет до момента его выписки на бланке соответствующего авиаперевозчика. Результатом процедуры бронирования является возможность закрепить место на одном или двух рейсах разных авиакомпаний и затем в течение нескольких дней определиться в выборе.

Старейшая и самая популярная на нашем рынке глобальная дистрибутивная система Amadeus уверенно продолжает наступление по всем фронтам – идет в регионы, подключает новых, в том числе бюджетных, перевозчиков, активно внедряет на сайтах агентств свои интернет-движки бронирования.

Компания Amadeus – ведущий поставщик передовых решений в области информационных технологий, дистрибуции и электронной коммерции для мировой индустрии туризма и авиаперевозок. Инвестируя в разработку IT-решений нового поколения, открываются эффективные возможности для успешной адаптации и роста бизнеса в условиях высокой конкуренции и стремительных перемен. Среди клиентов и партнеров компании авиакомпании, тревел-агентства, гостиницы, компании по аренде автомобилей, железные дороги, круизные и паромные компании, страховые провайдеры и туроператоры, а также корпорации и путешественники.

Все решения, предлагаемые компанией, разделены на 4 группы: дистрибуция ресурсов (Distribution & Content), инструменты продаж и электронная коммерция (Sales & e-Commerce), управление бизнес-процессами (Business Management) и консалтинговые услуги (Services & Consulting).

Amadeus концентрирует в себе информацию о заказе билетов на рейсы международных авиакомпаний, аренде автомобилей, бронировании мест в гостиницах и представляет собой самую объемную базу данных. КСБ Amadeus доступна через компьютерные сети и работает на автономных системах.

Кроме того, Amadeus позволяет мгновенно бронировать услуги местных компаний, включая железнодорожные, фирм, занимающихся морскими пассажирскими перевозками и даже распространяющих билеты на всевозможные культурные мероприятия.

Amadeus является самой популярной компьютерной системой бронирования и способна оказывать большее количество международных услуг, чем любая другая подобная система. За считанные секунды Amadeus позволяет любому агенту в реальном времени получить самую точную на данный момент информацию для бронирования, дополняя сервис высокоразвитыми функциями управления, что еще более повышает продуктивность его работы. Вся данная информация является гарантированно "нейтральной", то есть никому из компаний, предоставляющих свои услуги, не отдается предпочтение. Это дает пользователям истинное представление о доступных вариантах.

Партнерство во имя развития – именно эта философия является движущей силой, направляющей развитие продуктов и услуг компании Amadeus. Полная нейтральность и независимость всех продуктов Amadeus помогает представить клиентам всеохватывающую картину вариантов отдыха и путешествий.

Amadeus предлагает самый надежный спектр услуг сферы путешествий и туризма, а также предоставляет полный инструментарий управления, доступный из любого места.

Существуют различные продукты компании Amadeus: Amadeus Air, Amadeus Fare Guote, Amadeus Hotels, Amadeus Cars.

AMADEUS Air – это система, обеспечивающая доступ к самому обширному выбору международных авиарейсов в мире, предоставляя в режиме реального времени расписания полетов более 400 авиалиний.

Здесь гарантируется совершенно точная, до последней минуты скорректированная информация о рейсах до любого пункта назначения в мире. Это обеспечивает большую доступность последних сведений о свободных местах.

AMADEUS Fare Guote – крупнейшая, и тем не менее простая в использовании база данных по тарифам авиалиний. Вся нужная информация доступна с помощью одного запроса, поэтому нет необходимости просматривать на дисплее результаты дополнительных запросов. Здесь быстрое и простое получение комбинированных цен для сложных маршрутов с предоставлением возможных скидок - и все это в одной операции. При этом нет нужды в бронировании для квотации цен или запросов.

Система AMADEUS Hotels предлагает точную, скорректированную до последней минуты информацию о размещении ориентировочно в 35000 сетях отелей и гостиниц во всем мире. Дополнительно эта система предоставляет очень ценные сведения о местонахождении гостиницы, наличии свободных мест, о видах услуг и специальных расценках, оговариваемых конкретным агентством. С помощью разнообразных легко читаемых и настраиваемых экранов можно предложить клиентам именно тот номер в гостинице, который больше всего им подходит.

Система AMADEUS Cars предлагает возможности бронирования в режиме реального времени, обеспечивая взаимодействие с основными компаниями проката автомобилей в тысячах населенных пунктов в сотнях стран. Можно получить информацию из базы данных многих компаний, узнать о специальных расценках и предложениях, котируя тарифы в местной валюте. Все представленные цены будут фактическими ценами, без каких-либо вводящих в заблуждение скрытых условий и ограничений, что позволяет смело предлагать их клиентам. Информация доступна в интерактивном режиме, поэтому клиент может сам узнать об условиях и услугах соответствующей компании, а также уточнить минимальные требования относительно возраста и квалификации, предъявляемые к водителю этой компанией и в данной стране. Для удобства клиента запрос о местонахождении предлагающей услуги компании производится по любым городам или аэропортам [8].

Изучая тенденции развития отрасли и постоянно инвестируя в новые технологии, Amadeus сегодня является одним из ведущих поставщиков решений по электронной коммерции в мире, как для авиакомпаний, так и для турагентств. Но, несмотря на растущую популярность интернет-каналов бронирования, доля продаж авиабилетов через агентскую сеть в последнее время не претерпела существенных изменений. Компания продолжает совершенствовать технологию продаж расширяя интерактивные возможности системы и выбор доступных услуг.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Сагайда П.И. Разработка и организация баз данных в системах автоматизации проектирования и управления: Учебное пособие для студентов специальности 7.080402. – Краматорск: ДГМА, 2003. – 160 с.
 2. Джексон «Проектирование реляционных баз данных». – М.: Мир, 1991. – 278 с.
 3. Карчевский Е.М. Филиппов И.Е. Access 2010 в примерах. – Изд. Дом «Казанский федеральный университет», 2011. – 118 с.
 4. Конноли Т. Базы данных: проектирование, реализация и сопровождение. Теория и практика / Т. Конноли, К. Бегг. – 2-е изд. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2000. – 1120 с.
 5. Базы данных: Учебник для вузов / Под ред. А.Д. Хомоненко. – СПб.: Корона принт, 2000. – 416 с.
 6. Ачкасов В.Ю. - Программирование баз данных в Delphi. pdf – 255 с.
 7. <http://firebirdsql.org/> – официальный сайт Firebird.
- Ковязин А.Н., Востриков С. М. Архитектура, разработка и администрирование приложений баз данных в Interbase, Firebird, Yaffil. – 2003. – 473 с.

*А.Даутбаева, Т.Жунусов
(Кызылорда, Казахстан)*

ОБЛАЧНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ

Суть концепции облачных технологий заключается в предоставлении конечным пользователям удаленного динамического доступа к услугам, вычислительным ресурсам и приложениям (включая операционные системы и инфраструктуру) через интернет. Развитие сферы хостинга было обусловлено возникшей потребностью в программном обеспечении и цифровых услугах, которыми можно было бы управлять изнутри, но которые были бы при этом более экономичными и эффективными за счет экономии на масштабе [1].

Вычислительные облака состоят из тысяч серверов, размещенных в дата-центрах, обеспечивающих работу десятков тысяч приложений, которые одновременно используют миллионы пользователей. Непременным условием эффективного управления такой крупномасштабной инфраструктурой является максимально полная автоматизация. Кроме того, для обеспечения различным видам пользователей – облачным операторам, сервис-провайдерам, посредникам, ИТ-администраторам, пользователям приложений – защищенного доступа к вычислительным ресурсам облачная инфраструктура должна предусматривать возможность самоуправления и делегирования полномочий.

Концепция облачных вычислений значительно изменила традиционный подход к доставке, управлению и интеграции приложений. По сравнению с традиционным подходом, облачные вычисления позволяют управлять более крупными инфраструктурами, обслуживать различные группы пользователей в пределах одного облака, а также означают полную зависимость от провайдера облачных услуг. Однако данная зависимость является таковой лишь в теории, ведь если компания-провайдер допустит хоть один прецедент кражи информации, это станет колоссальным ударом по всей индустрии предоставления удаленных мощностей [2].

При использовании облачных вычислений, потребители информационных технологий могут существенно снизить капитальные расходы – на построение центров обработки данных, закупку серверного и сетевого оборудования, аппаратных и программных решений по обеспечению непрерывности и работоспособности – так как эти расходы поглощаются провайдером облачных услуг. Кроме того, длительное время построения и ввода в эксплуатацию крупных объектов инфраструктуры информационных технологий и высокая их начальная

стоимость ограничивают способность потребителей гибко реагировать на требования рынка, тогда как облачные технологии обеспечивают возможность практически мгновенно реагировать на увеличение спроса на вычислительные мощности.

При использовании облачных вычислений, затраты потребителя смещаются в сторону операционных – таким образом классифицируются расходы на оплату услуг облачных провайдеров.

Разработка Web-приложения включает такие этапы, как: разработка технического задания, описание и проектирование процессов, создание базы данных, разработка дизайна, тестирование и отладка сайта. Дальнейшее развитие Web-приложения предусматривает его размещение в сети Internet.

Тестирование является неотъемлемой частью жизненного цикла разработки программного обеспечения. Это комплексный процесс, преследующий такие цели, как выявление ошибок в работе программы, проверка соответствия качества продукта заявленным требованиям, предотвращение появления дефектов и другие. В общем случае тестирование заключается в планировании, разработке и реализации тестов, а так же поддержании их в актуальном состоянии [4].

Автоматизация помогает сократить время тестирования и упростить его процесс, используя программные средства для выполнения тестов и проверки результатов выполнения. Наиболее распространенной формой автоматизации является тестирование приложений через графический пользовательский интерфейс.

Автоматизированное тестирование можно определить как: «Управление работами и проведение мероприятий по тестированию, включающих в себя разработку и выполнение тестовых скриптов так, чтобы удовлетворить требования к тестированию, с использованием инструментальных средств автоматизированного тестирования». Автоматизация работ по тестированию имеет огромную ценность там, где тестовые скрипты повторяются или где имеющиеся тестовые процедуры периодически запускаются различными тестовыми скриптами. Такое тестирование на стадиях разработки и интеграции, когда повторно используемые скрипты могут выполняться много раз, обеспечивает значительную отдачу.

Автоматизация может применяться как для небольших, так и для крупных проектов, однако во втором случае необходимость применения данной технологии кажется более очевидной. В масштабных и динамично развивающихся проектах количество тестов может измеряться тысячами, что делает такую задачу, как регрессионное тестирование, очень ресурсоемкой. Регрессионные тесты имеют целью проверку того, что функции, предоставляемые модифицированной системой или программным продуктом, выполняются должным образом и что не произошло никаких изменений в работе системы или продукта. В такой ситуации логично предположить, что автоматизирование процесса тестирования сократит объем работ.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- изучить тестируемые приложения;
- определить цели тестирования и вывести критерии эффективности;
- автоматизации ознакомиться с существующими средствами и методиками автоматизации;
- вывести алгоритм разработки эффективных автоматических тестов с наименьшими затратами;
- реализовать полученный алгоритм.

Создание автоматических тестов, удовлетворяющих нуждам компании, это актуальная и сложная задача, так как необходимо не только добиться соответствия требованиям качества тестирования продукта, но и обеспечить требуемую экономию ресурсов [7].

В настоящее время рынок средств автоматизации представлен широким кругом компаний производителей. Программные продукты предоставляют различную функциональность, зачастую ориентированную на определенный тип тестирования: функциональное, нагрузочное, тестирование локальных или веб-приложений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Макаров С.В. За «Облачные вычисления» // Креативная экономика. – М., 2010. – №8.
2. Макаров С.В. Социально-экономические аспекты облачных вычислений : Монография. – М.: ЦЭМИ РАН, 2010.
3. Черняк Л. Интеграция – основа облака //Открытые системы. СУБД 16 сентября 2011 г.
4. Элфрид Дастин, Джефф Рэшка, Джон Пол / Молодцова Е., Павлов М. Автоматизированное тестирование программного обеспечения. Внедрение, управление и эксплуатация. – Москва, Издательство «ЛОРИ», 2003.
5. Mark Fewster, Dorothy Graham. Software Test Automation. Effective use of test execution tools. – New York, ACM Press, 1999.
6. Винниченко И. Автоматизация процессов тестирования. – СПб.: «Питер», 2005.
7. Полевой В. Как автоматизировать тестирование ПО? // Cnews, 2007.
8. Котляров В.П., Коликова Т.В. Основы тестирования программного Обеспечения. – СПб.: Бином. Лаборатория знаний, 2006.
9. Алпаев Геннадий. Учебник по TestComplete. <http://tctutorial.ru/>
10. Панкратов Вячеслав. Разработка критериев анализа систем автоматизации тестирования. <http://www.it4business.ru/>

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ 3G И 4G В МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ

I. ВВЕДЕНИЕ

Мобильный широкополосный становится реальностью, как интернет-поколения привыкает к тому широкополосному доступу, где они ходят, и не только у себя дома или в офисе. Из примерно 1,8 миллиарда человек, которые будут иметь широкополосной, около двух третей будет широкополосных мобильных потребителей – и большинство из них будет обслуживаться HSPA (High Speed Packet Access) и LTE (Long Term Evolution) сетей. Люди могут уже работать в Интернете или отправить по электронной почте, используя ноутбуки HSPA с поддержкой, заменить свои основные модемы DSL с HSPA модемов или USB ключей, а также отправлять и получать видео или музыку с помощью 3G-телефонов. С LTE, опыт пользователя станет еще лучше. Это будет способствовать дальнейшему укреплению более требовательных приложений, таких как интерактивное телевидение, мобильные видеоблоги и передовых игр или профессиональных услуг. LTE предлагает ряд важных преимуществ для потребителей и операторов: производительность и мощность. Одним из требований на LTE является обеспечение нисходящей линии пиковые цены, по меньшей мере 100Мбит/с. Технология позволяет для скоростей свыше 200 Мбит/с и Ericsson уже продемонстрировал LTE пиковые скорости около 150Мбит/с. Кроме того, RAN (Radio Access Network) раз туда-обратно должно быть менее 10мс. В сущности, это означает, что LTE – больше, чем любой другой технологии - уже соответствует основным требованиям 4G.

II. ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ МЕЖДУ 3G И 4G

3G в настоящее время лучший способ подключения в мире, когда речь заходит о мобильных телефонах, и особенно для мобильного Интернета. 3G стоит для 3-го поколения, как это просто, что с точки зрения эволюционного пути индустрии мобильных телефонов. 4G означает 4-го поколения. Это набор стандартных, что в настоящее время разрабатывается в качестве будущего преемника 3G в самом ближайшем будущем.

Самая большая разница между этими двумя в существование совместимых технологиях. Есть куча технологий, попадающих под 3G, в том числе WCDMA, EV-DO, HSPA и среди других. Хотя много мобильных телефонов компании быстры, чтобы дублировать свои технологии как 4G, таких как LTE, WiMAX, и UMB, ни один из них не являются на самом деле соответствует спецификациям, изложенным в стандарте 4G. Эти технологии часто называют Pre-4G или 3.9G. Скорость 4G предназначена для превышения 3G. Текущие скорости 3G увеличены на 14Мбит нисходящем канале и 5,8Мбит, восходящей линии связи. Для того, чтобы квалифицироваться как технологии 4G, скорости до 100 Мбит должно быть достигнуто для пользователя подвижной и 1 Гбит для стационарной пользователя. Пока эти скорости можно добиться только с помощью проводимых локальных сетей.

Ещё одним ключевым изменением 4G является отказ от коммутации каналов. Использование 3G-технологии гибрида коммутации каналов и коммутации пакетов. Коммутации каналов является очень старая технология, которая была использована в телефонных системах в течение очень долгого времени. Недостатком этой технологии является то, что связывает ресурс до тех пор, пока соединение постоянно. Пакетная коммутация это технология, которая очень распространена в компьютерных сетях, но и появилась в мобильных телефонах, а также с коммутацией пакетов ресурсы используются только при наличии информации для передачи по эффективности пакетной коммутации позволяет сотовым оператором, чтобы выжать больше разговоров в той же полосе пропускания. Технологии 4G больше не будет использовать схему переключения, даже для голосовых вызовов и видео звонков. Вся информация, которая передается с коммутацией пакетов для повышения эффективности.

1. 3G стоит для 3-го поколения, а 4G выступает за 4-го поколения.
2. Технологии 3G в широкое использование, а технологий, совместимых 4G еще на горизонте.
3. Скорость 4G намного быстрее по сравнению с 3G.
4. 3G представляет собой смесь замыкания и сети с пакетной коммутацией, а 4G только сеть пакетной коммутации.

III. ОСОБЕННОСТИ 3G

3G телекоммуникации, поколение стандартов для мобильных телефонов и услуг мобильной связи выполняющих международные мобильные телекоммуникации-2000 (IMT-2000). Услуги применения включают широкую область беспроводного голосового телефона, мобильный доступ в Интернет, видео звонки и мобильное телевидение, все в мобильной среде. Для удовлетворения IMT-2000 стандартов, система необходима для обеспечения пиковых скоростей передачи данных не менее 200Кбит/с. Последние 3G-релизы, часто обозначается 3.5G и 3.75G, а также обеспечивают доступ к широкополосной мобильной связи из нескольких Мбит/с до смартфонов и мобильных модемов в портативных компьютерах.

Следующие стандарты, как правило, фирменные 3G:

✓ Системы UMTS, впервые предложенную в 2001 году, стандартизованный 3GPP, используемый в основном в Европе, Японии, Китае (впрочем с различным интерфейсом радио) и другие регионы преобладают инфраструктуры системы GSM 2G. Сотовые телефоны, как правило, UMTS и GSM гибриды.

Несколько интерфейсов радио предлагается, разделяя ту же инфраструктуру:

- ✓ Оригинал и самый распространенный интерфейс радио называется W-CDMA.
- ✓ Радио интерфейса TD-SCDMA, был коммерческий в 2009 году и предлагается только в Китае.
- ✓ Последний выпуск UMTS, HSPA+, может обеспечить пиковую скорость передачи данных до 56Мбит/с в нисходящем канале в теории (28Мбит/с в существующих услуг) и 22Мбит/с в восходящем канале.

IV. ВНУТРЕННИЕ ОСОБЕННОСТИ 4G

4G, ряд новых услуг и моделей будут доступны. Эти услуги и модели должны быть дополнительно изучены их интерфейс с проектирования систем 4G.

4.1. Терминалы

До даты "Терминал" для доступа мобильных услуг была мобильный телефон. С передовой 3G, а также 4G в будущем, мы можем ожидать, чтобы увидеть расширение этого понятия. Пользовательские интерфейсы терминалов будут отличаться от традиционной клавиатуры, дисплея, и планшета, новые интерфейсы, основанные на речи, зрения, осязания, мягких кнопок, и т.д. Они будут универсальные вычислительные и коммуникационные устройства, и устройства с более конкретными целями, чтобы служить конкретным сегментам маркера. Там по-прежнему будет узнаваемые мобильные телефоны. Но многие из них будут иметь большие экраны для отображения интернет-страниц или лицо человека, будучи сказано. Там будет меньше "умные телефоны"-с ограниченными просмотра веб-страниц и электронной почты возможности. Добавление возможностей мобильной связи в портативных компьютерах и карманных будет ускорено конвергенция связи и вычислительной техники, и довести до портативных вычислительных всех функций и возможностей, доступных на самых мощных настольных компьютеров. Там будет видеофоны, записка коммуникаторы, карманные компьютеры, и радиомодем карты для портативных компьютеров. Инновационные новых голосовых интерфейсов на основе позволит людям контролировать свои услуги мобильной связи с помощью голосовых команд.

4.2. Сети

По всему миру развертывание сетей 3G задерживается в некоторых странах огромные затраты дополнительных лицензионных сборов спектра. Во многих частях мира сети 3G не используют ту же радиочастоту, как 2G, требуя мобильных операторов, строить совершенно новые сети и лицензировать совершенно новые частоты. Так, что ряд решений о распределении спектра, решения по стандартизации спектр, наличие спектр решений, технологических инноваций, разработки компонентов, обработка сигналов и коммутации улучшений и сотрудничества между поставщика должны состояться до видение 4G материализуются.

4.3. Применения

Новые приложения для беспроводных систем 3G и 4G, как правило, требуют весьма неоднородны и изменяющихся во времени качество обслуживания от нижележащих слоев протокола. Так адаптивность станет одним из основных требований к разработке и поставке новых мобильных услуг. Перспективные методы и возможные темы могут включать мобильное приложение следует обратиться к профилю пользователя таким образом, что он может быть доставлен наиболее предпочтительным абонентом, например, основанных на контексте персонализированных услуг. Это также приносит приложению с адаптивностью к клавишам, которые движутся в различных местах и скорости. Такие методы, как адаптивная мультимедиа и унифицированного обмена сообщениями принимать характеристик терминала во внимание и убедиться, что сервис может быть получен и запущен на терминале с наиболее подходящей форме с типом хоста.

Технология 4G будет в состоянии поддерживать Интерактивные услуги, как видеоконференций (с одновременно более чем 2 сайтов), беспроводной интернет, и т.д. Пропускная способность будет гораздо шире (100 МГц) и данные будут переданы на гораздо более высоких скоростях. Стоимость передачи данных будет сравнительно очень меньше и глобальная мобильность была бы невозможна. В сети будут все IP-сети, основанные на IPv6. Антенны будет намного умнее и будут использованы усовершенствованные технологии доступа, такие как OFDM и MC-CDMA (CDMA нескольких несущей).

Долгосрочная (радио) эволюция или LTE также является частью технологии 3G. Это 3GPP его исследование пункт для версии 8. Он также известен, как 3.9G или «Супер 3G» некоторыми исследователями. Планируется коммерциализации в 2009 году был направлен на пиковые скорости передачи данных в 200Мбит (DL) и 100Мбит (UL). Лобби WiMax и люди, которые работают с технологией WiMax пытаются толкнуть WiMax как беспроводной технологии 4G. В настоящее время нет единого мнения среди людей относящийся к этому как беспроводной технологии 4G. Я не думаю, что это популярная с исследования сообщества. WiMax может обеспечить до 70 Мбит в радиусе 50 км. Как уже упоминалось выше, с 4G беспроводной технологии людей хотели бы достичь до 1 Гбит (в помещении). WiMax не удовлетворяют критериям полностью. Также WiMax технология (802.16d) не поддерживает мобильность очень хорошо. Для преодоления проблемы мобильности, 802.16e Mobile WiMAX или стандартизируется. Важно помнить, что все исследования для технологии 4G базируется на OFDM. WiMax также основан на OFDM. Это дает больше доверия к WiMax

лобби, кто хотел бы назвать WiMax в качестве технологии 4G. Поскольку не существует единого мнения на данный момент, мы должны подождать и посмотреть, кто будет победителем.

V. ПРИМЕНЕНИЕ 4G ВИРТУАЛЬНОЕ ПРИСУТСТВИЕ

Это означает, что 4G предоставляет услуги пользователю в любое время, даже если пользователь находится за пределами площадки. Виртуальной навигации: 4G предоставляет пользователям виртуальной навигации, через который пользователь может доступ к базе данных из улиц, зданий и т.д. крупных городов. Это требует высокой скорости передачи данных.

Теле-Медицина: 4G будет поддерживать удаленный мониторинг здоровья пациентов. Пользователь не должен идти в больницу, а пользователь может получить помощь конференц-видео для врача в любое время и в любом месте.

Теле-геообработки приложений: Это сочетание ГИС (Географическая информационная система) и GPS (Global Positioning System), в которой пользователь может получить место с помощью запросов.

Образование: Для людей, которые заинтересованы в образовании на протяжении всей жизни, 4G предоставляет хорошую возможность. Люди в любой точке мира могут продолжить свое образование через интернет в экономически эффективным образом.

VI. ВЫВОД

4G, кажется, очень перспективным поколением беспроводной связи, которая изменит жизнь людей к беспроводному миру. Есть много ярких привлекательных особенностей, предлагаемые для 4G, который обеспечивает очень высокую скорость передачи данных, глобального роуминга и т.д. Новые идеи внедряются учеными во всем мире, но новые идеи ввести новые вызовы. Есть несколько вопросов, еще не решены, как включение в мобильном мире в основе IP-сети, основную эффективную систему биллинга, гладкую руку от механизмов и т.д. 4G, как ожидается, будет запущен в 2010 году и мир смотрит вперед для самых интеллектуальных технологий, которые будет подключить весь земной шар. Когда-нибудь Сети 4G может заменить все существующие 2.5G и 3G, возможно, даже до полного развертывания 3G. несколько стандартов 3G и возникают, что было бы трудно для устройства 3G, чтобы быть по-настоящему глобальной.

*Валерий Кравченко, Сергей Труфанов
(Краматорск, Украина)*

ИНТЕРАКТИВНАЯ СИСТЕМА СТАТИСТИЧЕСКОГО УЧЕТА УЧЕБНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В СВЕТЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ*

Внедрение компьютерных информационных технологий в сферу образования повлекло, наряду с традиционным, появление новых форм обучения и контроля знаний. В частности, дистанционное – в реальном масштабе времени. Это предоставляет студенту возможность непосредственного прямого общения с преподавателем, а преподавателю – получить обратную связь, позволяющую оперативно контролировать уровень усвоения материала. Основана обратная связь на классическом методе тестирования, а вот повышение оперативности и достоверности достигается построением системы на основе новейших технических средств и информационных технологий. Система постоянного контроля уровня усвоения знаний, студентами посредством компьютерного тестирования, в особенности во время прослушивания лекционного курса, способствует совершенствованию учебного процесса, а значит и повышению степени умений и навыков, что на сегодня является актуальной задачей.

Тестирование как особый инновационный вид оценивания является наиболее эффективной формой контроля, проверки и самопроверки знаний обучаемых [1-5]. При обработке результатов тестирования педагог имеет возможность определить не только объем приобретенных студентом знаний, но и тот уровень учебного материала, который освоен учащимся. Обычно уровень считается освоенным, если из вопросов этого уровня правильно выполнено не менее 75% заданий, что соответствует нижнему уровню четверки – 75 баллов, в стобалльной системе и «С», по международной шкале ECTS. Исходя из результатов индивидуального выполнения теста, преподаватель, может строить свою дальнейшую работу с тем или иным обучаемым и, таким образом, повышать уровень усвоения материала. При этом вопросы теста должны быть релевантны излагаемому материалу, а ответы переводиться в цифровую форму для обеспечения компьютерной обработки с помощью системы интерактивного доступа.

Целью настоящей работы является создание интерактивной системы статистического учета учебной активности студентов во время прослушивания лекционного курса и разработка виртуальных тестов с использованием современных информационных технологий.

Научную новизну работы представляют методика создания виртуальных тестов и оригинальное программное обеспечение интерактивной системы учета.

Основные задачи работы:

- изучение и анализ существующих систем интерактивного обучения и контроля усвоения знаний студентами на основе тестирования;

- выбор средств технического обеспечения интерактивного обучения;
- исследование влияния основных характеристик тестов на качество оценки уровня знаний;
- разработка математической модели, алгоритма, интерфейса и программы для реализации интерактивной системы статистического учета учебной активности студентов во время прослушивания лекционного курса с использованием выбранных технических средств и современных информационных технологий.

Анализ существующих систем интерактивного обучения показал, что с точки зрения технического обеспечения такие системы базируются на сетевую структуру, центральным звеном которой служит сервер, сопряженный с различными типами устройств удаленного доступа. Поэтому для проектируемой системы учета познавательной активности студентов на лекции, в качестве основного технического оборудования были выбраны компьютер и мобильный телефон (рис. 1). Дополнительно можно использовать видеопроектор.

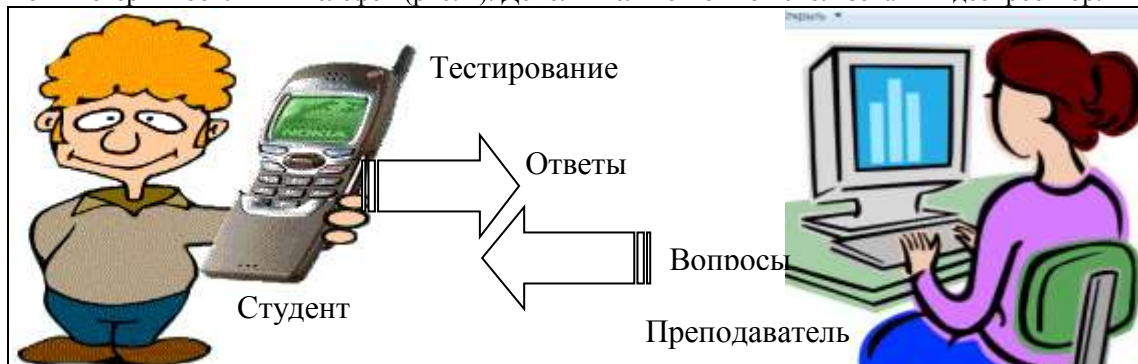

Рис. 1 – Технические средства и схема тестирования

Только качественный тест обеспечивает объективный и надлежащий контроль знаний, по которому можно вести статистический учет активности слушателей во время прослушивания лекционного курса. Основными критериями качества теста выступают валидность и надежность, которую связывают с точностью измерения уровня знаний проверяемых студентов. Надежность теста определяется с помощью математической модели, включающей в себя расчеты коэффициента корреляции r_{HR} по формуле Спирмана - Брауна (1):

$$r_{HR} = \frac{2r_K}{1 + r_K}, \quad (1)$$

где r_K - коэффициент корреляции между двумя половинками теста, который находится по формуле 2

$$r_K = \frac{SP_{xy}}{\sqrt{SS_x * SS_y}}, \quad (2)$$

а также определение значений величин SS_x , SS_y , и SS_{xy} по которым проверяется условие параллельности между двумя половинками теста, т.е. четными и нечетными вопросами. Расчет ведется по формулам:

$$SS_x = \sum x^2 - \frac{(\sum x)^2}{N}, \quad (3)$$

$$SS_y = \sum y^2 - \frac{(\sum y)^2}{N}, \quad (4)$$

$$SS_{xy} = \sum xy - \frac{\sum x \sum y}{N}, \quad (5)$$

где x – сумма ответов на четные вопросы; y – сумма ответов на нечетные вопросы; N – общее количество вопросов.

Применение математической модели (1 - 5) проиллюстрируем примером расчета показателей надежности и валидности при исследовании результатов ответов десяти студентов, на тест по дисциплине «Моделирование систем», состоящий из десяти вопросов. В таблице 1 представлена исходная матрица результатов итогового тестирования, значения показателей которой используются в качестве входных данных для модели (1 - 5). Опуская промежуточные вычисления можно установить, что значения коэффициентов корреляции между двумя частями теста, рассчитанные по формулам (3 - 5) и (2) соответственно составляют: $SS_x = 17,6$; $SS_y = 22,1$; $SS_{xy} = 14,6$ и $r_K = 0,74$. Тогда по формуле (1) $r_{HR} = 0,85$. Качество теста оценивают отдельно по надежности и валидности. Сравнение экспериментальных данных со стандартными требованиями [5], позволяет приписать показателю надежность значение «Очень хорошая», а показателю валидность - «Отличная».

Матрица результатов тестирования

Код регистрации студента	Номера вопросов и ответы, 1 – правильно/0 - ошибка									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
B	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
C	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0
D	1	0	1	0	1	1	0	0	0	0
E	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0
F	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0
G	1	1	1	1	1	0	1	0	0	0
I	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0
K	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1
L	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0

Методически применение дистанционного тестирования осуществляется в следующем порядке. Сначала структурируется и разбивается на несколько модулей, минимум на два модуля, материал лекции. Затем к каждому модулю составляется отдельный тест, совокупность которых помещается в электронную базу данных. Длина теста (количество вопросов) составляет 10 – 15 заданий. Меньшее число заданий относится к тестированию отдельных модулей, большее – к тестированию уровня усвоения знаний от прослушивания всей лекции. Удлинение теста увеличивает время ожидания ответов и тем самым снижает оперативность контроля. Возможно также создание одного теста на одну лекцию.

Формирование виртуального теста для каждого обучаемого осуществляется программным способом с использованием датчика случайных чисел. Каждый студент получает из базы данных сугубо индивидуальное задание и код, идентифицирующий его номер в журнале группы, что позволяет исключить несанкционированный доступ к базе и тестам сокурсников.

Алгоритм функционирования интерактивной системы статистического учета учебной активности студентов, во время слушания лекции, достаточно прост. Используя интуитивно понятный интерфейс, студент с помощью своего мобильного устройства регистрируется (не регистрируется) в системе (рис 2), получает соответствующие пароли и слушает лекцию. Прослушивание лекции кроме реального масштаба времени может также осуществляться в online режиме.

Рис. 2 – Окно регистрации слушателя

Для выполнения операции тестирования студенту направляется тестовое задание, фрагмент которого показан на рис. 3.

Рис. 3 – Рабочее окно слушателя

Отвечив на поставленный вопрос, студент автоматически переходит к следующему заданию и так продолжается до тех пор, пока не будут выполнены все задания теста. Результаты тестирования по каналу связи направляются студенту (рис 4) и сохраняются в базе данных. Учитывается не только правильность, ответа, но и время, потраченное студентом на решение задачи.

Рис. 4 – Окно результатов тестирования слушателей

Система автоматизации контроля процесса обучения с интерактивным доступом реализована на базе операционной системы Android с помощью среды разработки Android Studio и эмулятора Genymotion в виде программы с серверным и клиентским модулями, представленными соответствующими приложениями.

Использование интерактивной системы обучения автоматизирует контроль учебной активности студентов и позволяет повысить объективность оценки за счет минимизации субъективных факторов, вызванных влиянием личностных качеств конкретного преподавателя при оценивании ответов, что оказывает большее положительное воздействие на познавательную деятельность обучаемых. Современное техническое обеспечение системы уменьшает время проверки тестов, а возможность математической обработки результатов индивидуального тестирования обеспечивает практическое осуществление принципа индивидуализации и дифференциации обучения с каждым студентом. Анализ результатов тестирования позволяет накопить статистику ошибочных ответов и выявить плохо усваиваемые места в изучаемом материале, что можно использовать для совершенствования рабочих программ изучаемых дисциплин.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Биктимирова Г.Н., Миначева Д.Н. Тестирование как метод контроля качества усвоения учебного материала студентами [Электронный ресурс] // Г.Н. Биктимирова, Д.Н. Миначева; Вестник ТИСБИ - №3. – 2008 // Режим доступа: <http://www.tisbi.org/science/vesnik/2008/issue3/biktimirova.html>
2. ТЕСТИРОВАНИЕ [Электронный ресурс] // Название с экрана. Режим доступа: http://dps.smrtlc.ru/Articles/Testir_1_3.htm
3. Олейник Н.М. Тест как инструмент измерения уровня знаний и трудности заданий в современной технологии обучения. – Донецк: Изд. ДонГУ, 1991. – 168 с.
4. Crocker L., Algina J. Introduction to classical and modern test theory. – Orlando.: Harcourt Brace Jovanovich, Inc. 1986. 482 p.
5. Нейман Ю.М., Хлебников В.А. Педагогическое тестирование как измерение. – М.: Центр тестирования МО РФ, 2002. – 67 с.

**Источник финансирования – госбюджетная не финансируемая тема «Дк-08-2014 Вдосконалення методів застосування сучасних інформаційних технологій в навчальному процесі та машинобудуванні для розв'язання задач моделювання та проектування».*

*Євген Литвиненко, Олена Мерлак
(Харків, Україна)*

АВТОМАТИЗАЦІЯ ПОБУДОВИ РЕЙТИНГОВИХ СПИСКІВ ВСТУПНИКІВ ПІД ЧАС ВСТУПНОЇ КАМПАНІЇ

Процес реформування неможливий без процесу інформатизації. В сучасних умовах модернізації освіти для забезпечення прогностичної функції необхідно приділити увагу досвіду, накопиченому системою освіти.

Отримання приблизних показників контингенту студентів на наступний навчальний рік у травні – червні місяці дозволяє навчальному закладу більш точно планувати свою діяльність та прогнозувати витрати, які залежать від контингенту студентів. А саме:

- навчальне навантаження;
- штатний розклад;
- обсяги надходження коштів від держбюджету та спеціального фонду;
- витрати на забезпечення навчального процесу (комунальні витрати, витрати на бланкову продукцію та ін.);
- потрібну кількість місць у гуртожитках;
- та інше.

Однією з найбільш важливих та необхідних задач вступної кампанії є побудова рейтингових списків вступників за кожною спеціальністю. Рейтингові списки формуються за результатами проходження зовнішнього незалежного оцінювання [1]. Крім того, відповідно до Умов прийому під час розрахунку конкурсного балу та формування рейтингового списку можуть враховуватися додаткові показники, такі як: середній бал документа про раніше здобутий освітньо-кваліфікаційний (освітній) рівень, право на вступ поза конкурсом, право на першочергове зарахування, вступ за квотами та інші [2, 3]. Рейтингові списки можуть змінюватися декілька разів на день. Причиною змін рейтингового списку може бути: подання заяви новим абітурієнтом, скасування раніше поданої заяви, зміна конкурсного балу вступника, зміна категорії вступників, до якої відноситься абітурієнт тощо. Постійна підтримка актуальності рейтингових списків значно підвищує інформативність та відкритість проведення вступної кампанії вищого навчального закладу. Можливість відслідковувати в режимі реального часу рейтингові списки за напрямками підготовки та спеціальностями вищів за допомогою інформаційних систем приймальних комісій дозволяє абітурієнтам, їх батькам та співробітникам приймальних комісій більш точно прогнозувати конкурсну ситуацію. Конкурсну ситуацію можна проглянути на загальноукраїнських інформаційних системах, наприклад «Конкурс» та інші, але на жаль, інформація в таких системах оновлюється 1-2 рази на день, у зв'язку з чим велику важливість набуває підтримка в актуальному стані рейтингових списків, що оприлюднюються безпосередньо приймальними комісіями.

Відповідно до вищевикладеного, запровадження у роботу приймальних комісій автоматизованих систем побудови рейтингових списків, які полегшують та прискорюють обробку великих об'ємів інформації, набуває великого значення.

На формування рейтингових списків впливають такі фактори:

- конкурсний бал абітурієнта, який розраховується на основі результатів зовнішнього незалежного оцінювання з відповідних предметів, результатів проходження творчих конкурсів (за необхідності), середнього балу атестату про повну загальну середню освіту та додаткових балів (за закінчення підготовчих курсів ВНЗ, участь в міжнародних олімпіадах тощо);

- наявність права на позаконкурсне зарахування (пільги);

- наявність права на першочергове зарахування, яке застосовується при рівному конкурсному балі, відповідно до переліку вказаного в Умовах прийому та правилах прийому до ВНЗ.

Згідно з Умовами прийому на навчання до вищих навчальних закладів України [2, 3] рейтингові списки створюються на основі конкурсного балу, який складається шляхом додавання балів сертифікату ЗНО з конкурсних предметів, бала за творчий конкурс, середнього балу документу про повну загальну середню освіту та додаткових балів (у разі їх наявності) помножених на вагові коефіцієнти. Наприклад, у Харківському національному університеті будівництва та архітектури під час вступної кампанії 2015 року ваговий коефіцієнт конкурсних предметів складав 0,3. Додаткові бали переводяться у 200-бальну шкалу та нараховується з урахуванням коефіцієнту 0,05. Середній бал документу про повну загальну середню освіту враховується з коефіцієнтом 0,1 [4].

Для розв'язання задачі автоматизації побудови рейтингових списків вступників була розроблена математична модель, на базі якої розроблено програмну систему. Вхідними даними для роботи програми є база даних абітурієнтів, яка будується на основі даних імпортованих з Єдиної державної електронної бази з питань освіти. З даного ресурсу також імпортуються дані пропозицій за напрямками та спеціальностями. Результати роботи розробленого програмного забезпечення можуть використовуватися у діяльності приймальної комісії вищого навчального закладу та публікуватися на веб-сайтах ВНЗ для абітурієнтів.

На рис. 3.1 зображені інформаційні зв'язки програми з внутрішніми та зовнішніми елементами інформаційної системи. Вихідні дані для роботи отримуються з Єдиної державної електронної бази з питань освіти. Приймальна комісія завантажує їх до програмного середовища та генерує рейтингові списки. Після чого ці списки потрапляють до веб-сайту університету, на якому абітурієнт має можливість відслідкувати свою позицію у рейтингу на зарахування.

Для завантаження заяв абітурієнтів з Єдиної державної електронної бази з питань освіти до програмного середовища використовуються файли формату даних CSV, імпортовані з ресурсу Міністерства освіти і науки України. Для цього використовується меню «Бази даних» та команда «Імпорт заявлений» (рис. 2). А для завантаження пропозицій за спеціальностями необхідно у цьому ж меню обрати команду «Імпорт об'ємів по спеціальностям».

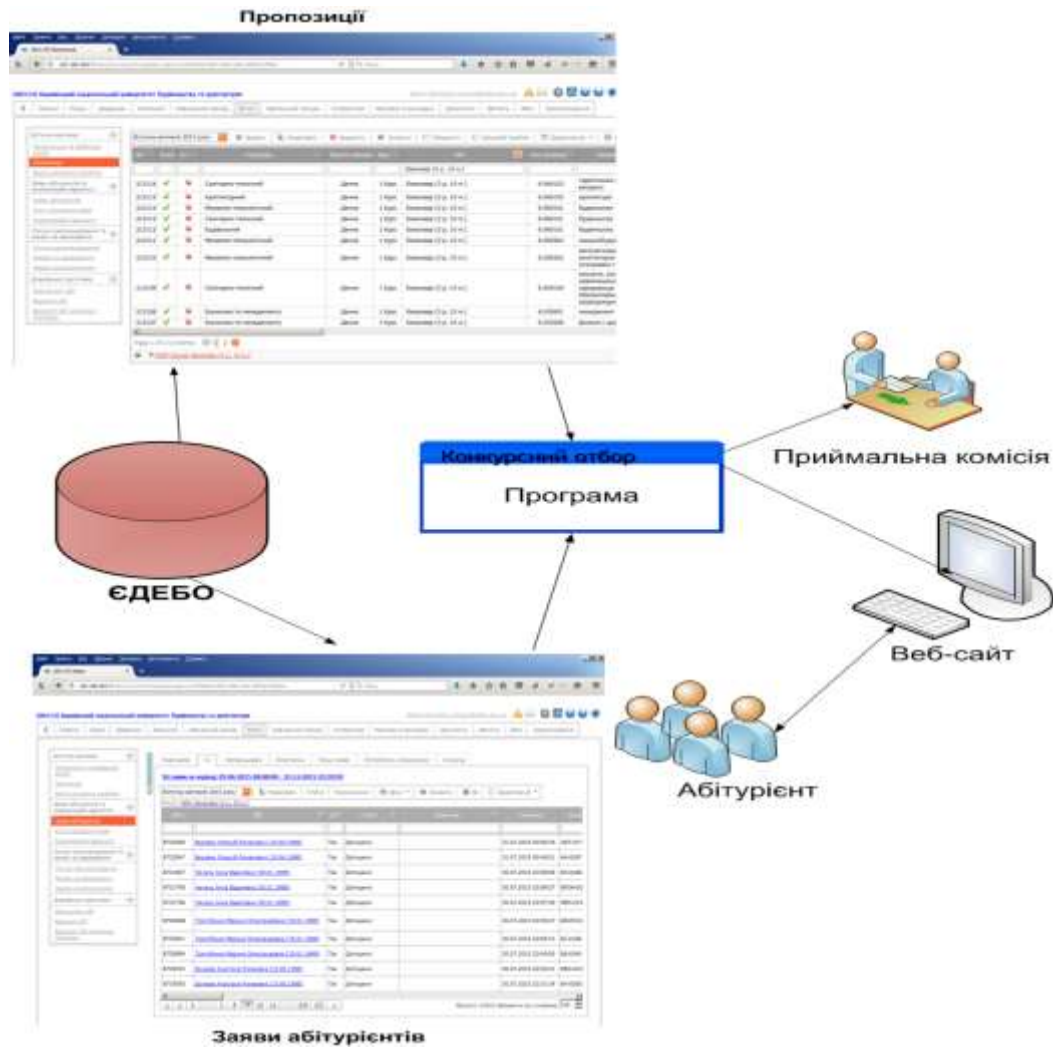

Рисунок 1 – Схема інформаційних зв'язків

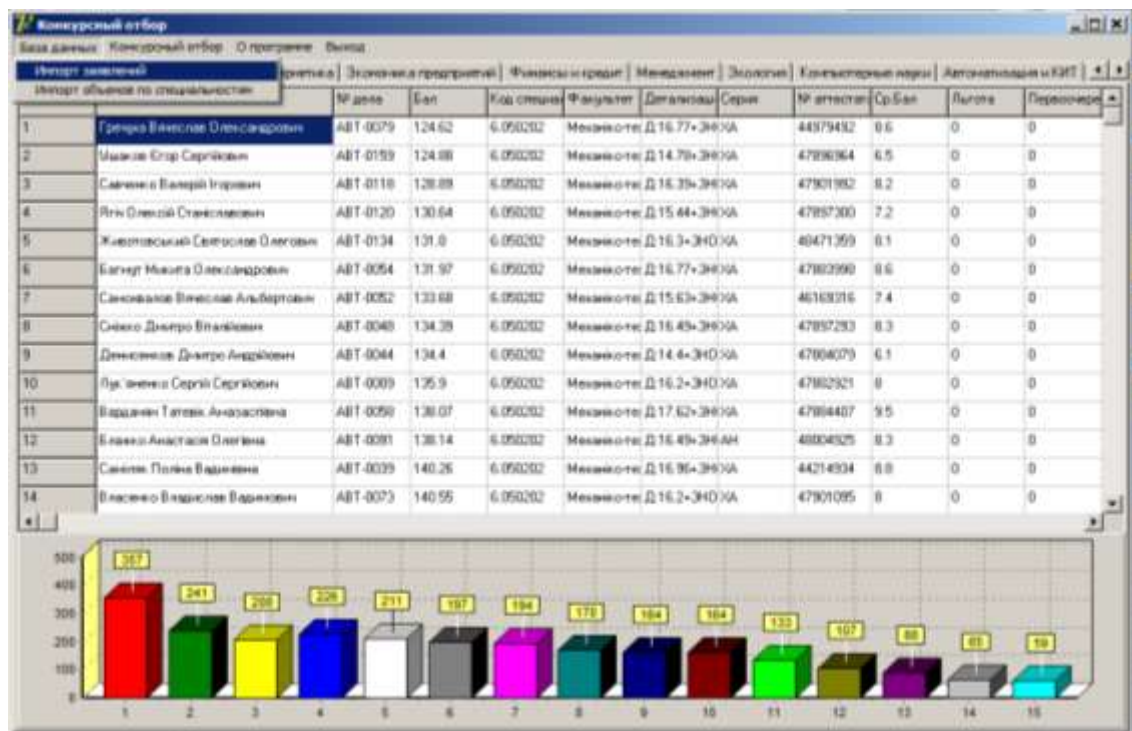

Рисунок 2 – Імпорт заяв до програми

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

У головному вікні програми (рис. 2), після завантаження вхідних даних, відображається перелік всіх заяв абітурієнтів, поданих до навчального закладу. Для кожної заяви доступний перегляд наступних характеристик:

- прізвище, ім'я та по-батькові абітурієнта;
- номер особової справи (реєстраційний номер заяви у ВНЗ);
- розрахований конкурсний бал заяви;
- код напряму підготовки або спеціальності на яку подано заяву;
- факультет ВНЗ до якого подано заяву;
- деталізація розрахунку конкурсного балу з визначенням його складових;
- серія, номер та середній бал документа про раніше здобутий освітньо-кваліфікаційний (освітній) рівень;
- наявність права на позаконкурсне зарахування;
- наявність права на першочергове зарахування;
- стать;
- пріоритет поданої заяви.

У нижній частині екрану програми виводиться автоматично побудована гістограма на якій відображається кількість поданих заяв за кожним з доступних пріоритетів.

Для побудови рейтингових списків за напрямами підготовки та спеціальностями використовується команда «Рейтинговий список» з меню «Конкурсний отбор» (рис. 3). Також у даному меню присутні команди, які створюють готові файли HTML для завантаження на сайт вищого навчального закладу. Команда «Рейтинговий список HTML» генерує HTML-файли з рейтинговим списком вступників за спеціальностями для денної та заочної форми навчання, які будуть доступні для завантаження з офіційного сайту ВНЗ (рис. 4).

Результатом побудови рейтингових списків за напрямами підготовки та спеціальностями є відображення у програмі вкладок з рейтинговими списками, кількість яких відповідає кількості спеціальностей ВНЗ. Також на вкладках з рейтинговими списками присутні гістограми, які відображають кількість заяв за пріоритетами від 1 до 15, поданих на відповідну спеціальність.

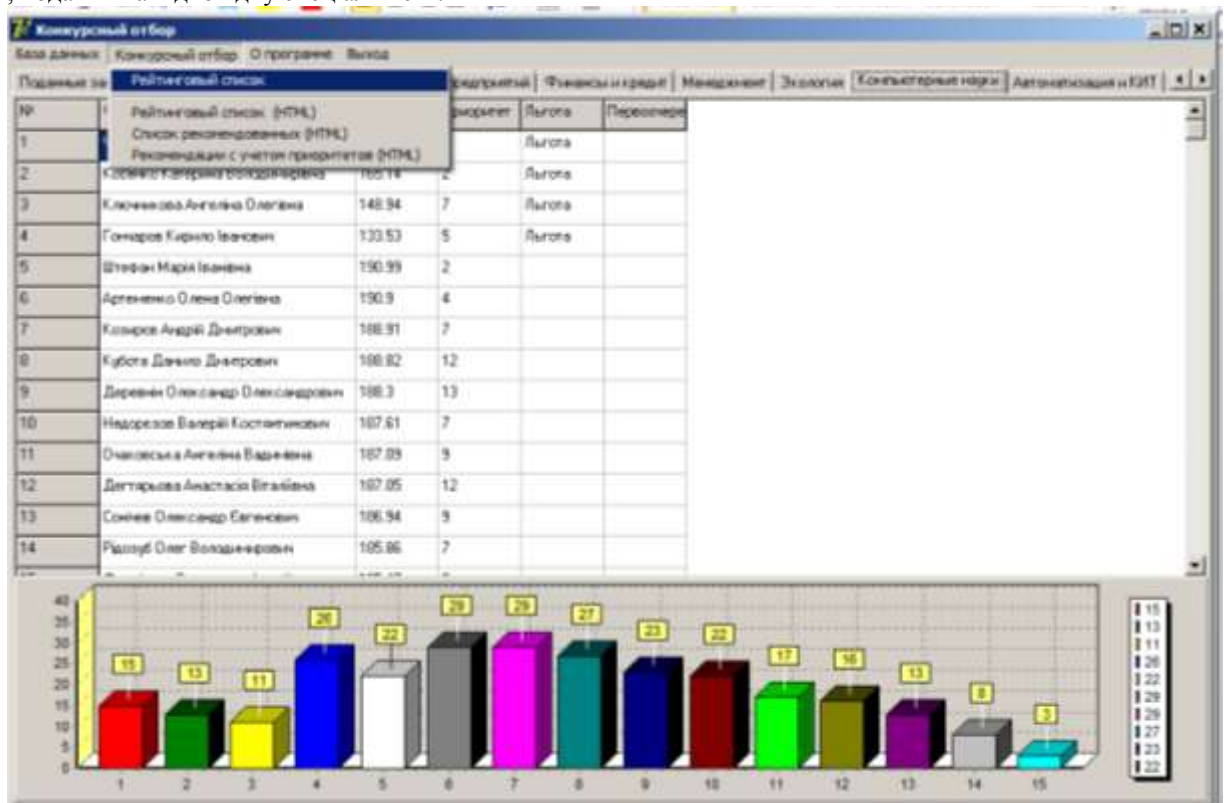

Рисунок 3 – Побудова рейтингового списку за спеціальностями

Спеціальність 6.050101 - Комп'ютерна наука

№	Прізвище	Ім'я	По-батькові	Бали	Наявність підл.	Оригінал
1	Чекавий	Егор	Сергійович	166.14	Позаконкурсом	
2	Косенко	Катерина	Володимирівна	165.14	Позаконкурсом	
3	Клюшнішова	Ангеліна	Олегівна	148.94	Позаконкурсом	
4	Гончаров	Кирило	Іванович	133.53	Позаконкурсом	
5	Штефат	Марія	Іванівна	190.99		
6	Артемєнко	Олена	Олегівна	190.90		
7	Козирєв	Андрій	Дмитрович	188.91		
8	Кубота	Данило	Дмитрович	188.82		
9	Дерев'ян	Олександр	Олександрович	188.30		
10	Недорезов	Валерій	Костянтинівич	187.61		
11	Очаковська	Ангеліна	Вадимівна	187.09		
12	Дегтярєва	Анастасія	Віталіївна	187.05		
13	Сонічев	Олександр	Євгенович	186.94		
14	Рідолюб	Олег	Володимирович	185.86		
15	Федістов	Олександр	Андрійович	185.47		
16	Дунаса	Анастасія	Романівна	185.29		
17	Радієвський	Микола	Сергійович	185.22		
18	Котляр	Артур	Сергійович	184.95		
19	Козар	Яна	Вікторівна	184.39		
20	Сорокіна	Анастасія	Валеріївна	183.86		
21	Луценко	Юлія	Олександрівна	183.58		
22	Прохопенко	Владислава	Іванівна	182.71		
23	Бобров	Дмитро	Олександрович	182.17		
24	Шапова	Марія	Костянтинівна	182.14		
25	Крилов	Кирило	Юрійович	181.73		
26	Громова	Анастасія	Валеріївна	181.31		
27	Захаров	Валерій	Олександрович	181.31		
28	Соловйова	Олександра	Вадимівна	181.21		
29	Качанов	Юрій	Вічеславович	180.71		
30	Левченко	Вероніка	Валеріївна	180.68		
31	Донська	Юлія	Анатоліївна	180.38		

Рисунок 4 – Рейтингові списки вступників у згенерованому HTML-файлі

Створена програмна система, може використовуватися вищими навчальними закладами під час вступної кампанії для оперативної побудови та публікації рейтингових списків.

Застосування запропонованої програми дозволяє досягти таких економічних ефектів:

- скорочення кількості співробітників приймальної комісії;
- виключення людського фактору з процесу побудови рейтингових списків;
- підвищення прозорості вступної кампанії, що може залучити додаткових абітурієнтів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про вищу освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37-38, ст.2004.
2. Умови прийому на навчання до вищих навчальних закладів України в 2015 році, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 15 жовтня 2014 року № 1172 та зареєстровані у Міністерстві юстиції України 04 листопада 2014 року за № 1390/26167.
3. Умови прийому на навчання до вищих навчальних закладів України в 2016 році, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 15 жовтня 2015 року № 1085 та зареєстровані у Міністерстві юстиції України 04 листопада 2015 року за № 1351/27796.
4. Правила прийому до Харківського національного університету будівництва та архітектури в 2015 році, затверджені рішенням Вченої ради ХНУБА від 28.11.2014.

РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО КОМПЛЕКСА ДЛЯ АВТОМАТИЗАЦИИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ МАШИНОСТРОИТЕЛЬНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Автоматизация всех сфер деятельности человека в наше время – это очень актуальная и распространенная задача. Внедрение автоматических систем позволяет повысить производительность труда человека, улучшить качество продукции, оптимизировать процессы управления, отстранить человека от производств, опасных для здоровья. Автоматизация, за исключением простейших случаев, требует комплексного, системного подхода к решению многих задач, в том числе и при расчете машиностроительных изделий [1, с. 11].

С развития информационных технологий все сферы деятельности человека автоматизируются. Конструирование машин является областью инженерной деятельности, наиболее сложной для автоматизации. Результаты исследований отчетливо показывают, что на «рутинные» процедуры приходится большая доля временных затрат в процессе проектирования, причем детализовка и в дальнейшем остается «рутинной» работой независимо от вида и организации проектирования почти на всех предприятиях машиностроения. Поэтому первым направлением рационализации процесса проектирования было стремление автоматизировать «рутинные» этапы с помощью средств вычислительной техники.

Приступая в разработке программного комплекса (ПК) для автоматизации проектирования машиностроительных изделий, следует начать с разработки логической модели ПК, которая описывает ключевые абстракции программного обеспечения (классы, интерфейсы и т.п.), т.е. средства, обеспечивающие требуемую функциональность. Наиболее современным средством разработки логических моделей является UML [2, с. 34, 3 с. 18] (Unified Modeling Language – унифицированный язык моделирования) – язык графического описания для объектного моделирования в области разработки программного обеспечения, моделирования бизнес-процессов, системного проектирования и отображения организационных структур. В рамках языка UML все представления о модели системы фиксируются в виде специальных графических конструкций, получивших название диаграмм.

Диаграмма классов – это UML-диаграмма, которая предназначена для отображения статической структуры модели системы [2, с. 39, 4, с. 79, 5, с. 344].

Для ПК для автоматизации проектирования машиностроительных изделий разработана диаграмма классов (рисунок 1), определено 19 классов.

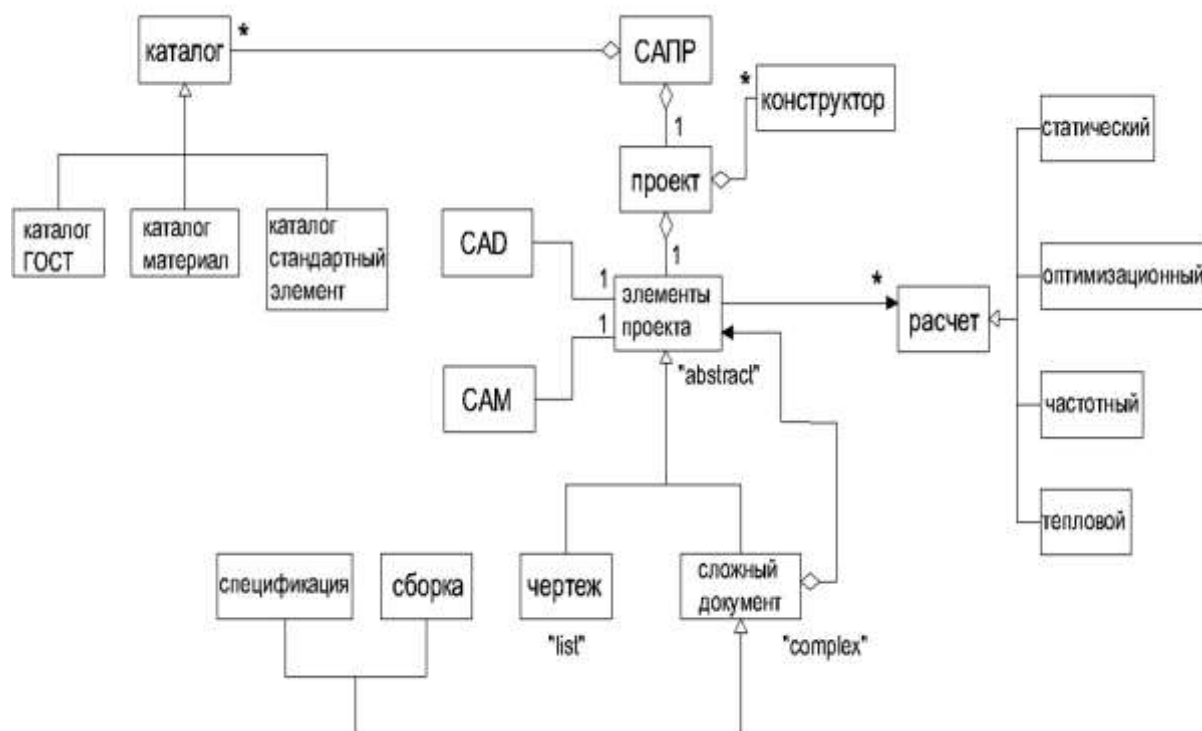

Рисунок 1 - Диаграмма классов ПК для автоматизации проектирования машиностроительных изделий

Основной класс проектируемой системы – «САПР». Он является управляющим классом. Данный класс включает в себя такие классы, как «Проект», «Каталог». Рассмотрим основные задачи остальных классов.

Класс «Каталог» хранит в себе имеющиеся данные для проектирования деталей машиностроительных изделий, а позволяет также сохранить их для возможности дальнейшего использования. Является классом-предком для классов «Каталог ГОСТ», «Каталог материал», «Каталог стандартное изделие».

Классы «Каталог ГОСТ», «Каталог материал», «Каталог стандартное изделие» хранят в себе данные для проектирования машиностроительных изделий.

Класс «Проект» определяет сам процесс проектирования изделия (такие, как геометрические размеры, масса машиностроительного изделия и пр.). Включает в себя классы «Конструктор» и «Элемент проекта».

Класс «Элемент проекта» является абстрактным классом. Использует классы «CAD», «CAM», «Расчеты». Имеет 2 класса-наследника: «Чертеж» и «Сложный документ».

Класс «CAD» реализует алгоритмы автоматизированного проектирования деталей.

Класс «CAM» реализует алгоритмы интеграции со станками с ЧПУ.

Класс «Расчет». В этом классе содержатся методы, которые необходимы для реализации различных алгоритмов расчета конструкций машиностроительных изделий. Является классом-предком для классов «Статический», «Тепловой», «Оптимизационный», «Частотный».

Класс «Чертеж» содержит графическую информацию о спроектированной изделии.

Класс «Сложный документ» является комплексным, использует класс «Элементы проекта». Имеет два класса-наследника: «Сборка» и «Спецификация».

Класс «Спецификация» содержит информацию о деталях сборки.

Класс «Сборка» содержит изделия, состоящие из нескольких элементов.

Класс «Расчет». В этом классе содержатся методы, которые необходимы для реализации различных алгоритмов расчета конструкций машиностроительных изделий. Является классом-предком для классов «Статический», «Тепловой», «Оптимизационный», «Частотный».

Классы «Статический», «Тепловой», «Оптимизационный», «Частотный» содержат методы для реализации конкретных алгоритмов расчетов.

Диаграмма прецедентов – это UML-диаграмма, которая отражает отношения между актёрами и прецедентами и является составной частью модели прецедентов, позволяющей описать систему на концептуальном уровне [6 с. 39, 7 с. 108].

Проектируемый ПК для автоматизации проектирования машиностроительных изделий должен выполнять следующие функции:

- работать с машиностроительными сборками;
- выделять элементы сборок;
- делать выделенные элементы сборки невидимыми;
- визуализировать ранее скрытые элементы сборки;
- удалять выделение элементов сборки;
- создавать интерфейс для проектирования несложных деталей.

Над задачей проектирования деталей машиностроительных изделий работает инженер-конструктор. Инженер-конструктор занимается следующими задачами:

- разработка эскизные, технические и рабочие проектов с использованием средств автоматизации проектирования;
- обеспечение соответствия разрабатываемых конструкций техническим заданиям, стандартам, нормам охраны труда и техники безопасности;
- создание руководств АО монтажу, наладке и испытаниям спроектированных изделий;
- согласование разрабатываемых проектов с другими подразделениями предприятия, представителями заказчика.

На рисунке 2 представлена диаграмма прецедентов ПК для автоматизации проектирования машиностроительных изделий.

Рисунок 2 – Диаграмма прецедентов ПК для автоматизации проектирования машиностроительных изделий

В качестве примера представлен ПК для автоматизации работы со сборками в CAD-системе Autodesk Inventor [8, с. 16, 9 с. 11]. Для реализации задачи теплового расчета машиностроительных изделий в качестве средства разработки было выбрано программное обеспечение .NET Framework [10, с. 1].

Пользовательский интерфейс был реализован в виде Windows Forms и содержит пять пользовательских клавиш «Добавить в группу», «Скрыть группу», «Показать группу», «Удалить из группы» и «Очистить группу» (рисунок 3).

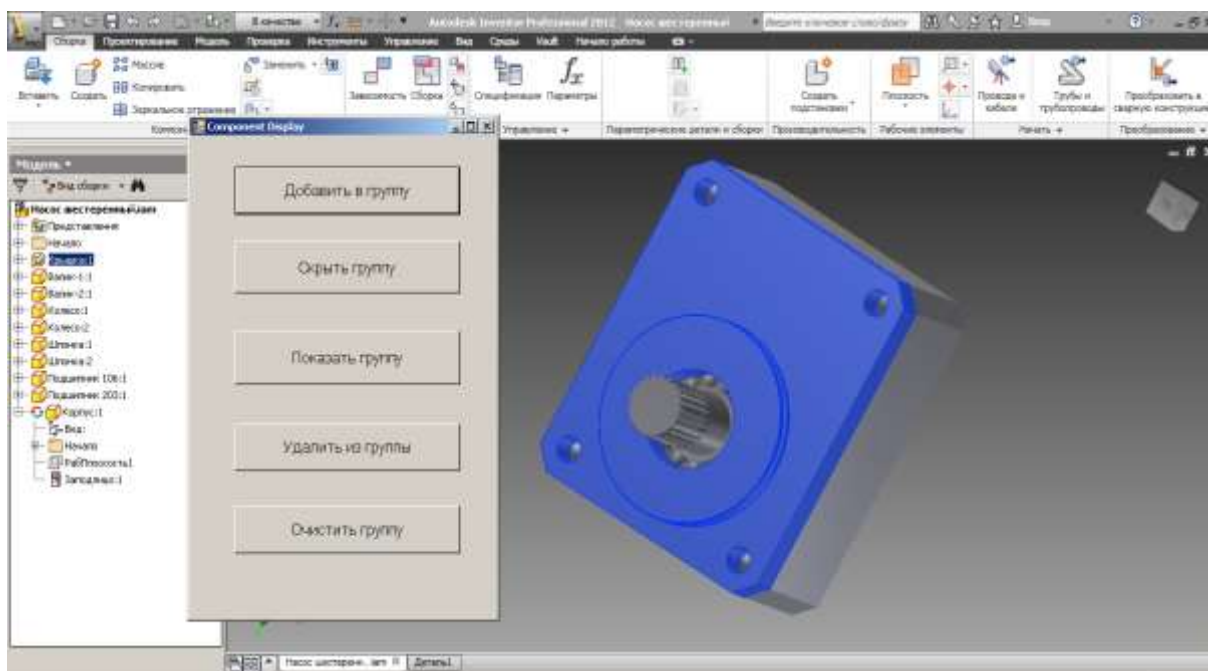

Рисунок 3 – Программный комплекс для автоматизации работы со сборками в CAD-системе Autodesk Inventor

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Капустин Н. М. Автоматизация производственных процессов в машиностроении: Учеб. для вузов / Под ред. Н. М. Капустина. – М.: Высшая школа, 2004. – 415 с.
2. Крэг Ларман Применение UML 2.0 и шаблонов проектирования = Applying UML and Patterns : An Introduction to Object-Oriented Analysis and Design and Iterative Development. – 3-е изд. – М.: «Вильямс», 2006. – 736 с. – ISBN 0-13-148906-2.
3. UML: Основы / М. Фаулер, К. Скотт. – СПб.: Символ-Плюс, 2002. – 192 с.
4. Леоненков А. Самоучитель по UML / Александр Леоненков. – М.: БХВ, 2004. – 456 с.
5. Гамма Э., Хелм Р., Джонсон Р., Влссидес Дж. Приемы объектно-ориентированного проектирования. Паттерны проектирования. – СПб: Питер, 2001. – 368 с.:
6. Грейди Буч, Джеймс Рамбо, Айвар Джекобсон Язык UML. Руководство пользователя = The Unified Modeling Language user guide. – 2. – М., СПб.: «ДМК Пресс», «Питер», 2004. – 432 с. – ISBN 5-94074-260-2.
7. Бабич А. В. Введение в UML. ISBN 978-5-94774-878-9, 6. Лекция: Диаграммы прецедентов: крупным планом
8. Концевич В.Г. Твердотельное моделирование в Autodesk Inventor. – Киев, Москва: ДИАСофтЮП, ДМК Пресс, 2007. – 672 с.
9. Трэмблей Т. Autodesk Inventor 2013 и Inventor LT 2013. Основы. Официальный учебный курс / Пер. с англ. Л. Талхина. – М.: ДМК Пресс, 2013. – 344 с.
10. NET Framework [Электронный ресурс] / Википедия. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/NET_Framework.

*Жасур Мўминов, Турдали Умнатқулов
(Фаргона, Ўзбекистон)*

ОИЛАДА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

«Инсон томонидан биосферага кўрсатилаётган таъсирни тартибга солиш, ижтимоий тараққиёт билан қулай табиий мухитни сақлаб қолишни ўзаро таъсирини уйғунлаштириш инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатларида мувозанатга эришиш муаммоси борган сари долзарб бўлиб қолмоқда» деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти, академик Ислом Каримов. Бинобарин, илм-фан, техника ва технология соҳаларида рўй берган инқилобий ўзгаришлар кишилик жамиятининг ижтимоий, иқтисодий ҳамда маданий жиҳатдан тезкор суроатдаги ривожини таъминлаган бўлса, айнан ана шу соҳаларда содир бўлган ўзгаришлар бир қатор муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Экологик муаммолар деб юритилаётган умумбашарий масалани илм-фан, техника ва технология соҳаларининг кескин равишда ривожланиши, шунингдек, инсониятнинг атроф-муҳитга нисбатан нотўғри

муносабатда бўлиши оқибати дея эътироф этилмоқда. Мазкур муаммонинг ижобий ҳал этилиши шахс фаолияти ва унинг маънавий-ахлоқий асослар билан бойитилиши, табиатга насбатан маъсулиятли ёндашув, унинг бойликларини сақлаш, улардан тежаб-тергаб фойдаланиш, уларни бойитиш тўғрисида қайғуриш каби хислатларни аҳоли, шу жумладан, ёшларда шакллантирилиши билан изоҳланади.

Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти, академик Ислон Каримов куйидаги фикрни қайд этади: «Экологик хавфсизлик муаммоси аллақачон миллий ва минтақавий доирадан чиқиб, бутун инсониятнинг умумий муаммосига айланган. Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсидаги кескин ижтимоий муаммолардан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жihatдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир». Экологик муаммолар ижтимоий-ғоявий, ҳудудий чегараларга эга эмасдир, балки инсон фаолиятининг мазмуни, йўналиши ҳамда оқибати натижасида юзага келган. Уларнинг олдини олишда ягона самарали йўл Ер шарида яшовчи барча халқлар, миллатлар эътиборини ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ҳамда табиат мавжудлиги ўртасидаги номутаносиблик ва унинг тобора кескинлашувига қаратиши, ушбу номутаносибликка барҳам бериш йўлида ҳамжиҳатликда фаолият юритиш муаммонинг ечими эканлигини англаб етишларини таъминлашдан иборат.

Аҳоли, хусусан, ёшлар ўртасида экологик билимларни тарғиб этиш, уларда табиат ва атроф-мухит муҳофазаси учун маъсуллиқни қарор топтириш, экологик фаолиятни ташкил этиш кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, фаол экологик фаолиятни йўлга қўйишларига эришиш ушбу йўлда амалга ошириладиган энг муҳим вазифалардандир. Оила соғлом авлодни тарбиялашда муҳим ўрин тутаяди. Зеро, оила муҳитидаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий ҳамда рухий омиллар ёш авлод тарбиялашни мувоффақиятли ташкил этиш имконини беради.

Оила шароитида хўжалиқни юритиш мақсадида ташкил этилаётган айрим ҳаракатлар негизида инсоннинг табиатга муносабати, унинг ижобий мазмун касб этиш борасидаги ғоялар акс этади. Чунончи, кўчат ўтказиш нафақат оиланинг муайян неъматни истеъмол қилиш эҳтиёжини қондирибгина қолмай, балки атроф - мухит муҳофазасини таъминлаш, атмосферага кислород етказиб бериш муаммоларни ҳам ҳал этади. Шунингдек, оилавий суҳбатларда ифода этилган халқ оғзаки ижоди намуналари ҳам болалар томонидан экологик билимларни ўзлаштирилишига имкон беради. Илмий-педагогик, фалсафий адабиётларни ўрганиш, қишлоқ оилаларида олиб борилаётган тарбия мазмуни билан яқиндан танишиш, ота-оналар ва болалар билан ўтказилган суҳбатдан маълум бўлдики, гарчи оилаларда болалар ўртасида экологик билимларни тарғиб қилиш, уларда экологик фаолиятни ташкил этиш кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш имконини берувчи педагогик шарт-шароитлар мавжуд бўлсада, ота-оналар ўзларини экологик билимлардан тўлақонли хабардор эмасликлари, бу борада муайян тажрибага эга бўлмаганликлари боис оила шароитида болаларнинг экологик маданиятини шакллантиришга алоҳида эътибор бермайдилар. Ота-оналарнинг оила шароитида болаларга экологик билим бериш, шунингдек, уларни экологик фаолиятга фаол жалб этиш ҳақида маълум билим ва тажрибани етишмаслиги асос бўлмоқда.

Оилаларда болаларнинг экологик маданиятини шакллантириш – узоқ муддатли, мураккаб, икки томонлама алоқадорлик ҳамда динамик характерга эга мулоқат жараёни бўлиб, ушбу жараёнда ота-оналар ёки оиланинг бошқа аъзолари таъсирида болалар томонидан экологик билим ҳамда экологик фаолиятни кўникма ва малакаларнинг ўзлаштиришлари, фаол экологик фаолиятни ташкил этишга эришилади. Аниқ мақсадга йўналтирилган мазкур жараёнда куйидаги педагогик вазифалар амалга оширилади:

1. Ота-оналарнинг экологик билимлардан хабардорлик даражасини аниқлаш.
2. Ота-оналар ўртасида экологик билимларни тарғиб этиш, уларни экологик таълим-тарбияни ташкил этиш борасида муайян тажрибага эга бўлишларига эришиш.
3. Оилаларда тарбия топаётган болаларни экологик билимлардан хабардор этиш.
4. Болаларда табиат ва атроф-мухит ўзгаришлари, унинг сабаб ҳамда оқибатлари борасидаги тасаввурини ҳосил қилиш.
5. Болаларда инсон фаолияти тўғрисида табиат ва атроф-мухитга етказилаётган зарарни аниқлаш ва уларга қарши курашиш хиссини уйғотиш.
6. Болаларда экологик фаолиятни йўлга қўйиш борасидаги кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш.
7. Болаларнинг табиат ва атроф-мухит муҳофазасини таъминлашга қаратилган ижтимоий-амалий фаолият жараёнида фаол иштирок этишларига эришиш.

Ота-оналар томонидан оила шароитида олиб борилаётган экологик тарбия жараёнида маълум мувоффақиятларни қўлга киритиш учун оила (яъни ота-оналар)нинг услубий билимлар билан қуроллантириш, уларга услубий ёрдам кўрсатиш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада уларнинг яқин ҳамкорлари тахлим муассасаларининг ходимлари, ижтимоий ташкилотлар: Экосан Халқаро жамғармаси, Соғлом авлод маркази, Орол ва Орол бўйини химоя қилиш Қўмитаси, Орол Халқаро хайрия жамғармаси, Республика табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси, маҳаллаларнинг Фуқаролик Кенгашлари, Хотин – қизлар қўмиталари касаба уюшмалари, Республика ёшларининг «Камолот ижтимоий ҳаракати, болалар ташкилотлари вакиллари ва жамоатчилик аъзолари ҳисобланишади.

Экологик мавзуларда ташкил этиладиган суҳбат, давра суҳбати, учрашув, методик, индивидуал тарздаги маслаҳатлар шаклида ташкил этилаётган ўзаро мулоқот ва тажриба алмашувлар оила шароитида экологик билимлар тарғиботини йўлга қўйишда ўзига хос рол ўйнайди. Оила аъзоларининг экологик билимлар табиатга

интилиш, унга меъёр қўйиш табиат бойликларини ўзлаштиришда исрофгарчиликка йўл қўймаслик, табиат бойликларини асраш ва кўпайтиришга нисбатан масъулликни хис этиш, атроф-мухит озодалиги учун курашиш ғояларини ўзида акс эттирувчи анъаналарга эга бўлиши болаларнинг ёшданок табиат ва атроф мухит мухофазаси борасидаги билимларни ўзлаштириб боришлари учун замин яратади.

Оила болаларида хосил бўлган экологик маданиятнинг шаклланганлик даражаси куйидаги мезонлар билан ўлчаш мумкин:

1. Ижтимоий-экологик ўзгаришларнинг сабаб ва оқибатини тушуниши.
2. Инсон фаолияти экологик ўзгаришларнинг асосий омили эканлигини англаши.
3. Муайян минтақадаги ижтимоий – экологик ўзгаришлар даражасини баҳолай олиши.
4. Табиат ва атроф муъит муъофазасини ташкил этишга йўналтирилган фаолият мохиятини тушуниши.
5. Экологик билимларни ўзлаштиришга нисбатан эътиёж ва қизиқишнинг мавжудлиги.
6. Экологик билимлардан хабардорлиги.
7. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни кўпайтириш ҳақида ғамхўрлик қилиши.
8. Табиат ва атроф мухит мухофазаси борасида мустақил фаолият юритиш кўникма ва малакасига эга бўлиши.

9. Экологик хавфни бартараф қилишда фаол иштирок этиши.

Оилаларда болаларнинг экологик маданиятини шакллантиришга ёрдам берувчи омиллар орасида миллий кадриятлар ва халқ педагогикаси ғоялари ҳам муъим ўрин тутати. Уларнинг мазмунида ифода этилувчи экологик ғоялар болаларда табиат ва атроф-мухитга нисбатан мухаббатнинг қарор топишига хизмат қилади. Ушбу ғоялар болаларда ўзи туғилиб ўсган жой табиатини асраб авайлаш, табиий бойликлардан тежаб-тергаб фойдаланиш, уларни кўпайтириш тўғрисида ғамхўрлик қилиш, ўзининг шунингдек атрофдаги инсонларнинг саломатлиги тўғрисида қайғуриш юзасидан масъулиятни хис этиш каби сифатларни хосил қилишда муъим рол ўйнайди.

Оилаларда болаларнинг экологик маданиятини шакллантиришга йўналтирилган фаолият куйидаги шаклларда амалга оширилиши керак:

- Оилада болалар томонидан ташкил этиладиган экологик мазмундаги фаолият устидан мунтазам умумий назоратни олиб бориш;
- Оммавий ахборот мазмунидаги тадбирлар маъруза, бахс-мунозара, учрашув, сухбатлар ўтказиш;
- Амалий тадбирлар – «Атроф мухит ва инсон саломатлиги», «Сув хаёт манбаи», «Қанотли дўстлар-табиат санитарлари», «Тупроқ-тирик мавжудод бешиги», «Яшил табиат-ғўзаллик тимсоли», «Табиат ва ахлоқ», «Биосфера ва сиёсат», «Атроф мухит ва ҳуқуқ» мавзуларида танлов, экскурсия, экологик карта ва турли мультфилмлар, кинолар кўрсатиш мақсадга мувофиқдир;
- Якка тартибда олиб бориладиган тадбирлар – сухбат, экопедагогик маслаҳат, махсус топшириқлар бериш;

Агарда оилаларда болаларнинг экологик маданиятини шакллантиришнинг ягона Концепциясини яратиш асосида кенг қўламли экологик фаолият ташкил этилса, этнопсихологик хусусиятларни инобатга олган ҳолда оилаларда экологик таълим-тарбияни ташкил этиш тўғрисида етарли маълумотлар берувчи методик қўлланмалар яратилиб, ўз вақтида бу адабиётлар билан ота-оналар таъминласа, албатта оилада болаларни экологик маданиятини шакллантириш борасида кўзланган мақсадга эришилади.

*Супарна Нематова
(Фергана, Ўзбекистан)*

АНАЛИЗ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВОМ

Автоматизация предприятия – важнейший этап технологического развития человечества. Для полноценного использования системы автоматизации промышленного производства, необходимо точно и грамотно поставить решения задач. Например, уменьшение связанного капитала, уменьшение финансовых потерь, оперативное отображение результатов бизнес-процессов для принятия решения руководством.

Стремительный рост конкуренции на рынке производственных предприятий, заставляет пересматривать прежние подходы к управлению производством. Для того чтобы удержать свои позиции на рынке, производить продукцию высокого качества и при этом не уходить в убытки, каждое современное промышленное предприятие должно уделять внимание оптимизации и автоматизации технологического процесса: модернизации оборудования, обучения персонала и внедрение новых эффективных технологий управления производством. Главный критерий эффективной работы любого предприятия – достижение плановых показателей при минимальных затратах. В данном случае только эффективного производственного процесса явно не достаточно, так как производственная часть тесно связана системой сбыта, снабжения, хранения, конструкторско-технологическими данными. В качестве примера может быть приведено производство, на котором функционируют *автоматизированные системы, отвечающие за управление*: технологическим

процессом (SCADA¹), оперативное управление производством (MES²), а также системы управления деятельностью предприятия (ERP³) и автоматизацию процесса проектирования (CAD⁴).

В последнее время под эффективными технологиями управления производством, прежде всего, подразумевают системы класса MES, связывающие воедино технологический и бизнес уровни управления предприятием в единый информационный комплекс, решая при этом множество важнейших для промышленного предприятия задач. Однако максимальный эффект от использования всех автоматизированных систем, присутствующих на предприятии, можно получить только при создании единого информационного пространства (ЕИП), с помощью которого все перечисленные системы могут оперативно и своевременно обмениваться информацией. Сложно представить эффективную автоматизацию производственного процесса без учета планирования обеспечения материалами и комплектующими, работы склада и многих других бизнес-процессов, которые неразрывно связаны друг с другом.

В данном материале мы рассмотрим, как применение различных систем управления отражается на эффективности управления производством.

Назначение различных систем управления, их функциональность и особенности применения

Множество производственных предприятий, сталкиваются с разнообразными задачами, анализ и эффективное решение которых, обеспечивает устойчивое и конкурентоспособное положение предприятия на рынке. Одни связаны с территориальной распределенностью производственных комплексов и усиливающейся глобализацией производства. Другие являются следствием несогласованности внутренних процессов, и как следствие отсутствие четких отработанных процедур и эффективного взаимодействия между подразделениями, отсутствие объективной информации о важнейших показателях деятельности, что напрямую отражается на конкурентоспособности по таким показателям, как себестоимость, качество и актуальность выпускаемой продукции. Третьи вытекают из необходимости координировать собственные бизнес-процессы с внешним миром – вашими клиентами, поставщиками, партнерами, и дистрибьюторами. Зачастую из-за отсутствия объективной картины деятельности, основанной на прозрачных финансовых и производственных показателях, сложно реагировать на постоянно изменяющиеся требования рынка и складывающуюся конъюнктуру. Таким образом, ключевыми ориентирами в работе остаются сбор и обмен информацией, готовность к сотрудничеству, гибкость, мобильность и поддержка инноваций.

Роль автоматизации в промышленном секторе. Задачи, которые она помогает решить.

Бизнес-процессы, характерные для промышленного сектора

Бизнес-процессы для промышленного сектора чрезвычайно разнообразны: производственные процессы, процессы материального обеспечения, процессы реализации продукции, финансовые процессы, процессы сервисного обслуживания производства, процессы планирования и управления ресурсами (обеспечение производственными ресурсами), процессы взаимодействия участников коллективного принятия решений, процессы конструкторских и технологических разработок.

В соответствии с определением Дениса Прудникова, эксперта компании "КРОК" (крупнейшего российского системного интегратора), в отличие от предприятий, занимающихся, например, дистрибуцией, в предприятиях промышленного сектора в качестве критических процессов следует назвать все бизнес процессы, связанные с производством. Основными такими процессами являются:

Производство под заказ

Один из самых распространенных бизнес-процессов для средних и малых предприятий (тем не менее, часто бывает основным и на более крупных). Включает в себя множество под процессов, таких как: формирование ценового предложения для заказчика (расценка), оценка потребностей в ресурсах и материалах, формирование дефицитов и создание заявок на закупку, непосредственно закупки и прием материалов на склады, составление (коррекция) основного плана производства и производственных графиков, запуск заказа в производство, учет и диспетчеризация производственного процесса, управление контролем качества изделий, управление производственными складскими площадками и отгрузка заказа заказчику. В рамках данного бизнес-процесса могут использоваться также процессы конфигурирования и разработки продукции под конкретного клиента. Особенностью данного бизнес-процесса является необходимость быстрого реагирования на изменяющийся поток клиентских заказов и формирование оптимального производственного процесса с целью максимального обеспечения уровня обслуживания заказчиков.

Производство на склад

Данный процесс более характерен для производств с высокой степенью серийности изделий и основным отличием является отсутствие постоянного потока заказов от клиентов, но возникает новый бизнес-процесс - формирование прогноза сбыта готовой продукции, в остальном процесс состоит из того же набора под процессов, что и производство под заказ.

Разработка под заказ

Один из самых сложных бизнес-процессов, затрагивающий процесс конструирования изделий. При использовании этого бизнес-процесса подразумевается, что изделие (или его часть), заказанное клиентом, еще не имеет конструкторской и технологической документации на его производство, что требует, естественно, его разработки. В остальном, повторяется процесс производства под заказ.

Конфигурирование под заказ

Данный процесс также практически повторяет процесс производства под заказ, за исключением того, что заказчик имеет возможность изменять геометрические или иные характеристики изделия (например, изменения размеров в рамках доступных, изменение цвета), которые не приводят к необходимости создания нового комплекта конструкторско-технологической документации на изделие (т.е. необходимость новой разработки)". Также широко используются различные логистические бизнес-процессы, связанные с различными закупками (под заказ, склад, под конкретную работу) и складскими операциями (например, распределение между складскими площадками)».

Под автоматизацией предприятия можно понимать различные аспекты. Необходимо различать автоматизацию производственных процессов («Автоматизированная система управления технологическим процессом» или АСУ ТП) и Полную автоматизацию производства (ранее – «АСУ-производство» или АСУП, ныне – производственные модули ERP-систем

Ниже подробнее остановимся на данных терминах.

АСУ ТП

Автоматизированная система управления технологическим процессом (АСУ ТП) – комплекс технических и программных средств, предназначенный для автоматизации управления технологическим оборудованием на промышленных предприятиях. Под АСУ ТП обычно понимается комплексное решение, обеспечивающее автоматизацию основных операций технологического процесса на производстве в целом или каком-то его участке, выпускающем относительно завершенный продукт.

Составными частями АСУ ТП могут быть отдельные системы автоматического управления (САУ) и автоматизированные устройства, связанные в единый комплекс, такие как системы диспетчерского управления и сбора данных (SCADA), распределенные системы управления (DCS), и другие более мелкие системы управления (например системы на программируемых логических контроллерах (PLC)). Как правило, АСУ ТП имеет единую систему операторского управления технологическим процессом в виде одного или нескольких пультов управления, средства обработки и архивирования информации о ходе процесса, типовые элементы автоматизации: датчики, устройства управления, исполнительные устройства. Для информационной связи всех подсистем используются промышленные сети.

MES

Функциональные модули класса MES – специализированное прикладное программное обеспечение, предназначенное для решения задач синхронизации, координации, анализа и оптимизации выпуска продукции в рамках какого-либо производства.

Главное отличие MES от ERP, заключается в том, что MES-системы ориентированы в основном на автоматизацию производственного процесса. В то время как современные производственные ERP-системы, включают в себя помимо MES более широкий функционал, в том числе финансовые, управленческие процессы.

ERP

Эксперты считают, что для успешной автоматизации в промышленности не достаточно только MES или только SCADA-систем: автоматизация должна быть комплексной и внедрена на всех уровнях. Это возможно благодаря современным ERP-системам.

Термин ERP, пришедший к нам с Запада, может быть трактован достаточно разнообразно, и зачастую под ERP принимают системы совсем другого класса. ERP – это комплексная система управления бизнес-процессами предприятия. Эта система ориентирована на планирование и управление производством, финансовым блоком, деятельностью склада, и другими ключевыми процессами. Одна из ключевых задач программных продуктов этого класса – это построение единого информационного пространства, которое обеспечивает быстрый и удобный обмен информацией между подразделениями предприятия, что позволяет менеджменту оперативно принимать управленческие решения на основании прозрачных данных, получаемых в режиме реального времени.

Несмотря на отчасти противоречивое отношение к ERP-системам, многие производственные компании высоко оценивают возможности, которые открываются с внедрением системы такого класса.

В частности, внедрение ERP позволяет скоординировать сложную структуру бизнес-процессов производственного предприятия, повышает эффективность планирования, оптимизирует сложные взаимосвязи, определяющие предложение, спрос и реализацию намеченных планов, которые обеспечивают достижение новых, передовых уровней экономической деятельности. ERP-системы для управления предприятием помогают в достижении максимальной эффективности в рамках конкретного производственного объекта.

ERP-решения представляют собой высокоинтегрированные решения по учету и планированию ресурсов распределенного предприятия, необходимых для реализации полного цикла его деятельности. От приема заказа, его изготовления, отгрузки и составления бухгалтерской отчетности. Распределенная база данных с общим доступом обеспечивает возможность получения необходимой информации из необходимого источника в необходимый для этого момент времени, тем самым помогая всем пользователям в технологической цепочке принимать эффективные, обоснованные решения.

Весомым преимуществом ERP-системы, в отличие от MES, является широта охвата процессов. Если MES ориентирована больше на производственные процессы, то ERP-система охватывает более широкий спектр

контуров, включая управление взаимоотношениями с клиентами (CRM), управление цепочками поставок (SCM), управление продажами, планирование и формирование графиков с использованием расчета MRP2, управление жизненным циклом продукции (PLM), управление показателями качества (QPM, а также другие области. В соответствии с заявлением исследовательской компании Forrester Research, что корпоративные системы нового поколения будут разрабатываться не только с учетом возможности изменений, они также создаются для людей. Они будут трансформироваться с учетом развития платформ, разрабатываемых такими корпорациями как Microsoft, под влиянием социальных факторов, а также корпоративных инструментов Web 2.0, которые формируют практический опыт пользователя.

*Oybek Nuriddinov
(Feghana, Uzbekistan)*

NETWORK FIREWALL, ITS FUNCTIONS AND PROPERTIES CHARACTERISTIC OF COMPONENTS THEREOF

Intensive development of economic, political and cultural relations of the Republic of Uzbekistan with other states, plus integration in our state and world community in the sphere of education require altering our entire education system and the way we rear the oncoming generation.

“Contemporary situation demands to view public education system and its subsets as a unified complex and therefore general and vocational educations, professional training system ought to assure mental and intellectual upbringing of our youth as personalities...”

Pursuing such goals, school system, higher and secondary special education systems need to be considerably changed, curriculum should be renewed and enriched with treasures of world culture”.³¹

As our Chief of State maintained, it is essential to rethink education system today. And it is impossible, to that effect, to imagine educational system without informatics, and its modern branches.

Continuing the discourse on employment of modern technology in teaching informatics, we do presume that teaching, i.e. education technology, should be individually explored, since, taking to account cooperation in optimization of education forms and human internal resources (abilities) in education technology, organization and arrangement of teaching means seeking and creating efficacious techniques for understanding academic material.

Informatics as a subject is impossible without being proficient at computer, its parts, components and systems of operation. And in this context, study of network firewall, its functions and components features is of great importance.

First of all, it would be appropriate to dwell on what the firewall is. Firewall is a security guard that is used for control of access to information between dependable and untrusted networks.

Network firewall is multicomponent and is considered a strategy of protection of an organization’s information resources against Internet. That is to say, it serves as a guard between an organization network and Internet.

Key function of firewall is to ensure centralized control of possessing and managing any data.

Functions performed by firewall are as follows:

- to prevent stream of redundant traffic, i.e. messages sent through network;
- to forward received message to internal systems;
- to conceal weak and vulnerable parts of internal system and protect against Internet attacks
- to log all the data in a network;
- to veil in-house information as network mapping, system names, network devices and user’s IDs from Internet;
- to ensure trustworthy authentication.

Various literature features different definition network firewall, security firewall. However, all of them bear the same meaning.

Being mere one system, firewall divides general network into two and thus operates as network protection, plus it is deemed to be a list of rules that perform the conditions for data batch border crossing.

Here are the components of network firewall: filter – forwarder; network gateways; practical level gateway.

Filter-forwarder component is a forwarder, i.e. a program in server or program package that sends data to relevant addresses throughout computer network, and filters incoming and outgoing batches. Data batches filtering or verification whether those batches belong to a particular package shall be performed according to TCP/IP information.

Filtration may be performed while connecting to a special computer, that is a computer entering files and computer resources in the network or to a port – a program used by client and server for data sending or receiving which normally is named a 16 bits figure. For instance, blocking of connection between user and untrusted special computer and network.

It is rather difficult to describe rules of filtration and there is no means to test them available.

³¹ I.A. Karimov. Uzbekistan on the way of implementing more profound economic reforms. – T.: O’zbekiston. 1995. – B.239.

Pursuant to the first rule, if sender's port is larger than 1023 TCP package coming from Internet shall be forwarded to port 23 of receiver with address 123.4.5.6 (port 23 is connected to TELNET server).

The second rule being the same but the port-25 is connected to SMTP.

Network gateways receive requests for particular services from dependable clients and after checking legitimacy of this link, connects them to external special computer. Thus the gateway sends packets to either party without filtration.

Equally, network gateways perform the function of immediate proxy server. That is, IP addresses coming from internal network are altered and forwarded out as one IP address. As result, internal and external networks are not connected directly and thereby internal network is protected.

Practical level gateways are designed to eliminate the drawbacks proper to filter-forwarders. This software is called authorized server and special computer it is performed in is named practical level gateway.

Practical level gateways prevent direct connection between client and external special computer. The gateway filters incoming and outgoing packets at practical level. Proxy server forwards through gateway data produced by a certain server.

Practical level gateways are not merely meant for filtering packets, they are also enabled to register all server actions and inform network administrator of unwanted actions.

Beneficial aspects about practical level gateways are as follows:

- Wide Area Network is unable to see content of internal network;
- credible authentication and registration/login are ensured;
- simplicity of filtering rules;
- possibility of rendering multilateral control.

Practical level gateways have some drawbacks as compared to filter-forwarders: low efficiency; high price.

The following may be cited as examples of practical level gateways:

- Border Ware Fire Wall Server – registers addresses, time and used protocols of sender and receiver;
- Black Hole – registers all operations of the server and notifies network administrator about anticipated damage.

These are also among their number:

Gauntlet Internet FirewaU, Alta Visla FireWali, ANS Interlock and the like.

In conclusion we can assert that network firewall, filtering router topics are quite significant for us. Beyond any doubt, Firewall is one of the most vital systems. For we make up a network linking a number of computers. Then we get connected to World Wide Web (Internet) through that network. And here "fire wall" plays a huge role in averting menaces to the network. Moreover, we cannot create even a simple local area network without firewall. This filtering router, having filtered incoming and outgoing data, synthesizes it and then lets in or out. Plus it executes protection of network. If protection is set this way, server controlling the relevant network can never do anything to it without computer admission. All in all, we are to study this science profoundly to extract all the good out of information technology developing in this globalization age, to protect from negative effect of Internet and other ways of affecting information technology adversely.

REFERENCES

1. I.A. Karimov. Uzbekistan on the way of implementing more profound economic reforms. – Т.: O'zbekiston, 1995.
2. Xodiev B.YU., Musaliev A.A., Begalov B.A. Introduction to information systems and technology. Study Guide/Edited: S.S. Gulyamova. – Т.:TGEU, 2002. –156 s.
3. www.ziyonet.uz

*Несвельдэ Нуртаева, Роза Оразалинова
(Алматы, Казахстан)*

ШЕТЕЛ ТІЛІН ЖЕҢІЛДЕТІЛГЕН ТҮРДЕ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасы еліміздің түкпір-түкпірінде кеңінен таралып, өзінің нақты нәтижелерін беруде. Көптілділік әр мемлекеттің саяси-экономикалық және мәдени-рухани дамуына бағытталған заңды құбылыс. Біздің ел дамыған, бәсекеге қабілетті мемлекеттер қатарына қосылу үшін бұл өте қажетті, әрі маңызды талпыныс. Көп тілді білу - тілді ғана үйреніп қою емес, ол әлеммен тілдесу. Қазіргі кезеңде бұқара халықтың сана-сезімі мен тіршілігіне шет тілдерін білудің қаншалықты керек екендігі баспа беттерінде көптеп айтылып, қазіргі заманның талабы екенін, оның қажеттілігі мен маңыздылығын жария етіп, шет елдердің тілін оқып, үйрену - ғалымдардан бастап қарапайым адамдарға дейін қатты қызығушылық тудырып отыр. Шет тілдерін білетін азаматтар өз қатарынан озық болатыны да белгілі. Шет тілдерді игеру- адамның ой-өрісінің кеңеюіне, жаңа елдермен танысып, жаңа таныстар табуға мүмкіндік береді. Шет тілдерді жақсы игеру- жас маманның қызмет деңгейін көтеріп, карьерлік өсуіне әсер ететіндігі де белгілі. Шет тілін жақсы меңгеріп, шетелдік компанияларда жұмыс атқарып жүрген азаматтар болашақта өз еліне инвестиция тартып, мемлекеттерді жақындастыруға да себепші болатыны сөзсіз.

Көптілділік - тек Еуропа халықтарына ғана тән еместігін, оны елімізде бейбіт қатар өмір сүріп жатқан 130-дан астам ұлт өкілдерінен және олардың арнайы ұлттық орталықтарынан, 1995 жылы құрылған Қазақстан халықтары Ассамблеясының кезекті шақырылымдарының Қазақстанда өтуі, сондай-ақ басқа да тілге, дінге байланысты ірі іс-шаралардың орындалуы – барлығы елімізде көптілділік саясатының дұрыс жолға қойылып, адам өмірінде басты рөл атқарып жатқандығының куәсі. Мемлекетіміздің саяси, экономикалық, мәдени байланыстары көптілділік пен бірнеше тілде білім алуы қажет етеді. Білім жүйесінің қазіргі заман талабына сай түбегейлі жаңаруына шет тілінің оқу пәндерінің тілі ретінде енгізілуі, базистік оқу жоспарының республикалық компонентіне енуі болып отыр. Ол үш тілде білім алуға жетелейді. Бірақ, тіл – әр халықтың негізгі ұлттық белгісі. Тілсіз халық – аты бар, заты жоқ тобыр деген қуатты пікір бар. Қоғам дамуының қазіргі кезеңі елімізде болып жатқан түрлі өзгерістер білім беру саласына жаңаша қарауды, мұғалім іс-әрекетін жаңаша ұйымдастыруды талап етеді. Елбасы өзінің кезекті Жолдауында «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық. Біз мұғалім мамандығының беделі мен абыройын қайтаруға міндеттіміз.» [1] деген еді.

Қазақстан бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс. Бұлар қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ағылшын тілі – жаһандық экономикаға кірігу тілі. Сондықтан Қазақстан халықтарының рухани және ұштұғырлы тіл саясатын жүзеге асыруда тілдік бағытта жұмыс істейтін мұғалімдердің орны ерекше. Бұл жерде қазақ халқының ғұлама ойшылдары-ағартушылары Ы.Алтынсарин, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов және тағы басқа көреген кеменгерлер айтқан «Қазақ халқының өз алдына ел болуының түп тамыры – халық жағдайын ойлау, балаларын оқытып, сауаттылықты ашу ...» сияқты даналық еңбектері көзі ашық, көкірегі ояу ұстаздардың жұмыстарымен ұштасуда. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес, жаңа технологияны меңгеру- студенттердің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Осыны түсінген жастар қазір тек қана ағылшын тілін үйренумен ғана шектелмей, тағы бір немесе бірнеше тілдерді қосымша үйренуге тырысып бағуда. Көбінесе ағылшын, неміс, қытай және испан тілін үйрену басым орында тұр. Халықаралық маңызды тілдерді меңгеру-қазіргі кезеңдегі білім берудің маңызды көрсеткіші болып табылады.

Қандай да бір тілді үйрену үшін адамның ойына оны қысқа уақыт аралығында немесе тез, жылдам немесе жеңілдетілген түрде игеруде қандай жолмен, қандай әдіс-тәсілмен тез сөйлеп кетсем деген әртүрлі сұрақтар туындайтыны сөзсіз. Тілдердің өзіне тән қиындықтары, орташалары немесе жеңілдері болады. Тіл қаншалықты деңгейде қиындығы көп болса, соғұрлым оны үйрену де оңайға түспейтіні белгілі. Бірақ адам оны қиын екен деп үйренбей қоймайды ғой. Сондықтан мұндай жағдайда сол «қиын» тілді игерудің жеңіл, қарапайым әдіс-амалдарын іздеуіміз керек. Сондай тілдердің қатарына неміс тілін жатқызады. Біз неміс тілінің маманы болғандықтан және көпжылдық тәжірибімізге сүйеніп, үйренушіге неміс тілінің грамматикасы қиын болатын жақтарын, яғни ана тілі мен неміс тілінің арасындағы жағымсыз (интерференция) ықпалы туралы айтқымыз келеді. Себебін айтпаса да түсінікті. Қазақ тілі – түркі тілдес топқа, ал неміс тілі – герман-роман тобына жатады. Бірақ неміс тілінің грамматикасын жеңілдету мақсатымен немістің тіл ғалымдары мен әдіскерлері 2006 жылдан бері ғаламтордан арнайы «Leichte Sprache» деген атпен байланыс сайттарын ашқан (www.bpb.de), www.bmas.de).[2] Мақсаты - тілдің сөйлесім дағдысын жеңілдету; үйренушіге тілді оңайлатып жеткізу.

Тілді оңай, жеңілдетілген түрде үйренудің әдіс-амалдарын Америка, Англия, Скандинавия, Балтық елдері өткен ғасырда-ақ қолға алған. Гамбург университеті (Германия) «Level-One-Study» орталығы ғалымдарының зерттеулері бойынша Германия мемлекетінің 7,5 миллион адамның әрбір 7-шісі күрделі мәтіндер мен сөйлемдерді түсінуде қиындықтар туатынын, ал төрттен бірі оқығанда және жазғанда қателіктер жіберетінін анықтаған. Осындай қиындықтарды жеңу үшін жоғарыда айтылған арнайы сайттардан тілдің жеңілдетілген түрдегі әдіс-амалдарын, әртүрлі ақыл-кеңестерін табуға мүмкіндік береді. Бұндай тілдің жеңілдетілген түрі тек қана үйренушілер үшін ғана емес, сонымен қатар жасы келіп қалған қарт адамдар, көру қабілеті нашар адамдарға да пайдасы зор.

Әрине, барлық жағдайда тілді жеңілдетілген түрде үйретуге болады екен деген ұғым тұмауы керек. Кейде кейбір қиын сөздер мен сөйлемдерді жеңілдетілген түрде жеткізу мүмкіндіктері шектеулі болып жатады. Тілді жеңілдетілген түрде оқыту шарасын тек тіл ғалымдары мен әдіскерлер, мұғалімдердің ғана ісі деп ойламауымыз керек. Бұл бүкіл халықтық іс-шараға айналуы тиіс. Сонда ғана өз мақсатына жетеді. Айтайын дегенім, қоғамдық әрбір сала, ұйым, ұжым өз іс-қағаздарын, халыққа қызмет көрсету орындарында халықпен түсіндірме жұмысын және оларға қарапайым, оңай, түсінікті тілде сөйлеуге және түсіндіруге тырысулары қажет. Соңғы кездері Германия елінде осы іс-шараға қатысты арнайы газет-журналдар, кітап-брошюралар шығаруда, тағы басқа жақсы игі істер қолға алынууда. Және бұған сұраныс та көп. Осындай іс-шараны мысалы, қазақ тілін үйренем деушілерге неге қолға алмасқа.

Біз өзіміздің көпжылдық тәжірибімізге сүйене отырып, неміс тілінде кездесетін қиындықтарды жеңілдетудің кейбір әдіс-амалдарын ұсынуды жөн көрдік. Олар мыналар:

1. Неміс халқы өзіне тән тазалық, тәртіптілік, үнемшілдік деген жақсы қасиеттерімен бүкіл әлемге белгілі екені баршамызға мәлім. Айтпағым, олар көп сөйлемей, қысқа сөйлеп, көп істі тындырып жүрген іскер адамдар екені тағы ақиқат. Амандасу мен қоштасқанда айтатын сөздерді қысқа айтуға тырысады. Мысалы: Guten Tag! - Tag! Guten Abend! - Abend!

2. Екі жай сөйлемнің орнына бір сөйлем арқылы беруге болады. Мысалы: Mein Bruder Max ist **16 Jahre alt**. Er geht zur Schule. – Mein **16-jährige** Bruder Max geht zur Schule.

3.Толықтауыш бағыныңқылы сабақтас сөйлемді (Objektsatz) «dass» деген союзын алып тастау арқылы жеңілдетуге болады. Мысалы: Der Lehrer sagt, **dass** wir einen Test in Deutsch schreiben sollen. – Der Lehrer sagt, wir sollen einen Test in Deutsch schreiben.

4. Анықтауыш бағыныңқылы сабақтас сөйлемді (Attributsatz) Partizip I,II- мен алмастыруға болады. Мысалы: Die Frau, **die aus Kasachstan kommt**, ist unsere Sprachkursleiterin. – **Die aus Kasachstan kommende Frau** ist unsere Sprachkursleiterin.

5. Күрделі бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдерді предлогтар арқылы оңайлатуға болады. Мысалы: Шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлем (Bedingungssatz) **Wenn das Wetter regnerisch ist**, bleibe ich zu Hause. – **Wegen des regnerischen Wetters** bleibe ich zu Hause.

Уақыт бағыныңқылы сабақтас сөйлем (Temporalsatz): **Als ich 6 Jahre alt war**, besuchte ich die Schule. – **Mit 6 Jahren** besuchte ich die Schule.

6. Шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдегі (Bedingungssatz) «wenn» , «falls» союздары түсіріліп айтуға болады. Мысалы: **Wenn** ich Sport treibe, so besuche ich den Fitness-Club. – Treibe ich Sport, **so** besuche ich den Fitness-Club.

7. Немістер етістіктің келер шағын (Futurum) көп қолданбайды, оны осы шақпен (Präsens) айта береді. Өйткені етістіктің келер шағы күрделі жасалады: көмекші етістік және негізгі етістіктен тұрады. (Futurum- werden +Infinitiv) Мысалы: Morgen **werden** wir nach Berlin **fahren**. – Morgen **fahren** wir nach Berlin.

8. Ырықсыз етіспен (Passiv) жазылған күрделі сөйлемдерді активті сөйлемдермен (Aktiv) беруге болады. Мысалы: Dieser Roman **wurde** von meinem Bruder **geschrieben**. – Mein Bruder **schrieb** diesen Roman.

9. «haben» және «sein» етістіктері арқылы күрделі сөйлемдерді жеңілдетуге болады. Мысалы: Die Familie Krüger **besteht aus** 5 Personen. – Die Familie Krüger **hat** 5 Personen.

10. Етістікті заттандыру (Substantivierung) арқылы қысқа айтуға болады. Мысалы: Der Großvater **besitzt** ein Haus und einen Bauernhof. – **Der Besitzer** eines Hauses und eines Bauernhofes ist der Großvater.

11.Сын есімді заттандыру (Substantivierung) арқылы қысқа айтуға болады. Мысалы: Es ist **interessant**, Deutsch kreativ zu unterrichten. – **Das Interessanteste** ist Deutsch kreativ zu unterrichten.

12. «gern» сөзі арқылы қысқа сөйлеуге болады. Мысалы: Ich **liebe** Schach **zu spielen**. – Ich spiele Schach **gern**.

13. Қысқартылған сөздер (Kurzwörter) арқылы оңай айтуға болады. Мысалы: die Information – **die Info**; die Universität – **die Uni**; die Diskothek – **die Disko**; die Ökologie – **die Öko**; die Untergrundbahn – **die U-Bahn**; die Mathematik – **die Mathe**; die Biologie – **die Bio** u.a.

14. «-weise», «-lich», «-mäßig» u.a. - арқылы қысқа сөйлеуге болады. Мысалы: Wir **haben Zeit**, zu Weihnachten zu feiern. – **Zeitweise** feiern wir zu Weihnachten bei unseren Eltern.

15. «anlässlich», «infolge», «laut», «anhand» u.a. арқылы қысқа айтуға болады. Мысалы: **Man feiert 25-jähriges Jubiläum der Vereinigung Deutschlands**. Dazu treffen wir die Maßnahmen in Kasachstan. – **Anlässlich** des 25-jährigen Jubiläums der Vereinigung Deutschlands treffen wir die Maßnahmen in Kasachstan.

Қорыта айтқанда, неміс тілін жеңілдетілген түрде оқыту үшін жоғарыда атап өткен әдіс-амалдарымен ғана шектеліп қоймайды. Әрине тағы да басқа жолдары бар деп ойлаймыз. Кез-келген тілді оңайлатуға, жеңілдетілген түрде жеткізуге болатынын айтқым келеді. Жеңілдетілген түрдегі тіл - сол тілде аз сөйлейтіндер немесе толыққанды білімді емес адамдар үшін қажет, әсіресе заң орындарда, келісім-шарттарда, банк орындарында т.б. жерлерде кездесетін күрделі, түсінуге қиын сөйлемдерді аударуға көмектеседі. Соңғы жылдары Германия елінде жоғарыда айтылған «Жеңілдетілген тіл» (« Leichte Sprache») атты сайтқа көп қоғамдық орындар сұраныс жасап жатады. Өйткені оларға бұл тиімді. Мысалы, банктер өздерінің салым салушыларының көп болғанын қалайды, соған орай банк қызметкерлері оларға қарапайым, түсінікті тілмен жеткізуге тырысады. Қазір республикамызда үштұғырлы тіл саясаты жүргізілгенімен, қазақ тілін оқыту қажеттігін өмір дәлелдеп отыр. Сондықтан қазақ тілінің мәртебесін одан да биіктете түсу үшін осындай сайттар біздің елде де өз қолдауын тауып, ашылып жатса, біз мұны қуана қарсы аламыз және қолдаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.Ә.Назарбаев «Инновациялармен оқу білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» Егеменді Қазақстан, 27 мамыр, 2006 ж.

2. www.bpb.de www.bmas.de

*Турдали Умнаткулов, Жасур Мўминов
(Фаргона, Ўзбекистон)*

ОИЛАДА ШАХСНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МАФКУРАВИЙ-ҒОЯВИЙ ТАРБИЯНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПЕДАГОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Истиқлол йилларида Ўзбекистонда ҳар томонлама баркамол Шахсни вояга етказишга асосланган таълим-тарбия тизимининг миллий модели яратилди. Шахс деганда биз “ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қобилиятига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни” тушунамиз. Айнан шу маънода шахс бу – муайян ғоянинг ташувчиси, субъекти, онгли, фаол ва ахлоқли одамдир. Шунинг учун ҳам мутахассислар “шахс – фуқаролик жамиятининг эркин, онгли, мустақил таркибий қисмидир” - дея таъриф беришади.

Оила жамиятнинг кичик бўлини бўлиш билан бирга шу жамиятни ривожлантиришга хизмат қиладиган шахслар камол топадиган даргоҳ ҳисобланади. Ҳар бир шахснинг жамиятда қандай мақомга эга бўлиши кўп жиҳатдан унинг қандай оилада ва қандай муҳитда тарбия кўрганлигига боғлиқдир.

Шахснинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи ғоялар тизими ва уларнинг мазмуни доимо жиддий социологик ва ижтимоий-педагогик мавзу бўлиб келган. Олимлар ёшларнинг ғоявий тарбияси мазмунида масъулият, эътиқод, иймон тушунчаларини тўғри шакллантириш зарурлигини уқтирадilar.

Мафқуравий дунёқараш – бу шахсдаги ғоявий тасаввур ва тушунчаларнинг бир бутунлигидир. Шу маънода оилада шахснинг мафқуравий дунёқарашини тўғри педагогик назорат остида шакллантирилиши керак бўлган муҳим вазифадир.

Оиладаги ғоявий ва педагогик омиллар натижасида бола ўз олдига узоқ, ўрта ва яқин мақсадларни қўйиб, уларга эришишни ўрганиб ўсади. Унинг шахсий ва жамият манфаатлари уйғунлигига қурилган ўз ғоялари вужудга келади.

Ғоявий- билим – ҳар бир ғоянинг ҳимоявий ўзаги. У шахсни мустақил фикрий фаолиятга бошловчи сабаб ҳисобланиб, кучларга асос бериб, ҳимоялаб туради. Шунинг учун ҳам оилада шахснинг билим олиши учун реал шарт-шароитларни яратиш мафқуравий тарбиянинг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Ғоявий кўникма – шахснинг ўз билими ҳамда ғоявий қарашларини амалиётга татбиқ этиши жараёнида таркиб топади. Шунинг учун у оилада ҳам ўз ғояларидан, билимларидан фойдалана олишга ўргата борилиши керак.

Малака эса шахснинг ўз мафқурасини, мустақил фикрларини бемалол тўлиқ намоён қила олишидир. Бунда болани маънавий рағбатлантириб бориш яхши самара беради. Мана шу тизим асосида шаклланаётган шахсда ўз ғоясини англаш, таҳлил қилиш, режалаштириш ва амалга ошириш учун педагогик шарт-шароит яратилади. Бунинг учун оилада боланинг ўзига ишонч туйғусини шакллантириб бориш муҳимдир.

Болани шаклланишида мустақил фикрлаш, мустақил ҳаракат қилиш ва мустақил фаолиятда бўлишга одатлантириш учун олиши аъзолари унда мустақил фикрлаш туйғусини рағбатлантира боришлари зарур. Чунки булар бола шахсида ўз ғояси, фикрига ишониш, уни намоён қилиш кўникмасини ҳосил қиладди. Рус педагог олими К.Д.Ушинский: “Тўғри шаклланган инсон жамиятга тўғри ва адолатли муносабатда бўлади. У жамиятда мустақиллигини ва ўзлигини йўқотмайди”, -деб уқтирган эди. Оила муҳитида мана шундай кишини тарбиялаб вояга етказиш мумкин. Зеро, оилада тўғри ғоявий тарбияланиб вояга етган шахс аввало жамиятга, ўзига, ҳаётга тўғри муносабатда бўлиши билан ажралиб туради. Шахсни шаклланишида оила мафқураси, ундаги маънавий муҳит муҳим аҳамият касб этади.

Оила мафқураси бу – муайян кондош ижтимоий гуруҳ аъзоларининг умумий эҳтиёжлар, тилак, орзу, умидлар ҳамда манфаатлари, қарашлари, тасаввурлари ифодасидир. Ҳар бир маърифатли жамият аъзолари ўзларининг туб мақсад ва манфаатлари асосида бирлашадilar. Бу муштарак бирлик умуммиллий анъаналарда намоён бўлади. Бу қарашлар тизими ҳар бир ота-она, ўғил-қизни ўз ватани, юрти билан фахрланиш, келажаги учун қайғуриш, бу йўлда тинимсиз изланиш, меҳнат қилиш ва уни ёт таъсирлардан мудофаа этишга ундайди. Ёшларни соғлом ғоялар тарбияси ва мафқуравий тарбия ишлари уйғунлигида шакллантириладиган мафқуравий иммунитет юсак дунёқараш ва эътиқод тарбиясини англатади. Мафқуравий иммунитет – тартибга солинган, яхлит тизимга айлантилган билим, тасаввур ва ғоялар мажмуи бўлиб, у шахсни мафқуравий полигонларда ўзлигини сақлаган ҳолда муносиб ўрин эгаллашга, ёт мафқураларга фаол қарши туришга чорлайди.

Бунда биз учун масаланинг ғоявий муҳим жиҳати,– ғоявий девиантлик таҳлилинини кўриб чиқиш ўринлидир.

Кейинги йилларда вояга етмаган шахсларнинг девиант фаолияти кескин ортиб кетди. Агар шахс хулқ-атвори маънавият - ижтимоий вазият – девиант фаоллик учлиги нуқтаи назаридан келиб чиқиб баҳоланадиган бўлса, ижтимоий педагогик омилларни тўғри баҳолабгина вазиятни тўғрилаш мумкин.

Айнан шу нуқтаи назардан ёт ғоялар томонга оғишга мойил “ижтимоий қалтис” болалар гуруҳига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- оила, маҳалла тарбиявий таъсиридан четда қолган шахслар;
- ота-онасиз қолган етим болалар;

– жиноий жавобгарлик ёшига етмаган (16–14 ёш) жиноятчиликка мойил болалар ва шахслар.

“Ижтимоий қалтис” гуруҳ болалари ноижтимоийлашув хусусияти билан бошқалардан жиддий фарқ қилади. Билвосита ва бевосита ноижтимоийлашув таъсирига тушиб қолган ҳар бир гуруҳга оилавий келишмовчиликлар, доимий психоижтимоий асабий муҳит, ноформал шахслар гуруҳи таъсир кўрсатиши мумкин.

Миллий мафкурамизнинг бош ғояси манфаатларига хизмат қилувчи баркамол шахсларнинг вояга етказилиши оиладан бошланиши лозим. Чунончи, ижтимоий педагогиканинг мақсади ҳам шунга йўналтирилган. Мисол учун, асосий педагогик ҳужжатлардан бири “Ўқувчиларни тарбиялашда оила, маҳалла, мактаб ҳамкорлиги” концепциясида “Оилада соғлом муҳитни яратиш, миллий руҳ ва турмуш тарзини ҳисобга олиш, фарзандлар учун ота-она ҳар томонлама ўрнатилган бўлиши, фарзандларнинг ота-онасига, Ватанга муҳаббат туйғусини шакллантириш, ўзаро ғамхўр бўлишини таъминлаш – оилавий тарбиянинг асосий вазифаси” эканлиги таъкидланади.

Ҳозирги пайтда ота-оналар ва бўлажак шахслар орасидаги мафкуравий тарбия ишларида баъзан салбий ҳолатлар ҳам кузатилмоқдаки, бу “вақт тигизлиги” синдроми билан боғлиқ. Бу – ота-оналарнинг ўз фарзандларидаги ижобий сифатларга эътиборсизлик билан қарашлари, уларнинг яхши рағбатлантирмасликлари, “тарбия” тушунчасини асосан болалардаги салбий сифат, камчиликларни тузатишга нисбатан қўллашлари сабабидир.

Бу оиладаги мафкуравий тарбия ишларига бевосита таъсир кўрсатади. Таъкидлаш жоизки, оиладаги ғоявий муҳит билан мактаб, маҳаллада бола бўш вақтини бирга ўтказувчи референт гуруҳ (ўрток, оғайни)ни бирлаштирувчи ғоялар орасидаги тафовут қанча катта бўлса, бузғунчи мафкурави “юктириш” хавфи шунча кучаяди.

Демак, ғоявий дунёқараш, асосан, анъанавий тарзда: намуна олиш (репродуктив усул) ва тарбиявий суҳбатлар (оилавий дидактика) усулида вужудга келар экан. Бу ҳолат ўзбек оилаларида анъаналарнинг бардавонлиги хали ҳам салмоқли рол ўйнаётганлигидан далолат беради. Лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, ушбу репродукция – прогрессив репродукцияни ташкил этади. Янги оила қурган навбатдаги авлод ўз ота-оналари, ўзлари вояга етган оилаларнинг энг яхши анъаналари, удуми, урф-одат ва эътиқодларини давом эттиришга ҳаракат қиладилар, ўзлари учун ножиоз туюлган, ҳозирги кун нуқтаи назаридан ўринсиз ва кераксиз бўлиб қолган баъзи расм-русумларга танқидий муносабатда бўладилар.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларимиздан келиб чиққан ҳолда, оилада ғоявий собит шахсни тарбиялаш омилларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- рўзғорнинг фаровонлиги
- эр-хотиннинг бир-бирини тушуниши
- фарзандларнинг тўғри тарбияланиши
- маҳалла-қўйнинг тинч-тотувлиги
- оила аъзоларининг диний ва дунёвий сабоқ олганлиги
- оила аъзоларининг оилавий миллий анъаналарга содиқлиги
- оила аъзоларида шукроналик ҳиссининг мавжудлиги.

Оилада фарзандлар шахсини камол топтириш, уларни келажаги буюк давлатимизнинг гуллаб-яшнаши учун қурашувчи; атрофидаги инсонларни кадрловчи, уларга ҳар жиҳатдан кўмак берувчи, оиласининг бахти ва фаровонлиги учун оғишмай ҳаракат қилувчи баркамол шахс қилиб тарбиялаш давлат ва миллатнинг бош вазифаларидан бири. Хўш, бу муҳим тарбиявий масалага оилада қандай қарайдилар? Шахснинг мустақкам ғоявий собит бўлиб етишиши ота-оналар назарида нималарга боғлиқ? Ота-оналар бу борада қайси усуллардан фойдаланишни афзал деб биладилар? Мазкур муаммолар асосида “Фарзандларни ғоявий тарбиялаш учун қайси усуллар яхши самара беради деб ўйлайсиз?” тарзида қўйилган саволимизга жавоблар қуйидагича бўлди: ножўя ҳаракатлари учун ўз вақтида жазолаш – 33%; моддий етишмовчиликдан асраш – 11,3 %; жамиятдаги обрў-эътибори билан ибрат бўлиш – 15,3 %; болада эзгу эътиқод, имон ҳислатларини ўстириш – 58%; боланинг интилишларидан бохабар бўлиш 15% .

Хулоса қилиб айтганимизда, оиладаги фарзандлар тарбияси жараёнида ёшларни замонамизга мос шахс қилиб етиштириш учун ота-онанинг умуминсоний ва миллий қадриятлар руҳидаги мақсадли тарбияси яхши натижа беради.

C++DA UZUN ARIFMETIKADAN FOYDALANISH

Hozirgi kunda yaratilayotgan dasturlarga bo'lgan talablar asta sekinlik bilan ortib bormoqda. Shu bilan bir qatorda dastur tuzish davomida bir qator muammolarga duch kelamiz hamda bu muammolarni hal qilish usullarini izlab topishga harakat qilamiz. Shunday muammolardan biri katta sonlar bilan ishlash hisoblanadi. Biz dasturlash tillaridan bo'lmish C++ dasturlash tilidan foydalanamiz. Ushbu tilda sonlar bilan ishlovchi har xil tiplar mavjud bo'lib ular quyidagilar hisoblanadi:

Tip	Hajmi, bayt	Chegarasi
unsigned short int	2	0 – 65535
short int	2	-32768 – 32767
unsigned long int	4	0 – 4294967295
long int	4	-2147483648 – 2147483647
int (16 razryad)	2	-32768 – 32767
int (32 razryad)	4	-2147483648 – 2147483647
unsigned int (16 razryad)	2	0 – 65535
unsigned int (32 razryad)	4	0 – 4294967295
Float	4	1,2e-38 – 3.4e38
Double	8	2,2e308 – 1,8e308

Yuqoridagi tiplarni qaraydigan bo'lsak hamma tiplar o'zining chegarasiga ega. Bu esa bizning hisob kitoblarda ushbu chegaralardan yuqoriroq natija ololmasligimizni va oladigan natijalarimizda xatoliklar yuzaga kelib chiqishini anglatadi. Bunday muammolarni hal qilish yo'li fan tilida "Uzun arifmetika" deb ataladigan usul bilan amalga oshiriladi. Uzun arifmetikada dasturchi sonlar ustida emas balki satrlar va vektorlardan foydalanadi. Ushbu usulni o'zimiz hayotda foydalanadigan tagma-tag qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lish amallarining dasturga o'girilgan ko'rinishi desak ham bo'ladi.

Uzun arifmetikada hisoblash mashinalari yordamida sonlar ustida qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish, darajaga ko'ratish va elementar funksiyalarni bajarish mumkin. Uzun arifmetika asosan quyidagi sohalarida keng qo'llaniladi:

- 1) Mikrokontrollerlar bilan ishlashda
- 2) Kriptografiyada
- 3) Matematik va moliyaviy masalalarda
- 4) Sportiv dasturlashda (olimpiada masalalari)

Dastur tuzish jarayonida tasavvurimizdagi judayam katta bo'lgan qiymatlarni dasturda o'qishda hamda foydalanishda qator muammolar yuzaga kelib qoladi. Masalan biz hisoblaydigan qiymat 10ning 500 darajasi qiymatidagi son bo'lsa, u sonni dasturda mavjud bo'lgan standart o'zgaruvchilarda ifodalash imkoni bo'lmaydi. Aynan shunga o'xshash vaziyatlarda uzun arifmetikadan foydalaniladi. Bu usul bo'yicha tuzilgan dastur kodini tahlil qilib chiqamiz.

1. Dastlab biz uchun kerak bo'ladigan kutubxonalar ro'yxatini dasturga yuklab olamiz.

```
1 #include <iostream>
2 #include <vector>
3 #include <cstdlib>
4 #include <stdio.h>
```

Dasturga C++ning standart kutubxonasiga qo'shumcha vector kutubxonasini hamda stdio kutubxonasini yuklaymiz. Sababi biz ma'lumotlarni vektorda saqlaymiz. Vektor soda tilde aytilish mumkin bo'lsa "aqlli massiv"dir. Ya'ni vektorda ham massivga o'xshab bir xil tipdagi qiymatlarni saqlaydi. Asosiy afzallik sifatida vektorning elementlari soni dinamik o'zgarishi e'tirof etiladi.

2. Standart nomlar fazosidan foydalanishni o'rnatamiz.


```
6 using namespace std;
```

3. 'lnum' nomli, elementlari 'int' tipiga tegishli bo'lgan vector va 'base' nomli, 'int' tipidagi o'zgaruvchi e'loni.

```
8 typedef vector <int> lnum;
9 int base = 1000 * 1000 * 1000;
```

4. Yuqorida e'lon qilingan vector tipida qiymat qaytaradigan, ushbu tipga tegishli ikkita parametr oladigan 'qosh'(qo'shish) funksiyasi.

```
11 lnum qosh(lnum a, lnum b){
12     int carry = 0;
13     for(size_t i = 0; i < max(a.size(), b.size()) || carry; ++i){
14         if(i == a.size())
15             a.push_back(0);
16         a[i] += carry + (i < b.size() ? b[i] : 0);
17         carry = a[i] >= base;
18         if(carry) a[i] -= base;
19     }
20 }
21
22 return a;
23 }
```

Ushbu funksiya yordamida a va b o'zgaruvchilar qo'shilib a o'zgaruvchiga o'zlashtiriladi va natijada sifatida qaytariladi.

5. Bu funksiya ham yuqorida e'lon qilingan vektor tipida qiymat qaytarib, string va vektor tipidagi ikki parameter oladi va 'uqi' deb nomlangan.

```
25 lnum uqi(string s, lnum a){
26     for (int i = (int)s.length(); i > 0; i -= 9)
27         if (i < 9)
28             a.push_back (atoi (s.substr (0, i).c_str()));
29         else
30             a.push_back (atoi (s.substr (i-9, 9).c_str()));
31     return a;
32 }
```

Ushbu funksiya string tipidagi s o'zgaruvchidagi qiymatni vektor tipidagi a o'zgaruvchiga navbatma-navbat 9tadan belgini 'atoi' funksiyasi yordamida songa aylantirib vektor oxiriga qo'shib beradi. Ushbu holatda satr tipiga o'zlashtirilgan son vektorga teskari tartibda joylashtiriladi.

6. Vektor tipidagi parametrni chop etuvchi, qiymat qaytarmaydigan funksiya.

```
34 void print(lnum a)
35 {
36     printf ("%d", a.empty() ? 0 : a.back());
37     for (int i = (int)a.size()-2; i >= 0; --i)
38         printf ("%09d", a[i]);
39 }
```

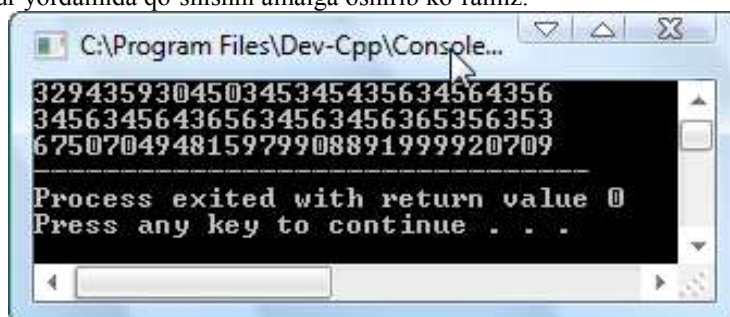
Ushbu funksiyadan vektordagi qiymatlarni chop etishda foydalanamiz. E'tibor berib qaralsa vektordagi ma'lumotlar teskari tartibda chop etimoqda. Chunki satrdan vektorga o'qish ham teskari holda olingan edi. Natija to'g'ri chiqishi uchun bunda ham teskari tartibdan foydalanayapmiz.

7. Dasturning asosiy qismi.

```
41 int main() {  
42     lnum a, b, c;  
43     string s1, s2;  
44  
45     cin >> s1 >> s2;  
46  
47     a=uqi(s1, a);  
48     b=uqi(s2, b);  
49  
50     c = qosh(a, b);  
51     print(c);  
52  
53     return 0;  
54 }
```

Bu yerda qo'shiluvchilar va yig'indi uchun vektor tipida a, b, c, ekrandan ma'lumotlarni o'qish uchun string tipida s1, s2 o'zgaruvchilari e'lon qilinib, s1 va s2 larga ma'lumotlarni o'qib olyapmiz. s1 va s2 lardagi ma'lumotlarni 'uqi' funksiyasi yordamida a va b o'zgaruvchilariga, 'qosh' funksiyasi yordamida yig'indining qiymatini c o'zgaruvchisiga o'zlashtirib, 'print' funksiyasi yordamida c dagi qiymatni chop etyapmiz.

Dastur kodini ishga tushirib, so'zimiz isboti sifatida yuqorida ko'rsatilgan tiplar chegarasidan yuqori sonlarni dastur yordamida qo'shishni amalga oshirib ko'ramiz.

Va dastur tog'ri ishlaganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Dasturda kata sonlar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo'linadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, uzun arifmetika yordamida dasturda katta sonlar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo'linadi. Murakkab masalalarni yechishda, ular yordamida turli dasturlarni yaratishda uzun arifmetikadan foydalanish, dasturning to'g'ri ishlashini ta'minlab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. http://e-maxx.ru/algo/big_integer

*Ahmadjon Xashimov, Nodirbek Akbarov
(Fergana, Uzbekistan)*

DEVELOP WEB APPLICATIONS ON THE BASIS OF MODERN FRAMEWORKS

Development of information systems and packet switching networks has led to the phenomenal growth of the global Internet, which has become one of the major industries in the world economy. In Uzbekistan today registered more than 25 400(January 2016) domains. As can be seen from the statistics we only develop ICT sector of the economy, in particular the Internet national segment.

In addition to the quantitative growth of the network is and its qualitative development - there are new technologies that extend the capabilities available to users of the Internet.

At the moment, the Internet is a collection of web applications (WA). WA - is a client-server application in which the client performs a browser (a software tool to view Web sites) or other WA maintain the server - Web server.

To solve the problem of creating the WA there are various Internet technologies. They have different characteristics in terms of performance, reliability, hardware requirements, complexity, etc. The most common platform

for the development WA at the moment is LAMP - a range of technologies including: the operating system Linux; Web server Apache; relational database (DB) MySQL and programming language PHP. PHP, which is part of the platform has a low barrier to entry (ease of initial development), which also increases the incidence of platforms [3].

In our country, advanced ICT university is Tashkent University of Information Technologies (TUIT). In the Fergana Valley for training functions Ferghana branch TUIT, the scientific team which also examines the problem of creating the WA, especially with PHP frameworks.

The branch at the Department of "Software Engineering" research working group of teachers and students in the creation of the WA. For practical realization of this goal in the initial stage the following tasks:

- study of existing Internet programming technologies;
- define the list of functions realized by existing Internet programming technologies;
- assessment of the relationship between Internet technology for functional programming operations.

The study found that the WA can be created at the so-called pure PHP, or using a CMS (content management system (CMS)), or the most efficient method of using frameworks (born framework - the frame structure).

Creating WA in pure PHP is a fundamental method, but the most expensive time of development and maintenance of software. It is extremely difficult to create modern applications that meet the requirements of advanced information systems, and most importantly, further support complex software product created by a unique technology known only to the author or group of developers. This is the reason for creating code that does not meet quality requirements and further its support.

The easiest and fastest way to create the WA - is the use of CMS, the finished application framework, but which later, crucially, it is very difficult to change and adapt for real WA. That is based on the WA CMS used for simple and routine tasks.

The most effective way to create a WA at the present stage of development of Web technology is the use of frameworks, software to facilitate the development, consolidation and maintenance of the WA.

Today, the most common content management system is WordPress. A large number of plug-ins and themes, plug-ins, can solve nearly all standard tasks of information systems in a global network. With this system you can create default blogs and news feeds, as well as connecting additional modules and their settings can create online shops, conferences, electronic libraries, social networking and more. This system developed pseudo-programming language (WordPress API), allowing to fine-tune the system to develop new modules. No less capable and have other systems Joomla, Drupal decisive even more challenges than WordPress, but all systems have flaws in security, expandability and scalability requirements for complex and large WA.

At the present stage of large and complex WA are created using frameworks. So framework - the structure of a software system; software that facilitates the development and integration of the various components of a large software project [5]. It's the middle of using web technologies between pure programming language and customizable ready WA(CMS). In the study of modern frameworks such as: CodeIgniter, Yii, Zend framework 2, Symfony 2, it was found that the process of creating an application is accelerating thanks to three key points:

- 1) Library
- 2) Standards
- 3) Customization

Library - no need to "reinvent the wheel", instead use the latest developments in the field of standard applications:

- Admin generator - creating content management system application
- Users - tools for working with users (registration, authorization, management of users with different access rights, etc.)
- Menu / Navigation - generation and support for menus and navigation, the transition to the desired location and return;
- Forms - component for working with forms, creation, display and processing form submissions
- Pagination - partition of content on the page to create a convenient page navigation application content;
- Validation - checking data on the accuracy and integrity, creating validation rules and restrictions;
- HTTP caching - the most efficient way to increase application performance: return unmodified data to bypass the core application.
- API - a subset of the published methods framework.

Standards - to develop and maintain code according to generally accepted standards, which facilitates teamwork programmers, as well as further support of a software product. PSR (Proposing a Standards Recommendation) recommendations to the design standards of PHP, adopted by a group interoperability frameworks (PSR-0, PSR-1, PSR-2).

Customization – flexible, convenient, technological and yet simple ways to customize applications using PHP, XML, JSON, YAML.

The framework is implemented in the paradigm of object-oriented programming. Frame system is defined as a set of concrete and abstract classes, and definitely the way their relationship. [6]

Application frameworks involves the use of the latest developments in the theory of coding methods and program code:

- separation of code and data representation on the screen (MVC - Model-view-controller, «Model-View-Controller", "model-view-controller")

- Independent modular programming (Symfony Bundle),
- Build application modules over the network (Composer - dependency manager for PHP),
- Debug code using the functional and unit test (PHPUnit),
- Version Control (Git - a distributed version control system files)
- Use templating representations (PHP, Twig),
- ORM (born Object-relational mapping, Rus. Object-relational mapping) - a programming technique that links a database with the concepts of object-oriented programming languages, creating a "virtual object database" in its implementation in a system Doctrine.

The most commonly used for AM architecture is Model-View-Controller (Model-View-Controller, MVC). MVC - is an architectural pattern that divides the application into three parts: model (object model, business logic and data access), View (display data generated pages) and controller (Request Routing) [6].

Today, the Internet is impossible to imagine without cloud technology, when the application is running on the computer is on a network. This principle is widely used in the construction of the WA, that is the application can collect in the clouds, or a network. To do this in programming PHP, as well as contemporary frameworks used networking tool Composer, which became the standard construction of an initial application manager and dependencies when building WA using third-party libraries. It is through the Composer in the test frameworks is going to start frame future applications.

Another new technology is included in modern frameworks - a service github - the largest web hosting service for IT-projects and their joint development. Actually here is stored initial frame and modules frameworks. With the Composer from github cloned necessary code for future applications. This service is based on the version control system git, which is also widely applied in the development of modern WA.

When creating software no one is immune from mistakes. As soon as you begin to create the application, you potentially add errors that are difficult to track, and sometimes almost impossible to correct in large projects. To create a reliable VI in the studied frameworks integrated support for an independent library PHPUnit, which allows you to test your application as a whole or in separate classes, models, and views. There are two types of tests: unit test - this is a test of a single class, as well as a functional test to test the behavior of the module as a whole, combining different layers of checks application.

Based on this research direction, the main objectives of the current phase of the study are:

- Research and ordering features of construction software and information security WA based frameworks, particularly with regard to systems of Zend Framework 2 and Symfony 2.
- Designing architectures and user interfaces WA corresponding model using MVC templating Twig and independent modular programming using c bundles Symfony.
- Development of a method of mutual object-relational mapping for interaction with the WA database and data storage, as well as a design pattern based on it using the ORM Doctrine.
- Experimental verification and introduction into commercial operation program informational software solutions for information, economic and administrative problems.

The test frameworks have distributions that represent rich applications including core framework, a set of the most essential package standard directory structure and the default configuration. Initial application called "skeleton" that can clone from a network resource Github.com and used as the basis for the application of any complexity. Next to satisfy dependencies on third-party libraries used Manager Composer, which will download the necessary libraries and configures the application to use them.

Create a new page consists of two steps:

- create a route that specifies the URL for the request, and a controller that should be executed on the same route;
- Creation controller whose task to accept the request and return the appropriate response;

When the controller needs to generate content, it assigns the job template engine. In the test frameworks can use the built PHP template engine or a third-party tool Twig, concise and readable templates that are useful for web designers. Web designer creates the look of the future content using HTML technology and CSS, and programmer based on a static web page creates a template for templating, which occurred during the application will connect with cooked generated content template [2].

As a result, through the use of complex frameworks such as Yii 2, Symfony 2 and Zend Framework 2 in no time you create an application that uses the latest achievements of web technologies, the theory of programming, data storage and processing, high-performance, scalable, and complex logic data to meet modern technological requirements comprising the Internet. This is especially true for the national industry of information systems as a part of the global Internet. Such tasks as design, development, testing and installation of web applications based on the framework, today we still are not well understood. This study creates a backlog develop practical science create VIs under local realities and local tasks.

In conclusion, the article suggests the following conclusions:

- the study made an overview of the major problems encountered in the development of the WA;

- best way to design requirements defined by the application of the performance, scalability, reliability, and speed of development;
- for a unique, high-performance and high-speed applications are not limited by small terms of creation is necessary to use clean language;
- for standard applications can be successfully applied WA Content Management System (CMS);
- to explore the technology of the WA using frameworks suitable lightweight and simple system CodeIgniter;
- to solve non-standard, high-performance tasks with high demands on the business logic, scalability, best suited type frameworks Yii 2, Zend Framework 2 and Symfony 2;

Universal solution to create a real no WA, however, the use of frameworks, allows you to quickly, using latest generation of web technologies, the theory of programming, data storage and processing to create web applications, high-performance, scalable, and complex logic data to meet modern technological requirements information systems as a part of the Internet.

LITERATURES

1. Аручиди, Наталья Александровна. Интернет-технологии программирования: сравнительный анализ потребительского качества: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.13. - Ростов-на-Дону, 2004. - 199 с.
2. Гаврилова, Эльвира Акоповна. Проектирование и реализация платформы для создания порталов вузов по технологии Semantic Web: автореферат дис. ... кандидата технических наук: 05.13.11 / Гаврилова Эльвира Акоповна; [Место защиты: Ин-т систем. программирования]. - Москва, 2011. - 18 с.
3. Грачев, Михаил Константинович. Разработка и реализация пользовательского интерфейса аспектно-ориентированного программирования: автореферат дис. ... кандидата физико-математических наук: 05.13.11 / Грачев Михаил Константинович; [Место защиты: С.-Петерб. гос. ун-т]. - Санкт-Петербург, 2009. - 13 с
4. Christopher Valles. Zend Framework 2 Application. Release Date: October 2013 ISBN: 1782162100 ISBN 13: 9781782162100 298 pages
5. Sensio Labs. The Book for Symfony 2.4 generated on April 22, 2014 <http://www.symfony-project.org/>
6. Интернет ресурс <http://wikipedia.org/>
7. Интернет ресурс <http://yiiframework.com/>

ПОСТРОЕНИЕ КУБАТУРНЫХ ФОРМУЛ НА ПРЯМОУГОЛЬНИКЕ ПОВТОРНЫМ
ИНТЕГРИРОВАНИЕМ В МАТНСАД

В статье рассматривается метод повторного интегрирования для двукратного интеграла. Выведена формула метода и остаточного члена на основе произвольной квадратурной формулы.

In the article, we consider the cubature method integration of multiple integrals on rectangles. We get a formula of numerical integration and for remainder. We also give programs in Mathcad system.

Ключевые слова: кубатурная формула повторного интегрирования, программа в Mathcad.

1. Метод повторного интегрирования.

Пусть требуется вычислить двукратный интеграл

$$J(f) = \int_a^b \int_c^d f(x, y) dx dy = \int_a^b dx \int_c^d f(x, y) dy, F(x) = \int_c^d f(x, y) dy, D = [a, b] * [c, d]. \quad (1)$$

Метод повторного интегрирования есть метод вычисления, основанный в последовательном вычислении интеграла (1) сначала по одной, а затем по другой переменной.

Теорема 1. Формула метода повторного интегрирования имеет вид

$$J(f) \approx k_1 \sum_{i=0}^m p_i F_i = k_1 k_2 \sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n p_i q_j f(x_i, y_j). \quad (2)$$

где p_i, q_j - весовые коэффициенты, k_1, k_2 - общие коэффициенты.

Доказательство. Для вычисления интеграла применим квадратурную формулу [1,2]:

$$\int_a^b F(x) dx \approx k_1 \sum_{i=0}^m p_i F_i, F_i = F(x_i) = \int_c^d f(x_i, y) dy, x_i = a + ih, h = (b - a) / m, i = 0..m. \quad (3)$$

В свою очередь, положим

$$F_i = F(x_i) = \int_c^d f(x_i, y) dy \approx k_2 \sum_{j=0}^n q_j f(x_i, y_j), f(x_i, y_j) = f_{ij}, y_j = c + jl, j = 0..n, l = (d - c) / n. \quad (4)$$

Подставляя (4) в (3) получим следующую приближённую формулу повторного интегрирования

$$J(f) \approx k_1 \sum_{i=0}^m p_i F_i = k_1 k_2 Sp(C \otimes F) = k_1 k_2 \sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n p_i q_j f(x_i, y_j), \quad (5)$$

где $Sp(C \otimes F) = Sp\left[\begin{matrix} c_{ij} f_{ij} \end{matrix}\right]$, полный след матрицы, приведённый в последнем члене равенства.

Приведём несколько примеров коэффициентов. В формулах средних прямоугольников, трапеций, Симпсона, Гаусса имеют место:

$$p = p_p = [1 \ 1 \ 1 \ \dots \ 1 \ 1], p = p_s = [1 \ 4 \ 2 \ \dots \ 4 \ 2 \ 1], p = p_T = [1 \ 2 \ 2 \ \dots \ 2 \ 2 \ 1],$$

$$p = p_G = [p_0 \ p_1 \ \dots \ p_m].$$

В таком виде кубатурные формулы легче запоминать. В формуле Гаусса узлы квадратурной формулы являются корнями полинома Лежандра $P_m(x) = cd^m(x^2 - 1) / dx^m$, а коэффициенты являются интегралами фундаментальных интерполяционных формул Лагранжа.

В методе Гаусса произвольный прямоугольник $[a, b] * [c, d]$ сводится к стандартному квадрату $[-1, 1] * [-1, 1]$ с помощью замены переменных:

$$x_i = 0.5[(a + b) + (b - a)\xi_i], y_i = 0.5[(a + b) + (b - a)\eta_j], p_i q_j = 0.25(b - a)(d - c)\gamma_{ij}.$$

2. Формулы для остаточных членов.

Формулы для остаточных членов квадратурных формул таковы:

$$R_h^P(f) = J(f) - J_h^P(f) = h^2(b - a)f^{(2)}(\xi) / 24, R_h^T(f) = J(f) - J_h^T(f) = -h^2(b - a)f^{(2)}(\xi) / 12,$$

$$R_h^S(f) = J(f) - J_h^S(f) = -h^4(b - a)f^{(4)}(\xi) / 180, R_h^G(f) = \frac{2^{2m+1}(m!)^4}{(2m)!(2m+1)} f^{(2m)}(\xi).$$

Теорема 2. Для $f(x, y) \in C^{(r,s)}[D]$ имеем $R_{hl}(f) = J(f) - J_{hl}(f) = L_1 h^r + L_2 h^s$, где $C^{(r,s)}[D]$ -класс функций с непрерывными производными $f^{(i,j)}(x, y), i = 0..r, j = 0..s, L_1, L_2 \geq 0$.

Доказательство. Используя введенные обозначения получаем:

$$J(f) = \int_a^b F(x) dx = J_h(F) + R_h(F) = k_1 \sum_{i=0}^m p_i F(x_i) + M_1 F^{(r)}(\xi) h^r, M_1 > 0$$

$$F(x_i) = \int_c^d f(x_i, y) dy = J_l(f(x_i, y)) + R_l(f(x_i, y)),$$

$$J_l(f(x_i, y)) = k_2 \sum_{j=0}^n q_j f(x_i, y_j), R_l(f(x_i, y)) = M_2 f^{(0,s)}(x_i, \eta) l^s, M_2 > 0.$$

Поэтому имеем $R_{hl}(f) = J(f) - J_{hl}(f) = L_1 h^r + L_2 h^s$ так как, имеет место цепочка равенств

$$\begin{aligned} J(f) &= J_{hl}(f) + R_h(F) = k_1 \sum_{i=0}^m p_i [k_2 \sum_{j=0}^n q_j f(x_i, y_j) + M_2 f^{(0,s)}(x_i, \eta) l^s] + M_1 f^{(r,0)}(\xi, \eta) h^r = \\ &= J_{hl}(f) + M_1 f^{(r,0)}(\xi, \eta) h^r + k_1 \sum_{i=0}^m p_i f^{(0,s)}(x_i, \eta) M_2 l^s = J_{hl}(f) + L_1 h^r + L_2 h^s. \end{aligned}$$

3. Эксперименты с кубатурными формулами.

Вычислим интеграл вышеназванными четырьмя способами:

$$J(f) = \int_0^1 dx \int_0^1 (x * x + y * y) dy \quad (J(f) = 2/3).$$

Вычисления с помощью программ, приведенных ниже дают:

Формулы	m=10, n=20	m=20, n=20	m=20, n=40	m=40, n=80
прямоугольников	0.665625	0.66625	0.66640625	0.6666015625
трапеций	0.66875	0.6675	0.6671875	0.666796875
Симпсона	0.666666667	0.6666666667	0.6666666667	0.666666667
Гаусса	m=5,n=5	a=0,b=1	c=0,d=1	0.651096560

Приведём узлы и коэффициенты квадратурной формулы Гаусс для значения $m = 5$.

$x_i \in [-1, 1]$	p_i
$x_0, x_5 = \mp 0.9325, x_1, x_4 = \mp 0.6612,$ $x_2, x_3 = \mp 0.2386$	$p_0, p_5 = 0.1713, p_1, p_4 = 0.3608,$ $p_2, p_3 = 0.4679$

4. Программы для построения кубатурных формул в Mathcad.

В последнее время для решения математических задач часто стали применять математические системы Mathcad, Maple, Mathematica, WolframAlpfa и т.д. В системе Mathcad задачи можно решать тремя способами [3,4]: 1) способом внутренних функций; 2) способом составления программ в внутреннем языке; 3) способом организации алгоритма средствами Mathcad. Запись алгоритма в последнем случае почти полностью совпадает математической записью алгоритма. В других математических системах есть также три способа решения задачи: 1) и 2), и 3) интерактивный способ организации вычислений. В последнем случае система выводит последовательность шагов алгоритма (например, для определения экстремумов функции многих переменных вычисляет частные производные, приравняет к нулю их, полученную систему решает, определяет оптимальные значения аргумента и функции, определяет тип экстремума).

а) Программа для средних прямоугольников (для программы приведём объяснения)

$$a := 0 \quad b := 1 \quad c := 0 \quad d := 1 \quad // \text{область}$$

$$f(s, t) := s^2 + t^2 \quad Jf := \int_a^b \int_c^d f(s, t) ds dt \quad J = 0.666666666666667 \quad // \text{данные, точное значение}$$

$$m := 50 \quad n := 50 \quad h := (b - a) / m \quad l := (d - c) / n \quad k := h * l \quad // \text{шаг, количество узлов}$$

$$i := 0..m \quad j := 0..n \quad x_i := a + i * h \quad y_j := c + j * h \quad f_{i,j} := f(x + h/2_i, y_j + l/2) \quad // \text{сетка}$$

$$p_0 := 1 \quad p_m := 1 \quad q_0 := 1 \quad q_n := 1 \quad // \text{весы}$$

$i := 1..m-1 \quad j := 1..n-1 \quad p_i := 1 \quad q_j := 1$ //весы
 $JP := k * \sum_{i=0}^{m-1} \sum_{j=0}^{n-1} p_i * q_j * f_{i,j} \quad JP = 0.666625$ //значение кубатуры
 б) Программа для формулы трапеций
 $a := 0 \quad b := 1 \quad c := 0 \quad d := 1$ //область
 $f(s,t) := s^2 + t^2 \quad Jf := \int_a^b \int_c^d f(s,t) ds dt \quad J = 0.6666666666666667$ // данные, решение
 $m := 50 \quad n := 50 \quad h := (b-a)/m \quad l := (d-c)/n \quad k := h*l/4$ // сетка
 $i := 0..m \quad j := 0..n \quad x_i := a + i*h \quad y_j := c + j*h \quad f_{i,j} := f(x_i, y_j)$
 $p_0 := 1 \quad p_m := 1 \quad q_0 := 1 \quad q_n := 1$ //весы
 $i := 1..m-1 \quad j := 1..n-1 \quad p_i := 2 \quad q_j := 2$ //весы
 $JP := k * \sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n p_i * q_j * f_{i,j} \quad JP = 0.66675$ //значение кубатуры
 в) Программа для формулы Симпсона
 $a := 0 \quad b := 1 \quad c := 0 \quad d := 1$ //область
 $f(s,t) := s^2 + t^2 \quad Jf := \int_a^b \int_c^d f(s,t) ds dt \quad J = 0.6666666666666667$ // данные, решение
 $m := 50 \quad n := 50 \quad h := (b-a)/m \quad l := (d-c)/n \quad k := h*l/9$ //сетка
 $i := 0..m \quad j := 0..n \quad x_i := a + i*h \quad y_j := c + j*h \quad f_{i,j} := f(x_i, y_j)$
 $p_0 := 1 \quad p_m := 1 \quad q_0 := 1 \quad q_n := 1$ //весы
 $i := 1.. \frac{m}{2} \quad j := 1.. \frac{n}{2} \quad p_{2i-1} := 4 \quad q_{2j-1} := 4$ //весы
 $i := 2.. \frac{m}{2} \quad j := 2.. \frac{n}{2} \quad p_{2i-2} := 2 \quad q_{2j-2} := 2$ //весы
 $JP := k * \sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n p_i * q_j * f_{i,j} \quad JP = 0.6666666666666667$ //значение кубатуры
 г) Программа для формулы Гаусса
 $a := 0 \quad b := 1 \quad c := 0 \quad d := 1 \quad k := (b-a)*(d-c)/4$ //область интегрирования
 $f(s,t) := s^2 + t^2 \quad Jf := \int_a^b \int_c^d f(s,t) ds dt \quad J = 0.6666666666666667$ // данные, точное значение
 $x_0 = -0.9325 \quad x_1 = -0.6612 \quad x_2 = -0.2386 \quad x_3 = 0.2386 \quad x_4 = 0.6612 \quad x_5 = 0.9325$ //узлы
 $p_0 = 0.1713 \quad p_1 = 0.3608 \quad p_2 = 0.4679 \quad p_3 = 0.4679 \quad p_4 = 0.3608 \quad p_5 = 0.1713$ //весы
 $i := 0..m \quad j := 0..n \quad s_i := (b-a)*x_i/2 + (a+b)/2 \quad t_j := (d-c)*y_j/2 + (c+d)/2 \quad f_{i,j} := f(s_i, t_j)$
 $JG := k * \sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n p_i * p_j * f_{i,j} \quad JG = 0.651096560148172$ //значение кубатуры

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Калиткин Н.Н. Численные методы. – М.: Наука, 1978. – 512 с.
2. Боглаев Ю.Д. Вычислительная математика и программирование. – М.: ВШ, 1990. – 544 с.
3. Имомов А. Организация численных методов в Mathcad // Молодой учёный, №6(65), май 1, 2014 г. – С. 15-19.
4. Имомов А. Организация решения краевых задач для линейных ОДУ в Mathcad // Молодой учёный, №8(67), июнь 1, 2014 г. – С. 1-5.

Ольга Якименко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ В КОНТЕКСТІ КРЕАТИВНОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ДРОБОВО-РАЦІОНАЛЬНИХ РІВНЯНЬ З ПАРАМЕТРАМИ

Сучасному суспільству потрібна творча й активна особистість. Розвиток інноваційної особистості учня в контексті креативної освіти здійснюється завдяки втіленню в навчальний процес різноманітних форм організації та проведення навчання математики. Учитель математики повинен не лише досконало знати предмет, але й мати «ключ» до свідомості й серця вихованців. Таким «ключем» є вибір способу побудови вивчення математики пов'язаний із формуванням умінь учнів спостерігати, аналізувати, узагальнювати, конкретизувати, формулювати гіпотези, ставити запитання, висловлювати і відстоювати свої думки, оперувати навчальним матеріалом. Обов'язковими є також розвиток уваги, мислення, уяви, самостійності у здобутті знань, плеканні моральних якостей.

Для розвитку інноваційної особистості в контексті креативної освіти при вивченні математики у школі створюються умови для повноцінного навчання учнів, проектування свого майбутнього життєвого шляху, враховуючи власні можливості, ставлячи перед собою завдання самовдосконалення, самовиховання, самоосвіти. Психологи констатують, що вміння розв'язувати завдання з параметрами формують здатність випускника шкіл самостійно вирішувати проблеми, мислити діалектично, системно, мати творчу уяву, ініціативність, винахідливість. Завдання з параметрами є одними з найважчих через їх різноманітність і широту дослідження самої величини. Починаючи від лінійних рівнянь і закінчуючи тригонометричними, вони охоплюють весь курс шкільної математики і дають змогу вивчити елементи логіки висловлювань. Такі завдання розвивають логічне мислення й математичну культуру, сприяють розвитку вмінь лаконічно і прозоро записувати розв'язки та охопити всю множину значень невідомої величини, що обумовлюється умовою задачі. При цьому особливого значення набуває здатність особистості до творчого нестандартного мислення, вміння ефективно вирішувати складні проблеми власної діяльності оскільки сьогодення вимагає від школи виховання творчої особистості, здатної, на відміну від людини-виконавця, самостійно мислити, генерувати оригінальні ідеї, приймати сміливі, нестандартні рішення. Отже, розв'язування завдань з параметрами сприяють формуванню та розвитку інтелектуально-творчого потенціалу інноваційної особистості учня.

Процес розв'язування рівнянь з параметром полягає у створенні алгоритму, що дозволяє для будь-якого значення параметра знаходити відповідну множину коренів.

Приклад 1. При яких значеннях параметра m рівняння $m = \frac{1}{m} + \frac{m-1}{m(x-1)}$ має корінь?

Розв'язання

$$\text{ОДЗ: } \begin{cases} x \neq 1, \\ m \neq 0. \end{cases}$$

$$m = \frac{1}{m} + \frac{m-1}{m(x-1)};$$

$$m^2(x-1) = x-1 + m-1;$$

$$(m^2 - 1)(x-1) = m-1.$$

1) Якщо $m = 1$, то $0(x-1) = 0$. Коренем рівняння є будь-яке число, крім 1.

2) Якщо $m = -1$, то $0(x-1) = -2$. Рівняння не має коренів.

3) Якщо $m = \pm 1$, то $x-1 = \frac{1}{m+1}$, $x = 1 + \frac{1}{m+1}$; $x = \frac{m+2}{m+1}$.

Тепер необхідно перевірити, чи немає таких значень m , при яких знайдене значення x дорівнює 1.

$$\frac{m+2}{m+1} = 1;$$

$$m+2 = m+1;$$

$2=1$ – неправильно.

Отже, значень m , при яких знайдене значення x дорівнює 1, немає.

Відповідь: при $m \neq \pm 1, m \neq 0$ $x = \frac{m+2}{m+1}$; при $m = 1$ x - будь-яке число, крім 1; при $m = -1$,

$m = 0$ розв'язків немає.

Приклад 2. Розв'яжіть відносно x рівняння: $\frac{a+b}{x-a} = \frac{b-a}{x+a}$

Розв'язання

ОДЗ: $x \neq \pm a$.

$$\frac{a+b}{x-a} = \frac{b-a}{x+a} \Leftrightarrow \begin{cases} x \neq \pm a, \\ ax = -ab. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \neq \pm a, \\ a = 0, \\ 0 \cdot x = 0. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a = 0, \\ x \in (-\infty; 0) \cup (0; \infty). \\ x \neq \pm a, \\ a \neq 0, \\ x = -b. \end{cases}$$

$x = -b = a$ при $a = -b$; $x = -b = -a$ при $a = b$.

$$\frac{a+b}{x-a} = \frac{b-a}{x+a} \Leftrightarrow \begin{cases} a = 0, \\ x \in (-\infty; 0) \cup (0; \infty). \\ a = \pm b \neq 0, \\ x \in \emptyset. \\ a \notin \{0; \pm b\}, \\ x = -b. \end{cases}$$

Відповідь: якщо $a = 0$, то $x \in (-\infty; 0) \cup (0; \infty)$; при $a = \pm b \neq 0$ $x \in \emptyset$; при $a \notin \{0; \pm b\}$ $x = -b$.

У наведеному прикладі ми записали ОДЗ і звели рівняння до лінійного. Отримане лінійне рівняння з параметром ми розв'язали за відомим алгоритмом. Далі проаналізували заборону на певні значення x (відповідно до ОДЗ) й отримали заборону на певні значення параметра, при яких потрібно відкинути отриманий розв'язок, сказати, що в цих випадках розв'язку немає.

Далі розглянемо рівняння, що зводиться до квадратних. Зауважимо на таке: нехай маємо два корені отриманого квадратного рівняння, $x_{1,2}(a)$ і певну заборону на значення x , $x \neq m$. Згідно з аналізом умови

$x_1 = m$ отримаємо певне (певні) значення параметра a . Висновок: при отриманому значенні a x_1 - сторонній корінь, а x_2 має фіксоване значення, що може належати ОДЗ. Робимо перевірку.

Учням наведене пояснюю так. Уявіть собі, що слонопотам має дві ноги $x_{1,2}(a)$. Він скаче по полю чисел – кожному значенню a відповідає певне положення (числове значення) $x_{1,2}$. На цьому полі є ями, у які слонопотам провалиться обома ногами й зникне. А можуть бути такі, що у яму попаде лише одна нога. В останньому випадку друга нога слонопотама залишиться на полі, але її положення фіксоване.

Приклад 3. Розв'яжіть відносно x рівняння: $\frac{x}{2a+3} + \frac{2a-1}{x} = 2 \frac{2a+1}{2a+3}$

Розв'язання

$$\text{ОДЗ: } \begin{cases} a \neq -\frac{3}{2}, \\ x \neq 0. \end{cases}$$

$$\frac{x}{2a+3} + \frac{2a-1}{x} = 2 \frac{2a+1}{2a+3} \Leftrightarrow \begin{cases} a \neq -\frac{3}{2}, \\ x \neq 0, \\ x^2 - 2(2a+1)x + 4a^2 + 4a - 3 = 0. \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} a \neq -\frac{3}{2}, \\ x \neq 0, \\ x \in \{2a+3; 2a-1\}. \end{cases}$$

Аналіз: 1) $x_1 = 2a+3$ при $a = -\frac{3}{2} \notin \text{ОДЗ}$.

$$2) x_2 = 2a-1 \text{ при } a = \frac{1}{2} \in \text{ОДЗ}, x_1 = 2a+3 \Big|_{a = -\frac{1}{2}} = 4$$

$$\frac{x}{2a+3} + \frac{2a-1}{x} = 2 \frac{2a+1}{2a+3} \Leftrightarrow \begin{cases} a = -\frac{3}{2}, \\ x \in \emptyset; \\ a = \frac{1}{2}, \\ x = 4; \\ a \in \left\{-\frac{3}{2}; \frac{1}{2}\right\}, \\ x \in \{2a+3; 2a-1\}. \end{cases}$$

Відповідь: при $a = -\frac{3}{2}$ $x \in \emptyset$; при $a = \frac{1}{2}$ $x = 4$; при $a \notin \left\{-\frac{3}{2}; \frac{1}{2}\right\}$ $x \in \{2a+3; 2a-1\}$.

Приклад 4. Розв'яжіть відносно x рівняння: $\frac{2a-1}{x+2} + \frac{5a}{x^2-4} = 1 + \frac{a^2+6}{x^2-4}$

Розв'язання

ОДЗ: $x \neq \pm 2$.

$$\frac{2a-1}{x+2} + \frac{5a}{x^2-4} = 1 + \frac{a^2+6}{x^2-4} \Leftrightarrow \begin{cases} x \neq \pm 2, \\ x^2 - (2a-1)x + a^2 - a = 0. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \neq \pm 2, \\ x \in \{a; a-1\}. \end{cases}$$

Аналіз:

$$1) x_1 = a = 2 \text{ при } a = 2; x_2 = a-1 \Big|_{a=2} = 1;$$

$$2) x_1 = a = -2 \text{ при } a = -2; x_2 = a-1 \Big|_{a=-2} = -3;$$

$$3) x_2 = a - 1 = 2 \text{ при } a = 3; x_1 = a|_{a=3} = 3;$$

$$4) x_2 = a - 1 = -2 \text{ при } a = -1; x_1 = a|_{a=-1} = -1.$$

Відповідь: при $a = 2$ $x = 1$, при $a = -2$ $x = -3$, при $a = -1$ $x = -1$, при $a = 3$ $x = 3$, при $a \notin \{\pm 2; 3; -1\}$ $x \in \{a; a - 1\}$.

Отже, процес розв'язування дробов-раціональних рівнянь відбувається за звичайною схемою:

це рівняння замінюється цілими рівняннями унаслідок множення обох частин рівняння на спільний знаменник лівої та правої його частин. Після чого розв'язують відомими способами ціле рівняння, відокремлюючи сторонні корені, тобто числа, що перетворюють загальний знаменник у нуль. У випадку рівнянь із параметрами це завдання є більш складним, щоб сторонні корені відокремити, потрібно знайти значення параметра, що перетворює загальний знаменник у нуль, тобто потрібно розв'язати відповідні рівняння щодо параметра.

Приклад 5. Розв'язати рівняння $|x| - 7 = \frac{a - 12}{|x|}$. при всіх можливих значеннях параметра a .

Розв'язання

$$\text{ОДЗ: } \begin{cases} x \neq 0, \\ a \in \mathbb{R}. \end{cases}$$

Це рівняння рівносильне сукупності двох систем:

$$\begin{cases} \begin{cases} x - 7 = \frac{a - 12}{x}, \\ x > 0; \end{cases} \\ \begin{cases} -x - 7 = \frac{a - 12}{-x}, \\ x < 0. \end{cases} \end{cases}$$

Розглянемо розв'язання кожної з систем.

$$1) \begin{cases} x - 7 = \frac{a - 12}{x}, \\ x > 0; \end{cases}$$

$$x^2 - 7x - (a - 12) = 0;$$

$$x_{1,2} = \frac{7 \pm \sqrt{49 + 4(a - 12)}}{2};$$

$$x_{1,2} = \frac{7 \pm \sqrt{1 + 4a}}{2}.$$

Якщо $1 + 4a < 0$, $a < -0,25$, то розв'язків немає. Якщо $-0,25 \leq a < 12$, то рівняння має корені

$x_{1,2} = \frac{7 \pm \sqrt{1 + 4a}}{2}$. Якщо $a \geq 12$, то корінь $x_2 = \frac{7 - \sqrt{1 + 4a}}{2} \leq 0$ не потрапляє до інтервалу, що

розглядається, а рівняння має лише один корінь $x_1 = \frac{7 + \sqrt{1 + 4a}}{2}$.

$$2) \begin{cases} -x-7 = \frac{a-12}{-x}, \\ x < 0; \end{cases}$$

$$x^2 + 7x - (a-12) = 0;$$

$$x_{1,2} = \frac{-7 \pm \sqrt{49 + 4(a-12)}}{2};$$

$$x_{1,2} = \frac{-7 \pm \sqrt{1+4a}}{2}.$$

Якщо $1+4a < 0$, $a < -0,25$, то розв'язків немає. Якщо $-0,25 \leq a < 12$, то рівняння має корені

$$x_{1,2} = \frac{-7 \pm \sqrt{1+4a}}{2}. \text{ Якщо } a \geq 12, \text{ то корінь } x_1 = \frac{-7 + \sqrt{1+4a}}{2} \geq 0 \text{ не потрапляє до інтервалу,}$$

що розглядається, а рівняння має лише один корінь $x_2 = \frac{-7 - \sqrt{1+4a}}{2}$.

Відповідь: при $a < -0,25$, коренів немає; при $-0,25 \leq a < 12$ $x_{1,2} = \frac{7 \pm \sqrt{1+4a}}{2}$

$$x_{3,4} = \frac{-7 \pm \sqrt{1+4a}}{2}; \text{ при } a \geq 12 \quad x_1 = \frac{7 + \sqrt{1+4a}}{2} \quad x_3 = \frac{-7 - \sqrt{1+4a}}{2}.$$

СЕКЦИЯ: ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

*Игорь Болтычев
(Киев, Украина)*

ВЛИЯНИЕ МОТОРНОЙ АСИММЕТРИИ НА СПОРТИВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ЗДОРОВЬЕ СПОРТСМЕНОВ

Известно множество исследований моторики человека, которые свидетельствуют о существовании моторных асимметрий. Теоретики физического воспитания отмечают их как «один из интереснейших спортивных феноменов» (В.И. Лях, 1995 [5, с. 18]; В.Г. Стрелец, 1971 [10, с. 32]). Функциональная двигательная асимметрия является самостоятельным параметром деятельности, характеризующим билатеральные функции [1, с. 126]. Спортивная тренировка, по мнению Платонова В. Н., 2005 [11, с. 150]) – это управляемый научно-педагогический процесс, направленный на спортивное совершенствование через планомерное и целеустремленное воздействие на физические, морфо-функциональные и психические возможности спортсмена с целью достижения высших результатов. В узком смысле слова она представляет тесно взаимосвязанные компоненты: физическую, морально-волевою, психическую и техническую подготовку. Поэтому спортивную тренировку как педагогический процесс необходимо рассматривать в аспекте теории управления.

Основным объектом управления является технико-тактическая подготовка. В основе выбора рациональной структуры движения лежат критерии надежности и энергетической экономизации. Надежность двигательных действий определяется морфогенетическими особенностями организма, обеспечивающими их устойчивость и зависит от наличия необходимого уровня асимметрии при выполнении движения. Асимметрия движений позволяет снизить их неопределенность и увеличить устойчивость вследствие возможности выбора оптимального варианта структуры движения.

Моторная асимметрия в конкретном виде спорта зависит от симметричности или асимметричности технических действий [8 с. 66]. В симметричных упражнениях выраженная функциональная асимметрия ограничивает возможности спортсменов, что особенно проявляется при циклической работе на выносливость.

Неравномерное морфологическое развитие, одностороннее преобладание физических качеств, асимметрия двигательных действий особенно выражены при большом стаже и ранней специализации в спорте [9 с. 112]. Так, у взрослых теннисистов, имеющих стаж занятий теннисом более 15 лет, ведущая рука на 2-3 см длиннее и значительно толще неведущей, еще более существенна разница в показателях силы и мышечного тонуса. У занимающихся легкоатлетическими прыжками нагружаемая нога под влиянием 10-15 лет тренировки удлиняется на 2-3 см и отличается большей силой [3, с. 25]. Удар правой ведущей ноги у футболистов более чем в два раза точнее, чем левой, выше температура над мышцами правой ноги, больше тонус и сенсомоторная чувствительность [6, с. 18].

Таким образом, с одной стороны, во многих видах спорта, связанных с симметричными действиями, асимметрия как «спортивный феномен» является фактором, лимитирующим спортивную работоспособность. Слабейшая конечность быстро утомляется и негативно влияет на работоспособность. Сильнейшая конечность вынуждена выполнять работу, большую по амплитуде и силе движений. Это нарушает ритмичность и прямолинейность движений, затрудняет координацию нервных влияний, синхронизацию в деятельности нервных центров, ведет к дополнительным энергозатратам на коррекцию локомоций [9 с. 144].

С другой стороны учет асимметрии особенно важен при организации тренировочного процесса в асимметричных видах спорта, где при большом спортивном стаже и ранней специализации преимущество имеют спортсмены с выраженной асимметрией двигательных действий [12, с. 132]. Правую ногу как маховую (ведущую) используют до 90% прыгунов в высоту, около 60% прыгунов в длину.

К негативным последствиям развития специализированной моторной асимметрии приводит нарушение биомеханики движений опорно-двигательного аппарата, при которых могут развиваться не только болезни внутренних органов, но и различные дисплазии. Наглядным примером такой патологии служат различные формы сколиотической осанки и сколиоза [2, с. 88, 4, с. 13]. Ключевая роль в закреплении асимметричных дисплазий принадлежит позвоночнику и спинному мозгу, на сегментах которого замыкаются нервные связи между висцеральными органами и костно-мышечной системой. Данные негативные проявления способствуют более раннему завершению спортивной карьеры и усугубляются в период прекращения спортивной деятельности. Если асимметрия лица придает человеку индивидуальную неповторимость и шарм, неодинаковость рук, как правило, не причиняет никаких хлопот, то асимметрия в поясе нижних конечностей в условиях предельной физической нагрузки приобретает огромное значение и может приводить к структурным и функциональным несоответствиям в биокинематической цепи позвоночник-таз-нижние конечности [7, с. 43].

Таким образом, наличие «феномена» моторной асимметрии, с одной стороны, способствует проявлению уникальных исполнительских технических приемов и помогает добиваться рекордных результатов выдающимися спортсменами, с другой – приводит к более раннему прекращению профессиональной спортивной деятельности и даже, в некоторых случаях, вплоть до полной инвалидизации спортсмена. Учитывая тенденции современного спорта, направленные на достижение максимального результата спортсменами в более

зрелом возрасте, исследование проявлений асимметрий приобретает одно из первостепенных задач спортивной науки.

Выводы. Приведенные выше данные позволяют сделать вывод, что изучение типологии профилей межполушарной организации как фактора, обуславливающего особенности спортивной деятельности, перспективно в контексте спортивной физиологии и методики построения спортивной тренировки, рассматривающей многолетнюю подготовку и отбор в плане выявления предпосылок, определяющих оценку функционального состояния спортсменов для оптимизации управления тренировочным процессом. Учет асимметричных дисплазий в период прекращения спортивной деятельности является важным моментом для планирования реабилитационных мероприятий с целью поддержания и сохранения здоровья спортсменов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ананьев Б.Г. Психологическая школа Ленинградского университета // Вестник ЛГУ / Серия экономики, философии и права. 1969, 5, 126-129.
2. Голдырев А. Ю., Ишал В. А., Рождественский М. Е. Физиология асимметрии, фронтальные нарушения осанки, сколиоз и сколиотическая болезнь // Вестн. новых медицинских технологий. – 2000. – №1. – С. 88.
3. Доля Г.В. Асимметрия развития силы мышц ног и спортивный результат в прыжках в высоту // Теория и практика физической культуры. – 1973. – № 12. – С. 25-27.
4. Ендолов В.В., Бирченко Н.С. Особенности моторной составляющей межполушарной асимметрии мозга у детей со сколиозом // Фундаментальные исследования. – 2005. – № 4 – С. 13-22.
5. Лях В. И. Координационно-двигательное совершенствование в физическом воспитании и спорте: история, теория, экспериментальные исследования // Теория и практика физической культуры. – 1995. – №11. – С. 18-24.
6. Медников, Р.Н. Асимметричность технических действий в футболе // Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Л., 1975. – 24 с.
7. Проценко В.Н. Концептуальное обоснование принципиально нового взгляда на этиологию и патогенез заболеваний позвоночного столба // Мануальная терапия. – 2003. – № 3 (11). – С. 43–47.
8. Сологуб Е.Б. Спортивная генетика / Е.Б. Сологуб, В.А. Таймазов Учебное пособие для высших учебных заведений физической культуры. – М.: Терра-Спорт. 2000. – 127 с.
9. Солодков А.С., Сологуб Е.Б. Физиология (общая, спортивная, возрастная) / А.С. Солодков, Е.Б. Сологуб Учебник для высших учебных заведений физической культуры. – М.: Терра-спорт. – 2001. – 519 с.
10. Стрелец В.Г. Исследование и тренировка вестибулярного анализатора человека // Автореф. дисс. д.б.н. – Л., 1971. – 32 с.
11. Платонов В. Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практические приложения : учебник тренера высшей квалификации / В. Н. Платонов. – М. : Советский спорт, 2005. – 820 с.
12. Чермит К.Д. Симметрия – асимметрия в спорте / К.Д. Чермит. – М.: Физкультура и спорт. – 1992. – 255 с.

*Людмила Гапонова
(Київ, Україна)*

ВПЛИВ ГІПОКСИЧНОГО ТРЕНУВАННЯ НА ПІДГОТОВЛЕНІСТЬ СПОРТСМЕНІВ ВЕЛОСИПЕДИСТІВ

Відомо, що м'язова робота в гірській місцевості в більшій мірі, ніж на рівнині, стимулює адаптаційні механізми, розширює кордони функціональних можливостей. В зв'язку з цим, тренування в гірській місцевості дає більш значний приріст витривалості у порівнянні з тренуванням на рівнині. Саме тому, інтерес до гірського тренування проявляють представники багатьох видів спорту, де результативність спортсменів залежить від можливостей системи транспорту кисню. [1, 26]

На разі в країнах, де природні умови суттєво обмежують використання тренувань в умовах пониженого атмосферного тиску, актуальною проблемою є розробка та впровадження в процес підготовки спортсменів альтернативних, штучних засобів гіпоксичного тренування.

Гірські умови відрізняються від рівнинних недостатком кисню в повітрі, посиленою сонячною радіацією, високою іонізацією повітря, різкими перепадами температури і вологості. Кожен з цих факторів здатний самостійно викликати певний біологічний ефект. Очевидно, різниця в відповідних реакціях організму при однакових гірських умовах обумовлена скоріше за все своєрідним поєднанням вказаних факторів і функціональним станом організму.

Істотним наслідком підйому в гори є помітне зниження вологості повітря. Дуже сухе й холодне повітря в горах діє на організм не сприятливо. В цьому випадку утруднюється ковтання і дихання, зменшується доставка кисню в легені. Зниження вологості повітря є однією з причин зменшення маси тіла спортсмена в горах. У

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

зв'язку зі збільшеною втратою води в горах спортсмени повинні приділяти велику увагу питному режиму. [3, 56]

Середньогір'я – це форма рельєфу, типова для старих гір, обумовлена абсолютними висотами від 1000 до 3000 м і відносними розчленуваннями (глибиною долин) від 500 до 2000 м. У розумінні спортивних тренувань середньогір'ям вважається висота порядку 1600-2000 м, саме такі умови вважаються придатними для навчально-тренувальних зборів велосипедистів.

Під час перебування та занять спортом в гірській місцевості організм людини відчуває вплив так званих абіотичних, тобто не пов'язаних з живою матерією факторів навколишнього середовища. Вони залежать від широти і висоти місцевості над рівнем моря, ступеня розчленованості її рельєфу та інших фізико-географічних особливостей. Всі вони, будучи потенційно стресовими, діють на організм не ізольовано, а в комплексі, причому їх поєднання варіюється. Вже багато років безперервно ведеться вивчення питань, пов'язаних з акліматизацією (адаптацією) людини в умовах гірського клімату. За цей час вченими різних країн виконано велике число робіт.

Специфічні риси гірського клімату виявляються вже на висоті 500 м над рівнем моря. А порушення фізіологічних функцій спостерігається з 1,6-2,5 км. По комфортності для здорової людини висоти місцевості підрозділяються так:

- Зона до 2 км, де ніяких змін в організмі не спостерігається;
- Зона від 2 до 4 км де зміни в організмі можуть повністю компенсуватися після кількох днів акліматизації;
- Зона вище 4 км, де з'являються виразні ознаки гіпоксії.

Ці висоти викликають значні зрушення в системі крові організму спортсмена (табл. 1) [1, 28].

Таблиця 1

Показники системи крові організму спортсмена на різній висоті над рівнем моря (по даним Б. Бальке, 2011 р.)

Висота (м)	ОЦК (мл. на кг маси тіла)	Концентрація гемоглобіну (г %)	Киснева ємність крові (об %)	Насичення крові O ₂ (%)	Вміст O ₂ в артеріальній крові (об %)
0 (рівень моря)	79,6	15,3	20,0	97	20,0
3100	83,0	16,8	22,5	91	20,5
3600	96,0	18,8	25,2	87	21,9
4600	104,0	20,7	27,8	81	22,4
6500	-	24,8	33,3	65	21,7

Одним з найбільш ранніх і відчутних впливів гірського клімату на організм людини є гіпоксія, тобто нестача кисню. Її ще називають гірською хворобою. Вона являє собою комплекс порушень діяльності кровообігу, дихальної та нервової систем організму. В залежності від тренуваності людини, а також індивідуальних фізіологічних характеристик гіпоксія може виявлятися в різному ступені, починаючи від відчуття легкого нездужання і втоми до важких психічних розладів. Людині ніби не вистачає повітря, в спокійному стані подих переривчастий, паморочиться голова, сон нестійкий. Виникає безсоння, тому організм при загальному дефіциті кисню найбільше прагне наситити їм мозок і відбувається його збудження [2, 135].

Система підготовки висококваліфікованих спортсменів в гіпоксичних умовах значно підвищує функціональні можливості організму спортсменів та сприяє зростанню спортивних результатів. Багаторічні дослідження гірської підготовки показують, що в більшій мірі спортивні результати підвищуються у спортсменів, що тренуються на витривалість (лижників, велосипедистів, стаєрів та ін.) [2, 69].

Проблематичним при проведенні планованих та ефективних тренувань в умовах знаходження на великій висоті є той факт, що ефективність гарантується тільки тоді, коли може забезпечуватися багаторазове знаходження і перебування на висоті (мінімум 3 рази на рік) з тривалістю приблизно 3 тижні. Це створює проблеми пов'язані з часом і фінансами. [1, 30]

З цією метою була зроблена спроба використовувати штучне середньогір'я на висоті 3000 м над рівнем моря під час проживання в спеціалізованих будинках, що забезпечують цю висоту, а щоб ефективність виконання тренувальних навантажень залишалася високою, тренування проводилися в звичайних, тобто у рівнинних умовах. 10 спортсменок – велосипедисток високої кваліфікації провели збір у Швеції з використанням штучного середньогір'я. Вони розмішувалися в спеціалізованих квартирах, обладнаних для створення регульованих високогірних умов до висоти 5000 м над рівнем моря. Спеціальні компресори знижували рівень атмосферного тиску повітря в квартирах і дозволяли імітувати задану висоту. Методика використання в тренувальному процесі штучного середньогір'я відрізнялася від природного тим, що спортсменки проживали в "висотних квартирах", а тренувалися в умовах рівнини, що давало можливість ефективно тренуватися і одночасно підвищувати рівень кровотворних функцій, збільшувати кількість еритроцитів у крові і, як наслідок, сприяти зростанню гемоглобіну і гормональних показників.

В якості контролю за переносимістю тренувальних навантажень досліджувалися такі показники крові: тестостерон, кортизол, соматотропний гормон, пролактин, креатинфосфокіназа, інсулін, глюкоза, сечовина, лактат, гемоглобін та ін. Забори крові в обох групах здійснювалися вранці натщесерце, після першого тренування, після дня відпочинку та в кінці другого тренування.

Спортсменки виконували однаковий обсяг тренувального навантаження: 50-55 км – за перше тренування і 20-25 км – за друге тренування зі змінною інтенсивності, після чого у них забиралася кров на аналіз. Після першого тренування тестостерон в контрольній групі значно знизився в порівнянні з висотною групою, що характеризує навантаження для цієї групи як більш напружене. Після дня відпочинку тестостерон у висотній групі перевищив вихідний рівень (позитивна реакція), в контрольній групі він не досягав вихідного рівня і організм спортсменів знаходився у фазі не повного відновлення від попереднього навантаження. Після дня відпочинку рівень тестостерону підвищився в обох командах, причому в висотній команді він виріс на 11% відносно вихідного, а в контрольній групі не досяг вихідного рівня. Якщо навантаження адекватне можливостям спортсмена, то тестостерон повинен незначно змінюватися, а після дня відпочинку – кілька зрости щодо початкового рівня, що і спостерігалось у висотній групі. Кортизол характеризує катаболічну реакцію і вказує на розпад білка, тоді як тестостерон – на його синтез. Високий рівень кортизолу в початковому стані (верхня межа норми – 770 нг/мл) у контрольній групі – 800 нг/мл характеризується не повним відновленням організму спортсменів після попереднього навантаження, і в цьому випадку потрібна корекція подальших навантажень у бік їх зниження. Динаміка цього показника схожа з динамікою тестостерону. Разом з тим і тут краще виглядає висотна група. Гормон щитовидної залози в обох групах знаходиться в межах нормальних величин. Вище середніх величин в початковому стані пролактин, який мобілізує процеси анаболізму, витрачені в попередніх тренуваннях. Показники глюкози та сечовини мають характер, відповідний виконаним навантажень і дням відпочинку. Порівняльний аналіз імуноглобулінів: Ig M, Ig A, Ig G до кінця збору виявив більш високий рівень цих показників у висотній групі, що позитивно характеризує імунну систему організму спортсменів.

Проведений педагогічний експеримент доводить позитивний вплив умов середньогір'я на спортивні досягнення гонщиків-велосипедисток. [3, 155]

Та для того, щоб уникнути проблем пов'язаних з фінансами, затратаю часу на перельоти і ефективно підвищити рівень функціональних можливостей українських спортсменів я пропоную використовувати методи та засоби тренування в гіпоксичних умовах на території України за допомогою барокамер.

У практиці знайшли поширення барокамери, що дозволяють регулювати в широкому діапазоні тиск повітря і парціальний тиск кисню. Розміри деяких барокамер дають можливість широко використовувати спеціальні тренажери, що максимально наближають роботу до природних умов. В даний час в деяких країнах розроблені проекти створення гігантських тренувальних центрів-барокамер, де спортсмени могли б одночасно проживати і тренуватися в умовах, максимально наближених до природних (бігова доріжка, плавальний басейн, велотренажер. Портативні барокамери – продукт спортивної науки, що виводить спортсмена на новий рівень, а спортивного лікаря, що використовує цей метод новітніх сучасних технологій, зводить у ранг фахівця, що йде в ногу з часом.

Для підтвердження положень про ефективність данного методу було проведено експериментальне дослідження фізичної підготовки велосипедистів, які використовують в якості підготовки штучне середньогір'я (табл.2, табл.3).

Таблиця 2

Результати тестування велосипедистів на велотренажері до та після використання барокамери [3, 81]

П.І.Б.	Ізда на велотренажері перед штучним середньогір'ям, хв (10 км)	Ізда на велотренажері після штучного середньогір'я, хв (10 км)	Приріст, с
1. Демидова Олена	15:30	14:59	31
2. Соловей Анна	15:32	15:06	28
3. Приймак Інна	15:36	15:14	22
4. Шекель Ольга	15:40	15:20	20
5. Тіганова Яна	15:46	15:32	22

Таблиця 3

Показники ЖЕЛ у спортсменів-велосипедистів до та після використання барокамери [3, 83]

П.І.Б.	ЖЕЛ до тренування в штучному середньогір'і	ЖЕЛ після тренування в штучному середньогір'і	Приріст
1. Демидова Олена	3,15	3,77	0,62
2. Соловей Анна	3,2	3,74	0,52
3. Приймак Інна	3,18	3,78	0,60

4.	Шекель Ольга	3,16	3,78	0,62
5.	Тіганова Яна	3,16	3,8	0,64

Крім барокамер для створення гіпоксичних умов використовуються досить прості пристосування, що подають спортсменові гіпоксичну суміш через спеціальні маски, що дозволяють вдихати її як при роботі в стаціонарних умовах на тренажерах, так і в природних умовах спортивної практики – при тренуванні у веслуванні, велосипедному спорті, бігу й ін.

Висновки. Тренування у гірській місцевості є ефективним засобом стимулювання аеробної фізичної працездатності, що дозволяє використовувати сумарний вплив несприятливих кліматично-географічних чинників рельєфу місцевості, тренувальних і змагальних навантажень на організм спортсменів.

Визначено, що гірська підготовка є ефективною як для початківців, так і для висококваліфікованих спортсменів, які спеціалізуються у видах спорту, що вимагають прояву швидкісної витривалості, сприяє підвищенню рівня анаболічних процесів, зміцненню імунної системи.

Показано, що використання штучних засобів створення зниженого атмосферного тиску є ефективним засобом поліпшення спортивних результатів, тому при відсутності можливості проведення зборів у гірській місцевості можна використовувати його штучні аналоги, такі як барокамери та маски з сумішшю газів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушин А. А. Использование искусственного среднегорья при подготовке к соревнованиям по велосипедным гонкам / А. А. Грушин, Д. В. Костина, В. С. Мартынов // ТПФК. – 2008. – № 10. – С. 26–31.
2. Колчинска А. З. Гіпоксична гіпоксія навантаження / А. З. Колчинска. – Л.: Нурохіа medical. – 2006. – № 3. – С. 8–13.
3. Суслов Ф. П. Підготовка спортсменів в гірських умовах / Ф. П. Суслов, Є. Б. Гіппенрейтер. – М.: Терра-Спорт, Олимпия Пресс, 2009. – 176 с.

Науковий керівник – кандидат наук з фізичного виховання і спорту Р.А.Тронь

*Людмила Гапонова
(Київ, Україна)*

ПЕРЕТРЕНОВАНІСТЬ ТА ФАЗА СУПЕРКОМПЕНСАЦІЇ, ЇХ РОЛЬ У ПІДГОТОВЦІ СПОРТСМЕНІВ

Термін «перетренованість» – це фізичний і емоційний стан, який виникає коли обсяг та інтенсивність тренувальної програми перевищує відновлювальні здатності організму. Перетренованість викликає зупинку прогресу, більше того можливе зниження силових показників і маси. [5, 35]

Загалом, існує два типи перетренованості.

У першому випадку тренувальні показники можуть залишатися незмінними або навіть знижуватися в результаті тривалого використання тих самих вправ і тренувальної програми. Мускулатура і центральна нервова система спортсмена не стимулюються новими рухами. Серед атлетів такий тип перетренованості отримав назву «перетренованість від монотонного тренінгу».

Другий тип перетренованості відбувається при «переробці», коли спортсмен тренується занадто багато (або) занадто часто. Саме це, як правило, мають на увазі вчені, кажучи про перетренованість. В цьому випадку відновлювальні процеси в організмі зупиняються, з'являються симптоми перетренованості, спортсмени втрачають здатність позитивно адаптуватися до тренувальних стимулів, зростає ризик отримання травм.

Можливі два варіанти протікання реакцій в організмі, які виникають після перетренованості:

- якщо «переробка» хронічна (довготривала), то спортсмен почне свій шлях вниз - і досить швидко. Підуть травми, з'явиться слабкість, почне падати суха м'язова маса, можливі депресії і інші більш серйозні проблеми. Повне відновлення після хронічної «переробки» займає кілька тижнів. Це якраз те, чого спортсмен та тренер найбільше повинні побоюватися - перетренованість у своєму найгіршому вигляді. [1, 34]

- однак, якщо «переробка» була короткочасною, не привела до травми і спортсмен повернувся до свого нормального тренувального розкладу, який передбачає адекватний час відновлення, виникає ефект суперкомпенсації. Завдяки йому деякий час м'язи посилено адаптуються і ростуть. [1, 37]

Фаза суперкомпенсації тісно пов'язана з терміном перетренованість, тому що в наслідок його ця фаза і виникає. Тому необхідно розібратися, що являє собою фаза суперкомпенсації і які ознаки вона має.

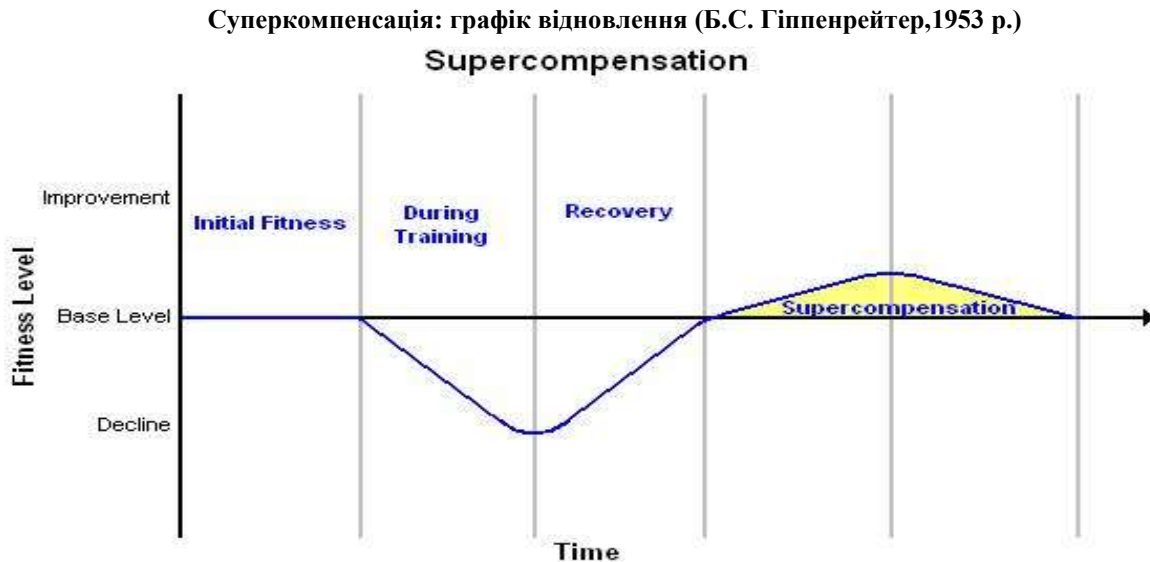
Суперкомпенсація - посттренувальний період, протягом якого тренувальні функції і спортивні показники мають більш високий показник в порівнянні з вихідним рівнем. Фазу суперкомпенсації вперше описав Б.С. Гіппенрейтер в 1953 році у своїй роботі.

Згідно з науковими даними, є три основних фази відновлення після тренування:

- перша фаза - фаза відновлення, під час якої відбувається репарація тканини, в перебігу цього періоду функція відновлюється до вихідного рівня

- друга фаза - суперкомпенсація, під час якої спостерігається підвищена працездатність, яка може перевищити вихідний рівень на 10 - 20%.
 - третя фаза - фаза поступового повернення до вихідного рівня працездатності. [1, 69]
- «Саме так - ефект суперкомпенсації має місце. Це просто фізіологічна адаптація, яка дозволить спортсменам пізніше переносити велику інтенсивність». - стверджує доктор Майкл Стоун (Michael Stone), професор Державного Університету Аппалачі в США і автор одного з досліджень проблем перетренованості. [5, 1]

Малюнок 1

Доктор Енді Фрай (Andy Fry) професор і директор університету Мемфіса, каже: «Тренери США застосовували понад-навантаження десятиліттями, просто не було такого терміну. Але вони повинні бути дуже обережними і точно знати, коли слід зняти понад-навантаження, щоб спортсмен отримав «віддачу». Справа в тому, що такий ефект має місце і часто є невід'ємною частиною тренувальної програми». [4, 253]

Ефект суперкомпенсації мав спробу бути поясненим вченими на прикладі гормону тестостерону. Це пояснення поки що не повністю доведене, але все ж таки є деякі підстави припускати, що так воно і є.

Тестостерон є основним анаболічним гормоном, відповідальним за здатність м'язових волокон до синтезу протеїну. Однак, як показали дослідження, рівень його циркуляції в крові знижуються під час періоду надлишкової роботи (це викликається підйомом рівня стресового гормону кортизолу). [3, 205] Хоча в цьому зниженні немає нічого гарного, клітини організму можуть адаптуватися до понад-навантаження, стаючи більш чутливими до тестостерону, тобто більш ефективно його використовують, незважаючи на низькі його рівні. У цей момент спортсмен припиняє своє високо-інтенсивне і високо-об'ємне тренування і повертається до звичайної програми з повноцінним відпочинком.

У розпорядженні спортсмена є якийсь час, протягом якого вироблення тестостерону буде відновлюватися до нормального рівня (закінчилось перевантажування організму), а клітини все ще залишаються більш чутливими до нього. В цей момент у спортсмена підвищені можливості виробництва тестостерону, а швидкість росту м'язів перевищує ту, на яку він був здатний при нормальному тренуванні. Звичайно, такий стан речей зберігається дуже недовго - до тих пір, поки м'язові клітини не повернуться до нормального рівня утилізації тестостерону.

Ідея суперкомпенсації, яка лежить в основі методу тренувального понад-навантаження, знайома у сфері бодібілдингу. Там спортсмени використовують суперкомпенсацію при вуглеводних завантаженнях. [3, 81]

Спочатку вони знижують споживання вуглеводів (замість того, що їм дійсно потрібно), щоб підвищити чутливість організму до них. Клітини починають їх шукати. У цей період зростає концентрація і активність ензиму, званого глікоген-синтетазою, головним завданням якого є збереження вуглеводів у вигляді глікогену.

Потім бодібілдери різко підвищують відсоток вуглеводів в своєму раціоні. Тепер настає період, коли глікоген-синтетаза працює в повну потужність, зберігаючи глікогену більше, ніж за будь-яких інших умов. До того, як його активність повернеться до норми (кілька днів) рівень глікогену в м'язах буде суперкомпенсований, тобто його запаси перевищать норму. [4, 271]

Те ж саме відбувається і при тренувальному понад-навантаженні. Спортсмен змушує свій організм перебудовуватися під впливом суперстресу під час короткого періоду перетренованості. Клітини, ензими і гормони позитивно адаптуються до нової ситуації. Потім спортсмен повертається до нормального тренувального режиму, що забезпечує адекватний відпочинок і відновлення.

Для того, щоб досягти максимального ефекту від тренувань спортсмену потрібно прагнути, щоб кожне наступне тренування або ж змагання випадало на пік фази суперкомпенсації. [4, 403] На перший погляд це здається простим завданням, проте суперкомпенсація настає в різний час у різних людей, а простих об'єктивних

показників для її ідентифікації не існує. Ще одна проблема полягає в тому, що в наборі маси або збільшенні сили і витривалості є цілий ряд параметрів, фаза суперкомпенсації яких настає в різний час, тому дуже важливе значення має частота тренувань. Ідеальна частота тренувань - це така частота, при якій кожне наступне тренування доводиться на пік суперкомпенсації.

Рівень суперкомпенсації прямо пропорційний роботі виконаної м'язами, тобто чим більше навантаження, тим більш виражене і триваліше м'язове зростання в відновлювальний період. Однак слід пам'ятати, чим інтенсивніше тренування, тим більше часу потрібно до настання фази суперкомпенсації. [3, 59] Ще одна проблема полягає в тому, що м'язова робота включає в себе кілька параметрів, які мають різний період відновлення. Приміром заповнення депо глікогену відбувається протягом декількох годин, а на відновлення клітинних мікроструктур - кілька днів. Тому чекаючи суперкомпенсацію одного параметра, інший параметр вже може виходити з цієї фази. Саме в цьому полягає особлива складність і в той же час важливість питання частоти тренувань.

У тому випадку, якщо частота тренувань буде низькою, загубиться можливість тренуватися в фазу суперкомпенсації, а значить ефективність тренування буде нижче. [5, 2] Якщо частота тренувань занадто висока, то функція м'язів не встигає відновитися навіть до вихідного рівня, і доводиться на фазу коли рівень компенсації навіть нижче вихідного. Ця ситуація схильна до збільшення з кожним наступним тренуванням і в кінцевому рахунку призводить до перетренованості.

У сучасному бодібілдингу існує велика кількість думок з приводу того, яка частота тренувань оптимальна. Так, Арнольд Шварценеггер в книзі «Нова енциклопедія бодібілдингу» рекомендує тренуватися мало не кожен день по два рази, а знаменитий М. Ментцер в своїй роботі «Супертренінг» наполягає на тому, що частота тренувань не повинна виходити за рамки двох занять на тиждень. Проте вже науково доведено, що для відновлення м'язів, в середньому потрібно близько 2-4 днів, а пік фази суперкомпенсації настає тільки на 6-7 день. [3, 394]

Грань між позитивним ефектом «віддачі» від понад-навантаження і деструктивними наслідками хронічної перетренованості досить тонка і її легко переступити. Однак якщо спортсмен ретельно планує своє тренування і зберігає періоди понад-навантаження в межах одного-двох тижнів, то може отримати від них потужну анаболічну «віддачу».

Немає сумнівів, що ефект суперкомпенсації від тренувального понад-навантаження існує, і за умови його правильного використання є можливість максимального розвитку фізичних якостей та функціональних систем організму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гіппенрейтер Б.С. Відновні процеси при спортивній діяльності / Б. С. Гіппентайтер. – М.: Бібліотека спортсмена, 2006. – 211 с.
2. Протасенко В. П. Супертренінг без заблудження / В. П. Протасенко. – Київ: Спорт, 2014. – № 4. – С. 12 – 14.
3. Менцер М. Супертренінг / М. Менцер. – New York: FitBody. – 2008. – 364 с.
4. Верхошанский Ю.В., Каннігем М. Супертренування / Ю. В. Верхошанський, М. Каннігем. – Рим: Saludad y deportivo, 2009. – 419 с.
5. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://dailyfit.ru/osnovy-bodibildinga/superkompensaciya-i-princip-postroeniya-trenirovok/>

Науковий керівник – кандидат наук з фізичного виховання і спорту Р.А.Троне

*Антон Горлей
(Київ, Україна)*

ПІДХОДИ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ СУДДІВСТВА У ТХЕКВОНДО

Постановка проблеми. Важливе місце у розвитку міжнародного спортивного руху на сучасному етапі займають міжнародні спортивні федерації (МСФ) з видів спорту. Саме від них залежить популярність конкретного виду спорту та його розповсюдженість в світі. На протязі всього часу існування міжнародного спортивного руху одним з головних завдань МСФ була розробка правил змагань з виду спорту. Формування єдиних правил змагань, їх удосконалення, забезпечення об'єктивного суддівства на змаганнях – були, є і залишаються в постійному полі зору МСФ. Саме від цього аспекту залежить можливість включення виду спорту в програму комплексних змагань сучасності, наприклад Олімпійських ігор [1]. Вивчення цього питання є актуальним і дозволяє проаналізувати перспективи розвитку виду спорту на сучасному етапі.

Мета дослідження. Проаналізувати особливості застосування новітніх підходів МСФ щодо організації суддівства на міжнародних змаганнях та їх значення відносно перспектив розвитку виду спорту в світі (на прикладі Всесвітньої федерації тхеквондо (WTF)).

Методи дослідження. Аналіз та узагальнення даних спеціальної літератури, документальних джерел та мережі Інтернет.

Результати дослідження та їх обговорення. Застосування новітніх технологій спрямованих на об'єктивізацію суддівства на змаганнях є одним з головних завдань які стоять перед МСФ. Прикладом може слугувати діяльність Всесвітньої федерації тхеквондо, яка була заснована 1973 р. Тхеквондо – один із сучасних, розповсюджених видів єдиноборств [2–7]. Велика популярність тхеквондо пояснюється його видовищністю, високим емоційним напруженням спортивної боротьби і різносторонньою дією на рухові, психічні та вольові якості людини.

З самого початку Всесвітня федерація тхеквондо обрала шлях на включення до олімпійської сім'ї, виконання вимог Міжнародного олімпійського комітету (МОК) для подальшого включення виду спорту до програми Олімпійських ігор. Вносилися зміни в Статут, мінялася структура організації, переглядалися правила проведення змагань, вводилася захисна екіпіровка спортсменів тощо. На протязі багатьох років (1978 – 2000 рр.) федерація боролася за право включення тхеквондо до програми Ігор Олімпіад на постійній основі [1, 7].

Включення певного виду спорту в програму Олімпійських ігор є стимулом для його подальшого розвитку в світовому масштабі. МСФ, що стали олімпійськими, в даний час мають ряд переваг перед іншими МСФ щодо можливостей розвитку свого виду спорту: державні дотації (розвиток матеріально-технічної бази за рахунок держави); популяризація виду спорту через Олімпійські гри, які залучають значно більшу кількість телеглядачів, ніж власний чемпіонат світу тієї чи іншої МСФ; отримання фінансової підтримки від МОК; зростання доходів від власної комерційної діяльності тощо [1].

Всесвітня федерація тхеквондо постійно працює над удосконаленням правил змагань. Важлива увага приділяється удосконаленню підходів щодо нарахування балів, де важливе значення відводиться впровадженню електронних систем [2]. Мрії про електронну систему суддівства, яка б могла замінити суддів й автоматизувати роботу суддівства з'явилася досить давно. Їх почали розробляти з метою виключення людського фактору та об'єктивного суддівства. Перші такі системи суддівства, що почали з'являтися в 80-тих роках минулого століття, змогли лише автоматизувати й полегшити роботу суддів, але не змогли виключити людський фактор та зробити об'єктивне суддівство. Саме через це почали створювати нові підходи до конструкції спорядження тхеквондо, почали впроваджувалися нові технології [2, 4].

Вперше тестування нової електронної суддівської системи відбулось в 2007 р. в Південній Кореї, але не дало позитивного ефекту, система досить часто помилялась, давала збій, часто при сильних і влучних ударах бал не зараховувався. Крім цього ще одним негативним фактором стала її слабка потужність елементів живлення, через це питання про створення електронної системи суддівства залишилось відкритим.

Ще одним поштовхом для впровадження новітніх технологій у цьому напрямі стала поява критики з боку спортивних функціонерів після завершення Ігор Олімпіад 2008 р., що створювало підґрунтя для загрози – виключення цього виду спорту з програми Олімпійських ігор. Критики стверджували що дане єдиноборств застаріло та йому не вистачає динаміки [2, 4].

Деякими провідними виробниками спортивного екіпірування та оснащення були розроблені електронні системи суддівства ("Adidas", "LaJupnst", "KP&P", "Daedo"). Кожна розроблена система відрізнялась одна від одної. Наприклад, система "Adidas", що з'явилася однією з перших, була сконструйована на основі пневматичного принципу. Спеціальні датчики реєстрували об'єм повітря, що виходив з отворів жилета вибитого ударом. Дана система мала ряд недоліків. Основними були такі як: відсутність контролю за ударною поверхнею, також основні технічні та тактичні дії були спрямовані на нанесення максимально сильного удару, що спричинило зменшення різноманітності й частоти ударів [2, 4].

При розробці електронної системи "LaJust" враховувались передусім можливості ударної поверхні якою наноситься удар. З цією метою на стопи спортсменів одягали електронні футу зі спеціальним напиленням. У жилеті знаходилися датчики, які фіксували силу удару в умовних одиницях, але лише при збігу максимальної площі ударної поверхні стопи й жилета.

Трохи пізніше з'явилися системи "KP&P" і "Daedo". Вони були сконструйовані за принципом вже реалізованим в електронній системі "LaJust", маючи певну досконалість над нею. Так в 2011 р. останні три системи проходили тестування на офіційних міжнародних змаганнях. В них також були свої недоліки які намагаються виправити по наш час. В тому ж розі проаналізувавши роботу і недоліки після тест-турніру системи "Daedo" в Лондоні, Всесвітня Федерація Тхеквондо прийняла рішення проводити Олімпійські ігри на електронній системі "Daedo" [2, 4].

Ще одним важливим нововведенням що з'явилося напередодні Олімпійських Ігор в Лондоні стало застосування відео аналізу повтору під час суддівства змагань. Якщо раніше нарахування балів за удари в корпус проходило без втручання суддів, то бали за удари в голову присуджували судді. Саме для цього в 2010 р. й було створено систему відео повтору, яка успішно зарекомендувала себе на змаганнях найвищого рівня, та була впроваджена на Іграх Олімпіад 2012 р.

В подальшому планується запровадити спеціальні шоломи з електронними датчиками. Мова йде про спеціальні шоломи, які в 2014 р. були представлені світу компаніями "KP&P" і "Daedo". В цьому ж році 8 і 9 лютого на турнірі «Trelleborg Open 2014» електронні шоломи від компанії "Daedo" успішно пройшли перші випробування. Електронні шоломи здатні зафіксувати близько 95% ударів, спрямованих в голову. Таким чином

судді зараховують удари, які пройшли по лицевій частині голови, всі інші попадання зараховує електронна система. Ці новітні розробки були вже впроваджені на міжнародних змаганнях, і планується їх застосування на Олімпійських іграх в 2016 р.

Всі ці технології в сукупності дають змогу постійно оновлювати правила проведення поєдинків, які спрямовані на те, щоб зробити тхеквондо більш динамічним, видом спорту, у якого є величезний потенціал у розвитку та успішне майбутнє. Але навіть такий розвиток суддівства не дає змоги повністю відмовитись від бокових суддів, так як нарахування балів за удар кулаком в жилет та додаткові бали за ускладнену техніку виконують саме судді, тож ці технології спрямовані на покращення роботи суддівської колегії, а не її заміни.

Висновки.

Аналіз спеціальної літератури показав, що саме від застосування МСФ новітніх технологій спрямованих на об'єктивізацію суддівства, удосконалення правил змагань спрямованих на скорочення кількості тяжких травм у виді спорту, підвищення видовищності у значній мірі залежить подальший розвиток виду спорту в світі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Олимпийский спорт . Учебник: в 2 т. Т. 2 / В. Н. Платонов, С. Н. Бубка, М. М. Булатова [и др.] ; ред. В. Н. Платонов. – Киев : Олимпийская литература, 2009. – 696 с.
2. Бакулев. С. Є. Сучасне тхеквондо як комплексне єдиноборство / С.Є. Бакулев, А. В. Павленко, В. А. Чистяков // Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта. – 2007. – № 5 (28). – С. 15-20.
3. Карамов С.К. Тхеквондо. – М.: Терра-Спорт, Олимпия Пресс, 2004. – 80 с.
4. Таймазов В. О. К вопросу о применении электронных систем судейства в тхэквондо (ВТФ) / В. А. Таймазов, С. Є. Бакулев, В. А. Чистяков, А. В. Павленко, А. М. Симаков // Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта №: 4 (98) 2013. – 2013. – С. 155–160.
5. Всесвітня Федерація Тхеквондо. Правила змагань і їх пояснення: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldtaekwondofederation.net/#>.
6. История тхэквондо : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ftu.com.ua/istoriya/>
7. Тхеквондо-ВТФ: історія і тенденції розвитку в Україні: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/28_NPM_2013/Istoria/1_145900.doc.htm

Науковий керівник – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент Я.С.Щербашин

*Сергій Горюдинський
(Чернівці, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТУ В УКРАЇНІ

Становлення професійного спорту в Україні опирається на світовий досвід, в першу чергу США і країн Європи, про що свідчить порівняльний аналіз американської, європейської і української моделей професійного спорту.

Професійний спорт на всій території України опирався на народну любов до спортивних ігор, де демонструвалися сила і спритність. Змагання професіоналів зіграли значну роль в популяризації спорту в цілому. Атлети користувалися авторитетом в народі, підтримкою у представників багатих шарів суспільства. До початку ХХ ст. професійний спорт зайняв міцне положення в системі суспільних цінностей.

Так, у радянські часи спорт вважався аматорським, і ним займалися переважно в умовах паралельної трудової діяльності на підприємствах, в установах та організаціях. Увага зайняттю спортом приділялася у зв'язку із необхідністю ще у довоєнні часи підготовлювати дітей та молодь до належної фізичної форми на випадок війни. Більше уваги приділялося масовому спорту під гаслом «Готовий до праці та оборони!». Професіоналізація спорту в СРСР відкрито не визнавалася, що було свого роду продовженням концепції аматорських Олімпійських ігор, підтримуваною довгий час Міжнародним олімпійським комітетом. До Другої світової війни МОК підтримувала принцип, згідно з яким участь в Олімпійських іграх професійних спортсменів не допускалася.

Після Другої світової війни підхід до Олімпійських ігор змінився і все частіше з'являються думки, що це мають бути змагання кращих спортсменів. Однак при цьому все ще діяли правила допуску до Олімпійських ігор, згідно з якими професіонали до них не допускалися.

Процес професіоналізації змінив обличчя олімпійського спорту, що призвело до зростання матеріального стимулювання спортсменів-аматорів (стипендії, премії, гонорари за комерційні старты, винагороди за рекорди і призові місця).

У Радянському Союзі спортсмени-професіонали утримувались за рахунок держави і вважалися аматорами, оскільки насамперед отримували грошові кошти за трудову функцію, яку вони нібито виконували на основному місці роботи, де були працевлаштовані. Тобто спорт ні в якому разі не визнавався комерційним. Водночас,

спортсменам намагалися надати задовільні умови життя шляхом дарування в якості відзнак предметів побуту, іноді – житла.

В СРСР на початку 80-х років ХХ століття було прийнято рішення про те, що спортсмени можуть заробляти гроші своєю спортивною діяльністю. Однак ці кошти не були власністю спортсменів, а належали утвореним при національних федераціях фондам. При цьому спортсменам покривалися лише витрати, пов'язані з участю в змаганнях чи тренуваннях.

На сьогодні питання професійного спорту є вирішеним на законодавчому рівні нашої держави. Зокрема, законодавством України встановлено, що професійний спорт – комерційний напрям діяльності у спорті, пов'язаний з підготовкою та проведенням видовищних спортивних заходів на високому організаційному рівні з метою отримання прибутку.

Діяльність у професійному спорті спортсменів, тренерів та інших фахівців, яка полягає у підготовці та участі у спортивних змаганнях серед спортсменів-професіоналів і є основним джерелом їх доходів, провадиться відповідно до Закону «Про фізичну культуру і спорт», Кодексу законів про працю України та інших нормативно-правових актів.

Спортсмен набуває статусу спортсмена-професіонала з моменту укладення контракту з відповідними суб'єктами сфери фізичної культури і спорту про участь у змаганнях серед спортсменів-професіоналів.

Професійний спорт (ст. 38 вказаного Закону), відрізняється від спорту вищих досягнень та масового спорту тим, що він є “основним джерелом доходів” осіб, що займаються ним, або допомагають спортсменам в їх спортивній діяльності (спортсмени, тренери та інші фахівці).

Спортивне керівництво дотримувалось формальних правил стосовно статусу аматорства, а представники країни в міжнародних організаціях проводили активну наступальну політику. Положення УСРСР в світовому спорті було достатньо міцним, щоб зуміти відкинути звинувачення або висунути контрзвинувачення в різного роду порушеннях своїм опонентам. Відсутність офіційного статусу робила спортсменів, не дивлячись на, шану і славу, багато в чому безправними. Державна політика відносно професійного спорту не дозволяла у той час створити законодавчу базу професійного спорту.

Суспільно-політичні реформи, що почалися через деякий час, дали нові імпульси для становлення і розвитку професійного спорту. З 1991 р., коли Україна стала незалежною державою починається процес утворення професійних спортивних об'єднань. Модифікувалися функціональна орієнтація, організаційні, економічні, правові, педагогічні основи професійного спорту. Економічна самостійність його суб'єктів привела до створення юридично самостійних федерацій, зміни статусу клубів. Таким чином професійний спорт, що встав на економічні рейки розвитку, починає перетворюватися на товар.

Перехід до ринкових відносин відобразився в ухваленні відповідних статутів, засновницьких угод, у встановленні професійних правил проведення змагань, у вступі до міжнародних федерацій професійного спорту. Поряд з тим на шляху професіоналізації спорту виникли ряд труднощів, що були успадковані від минулої системи, так і нові, що виникли в процесі будівництва ринкової економіки. Слабка матеріальна база вітчизняного спорту, недостатнє фінансування спортсменів високого класу і тренерів, поява можливості виступу за іноземні клуби, посилення криміналізації і інші причини, сприяли від'їзду спортсменів за кордон. Зміни також торкнулися ціннісних орієнтацій спортсменів і системи оплати їх праці.

До кінця 1990-х рр. хворобливий процес реформування основ професійного спорту в основному був завершений.

Аналіз процесу становлення професійного спорту з 1991-2006рр. дозволяє визначити основні тенденції його розвитку в цей період. Ними є:

- адаптація українського спорту до світового професійного спорту;
- американізація;
- криміналізація;
- послаблення впливу державних структур;
- залучення легіонерів (спортсменів і тренерів);
- розвиток спортивного спонсорства;
- участь великих політиків і бізнесменів в керівництві професійним спортом;
- формування союзу великого капіталу і держструктур, як фінансової основи професійних клубів;
- трансформація організаційно-правових форм суб'єктів професійного спорту;
- підвищення ролі ефективного спортивного менеджменту;
- залучення відомих спортсменів до політичних компаній;
- підвищення комерційного інтересу з боку телебачення.

Велике значення для розвитку професійного спорту має його правове забезпечення. На сьогоднішній день визріла необхідність розробки закону про професійний спорт. Ця робота повинна вестись за такими основними напрямками:

- суб'єкти професійного комерційного спорту;
- їх державна підтримка (пільги) на державному і регіональному рівнях;
- соціальна захищеність спортсменів;
- оподаткування суб'єктів професійного спорту;

- трансферти спортсменів і тренерів;
- управлінські відносини професійного клубу - ліги - національної федерації-міжнародної федерації;
- спортивні лотереї і тоталізатор;
- компенсації спортивним організаціям за підготовку спортсменів;
- взаємостосунки клубу, ліги, федерації із спонсорами, телебаченням.

У світовій практиці сформувалось два основних підходи до розвитку професійного спорту: комерційно-константний і комерційно-ротаційний. Перший є характерним для США і полягає у прагненні до максимальних доходів, при цьому спортивна діяльність і її результати розглядаються як засіб досягнення прибутку. Врівноваження спортивних сил і фінансових можливостей клубів, що об'єднані в Лігу, вирішує система «драфту». Для європейського професійного спорту більш характерним є підхід, що базується на тому, що спортивне суперництво є пріоритетним чинником і обов'язковою умовою ведення бізнесу.

Система змагань організована таким чином, що щорічно відбувається ротація команд: слабкі клуби покидають більш вищий дивізіон, а на зміну їм приходять команди-переможниці з низького дивізіону. Особливістю європейського спорту є економічна допомога муніципальних рад і спонсорів та широке використання акціонерної форми володіння професійними клубами. Порівняльний аналіз різних моделей світового комерційного спорту свідчить про спрямованість українського спорту до європейської моделі.

Слід відмітити, що в професійному спорті, разом із спортивним результатом, в першу чергу цінується комерційний успіх, який залежить від ставлення до нього глядачів, спонсорів і телебачення. Професійний комерційний спорт має загальні і специфічні відмінності від інших різновидів спорту. До числа перших відносяться: виражений комерційний характер технології проведення змагань; орієнтація на розвиток видів спорту, що приносять прибуток; створення системи змагань, яка спрямована на використання досягнутої майстерності в умовах жорсткої конкуренції; інші джерела фінансування; організаційні відмінності; інша винагорода спортсменів. До другої групи відносяться: відмінності в календарях і правилах змагань; в класифікації спортсменів; у співвідношенні підготовчої і змагальної діяльності; в особливостях тренувального режиму.

Історично склалися дві основні моделі розвитку професійного спорту: американська і європейська. Порівняльний аналіз професійного спорту в США, Європі і Україні свідчить про серйозні відмінності в організації професійного спорту. Процес розвитку спорту в Україні більшою мірою тяжіє до європейської моделі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуськов СИ. Организационные и социально-экономические основы развития профессионального спорта в США на современном этапе // Автореферат дис. ... докт. пед. наук. – К., 1992. – 45 с.
2. Гуськов СИ. Государство и спорт. – М., 1996. – 176 с.
3. Починкин, А.В. Становление и развитие профессионального коммерческого спорта в России / А.В. Починкин. – М.: Советский спорт, 2006. – 216 с.
4. Профессиональный спорт: Учебник / Под общей ред. СИ.Гуськова, В.Н.Платонова. – К.: Олимпийская литература, 2000. – 392 с.
5. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://sportcom.ru/sport/>

*Софія Коханська, Наталія Вінник, Надія Гулюк, Марія Лівчікова
(Київ, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД КОЗАЧЧИНИ

Актуальність. Вивчаючи історію народів світу практично неможливо залишити без уваги ігрову та спортивну діяльність людей, яка була невід'ємною частиною загальної культури, наприклад в античній Греції – Олімпійські, Піфійські, Немейські ігри. Вони стали справжніми національними святами та суттєво впливали на всю еллінську цивілізацію [1, 4].

На розвиток культури української держави впливали різні історичні події, в тому числі і на фізичну культуру. Серед цих основних історичних подій можна виділити: велику грецьку колонізацію, заснування Київської Русі, появу християнства, національно-визвольну війну та ін. Саме поява козацтва і початок національно-визвольної війни стало потужним поштовхом до розвитку фізичної культури на українських землях XVI-XVIII ст.

Аналіз літературних даних свідчить про те, що проблемою розвитку фізичної культури на території України в різні історичні періоди займалися багато фахівців (Деделюк Н.А., 2004; Філь С.М., 2011; Цьось А.В., 2005, 2014 та ін.). Вивчення фізичної культури того часу дозволяє пізнати її соціальні функції в суспільстві та особливості формування національного ідеалу всебічно-розвинутої особистості, уособленням якого став образ козака-звитязця (лицаря), захисника рідної землі.

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Мета – виявлення особливостей розвитку фізичної культури на українських землях в період Козаччини.

Задачі дослідження:

1. Вивчити особливості розвитку фізичної культури на українських землях шляхом аналізу літературних даних.
2. Порівняти особливості розвитку фізичної культури на українських землях в період Козаччини різних верств суспільства.
3. Виділити особливості фізичного виховання молоді на українських землях в період Козаччини.

Методи дослідження:

1. Аналіз та узагальнення даних спеціальної літератури, документальних джерел та мережі Інтернет;
2. Історико-логічний метод;
3. Порівняльний метод.

Результати досліджень. Аналіз літературних даних показав, що внаслідок постійної боротьби українського народу проти татар і турків, польських та литовських загарбників, а також втечі селян і міської бідноти з Галичини, Волині, Поділля, Полісся, Побережжя від феодального, національного і релігійного гніту виникло вільне озброєне населення — козацтво. З перших років свого існування Запорізька Січ вела безперервну збройну боротьбу з загарбниками. Такі специфічні умови сприяло тому, що запорізьке козацтво в короткий історичний термін винайшла одну з найефективніших на той час систему військово-фізичної підготовки воїнів [2, 4].

Необхідно звернути увагу, що на думку таких спеціалістів, як Цьось А.В., Гречанюк О.О., без цілеспрямованого фізичного виховання козаки не змогли б досягти такого високого рівня стану фізичної готовності та вершин військового мистецтва. Таким чином відомо, що вже у першій половині XVII століття козацтво піднялось до рівня кращих європейських армій, а своєю активною наступальною тактикою переважало феодальні армії Європи. Запорізьку піхоту вважали найкращою в Європі, вона уславилась штурмами фортець та своєю тактикою оборонних дій у таборі. Кіннота була менш численною, але відзначалась військовою майстерністю [3, 4].

Слід відзначити, що переважну більшість запорізького воїнства склали прості українські селяни, що не мали військового досвіду. Для ефективного поповнення воїнства необхідний був процес постійного військово-фізичного виховання всього народу. Тому необхідно відмітити особливості розвитку фізичної культури усіх верств українського населення (таб.1.).

Таблиця 1

Верстви населення	Різновиди фізичної культури									
	рухливі ігри	народна боротьба	кулачні бої	метання каміння	метання спису	біг	плавання	їзда верхи	володіння зброєю	гопак
Сільське населення										
Міське населення										
Козаки										

Згідно проведених досліджень, було з'ясовано, що західні автори XVII і особливо XVIII століття порівнювали Запорізьку Січ з уславленими містами-державами античності і лицарськими орденами середньовіччя. Й.Х. Енгель опублікував в 1790 році латиномовну магістерську дисертацію на тему: «Порівняння «військових республік» давніх спартанців, карітян і українських козаків». Посол Венеційської республіки Альберт Віміні, що був в Україні в 1650 році, порівнює козаків зі спартанцями. Отже Запорізька Січ була не просто місцем життя козаків, це була школа суворої підготовки воїнів [3, 4].

В той же час, поруч із суворою фізичною підготовкою, на Запоріжжі існував культ гармонійного розвитку особистості. Слабку тілом або духом людину ніколи не обирали старшиною.

В системі фізичного вдосконалення козаків переважали ігрові та змагальні форми рухових дій, що часто поєднувались з піснями або музикою.

Пріоритетне місце в спеціальній підготовці козаків надавалось:

- цілеспрямованому розвитку рухових якостей;
- вдосконаленню навичок у плаванні, пірнанні, спритності, їзді верхи;
- володінню різними видами зброї, засобами пересування (віз, човен, галера тощо).

- розвитку національного бойового мистецтва – «гопаку».

Освітнянським здобутком Запорізької Січі була реалізація принципу гармонійного виховання (формування) людини. Це особливо помітно в структурі січової школи, де поруч із загальноосвітніми предметами багато уваги приділялось психофізичному вдосконаленню майбутніх козаків [2, 5].

Школа існувала під безпосереднім проводом козацької старшини, керівником був один з її членів. В ній поруч з вправами по володінню вогнепальною зброєю застосовувались спеціальні фізичні вправи для вдосконалення техніки верхової їзди, володіння холодною зброєю, вміння правити човном (чайкою), швидко плавати тощо.

В січовій школі органічно поєднувалися елементи фізичного гарту з військовим навчанням. Значна увага приділялась загальноосвітній стороні підготовки майбутніх козаків, навчання тут було семирічним, безкоштовним. Час перебування молодиків у січовій школі залежав від їх здібностей до військової та духовної науки.

Січові, старшинські і козацькі школи, стоячи на глибокій національній основі, були своєрідним військово-освітнянським навчально-виховним закладом, де реалізувалась прогресивна ідея гармонійного розвитку особистості. У військово-фізичній підготовці козаки домагались гармонійного розвитку фізичних здібностей, вдосконалення життєво важливих навичок у плаванні, бігу, їзді верхи, майстерного володіння різними видами зброї [4, 5].

Таким чином, аналіз літературних даних, історичних джерел дозволяє виділити основні складові системи фізичного виховання козаків (рис.1.) [2].

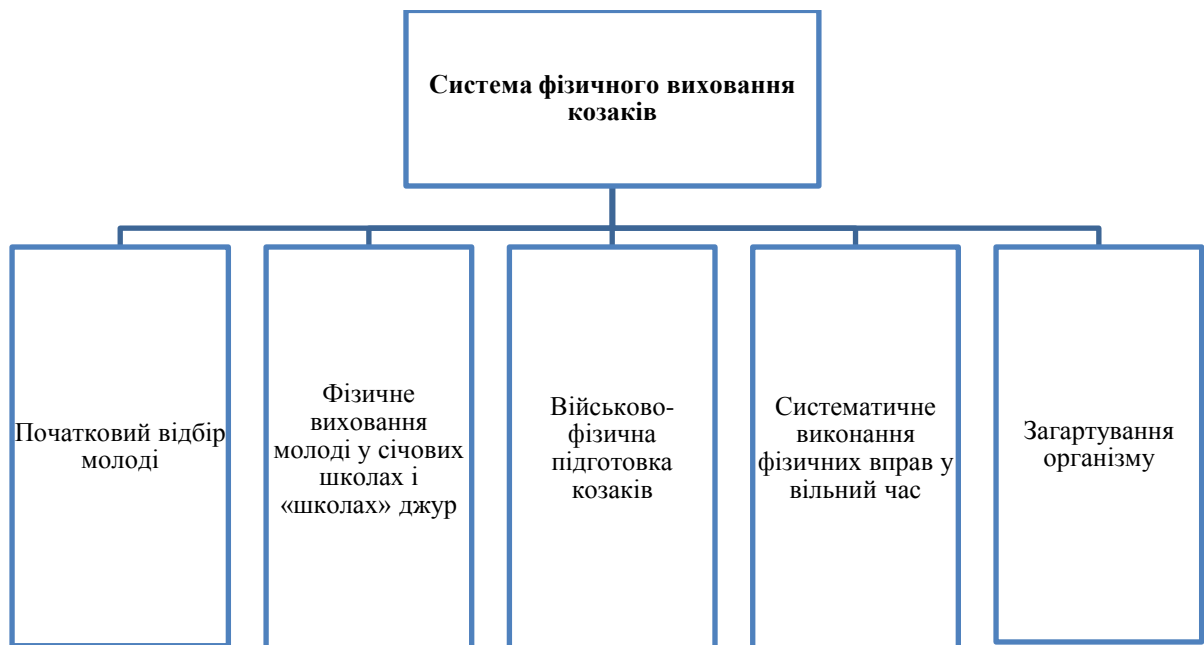

Рис.1. Система фізичного виховання козаків.

Висновки.

Аналіз спеціальної літератури показав, що Запорізька Січ була визначною школою військової відваги, мужності, витривалості та сили. Поєднання культу фізичної досконалості, високої моралі і духовності створило справжніх воїнів, еліту і гордість українського народу

Серед найпопулярніших та найрозповсюджених видів рухової активності, в яких застосовувався принцип змагальності того часу слід виділити: верхову їзду, біг, плавання, метання каміння / спису, народну боротьбу, кулачні бої, різноманітні ігри, танці тощо.

До основних складових системи фізичного виховання козаків, слід віднести: початковий відбір молоді; фізичне виховання молоді у січових школах і «школах» джур; військово-фізичну підготовку козаків; систематичне виконання фізичних вправ у вільний час; загартування організму та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Олимпийский спорт . Учебник: в 2 т. Т. 1 / В. Н. Платонов, М. М. Булатова, С. Н. Бубка [и др.] ; ред. В. Н. Платонов. – Киев : Олимпийская литература, 2009. – 736 с. : ил.
2. Філь С. М. Історія фізичної культури: навчальний посібник / С. М. Філь, О. М. Худолій. – Х.: ОВС, 2011. – 160 с.

3. Цьось А. В. Історія фізичного виховання на теренах України з найдавніших часів до початку XIX ст. : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / А.В. Цьось, Н.А. Деделюк. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – 456 с.

4. Цьось А. В. Розвиток фізичного виховання на території України з найдавніших часів до початку XIX ст. : автореф. на здобуття наук. ступеня доктора наук з фіз. вихов. і спорту : 24.00.02 / А. В. Цьось. – Харків, 2005. – 40 с.

5. Історія розвитку фізичного виховання в Україні: [Electronic resource]-Access mode: <http://www.horting.org.ua/node/1642>

Науковий керівник – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент Я.С.Щербашин

*Світлана Крушельницька
(Теребовля, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ І МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТЬ ЗІ СТУДЕНТАМИ РІЗНОГО ВІКУ ТА СТАНУ ЗДОРОВ'Я

У сучасному навчальному закладі можна виділити 3 рівні (етапи) фізичного виховання: початкове навчання або базовий етап (I курс); освітній етап (II - III курси); результативний етап спеціальної спрямованості (IV - курс).

На всіх рівнях фізичне виховання здійснюється комплексно. Студенти отримують необхідні знання, розвивають фізичні здібності, засвоюють техніку рухових дій, набувають умінь самостійно займатись фізичними вправами. Але на кожному рівні на перший план висуваються ті або інші завдання, що відповідають біологічним та психологічним можливостям студентів певного віку. Так сьогодні працює багато викладачів досягаючи належних результатів.

На початковому етапі (I курс) серед освітніх завдань виняткового значення набуває збагачення рухового досвіду студента, що полегшує процес опанування складними вправами у майбутньому. Система умовних зв'язків, сформована в цьому віці, відрізняється міцністю і це є підставою для формування у студентів потягу до самостійних занять. Слід привчати студентів дотримуватися правил особистої гігієни. Серед оздоровчих завдань передуючими є: формування постави, сприяння розвитку організму виховання спритності та швидкості.

Заохочуйте студентів до застосування в позаурочний час нетрадиційних для занять засобів, а саме: «класики» і скакалки, ігри з м'ячами.

Торкаючись особливостей методики, слід звернути увагу на необхідність: урізноманітнення виконання вправ при їх багаторазовому повторенні, використовувати допомогу та проводку, не допускати великих перерв при навчанні, не забувати про предметні орієнтири, а також образну мову, подавати різноманітні сигнали під час засвоєння темпу і ритму вправ.

Мета освітнього етапу (II – III курси) – формувати уявлення про природу, суспільство, людину, - шукати сферу застосування природних здібностей студента, сприяти професійній орієнтації. Розв'язанню цих завдань сприяє і наша дисципліна. Вирішальний аспект фізичного виховання студентів на цьому етапі – цілеспрямоване формування і закріплення (на ґрунті глибоких знань і переконань). Культура ставлення до власного здоров'я і рівня фізичної підготовленості як складова частина загальної культури особи значною мірою визначає її соціальний і моральний статус.

Прекрасними засобами фізичного виховання студентів є спорт і туризм. Найбільш характерні риси методики роботи зі студентами – широка самостійність як у доборі засобів, так і в організації занять.

Виняткової уваги потребують студенти спеціальної медичної групи. Розповідаючи їм про користь фізичних вправ для організму здорової людини, на переконливих прикладах покажіть роль фізичної культури у боротьбі з недугами. Такі знання допоможуть студентам усвідомити, що заняття фізичними вправами спроможні відновити їхнє здоров'я і працездатність, що в свою чергу, сприятиме піднесенню ефективності занять. Оцінюючи засоби фізичного виховання названої категорії студентів, слід передусім усунути ті вправи, які протипоказані при тих чи інших захворюваннях. Обов'язковою умовою є індивідуальний підхід і систематичний контроль стану організму.

Можна навести десятки вимог до занять, яких слід дотримуватися в процесі підготовки і їх проведення. А тепер назвемо лише загальні вимоги або цілі їх групи, щоб створити уявлення про ті функції, які виконує заняття у цілісній системі занять фізичними вправами.

1. Викладач повинен забезпечити високий виховний рівень кожного заняття через зв'язок дисципліни з життям своїх студентів (сьогодні і в майбутньому). Тому для сучасного проведення заняття характерне комплексне планування завдань щодо формування знань і практичних навичок, виховання моральних якостей особи, розвитку інтелекту, волі, емоцій, фізичних здібностей студентів.

2. Кожне заняття повинно бути тісно пов'язано з попередніми і наступними, утворюючи систему занять. Вивчаючи нові матеріали, систематично повторюйте і закріплюйте раніше вивчене, готуйтеся до засвоєння наступного. Пам'ятайте: добре засвоєні вправи, збагачуючи руховий досвід студентів, систематично використовуються у фізичному вихованні та повсякденному житті студента. Така система забезпечується послідовним вирішенням цілої низки вузьких, навчальних завдань.

3. Сучасне заняття відрізняється організацією самостійної навчальної діяльності студентів. Викладач послідовно озброює їх умінням і навичками навчальної роботи, прийомами самоосвіти і самоконтролю.

4. Показовим для сучасного заняття є різноманітність діяльності студентів, засобів, методів і прийомів, що використовуються викладачем. Не допустимо будувати заняття за шаблоном, обраним назавжди, яким би ефективним він спочатку не був.

5. Обов'язковою умовою ефективності є досягнення оптимальної рухової активності всіх студентів впродовж усіх занять.

6. На кожному занятті слід забезпечити функціонування системи контролю знань, умінь і навичок студентів.

7. Важливе значення мають умови проведення занять (навчально-матеріальні, гігієнічні, естетичні і морально психологічні).

Названі вище вимоги впливають із принципів побудови процесу фізичного виховання і є обов'язковими.

Різновиди занять фізичного виховання.

Заняття фізичного виховання мають багато характеристик, кожна з них може бути покладена в основу її класифікації.

У змісті основної частини предметних занять передбачається навчальний матеріал з одного розділу програми (легкоатлетичні, гімнастичні вправи і т. ін.). Такі заняття проводяться переважно на III – IV курсах. Методика їх проведення наближається до методики тренувальних занять відповідного виду спорту.

Детальну характеристику і особливості методики проведення та організації занять гімнастики, легкої атлетики, ігор, студенти отримують на заняттях з відповідних спортивно-педагогічних дисциплін.

Теоретичні дослідження і вивчення практичної діяльності викладачів переконують, що необхідність комплексних занять визначаються потребами:

- Формувати стійкі навички основних рухових дій (біг, стрибки, кидання, акробатичні вправи тощо), що потребує тривалого часу і певної системи.

- Систематично створювати передумови навчання.

- Ефективно впливати на розвиток рухових якостей.

Залежно від переважного розв'язання завдань на заняттях розрізняють: навчальні, тренувальні, контрольні і змішані (комбіновані).

На навчальних заняттях увага викладачів і студентів зосереджується на техніці виконання вправ. Виявивши помилки, вживаємо заходів щодо їх усунення, забезпечуємо страховку і навчаємо студентів прийомів самостраховки.

Тренувальні заняття проводяться переважно з метою удосконалення вивченого матеріалу і розвитку фізичних якостей. На таких заняттях зростає обсяг та інтенсифікуються навантаження, а вони потребують високого рівня індивідуалізації і внутрішньої дисципліни студентів.

Контрольні заняття розв'язують переважно завдання контролю заходом засвоєння вправ, виховання фізичних якостей, а також проведення вихідних і підсумкових тестувань з метою вивчення рівнів фізичного розвитку і фізичної підготовленості студентів.

Контрольні заняття мають великі навчальні і тренувальні ефекти.

Якщо на заняттях однаковою мірою розв'язуються різні завдання, такі заняття називаються змішаними або комбінованими.

Важливою умовою високої результативності роботи студентів, розвитку ініціативи й активності є оцінка їхньої діяльності, що виявляється у ставленні викладача до діяльності вихованців, їхніх успіхів, невдач, поведінки.

Викладачі-новатори широко використовують словесні, інтонаційні, жестові форми оцінки. Велике значення при цьому мають колективні оцінки (оплески, поздоровлення, подарунки, нагороди, призи), взаємооцінки і самооцінки.

Основним принципом оцінювання студентів повинен бути принцип взаємоповаги, співпраці, взаємодопомоги.

Викладач, який не вміє користуватися похвалою, заохоченнями, не терплячий в очікуванні результатів, не вірить у студентів, ставить негативні оцінки – такий викладач вкрай небезпечний для навчального закладу, він може назавжди відбити бажання студентів займатися фізичними вправами. Якщо при виконанні вправ студенти припускаються помилок, то в чомусь помилився й викладач, він повинен застосувати відповідний навчальний метод. Лінивих студентів не багато, ними вони стають, коли не можуть справитися із поставленими завданнями. Лінощі – це захист від невміння, некомпетентності викладача. Викладач повинен пишатися не сильними студентами, а слабкими, котрі під його керівництвом стали сильними.

Грунтуючись на загальних принципах і положеннях, оцінка діяльності студента на занятті з фізичного виховання має свою специфіку. Вона повинна відповідати індивідуальним можливостям вихованців і відбивати ту працю, яку студент вклав у досягнення не якогось загального нормативу, а індивідуального можливого результату.

При оцінюванні фізичної підготовленості студентів рекомендуємо викладачам врахувати реальні можливості кожного студента на основі попереднього тестування і оцінювати динаміку зростання результатів. Наближення результату від вихідного до запланованого на 50% можна оцінювати як «задовільно», не менше як на 70% – «добре», не менш як на 90% – «відмінно». При цьому планування необхідних результатів здійснюється на основі вихідного тестування викладача і студента спільно.

Оцінюючи якість виконання вправ, викладач керується вимогами до аналогічних вправ з відповідних видів спорту. Відхилення від вимог при виконанні вправ студентами вважається помилкою. Помилки умовно поділяють на три групи: незначні, значні і грубі.

Незначні помилки – відхилення від правильного виконання, що не порушує структури рухової дії і практично не знижує кількісні показники.

Значні помилки – відхилення від правильного виконання, що не порушує структури рухової дії, але знижує кількісні показники. Наприклад, недостатній мах ногою в стрибках у висоту, порушення ритму розбігу в стрибках у довжину.

Грубі помилки – відхилення від правильного виконання, що порушує структуру рухової дії і призводить до значного зниження результату.

В першу чергу оцінку ставлять студентам, які відмінно справляються із завданнями. Перед початком розучування кожної вправи студентам доточно пояснюють вимоги до її виконання. На основі цих критеріїв студенти зможуть об'єктивно оцінювати хід засвоєння розучуваної рухової дії і досягнення інших. Навчити студентів самооцінці і взаємооцінці – важлива умова їхньої підготовки до самостійних занять.

Оцінюючи студентів, завжди думайте про подальший розвиток своїх вихованців. Педагогічні знання і уміння, досвід і інтуїція в поєднанні з педагогічною позицією викладача – почуттям відповідальності перед суспільством і підростаючим поколінням, чуйністю, тактом, людським теплом, професійною етикою, оптимістичним ставленням до можливостей розвитку кожного студента – допомагають йому приймати в більшості випадків правильні рішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Денисенко Н.Ф. Через рух – до здоров'я дітей: навчально-методичний посібник / Н.Ф.Денисенко, О.П.Аксьонова. – Тернопіль: Мандрівець, 2010.
2. Склярів О.В. Фізична культура. Експрес-контроль / О.В.Склярів, М.С.Черниш; Вінницький держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця: ВДПУ, 2012.
3. Шиян Б.М. Методика фізичного виховання учнів. – Львів, 1993.
4. Папуша В.П., Приступа Є.Н. Теорія фізичного виховання. – Львів, 1996.
5. Журнал «Фізична культура в школі». – Київ, 2000.

*Уктам Матназаров (Ургенч, Узбекистан),
Марина Дёмина (Гулистан, Узбекистан)*

ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ УПРАЖНЕНИЯ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ТЕХНИКЕ ПЛАВАНИЮ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

За годы независимости в Узбекистане под руководством И.А.Каримова проделана огромная работа по развитию спорта. Построены современные спортивные сооружения, получают развитие все новые виды спорта, соревнования и турниры всех уровней, спортом занимаются люди разных возрастов, наши спортсмены добиваются невиданных прежде достижений на международных аренах. Указ Президента Республики Узбекистан « О создании фонда развития детского спорта Узбекистана » от 31 октября 2002 г.- еще одно свидетельство заботы руководства о развитии спорта и во многом – новый подход к решению проблем именно детского спорта. По нашему мнению, этот указ более, чем своевременный, он открывает небывалые перспективы для развития самых популярных и любимых в народе видов спорта, а также помогает усилить популяризацию видов спорта среди учащихся всех возрастов и внедрить в систему народного и спортивного образования критерии, позволяющие с самого раннего периода занятия спортом выявлять наиболее одаренную молодежь.

Содержательной основой для развития детско-юношеского спорта является достижение детьми и подростками высокого уровня здоровья и базовой физической подготовленности в системе обязательного физического воспитания, использование технологии спортивной подготовки в соответствии с особенностями возрастного развития физического потенциала школьников.

Использование все более совершенных методов выявления и развития спортивных талантов и их научно-обоснованной ориентации по индивидуально приемлемым видам спорта.

Важным звеном их профессиональной подготовки является совершенствование структуры, содержания и методики преподавания плавания как учебной дисциплины.

Несмотря на наличие различных методик обучения плаванию (Булгакова Н.Ж., 1974; Ганчар И.Л., 1993, 1998; Гринев В.Т. и др., 1990; Егоров Г.И., 1980; Крупнов В.А., 1985; Комарова Л., 1990; Совельев Ю.М., 1986; Совельева О.Ю., 1988), до настоящего времени остаются спорными вопросы последовательности обучения способам плаванию, последовательности изучения элементов движений, учета индивидуальных особенностей, реализации дидактических задач в процессе обучения плаванию¹.

С каким бы возрастным контингентом школьников ни проводилось уроки плавания, первое, что обязан сделать учитель физической культуры, - установить степень плавательной подготовленности детей и с ее учетом строить учебный процесс. Это одно из основных требований дифференцированного обучения, его первый этап.

При соответствующих условиях школьникам предоставляется возможность произвольно поиграть в воде. Те, кто умеют плавать, могут плавать, выполнить определенные упражнения, основная задача которых - выявить умение принимать в воде безопорное положение. По итогам такой проверки учитель распределяет детей по трем учебным отделениям. Первое отделение - умеющие плавать произвольно; второе отделение - не плавающие, но умеющие принимать в воде безопорное положение; третье отделение - совершенно не умеющие плавать, ни принимать в воде безопорное положение.

На втором этапе дифференцированного обучения идет изучение подготовительных упражнений для освоения с водой. В специальной методической литературе приводится несколько групп этих упражнений: движения руками и ногами в опорном положении; передвижения в опорном положении; погружения; упражнения для дыхания; всплывания; лежания; скольжения. Само определение этих упражнений содержит и их задачи. Но поскольку упомянутая система подготовительных упражнений постоянно совершенствовалась и на сегодняшний день обрела иную структуру и содержание, чем прежде, необходимо, во-первых, охарактеризовать эти группы, включая и отдельные упражнения, среди которых много новых, в том числе разработанных и апробированных авторами, и, во-вторых, обосновать целесообразность их применения в связи с дифференцировкой школьников по возрасту и степени плавательной подготовленности.

Совершенствование системы подготовительных упражнений базируется на характерных особенностях плавания как вида спорта: выполнение движений в непривычной среде-воде, обладающей целым рядом физических свойств.

При плавании тело полностью погружается в воду, находится в воде в безопорном положении и взвешанном состоянии. А при плавании спортивными способами, характеризующимися цикличностью и ритмичным согласованием движений и дыхания, необходимо еще горизонтальное положение тела. Все подготовительные упражнения в различной степени и в зависимости от уровня плавательной подготовленности школьников направлены на формирование навыков, в последующем обеспечивающих прочное овладение техникой спортивного плавания².

Первая группа подготовительных упражнений - ходьба, прыжки, бег, падения в воду. Обязательное их освоение необходимо только тем ученикам, которые включены педагогам в третье учебное отделение. Упражнения направлены на ознакомление с такими свойствами воды, как плотность, текучесть, способность оказывать сопротивление движущемуся телу. Бег и прыжки характеризуются непродолжительной безопорной фазой, а падения в воду фиксируют первую ступень формирования безопорного положения в воде.

Рекомендуемые подготовительные упражнения. (в воде)

1. Ходьба в колоннах, шеренгах, по кругу, квадрату, восьмеркой. Руки держать произвольно - на поясе, за головой, в стороны.

2. Ходьба на носках прямых ног; то же, но развернув стопы; то же в положении приседа, развернув колени.

3. Прыжки на месте, отталкиваясь носками, пятками, продвигаясь вперед. Положение рук различное. Продвижение прыжками на обеих ногах, отталкиваясь пятками.

4. Прыжки вверх на месте, отталкиваясь пятками и помогая активными движениями руками.

5. То же, но из положения пловца на старте.

6. Бег на перегонки, но у установленной отметки выполнить прыжок, падая на воду и оставаясь в безопорном положении.

7. Стоя в воде, глубина по пояс, руки вверх. Подняться на носки и упасть вперед, на бок, на спину («столбики»), оставаясь в безопорном положении.

8. Прыжки вперед из положения пловца на старте, как можно дольше оставаясь в безопорном положении.

Вторая группа подготовительных упражнений - ныряния. Упражнения способствуют развитию ориентировки и формируют продолжительное безопорное положение тела в воде во взвешанном состоянии. Именно на этом этапе освоения с водой учителю необходимо начать работу по выявлению склонностей занимающихся к изучению попеременных или одновременных движений ногами.

Рекомендуемые подготовительные упражнения (в воде)

При занятиях в бассейне на дне необходимо предварительно разбросать камешки, пластмассовые тарелочки и иные предметы, окрашенные в яркие цвета.

1. Наклонясь, опустить в воду лицо, открыть глаза и взять со дна один предмет, затем несколько предметов, расположенных произвольно недалеко от занимающегося.

2. То же, но предметы расположить по прямой линии – « подводная тропинка»; по кривой линии - «дуга»; по кругу – «обруч», «кольцо».

3. Стоя, глубина по пояс. Глубокий вдох, задержать дыхание и выполнить стойку на руках.

4. Из положения пловца на старте, руки впереди, перепрыгнуть через ограничитель плавательной дорожки, стремясь как можно дольше находиться в безопорном положении.

5. Нырнув, достать вначале несколько любых, затем заданных предметов.

6. То же, но достать несколько предметов, расположенных определенным рисунком.

7. Ныряние под дорожку, в один обруч, несколько обручей, удерживаемых партнерами.

8. Ныряние с заданием «кто дальше пронырнет?».

Упражнения 5-8 удлиняют время пребывания занимающихся в воде в безопорном положении, служат средством формирования нового рефлекса в условиях водной среды, а также являются своеобразными непреднамеренными тестами для выявления склонностей детей к изучению одновременных или попеременных движений ногами, поскольку все занимающиеся при нырянии выполняют движения ногами, хотя и не получают такого задания.

Третья группа подготовительных упражнений - прыжки в воду с небольшой высоты (первоначально не более 0,5 м при глубине не менее 1,2 м). Упражнения направлены на развитие ориентировки и смелости, продолжение изучения безопорного положения в воде. Использование прыжковых упражнений как средства эмоционального воздействия эффективно в работе со школьниками любого возраста.

Рекомендуемые подготовительные упражнения.

1. Сидя на бортике, ноги на желобе. Встать и прыгнуть в воду вниз ногами.

2. Стоя на бортике, пальцы вывести за опору. Прыжок с шага.

3. То же, но вперед прыжком присесть и оттолкнуться обеими ногами.

4. Прыжок в воду с разбега ногами вниз.

5. Сидя на бортике, ноги на желобе, руки вверх. Наклониться и выполнить спад в воду головой вперед.

Четвертая группа подготовительных упражнений способствует формированию дыхания как целостного акта. Целесообразность и обоснованность их применения диктуется спецификой плавания: они направлены на изучение выхода в воду и последующего вдоха над водой. Ведущим компонентом в целостном акте дыхания является выдох, а от его глубины зависит качество последующего вдоха. Поэтому данные упражнения должны изучаться всеми отделениями занимающихся. На каждом уроке на протяжении всего курса обучения плаванию этим упражнениям уделяется самое пристальное внимание, их необходимо повторять многократно. Они служат также средством восстановления дыхания, особенно после упражнений, связанных с его задержкой.

Рекомендуемые подготовительные упражнения (в опорном положении, глубина воды по пояс и выше).

1. Стоя в положении наклона. Выдох на воду, создавая небольшие волны.

2. Присесть, окунуться с головой. Выполнить выдох в воду и постараться постепенно сесть на дно.

3. Ныряние с доставанием предмета со дна. Найдя предмет, сделать сильный выдох.

4. Стоя парами лицом друг к другу. Попеременные приседания с выходом в воду.

5. На глубоком месте, удерживаясь за желоб или дорожку, выдох в воду. Погружаться в воду, сгибая или полностью выпрямляя ноги, туловище вертикально.

6. При глубине воды по грудь и более погружения с последующим выдохом в воду. Для выхода на поверхность сильно оттолкнуться обеими ногами одновременно.

Целесообразность и обоснованность применения **упражнений пятой группы** определяется особенностями техники спортивных способов плавания: косонаправленный гребок при наклонном положении кисти по отношению к траектории ее движения. По этому прочное освоение этих упражнений формирует не только индивидуальную траекторию гребка и положение кисти, но и создает двигательную базу для последующего освоения целого ряда вариантов техники, необходимой пловцу при скоростном плавании. Упражнения изучают в опорных и безопорных положениях все занимающиеся, независимо от степени их плавательной подготовленности.

Рекомендуемые подготовительные упражнения (глубина воды выше уровня груди).

1. Стоя (или в положении приседа), руки в стороны. Повороты туловища влево- право, удерживая кисть наклонно и меняя ее положение в зависимости от направления движения.

2. Стоя (или в положении приседа), руки впереди, ладони повернуты наружу. Разведение и сведение рук, удерживая кисти наклонно и меняя их положение в зависимости от направления движения.

3. Стоя, левая (правая) впереди. Движения одной рукой в форме горизонтально растянутой восьмерки, удерживая кисть наклонно в направлении движения, сгибая и выпрямляя руку.

4. Движения руками в форме горизонтально растянутых восьмерок. Слегка согнуть ноги, оторвать их от дна и удерживаться в безопорном положении.

5. Стоя, выпрямиться, лечь на спину, голову затылком на воду. Продвигаться в воде, выполняя у бедер движения обеими руками одновременно в форме горизонтально растянутых восьмерок.

6. Встать спиной к стенке, принять положение группировки, ноги поставить на стенку и удерживаться в этом положении за счет одновременных движений руками в форме горизонтально растянутых восьмерок, лицо в воде, дыхание задержано.

7. Встать лицом к стенке, принять положение группировки, ноги на стенку. Удерживаться в этом положении за счет движений одновременно обеими руками в форме наклонных или вертикально растянутых восьмерок.

При выполнении упражнений этой группы учитель продолжает выявление у занимающихся склонностей к изучению движений ногами кроля или брасса путем следующих упражнений.

Шестая группа подготовительных упражнений – скольжения. Они направлены на формирование обтекаемого горизонтального положения тела в воде, являющегося исходным для выполнения плавательных движений. В этот период обучения продолжается выявление у учащихся склонностей к овладению одним из способов плавания. Данные упражнения выполняют все занимающиеся независимо от степени владения техникой плавания.

Рекомендуемые подготовительные упражнения (глубина воды по пояс).

1. Стоя в воде, наклониться, положить руки на воду, соединить ладони, сделать вдох, опустить лицо в воду, не закрывая глаза, присесть и, сильно оттолкнувшись, скользить до полной остановки.

2. Стоя руки вверх, присесть и наклониться назад, стараясь лечь на спину. Как только тело потеряет равновесие, сильно оттолкнуться одновременно обеими ногами и выполнить скольжение на спине. Смотреть строго вверх, дыхание задержано.

3. Стоя спиной к бортику и выполняя движения одновременно обеими руками в форме горизонтально растянутых восьмерок, поставить ноги на стенку, принять положение плотной группировки, опустить лицо в воду, оттолкнуться обеими ногами одновременно и скользить до полной остановки. Руки впереди, дыхание задержано.

4. То же, но во время скольжения выполнить гребок левой (правой) рукой и продвигаться далее в положении одна рука впереди, другая прижата к туловищу.

5. Скольжение на груди, руки впереди, дыхание задержано. Соединить большие пальцы ног, пятки развести; стопы развести в стороны, пятки соединить, развести пальцы.

6. Стоя лицом к бортику и выполняя движения руками в форме наклонно или вертикально растянутых восьмерок, поставить ноги на стенку, придать телу положение группировки, сильно оттолкнуться обеими ногами одновременно и скользить на спине до полной остановки. Руки прижаты к туловищу, смотреть вверх, дыхание произвольное.

7. Скольжение на груди, руки вверх. Гребком одной руки повернуть тело на бок и продолжать скольжение в этом положении.

8. Скольжение на груди, руки вверх. По мере скольжения выполнить поворот на спину и в этом положении продолжать продвижение до полной остановки.

9. Скольжение на груди, руки вверх. Выполнить вращение вокруг продольной оси и продолжать скольжение в положении на груди или на спине.

Скольжение на груди и на спине не следует путать с ныряниями. Они выполняются на поверхности воды, а не под водой. Прекращать скольжение можно, когда тело полностью остановится, ноги начнут активно погружаться в воду или возникнут трудности с дальнейшей задержкой дыхания.

Чтобы каждое из подготовительных упражнений было понятно и интересно занимающимся, учитель должен поставить конкретную цель обучения и решать ее вместе с учениками. В этом случае школьники учатся осмысливать свои движения, развивают познавательные и аналитические способности. Если учащиеся свободно выполняют упражнения первой – третьей групп, то нет нужды особо задерживаться на них, следует перейти к изучению упражнений очередной группы. В системе подготовительных упражнений для освоения с водой дыхательные упражнения, а также направленные движения руками и скольжения являются базовыми. На их основе значительно легче и фундаментальнее протекает процесс формирования элементов техники спортивного плавания. Поэтому прочное их освоение, независимо от степени плавательной подготовленности, обязательно для учащихся всех возрастов.

Если во время погружения и выдоха в воду ученику в рот попадает вода и мешает ему, он прекращает выполнять упражнение, поскольку выдох сделан неполностью. Данный случай, свидетельствуя о неумении правильно выполнять выдох в воду, является хорошим средством самоконтроля за качеством выполнения дыхательных упражнений. Контроль осуществляется следующим образом: а) при полном выдохе можно свободно сесть или лечь на дно, повиснуть, удерживаясь за желоб или дорожку; б) при полном выдохе занимающийся выныривает из воды с широко открытым ртом; в) когда выдох выполняется на границе воды и воздуха, слышно характерное «пшиканье», свидетельствующее о неполном выдохе; г) при энергичном и полном выдохе в воду слышен шум выдыхаемого воздуха; д) если выдох выполнен неполноценно, то после выныривания губы занимающегося сомкнуты, образуют узкую щель.

На уроках физической культуры в спортивном зале и на открытом воздухе рекомендуется выполнять упражнения, схожие по своей структуре с вышеперечисленными подготовительными упражнениями в воде. В процессе обучения большинство подготовительных упражнений целесообразно выполнять игровой, а по мере их освоения и в соревновательной форме.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Педагогик таълим (илмий – назарий ва методик журнал). – Тошкент, 2003. – №2. – 52-54 б.
2. Физическая культура в школе. Журнал. – 1988. – 12 с.
3. Булгакова Н.Ж. Обучение плаванию в школе. – М., 1974. – 192 с.
4. Викулов А.Д. Плавание. – М., 2003. – 179 с.

*Уктам Матназаров, Жасур Жамматов
(Ургенч, Узбекистан)*

ИГРЫ, ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ К РУЧНОМУ МЯЧУ

Игра – одна из основных форм деятельности человека. Особенно важное место она занимает в жизни детей.

Одно из характерных особенностей игровой деятельности является ее относительная независимость от чисто практических потребностей жизни. Играющие руководствуются в основном непосредственным интересом к самому процессу игры или ее смысловому содержанию. Побуждающим мотивом обычно является возможность проверить свои способности, испытать силу, стремление пережить радостное чувство удовлетворенности проявленной в игре активностью и достигнутыми успехами.

В играх отражаются важнейшие явления окружающей действительности, определенное отношение к ней играющих, составляющее основу их поступков и творческих проявлений. Именно этим и обуславливается огромное воспитательно-образовательное значение игр.

Значительное место в игровой деятельности человека занимают игры, в которых для решения поставленных задач используются разнообразные двигательные действия в форме ходьбы, бега, прыжков, метаний, лазания, переноски предметов, перелезания, приемов борьбы и других видов передвижения, преодоления препятствий и самозащиты. Именно эти игры, называемые **подвижными**, и применяются в качестве средств физического воспитания¹.

Практика работы с детьми показывает, что при изучении ручного мяча, как и других спортивных игр, не следует торопиться с двусторонней игрой. Надо чаще предлагать ребятам игровую форму выполнения упражнений с мячом, различные подвижные игры. Они не только закрепляют нужные навыки, но и совершенствуют их в условиях, приближенных к соревнованию.

По направленности и характеру двигательных действий ручной мяч близок к баскетболу. Манера передвижения по площадке, остановки после бега, обманные движения, передача и ловля мяча справедливо позволяют считать, что для овладения навыками ручного мяча полезны многие игры, рекомендуемые баскетболистам. Естественно, что баскетбольный мяч заменяется мячом меньшего веса и размера, однако сюжеты ряда игр, требующие умелого обращения с мячом, могут остаться без изменений. Таковы «Подвижная цель», «Передал – садись», эстафеты с мячом, «Не давай мяча водящему», «Перестрелка», «Мяч ловцу» и другие.

Вместе с тем учитель может видоизменять не которые игры, включив в них элементы, специфичные для ручного мяча, например: ловлю и передачу мяча по горизонтальной цели, выполнение приемов блокировки, приемы игры вратаря и другие².

Ниже приводятся восемь подвижных игр (для мальчиков и девочек начиная с 10-11 лет), помогающих закрепить навыки игры в ручной мяч, и всего такие качества, как быстрота и ловкость, сообразительность и ориентировка на площадке, умение точно адресовать мяч друг другу, правильно тактически мыслить. Игры проводятся на типовой гандбольной площадке или в обычном школьном зале без дополнительной разметки. Используются женский гандбольный или небольшой резиновый мяч.

«Слушай сигнал». Учитель предупреждает ребят, какое задание они будут выполнять по тому или иному сигналу, подаваемому им во время движения по площадке. Например, по свистку все должны сделать поворот кругом (с опорой на одну ногу) и продолжать бег.

Два свистка – прыжок вверх толчком одной ноги с дальнейшим продвижением вперед. Можно подавать и другие сигналы: хлопки, зрительные (руки в стороны, одна рука вверх, присед). Тот, кто ошибется дважды, выбывает из игры. Победителями будут два три самых внимательных игрока, которые дольше других останутся на площадке.

«Салки с заслоном». Эта игра развивает тактическое мышление. Один или двое водящих пытаются осалить остальных игроков, бегающих по площадке. Игрок может спасти от преследования своего товарища,

поставив заслон. Для этого он должен пересечь водящему путь к игроку, которого тот преследует. Водящий не имеет права продолжать погоню и должен догонять нового игрока. Осаленный игрок становится водящим.

Приучают правильно передвигаться по площадке и салки «Спиной к воротам». Водящий старается салить игроков, которые бегают по всей площадке. Однако игрокам разрешается передвигаться приставным или любым другим шагом, повернувшись спиной к лицевой линии площадки (воротам), на половине которой они находятся. Осаленный становится водящим и может салить любого игрока, кроме осалившего.

«Защита укрепления». Эта известная игра полезна гандболистам, и особенно тем, кто защищает ворота. Играющие становятся по кругу на расстоянии вытянутых рук, в центре которого ставят «укрепление» (три гимнастические палки, связанные наверху). В середину круга идет защитник укрепления (вратарь), а стоящим по кругу дается мяч.

По сигналу дети перебрасывают мяч между собой и, уловив момент, метают его в укрепление, стараясь повалить на землю. Вратарь защищает цель, отбивая мяч руками и ногами. Игрок, которому удастся сбить укрепление, идет на место защитника, а бывший защитник становится на его место.

Правила запрещают играющим заходить за линию бросков, а вратарю держать укрепление руками. Если оно сдвинуто, но не упало на землю, вратарь продолжает защищать его. Если он сам свалил укрепление, то заменяется тем игроком, у которого в этот момент мяч в руках.

Вместо треножника из палок можно поставить в центре круга 5-6 кеглей или булавы. Вратарь охраняет булавы, а играющие стараются сбить их мячом. Вратарю дается право ставить сбитую булаву на место (если она не последняя). Когда все булавы сбиты - водящего сменяют.

«Точные броски». Команды выстраиваются за стартовыми линиями перед щитами, которые заменяют ворота. Щит состоит из цветных квадратов: три в верхнем ряду и три в нижнем. Верхние крайние квадраты – девятки, нижние крайние – шестерки, средний нижний – четверка, а верхний средний – двойка.

По сигналу первые номера выбегают вперед и, не заступая за линию (проведенную в 6 м от щита), метают мяч в цель. После этого метавший поднимает отскочивший от стены мяч и передает выбегающему вперед второму номеру команды. Игра заканчивается, когда каждый сделает по одному броску и начавший игру получит в руки мяч. Время игры не учитывается. Подсчитывается сумма очков, набранная каждой командой.

«Салка и мяч». Игроки бегают по площадке и, спасаясь от преследования водящего, передают друг другу мяч. Задача заключается в том, чтобы в конечном итоге послать мяч игроку, которого настигает водящий, так как игрока с мячом салить нельзя. Однако водящий может осадить мяч в этом случае становится водящим. Водящему разрешается в ходе игры салить мяч на лету, его сменяет игрок, виновный в потере мяча.

«Регби гандболистов». Перед началом игры команды располагаются на разных половинах площадки. Одной из них вручается мяч. По сигналу игроки начинают передавать мяч друг другу, продвигаясь вперед. Из задачи – пройти все поле и приземлить мяч (не бросая его, а продвигаясь с ним) за лицевой линией соперника. Но сделать это нелегко, так как игроки противоположной команды пытаются перехватить мяч и перейти в контрнаступление. Если команда приземлила мяч за спиной противника, она получает очко. Мяч броском из-за лицевой линии вводит в игру «пострадавшая» команда. Через 10-15 мин. подводится итог. Побеждает команда, набравшая больше очков. Игру можно повторить, поменяв команды местами на площадке.

«Нападай и защищайся». Прямоугольная площадка делится двумя поперечными линиями на три равные зоны. Средняя линия площадки в счет не берется. Одна команда занимает правую крайнюю зону, другая – левую. Средняя зона остается свободной. В нее входят и разыгрывают между собой мяч два капитана, стараясь отбить мяч своей команде. Команда, к которой попал мяч, быстро занимает среднюю зону, а соперник остается в своей зоне. Задача владеющих мячом бросить его в стену за спиной соперника так, чтобы он коснулся стены не выше 180 см. Чтобы лучше фиксировать точность броска, можно натянуть вдоль стены тесьму или сделать отметку мелом.

В ходе игры 2-3 человека защищающейся команды создают сопернику помехи для точного броска, находясь в передней части своей зоны. Остальные (3-5 человек) прижимаются в момент атаки ближе к стенам, стараясь перехватить мяч. При попадании в стену ниже отметки нападающие зарабатывают одно очко, а мяч остается у команды, пропустившей «гол», которая начинает развивать атаку, занимая среднюю зону. Потерявший мяч отходит в свою зону, занимая оборонительные позиции.

Игра длится 15-20 мин. Побеждают игроки, лучше защищающейся и нападающие. Они набирают за это время больше очков. За нарушения правил мяч передается сопернику.

«Борьба за мяч». Игра напоминает ручной мяч, но без бросков по воротам. Мяч вводится в игру по жребию одной из команд. Та команда, которая им завладела, старается, умело маневрируя, сделать между своими игроками 10 передач подряд, не отдавая мяч сопернику. После этого игра останавливается и мяч вводится в игру участником противоположной команды. Продолжительность игры 10-15 мин. Выигрывает команда, игроки которой набрали за это время больше очков. В игре соблюдаются следующие правила. Если мяч перехвачен соперником, набранное количество передач аннулируется и ведется новый счет передач у команды, овладевшей мячом. Если мяч выбит за боковую линию соперником или последний сыграл грубо, мяч вводится из-за боковой линии с продолжением счета передач. Команда, ведущая счет передач, нарушив правила (фиксируются правила пробежки и трех секунд), теряет мяч, а набранное число передач аннулируется.

Специально подобранные подвижные игры являются более подходящей формой и средством изучения индивидуальных особенностей не только при отборе, но и подготовке юных игроков, так как способствуют развитию и проявлению разнообразных свойств и качеств в тех сочетаниях, которые и составляют структуру игровой спортивной одаренности.

Осознанный подход и организации подвижной игры, максимальное использование ее педагогических возможностей путем рациональной методики проведения и предполагает ту полезную отдачу, на которую проводимая игра рассчитана.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Теория и методика физического воспитания. Харабуги Г.Д. «Физкультура и спорт». – М., 1974. – С.53-54.
2. Физическая культура в школе. – М., 1980. – №3. – 42 с.
3. Жисмоний тарбия ва спорт машгулотларини назария ва услубиятининг замонавий муаммолари. Республика илмий – амалий анжумани материаллари. – Т., 2009. – 280 б.
4. Ковалев В.Д. Спортивные игры. – М.: Просвещение, 1988. – 218 с.

*Уктам Матназаров, Равкат Маширипов
(Ургенч, Узбекистан)*

ПОДВИЖНЫЕ ИГРЫ – СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ПЛАВАНИЮ

В осуществлении программных документов правительства по формированию гармонически развитого и общественно-активного подрастающего поколения, готового к полноценному труду и защите Родины, важное значение приобретают вопросы улучшения физической подготовки населения, особенно детско-юношеского возраста средствами физической культуры и спорта. В аспекте решения этих важных вопросов следует дать характеристику состоянию проблемы разработки системы подготовки юных спортсменов и выделить отдельные не достаточно изученные вопросы научно-методического направления подготовки юных спортсменов по развитию физических качеств, характеризующих спортивную подготовленность в видах спорта циклического характера и в частности в плавании¹.

В процессе занятий плаванием дети обогащаются не только двигательным опытом, но и эстетическим, эмоциональным, волевым, нравственным, спортивным, укрепляют навыки общения, что формирует у них уверенность в своих силах, служит основой для успешного овладения школьной программой.

Плавание оказывает на ребенка благотворное психологическое воздействие: вызывает положительные эмоции. Упражнения, связанные с погружением в воду, вызывают у детей необходимость преодолевать чувство страха и неуверенности, поэтому занятия плаванием способствуют развитию у них волевых свойств: смелости, решительности, самостоятельности, дисциплинированности.

Водные процедуры также прививают стойкие гигиенические навыки, которые постепенно становятся потребностью и привычкой.

Таким образом, купание, игры в воде, плавание можно расценивать как одно из эффективных средств гармоничного развития ребенка.

Подвижные игры на занятиях плаванием в лучшем случае проводят в заключительной части. Подвижные игры являются одним из основных средств обучения плаванию, воспитания личностных качеств у ребят, прекрасным стимулятором их познавательной и двигательной активности.

Игра – естественная потребность ребенка, умелое удовлетворение которой позволяет проводить занятия на высоком эмоциональном уровне и успешно решить учебные задачи².

Предлагаемые ниже подвижные игры подобраны с ориентацией на младших школьников. Вместе с тем они с успехом могут быть применены в работе с детьми более старшего возраста.

Ходьба, бег, прыжки, падения на воду. Задача- адаптация к новой среде.

«Зеркало». Играющие располагаются в одну шеренгу вдоль торцевого бортика бассейна спиной к нему, учитель – на противоположной стороне. По команде дети передвигаются в сторону учителя, повторяя движения, которые он демонстрирует (обычные ходьба и бег; ходьба в наклоне вперед с попеременными гребковыми движениями рук; прыжки на месте из глубокого приседа, толкаясь пятками, руки на поясе). Побеждает участник, допустивший наименьшее количество ошибок; можно выявлять победителя и в отдельных упражнениях.

Методические указания. Учитель обязан выбрать место так, чтобы при выполнении любого задания все дети хорошо его видели. Целесообразно во вводной части занятия провести игру в целом или же познакомить учащихся с отдельными, наиболее сложными упражнениями, входящими в нее.

«Столбики». Учащиеся располагаются в бассейне произвольно на глубоком месте. По сигналу учителя они выполняют падение на воду «как столбики» (на грудь, на спину, на бок), стараясь как можно дольше удержаться в безопорном положении.

Методические указания. Дети должны размещаться так, чтобы при падениях не мешать друг другу, не ударяться о бортик или разделители дорожек. Игру используют как тест для выявления способа плавания, на груди или на спине, к которому тот или иной ученик проявляет большую склонность.

Ныряния. Задача – освоение безопорного положения, выявление способностей к выполнению работы на выносливость, определение способа плавания, наиболее доступного для освоения тому или иному ученику, обучение ориентировке под водой.

«Играющие дельфины». Учащиеся делятся на две равные по количеству игроков команды и располагаются шеренгой вдоль длинного бортика спиной к нему. По сигналу все одновременно (фронтально) подныривают под первый разделитель дорожки и выныривают на второй дорожке. Затем, как дельфины, «передельфинивают» через второй разделитель, не выходя на поверхность, пронзывают под третьим разделителем, выныривают на четвертой дорожке, касаются руками бортика и возвращаются на первую дорожку, пронзывая весь бассейн под разделителями. Побеждает команда, первой собравшаяся на финише.

Методические указания. Если в бассейне нечетное количество дорожек, то игру начинают с перепрыгивания через разделитель. Играющие не должны мешать друг другу. Команда, участники которой не смогли, возвращаясь, поднырнуть за один прием под всеми разделителями, штрафных очков не получает. Игру можно провести как эстафету, предварительно ознакомив детей с правилами передачи эстафеты в плавании.

«Найди свой предмет». Ребята делятся на две равные по количеству игроков команды и располагаются вдоль бортика лицом к нему. Команды получают названия, например «Красные» и «Синие» или «Сборщики жемчуга». Учитель разбрасывает в бассейне тонущие предметы красного и синего цвета. По сигналу играющие поворачиваются кругом, ныряют, разыскивают и достают предметы своего цвета. Побеждает команда, которая за установленное время найдет больше «своих» предметов.

Методические указания. Количество команд может быть 3-4, соответственно этому в игру вводят предметы 3-4 цветов, причем цвета должны резко различаться как между собой, так и по отношению ко дну. Количество предметов для каждой команды – не меньше числа ее членов.

Прыжки в воду с небольшой высоты (первоначально высота не более 0,5 м, глубина не менее 1,2 м). Задача – продолжение изучения безопорного положения в воде, воспитание смелости, развитие координации движений, выявление лидера.

«Кто дальше?». Играющие располагаются на длинном бортике в шеренгу на расстоянии вытянутых рук и принимают положение «старт пловца». По команде все одновременно прыгают в воду вниз ногами на дальность. Побеждает прыгнувший дальше всех.

Методические указания. Если размеры бассейна и количество обучаемых не позволяют участвовать в игре всем одновременно, то проводят ее поточно: вначале прыжок выполняет одна шеренга, после выявления победителя и выхода всех ребят из воды прыгает вторая шеренга. Для определения абсолютного чемпиона проводят финал, в котором участвуют победители предварительных прыжков. Таким же образом, но на торцевом бортике организуют игру при наличии разделителей дорожек.

Данное упражнение является подготовительным для освоения стартового прыжка с тумбочки, по этому при его проведении необходимо познакомить ребят с вариантами исходных положений пловца на старте, использовать команды, предусмотренные действующими правилами соревнований.

«Веселые прыжки». Играющие встают на длинном бортике на расстоянии вытянутых рук. Один из них показывает прыжок, который фронтально (или один за другим) выполняют все остальные. Победителя определяют сами дети: им становится тот, кто показал самый «веселый» и интересный прыжок.

Методические указания. Учащимся разрешают выполнять спад и прыжки вниз головой при условии, что эти упражнения были освоены раньше и глубина бассейна равна или превышает 1,8 м. Если ребята прыгают в воду один за другим, победителя выявляют и по качеству выполнения каждого конкретного прыжка.

Дыхательные упражнения. Задача - формирования навыка выдоха в воду и дыхания пловца как целостного акта.

«Воздушный шар». У каждого играющего в руках ненадутый шарик. По команде дети начинают надувать шарики, выполняя одинаковое количество выдохов. Побеждает тот, кто сильнее надует свой шарик.

Методические указания. Количество выдохов регламентируется возрастом и подготовленностью обучаемых. После каждого выдоха шарик удаляют от лица, чтобы учитель мог контролировать качество выполнения задания и определить лидеров. Игру лучше проводить на суше во вводной части занятия.

«Отдых пловца». Играющие располагаются в бассейне лицом к учителю произвольно, так, чтобы не мешать друг другу. По команде они выполняют выдохи в воду по 8 – 15 раз подряд. Побеждает тот, кто не нарушил избранный им ритм дыхания и выполнял все выдохи безошибочно

Методические указания. Учитель должен хорошо видеть всех занимающихся, не давать им выполнять более 15 выдохов в одну серию, так как возможно перенасыщение крови кислородом, что приводит к головокружению. До начала игры или в паузах между сериями необходимо познакомить детей со способами самоконтроля.

Направленные движения руками. Задача – изучение положения плоскости при нахождении пловца в воде и криволинейной траектории в гребках руками.

«Поплавок » у бортика». Играющие располагаются фронтально спиной к бортику на расстоянии вытянутых рук. По сигналу принимают положение «поплавок» с приподнятой головой, стопы плотно ставят на бортик и удерживают в этом положении за счет горизонтально растянутых «восьмерок». Побеждает тот, кто быстрее других принял заданное положение и дольше всех удержал его.

Методические указания. Вначале «поплавок» выполняют с опущенным в воду лицом и при задержанном дыхании. По мере освоения этого положения у ребят формируется навык удержания себя в положении «поплавок» с приподнятой головой.

Варианты игры: 1) группировка в положении на спине (затылок на воде), удержание этого положения за счет вертикальных или наклонных растянутых «восьмерок», обеспечивающих наибольший удерживающий эффект.

Скольжения. Задача – формирование обтекаемого горизонтального безопорного положения тела на воде, исходного для начала выполнения плавательных движений.

«По очереди». Играющие располагаются у торцевого бортика и делятся на равные по количеству участников команды, каждая из которых занимает отдельную дорожку. По сигналу первые номера в каждой команде из исходного положения «поплавок» у бортика, выполняют скольжение на груди до полной остановки. Остальные члены команды сопровождают напарника, передвигаясь любым способом, но не мешая и не оказывая ему помощи. С того места, где опустился первый, толчком от дна выполняет скольжение второй участник. Побеждает команда, в сумме преодолевшая большее расстояние.

Методические указания. Если играющий выполняя скольжение, касается противоположного бортика до того, как произошла полная остановка, то он повторно выполняет скольжение в обратную сторону толчком от бортика. Если участники остановились так близко от бортика, что еще одно скольжение выполнить невозможно, то следующий за ним игрок, как в предыдущем случае, делает скольжение от бортика. В обоих случаях действиями команд руководит учитель.

Вариант игры: скольжение на спине, на боку или так удобнее.

«Скользят рыбы». Играющие располагаются вдоль торцевого бортика и фронтально выполняют скольжение на боку. Побеждает тот, кто проскользит дальше всех, не нарушив заданного положения тела и прямолинейности скольжения.

Методические указания. Игру можно проводить заплывами. После выполнения скольжения играющий встает на месте своей остановки. Выполнившие задание не должны мешать другим играющим.

Чтобы выполнить скольжение на боку, надо, оттолкнувшись от бортика из исходного положения «поплавок» у бортика, мгновенно после полного выпрямления тело во всех суставах, после кратковременного скольжения на груди, сделать мощный с ускорением гребок правой (левой) рукой до бедра по траектории, сходной с траекторией гребка в кроле на груди, и повернуть тело не левый (правый) бок. Ближние к поверхности воды нога и рука (прижатая к телу) называются «верхними», к дну- « нижними».

Варианты игры: продвижение на задержанном вдохе на боку, выполняя одновременные движения ногами (стопы «плавником») и нижней частью туловища вперед – назад (как рыбы хвостом).

Основная цель обучения плаванию школьников заключается в содействии их оздоровлению, закаливанию, в обеспечении всесторонней физической подготовки. Вместе с тем обучение плаванию имеет большое значение и для более широкого вовлечения детей в такие массовые виды спорта, как гребля, водное поло, туризм и другие. Что касается ближайших задач занятий плаванием, то они заключается в том, чтобы дать детям возможность привыкнуть к условиям необычной для них среды, освоиться в воде, привить им привычку и любовь к пользованию водой.

Приступая к обучению плаванию школьников, всегда надо иметь в виду эти положения, опираться на них, проводить их в жизнь.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. «Олипия таълими – соғлом авлодни тарбиялашнинг муҳим омили сифатида» Илмий – амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2014. – 172 б.
2. Физическая культура в школе. Журнал. – 1991. – 36 с.
3. Булгакова Н.Ж. Обучение плаванию в школе. – М., 1974. – 192 с.
4. Викулов А.Д. Плавание. – М., 2003. – 179 с.

*Владимир Мельников, Вильямс Тен,
Александр Жищенко, Акылбек Хайрашев
(Уральск, Казахстан)*

ЭВОЛЮЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СПОРТА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В условиях изменения экономических отношений, а именно, перехода государств от плановой системы хозяйствования к рыночной системе существенно перестраиваются различные сферы общественного бытия. Это касается образования, культуры, а также спорта. В этой связи неизбежно возникновение новых организационно-правовых основ функционирования спортивных профессиональных клубов и их финансово-экономической деятельности.

Серьезной проблемой развития профессионального спорта в РК является перекос в распределении финансовых ресурсов между массовым спортом и спортом высших достижений. Так по данным [1, с. 6] в Финляндии и Норвегии 80 % отчислений осуществляется на массовый спорт и 20% на спорт высших достижений. В Казахстане же распределение обратное: 80 % идет на команды мастеров и лишь 20 % – на детский спорт.

Совершенно очевидным является тот факт, что спорт сегодня – это не только здоровый образ жизни, но и большие деньги. В профессиональном спорте традиционное государственное финансирование становится все более ограниченными и в этой связи спортивные клубы как субъекты индустрии спорта нуждаются в новых организационно-правовых и финансовых формах своей деятельности. Она предполагает отход от практики финансирования профессиональных спортивных клубов за счет государственного бюджета и переход на коммерческую форму деятельности.

Однако этот процесс не является одномоментным и осуществляется на протяжении относительно продолжительного временного этапа. Одни профессиональные спортивные клубы благодаря умелому менеджменту и достаточным финансовым и материально-техническим ресурсам относительно быстро становятся коммерческими организациями. Другие же проходят промежуточные этапы организационно-правового устройства.

Так если рассмотреть организационно-правовые формы профессиональных спортивных клубов Континентальной Хоккейной Лиги (КХЛ) сезона 2008-2009, то можно отметить, что одна треть из них избрали коммерческую форму деятельности, то есть их деятельность направлена на получение прибыли. В частности эти клубы избрали такую форму, как: закрытое акционерное общество (ХК «Динамо» Минск, ХК СКА Санкт-Петербург, ХК «Атлант» Московская область). Однако большая часть клубов, в частности: ХК «Салават Юлаев» Уфа, ХК «Металлург» Магнитогорск, ХК «Авангард» Омск и др. избрали некоммерческую форму организации: некоммерческое партнерство, автономная некоммерческая организация. Почему же большая часть профессиональных спортивных клубов КХЛ на данном историческом этапе выбрали именно некоммерческую форму организации? Ответ на этот вопрос весьма прост. Данные профессиональные спортивные клубы пока не являются экономически достаточными организациями, способными нести бремя финансовых затрат. А форма некоммерческой организации позволяет использовать бюджетные деньги и средства спонсоров при этом еще и минимизировать налоги.

В Республике Казахстан становление профессиональных спортивных клубов происходит по аналогичному сценарию. Конечно же, многие из них не являются успешными как в плане финансовом, так и соответственно в плане спортивного результата. Чтобы улучшить такое положение по поручению Президента Казахстана был создан профессиональный спортивный клуб «Астана».

Президентский профессиональный спортивный клуб «Астана» – это объединение, в состав которого вошли все ведущие спортивные имиджевые проекты страны, в том числе по велоспорту, баскетболу, футболу, хоккею, боксу, автоспорту, и водному поло, выступающие под единым брендом «Астана», целью которого является продвижение имиджа Республики Казахстан на мировой арене. Вместе с тем следует отметить, что организационно-правовая форма команд, выступающими под брендом «Астана» обозначена как «Государственное коммунальное казенное предприятие». Это естественно, поскольку финансирование этого проекта осуществляет государственный холдинг «Самрук-Қазына», активы которого составляют порядка \$100 миллиарда.

Многие профессиональные футбольные команды, выступающие в премьер-лиге Казахстана, используют бюджетные средства. Однако в новых экономических условиях это становится неэффективной формой развития подобных бизнес проектов [2, с. 105].

Подобная же ситуация и в российской премьер лиге. Так на рис.1 представлена структура организационно-правового устройства клубов Российской Футбольной Премьер Лиги (РФПЛ) на 2001 год. Как представлено на диаграмме половина футбольных клубов имело статус либо государственного учреждения, либо общественной организации. В 2009 году (Рис.2) ситуация существенно изменилась. Количество клубов избравших коммерческую форму деятельности существенно возросло и достигло 68,75%. То есть доля клубов, имеющих некоммерческий статус, снизилась до 31,25%.

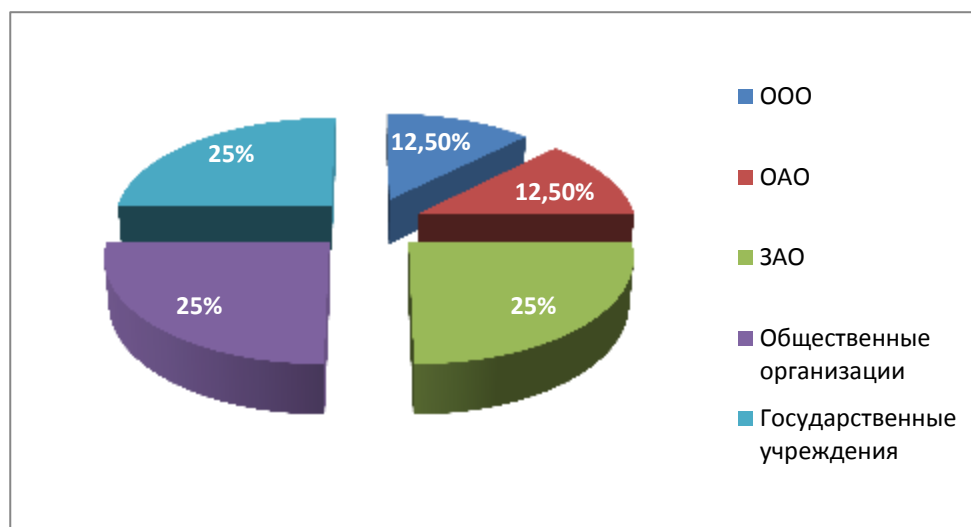

Рис. 1 Организационно-правовая форма футбольных клубов РФПЛ в 2001 году

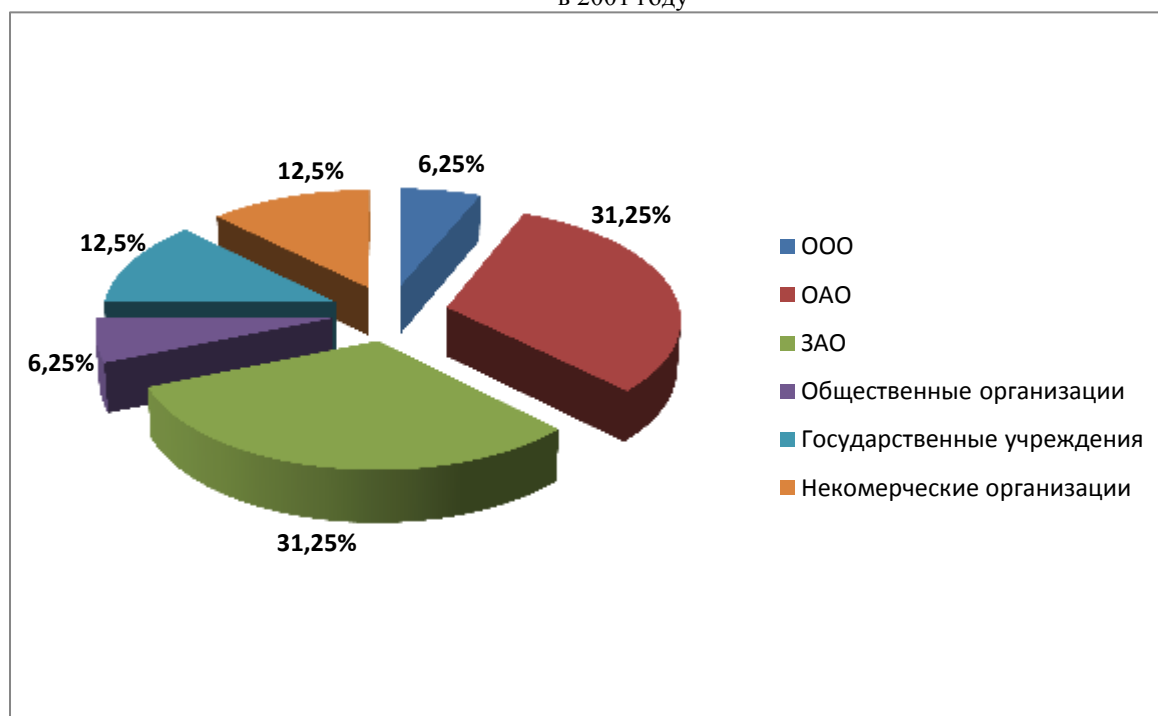

Рис. 2. Организационно-правовая форма футбольных клубов РФПЛ в 2009 году

Вместе с тем следует отметить, что во многих профессиональных командах по различным видам спорта на постсоветском пространстве финансовый менеджмент еще недостаточно развит и заметно уступает североамериканским или западноевропейским профессиональным спортивным клубам.

Показательным примером тому является финансовый менеджмент в хоккейных клубах Национальной Хоккейной Лиги (НХЛ).

Так доход каждой из команд складывается, в основном, из трех основных источников:

- ✓ 45-50 процентов заработка дает выручка от продажи билетов и прочих доходов, получаемых в match day: таких, например, как реализация еды и напитков на арене, предоставление парковочных мест, и так далее;
- ✓ 35-40 процентов составляют доходы от спонсорских соглашений, продаж атрибутики и лицензированной продукции;
- ✓ 10-15 процентов приносит продажа прав на телевизионные трансляции.

Подобный факт свидетельствует, что в условиях высокой конкуренции менеджеры профессиональных спортивных клубов должны быть весьма мобильными, креативными, обеспечивая не просто выживание, а развитие организации в высокодоходную спортивную структуру.

Именно поэтому степень развития профессионального спорта в стране будет определяться по доли государственных или муниципальных предприятий в области профессионального спорта. Чем их больше, тем хуже развит профессиональный спорт, а, следовательно, он с точки зрения бизнес проекта неэффективен.

Бизнес в профессиональном спорте имеет свои особенности. Спортивные бизнесмены ведут борьбу своих команд, объединившись в лигу. Однако они не заинтересованы в подавляющем преимуществе своих команд, так как в этой связи не будут зрелищными поединки, а это не сможет привлечь зрителей на подобные матчи. Именно поэтому в странах, где уровень развития профессионального спорта высокий вводятся соответствующие правила обостряющие конкуренцию между спортивными клубами.

Так в НХЛ при драфте (процедуре выбора профессиональными командами игроков, не заигранных ни за одну команду в лиге) право первого выбора предоставляется командам, находящимся в нижней части турнирной таблицы. Другим механизмом, поддерживающим высокую конкуренцию клубов, является установление «потолка» заработной платы. Поскольку команды имеют разные финансовые возможности и чтобы в одном клубе не собрались звезды с высокими гонорарами, руководством лиги устанавливает лимит на фонд заработной платы для клубов.

Если сравнить зарплатные бюджеты между клубами КХЛ и НХЛ, то заметим существенные различия между первой и последней командой КХЛ и менее выраженные различия между первой и последней командой НХЛ. Так в сезоне 2013/2014 г. бюджет первой команды «СКА» г. Санкт-Петербург составлял \$39,724 миллионов, а бюджет последней «Медвешчак» г. Загреб – \$5,65 миллионов. Таким образом, бюджет петербуржцев был больше в 7 раз.

Что касается бюджета первой команды НХЛ в указанный период времени, а именно «Бостон Брюинз» г. Бостон ее бюджет составил \$72,739 миллионов, а последней команды «Нью-Йорк Айлендерс» г. Нью-Йорк – \$54,875 миллионов, то есть различие составило 1,3 раза [3, с. 2].

Таким образом, изменение экономических условий на постсоветском пространстве потребовали реформ и в области профессионального спорта, основой основ которых является изменение организационно-правовых и экономических форм деятельности. Однако за истекший период сделаны только первые шаги в этом направлении. Потребуется годы, чтобы профессиональный спорт на постсоветском пространстве в экономическом плане стал привлекательным, а в спортивном – конкурентоспособным.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Стратегический план Агентства Республики Казахстан по делам спорта и физической культуре на 2012-2016 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 марта 2012 года № 414 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31159169&show_di=1
2. Мельников В.Л. Профессиональный спорт: учебное пособие / В.Л. Мельников, В.Н. Беленов - Уральск-Самара: Изд-во ООО «Порто принт», 2015. – 124 с. – ISBN 978-5-91867-076-7.
3. Лебедев М. НХЛ и КХЛ: занимательная математика [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.championat.com/business/article-196311-sravniваем-raskhodnye-bjudzhety-nkhl-i-kkhl.html>

*Оксана Попова, Наталія Соколова
(Київ, Україна)*

ПРОФЕСІЙНА ТА СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ СТУДЕНТІВ СПОРТИВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ЯК НАГАЛЬНА ПРОБЛЕМА ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ СТУДЕНТІВ НУФВСУ)

Перманентна криза вітчизняної освіти вимагає постійних пошуків нових шляхів вирішення тих чи інших гострих і нагальних проблем. Недостатня увага до інтересів та симпатій молоді часто-густо призводить до недоліків у роботі освітньої системи, і соціологічна наука мала б долучитися до попередження та вирішення освітніх проблем. Сфера фізичного виховання та спорту є однією з центральних і формотворчих сфер у сучасному трансформаційному суспільстві. Система освіти сьогодні неможлива без перманентного моніторингу ставлення студентів до процесу навчання, предметів, які викладаються у вітчизняних вузах, до викладачів та якості та актуальності отримуваних знань. Ці аспекти соціальних досліджень потребують постійної уваги та регулярного оновлення.

Серед студентів четвертого курсу Національного університету фізичного виховання і спорту було проведено анкетне опитування щодо ставлення до спорту, вибору професії, навчання в університеті, до соціальних та економічних проблем у суспільстві та у спорті, до боротьби з наркоманією, алкоголізмом та вживанням допінгу. Разом з викладачами опитування своїх колег проводили і самі студенти, підводячи підсумки та аналізуючи отриманий матеріал. Слід відмітити особливо роботу таких студентів IV курсу стаціонарного відділення НУФВСУ як Н.Вінник, Р.Гриценко, С.Коханенко, Н.Гулук та інші. Спільна робота викладачів кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та студентів усіх спеціалізацій стаціонарного відділення

дала можливість вийти на нові рівні аналітики та розкрити приховані мотивації вчинків реципієнтів. Так, відповідаючи на питання своїх колег, студенти розкривали такі особливості психологічних реакцій та конкретні події, які не були б виявлені у роботі лише з модераторами-викладачами. Застосувавши деякі принципи такого соціологічного методу як леддерінг, ми змогли вийти на неочікувані та неоднозначні результати. Так, можемо зараз з певністю констатувати, що емоційний момент для досягнення високого результату у командних видах спорту має неоціненне значення, а під час соціологічних опитувань симпатії або антипатії у студентській групі часто кардинально змінюють отримані результати і в якісному, і в кількісному аспектах.

Аналіз опитування показав, що більшість студентів IV курсу стаціонарного відділення НУФВСУ, з одного боку, задоволені своїм навчанням в університеті, а з іншого, – не знають, чи будуть працювати за отриманою спеціальністю після його закінчення. Ніхто з респондентів не сумнівається, що спортсмени потребують вищої освіти і мають на неї право і повинні її отримати. Природньо, що більше 80% опитаних студентів НУФВСУ регулярно приймають участь у спортивних змаганнях, адже поєднують заняття спортом з навчанням. Так само більше 80% бажають працювати у майбутньому тренерами у спортивних клубах та навчальних закладах.

Спорт є вагомим складовою суспільного життя, яка створює ґрунт для саморозвитку та удосконалення особистості – у цьому впевнені більше 60% опитаних студентів університету. Юнаків та дівчат до занять спортом та фізичним вихованням частіше усього залучають батьки або друзі, які подають приклад.

Абсолютна більшість реципієнтів незаперечно переконані, що спортсмени не повинні займатися політикою або мати до неї будь-яке відношення, тому що часто їх використовують для так званої «брудної політики». Але все ж таки біля 30% опитаних переконані, що спортсмени та діячі спорту здатні ефективно діяти у законодавчій гілці влади, а їхня діяльність може покращити життя людей. Більшість опитаних вважають, що в політиці дуже корисними можуть бути лише дуже відомі спортсмени. Вражає глибоке розуміння молодими людьми специфіки соціальних взаємовпливів, зокрема, між сферою спорту та сферою політики. Відчувається, що ця проблематика дуже хвилює респондентів, і, отже, обмеження навчальних годин у спортивних вузах предмету політології вбачається помилковим.

Не можливо не помітити, що ставлення студентської аудиторії у спортивних вузах до гуманітарних предметів, на жаль, в основному не однозначне. Молоді люди не усвідомлюють, навіщо їм ці предмети. Хоча на анкетне запитання про необхідність вивчення історії, соціології, політології та філософії більшість студентів відповідають позитивно, але у приватних розмовах поза навчальним процесом, на жаль, регулярно проявляють сумнів у їхній необхідності.

Дослідження показали, що питання гігієни у спорті в Україні стоїть досить гостро: більше 70% реципієнтів стикалися з поганим санітарно-гігієнічним станом спортивних споруд, а більше 40% опитаних вважають, що проблеми зі здоров'ям у спортсменів трапляються через поганий санітарний стан приміщень, роздягальні у клубах часто не обладнані усім необхідним.

Питання про окреме навчання та тренування юнаків та дівчат у більшості опитаних викликало негативну реакцію. Але гендерні питання і проблеми у спорті розглядаються як актуальні і такі, що потребують постійної уваги. На жаль, опитування показали, що не всі молоді люди правильно розуміють термін «гендер», деякі застосовують його не вірно, що свідчить, на жаль, про недопрацювання соціально-гуманітарної кафедри.

Молодих людей в Україні турбує і включення нових видів спорту до програми Олімпійських ігор, наприклад, студентка IV курсу Н.Вінник вважає за необхідне ввести до олімпійської програми спортивну акробатику. Подібні відповіді свідчать про неабияку занепокоєність молодого людиною і своїм власним майбутнім, і майбутнім вітчизняного та світового спорту.

Студентство турбує і фінансове забезпечення спортсменів, як групових видів спорту, так і індивідуальних. Студентка Недосуга А. вважає за необхідне залучати в якості спонсорів до фінансування спортивних процесів державні організації, які опосередковано зацікавлені у розвитку спорту, а також посилювати зацікавленість у спорті шляхом підвищення його видовищності.

Більшість сучасних юнаків та дівчат, особливо тих, хто займається спортом уже встигли побувати за кордоном, побачити світ і оцінити кращі сторони життя в розвинутих країнах, порівняти їх з ситуацією в нашій країні. Та незважаючи на це, більшість опитаних не бажають переїжджати на постійне проживання за кордон і висловлюють патріотичні почуття та прагнення розвинути власну державу. В останні роки серед студентів спортивних вузів, у першу чергу НУФВСУ, спостерігається зростання патріотичних настроїв і небажудисть до громадсько-політичної активності.

Одним з найбільш парадоксальних зацікавлень сучасної молоді у просторі сучасного спорту є реалізація принципів «Fair play». Студентка IV курсу НУФВСУ С.Коханенко побачила зв'язок принципів мирного співіснування у світовій політиці з принципами «Fair play» у сучасному спорті. Вона вважає, що вказані принципи необхідно втілити у спортивне життя, щоб не допустити подальшого ускладнення ситуації та перетворення спорту у сферу жорстокості, егоїзму та жадібності. Звертає на себе увагу прагнення молодих людей до утвердження гуманістичних принципів честі та достоїнства у сфері спорту.

Абсолютна більшість опитаних негативно відповіли на питання про легалізацію та вживання молодими людьми, зокрема, спортсменами, наркотичних речовин, але 0,01% з них все ж вважають допустимим для спортсменів вдаватися до таких речовин для розслаблення після тренувань, хоча самі і не вживають. Треба відмітити суперечливість уявлень та поглядів юнаків та дівчат у сфері наркотичних речовин: більше 40%

реципієнтів не вбачають у наркотиках особливої загрози для людського організму, а 15% не впевнені, що шкідливі звички заважають повноцінним заняттям спортом. При цьому абсолютна більшість тих, хто приймав участь в дослідженнях, готова рекламувати здоровий спосіб життя сподівається на поступовий розвиток та формування здорової нації.

Питання підготовки тренерів, пошук кваліфікованих спеціалістів у всіх галузях спорту хвилює багатьох студентів Національного університету фізичного виховання і спорту, в першу чергу тренерського факультету. Гостро стоїть питання заробітної платні для спеціалістів різних рівнів кваліфікації, молоді люди усвідомлюють, що їхні майбутні заробітки залежать від стану економічного розвитку та політичної ситуації в країні. Крім того, якість і можливості занять спортом залежать від кількості, якості та доступності спортивних споруд і обладнання. На питання «Де ви любите займатися спортом?» більше 30% опитаних відповіли: «На вулиці». Студентська молодь відчуває наявність проблем у сфері вітчизняного спорту, хоча і не завжди усвідомлює причини очевидно недостатнього рівня та якості спортивної інфраструктури в Україні.

На питання про існування корупції у вітчизняному спорті абсолютна більшість реципієнтів відповіли позитивно, майже всі опитані стикалися з корупційними пропозиціями під час змагань. Більше 40% впевнені, що без особливої підтримки впливових родичів та знайомих молодій людині досягти успіхів у спорті, особливо у футболі, надзвичайно важко. Опитування показало високий рівень занепокоєності серед молоді розповсюдженням договірних матчів, більшість вважає, що у боротьбі з цим явищем необхідно діяти жорстко і рішуче. 30% опитаних стурбовані наявністю корупції в дитяче-юнацькому спорті.

Підводячи підсумок проведеної роботи, треба підкреслити, що подібні дослідження у вигляді як звичайних опитувань, так і спеціальних телефонних або комп'ютерних анкетувань, вкрай необхідні для ефективного оцінювання стану соціальної та професійної орієнтації сучасної спортивної молоді. Моніторинг поглядів та симпатій студентів має стати серйозною базою для подальших соціологічних досліджень у сфері спорту та спортивної освіти, професійної та соціальної орієнтації спортсменів, аналізу поточної ситуації та прогнозування майбутніх соціальних процесів, адже «фізичне виховання і спорт стають чи не єдиними, що пов'язують загальнолюдську культуру, такими, що передають традицію, тяглість у збереженні людської цілісності як психосоматичної істоти» [1, с.165].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ибрагимов М.М. Философия спорта как новый антропологический проект: монография / М.М.Ибрагимов. – К.: НУФВСУ, изд-во «Олимп. лит.», 2014. – 296 с.

*Руслана Сушко
(Київ, Україна)*

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВИЛ ЗМАГАНЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СПОРТУ ВИЩИХ ДОСЯГНЕНЬ У ГЛОБАЛЬНОМУ ВИМІРІ (НА МАТЕРІАЛІ СПОРТИВНИХ ІГОР)

Постановка проблеми. Спортивні ігри за видовищністю та глядацьким інтересом займають провідні місця у світових і національних рейтингах популярності видів спорту. Фінальні ігри офіційних міжнародних змагань – чемпіонатів і Кубків світу, Олімпійських ігор, клубних чемпіонатів світу – збирають багатотисячні аудиторії глядачів на трибунах і багатомільйонні аудиторії у екранів телевізійних приймачів [1]. За ексклюзивні права на телетрансляції фінальних ігор найбільш престижних світових змагань точиться висококонкурентна боротьба між провідними медійними транснаціональними корпораціями. Звичайною стає практика, коли вартість прав на телевізійні трансляції становить сотні мільйонів доларів США в залежності від виду спорту та престижності турніру. Такий стан речей вимагає від керівництва міжнародних і національних федерацій з ігрових видів спорту (баскетболу, волейболу, гандболу, футболу) прискіпливої уваги до підтримання глядацького інтересу до конкретного виду спортивних ігор шляхом внесення змін в правила змагань і системи розіграшу. Таким чином здійснюється еволюція правил змагань в ігрових видах спорту, яка спрямована на підвищення рівня конкурентної боротьби і глядацького інтересу до офіційних змагань [2]. Особливої актуальності такий стан речей набуває в сучасних умовах глобалізації спорту вищих досягнень, яка характеризується значною міграцією перспективних і висококваліфікованих спортсменів та їх концентрацією у провідних центрах підготовки міжнародного рівня, професійних спортивних лігах та ін. [3, 4]. Звичайним явищем стає зміна громадянства висококваліфікованих спортсменів з метою отримання можливості виступів за національну збірну країни або професійний клуб у разі наявності кількісного ліміту на спортсменів із закордонним громадянством.

Вищенаведене свідчить про актуальність і своєчасність досліджень у цьому науковому напрямі.

Мета дослідження – визначення напрямів еволюції правил змагань і вивчення їх впливу на розвиток командних спортивних ігор у сучасних умовах глобалізації спорту вищих досягнень.

Методи досліджень: аналіз та узагальнення науково-методичної літератури і мережі «Internet», ретроспективний і педагогічний аналіз правил змагань з командних спортивних ігор, педагогічні

спостереження, вивчення та узагальнення передового педагогічного досвіду провідних тренерів і фахівців зі спортивних ігор

Отримані результати дослідження. Сучасні тенденції розвитку спортивних ігор – групи найбільш поширених і популярних видів спорту – диктують нові вимоги до побудови процесу підготовки висококваліфікованих спортсменів. Важливим є розуміння причин для формування нових підходів у підготовці висококваліфікованих гравців та їх необхідності відповідати сучасному перебігу подій на ігрових майданчиках. Одним з провідних чинників, що вимагає від спортсменів і тренерів змін у системі підготовки – це зміни в офіційних правилах змагань з ігрових видів спорту. Детальний аналіз причин, що спонукають до формування нових вимог в офіційних правилах ігор є наступні:

- спортивні ігри – це перш за все видовище для багатомільйонної аудиторії вболівальників і втримати цікавість до змагань можна завдяки введенню правил, які вимагають застосування надзвичайних фізичних якостей та високоефективної техніки від спортсменів. Особливої уваги заслуговують змагальні дії гравців-лідерів, які спроможні за рахунок інтегрального поєднання високотехнічних дій, високого рівня розвитку фізичних якостей і психологічної стійкості ефективно вирішувати надскладні завдання змагальної діяльності;

- адаптація спортсменів до висококонкурентної змагальної діяльності призводить до негативних наслідків застосування форм гри, які не враховані або частково не враховані правилами змагань і ведуть до руйнації принципу «fair play» (чистота гри);

- моменти гри, про які йдеться в попередньому пункті призводять до відповідної невірної трактовки ситуацій і, в подальшому, до несправедливого суддівства.

Глобальний вплив змін в офіційних правилах змагань на розвиток ігрових видів спорту є складнопрогнозованим чинником, до якого необхідно швидко та якісно адаптувати систему підготовки спортсменів, щоб відповідати за показниками ефективності змагальної діяльності світовим та європейським стандартам.

В баскетболі існує тенденція до еволюції правил змагань у напрямку їх зближення з правилами змагань Національної баскетбольної асоціації (США) – найсильнішої професійної ліги світу [5]. І хоча американські баскетболісти приймають участь в Олімпійських баскетбольних турнірах і чемпіонатах світу за офіційними правилами Міжнародної федерації баскетбольних асоціацій (ФІБА), тенденції до обопільних змін спостерігаються постійно. Сучасні вимоги телебачення до трансляції матчів (реклама) призвели до введення зміни чистого ігрового часу. І хоча різниця існує дотепер (НБА – 4 тайми по 12 хвилин, ФІБА – 4 тайми по 10 хвилин), але поринуло в минуле правило гри 2 тайми по 20 хвилин. В 2000 році введено правило застосування різних м'ячів для жінок та чоловіків, яке давно існувало в Національній Баскетбольній Асоціації Сполучених Штатів Америки, що призвело до значної міграції американських баскетболісток до європейських ліг (у тому числі до України), адже було нівельовано різницю в суто баскетбольному терміні «відчуття м'яча». Для видовищного баскетболу застосовано декілька правил скорочення часу, що обмежують можливість гравців на атаку і розіграш м'яча (24 секунди), на переведення м'яча в зону нападу (8 секунд). Введення таких правил призвело до вимушених змін в тактиці баскетболу. Команди високої кваліфікації практично перестали формувати напад за допомогою багатоходових командних взаємодій. Саме тому на сьогоднішній день баскетболісти застосовують здебільшого групові взаємодії та індивідуальні техніко-тактичні дії для атаки кошика суперника. Сучасна методика суддівства дозволяє більш жорсткі атлетичні протиборства за позицію, що є вигідною для атаки кошика суперника. Вболівальники отримали швидкісний і силовий баскетбол, видовищну яскравість зміни ситуацій на майданчику, а гравці додатковий стимул для вдосконалення індивідуальної техніко-тактичної майстерності та спеціальної фізичної підготовленості.

Керівництво Міжнародної федерації волейболу (FIVB) продовжує роботу над удосконаленням волейбольних правил [6]. Якщо в 70-ті роки ХХ сторіччя у волейбольній команді могло взагалі не бути гравців під 2 метри зростом, то з 90-х років все змінилось. В командах високого класу нижче 195-200 см зазвичай тільки гравці амплуа «зв'язуючий» і «ліберо». У волейболі швидкість польоту м'яча при подачі досягає 130 км/год., і м'яч білого кольору виявився незручним для спостереження шанувальниками гри, що призвело до зміни в правилах даного пункту. Поява гравця амплуа «ліберо» задала новий тон вимогам до техніко-тактичної підготовки гравців. Волейболістам цього амплуа не можна приймати участь в атаці, в блокуванні та виконувати ввід м'яча в гру - подавати. Форма «ліберо» повинна відрізнятися від інших гравців команди за кольором і дизайном. Дозволено необмежену кількість заміни гравця амплуа «ліберо». Крім цього, зменшено тиск м'яча. Цей комплекс змін у правилах змагань з волейболу спрямований на підвищення видовищності гри. Гравцям атакуючої ланки протидіють не тільки гравці, які блокують нападаючий удар, а й спеціалізований гравець захисту – «ліберо». В комплексі із зменшенням внутрішнього тиску м'яча захисні дії у сучасному волейболі стали більш ефективними, розіграш очок став довшим за часом і більш видовищним.

Офіційні правила гри в гандбол не зазнали істотних змін, крім вимог до стандартів майданчика та можливості заміни [7]. В методичні рекомендації стосовно суддівства змагань регулярно вносяться правки до фіксування тих чи інших ситуацій: наприклад, внесено корекцію в трактовку правила «пасивна атака»; залежно від часу до закінчення матчу трактується повернення м'яча воротарю і подальшого часу на розвиток атаки. Педагогічний аналіз останнього чемпіонату Європи з гандболу визначив тенденцію з боку суддів до більш лояльної трактовки правила «трьох кроків», особливо в ситуаціях можливого взяття воріт.

Висновок. Еволюційні зміни в офіційних правилах змагань зі спортивних ігор спрямовані на подальший розвиток спортивних ігор в умовах впливу чинників глобалізації спорту вищих досягнень. Найбільш важливими є зміни, які стосуються підвищення динамічності змагальної діяльності, зростання конкуренції та видовищності гри.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі стосуються розробки систем корекції існуючих систем підготовки кваліфікованих спортсменів з урахуванням чинників глобалізації спорту вищих досягнень відповідно до змін у правилах змагань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисова О. Сучасні підходи до підготовки тенісистів високого класу / О. Борисова // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2013. – № 3. – С. 3-8.
2. Дорошенко Э. Управление технико-тактической деятельностью в командных спортивных играх / Э. Дорошенко. – Запорожье: ООО ЛИПС, 2013. – 436 с.
3. Матвеев Л. Общая теория спорта и ее прикладные аспекты / Л. Матвеев. – М.: Советский спорт, 2010. – 340 с.
4. Платонов В. Периодизация спортивной тренировки. Общая теория и ее практическое применение / В. Платонов. – К.: Олимпийская литература, 2013. – 624 с.
5. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.fibaeurope.com
6. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.fivb.com
7. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.eurohadball.com

*Яхши Файзиев, Дарья Свечникова
(Бухара, Узбекистан)*

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ТИЗИМИДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Мустақилликка эришган кундан бошлаб ҳукуматимиз кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш тўғрисида ғамхўрлик қила бошлади. Бу ғамхўрлик, албатта, оилада Соғлом турмуш тарзини шакллантиришда соғлом болани тарбиялашга эътибор билан бевосита боғлиқдир.

Президентимиз айтганларидек: «Фарзандлари соғлом юрт қудратли бўлади, қудратли юртнинг фарзандлари соғлом бўлади». Соғлом авлодни тарбиялаб ўстириш ғоятда масъулиятли вазифа, шу билан бирга инсонпарвар сиёсат натижасидир.

Ёшларнинг соғлом турмуш тарзини шакллантириш –Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг бош мақсадини асосини ташкил қилади. Мустақиллик йилларида баркамол авлод ғояси асосида мазкур давлат сиёсатида молик муаммонинг ижтимоий-ҳуқуқий негизи яратилди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, “Таълим тўғрисида”ги Қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги, “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги, “Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида”ги, “Одамнинг иммунитет танқислиги вируси билан касалланишининг (ОИВ касаллигининг) олдини олиш тўғрисида”ги, “Ногиронларни ижтимоий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, “Жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш тўғрисида”ги қарорлари, “Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида”ги, “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги, “Алкоголь ва тамаки маҳсулотларининг тарқатилиши ҳамда истеъмол қилинишини чеклаш тўғрисида”ги, “Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунлар, “Оила кодекси”, “Меҳнат кодекси” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни турар жойлар билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, “Таълим муассасаларида ўқувчиларнинг соғлом овқатланиши учун шарт-шароитларни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, “Имкониятлари чекланган шахслар учун ихтисослаштирилган касб-хунар коллежлари тўғрисида”ги Низом, “16 ёшгача бўлган болаларга ногиронлиқни тайинлаш тартиби тўғрисида”ги Низом ҳамда ҳукуматнинг шу масалага оид қатор қарор ва фармойишлари қабул қилинди ва амалиётга киритилди.

Айниқса, ёшларнинг тиббий, ҳуқуқий, жисмоний ва соғлом турмуш маданиятини шакллантириш, улар ўртасида гиёҳвандлик, наркомания, ОИТС касалликларига қарши курашишга эътибор кучайтирилганлигини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 26 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасида ОИВ инфекцияси тарқалишига қарши кураш самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1023-сон Қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 5 январдаги “ОИТСга қарши кураш марказларининг ташкилий тузилмасини ва фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1-сонли, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Она ва бола саломатлигини муҳофаза қилиш, соғлом авлодни шакллантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1096-сонли, “2009-2013 йилларда аҳолининг репродуктив саломатлигини мустаҳкамлаш, соғлом бола туғилиши, жисмоний ва маънавий баркамол авлодни вояга етказиш борасидаги ишларни янада кучайтириш ва

самарадорлигини ошириш чора-тадбирлар Дастури тўғрисида”ги ПҚ-1144-сонли қарорларининг қабул қилинганлиги бу борада муҳим воқеа бўлди. Мазкур Қонун ва қонуности ҳужжатлар:

- ёшларнинг ҳуқуқ ва эркинликларни рўёбга чиқариш;
- соғлом турмуш маданиятини шакллантириш;
- уларни ижтимоий муҳофазалашнинг қатъий тизимини яратиш;
- ёшларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, манфаатларини янада кенгрок рўёбга чиқаришни таъминлаш;
- ногиронларни тўлақонли ҳаёт кечиришларига, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий турмушида фаол қатнашишлари учун шарт-шароитлар ва имкониятлар яратиш;
- болаликдан ногирон ёки ҳаётда орттирилган жароҳатлар натижасида ёрдамга муҳтож бўлган ёшларга тиббий ёрдам кўрсатиш;
- жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш орқали ёшлар соғлом турмуш маданиятини шакллантириш;
- соғлом фарзандлар туғилишига таъсир этувчи турли микроэлементларни улар организмга етказиш;
- экология, атроф-муҳитнинг ёшлар СТМга таъсири масалаларига илмий ёндошиш;
- ёшларнинг маънавий ва жисмоний ривожланишига таъсир этувчи зарарли одатларни олдини олиш ва уларга қарши курашиш;
- ўсмирлар ўртасида қонунбузарлик ва жиноятчиликнинг олдини олиш масалаларига қаратилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент, Ўзбекистон, 1992. – 43 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. – Тошкент, 1997.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». – Тошкент, 1997.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни. – Т., 1992.

СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Барно Абдурахмонова
(Кўқон, Ўзбекистон)

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИ МАТНИ УСТИДА ИШЛАШ

Қутадғу билиг асари яхлитлигича олинадиган бўлса, дoston жанрига мансуб, бироқ асарда бошқа бир қатор жанрларнинг мавжудлигини кўриш мумкин. Булар: 1) маснавий; 2) тўртлик-рубой; 3) туюк; 4) мунозара; 5) қасида.

Асарнинг жанрларига кўра бундай хилма-хиллиги тасодифий эмас. «Қутадғу билиг»ни ўрганган кўплаб олимларнинг таъкидлашига кўра, у туркий ёзма адабиётнинг ривожланишида ўзига хос босқич бўлиб, қадимги адабий анъаналарнинг яқунланиб янги бир тарихий давр асосидаги адабий анъаналарнинг бошланғич нуқтасида пайдо бўлган [1, Б.139-168]. Шунга кўра уларнинг барчаси тўлалигича, яхлит ҳолда эмас, балки танлаб, саралаб олинган ҳолда тақдим этилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

«Қутадғу билиг»нинг асосий қисми маснавийда ёзилган. Маълумки, маснавий эпик асарлардаги шакл ва алоҳида шеърининг сифатида икки хил кўринишга эга. [2, Б.15-24].

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарини дoston тарзида ёзар экан, маснавийни энг мувофиқ шакл сифатида танлайди.

Ўқувчилар мумтоз шеърининг жанрий бўлинишлари, аруз вазидаги асарлар, дoston каби тушунчалар орқали бу жанр ҳақида ҳам муайян тушунчаларга эга бўлишган. Мазкур базавий билимлар ўқувчиларнинг академик лицейнинг биринчи босқичида маснавий жанрини ўрганишлари учун пойдевор вазифасини ўтай олади. Шунга кўра, ўқитувчи бу соҳадаги билимларни яна бир марта тизимга солиб олиш мақсадида қуйидаги саволларни ўқувчиларга ҳавола этиши мумкин бўлади:

1. Маснавий қандай жанр? Унинг асосий белгилари сифатида нималарни кўрсата оламиз?
2. «Қутадғу билиг»даги маснавийларнинг қандай ўзига хосликлари мавжуд?
3. Қуйидаги байтларнинг қофиясини аниқланг. Нима учун айнан шу сўзларнинг қофияда келаётганини изоҳлаб беринг.

Бўр ичмас керак бег, фасад қилмаса,

Бу икки қилиқдин қачар қут баса.

Бег ичимлик ичмайдиган, фасод қилмайдиган бўлиши керак

Бу икки қилмишдан зинҳор қут қочади.

Не эзгу иш эрди ўлум бўлмаса.

Не кўрклуб иш эрди киши ўлмаса.

Ўлим бўлмаса қандай эзгу иш бўлар эди

Киши ўлмаса қандай чиройли иш бўлар эди.

Ўқитувчи «Қутадғу билиг» маснавийларининг асардаги воқеалар ривожини кўрсатишдаги энг муҳим восита бўлганлигини ҳам айтиб ўтиши керак. Ундаги сюжет ривожини фақат маснавийлар билан боғлиқ ҳолдагина ривожланади. Бу ерда адибнинг сўз танлаши, сўздан фойдаланишдаги маҳорати энг кўп даражада намоён бўлганлигини кўрсатиш имкони ҳам бор. Бундай ишларни асар тўртликлари устидаги ишлар жараёнида ҳам давом эттириш мумкин. Асар тўртликлари ҳақида академик лицейларнинг 1-босқи-чи учун яратилган «Адабиёт» дарслигида тегишли маълумотлар берилган.

Ўқувчиларнинг мактабда олган билимларига таянган ҳолда машғулоти қуйидагича ташкил этиш мумкин. Синф ўқувчилари уч гуруҳга ажратилади, уларга қуйидаги шаклдаги карточкалар тарқатилади.

Тўртлик	
Туюк	
Рубой	
Қасида	
Маснавий	

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Гуруҳ аъзоларининг ўзаро маслаҳатлашиб фикрларини қоғозга туши-риш учун вақт берилади. Белгиланган вақт тугагандан сўнг, ёзган жумлаларини ҳеч бир изоҳсиз ўқиб бериш ҳамда синф тахтасига илиб қўйиш талаб этилади. Уларда, тахминан, қуйидаги жавоблар акс этиши лозим.:

Тўртлик	4 мисрадан иборат бўлади. Аруз ёки бармоқ вазнида бўлиши мумкин. Қофияланиш тартиби хилма-хил: а-б-а-б; а-а-а-а; а-а-б-а.
Туюқ	4 мисрадан иборат бўлади. Аруз вазнида ёзилади. Қофияланиш тартиби асосан: а-б-а-б ёки а-а-б-а. Қофиясида омоним сўзлар иштирок этади.
Рубой	Тўрт мисрадан иборат бўлади. Қофияланиши кўпинча а-а-б-а тарзида шаклланади. Унинг а-а-а-а кўриниш ҳам кўп учрайди. Аруз вазнида битилади.
Қасида	Ҳажмига кўра чегараланган эмас. Бирор воқеа, шахсга бағишланган бўлади. Қофияланиш тартиби ғазалга ўхшайди: а-а; б-а; в-а; г-а...
Маснавий	Ҳажмига кўра чегараланган эмас. Қофияланиш тартиби а-а; б-б; в-в; г-г... яъни фақат ёндош икки мисралар бир-бири билан қофияланади.

Ўқувчилар эътибор қаратмаган ўринлар ўқитувчи томонидан тўлдирилади, керакли ўринларда мисоллар келтириб қасида, тўртлик, рубойи ҳақидаги назарий маълумотлар бир қарра эслаб олинади. Ҳар бир гуруҳнинг фикри ўқитувчи томонидан изоҳланади. Айниқса, машғулот давомида уларга Юсуф Хос Ҳожиб тўртликларининг тузилиши ва ўзига хос маъно хусусиятлари ҳақида маълумот бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Тўртлик ва рубойи жанрларининг ўзаро яқинлиги, алоқалари ҳақида гапирганда «Қутадғу билиг» тўртликларининг ўзбекча – туркийча рубойи-ларга асос бўлганлигини эслатиш ўринли бўлади [2, Б.15-24]. Бунда:

- 1) тўртликларнинг ҳам рубойи каби тўрт мисрадан иборат бўлиши;
- 2) Юсуф Хос Ҳожиб яратган тўртликларнинг маъно хусусиятларига кўра, шунингдек, тузилиши жиҳатидан рубойи талабларига яқин келиши;
- 3) Уларнинг вазн талабларига кўра ўзаро фарқланиши ўқувчиларнинг диққатига етказилади.

Бу ҳолат туркий адабиётдаги рубойи жанрининг дастлабки намуналари ҳазаж баҳрида эмас, балки мутақориб баҳрида ёзилганини кўрсатади. Ўқувчиларга жанрнинг тарихий ҳодиса эканлигини изоҳлаш, тушунтириш керак бўлади. Яъни, рубойининг ҳазажнинг ахраб ёки ахрам кўринишларида ижод қилиниши классик анъана учун ҳосдир. Ёзма адабиётнинг дастлабки пайтларида у мутақорибда яратилган.

Агар вақт сарфи кўтаргудек бўлса, рубойи жанрида ҳозирги пайтда яратилган айрим намуналарни ҳам эслатиш ўринли бўлади. Уларнинг вазни эса бармоқ эканлигини эслатиш яхши натижа беради.

Маълумки, Юсуф Хос Ҳожибнинг достони арузнинг мутақориб баҳрида ёзилган. Ундаги тўртликлар ҳам шу вазнда. Ваҳоланки, рубойилар арузнинг ҳазаж баҳрида, шунда ҳам унинг ахраб ва ахрам шажараларида ёзилиши лозим бўлган. Шунга кўра тушунтиришни аниқ мисоллар устида олиб бориш керак бўлади. Масалан,

Тили ялғанэрнинг жафақилқи - ул,

Жафакимдэрсәушулйилқи - ул.

Киши ялғаниндәтиламавафа,

Бубирсүзсинамишўкушйилқи – ул, -

каби мисралар намуна сифатида келтирилади.

Назаримизда, ишни тўғридан-тўғри вазни аниқлашдан бошлаш ўринли бўлмайди. У ўқувчилар учун нотаниш бўлган сўзлар луғатини тузишдан бошлангани маъқул. Бунда, аввал, ҳозирги тилимизга яқин келадиган, маъноларида айирма бўлмаган сўзлар аниқланади (Савол: қўшимча луғатларсиз тушунилиши мумкин бўлган қайси сўзларни ажрата оласиз?). Гап шундаки, мазкур тўртликдаги деярли барча сўзлар алоҳида-алоҳида олинандиган бўлса, улар ҳозирги тилимизда ҳам мавжуддир. Бу ерда биргина «ўкуш» сўзи тушунарсиз, холос. Иккинчи «йилқи» сўзининг ўзагини топиш сўралса, у ҳам осонлик билан «ҳазм бўлади». Демак, бу ерда «йилқи» шакли ҳозирги «йилги» сўзи билан бир хил эканлиги («ўкуш йилқи – кўп йилги») маълум бўлади.

Бундан кейин айрим сўз бирикмалари устида тўхташ жоиз кўринади. Жумладан, «тили ялған эр» ифодаси орқали ким назарда тутиляпти деган саволга ўқувчиларнинг жавоб излашлари уларнинг мустақил фикрлашларига омил бўлади. Унинг ҳозирги тилимиздаги «ёлғончи киши» ифодасига мослигини топиш, айниқса, мустақил равишда топиш ўқувчининг ўзида асар матнига, жумладан, тўртликларига бўлган кизиқишларини орттиради. «Киши ялғанинда» бирикмасининг ҳозирги тилимиздаги шаклини топишга ундаш ҳам юқоридагидек фаолликни талаб этади. Унинг «ёлғон чикишидан» эканлиги аниқланса, қадимги туркий тил

билан ҳозирги ўзбек тили орасидаги, аниқроғи, уларда мавжуд бўлган гап қурилишидаги сўзлар тартиби ўртасидаги тафовут ҳам эътиборга тушади.

Сўнгра тўртлик мазмуни изоҳланади. Бунинг учун қуйидагича ўйин-топшириқдан фойдаланиш мумкин бўлади. Ҳар бир мисранинг бир неча вариантдаги изоҳлари ўқувчилар эътиборига ҳавола этилади. Улар матн мазмунига мос вариантни ажратишлари лозим. Уларни қуйидагича шаклда тақдим этиш мумкин:

1-мисра:

- А) Тилини ялаган кишининг қилиғи жафолдир;
- Б) Тили ёлғон эрнинг қилғилиғи жафо ва мусибатдир;
- В) Тили ёлғон бўлган бу кимса, унинг қилиғи жафодир.
- Г) **Тили ёлғон (ёлғончи) кишининг қилиқлари жафодир.**

2-мисра:

- А) Кимда жафо бўлса, у ўша йилларда қолиб кетади;
- Б) Ким жафокор бўлса, унинг жафоси кўп йилларга етади;
- В) Жафо кимда бўлса, у жафосини одамларга эмас, ҳайвонларга қилиши керак;
- Г) **Жафо кимда бўлса, ўша киши одам эмас, балки йилқи – ҳайвондир.**

3-мисра:

- А) Киши ёлғонида вафо тилама;
- Б) Кишидан ёлғон вафо тилама;
- В) Ёлғончи киши вафони биладими;
- Г) **Ёлғончи кишидан вафо кутмагин.**

4-мисра:

- А) Бу бир сўздирки, кўп йилқиларда синалгандир;
- Б) Бу бир сўздирки, укувли ҳайвонларда синаб кўрилгандир.
- В) Бу кўп йиллар давомида укув ва заковат билан синалгандир
- Г) **Бу бир сўздирки, кўп йиллар давомида синалгандир.**

Юқоридаги топшириқлар асосида ўтказилган қисқа суҳбат давомида инсонийлик, тўғрисиўзлик, ростгўйлик, яхши хулқилик ҳамда ғайриинсо-нийлик, ёлғончилик, ёмон хулқилик ҳақидаги ўқувчиларнинг тасавурлари кенгайтирилади. Инсоннинг қиладиган ишларига қараб унинг одамийлиги белгиланиши келтирилган мисоллар орқали тушунтирилади.

Тўртликларнинг мазмуни, тузилиши, ифода хусусиятлари устида ишлаш ҳам ўқувчиларнинг асарга бўлган кизиқишларини, ундан оладиган завқларини орттириши мумкин. Бунинг учун яна бир қатор карточкалардан фойдаланиш мумкин бўлади. Уларда тўртлик намуналари берилди. Мавзусига кўра яқин бўлган тўртликлар ажратилиб, уларнинг ифода имкониятларига эътибор қаратилади.

Тўртликларнинг мавзу қамрови ҳақида ўқувчиларда алоҳида тасавурлар шаклланиши керак. Бунга дарслик материаллари имкон беради. Унда Юсуф Хос Ҳожибнинг бир қатор тўртликлари таҳлил қилинган.

Ўқитувчи мустақил равишда бошқа тўртликларни ҳам таҳлилга тортиши мумкин. Мухими, ҳар бир шаклдаги тўртликнинг ифода тарзи бежиз танланмаганлиги, уларнинг ҳар бирида шоир кўзда тутган маънонинг ўзига хос тарзда юзага чиқаётганлиги кўрсатиб берилиши керак. Энг яхшиси буларнинг барчасини ўқувчиларнинг бевосита иштироки орқали амалга оширишдир.

«Қутадғу билиг» тўртликлари ҳақида гапирганда уларнинг маснавийлар мазмунига уйғунлигини таъкидлаш керак. Унда уларнинг дostonда яхлит бир бутунликни ташкил этишлари ўқувчиларга аниқроқ англашилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Стеблева И.В. поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в ранний классический период. – М: Наука, 1976.
2. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”и ва айрим жанрлар такомилли. – Тошкент: Аср-матбуот, 2004. – 64 б. – Б.15-24.
3. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. 1-махсус сон. – Тошкент: Шарқ, 1999.
4. Каттабеков А. Ва бошқалар. Адабиёт. 8-синф учун дарслик-мажмуа. Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – 448 б.

Элла Авакян
(Самарканд, Узбекистан)

О НЕКОТОРЫХ СЛУЧАЯХ УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛОВ-ХАМЕЛЕОНОВ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Язык является не только средством общения, но и "живым организмом" постоянно изменяющимся на всех своих уровнях: фонетическом, грамматическом, лексическом, и др. Скорость, при которой происходят эти изменения может быть этом совершенно различной.

На данном этапе развития общества мы можем наблюдать стремительное изменение языков мира, а в частности английского. Огромное количество людей постоянно мигрирующее из одного континента на другой, из одной страны в другую не проходит бесследно. Появление новых слов во многих языках мира свидетельствует об огромном культурном, информационном, экономическом обмене. Неизменными остаются лишь мертвые языки, такие как: латинский, древнееврейский, санскрит, и др. Внешний облик слова в ходе истории может меняться чрезвычайно сильно, вплоть до полной неузнаваемости.

Такие слова, изменившие свое значение и внешний облик, называются «хамелеонами», или «многозначниками».

Многозначники – это слова, переходящие из одной части речи в другую. Подобно хамелеону, меняющему свою окраску в зависимости от температуры и освещенности, они в зависимости от контекста приобретают различную лексико-грамматическую «окрашенность».

Больной (палец) – относительное прилагательное, обозначающее признак предмета (пальца); **больной** (человек) – существительное, обозначающее лицо (человека).

Многозначниками или хамелеонами, также являются слова, меняющие свое значение в зависимости от ситуации. Примером тому может служить следующее выражение.

"Ну ты и умный?", подразумевающее под собой не особые умственные способности одного из участников диалога, а наоборот, его глупость. **"Молодец! Я так и знал, что ты все испортишь."** В данном предложении слово **"молодец"** имеет обратный от своего прямого значения смысл, и становится понятно, что человек за неудавшееся дело не может заслуживать похвалы.

Стараясь следовать современным тенденциям развития общества и желание быть модным, люди очень часто употребляют слово **"гламур"**. Здесь и красота французского языка **"лямур"** – «любовь» по-французски. Это слово приятно на слух и означает нечто возвышенное, прекрасное, роскошное, шикарное. Людям нравится такой букет приятных ассоциаций: хочется привнести красоту в жизнь, даже если она, возможно прикрывает уродливые вещи. И, порой до конца не понимая сути, мы позволяем таким словам вторгаться в нашу жизнь и «калечить» сознание, несоответствием красивого звучания и отвратительной сути. Ведь вместо любви под красивой оболочкой слова «гламур» скрывается совершенно противоположное значение, а именно – беспорядочные половые связи, неразборчивость в выборе партнера, аморальность...

За последние годы значительно возросла роль интонации, которая может ключевым образом изменить значение слова, фразы, или даже целого предложения. Например у жителей Соединенных Штатов Америки имеет место постоянно растущая тенденция выговаривать декларативные предложения (заявления) с восходящей интонацией, которую легко принять за вопрос.

Используя такую интонацию, говорящий одновременно: а) обращается к собеседнику; б) удостоверяется в том, что тот его слушает; и в) что тот с ним соглашается. Возникший когда-то среди подростков и молодых людей, подобный словесный оборот характеризует сегодня речь многих взрослых американцев.

Логическая структура этой трансформации декларативного предложения в вопрос (под названием *uptalk*) была ярко обрисована американским журналистом Джеймсом Горманом еще в 1993 году.

Одной из ключевых фигур занимающейся проблемами перевода «многозначников» является Линн Виссон, которая своих работах уделяет большое внимание интонации которая влияет на значение слов.

Благодаря интонации, пишет Л.Виссон, еще одно застывшее выражение также приобрело совсем иной смысл. Речь идет о стандартном английском словосочетании **Excuse me**, которое всегда означало вежливое «Извините!». При ударении на втором слове оно теперь зачастую выражает крайне неудовольствие, возмущение, оскорбление – «Как вы смеете!»:

"Your husband sometimes says really dumb things."

"Excuse me! How can you say something like that?"

Excuse me с ударением на **me** либо предполагает, что собеседник или несколько чокнутый, или он просто не понимает того, что говорит. Во втором случае ударение часто падает на второй слог в слове **"Excuse."**

"I'm having this problem with my boyfriend, and I want to talk to you about that tomorrow, Sunday, at 7:00 in the morning."

"Excuse me?"

Форма **Excuse me** также используется, чтобы передать искреннее возмущение говорящего:

"Unfortunately, you're not doing your job, and we'll have to fire you."

"Not doing my job? Staying overtime every day and not getting paid for those"

extra hours? Excuse me. (Грубо говоря: «Вы что – обнаглели? Совсем, что ли?»)

Бывает, однако, что оскорбленный говорит обидчику в ответ те же слова: *Excuse me*, но повышенным тоном, означающим, что именно он должен произнести извинение.

Другая ситуация с тем же выражением: при посадке в вагонна платформе метро X наступил на ногу Г и ничего ему не сказал. Тогда Гобиженно и возмущенно обращается к X – обидчику: "*Excuse me!*", ставя ударение на слово *me*, что означает:

«Вы хам, в таких случаях говорят "извините"!»

В особенных контекстах то же самое происходит со словом *please*. Вместо обычного значения «пожалуйста» это словоможет означать удивление или отказ (по вполне разумнымпричинам!) верить кому-то или во что-то. В таких случаях "*Pu-leeez*" часто произносится с ударением на втором слоге:

You think Fred is on drugs? How could he have won three skating championships if he were on drugs – all that training and discipline ?

Pu-leeez!

She told me once again that she's going to stop trying to become a Broadway star and is really going back to school – puleeez!

Возможными синонимами в таких ситуациях могут быть

Get a life! mm Give me a break!, то есть «Нуда! Конечно! Как же!»

Или то же самое, но в иной ситуации:

Vice President Joe Biden told us this week that the Obama administration "misread how bad the economy was" in the immediate aftermath of the inauguration.

Puh-leeze. Mr. Biden and President Obama won the election because the economy was cratering so badly there were fears we might be enteringanother depression.

Если говорить об оттенках того же смысла, то *Puh-leeze* здесь нужно передать как: "Никак!/Никоим образом!/Такого быть не может!"

Mr. Schama errs in speaking of Mr. Obama's Iowa primary victory as American democracy's return from the dead. Puh-lease.

Словом *Puh-lease* автор этой статьи в *NewYorkTimes* подчеркивает свое полное несогласие с утверждением г-на Шама, поскольку такого быть не может, дело обстоит совсем не так.

Изменение интонации несколько видоизменяет даже всем известное выражение вежливости *thankyou*. Но при легкомвздохе и сильном ударении на первом слове *thank (...Thankyou)* сердечная благодарность приносится собеседнику за то, что онположил конец неприятной ситуации, разговору или поставилкакого-то обидчика на место:

When my girlfriend told me she'd told my ex-husband to his face, and in front of other people, that it was awful that he was telling everyone about all my problems at work, I said "Thank you (СлаваБогу! Ну, наконец!).

Maybe he 'll finally see how unethical that is."[2.c.24]

Следовательно, слова которые мы употребляем имеют как свой основной смысл, так могут нести одно или несколько дополнительных значений, приобретая многозначность, которая зависит от ситуации. Слова-хамелеоны изменяют свое значение в зависимости от интонации и ударения. Но, иногда случается так, что движимые современными тенденциями и стараясь следовать моде, люди употребляют эти слова до конца не понимая их сути и смысла. Поэтому, надо быть осторожным, внося в свой лексикон новое слово, т. к. надо знать его значение и сущность.

Хотелось бы отметить то, что одними из самых многозначных слов в английском языке является слово, «*fine*». Всем известно его позитивное значение: «прекрасный», «отличный». Но, у этого слова есть и есть и совершенно противоположное значение в разговорном английском – «плохой». Естественно, чтобы негативное значение слова было понятно вашим собеседникам, его нужно произнести с определенной интонацией, со злостью или пренебрежением, то есть придать ему иную эмоциональную окраску, выделяя его.

«*Are you all right?*» – «*Everything's just fine, thanks!*» – «*Ты в порядке?*» – «*Все отлично, спасибо!*»

Nick picked a fine time to call me. – Ник выбрал совершенно неподходящее время, чтобы позвать (позвонить) мне.

Слово «*fine*» может означать не очень приятную вещь – «штраф».

My day was fine, but I got a huge fine! – У меня был отличный день, но я получил огромный штраф.

То же происходит и со словом «*mean*», по мимо значения «значить», «означать», «иметь в виду», например фраза:

Whatdoyoumean? - Что это значит?

Существуют совершенно негативные его значения: «жадный», «грубый», «подлый».

Nick is too mean to buy her a ring. – Ник слишком скуп, чтобы купить ей кольцо.

She was really mean to me. – Она действительно подло обошлась со мной.

Но у слова «*mean*» есть и совершенно противоположное значение – «очень хороший».

Sheis a mean piano player. – Она прекрасно играет на пианино.

Фраза *no mean* означает, что кто-то очень хороший специалист или хорошо в чем-то разбирается.

My friend is no mean cook. – Мой друг – прекрасный повар.

В тоже самое время, одним из самых многозначных слов русского языка является глагол «идти», у него 26 свободных и 14 фразеологически связанных значений. Для отдельно взятого словосочетания слово употребляется лишь в одном из нескольких возможных значений. В практике составления деловых текстов важно употреблять многозначные слова таким образом, чтобы при этом не получалось двусмысленности.

В заключение можно сказать, что основной трудностью при переводе текста, как в письменном, так и устно, является выбор подходящего слова-эквивалента. Выбрав соответствующий эквивалент, в том или ином языке можно будет правильно понять и, соответственно перевести необходимый материал.

Переводчик как бы непрерывно взвешивает различные лексические возможности, синонимы и, опираясь на свои лингвистические знания и опыт, осмысление контекста и знание предмета (тематики переводимого текста), отбирает слово (или несколько слов), которое может в полной мере воспроизвести значение оригинала.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Шанский Н. М., Боброва Т.А. Этимологический словарь русского языка. – М.: Изд-во «Прозерпина», 1994.
2. Виссон Л. Слова-хамелеоны и метаморфозы в современном английском языке. – М.: Изд-во «Валент», 2006.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый *словарь* русского языка (С-Я). – Изд-во "Азъ", 1992.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 2005.
5. Крысин Л.П. Толковый *словарь* иноязычных слов. – М.: Эксмо, 2008.
6. <http://www.perunica.ru/yazikozanie/5236-ostorozhno-slova-hameleony.html>

Улугмурод Амонов
(Бухара, Узбекистан)

АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ ФОЛ МОТИВИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ

Бошқа драматургларнинг асарларидан фаркли ўлароқ, Фитрат драмаларида халқ фолларидан унумли фойдаланилганлиги кузатилади. Айниқса, унинг деҳқонлар турмушини акс эттирувчи “Арслон” драмасида қахрамон ҳаётида содир бўлаётган воқеаларнинг аниқлашувига ёрдам бериш учун аналитик фольклоризм сифатида фол мотиви келтирилганлиги кузатилади.

Эътиборли томони шундаки, фоллар рус фольклоршунослигида халқ оғзаки ижодининг ўзига хос мустақил жанри сифатида қаралади. Ҳатто унинг намуналари махсус йиғилганича, фольклор асарлари тўпламида алоҳида келтирилган [1, 123-129].

Ўтмишда туш таъбирномалари қатори фол китоблари ҳам бўлган. Масалан, машҳур рус шоири А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” романида шоир Мартин Задеканинг фол ва тушлар таъбири китоби бўлганлиги ҳақидаги маълумотга ишора бор [2, 116-123].

Қадимги хитой тилидан туркчага таржима қилинган туш таъбирларига бағишланган “Фол китоби” ҳам мавжуд. У ўзбек адабиётшунослигида Н.Раҳмонов томонидан ўрганилган [3, 94-107].

Ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам айрим одамлар ўз келажигини, тақдир йўлини олдиндан билишга қизиқиб, фол очтириш учун фолбинларга мурожаат қилдилар. Кўпинча лўлилар фолбинлик билан шуғулланишган. Шунинг учун Фитрат драмасида ҳам фолчи сифатида лўли образи берилган.

Фолчилик шомонизмнинг бир кўриниши бўлиб, унда руҳлар билан мулоқотга киришиш кўзда тутилади. Кейинги йилларда фольклоршунослигимизда халқ оғзаки асарларидаги шомонизм изларини ўрганишга эътибор кучайган эса-да, ҳалигача унинг фолчилик билан боғлиқлиги эътибордан четда қолиб келмоқда. Шу кунгача фақат бу ҳақда фольклоршунос Д.Ўраеванинг “Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти” мавзусидаги докторлик тадқиқотининг тўртинчи бобида ўлимнинг ва бошқа хавф-хатарнинг кишига узоқ-яқинлигини фоллар воситасида аниқлашга уриниш ҳолатлари, руҳлар кўмагида фол кўришининг турли шакллари хусусида айрим мулоҳазалар илгари сурилганлиги кузатилади, ҳолос [4, 26-27]. Олима бу ҳақда: “Фоллар халқнинг руҳлар оламига ишончини, арвоқлар культига эътиқодини ёрқин намоён этувчи манбалар сифатида алоҳида ажралиб туради. Уларда қадимги инсонларнинг мифологик тасаввур-ўйлари, ибтидоий ишонч-эътиқодлари ёрқин сақланиб қолганлиги билан диққатни тортади”, - деб ёзади.

Маълумки, фол очишда фолбин (шомон) руҳларга мурожаат қилиб, уларни турли магия саналган предметлар ёки хатти-ҳаракатлар воситасида тириклар оламига чақиришга уринадилар [5, 133].

Ислон дини фолбинликни қоралайди. Лекин ҳадисларда фол тўғрисида алоҳида таъкид мавжуд бўлиб: “Яхши сўз – яхши фол” дея уқтирилади.

Фитрат “Арслон” драмасида фол мотивидан маҳорат билан фойдалангани кузатилади. Унда лўли хотиннинг Норхолага очган фоли келтирилган. Лўли келиб унга “Ғойибингиз борми? Касалингиз борми? Мен фолга боқаман. Бир эски куйлак беринг: фолга боқиб, кўнглингиздагилардан хабар бераман. Жуда яхши фол кураман... Фолим тўғри чиқмаса, кўйлагингизни қайтариб олинг”, – дейди.

Шунда Тўлғуннинг онаси Ойнукса унга рағбат кўрсатиб, Норхолани фол боктиришга кўндиради. Норхола умидсиз кўнади. Лўли “Қайсиларингизни кўрай?! Отингизни айттинг, онажон!” деб мурожаат қилади. Норхола исмини айтгач, у ўз қўлига қараб гапира бошлайди: “Норхоланинг фоллари, ҳолу авҳоллари, бахтлари тўк бўлсин. Қайгулари йўк бўлсин. Норхоламни хафа кўрдим, аҳволларини сўрдим. Ғойибингиз борми? Касалингиз борми? Қайси биттасини кўрай?”

Норхола: “Иккаласини ҳам кўринг!”

Лўли. Иккаласини ҳам кўрдим. Иккаласини ҳам сўрдим, биттаси касал, биттаси ғойиб, дейлар. Бир ёшгина одам кўринадир, бу ким? Юзи ойдек, қошлари ёйдек, кўзлари қора, сочи қора, йигит дейми, қиз дейми?..

Норхола. Топдингиз, менинг ўғлим бўладир, шуни кўринг.

Лўли. Бу йигитнинг ранги ўчган, ўзи жуда хафа. Бир нарсани ўйлайдир, бир нарса учун қайгурадир, қайғуси бекор, бу йигитга давлат ёр, бахтида уч никоҳ бор, биттаси яқинда бўладир, туй нарсалари тайёр.

Ойнукса. Кўрсанг-чи, қачон келадир?

Лўли. Боя айтдим-ку. Йигит жуда хафа. Тезрак сизнинг ёнингизга келмакчи бўлиб турадир, бироқ бир-икки киши қўймай турадилар. Йўли очикдир. Бир кунда, дейми, бир ҳафта дейми, бир ойда дейми, бир йилда дейми. Йигит келиб қоладир. Йўлга чиққан. Хайр қилинг, худойи қилинг.

Лўлининг бу яхши гапларидан кўнгли тўлган Ойнуксабиби уни “Илоҳи, барака топ, лўлихон, тупроқ олсанг, олтун бўлсун, ҳаммасини топдинг!” дея олқишлайди. Бундан руҳланиб кетган лўли дарҳол назр ундиришга киришади. Норхола унга пул бериб, рози қилади. Шундан сўнг аёллар лўлидан “Касалимиз соғаядимми-йўкми?” деб сўраганларида лўли “Касалингиз оғир, тез соғаяр деб бўлмайди, бунинг учун бир кашка қўй ё бир қора товуқ келтирсангиз, қон қиламан, сўнгра соғаяр” деб, назрни катталаштиришга уринади.

У фолининг охирида “Кўркманг, касалингиз ўлмайди, умри узун экан” дейди. Аммо касал Турсунбиби тез орада жон таслим қилади. Лўли очган фолнинг ярми тўғри чикса, ярми тўғри чикмайди [6, 142-143].

Кўриняптики, фол фолбин билан фол очтирувчи киши ўртасидаги суҳбатга асосланади. Драматик турдаги асарлар ҳам персонажларнинг ўзаро суҳбатига асосланиб қурилиши туфайли улар сюжетига фолни сингдириш кулайдир. Қолаверса, шу орқали асарнинг халқчил руҳини ҳам оширишга эришиш мумкин. Шуни назарда тутиб, Фитрат ўз драмасига фол мотивини киритиш орқали аналитик фольклоризмни вужудга келтира олган.

Фоллар ё шеърӣ, ё насрий кўринишда айтилади. Фитрат келтирган фол мотиви эса насрий кўринишда бўлиб, сажъ воситасида айтилаётганлиги билан эътиборни тортади. Чунки сажъ унинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилаётир.

Фол кўпинча ғойибга, касалга, бахтга қарата очилган. Фолбин нима ҳақда фол кўриш кераклигини, одатда, фол очтирувчидан сўраб билган. Шундан сўнг фолбин ўз фолининг ҳақини сўраган. Ҳақ сўрашда улар дастлаб арзимас нарсани “фол ҳақи” қилиб кўрсатишган. Бироқ бора-бора улар фол ҳақини катталаштириб, қимматлаштириб боришган. Фолчиликка хос худди шу одатларни яхши ўрганган Фитрат уни драмасида лўли фолчи хатти-ҳаракати мисолида ёритишга эришган.

Фолчи фол очаётган кишининг исмини, албатта сўрайди. Баъзи фолчилар кишининг ёшини сўраши ҳам кузатилади. Фолчиларнинг исм сўрашида халқнинг исм билан боғлиқ эътиқодий қараши, исмга табу билан муносабатда бўлиш удуми намоён бўлади.

“Арслон” драмасида иккита фол келтирилган. Улардан иккинчисида бойнинг хотини Шарофат эри тўғрисида очтирган фоли ҳақида маълумот беради. “Мен фалончига бориб, фол очтирдим. Қурғур дарров топиб айтди. “Боймиз уйланмоқчилар”, деди. “Тезлик билан бу янги хотунладан ажратмасак, сизларга ёмон бўладир”, деди. Икки юз танга пул сўради, бердим. “Уч кунлик бир ўлик хотуннинг калласини топиб келтиринг”, деди уни ҳам гўристондан топиб юбордим. Эмди қирқ кеча кундуз дуо ўқиб, ҳар куни шу каллага қирқта игна суқар эканман. Қирқ кун тўлғач, шу хотун касал бўлиб ўлар экан [6, 152].

Фолни фольклордаги мустақил жанр сифатида қараш мумкин. Бунга унинг ўзига хос бадиий шаклга, ифода услубига, ижро усулига эгаллиги изн яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Гадания // От прибаутки до былины: (Русский фольклор) / Сост. И примеч. В.Аникина. – М.: Худож. лит., 1991. – С.123-129.
2. Пушкин А.С. Евгений Онегин. Шеърӣ роман. Мирзо Кенжабек таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.116-123.
3. Раҳмонов Н. Битиклар оламида. – Т.: Фан, 1990; Руҳиятда нур муроди. – Т.: Халқ мероси, 2002; Ирк битиги ва қадимги туркийлар маданияти. // “Адабиёт кўзгуси”, 1996, 2-сон, 94-107-бетлар.
4. Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти. Филол. фан. док-ри. дисс. автореф. – Т., 2005. – Б. 26-27.
5. Тайлор Э.Б. Первоытная культура, С.99; Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. – С. 133.
6. Фитрат А. Арслон. Драма. // А.Фитрат. ТА. 1-жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. Сўзбоши. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.152.

*Nargiza Bahrieva
(Samarkand, Uzbekistan)*

SOME ADVANTAGES OF USING GAMES IN TEACHING VOCABULARY FOR ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

As we know in order to make learning English enjoyable and fun-remember you are influencing their attitude to language learning. It means teacher has to try in order to students are having fun in learning (learning by playing). Remember teacher is influencing their attitude to language learning [1, 81]. In Uzbekistan teachers are trying to implement new curricula at present and according to it certain methods are required to teach young generation especially communicative based methods. It is important for language teachers to follow next instructions during the playing games.

Do not worry about mistakes. Be encouraging – make sure children feel comfortable, and not afraid to take part. It means teacher does not blame directly to students, teacher must give support to students while repair their mistakes.

Use a lot of gestures, actions, pictures to demonstrate what you mean. It means teacher has to try to accompany her explanation with media in order to students understand easily. Don't force the students to use the language directly, just give them examples by gestures

Talk a lot to them in English, especially about things they can see. Teacher must teach them by using English, especially about anything in their surroundings.

Play games, singsongs, say rhymes and chants together. It means teacher has skills in playing games, singsong etc to make them enjoy and interest in learning.

Tell simple theories in English, using pictures, acting with different voices.

Do not worry when they use their mother tongue. You can answer a mother tongue question in English, and sometimes recast in English what they say in their mother tongue. It means if the students use their mother tongue, the teacher translate to English and repeat again, again and again to make them always remember what teacher means.

Constantly recycle new language but do not be afraid to add new things or to use words they will not know. Teacher gives new language while remember the last topic.

Plan lesson with varied activities, some quiet, some noisy, some sitting, some standing and moving, it means teacher must demonstrate his teaching with several activities (moving teaching), sometimes teacher sit, stand up in front of or behind the students.

Language learning is hard work. Effort is required at every moment and must be maintained over a long period. Games help and encourage many learners to sustain their interest and work. Games also help the teacher to create contexts in which the language is useful and meaningful. The learners want to take part and in order to do so must understand what others are saying or have written, and they must speak or write in order to express their own point of view or give information.

The need for meaningfulness in language learning has been accepted for some years. A useful interpretation of meaningfulness is that the learners respond to the content in a definite way. If they are amused, angered, intrigued or surprised the content is clearly meaningful to them. Thus, the meaning of the language they listen to, read, speak and write will be more vividly experienced and, therefore, better remembered.

There are many kinds of games which can be used in teaching English. Of course, as a technique games need help from media. The media can be picture, flash cards, object, puppet, cassette, projector and many others object surround them. It is better if the games are familiar for children, because they learn in a variety of ways, for example; by watching, by listening, by imitating and by doing things. It means children learn their knowledge through what they see, heard in their surrounding and then imitate it and imitating by doing things (children learn by doing) [2, 112]

Children can generally imitate the sounds they hear quite accurately and copy the way adults speak. It means they do imitation, memorization, practice and over learning, what the people are said

Language is the most important tool for cognitive growth and he also investigate how adults can help the children to solve their problem [3, 51]. Scaffolding is Bruner's theory, it means that scaffolding is explaining to students and interacting to students to communicate, in scaffolding is holistic and must permeate all aspects of scientific teaching, if we answer.

So, teaching vocabulary-using games as methodology in learning – teaching process and the teaching materials for children less than five years old which is related with their surround, it means the vocabulary which related and introducing things surround them such as family names, naming of alphabet, name of number.

Learn how to teach math vocabulary and specific words as you demonstrate math activities and when you talk to your students about their math experiences. Children learn the language of math just like they learn to talk about other topics.

In this variation, students break up into small groups and play a board game following commands. After the students have completed the game, they create their own board game using commands they have created on their own.

Language learning is a hard task which can sometimes be frustrating. Constant effort is required to understand, produce and manipulate the target language. Well-chosen games are invaluable as they give students a break and at the same time allow students to practice language skills. Games are highly motivating since they are amusing and at the

same time challenging. Furthermore, they employ meaningful and useful language in real contexts. They also encourage and increase cooperation.

Games encourage, entertain, teach, and promote fluency. If not for any of these reasons, they should be used just because they help students see beauty in a foreign language and not just problems that at times seem overwhelming [4, 121].

Games are often used as short warm-up activities or when there is some time left at the end of a lesson. Yet, a game should not be regarded as a marginal activity filling in odd moments when the teacher and class have nothing better to do. Games ought to be at the heart of teaching foreign languages. Games are used at all stages of the lesson, provided that they are suitable and carefully chosen.

Games also lend themselves well to revision exercises helping learners recall material in a pleasant, entertaining way. All authors referred to in this article agree that even if games resulted only in noise and entertained students, they are still worth paying attention to and implementing in the classroom since they motivate learners, promote communicative competence, and generate fluency.

There are many criteria games as educational media for teaching English to learners:

- A game must be more than just fun.
- A game should involve "friendly" competition.
- A game should keep all of the students involved and interested.
- A game should encourage students to focus on the use of language rather than on the language itself.
- A game should give students a chance to learn, practice, or review specific language material.
- A game should be familiar by children.
- The important things in teaching English vocabulary is how to make English learning fun for children with these excellent products [5, 62-63]

There are many advantages of using games in the classroom: Games are a welcome break from the usual routine of the language class.

- ✓ They are motivating and challenging.
- ✓ Learning a language requires a great deal of effort.
- ✓ Games help students to make and sustain the effort of learning.
- ✓ Games provide language practice in the various skills- speaking, writing, listening and reading.
- ✓ They encourage students to interact and communicate.
- ✓ They create a meaningful context for language use.
- ✓ Vocabulary games bring real world context into the classroom, and increase students' use of English in a flexible, meaningful and communicative way.
- ✓ Games usually involve friendly competition and they keep students interested in learning the language.
- ✓ Games can help them (children) learn and hang on to new words more easily

The reasons of the writer in choosing games as educational media for teaching children are:

1. Games make learning fun so your class and children are willing participants and not just there because they have to be.
2. Playing a game has a purpose to it, an outcome, and in order to play students have to say things – they have a reason to communicate rather than just repeat things back mindlessly. Therefore, they want to know and learn more.
3. Students get to use the language all the time during the games
4. They involve a lot of repetition, and repetition is the mother of skill, it can be boring, but thanks to these games, it is fun.
5. How do you expect your class or children to remember vocabulary if they never use it? Repetition is the mother of skill.
6. The games lend themselves perfectly to quick bursts of revision. Using some of the games, you can revise a massive amount of vocabulary and grammar in a few minutes.
7. If you use games to revise two or three topics every lesson, as well as teach the new language, imagine how well your kids will do at exam time, and how proud you will feel.
8. Children have a short attention span (even more so these days with the style and pace of the media, and computer games), so injecting lively varied games into your classes to practice the language you are teaching will keep your children alert and enjoying themselves
9. The philosophy of encouragement incorporated into these games allows all students, including the less good ones, to gain in confidence. Usually this doesn't just mean they get better at your subject, but in all subjects. This makes everybody, including you, more motivated and optimistic, and you can really make a difference by helping your pupils have more self-esteem so they succeed in all areas of life.
10. You do not need many materials to play these games (in some cases you need only your regular black board or classroom props). Once you have used the games once you will need virtually no preparation time at all!
11. You will be able to give stimulating fun classes while keeping your evenings free for yourself and your own hobbies, family and friends

While teaching through games we should remember:

Games are often used as short warm-up activities or when there is some time left at the end of a lesson. In this case, a game should not be regarded as a marginal activity filling in odd moments when the teacher and class have nothing better to do. Games ought to be at the heart of teaching (foreign) languages.

Games can be used at all stages of the lesson. But teachers must be sure that games provided, are suitable and carefully selected by the teachers.

Before playing a game teachers should give attention to the number of students, proficiency level, cultural context, timing, learning topic, and the classroom settings.

Games also lend themselves well to revision exercises helping learners recall material in a pleasant, entertaining way.

Classifying games into categories can be difficult, because categories often overlap. Hadfield explains two ways of classifying language games. First, she divides language games into two types: linguistic games and communicative games. Linguistic games focus on accuracy, such as supplying the correct antonym. On the other hand, communicative games focus on successful exchange of information and ideas, such as two people identifying the differences between their two pictures which are similar to one another but not exactly alike. Correct language usage, though still important, is secondary to achieving the communicative goal.

The second taxonomy that Hadfield uses to classify language games has many more categories. As with the classification of games as linguistic games or communicative games, some games will contain elements of more than one type.

Games during lesson have great educational value. Games should be treated as central not peripheral to the foreign language teaching program. There are many advantages of using games: they are highly motivating and entertaining and they can give shy students more opportunity to express their opinions and feelings. They also enable learners to acquire new experiences within a foreign language which are not always possible during a typical lesson.

So, the communicative methods of teaching language are the best ways of making this process easy and effective. Moreover, they make the students learn the language with fullest enthusiasm, desire and interest. The communicative activities and games make common lesson very interesting, unusual and bright. The students feel the real atmosphere of the learned language.

THE LIST OF USED LITERATURE

1. Tutor Training for Occupational Students With Learning Disabilities // Final Detailed Report. – 2002. – P. 67-82.
2. Rixon S. How to use games in language teaching. – London: Macmillan, 2001. – 194 p.
3. Krashen S. D. The power of reading: Insights from the research. – Englewood, CO: Libraries Unlimited, 2003. – 236 p.
4. Robbins C., & Ehri L. C. Reading storybook to kindergartners helps them learn new vocabulary words // Journal of Educational Psychology, 2006. – № 1 (86). – P. 54-64.
5. Rosenbaum C. A word map for middle school: A tool for effective vocabulary instruction // Journal of Adolescent & Adult Literacy, 2001. – № 1 (45). – P. 44-49.

Gulnoza Boltakulova
(*Samarkand, Uzbekistan*)

MORPHOLOGICAL AND SYNTACTICAL ANALYSIS OF ADVERBIAL MODIFIER OF TIME IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

As we know the problem of adverbial modifier of time is one of the most important but not fully investigated in the sphere of the secondary parts of speech. More often its morphological, lexical and syntactical characteristics stay apart of the viewpoint of investigation. According to A.N. Baskakov it is difficult to analyze adverbial modifier of time from the grammatical point of view and it's better done from the semantic point of view. "Noun case forms denoting people and other living-beings and serving in the sentence as an object are traditionally called "object", but case forms of nouns denoting non-living beings and natural objects – are called "adverbials" [1, p.255].

a) In Russian linguistics A.N. Gvozdev stated that "adverbial modifier of time shows different correlation to time or tense" [2, p.123]:

1. Shows the process of action
 - a) The action which is done in definite time, e.g. Left in spring, rested in summer.
 - b) Covers the whole time of action, e.g. Had lived for a year in that place, but worked since April till August.
 - c) Shows the repetition of action: Comes in the morning and leaves in the evening.
2. Limits the time of action:
 - b) The beginning of action: He worked here since last winter.
 - c) Shows the end of time of action: We were waiting for him till the evening.

d) Shows irrelevance of action time with its duration of time: Till the afternoon. In a week. In an hour before the lesson. Some linguists pay attention to the semantic structure of adverbial modifier. It is part of sentence which shows the action of verb, its beginning, duration and end.

In English linguistics adverbial modifier is expressed in different ways: by adverbs and noun + preposition, gerund and gerundial constructions, participle and participial constructions. R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvich and others agree to the point that time adjuncts can be divided into four main semantic classes:

- a) When – point of time (today); boundary of time (afterwards);
- b) Duration – length of time (briefly); from some preceding point in time (since);
- c) Frequency – definite period (daily) or number (twice); and in definite usual occurrence (usually); continuous (always); high (often); low or rare (occasionally, never);
- d) Other relationship (already).

In the example of Uzbek language adverbial modifier of time shows action or state and answers the questions such as When? Till what time? Since what time? This type of adverbial modifier is called as adverbial modifier of time. It is mainly expressed by adverbs of time, pronouns and other parts of speech.

In the above mentioned points of views it is vivid that in the structure of simple and compound sentences adverbial modifier which expresses syntactic elements of sentences with verb and tense forms, their semantic relationships is almost not fully investigated.

1. He was in prison for ten years.
2. He has been in prison for ten years.

In both sentences adverbial modifier of time is expressed by for ten years, but in the first sentence the construction for ten years can be substituted by the adverb “then” because the action expressed took place in the past tense.

He was in prison for ten years – He was in prison then.

Also this sentence can be changed into compound sentence:

He was in prison for ten years but he is out now.

In the second sentence for ten years can be substituted by the adverb then because the process expressed in it is still takes place.

He has been in prison for ten years means that he is still there. In this way Leech and Svartvik point out that syntactic units expressing adverbial modifier of time can be categorized according to the tense form.

In sentence structures for denoting tense and tense forms adverbial modifier are various: for Present Indefinite Tense forms, for the planning actions, for the definite actions, different adverbial forms and syntactic units can be used.

1. Tomorrow is Sunday.
2. The term starts at the beginning of March.
3. The match takes place on Friday.
4. He retires next year.

If the adverb “then” shows past time and action in the past time, the adverbs “now” denotes the action taking place at the moment of speech or at present. In general, it doesn’t matter whether it is a simple or compound sentence for denoting time, we need to emphasize interrogative word “when” because time and showing the exact time of the action is defined by interrogative pronoun “when”. Besides that in the sentence structure it is important to mention about the role of prepositions, for example: at, on, in, during; while comparing them we can notice the following differences: “at” indicates the time; “on” is used with the days of week; “in” and “during” shows the length of time, e.g.:

At eleven o’clock, at 7.30, at night.

On Saturday, on the following Thursday.

In the evening, in August, in summer.

During the morning, during April, during spring.

In this order adverbial modifier can be used before the nouns with prepositions. There are definite adverbs which show direct and indirect expression of adverbial modifier of time. They can be subgrouped as follows:

1. Shows the time or the period time of action:

Again, just, now, nowadays, then, today, etc.

2. Shows the time of action or contextually used adverbs:

Afterwards, beforehand, first, formerly, late, later, lately, previously, recently, since, soon, ultimately, subsequently, etc.

In adverbial clauses it’s important to state the role connective words, especially: when, as before, after, while, as soon as, once, now, that, etc In order to indicate shorter duration of time instead of preposition “for” - “over” can be used:

I talked with my brother over dinner.

“From ... to” shows the exact beginning of the time and exact end:

I worked from 8 to 11.

“While” even as a connective word is able to express duration of the action:

I did my shopping while they were speaking in the street.

“Since” also can be included into the group of connective words denoting the action taken place till a definite time:

They never separated since 2009.

As for the prepositions “till” and “until”, they express the boundary of completion of the action:

I wrote article till 11 o'clock.

Besides for denoting action, its duration the following time and the time phrases are used:

For ages, forever, for a moment, for a while, recently, lately, etc.

In the sentence structure for expressing adverbial modifier of time interrogative phrases “how often, how many times” show the frequency of actions and following by answering adverbs such as: regularly, normally, often, frequently, occasionally, sometimes, rarely, hardly, seldom, ever, scarcely ever and so on:

He seldom went to noisy parties.

She rarely uses computer.

We seldom talk together.

In Uzbek language system adverbial modifier of time shows the statement of the action by interrogative words “qachon” (when), “qachondan beri” (since what time):

Men ertalabdan beri sizga karab turubman. = I have been waiting for you since morning.

Men ertaga sizni kurishga boraman. = I'll visit you tomorrow.

Kilichev points out that words which show the time and can't be changed according to morphological structure are called “adverbs” [3, p. 209].

Predicative syntagma sometimes can be formed with the help of transformational method and denote time and can be used instead of adverbial modifier of time:

Feruza mevalarni taroziga kuyganda Norkuzi yutaldi. =

When Feruza was put ting fruits on the scales Horkuzi started coughing.

Timur honaga kirganda hech kim yuq edi. =

When Timur entered the room, there was nobody in the room.

In such sentences to the stem of the verb we may notice adding the suffix –da, coming with intransitive verbs and shows time. However, we can't see any adverbs of time here:

Chol qurrasiga buralayotganda (verb + suffix – da) uni allakim chakirganday buldi.

While old man turning into his hut, it seemed to him that someone called him out.

In adverbial clauses especially in English adverbial modifier of time is formed by relative pronouns and connective words, while in Uzbek it is formed with the help of participles and adverbs.

The ways of structuring of adverbial modifier of time also differs in both languages due to their analytical and syntactical types. English being the analytical language forms adverbial modifier by various parts of speech mostly adverbs of time coming with nous or by noun + prepositions structures.

Uzbek is a syntactical language and it includes suffixes or some ending the stems of verbs (intransitive).

It vivid in examples above. We can't convey the meaning of Uzbek sentence with adverbial modifier of time without English connective word “while”.

As the result of investigation of both language groups we can state that in the English language system the ways of expressing time and duration of action are wider than in Uzbek, which can express various time indicators by suffixes or added to the stems of the notional verbs.

LITERATURE

1. Baskakov N.A. The Karakalpak language. Morphology. Syntax. – Nukus: Knowledge, 1995. – 292 p.
2. Gvozdev A.N. Modern Russian literary language. Part 2. Syntax. – Moscow: Enlightenment, 1973. – 350 p.
3. Kilichev E. Modern Uzbek literary language. – Bukhara: Bukhara University Publishing House, 2001. – 228 p.

*Олимжон Ешимбетов
(Нукус, Узбекистан)*

СЎЗГА ЭЪТИҚОД

Нутқнинг бойлигини таъминлашда, асосан, ривоя техникасида назарда тутилган ва шунинг учун унинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги рухий вазиятни эътиборга олиш ҳам муҳим омил саналади. Тўғрироғи, нутқ таъсирчанлиги билим-дид тарбиясига боғлиқ жараёндан иборат. Нотиқ тингловчиларни ҳисобга олиши, кишиларнинг билим даражасидан тортиб, ҳатто ёшигача, ўз нутқининг тингловчилар эшитаётган пайтдаги кайфиятигача кузатиб туриши, ўз нутқининг тингловчилар томонидан қандай қабул қилинаётганини назорат қилиши лозим бўлади. Профессional билимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражадаги маълумотга эга бўлмаган тингловчилар олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга ҳаракат қилиш керак эмас. Нотикдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади ва ифодаламоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга етказишга ҳаракат қилиш вазифа қилиб қўйилади.

Ҳаётий кузатиш ва жонли мушоҳада асосига қурилган ривоя техникаси ўқувчига тез етиб боради. Нутк предметини мукамал етказиб бериш эса билим ва қўникма тигизлигига туташади. Мавжуд ҳолат, мавзун и яхши билиш, баённи аниқ белгиланган дастур асосида олиб бориш билан туташади. Сўзловчининг ўз нутқига муносабати ҳам муҳимдир, чунки, шундай бўлгандагина қуруқ расмиятчиликдан қочиш бўлади. Нотик фикрларни ўзи ёки тингловчилар ҳаётдан олинган мисоллар асосида исботлашга ҳаракат қилса, мавзуга доир субъектив фикр мулоҳазаларини билдирса, нутқ яна ҳам бойиб боради.

Мулоқот жараёнида сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги муносабатни нутқнинг аниқлиги тайин этади. Мушоҳада мавҳумлиги, тасаввур тўлақонли бўлмаслиги ва вазият, шароит тақозосини ҳисобга олмаслик жараён нормал муносабатларини издан чиқаради. Мавжуд ҳолатда фикрни етказиб беришдан кўзланган мақсад, узатилаётган ахборот ишонарлиги ва мулоҳаза мантикий изчиллиги муҳим аҳамият касб этади. Унда тасаввур ва воқелик муносабати ҳисобга олинади. Аниқлик нутқ одобини ҳосил қилувчи муайян фазилат саналиб, азал-азалдан асосий коммуникатив сифат тарзида кадрланган.

Ривоя техникаси инсон ҳаёти ва фаолиятини узлуксиз таъкиб этадиган тизим ҳисобланади. Мутахассис меҳнат йўналиши ҳамда касбий малакаси ана шу узвий жараён муайян ҳалқасидан иборат. Мулоқот тақозоси айнан одамзод руҳий муносабатларининг ижтимоий моҳиятини очиб беришини инобатга олсак, ҳаётий эҳтиёж залвори янада ортади. Зотан, «нутқ маданияти жамият ҳаёти, жамият маданиятининг ўта муҳим, ажралмас таркибий қисми, муайян воқелиги, кўриниши сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. У фикр алмашиш, муомала, сўзлаш каби кундалик, доимий, зарурий жараёнларни ўз ичига олади, уларни бошқарадиган, улар орқали воқеликка айланади, таъсир қилиш қувватига эга бўлади» [1, Б. 13]. Шундай экан, «тил алоқа қуроли ва нутқ алоқа усули» орасидаги мавжудлик мутахассис малакасини тўлдирувчи негиз саналади. Зеро, тил маданияти ижтимоий-хусусий миқёс билан чегараланса, ифода такомили мантиқ, фалсафа ва руҳият илми тажрибаларига таянади. Бироқ жорий тушунчаларо алоқалантирилган қонуний ворисийлик масала моҳиятини анча теранлаштиради. Тасаввур қилинг: шахс сифатида сўзловчи ҳаракатдаги ижтимоий ҳодисага онгли, мажбурий ва фаол аралашар экан, унинг «бошқа томондан қараганда, фақат бошқаларни эшитиб, биз ўз она тилимизни ўрганамиз; саноксиз тажрибалар натижасидагина тил бизнинг онгимизда сақланиб қолади. Ниҳоят, тил таракқиёти айнан нутқ ҳодисалари билан боғлиқ: бизнинг кўникмаларимиз бошқаларни эшитганда олинган таассуротларга боғлиқ ҳолатда ўзгарадиган» [2, с. 57] жараёнга табиий равишда қушилиши аёнлашади. Зикр этилганидек, нутқий фаолият изчил таракқий топадиган тизим ҳисобланади. Ижтимоий йўналтирилганлик даражаси унинг табиатини белгилайди. Мавжуд имкониятлардан фойдаланиш қамрови инсон маҳорати воситасида расмиёлашади. Аслида тушунча-тимсол алоқадорлиги нутқий фаолият узлуксизлигини таъминлайди. Тасаввурда бутунлик касб этадиган луғавий бирлик «миядаги эмоционал механизм ривожланиши билан узвий боғлиқ» (Таданобу Цунода) тафаккур маданиятини ҳосил қилади. Муттасил мушоҳада юритиш, асл моҳиятни идроклаш, тўпланган билим-тажрибаларни умумлаштириш, ижтимоий-руҳий муносабатларни баҳолаш ва миллий мансублик анъаналарини давом эттириш инсон нутқий малакаси ўзига ҳослигини белгилувчи омил саналади. Ваҳоланки, алоқа ва аралашув воситаси услубий вазифадошлиги натижаси ўларок «жамият аъзоларининг ҳар бирида ҳосил бўлган тажриба - билимлар оммалашади ва улар кўпчилик томонидан ривожлантирилади. Тил туфайли билим авлоддан авлодга оғзаки ёки ёзма тарзда қолдирилади, натижада янги авлод ўтган авлоднинг изланишларини янгидан бошлаб ўтирмайди, уни давом эттиради. Тил туфайли биз сезги узвлари билан билиб бўлмайдиган нарсаларни ҳам ўрганамиз» [3, Б. 16]. Шундай экан, луғавий бирликлар амалий қўлланмаси ифода имкониятлари чексизлигини таъминлайди. Соф коммуникация мақсади нутқ маърифати изчиллигини марказлаштиради. Тушунчадан тасаввурга кўчиш эҳтиёжи эса ривоя техникаси ҳамда тафаккур миқёсини яхлитлаштиради. Онг даражаланиши айнан мулоқот жараёни механизмини ҳаракатга келтиради.

Ўқитувчининг олий вазифаси ёш авлод шуурига икки йўналишдаги билимларни, яъни ўзи ўқитадиган фандаги илмий ҳақиқатларни ва айни пайтда жамиятда қарор топган маънавий қадриятларни олиб киришдир. Табиийки, ўқитувчи учун маданий ва расо нутқ малакасига монанд тузилган нутқ энг бирламчи қурол, бу қуролни ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди, [4, Б. 15], - ёзади проф. Н.Маҳмудов. Зотан, ўқитувчи нутқи маданияти ҳам онг, ҳам туйғуга баробар таъсир ўтказадиган қудратли восита, унда юксак назарий салоҳият ва маънавий заҳира мужассам, унда ижтимоий моҳият ва руҳий манфаат уйғунлашади, унда ахборотни умумлаштириш ва етказиб бериш маҳорати жипслашади. Адабий илм меъёрларини эгаллаш ҳамиша ҳам нутқий малакани ҳосил қилавермайди. Профессional баён усули ахлоқий мезон, тафаккур ҳолати қамрови ва идрок нафосати анъаналарига таянади.

Умуман, ўқитувчи нутқи маданияти ҳар бир мутахассиснинг нутқий малакасини оширишни мақсад қилиб қўяди. Зеро, етук ва билимдон кадр сифатида шаклланиш бевосита ҳамда билвосита инсон нотиклик маҳоратига туташади. Жорий ҳолатда асосий эътибор шахс мулоқот одобига қаратилади. Алоқа-аралашув маънавияти эса ижтимоий муносабатлардан ўсиб чиқади. Маълум бўладики, ўзига хос тафаккур тамойили ҳам умуминсоний, ҳам миллий мансублик касб этади. Мустақил фикрлаш кўникмаси айнан тил бирликларидан ўринли ва унумли фойдаланиш лаёқатига пайвандланади. Зеро, унда халқ руҳияти, давр маданияти ва инсоният тарихи яхлит боғлам ҳосил қилади. Ўзгал ҳамда нафис нутқ сезгиси ихтисослик билимларини тўлдирувчи омил саналади. Сўзга эътиқод аслида тафаккур маърифати ҳосиласидан иборат. Унда англаш ва илғаш тигизлиги кузатилади. Тушунча эстетикаси моҳиятан луғавий бирликлар ишланганлик даражасига боғланади.

АДАБИЁТЛАР РҲЙХАТИ

1. Расулов Р., Хусанов Н., Муйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. – Т.: «Иқгисод- Молия», 2006. – Б. 13.
2. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. – М.: «Прогресс», 1977. – С. 57.
3. Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. – Т.: «Маънавият», 2003. – Б. 16.
4. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Т.: Алишер Навоий номидаги «Ўзбекистан Миллий кутубхонаси», 2007. – Б. 15.

*Сәуле Магжан
(Туркестан, Қазақстан)*

О.БӨКЕЙДІҢ «ЖЕТИМ БОТА» ПОВЕСІНДЕГІ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ КӨРКЕМ ОЙ ЖАСАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Көркем мәтін аяқталған, біртұтас күрделі құрылым ретінде қаралады. Оның эстетикалық тұрғыдан ұйымдасқан тілдік формасы мәтіннің идеялық-көркемдік мазмұнын бейнелейді. Тілдік талдау – талдаудың ең қарапайым түрі. Оның мақсаты – көркем мәтінде пайдаланылған, әдеби шығарманы дұрыс ұғынуға тікелей қатысы бар тілдік тұлғалардың мән-мағыналары мен қолдану жайларын ашып беру. Бұл сөз жоқ, әдеби туындыны дұрыс әрі толық түсінуге көмектеседі.

Көркем шығарма тілі әдеби тіл фактісі болғандықтан, тілде болып жатқан барлық өзгерістерді өз бойында қамтып отырады. Көркем мәтіндегі сөздер, тіркестер, басқа да тілдік тұлғалар мен категориялар қазіргі әдеби тілде жоқ, күні өткен ескі не әлі толық ене қоймаған жаңа құбылыс болуы мүмкін. Көркем сөз сыртқы тұлғасы жағынан да, ішкі мазмұны жағынан да ерекше ұйымдасқан эстетикалық құрылымға ие. Көркем мәтінде тілдік құрамдардың мағыналық жағын айтпағанда, дыбыстық ұйымдасу жағы, сөздердің бір – бірімен байланысы, орын тәртібі, тіпті дауыс кідірісіне де үлкен көңіл бөлінеді. Оның себебі – өзінің поэтикалық деңгейінде тіл белгілі бір мазмұнды сырттай бейнелеуші болып қалмайды, ол барлық мән-мағынасымен, ішкі – сыртқы болмысымен бейнелі мазмұнның өзіне, оның құрамды элементіне айналады.

Сонымен көркем шығарма тілі – күрделі, қыры мен сыры мол құбылыс. Өзінде дәстүрлі қалыпқа сай келе бермейтін көптеген ерекшеліктерді де қамтиды. Сондықтан көркем мәтінді лингвистикалық талдау бір жағынан, әдеби тілдің тарихы ерекшеліктерін ескеруге, екінші жағынан, жалпы тілдік фактілер мен авторлық даралық құбылыстарды айқын ажыратып, дұрыс бағалай білуге негізделеді.

Көркем мәтінді талдау тілдік тұлғалардың барлық – фонетикалық, лексика-фразеологиялық, морфологиялық, синтаксистік, композициялық – деңгейлерін қамтиды. Олардың әрқайсысы көркем мазмұнды бейнелеуге тікелей не жанама қатысты болып келеді.

Тілдік талдаудың алғашқы басқышы – көркем шығарма мәтінін мәнерлеп оқу. Мұнда шығармадағы экспрессивті – эмоционалдық жүк көтеріп, өзіне айрықша міндет артып тұрған сөздер мен оралымдарға мән бере, интонациясын сақтап, сол арқылы жазушының сөз қолдану ерекшелігін толық ұғынарлықтай оқу көзделеді. Тілдік талдаудың негізгі объектісі – шығарманың сөздік құрамы. Сөздік құраммен жұмыс жазушы қолданған сөздердің мағынасын ашып, айқындау үшін қажет. Өйткені сөз мағынасы тілдің ең өзгергіш бөлігі: ол оқушыға түсініксіз болса, мәтінді түсіндіруге де қиындық тудырады. Мәтіндегі кейбір сөздердің шығу тарихы, қолдану аумағы мен жиілігі, экспрессивтік стилистикалық бояуы – міне, талдау барысында осы жағдайларға көңіл бөлінеді. Сондай-ақ белгілі бір сөздің немесе басқа бір тілдік тұлғаның автор қолданымындағы мағынасына назар аударылады, ол әдеттіген басқашы болып кетуі мүмкін. Бұл жұмыстардың бәрі де тілдік талдаудың алғашқы сатысы: ол тілдік түсініктеме беру болып табылады. Тілдік түсініктеме арқылы мәтіндегі сөздердің грамматикалық тұлғалардың сыр-сипаты ашылады: қолданудан шығып, көнерген сөздер мен тіркестердің, диалектизмдер мен қарапайым, не жаргон сөздердің, кәсіби сөздермен терминдердің мән-мағыналары анықталады.

Шығарманың көркемдік ерекшелігін тану үшін қаламгердің тіл қолданысын сан-салалы қырынан қарастыру керек. Күрделі синтаксистік құрылымдар, фразеологизмдер, лексемалар, жеке дыбыстар – бәрі де жазушы талғамымен көркемдік идеяға қызмет ететін тілдік құралдар болып табылады. Әр функционалды стильдің өзіндік мағынасы мен бояуы жағынан ажыратылмайтын стильдік қабаты бар.

Дыбыстық қабаттан мәтінге дейін аралықтағы тілдік бірліктердің стилистикалық қызметін талдау көркем шығарма тілінің өзіндік құрылымдық және мағыналық жағынан үйлесім табу ерекшеліктерін, олардың тілдің ішкі деңгейлерінде жасалу жолдарына, көркем құралдардың лингвопоэтикалық қызметін анықтауға мүмкіндік береді. «Жетім бота» повесіндегі тұтас көркем ойдың жасалып шығуын З.Қабдоловтың сөзімен айтқанда «мидың мың градустық домнасында құрыштай қайнатылып шыққан сөздердің» үйлесімділікпен беретін ерекше әсері деп танамыз. Повестегі әрбір сөз – көркем сөз, ал әрбір көркем сөз – көрікті ойдың көрінісі [1, 187 б.]

О.Бөкейдің «Жетім бота» повесінің лексикалық ерекшеліктеріне тоқталсақ. Ондағы сөздік құрам байлығы көркем әдістердің ерекше қолданысы арқылы жасалған сөздерден, көне тілдік тұлғалардың, діни сөздердің, диалектизмдердің қолданысы арқылы, жазушының жеке шығармашылық лабораториясынан қорытылып

шыққан жаңа мағынада танылған сөздер. Повестегі көнерген сөздер, діни сөздер, орыс сөздерінің қолданысы жеке-жеке талданып көрсетілді.

Көнерген сөздер – қазақ тілінің лексикасында өзінің орнын алып, тіл тарихымен, осы тілде сөйлеуші ұлт тарихымен байланысты оқиғаларды сипаттауда, зерттеуде қолданысы аса маңызды әрі қажетті болып табылатын атаулар деп айтуға болады.

Мысалы: Әр шаһар әр адам секілді, өзіндік түр сипаты, кескін-келбеті, яғни өзіне тән мінез-құлқы ерекше организм. Егер осы санаңызға саңлау түсірген бүкіл толғаныстарыңыз саф өнерге бағышталса ше. Үйдің ең қымбат мүлкі- төсектің бас жағындағы желбірегі бар қос етек көйлек пен үкілі сәукеле еді, қамар белбеу мен күміс таналары жылтыраған шашбау, сақина, жүзіктер еді. Мұндағы әр зат көненің көздерінде қаладан қашып осынау тоқал тамға жасырынған секілді.

Повестегі діни сөздердің қолданысы белгілі бір кезеңнің, дәуірдің келбетін ашу үшін, адамдардың наным-сенімдерін, түсінік өресін, тіпті психологиялық күйін жете түсіну үшін қызмет жасайды.

Мысалы: Осыншалық күмістен жонып жасағандай сұмдық сұлу бейнені көргені осы және бұдан былай көрмейтін де шығар ау... «Мен күнәһармын»-деп ойлады жерге кірердей ұялған жігіт. «Құдай - ай», ұятқа қалдым-ау. Енді қайттым. Құдай біледі, мен ұйықтап жатырмын, не болмаса өліп, арғы дүниеде жүрмін. Әкешесін сағына тосқан қыздың зары, аялы алақаны, ыстық ықыласты іздеген жалғыз жанның опасыз жалғаннан күдер үзген соң, өз жаназасын өзі шығаруы. О дүниеге аттанар адам тым-тым арманшыл келеді. «Аллам-ау», мынау сол ғой!

Повесте қолданылған орыс тілінен енген сөздер де орынды және стильдік мақсатқа сай жұмсалған. Мысалы: Аңқайта ашылған балконның есігінен теңізден соғар самал желпіп тұр. Қранның суы жуындан басқаға жарамайды. Бағана қайнардың суын сұрап буфетке барып еді, бес күннен бері бүкіл қалаға түспегенін айтты. Қырсыққанда лифті түнгі сағат бірден кейін істемейді. Қамыттан босаған аттай қара чемоданымды көтеріп кете бердім. Шағын сахнаға қолына микрофон ұстаған әнші қыз шықты.

- Рахмет комплиментіңізге. Бәрібір жер бетіндегі сандаған градостроительстваның біреуі ғана. Көктемде сосын күзде қатты ауырамын, обостроение болады. Рас, біз де суреткерміз, бірақ фантазиямыз бен концепциямыз шектеулі. Бұлар далаға шыққанда такси күтіп тұр екен, сарт-сұрт отырды да, аэропортқа тартты. Оны қазақтар «Қырттық» дейді, яки мағынасы жоқ болтовня дейді. Менюді бере тұрасыз ба? Ригадан звонок күтіп отырмын. Мұның барлығы жазушының өзіндік қолданыс шеберлігі. Повестегі диалектизмдер, тұрақты тіркестер де жетерлік. Соларды қарастыра кетсек: Осы ермегім үшін шалдан таяқ жедім, Бақыттан сөз естідім, кадет қой (әдет), қартайғанша қоя алмайтын шығармын. Жазушының әдебиет, мүсіншілердің мүсін, дәрігерлердің медицина тақырыбын қаузайттындарынан (қозғайтындарынан) жек көретін нәрсем жоқ. Өне, сықсиган (сығырайған) терезесі мен жарығы бар тамды көрді. Екі көзімнен, содан соң маңдайымнан өбiңiз (сүйiңiз). Аяғым мен қоса екі дізем (тізем) зырқырап барады.

М.Әуезовтен басталатын қазақ романдарының таңдаулы дәстүрлерін жалғастырып, қазақ тілінің көркемдік табиғатын байытқан шығармалар қатарын «Жетім бота» повесі арқылы толықтырады. Осы повестің құндылық танытатын тұсы - көркемдік тәсілдері. Повесть белгілі бір заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын суреттейтін эпитеттер де мол кездеседі. Мысалы: Шайдай ашық күндері үстін қоп-қою түгін басып, мұнарға тұншығып жатқан қаланың көрінісі. Ақ шағаладай лайнерден жанаша киінген, сұңғақ бойлы, бұйра шашты, қара көзілдірігі бар сағыз шайнаған қазақ жігіт түсіп келе жатты. Кең-байтақ отанымыздың, тіпті жұмыр жердің қай-қай қиырында жүрсем де Атырауды сағынамын. Кәрі Атыраудың салқын самалын кеуде керіп жұтайын. Теңіздің жағасында қойбатпаққа ұйлыққан жалбыздың күлімсі иісін қоса ала келеді. Дәлдікпен есептелген айқыш-ұйқыш быжынаған сызықтар ғана. Түн тылсымын бұзған қыңсылыңқы дауысты қаланың саккұлақ иттері де естісе керек. Қап-қара шашын қос өрімдеп, арқасын аса тастаған. Ағаш үйдің іші қоңыр салқын, алдында ас, жамбасында төрт қабаттап салынған жұмсақ көрпе, басында құс жастық. Қыз алды ашық гүлді көйлегін шешіп тастады. Ақ көбік атқан шарапты екі бокалға құйды. Арқасын жаба судырап төгілген ақ сары шашы жан біткендей жалт-жұлт ойнайды. Теңіз бетін қан қызылға бояп, ыңырана көтерілген күн, игеріп тастаған Арқаның ұлы даласына ұқсаған жал-жал толқындар. Амантайдың қою қара шашы көрінді. Боз ала түндегі бозбала дәурен менің бұған дейін тірі жүруіме себепші. Өркеш-өркеш таулардан асып, қалың орманды басып өтесің. Мен елеңдей құлақ түріп, табиғаттың нұрлы жаңбырына табынамын. Сол шоқылардың кемер белбеуі секілді жіп-жіңішке кемпіркосақ туады. Мәңгілік сапарға жаяу кетіп барады. Мұндай мысалдар шығарма тілінде өте көп кездеседі. Келтірілген эпитеттердің повестегі қызметі ерекше сурет жасауда орынды қолданылғанын және жазушының өзіндік тіл шеберлігінен жасалған туынды екенін атап айту керек.

«Жетім бота» повесіне мағыналық және мазмұндық көркемдік беретін тағы бір тиімді қолданған әдісі – тенеу. О.Бөкей шығармадағы кейіпкерлерді, табиғат құбылыстары мен адамдар арасындағы түрлі дәреже мен түрлі деңгейлердегі қарым-қатынастарды суреттеуде тенеуді ұтымды қолдана білген. Оны мына мысалдардан көре аламыз:

Әсіресе төрт тағанға орналасқан алты қабатты үйлер қаздай тізіліп, өзінің ешбір елде жоқ әсем архитектурасымен көз тартатын. Тек жердегі кісілер ғана құмырсқадай қыбырлап, түр-түсі анық болжанбайтын. Ендігі қаракет келіншектің бүркіттей саусақтарынан құтылып шығу ғана. Қысыр жыландай сұмандап, ресторанның босағасын босатпайды. Алтын күн көк төсіне өрмелеген сайын, су бетіндегі жақұттай жарқыраған сәуле күннің бауырына қарай жылыстайды. Қала теңізге тым жақын орналасқан, ал қонақ үйдің үстіңгі

кабатында тұрсаң, теңіз кешкендей әдемі әсер табар едің. Дәл қарсы алдындағы толқыған теңіздің астынан отқа ұстаған жез табақтай қызарып, күн көтеріліп келеді. Бейне бір бойында жаны бар секілді өз-өзінен қимылдап жантақ жеген түйедей басын жерге бір салып көтереді. Анау бір, жетінші қабаттан кермаралдай керілген жирен шашты қыз көрінді. Дудар бас жігіт көйлегінің жеңін түріп, соғым соятын қасапшыдай-ақ дайындала бастады. Мазакқа шыдай алмаған еңгезердей үш жігіт лап етіп қойған. Ресторан араның ұясындай дуылдайды. Тәтті жағын қаздың балапанындай қаумалаған балаларға, ал шай жағын кемпірлерге үлестіре бастайды. Досымның әкесі барлық ғұмырын ұсталықпен өткізген, шынашақтай ғана қатқан сары шал. Бұлар жасаған архитектурадан иненің жасуындай да кемшілік көре алмас едің. Арқандаулы аттай қора маңын шиырлап, шиыршық атады. Бейне бір жұмақтан шалқыған пейіштің самалындай рахат дүниеге кенелеміз. Ұлан - байтақ теңізді қақ жарып, күміс табақтай дөңгеленген буаз ай ыңырана туып келеді. Даңғарадай ағаш үйдің бұрышында ін аузындағы тышқан құсап, шоқиып отырмыз. Суға түскен тауықтай сүлпиемін де қаламын. Сол мазасыздықты мұңмен көлеңкелеп, уыздай жас әлпетін ауылдың мекеніне айналдырып жіберген. Тасжан бәйгеге жаралған аттай ширығап, бір орнында отыра алмаған. Ашы ішектей таусылып бітпейтін баспалдақпен тапыр-тұпыр жүгірген.

Жазушы повесте афоризм сөздерді молынан қолданған. Әрі жазушы оларды кейіпкердің образын ашуға байланысты өз орнымен жұмсай білген.

Шығармадағы диалектизмдердің бір түрі - фразеологизмдер. Жазушы шығармасында бірнеше тың фразалық тіркестерді қолданған. Р.Сыздықованың «...белгілі бір қаламгердің жалпы тілдік қолданысын және көркемдік байлығын зерттеуде оның фразеологиясын тауып-тану ерекше орын алады» деген пікірін басшылыққа ала отырып, повестегі фразеологизмдердің көркемдік қызметін тану үшін арнайы талдау жүргізілді [2, 32 б.].

Мысалы: Қиырына көз жетпес шалқар теңіздің жағасында төбесі көк, аяғы жер тіреген ақ шағала үйлер сап түзеген алып қала тыныстап жатты. Әсіресе төрт тағанға орналасқан алты қабатты үйлер қаздай тізіліп, өзінің ешбір елде жоқ әсем архитектурасымен көз тартатын. Күндіз қырдан, түнде теңізден соққан жел иін тірескен қызыл кірпіш үйлердің қалқасында қамалып қалмай, арбайған таған сирақтардың арасынан сусылдап өтер еді де, қаланы иіс-қоңыстан тазартатын. Еңбегім еш кеткен жоқ, екі жастың біріне келмей жатып-ақ атағымды аспаннан бір-ақ шығарды. Шынымен-ақ, түнгі ұйқымды төрт бөліп, көз майымды тауыса еткен еңбегім жайнаған жастықтың, қайнаған тіршіліктің мәңгі сарқылмас қазанына өшпес от болып жағылғаны ма? Бағанағы желікті ой, тоқ пейіл көңілі масқара жасыған ол осы қалаға келгеніне тұңғыш рет өкінді. Бүйректен сирақ шығарып, жоқтан өзгені ойлап таба беру архитектурадағы футуристік. Қамаудағы қасқырдай қанталаған көзімен шалды ішіп-жеп барады. Таң атқанша көз ілген жоқ. Тырнақтап жиналған үй-мүлкімді, тіпті кітаптарыма дейін қалдырып, қамыттан босаған аттай қара чемоданымды көтеріп кете бердім бе? Қағанағы қарқ өмір сүріп жатыр. Сен пысық емессің, елдің еркегі секілді ойдан орып, қырдан қырып табыс таппайсың деген. Қанша ауыртпалық көріп, басыңа тартсаң аяғыңа, аяғыңа тартсаң басыңа жетпейтін дүниенің келте көрпесін қоса жамылып, қуаныш пен қайғыны бірге бөліскен сүйікті жарым. Аузын ашса жүрегі көрінетін ауылдың адал азаматы емес пе, бір тоқтысын сойып, шамасынша дайындалған екен. Айрандай ұйыған іргелі үйелменнің берекесі - анау тал шыбықты атқылап мініп, шапқылап жүрген қара сирақ ұлдар-ау, деген ойға берілдім. Досымның әкесі Нұрқ ақсақал тілі мірдің оғындай қиқар шал. Осы үйде інген бар еді, сонау, ит арқасы қияндағы түйелі ауылға апарып, өз қолымнан қайытқанмын. Бір шөлмек жұмырымызға жүк болған жоқ.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сыздық Р., Шалабай Б. Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы: Мектеп, 1989.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1983.

Nilufar Mahmudova
(Qo'qon, O'zbekiston)

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA GAP TARKIBI HAQIDAGI QARASHLAR

Ma'lumki, fan va texnika inson ongi yuksalishi barobarida uzluksiz taraqqiy etib boradi. Bu taraqqiyot esa, ma'lum muddat yangilik vazifasini o'tagach, yana boshqa bir yangilikka bo'shatib beradi. Bugungi kunda barcha sohalarda bo'lgani kabi tilshunoslik sohasida ham o'z yechimini kutayotgan masalalar talaygina. Bu borada jahon tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham munozarali o'rinlar ko'plab uchraydi. Ana shunday muammoli masalalardan biri gapning sintaktik bo'linishi, tarkibi masalasidir.

Til o'zining aloqa-aralashuv quroli vazifasini faqat gap vositasida bajaradi. Gapning mohiyati, konstruktiv-grammatik belgilari, so'z birikmalaridan farqi, uni bo'laklarga ajratish, gapda grammatik va semantik aspektlarning o'zaro munosabati kabi masalalar tilshunoslikning sintaksis bo'limi uchun ahamiyatlidir. [1, B.8] Gap tuzilishi, bu gap orqali ifodalanayotgan borliq parchasi tuzilishi bilan solishtiriladi. Sintaksisning asosiy birligi gap inson ongida aks etgan borliqdagi ayrim voqeani, borliq parchasi ifodalaydi: Bola o'ynayapti, Olma gulladi. Gap bo'lagi esa borliqning ongda aks etgan alohida elementlarining shu vaziyatda qanday vazifa bajarayotganligini ko'rsatadi: Talaba xonaga kirdi (talaba-harakat subyekтини, xonaga-harakat o'rnini, kirdi-harakatini ifodalaydi). [2, B. 126]

Har bir gapda ma'lum obyektiv mazmun moddiy vositalar –sintaktik shakllar vositasida ifodalanadi. Gapning ana shu moddiy ifodalanish tomoni uning sintaktik tuzilishi hisoblanadi. Sintaktik tuzilish ham o'zaro munosabatda bo'lgan bir necha unsurlardan tashkil topgan bir butunlikdir. Sintaktik tuzulishning unsurlari tilshunoslikda uzoq vaqtlardan buyon turli terminlar bilan nomlanib o'rganilib kelindi: gap bo'laklari(an'anaviy tilshunoslikda), sintaksema(Muxin), sintaktik forma(G.Zolotova) va boshqalar.

Ko'p yillardan buyon tilshunoslikning bu masalasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganildi.O'zbek tilshunosligida gap bo'lagi sohasining ilk tadqiqotchilaridan biri Abdurauf Fitratdir. U gap bo'laklarini "bosh so'zlar" va "to'ldirg'ich so'zlar"ga ajratadi. Shuningdek, G'.Abdurahmonov, H.Abdurahmonov,H.Ne'matov, A.Nurmonov, N.Mahmudov, SH.Iskandarova, H.Usmonovalari diqqatga sazovor.

Tilshunosligimiz tarixidan ma'lumki, gap bo'laklari bo'yicha ko'pgina tadqiqotlar olib borilgan. Til tizimida rivojlanish yuksalgan sari o'zgarishlar ham davom etaveradi. Ilmiy tadqiqotlarning amaliy bosqichdan nazariy bosqichga ko'tarilishi tilshunoslikning katta nazariy yutuqlarga erishuviga zamin yaratadi.

Hozirgi o'zbek tilshunosligi g'arb va sharq tilshunosligi qo'lga kiritgan eng yaxshi yutuqlarni e'tiborga olmog'i lozim. SHu tufayli bugungi kunda o'zbek tilini an'anaviy metodlar orqali o'rganish bilan birga, jahon tilshunosligida keng qo'llanilayotgan sistemaviy-struktur metodlar asosida o'rganish tobora kengayib bormoqda.Tilga va uning birliklariga sistema sifatida yondashuv shu kunga qadar tilshunoslik uchun qorong'i bo'lib kelayotgan jihatlarni aniqlashga yordam beradi.

Sintaksisning vazifasi sintaktik birliklarning nimalardan tashkil topishini o'rganish bilan birga, ularning boshqa birliklar bilan munosabatini ham ochib berishdan iborat bo'lishi kerak.

O'zbek tilshunosligidagi gapning sintaktik tuzilishini gap bo'laklari termini ostida o'rganish an'ana tusini olgan va unga hozirgi kungacha hech qanday e'tiroz yo'q. O'zbek tilining haqiqiy ilmiy sintaksisining yaratilishi prof. A.G'ulomov, G'.Abdurahmonov, M.Asqarovalar nomi bilan bog'liqdir. Gap bo'laklarining o'rganilishida A.G'ulomovning xizmatlari katta.

Prof.A.G'ulomovning sintaktik qarashlari rus tilshunoslari, xususan, A.A.Potebnya, A.A.SHaxmatov, V.V.Vinogradov g'oyalari ta'sirida shakllandi. SHuning uchun ham A.A.Potebnya, A.A.SHaxmatov, V.V.Vinogradovlarning gap bo'laklari haqidagi qarashlari o'zbek tilshunosligiga tatbiq etildi. Aniqlovchi, to'ldiruvchi atamaları professor A.G'ulomov tomonidan o'zbek tilshunosligiga kiritildi.

A.G'ulomov ham gap bo'laklarini belgilashda tobelanish munosabatidan tashqaridagi gap unsurlarini, gap bo'laklari tarkibiga kiritmadi. Gap bo'laklari gap tuzilishidagi rollariga qarab bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga bo'lindi. Bosh bo'laklarga ega va kesim, ikkinchi darajali bo'laklarga esa aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kiritildi. [3, B. 26]

Gapni bo'laklarga ajratish masalasi uzoq davrlardan buyon tilshunoslar diqqatini jalb qilib keladi. SHuning uchun ham bu masala bo'yicha xilma-xil qarashlar vujudga keldi.

Traditsion tilshunoslikdagi gap bo'laklariga va ularni bosh hamda ikkinchi darajali bo'laklarga ajratishda kuzatiladigan xilma-xillik bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratishning obyektiv mezonlaridan kelib chiqadi. Bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning differensial belgisi sifatida ularning predikativ asosga kirish kirmaslik, gapning konstruktiv yadrosini tashkil etish-etmaslik belgilari ko'rsatiladi. [4, B. 126]

Bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratish masalasi predikativ asosni turlicha tushunishga ko'ra bir cho'qqili va ikki cho'qqili nazariyalarga tayanuvchi yo'nalishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Bir cho'qqili nazariyaning vujudga kelishi tilshunoslik tarixida juda katta rol o'ynadi. Bu nazariya predikativlikka ikki mantiqiy a'zo - subyekt va predikat o'rtasidagi munosabat sifatidagi an'anaviy qarashga va shunga muvofiq, gap bo'laklarini ham bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratishga, gaplarni esa bir sostavli va ikki sostavli tiplarga bo'lishga chek qo'ydi, gapning ontologik tabiatini to'g'ri ko'rsatishga, uning tuzilishidagi darajalanishni obyektiv yoritib berishga yo'l ochdi.

Hozir fanimizda gapning tarkibiy (struktur)qismlarini ajratishda:

- a) bosh bo'laklar, ikkinchi darajali bo'laklar, bog'lanmagan bo'laklar;
- b) bosh bo'laklar, ikkinchi darajali bo'laklar, uchinchi darajali bo'laklar;
- v) gap bo'laklari va bo'lakning bo'laklari;
- g) funksional va nofunksional (amaliy va noamaliy) bo'laklar;

d) gapning markazi, gap kengaytiruvchilari va so'z kengaytiruvchilari kabilarni farqlash nazariyalari keng ommalashgan. Fanda shakllangan va ma'lum davr yashagan har bir ilmiy yondashuv va yo'nalishning, har bir talqinning o'ziga xos durdonasi, samarali urug'i mavjudligi fanlar tarixidan ma'lum. SHuning uchun fanda ko'p yo'nalishlilik shakllangan va rivojlangan davrda turli xil talqin va tavsiflarni qiyosiy o'rganish, har bir yo'nalishdan unumdor talqinlarni saralash va ulardan sohaning chigal masalalari yechimini berishda oqilona va tadbirkorona foydalanish alohida ahamiyat va mohiyat kashf etadi va ilmiy taraqqiyotning keskin ilgarilashiga va yuksalishiga turtki bo'ladi.

Gapni bo'laklarga ajratishda qaysi asosga tayanish juda muhim rol o'ynaydi. Shu vaqtga qadar tilshunoslikda gap bo'laklarini belgilashda bosh mezon sintaktik birliklarning tobe aloqasi sanaladi. Tobe aloqaga kirishmagan sintaktik birliklar gap bo'laklari rubrikasidan chetda qoldi. Bu esa butunni bo'laklarga ajratish prinsipiga zid keladi. Chunki mantiqiy nuqtai nazardan butunni bo'laklarga shunday bo'lish kerakki, bironta bo'lak uning tashqarisida qolmasin. Shuning uchun ham o'zbek tilshunosligida ayrim mualliflar tomonidan uchinchi darajali bo'lak tushunchasi olib kirildi

va an'anaviy gap bo'laklari sirasiga kiritilmaydigan, grammatik aloqadan tashqaridagi gapning uzvlari, uchinchi darajali bo'lak hisoblandi. [5, B. 48] Akademik G. Abdurahmonov gapning ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklarini alohida tipdagi bo'laklar ekanligini ta'kidlaydi. [6, B. 48]

XIX asrning yarmidan boshlab vujudga kelgan munosabat logikasiga ko'ra, hukm asosida faqat predikat turadi. Tilshunoslikdagi bir cho'qqili nazariyaga ko'ra, gapning konstruktiv elementi predikat, qolganlari shu predikatning valentliklari bo'lib, ular reallashtiruvchilar, grammatik jihatdan unga tobe bo'lgan bo'laklar—argumentlar yoki aktantlar hisoblanadi. Ega ham predikat aktanti sifatida daraja jihatdan to'ldiruvchi yoki holler qatorida turadi. [1, B. 4]

Sintaktik tuzilish birliklarini gap asosida tahlil qiluvchi tilshunoslar, asosan, beshta gap bo'lagi: ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol haqida fikr yuritdilar va bu gap bo'laklarining gap tuzilishidagi rollariga qarab ikki darajaga - bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratadilar. Lekin mavjud adabiyotlarda gap bo'laklarini faqat bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratishdagina emas, balki ikkinchi darajali bo'laklarning ichki tasnifida ham xilma-xillik tadqiqotchining nima asosida bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga hamda ikkinchi darajali bo'laklarni turlarga ajratishidan kelib chiqadi. [4, B. 307]

Turkiy tillarda kesim bosh bo'lak, qolgan bo'laklarni ikkinchi darajali bo'laklar hisoblagan professor A. Nurmonov esa shunday xulosaga keladi: Xullas, gapning sintaktik strukturasi gap bo'laklari asosida o'rganish, gap bo'laklariga ajratish mezonlarining hamma tillar uchun umumiy, barcha e'tirof etadigan nazariy asoslari yo'q. Bizning fikrimizcha, turkiy tillarda gap predikat va uning argumentlari birligi sifatida qaralar ekan, uning sintaktik strukturasi ham xuddi shu sintaktik asosda o'rganish maqsadga muvofiq. U holda gap sintaktik strukturasi elementlarga ajratishning uch bosqichi bo'ladi: birinchi bosqichda gap tarkibidagi predikatlarni (kesimni) ajratish, ikkinchi bosqichda uning argumentlarini ajratish, uchinchi bosqichda argumentlarning o'z ichki argumentlarini belgilash.

So'nggi davrda gap bo'laklarini o'rganish bo'yicha an'anaviy andazalardan chiqishga intilish A. Hojiyev, N. Mahmudovlarning "Semantika va sintaktik pozitsiya", N. Mahmudovning "Funksional va nofunktsional to'ldiruvchilar haqida", H. Ne'matov va boshqalarning "Gap strukturasi va turkiy tillar sintaksisining dolzarb masalalari", H. Ne'matov, R. Xolmurodovlarning "Holni gap bo'lagi sifatida ajratishning mezonlari", A. Ahmedovning "Nominativ gaplarning alohida bir turi", K. Hayitmetovning "Determinantlar gapning aktual bo'linish nazariyasi aspektida", M. Boshmonovning "Gap bo'laklari ma'nosi sistem qurilma sifatida" kabi ishlarida hamda R. Sayfullayeva, M. Abuzalova, B. Mengliyev, O. Bozorov, M. Saidovalarning ilmiy ishlarida ko'zga tashlanmoqda. Bularning barchasi gap qurilishiga, xususan, ikkinchi darajali gap bo'laklarining mavqeyi masalalarigayangicha yondashish imkoniyatini beradi. Endi biz aniqlovchi, to'ldiruvchi va holni valentlik nazariyasi hamda gapning eng kichik qurilish qolipining kengayishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqishga harakat qilishimiz zarur. Bu jarayonda asosiy e'tibor, shubhasiz, valentlik nazariyasiga so'z valentligiga, ya'ni ma'lum bir so'zning ma'noviy xususiyatlariga ko'ra nutqda boshqa turdagi so'zlar bilan birikish imkoniyatlariga qaratiladi. [7, B. 38]

Yuqoridagi fikrlar 2013-yilda chop etilgan "Zamonaviy o'zbek tili. Sintaksis" kitobida o'z aksini topdi. Kitob mualliflar jamoasi tomonidan tayyorlangan bo'lib, "Gap bo'laklari", "So'z va gap kengaytiruvchilarining muvofiqlashuvi va farqlanishi", "Gapning kirish va kiritma kengaytiruvchilari" mavzulari prof. M. Qurbonova, dots. Sh. Akramov, f.f.n. B. Yorov, M. Bolibekovalar tomonidan yaratildi.

Umuman olganda, so'nggi yillarda ham sintaksis bo'limi bo'yicha ko'plab yutuqlarga erishildi. Tilshunosligimizda yangilikka intiluvchanlik juda kuchli. Ushbu yangiliklar oldimizga yanada katta mas'uliyat va dolzarb masalalarni qo'yimoqda va izlanishga chorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akramov Sh. O'zbek tilshunosligida gap bo'laklarining ierarxik talqini. – Toshkent, 2013.
2. Madrahimov I. Sintaksisda so'z (Maqolalar to'plami). – Qo'qon, 2006.
3. Usmonova H. O'zbek tilidagi gap bo'laklarining pozitsion tadqiqi. – Toshkent: "Fan", 2005.
4. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. I tom. – Toshkent: "Akademnashr", 2012.
5. Sayfullayev A. Hozirgi o'zbek tilida gap bo'laklarining semantikasi va grammatikasi: Filol. fanlari d-ri ... dis. aytoref. – Toshkent, 2001. – B.48.
6. Abdurahmonov A. Gapning ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklari. – Toshkent, 1955. – B. 48; O'zbek tilining grammatikasi. II tom. – Toshkent, 1977.
7. Akramov Sh. Filologiyaning dolzarb muammolari (Maqolalar to'plami). – Qo'qon, 2012. – B.38.

Гулчехра Обруева
(Самарканд, Узбекистан)

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ УПОТРЕБЛЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ИМЕНАМИ СОБСТВЕННЫМИ

Вопрос об изучении имени собственного (ИС) занимает учёных со времён античности – с момента выделения стойками собственных имён в качестве самостоятельного класса слов. Своеобразие имени собственного, специфика его семантики делают вопрос о статусе имени собственного [в том числе и во фразеобразовательном ракурсе] одним из наиболее дискутируемых вопросов современной лингвистики.

Функциональное и языковое своеобразие имени собственного (ИС) обуславливает необходимость рассмотрения особенностей проявления его семантической природы на всех уровнях языка – в том числе и на фразеологическом.

Как известно, слова, подвергшиеся фразеологизации, претерпевают сложные семантические сдвиги. Природа компонента в современной фразеологии понимается не однозначно. Одни учёные считают компоненты фразеологической единицы (ФЕ) словами, другие полностью отказывают им в семантической. В связи с этим представляется весьма актуальным анализ функционирования в составе фразеологических единиц (ФЕ) имени собственного – единицы, как бы лишённой семантики на уровне языка. Раскрытие семантических трансформаций ИС – компонента ФЕ будет способствовать более точному определению статуса имени собственного, а также решению вопроса о природе слова – компонента ФЕ.

Нерешённость вопроса о статусе ИС на современном этапе развития языкознания побуждает учёных искать критерии определения ИС в исследовании его проявлений на разных уровнях языка и речи, в том числе в анализе функций ИС в составе ФЕ.

Фразеологическая сущность слова [т. е. его функционирование в составе ФЕ] отличается от существования того же слова вне ФЕ. В связи с этим представляется актуальным рассмотрение особенностей функционирования в составе ФЕ такого сложного языкового знака, как имя собственное. Подобный анализ может способствовать не только раскрытию семантических трансформаций самого имени собственного, но и вообще решению вопроса о природе слова – компонента ФЕ.

У многих фразеологизированных ИС алиминирован признак пола, следствием чего является возможность названия лица женского пола этимологически исходным мужским именем, и наоборот:

Mr. Bryant. You aren't making that for Jenny, are you?

Beatie. I promised her.

Mr. Bryant. Not with my electricity, you aren't. I aren't spending money on electricity bills so 's you can make every Tom, Dick'n Harry a sponge, that I aren't.

Лицо мужского пола может соотноситься с ФЕ, содержащей этимологически исходное женское имя, например:

"As the result of his recent speech, this politician has become a mere Aunt Sally".

Однако некоторые фразеологизированные ИС, несмотря на их апеллятивный характер, употребляются в строгом соответствии с полом обозначаемого лица.

Так, в английском языке ФЕ Bess O'Bedlam "сумасшедшая, безумная, помешанная" и ФЕ Tom (или Jack) O'Bedlam "сумасшедший, безумный" (прозвище неизлечимых сумасшедших, которых отпускали из лондонского дома умалишённых Бедлама и которым разрешали собирать милостыню) отличаются только по признаку пола.

ФЕ Man Friday "Пятница, верный преданный слуга" (по имени слуги в романе Д. Дефо "Робинзон Крузо") соотносится исключительно с лицами мужского пола:

A woman in this situation becomes a king of female Crusoe, a castaway upon an emotional sea. And it is remarkable how many "Man Friday" will emerge from underbrush to help a lonely woman.

О преимущественной закреплённости переосмысленного имени за денотатами мужского пола свидетельствует модификация устойчивого оборота словом female:

She was female Rip Van Winkle

Rip Van Winkle "Отсталый, косный человек"; "ретроград" (по имени проспавшего двадцать лет героя одноимённого рассказа В. Ирвинга).

Наивысшей степени апеллятивности достигли, на наш взгляд, те фразеологизированные ИС, которые служат средством характеристики лица любого пола (например, вышеупомянутая ФЕ Aunt Sally "предмет нападков и оскорблений", восходящая к названию народной игры, заключающейся в том, чтобы с известного расстояния выбить битой глиняную трубку изо рта деревянной женской головы, поставленной на столб).

Уподобление ИС имени нарицательному в составе ФЕ подтверждается также наличием во фразеологическом фонде английского языка оборотов с коррелирующими компонентами (ИС - ИН):

Upon my Sam разг. "честное слово, ей-богу"

Upon my word разг. "честное слово".

Upon my Sam, the man deserves horse - wipping.

"'Pon my word, I'll buy that fellow I like the shape of him".

Ср. также ФЕ:

not for the world;

not for Joe "ни за что (на свете), никоим образом; ни за какие коврижки!"

... Daughter exiled, grandson lost to him; memories deflowered, hopes in dust!

"Always!" Forsooth! Not if he knew it-not for Joe.

"Do stay and see him, he's such a terrific Hon!"

"No, thank you, not for the world".

Доля смысловой нагрузки, падающей на ИС и ИН, одинакова. Различия между этими ФЕ носят стилистический характер. Устойчивые обороты с компонентом - ИС в большинстве своём возникли и существуют в сленге, а их корреляты употребляются преимущественно в литературно - разговорной речи.

При рассмотрении ИС - компонента ФЕ следует отметить, что в составе ФЕ имена собственные не представляют собой индивидуально-различительные знаки. Отвлечение имени собственного от отдельного, конкретного, частного в составе ФЕ приводит к утрате им своего исходного лингвистического статуса и обуславливает его функциональное и семантическое сближение с именем нарицательным (ИН).

Набор существенных признаков, составляющих содержание значения ИС, безусловно, различен для каждого разряда ФЕ с ИС. Однако этот факт нерелевантен в отношении выделения единичного и общего категориальных значений. Специфика каждого разряда ИС обусловлена характером присвоения и функционирования имени (названия), она определяется своеобразием обслуживаемой им денотативной сферы.

Не следует смешивать общее понятие (значение) ИС любого разряда с общим понятием (значением) ИН. И в том, и в другом случае мы имеем дело с обобщением, но это явления различного порядка.

Общее понятие ИС, а соответственно и общее значение, закрепляется за всей совокупностью имен внутри определенного разряда ИС, тогда как общее понятие ИН [а также и его значение] закреплено лишь за одним словом (т.е., если общее понятие ИН объединяет класс предметов, то общее понятие ИС объединяет класс имен).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бушуй Т. А. Синтагматика речевых актов в экспрессивном синтаксисе английского языка // Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. – Нукус, 2004. – №3-4. – С.130-131.
2. Блох М.Я., Семёнова Т.Н. Имя собственное личное как средство номинации // Логико-семантические аспекты языковых единиц. – Тула, 1989. – С. 3-9.
3. Гардинер А. Теория собственных имён. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1978. – 458 с.
4. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 266 с.
5. Дементьева М. Ю. Номинативно- когнитивный аспект семантики фразеологизма и слова (на материале тематической группы «финансовое положение человека» в современном английском языке): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.: МГУ, 2002.
6. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 2000. (АРФС).

*Альфия Садуллаева
(Нукус, Каракалпакстан)*

ПЕДАГОГИК КОНЦЕПЦИЯ ТАСНИФИ

Инглиз тили замонавий халқаро мулоқот тили бўлиб, иқтисодиёт, бизнес, сиёсат, Интернет ва албатта туризмни ривожлантириш учун асосий восита ҳисобланади.

Республикаимиз Президентини И.А.Каримов 2012-йили 10-декабрда ПК-1875 сонли «Чет тили ўқитиш тизимини янада такомиллаштириш ҳақида»ги қарориди кўрсатиб ўтганидек, чет тилини (инглиз тили) ўрганиш, ўқитиш ҳозирги замоннинг долзарб муаммоларининг бири ҳисобланади [1].

Ҳозирги даврда қайсидир чет тилини ўрганиш ва унга қизиқишни орттириш учун чет тили фани ўқитувчилари замон билан ҳамнафас қадам ташлаш билан биргаликда, ўз устида тинмасдан ишлаши зарур вазифа бўлиб топилади.

Бу мақсадни амалга ошириш учун қўйидаги талабларни ўз олдимишга қўйишимиз керак:

1. Низом асосида талаб қилинадиган ҳужжат, яъни намунавий дастур асосида ишлаб чиқилган ишчи фан дастурини қайта ишлаб чиқиш ва уни махсус талабларга оид такомиллаштириш.
2. Ўқитувчи ва ўрганувчи ўртасида реал дустона муносабат алоқасини ўрнатиш ва ўрганувчи билан аниқ мавзуга оид эркин суҳбатлар ўтказиш.
3. Ўрганилаётган тилни мукамал эгаллаш учун албатта асосий уринда уша чет тили ўрганилаётган мамлакат маданияти ва дастурларини яқиндан ўрганиш орқали эркин мулоқотга киришишни ўргатиш.
4. Талабаларнинг дарсдан ташқари вақтларини ўз устида ишлаш мақсадида дарс давомида ўрганувчининг тил билиш даражаси ва қизиқувчи соҳасини билган ҳолда топшириқлар (лойиҳалар) билан таъминлаш.

5. Ўрганувчининг билмини мамлакатлик янги таълим стандартига оид ҳар бир курс натийжасида CEFR асосида билиш даражасига асосланган 3 босқичли (А – фундаментал, В – ўртача, С – етук мукамал) баҳолаш тизими асосида адолатли баҳолаш ва бу баҳолаш тизимини ишга ошириш учун ҳар бир босқичга (топшириқга) баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш [6].

Албатта бу вазифаларни амалга ошириш замон талаби бўлиб қолмасдан шунинг билан бирга, инглиз тили она тили бўлмаган қорақалпоқ ўрганувчиларнинг яшаш тарзи, тил ўрганишга бўлган қизиқишининг ортиши ва уларга ажратилган шароит ва эътиборларни назарда тутган ҳолда айнан она тили (қорақалпоқ) ва ўрганилаётган чет тили (инглиз) билан солиштирмалли адабиётларнинг етишмаслигини ўнутмаслигимиз керак. Президентимизнинг янги авлоднинг соғлом ва баркамол бўлишида албатта тил ўрганишга оид ўқув адабиётлари ва материалларининг роли катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб ўтган [1]. Шу сабабли, Қорақалпоғистон шароитидан келиб чиққан ҳолда, она тили (қорақалпоқ) билан таққосланиб ишлаб чиқилган адабиётлар ва луғатлар сонини орттиришимиз зарур масалаларининг бири ҳисобланади.

Албатта бу адабиётлар ҳар ҳил соҳага оид терминлари, маънодаш сўзлари билан киритилган бўлиб, коммуникацияга (мулоқотга) киришга ёрдамчи вазифасини бажариши шарт.

Бу эҳтиёжни қониқтириш мақсадида бизнинг кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан ҳар ҳил соҳа вакиллари учун кўпгина сўзлик-луғатлари босмадан чиқарилмоқда.

Тил ўрганувчиларнинг талаб ва истакларини инobatта олган ҳолда тил ўрганиш дарсларида ҳар ҳил коммуникатив усулларидан фойдаланиш зарар қилмайди. Масалан, яқка ҳолда ишлиш, жуфтлик бўлиб ишлаш, гуруҳ бўлиб ишлаш, лойиҳа (проект) ишлари, интерфаол ўйинлар ваҳақозаларни фойдаланиш самарали натижа беради деб ҳисоблайман [4].

Яқка ҳолда ишлаш – тил ўрганувчининг ўз устида изланиб ўрганишини талаб қилади ва ўзи хулоса қилишга ўргатади.

Жуфт бўлиб ишлаш – ўз фикрини таклиф қилиб, жуфти билан мулоҳаза қилишга ва бошқаларнинг фикрини ҳурмат қилишга ўргатади.

Гуруҳ билан ишлаш – ҳар ҳил фикрлар, назарияларни урганиб, таҳлил қилиб, ўзига мосини танлашга ва албатта курсдошлари фикрларини мулоҳаза қилишга ёрдам беради.

Лойиҳа (проект) ишлари – тил ўрганувчи ўз ғояларини тадбиҳ қилиб, уни амалга ошириш учун ўз олдига вазифаларни қўйиш ва натижасини кўрсатиш ёки амалга ошириш ва албатта амалга ошган ғояси билан мағрурланиб, янада тил ўрганишга мотивация қилишга ёрдам беради.

Интерфаол ўйинлар – нафақат тил ўрганишда балки барча педагогик соҳаларда ҳам интерфаол ўйинлари ўрганувчининг фаоллигини ошириш билан бирга қизиқишини ҳам орттиради. Ҳар ҳил интерфаол ўйинлар дарс жараёнини қизиқ қилиб қўймасдан, ўрганувчининг мувзуни қабул қилиш жараёнини тезлаштириш ва орттиришига сабаб бўлади.

Чет тилини ўрганишда ёки ўргатишда асосий вазифалардан бири ўрганувчининг дарсдан ташқари ишларини режалаштириш бўлиб ҳисобланади.

Дарсдан ташқари ишлари ўрганувчининг ўз устида ишлашда ёрдам бериб қолмасдан, ўрганувчининг бўш вақтини мазмунли ўтказишнинг бир тури ҳисобланади [3]. Айниқса, чет тилини ўрганувчи бўш вақтларида ҳар ҳил тўғарақларга қатнашиши, ўрганилаётган чет тилида (L 2) ўқув ва бадий адабиётларини ўқиши, уларни мулоҳаза қилиши ва коммуникацияда (мулоқот) ўз фикрларини асослаган ҳолда эркин ва самимий таклиф кирита олиши ва хулоса қилишига ёрдам беради.

Вазифамизни адолатли ва виждонан бажариш йўлида йўқорида таъкидлаб ўтганимдек, биз педагоглар ҳам ўз устимизда кўп ишлаб, замонга ҳамнафас қадам ташлашимиз кераклигини ўнутмаслигимиз керак. Ҳар бир дарс қизиқарли бўлиб қолмасдан, маънога бой, ресурсларга тўла бўлиши шарт. Бунда бизга албатта Интернетнинг ёрдами катта. Интернет сайтлардан керакли соҳага оид материаллардан кенгроқ фойдалансак ва дарсларга тадбиқ қилсак дарсларимиз натижаси албатта самарали бўлади.

Шунинг билан биргаликда, биз педагоглар тил ўрганувчиларнинг самарали натижасини йилма-йил сарҳисоб қилиб таҳлиллар қилиб борилса, албатта педагог ўзи эгаллаган соҳасининг натижасини ёрқин кўриши мумкин бўлиб, жойиз бўлса самарадорлигини ошириш йўллари кўриб чиқиши зарур бўлади [5].

Бу чет тил ўқитиш педагоглари тил ўрганувчиларнинг билиш даражасини самарадорлигини билиш учун ҳар бир йил, семестр ёки ой охирида назорат ишларини эринмасдан таҳлил қилиб, натижасини таққосласак мақсадга мувофиқ бўларди.

Масалан, шаҳсан мен охириги 2 йил мобайнида, Инглиз тили ва адабиёти мутахассислиги 2-курс талабаларига (2 Г,Д,Е,Ж,З,И) «Тил кўникмалари интеграцияси» ва «Оғзаки нутқ амалиёти» фанидан дарс олиб бордим. Шуни таъкидлаб утаманки, 2014-2015-ўқув йилидаги 2-курс талабаларининг дарсни ўзлаштириш даражаси 2013-2014-ўқув йилидаги 2-курс талабаларига қараганда самаралироқ эканлигини айтиб ўтишим керак.

Бунга сабаб, албатта талабаларнинг йилдан йилга тил ўрганишга бўлган қизиқишининг ортиб бориши билан биргаликда, ўзимнинг ҳам улар билан билишимни натижали оширганлигимдadir деб ўйлайман. Чунки, ўқитиш – бу иккинчи марта ўрганиш демақдир. Тил ўрганувчиларнинг талабларининг ортишини назарда тутган ҳолда дарсларни долзарб ва муаммоли қилиб ўргатишга ҳаракат қиламан ва шу асосда ўзим ҳам билишимни янгилайман.

Талабаларнинг кизиқиш доирасини ва талабларини ўрганиш мақсадида улардан саволнома қилиниб, шу саволнома асосида натижасини назарда тўтган ҳолда дарсларимни режалаштиришда ва самарали натижага эришишга ҳаракат қилиб келмоқдаман.

Ҳозирги глобаллашув даврида ўзим ҳам замонавий бўлиш билан биргаликда миллийлигимизни ўнотмаган ҳолда шу замонавийлик фикрларини талабаларимга синдиришга ва уларни чет тили ўрганишга мотивация қиламан ва бу йилда ўзим ҳам тинмасдан изланиб келяпман.

Келтирилган барча фикрларни жамлаган ҳолда, шунини ҳулоса қилишимиз мумкинки, тил ўрганувчининг тил билишга бўлган кизиқишини орттириш ва уни мотивациялаш асосий ўринни эгаллайди.

Биз педагоглар тил ўрганувчи қайси коммуникатив усулдан фойдаланган ҳолда ўргатилишига қарамасдан, чет тилини самарали ўрганиш асосий вазифамиздир!

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПК-1875-сонли қарори // «Маърифат» газетаси, 2012-йил 12-декабрь.
2. Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим тизимининг Давлат стандарти // Халқ таълими 4/2013. – Б. 4-32.
3. Жалолов Ж.Ж. ва б. Умумий ўрта таълим мактаблари учун инглиз тили ўқув дастури // Халқ таълими. 2013 йил 4-сон. – Б. 44-75.
4. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – Москва: Просвещение, 1991. – 287 с.
5. Byram M. Teaching and assessing Intercultural Communicative Competence. – Clevedon: Multilingual Matters Ltd., 1997. – 136 p.
6. Jalolov J.J., Makhamova G.T., Ashurova Sh.S. English language teaching Methodology. – Tashkent: Fan va texnologiya. 2015.

*Нилуфар Сулайманова
(Самарканд, Ўзбекистан)*

ЛОКАТИВ АБЛАТИВ СЕМАНИНГ ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ ВАРИАНТЛАРИ

Хорижий тилларни урганишда, жумладан инглиз тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, айниқса, бу тилни ўзбек тили билан қиёсий тавсифлаш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири саналади. Бундан ташқари барча тилларда гап қурилмасининг аънавий синтактик таҳлили бугунги куннинг талабига тўлиқ жавоб бераолмаслиги, яъни гап таркибидаги синтактик бирликлар кўр-кўрона бош ва иккинчи даражали бўлақларга ажратиб талқин этилиши, ушбу бирликларнинг гапда иштирок этишида синтактик алоқаларни аниқлаш, синтактик бирликларнинг дифференциал белгилари ҳамда уларнинг тил сатҳларидаги семантик майдонини ўрганиш ва уларни қиёсий-типологик жиҳатдан талқин этиш ҳозирги замон тилшунослари олдида қўйиладиган асосий талаблардан биридир.

Мазкур мақолада турли тизимли тилларда, жумладан, инглиз ва ўзбек тилларида локативлик категориясини ва уларнинг аблатив семаларини аниқ лисоний методлар асосида қиёсий таҳлил қилиб ўрганиш илк бор амалга оширилмоқда.

Маълумки, аънавий грамматикаларда гап таркибида иштирок этган синтактик бирликларни гап бўлақларига ажратиб таҳлил қилиш ҳозирги замон талабларига тўлиқ жавоб бераолмайди, шунга кўра гапнинг синтактик таҳлиliga янгича ёндашувни тақозо қилмоқда.

Биз биламизки гап қурилмасида локативлик категориясини ифодаловчи синтактик бирликларни бошқа бирликлар билан бўлган ўзаро синтактик алоқаларини аниқлаб, уларни юнкцион моделлар ёрдамида, уларнинг дифференциал синтактик белгиларини компонент моделлар асосида синтагматик йўналишда таҳлил қилиш, ушбу компонентларнинг дифференциал синтактик-семантик белгиларини, систем муносабатлари парадигматикасини ҳамда уларнинг вариантларини ва дейктик хусусиятларини таҳлил қилиш гап таркибида локативлик категориясини бундай комплекс таҳлил қилиш ҳозиргача ёритилмаган кўпгина жумбоқларнинг ечимини топиш ва уларнинг изоморфлик ва алломорфлик хусусиятларини аниқлаш билан алоқадор масалаларини аниқ тасаввуф этишда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Инглиз ва ўзбек тилларида локатив ёки ўрин холи иштирок этган гапларни синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилинганда, локатив аблатив синтаксемалар ва уларнинг вариантларини аниқлаш муҳим ҳисобланади. Ушбу синтаксемалар категориал белгилардан субстанциаллик асосида таҳлил қилинади

Иккинчи даражали булақларни инглиз ва ўзбек тилларида таҳлил қилинганда асосий эътибор локатив синтактик бирликларни семаларга ажратиб таҳлил қилиш, субстанциал локатив доирасида адессив, аллатив, аблатив, транслатив, объект, инструментал, тарз семалар ва уларнинг инглиз ва ўзбек тилларида ифодаланиш усуллари ҳамда субординатив алоқа асосида қандай семалар билан боғланиш имкониятлари назарда тутилади.

Юқорида қайд этилган ҳар-бир субстанциал локатив семаларнинг алоҳида уларнинг вариантлари орқали таҳлил қилинади.

Ҳар бир аниқланган локатив семаларнинг предлогли, предлогсиз вариантларга бўлиниб, предлогли вариантлари коннотатив, факультатив лексико-комбинатор вариантларга бўлинса, предлогсиз вариантлар фақат адвербиал элементлар асосида ифодаланади.

Коннотатив вариант бир сема бир неча предлогли от бирикмаларидан иборат бўлиб, уларни бирини иккинчиси билан алмаштириб бўлмайди, улар бир бирига оппозитив муносабатда бўлади, лекин умумий мазмуни бир семага мос келади.

а) Коннотатив вариантлар

Аблатив синтактик – семантик белгини аниқлашда асосан аллатив сема билан қарама-қарши қўйилади [2, 11; 268].

Маълумки, локатив аллатив семани аниқлашда, юқорида қайд қилганимиздек, предлогли от бирикмалар to + S ни towards + S билан ёки in + S ни into + S билан ва ҳоказоларни алмаштириш усулларига ҳамда here ёки there ўринни ифодаловчи равишлар билан алмаштириш имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, локативликни мавжудлигини исботлаш мумкин. Аммо, бу алмаштириш трансформация усули ҳам локативлик асосида аллативлик семани атрофлича очиб бераолмаганлиги туфайли, аллативликни тўлиқ аниқлаш мақсадида гап қурилмасига in the direction of, on the direction of, to the direction of каби таркибли предлогли бирикмаларни қўшимча қилиш усули ёрдамида аниқлаш имконияти топилди.

Локатив аллатив семаларни ифодаловчи предлогли от бирикмаларни адвербиал элементлар (here, there) билан алмаштирилганда, предлоглар ҳам от билан тушириб қолдирилади:

1. The night I was to return to the front (EHFA, 102) → The night I was to return there.

2. Sometimes a visitor would come to the house (JKJ, 139) → Sometimes a visitor would come here.

Ушбу гапларни where? сўроқ олмоши ёрдамида ҳам махсус сўроқ гапларга айлантириш мумкин:

(1) The night I was to return to the front → where were you to return the night?

(2) Sometimes a visitor would come to the house → where would a visitor come sometimes?

Аммо локатив аблатив семани ифодаланиши адессив, аллатив семалардан фарқи асосан предлогли бирикмаси from + S ёрдамида ифодаланади. Эксперимент методидан фойдаланилганда, яъни локатив аблатив семани ифодаловчи синтактик бирликлардан from предлоги сакланади.

Масалан:

1. All except two young fellows, students, just returned from Germany (JKJ, 72).

2. Arthur had telegraphed from London (WSM, 163).

Бу мисолларни эксперимент методи ёрдамида локатив аблатив семаларни ифодаловчи синтактик бирликларни адвербиал элемент there билан алмаштириб кўрамиз:

(1) All except two young fellows, students, just returned from Germany → all except two young fellows, students, just returned from there.

(2) Arthur had telegraphed from London → Arthur had telegraphed from there.

Ундан ташқари бу гапларни where? сўроқ олмоши ёрдамида трансформация-интеррогацияга айлантирилганда ҳам предлог from тушириб қолдирилмайди:

(1) All except two young fellows, students, just returned from Germany → where did all except two young fellows, students, just return from?

(2) Arthur had telegraphed from London → Where had Arthur telegraphed from?

Аблатив семанинг ифодаланишида Ж.Бўронов, Ў.Қ.Юсупов, М.Т.Ирискулов, А.Содиқовларнинг фикрича from + S, out of + S, of + S, by + S, with + S, for + S, through + S, about + S, in + S, at + S, above + S, because of + S, over + S, on + S, off + S, across + S, via + S кабилар ёрдамида берилишини таъкидлайдилар [212, 100-107].

Шу привордида таъкидлаш жоизки, ушбу аблативликни ифодалаш усуллари ўзбек тилида отларнинг чиқиш келишиги S + дан маркери маъносидан келиб чиққанлиги кўриниб турибди. Лекин синтактик сатҳда локативлик асосида аблатив сема қаралганда иш-ҳаракатининг объектдан ёки макондан узоқлашишини ифодалаш билан чекланади. Юқорида кўрсатилган предлогли бирикмалар турлича семаларни ифодалаш мумкин.

1. From + S варианты субъектни объектдан узоқлашишини ифодалайди:

He came back from the shore (STA, 28).

2. Out of + S бирикмаси субъектнинг ёки предметнинг объект ёки маконнинг ичидан чиқишини англатади:

He came out of the room (CDFS, 101).

3. Over + S варианты объектнинг устидан узоқлашишини кўрсатади:

He pulled off his hat over his eyes (DThJG, 525).

4. Outside of + S варианты иш-ҳаракатини маконнинг ташқарисига қаратилган бўлиб, ўша ташқарида ҳаракатнинг рўёбга чиқишини ифодалайди.

Put the flowers outside of the room (ELVG, 312).

5. Off + S варианты объектни макон устидан узоқлаштиришда ишлатилади:

Take your hands off the table (JLME, 511).

6. Вариант from under + S объектни маконни ифодаловчи ўриннинг тагидан узоқлаштиришини ифодалайди:

He took the box from under the table (MYST, 167).

7. Вариант from behind + S иш-ҳаракат объектни маконнинг орқа қисмидан узоқлаштиришни белгилайди.

He drove his car from behind the plant (EHFA, 164).

Ўзбек тилида ҳам локатив аблатив семанинг коннотатив вариантлари қуйидагича:

1. S + дан иш-ҳаракатини макондан узоқлаштирилиши назарда тутилади.

Сурхондарёдан хат-хабар келдими, ҳамшаҳар Чурбон? (ТМО, 236)

Тақимиға бошсиз улоқ босиб тўйхонадан чиқди (ШТ, 8)

2. S + тарафдан варианты иш-ҳаракатини бир макондан узоқлашиши ва бошқа бир маконга яқинлашишини ифодалайди:

Адир тарафдан келаётган қўй-эчкилар маъраши билан чўпонлар овози тобора ёрқинроқ эшитилди (ШОЗ, 18).

3. S + остидан бирикмаси кўрсатилган объект тагидан иш-ҳаракатининг бошланишини англатади:

Бир қарич ер остидан бир сиқим тупроқ олдим (ШТ, 130).

Тупкани тагидан бўлсада, қайтиб келаман (РБАД, 262).

4. S + бошидан варианты иш-ҳаракатини объектнинг бошидан бошланишини англатади:

Ховуз бошидан бир ариқ олдим (ШТ, 156).

5. S + орқасидан/кетидан варианты объектдан узоқлашмасдан аксинча унга эргашшиш иш-ҳаракатини ифодалайди:

Шу боис отамиз орқасидан йўл олиб йиғлайман (ШОЗ, 38).

Тулқилар темиртиш кетидан эргашди (ТМО, 76).

Юқоридаги қилинган таҳлиллардан маълумки, локатив аблатив семанинг коннотатив вариантлари инглиз тилида from + S, out of + S, outside of + S, off + S, ўзбек тилида S + дан → off + S, outside of + S га мос келса, from + S эса S + дан, S + ёқдан, S + адоғидан, outside of + S → S + дан ташқари, over + S → S + тарафдан кабиларга мос келади.

Вариант from under + S → S (нинг) + тагидан/олдидан, from behind + S → S (нинг) + орқасидан/кетидан каби вариантларга мос келади.

б) Факультатив вариантлар

Локатив аблатив семанинг факультатив варианты сифатида from предлоги билан here, there равишларини олиш мумкин. Бундай факультатив вариантлардаги равишлар ҳар доим from + S бирикмасидаги от билан алмаштириш мумкин. Лекин ўзбек тилида адвербиал вариантлар бу ер, у ер ёки от бўладими, улар чиқиш келишиги маркери + дан ёрдамида ифодаланади:

1. We got into the boat and raved away from the spot (JKJ, 117) → we raved away from here/there.

2. She was galloping far from the cave (STA, 57) → she was galloping far from here/there.

3. Бўри полвон кабинадан сакраб тушиб, даврага кирди (ТМО, 55) → Бўри полвон бу ердан/у ердан сакраб тушиб даврага кирди.

4. Шу боис – лик этиб жойимдан турдим (ТМО, 181) → Шу боис – лик этиб бу ердан/у ердан турдим.

в) Адвербиал вариантлар

Инглиз ва ўзбек тилларида локатив аблатив семани ифодаловчи адвербиал вариантлар асосан инглиз тили мисолида from + Adv ёрдамида берилса, ўзбек тилида ўринни ифодаловчи равишлар бу ер, у ер, чап, ўнг, паст, баланд кабиларга чиқиш келишиги қўшимчаси қўшилиши ёрдамида ифодаланади:

1. She took from there some money (STA, 48).

2. The water was filling from here (WSM, 47).

3. Ичкаридан Ойсулув қизимиз чиқиб келди (ТМО, 170).

4. Юқоридан бир машина катта келса, пастдан икки машина катта ҳамроҳ бўлиб келади (ТМО, 202).

Локатив аблатив семанинг коннотатив вариантлари from + S, out of + S, over + S, outside of + S, off + S, from under + S, from behind + S, ўзбек тилида S + дан, S + тарафдан, S + остидан, S + бошидан, S + орқасидан кабилар асосида ифодаланса, адвербиал варианты from + S → from here/there ўзбек тили мисолида эса ўринни ифодаловчи равишларга чиқиш келишиги қўшимчаси – дан қўшилиши ёрамида берилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бўронов Ж.Б. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – 284 б.
2. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Ташкент: Фан, 2007. – 126 с.
3. ТМО – Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент, 1994. – 270 б.
4. ШТ – Шукрулло. Тирик руҳлар. – Тошкент, 1999. – 239 б.
5. JKJ – Jerome K. Jerome. Three Men in a Boat. – Penguin Books, 1978. – 185 p.

Бахытгуль Тулеубаева, Кульшат Жиренишина
(Алматы, Казахстан)

ЛЕКСИКА АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Несомненно, что лексика, используемая американцами, имеет свои отличительные черты. Более того: есть целые группы слов, которые принадлежат исключительно к американской лексике и выполняют свою особую функцию. Эти слова называются американизмами.

Первая группа таких слов может быть описана как исторические американизмы.

В начале XVII века первые английские переселенцы начали прибывать в Америку в поисках новых и лучших условий жизни. Именно тогда английский язык впервые зазвучал на американской земле. Например, существительное *fall* до сих пор используется первыми мигрантами в старом значении «осень», глагол *guess* – в старом значении «думать», прилагательное *sick* – в значении «больной, испытывающий недомогание». В американском варианте эти слова по-прежнему сохраняют свои старые значения, тогда как в британском английском их значения изменились. Эти и подобные слова встречаются как в американской, так и в британской лексике, хотя американцы и англичане используют их в различных значениях.

Вторая группа включает в себя американизмы, которые, скорее всего, отсутствуют в британской лексике. Они являются чисто американскими, и поэтому мы будем называть их чистыми американизмами. Самые ранние из них сформировались первыми мигрантами, прибывшими на американский континент, и в значительной степени отражали их попытки адаптироваться в новой среде.

Следует помнить, что Америка называлась «Новым Светом» не только потому, что мигранты разорвали все свои связи с прежней жизнью. Америка была для них по-настоящему новым миром, в котором все было удивительным и поразительно отличающимся от того, что было в их Старом Свете (как они называли Англию): ландшафт, климат, деревья и растения, птицы и животные.

Поэтому, в самом начале они столкнулись с серьезной нехваткой слов в своем лексиконе, чтобы описать все эти новые и странные вещи. И со временем были созданы такие слова. Вот некоторые из них.

Backwoods ("поросшие лесом, нежилые участки"), *cold snap* («внезапный мороз»), *blue-grass* («разновидность трав, характерных для флоры Северной Америки»), *blue-jack* («небольшой американский дуб»), *egg-plant* ("растение со съедобными плодами"), *sweet potato* («растение со сладкими съедобными корнеплодами»), *redbud* («американское дерево, на котором произрастают цветы с розовыми бутонами (багряник), символ штата Оклахома»), *red cedar*

(«американское хвойное дерево с красноватой ароматной корой»), *cat-bird* («небольшая североамериканская птица, чье пение напоминает мяуканье кошки»), *cat-fish* («называется так из-за шипов, похожих на кошачьи когти»), *bull-frog* («огромная лягушка, издающая звуки, неотличимые от рева быка»), *sun-fish* («рыба с круглым плоским золотистым телом»).

Если рассматривать все эти слова с точки зрения «стройматериалов», из которых они были сформированы, мы увидим, что это все знакомые английские слова, хотя они сами по себе не могут быть найдены в британской лексике. Тем не менее, как словообразовательные модели, так и их составные части легко узнаваемы как чисто английские слова.

Позднейшие американизмы представлены наименованиями объектов, обозначаемых по-разному в Соединенных Штатах и в Великобритании. Например, британское слово *chemist's* в американском английском звучит как *drug store* или *druggist's*, американский вариант слова *sweets* (брит.) – *candy*, слова *luggage* (брит.) – *baggage* (амер.), слова *underground* (брит.) – *subway* (амер.), слова *lift* (брит.) – *elevator* (амер.), слова *railway* (брит.) – *railroad* (амер.), слова *carriage* (брит.) – *car* (амер.), слова *car* (брит.) – *automobile* (амер.).

Если исторические американизмы сохранили свои значения с 17 века (например, *fall* *сущ.*, *mad* *прил.*, *sick* *прил.*), существуют и такие слова, которые, хотя и имеются как в британском, так и в американском лексиконе, получили значения, характерные для американского использования. Существительное *date* используется как в британском варианте, так и в американском варианте английского языка в значении «время какого-либо события»; «день недели или месяца»; «год». На основе этих значений только в американском английском было присвоено другое значение - встреча, назначенная на определенный момент времени.

Американская лексика богата заимствованиями. Основные группы заимствований такие же, как и те, что были отмечены в британской лексике. Тем не менее, существуют группы чисто американских заимствований, которые отражают исторические контакты американцев с другими народами на американском континенте.

Таковыми являются испанские заимствования (например, *ranch sombrero*, *canyon*, *cinch*), заимствования из лексики афроамериканцев (например, *banjo*) и, особенно – заимствования из лексики индейцев. Последние довольно многочисленны и имеют своеобразный уникальный колорит: *wigwam*, *squaw*, *canoe*, *moccasin*, *toboggan*, *caribou*, *tomahawk*. Вот некоторые заимствования индейского происхождения: *pale-face* (название, данное индейцами для всех белых людей), *war path*, *war paint*, *pipe of peace*, *fire-water*.

Эти слова используются метафорически как в американском, так и в британском современном общении. Женщина, которая слишком сильно накрашена, можно сказать, носит боевую раскраску (*to wear war paint*), и

человек может быть предупрежден о наличии врага следующим образом: (*Take care: he is on the war-path*) Берегись: он встал на тропу войны (т.е. он имеет враждебные намерения).

Многие названия мест, рек, озер, даже государств имеют индейское происхождение и сохраняют в своем звучании очень выразительное эхо далекого прошлого этого континента. Такие наименования как, например, Огайо, Мичиган, Теннесси, Иллинойс, Кентукки звучат экзотично и романтично.

Еще одна группа американизмов представлена американскими сокращениями. Нужно обязательно отметить, что нет ничего исключительно американского в том, что касается сокращения слов, как способа словообразования. Это продуктивный способ словообразования характерен как для британского, так и для американского вариантов английского языка. Тем не менее, этот тип структуры слова представляется особенно характерным для американского словообразования. Следующие сокращения образовались на американской земле, но большинство из них используются как в американском варианте английского языка, так и в британском: *movies, talkies, auto, gum* (для слова *gymnasium*), *dorm* (для слова *dormitory*), *perm* (для словосочетания *permanent wave*, “разновидность прически”), *mo* (для слова *moment*, например, *Just a mo*), *circs* (для слова *circumstances*, например, *under the circs*), *cert* (для слова *certainty*, например *That's a cert*), *n. g.* (для словосочетания *no good*), *b.f.* (для слова *boyfriend*), *g. m.* (для слова *grandmother*), *okay* (Все эти слова представляют неформальные стилистические уровни лексики)

Еще можно привести примеры в поддержку утверждения, что лексический состав американского варианта английского языка включает определенные группы слов, которые являются чисто американскими и обладают определенными отличительными характеристиками. Тем не менее, при всех своих существенных признаках, это та же самая лексика, как и в британском варианте, и термины «лексика американского варианта английского языка» и «лексика британского варианта английского языка» используются чисто теоретически. На самом деле, они являются не двумя разными словарями, а одним. Начнем с того, что основной словарный запас, роль которого в повседневном общении имеет первостепенное значение, равнозначна как в американском, так и в британском английском, с очень немногими исключениями.

С другой стороны, многие американизмы принадлежат разговорным оборотам и сленгу, то есть тем подвижным, изменяемым уровням лексики, которые не представляют собой стабильные, неизменяемые группы слов, причем последнее характерно как для американской, так и для британской речи.

На общем фоне обширной английской лексики, все группы американизмов выглядят сравнительно незначительными, и не являются достаточно весомым аргументом для поддержания гипотезы о существовании «американского языка».

Многие американизмы легко проникают в британскую речь, и, как следствие, некоторые отличительные характеристики американского английского стираются, так что дифференцирование, кажется, имеет тенденцию к выравниванию, нежели к обратному.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Менкен Х.Л. Американский язык. – Нью-Йорк, 1957.
2. Марквардт А. Х., Квирк Р.А. Разговорный язык. Британский и американский. – Лондон, 1996.
3. Марквардт А. Х. Лингвистика и преподавание английского языка. – Лондон, 1996.

Гузал Умаржонова
(Фергана, Узбекистан)

“ЧЎЛ БЎРИСИ” НИНГ ЧЎЛ БЎРИСИ ҲАҚИДА

Гарчи бадий асар мазмун-моҳиятини инсон ташкил этса-да, унда ҳеч қачон сийрати-ю суврати мукамал акс этмайди. Адабиёт майдонида пайдо булган ҳар қандай бадий асарнинг ҳаётийлиги унинг реаллик даражаси билан белгиланади. Баъзан бадий асар моҳияти инсоннинг қайсидир томонини бўрттириб, таъкидлаб кўрсатиши билан реал борлиқдан тафовутланади.

Шу жиҳатдан Германия адабиётининг мумтоз намоёндаларидан бири Ҳерманн Хессе қаламига мансуб “Чўл бўриси” асари алоҳида қимматга эга.

Ҳерманн Хессе (1877-1962) XX аср олмон адабиётининг йирик намоёндаларидан бири, адабиёт соҳасидаги Халқаро Нобель мукофотининг совриндори. Унинг кўплаб роман, қисса, ҳикоялари, шеърлари, сиёсий, адабий-танқидий руҳдаги асарлари чоп этилган.

Илк бор 1927 йилда босилиб чиққан “Чўл бўриси” романи Ҳерманн Хессега оламшумул шуҳрат келтирган психологик асардир. “Чўл бўриси”да ўз-ўзини таҳлил қилиш ва ҳал этилмаган маънавий-руҳий зиддиятларни енгиш йўлидаги саъй-ҳаракатлар қаламга олинади. Унда муаллифнинг олдинги асарларида озми-кўпми акс эттирилган Рухга мурожаат этиш услуги ўзининг якуний ҳамда тўлақонли ифодасини топган.

Асарда воқеалар бош қаҳрамон, яъни эллик ёшлардаги Ҳарри Ҳаллер (Чўл бўриси) тилидан ҳикоя қилинади. Ҳарри Ҳаллер тимсолида инсон ички дунёсининг, ботиний вужудининг бениҳоя серқирра эканлиги ибратли тарзда очиб берилади.

Ҳаллернинг руҳий хасталиги – танҳо бир шахсиятга хос бўлган эмас, балки аксинча; шифо, даво, муолажадир.

Инсоннинг ижтимоий ҳодиса ва айни пайтда табиий мавжудот эканлиги, бу икки жиҳат бир-бирини тақозо этиб, айни пайтда инкор ҳам этишлиги қаҳрамон руҳияти таҳлилида ўз ифодасини топган.

Муаллиф ўз романида қаҳрамонни табиий мавжудот сифатида бўрттириб таъкидлаган ҳолда, инсон руҳиятидаги чексизликнинг маълум қисмини очиб беришга ҳаракат қилади:

“Ҳарри икки вужуддангина эмас, балки юз минглаб жон-руҳлардан таркиб топган. Унинг ҳаёти ... минглаб беҳисоб жуфт кутблар орасида муаллақ кечади”. (3-бет)

Бадий асарга қўйилган ном бевосита асарнинг мавзуси, ғояси ва персонажларнинг руҳияти билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Шу жиҳатдан ушбу асар номи қаҳрамон руҳиятини очиб беришда муҳим восита ролини бажаради:

“Тўғри, ўзим бу дунёда эмас, ўзга бир оламда яшайман. Эҳтимол, мана шундай арауқария (игнабаргли болалар ўсимлиги)лар ўсиб ётган хонада бирор кун ҳам туролмасман. Лекин мен ўзим қариган, бир оз ночор Чўл бўриси бўлсам ҳам, барибир онанинг фарзандиман”. (18-бет)

Ёзувчи яратган образ ижтимоий тартиб-қоидалар асосида эмас, ўзининг табиий туйғуларидан келиб чиқиб ҳаёт кечирувчи шахсдир. Адиб образнинг китобхон тасавурида аниқроқ намоён бўлиши учун унинг бир қатор хусусиятларини ҳисобга олиб, “ёввойи чўл бўриси” деб атайти. Асарда қаҳрамоннинг:

- а) жамият аъзоларидан ўзини бегона ҳис қилиши;
- б) бошқа руҳий олам вакили эканлиги;
- с) ҳали ҳеч кимда кузатилмаган даражада одамовилиги;
- д) ёввойи ва журъатсизлиги;

е) ёлғиз ва ғарибона ҳаёт кечириши каби салбий хислатлари билан бирга, ундаги хушмуомалалик ва илтифот бир оз малол келаётгандек туюлса-да, такабурлигидан асар ҳам йўқ – аксинча, унда бир оз таъсирчанликми, бир оз ўтинчми, илтижоми шунга ўхшаш нимадир мужассам эканлиги ҳақида фикр юритилади:

“У айтиши мумкинки, очиқ, хушмуомалали эди. Шундай бўлса-да, ундан қандайдир ётсираш, совуқликми, ёвузликми, шунга ўхшаш нимадир учраб туради”.

Асарда учрайдиган бу каби парчалар “Чўл бўриси” таърифига маълум даражада ойдинлик киритади. Бу билан муаллиф Ҳарри Ҳаллернинг табиий мавжудот эканлигини таъкидлашга уринади. Асарда қаҳрамон тилидан келтирилган “ёвузлик мустақилликдир” деган биргина жумласининг ўзи образ руҳиятини ёрқинлаштиради.

Муаллиф образни китобхон кўз олдида гавдалантириш учун асосан бадий психологизмлардан кенг фойдаланади.

Бадий психологизм персонаж руҳиятининг берилиши, унинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзларининг психологик жиҳатдан асосланганлиги каби қатор усул-воситаларни ўз ичига олади. Ёзувчи персонаж руҳиятини бевосита ва билвосита тасвириб бериши мумкин. Персонаж ўй-кечинмалари, ҳис-туйғуларининг “ички монолог”, “онг оқими” тарзида ёки муаллиф тилидан баён қилиниши психологик тасвирнинг бевосита шакли ҳисобланади:

“Бу дунёнинг мурод-мақсадларига тушунолмасам, қувончларига шерик бўлолмасам, мен Чўл бўриси бўлмай, мен ночор зоҳид бўлмай, яна ким бўлсин, ахир?!”

Асарда персонаж руҳияти, унинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, юз-кўз сифатлари, ундаги физиологик ўзгаришларни кўрсатиш орқали очиб берилиши билвосита психологик тасвирдир:

“У, Чўл бўриси эса, жавоб ўрнига калта сочли бошини юқорига чўзиб, чор-атрофни асабий димоғи билан искаб кўрди-да, деди: О, бу ернинг ҳавоси муаттар экан. Ва қулимсиради...” (8-бет)

Қаҳрамоннинг ана шу ҳаракатларининг ўзидагина муҳит, вазият ва даврга бўлган муносабатини англаш мумкин.

“Чўл бўриси” инсон руҳиятининг бениҳоя серқирра эканлигини тасвирловчи асар. Асар қаҳрамони Ҳарри Ҳаллерга ҳам инсондаги табиий мавжудотлик туйғуларининг сиймоси сифатида қарашимиз мумкин. Бундай қараш З.Фрейднинг инсон руҳияти ҳақидаги қуйидаги назариясига мос тушади:

“Инсон фаолиятини ижтимоий тараққиёт эмас, ғайришуурий психик кучлар бошқаради. Ақл эса реал воқеяликни акс эттирмайди”.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳерманн Ҳессе. Чўл бўриси. – Т., 2006.
2. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т., 2007.

ТУБ СЎЗЛАРДА ЮЗ БЕРАДИГАН ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ

Ўзбек тили изоҳли луғатида (2006) *илик* сўзининг «болдир суяги» маъноси қайд этилган [1]. «Қадимий туркий тил луғати»да эса бу сўз *iliq* шаклида берилиб, «билак» (кисть, руки) маъносида ишлатилганлиги кўрсатилган [2]. Кейинги маъно ўзбекча-русча луғат (1959) да ҳам акс этган: илик II поэт. рука. ДТСда болдир ва билак (кўл-оёқ) суяги маъносидаги *iliq* сўздан ташқари, худди болдир-билак суяги ичида ёғли модда маъносида *ilīq - ilik* (илик) сўзи мавжудлиги ҳам қайд этилган.

Демак қадимий туркий тилдаёқ бир сўзнинг икки вариантини икки маънода қўллаш ҳоллари мавжуд бўлган. Тикувчилик терминларини тадқиқ этган М. Асомиддинова Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» (ДЛТ)* [3] асарида *кэдук* сўзи «*ёпинчиқ* ва терлик» (от абзали), *кэзук* «ёмғирда кийи- ладиган устки кийим» (ДЛТ, 1-том, 371 -бет), *кэзут* сўзи «уйланиш тўйида куёв ва келиннинг яқинларига бериладиган кийим» (ДЛТ, 1-том, 51-бет) маъносида ишлатилганлигани келтириб, бундай дейди: «Кўрамизки, ўша даврда *кид//каз* ўзакларидан ясалган сўзлар маънода дифференциация килинган» [4].

ДТСнинг гувоҳлик беришича, қадимий туркий тилда «охир, охирги қисми, орқа», русча «конец, зад» маъносида *кет* сўзи ишлатилган. Кузатиш ҳозирги шу ДТСда кўрсатилган ва ҳайвонларнинг нажас чиқариш органи маъносида ишлатилган *kot* сўзи аслида ана шу *кет* сўзининг бир морфологик варианты бўлган. *Кет* сўздан ясалган ва ҳозир фақат бирин-кетин сўзининг охирги компоненти сифатида ишлатиладиган сўз ҳам фонетик жиҳатдан ҳозирги оёқ ва «тугади» маъносидаги *одоқ* (одоқ бўлди) - *адо* (адо бўлди «тугади, битди», «ўлди») қадимий туркий тилга оид асарларда, жумладан, ДТС ва ДЛТда *адақ* (*adaq-abaq-ataq*) шаклидаги сўздан фонетик ва семантик ўзгаришлар туфайли келиб чиққани кўрсатилади.

Қадимий туркий тилдаги *d, m* товушлари кейинча *й* товушига айлангани ҳақидаги фактлар *адақ* > *айақ* > оёқ шаклига ўтиши табиий эканини билдиради. Одоқ - адоқ сўзлари фольклорда, бадий адабиётда ҳам кўп ишлатилади. Масалан: Мазир (маъзур) тутинг, ўртокжон, Қўшиғим одоқ бўлди (Фольклор). Қўл қадоғи бору иш адоғи йўқ. Бизлар ишлаяпмиз. Бу меҳнат, холос. (Эркин Воҳидов. «Тирик сайёралар», 15-бет).

Ўзбек классик адабиётида *доғи - дағи* сўзи ишлатиб келинган. *Доғи* алар яхшию, бизлар ёмон, Эл тамизидин ҳазар эт альамон (Муқимий. «Танобчилар»), Бу сўз ҳозир *тагин* шаклида ишлатилади. Шу билан бирга у озарбайжонча «*яна*», «*дам*» маъноларидаги «*daha*» ва татарча *да* сўзлари ҳам фонетик ўзгаришлар туфайли *дағи* тарзидаги сўздан чиқишига асос бўлса керак. Таққосланг: *доғи* > *дағи* > *даху* > *даха* > *даҳо* ёки *доғи* > *дағи* > *даг* > *да* каби.

Ведро маъносидаги *пақир* сўзи *мис* маъносидаги *бақир* сўздан келиб чиққан, чунки, биринчи пақир ана шу металдан ясалган. *Бақир* сўзининг *мис* маъносида келиши ўзбек тилининг имло луғати (1976) да қайд этилган.

Кузатиш *туя* сўзи *тепа* ва унинг диалектал варианты *дева* сўзига алоқадорлигини кўрсатади. Масалан, *Дилишод завод саҳнида девалаб (тепа қилиб) ташланган тахталар ... харсанетошлар орасида адашиб қолишдан кўрққандек бир чеккада анграйиб турарди.* (М.Исмоилий. «Фарғона тонг отгунча»). *Туя* сўзининг келиб чиқиши фикримизга қараганда қуйидагича: *тепа- дева* > *тева* > *туя*. Ўзбек адабиётида йигирманчи йилларгача, ҳатто, ундан кейин ҳам *туя* сўзи *тева* шаклида ишлатилган. *Қатор теваларнинг сепини ортиб, Мардликнинг юртига етук қиз келди* (Ғ. Ғулом).

Баъзан бир сўзнинг турли вариантларидан бир неча сўз юзага келади. Фикримизча, *бой* «*боғач*», *бек* «*князь*» озарбайжонча *бей-бай* ва «қабил бошлиғи» маъносидаги ўзбекча *бий* (такқосланг: «Бийк Жаргаль», В.Гюго асари), яна таққосланг: американча бийк пут «*узун оёқли*» (қабил одамлари) аслида *бийик буюк* сўздан келиб чиққан кўринади: *бийик* > *бийк* > *бий* > *бей* (озар.) *бай* > *бэж* (уйғурча). Ўзбекча *бой* сўзи *бей* вариантдан ўсиб чиққан бўлиши мумкин.

Ҳозир *чинни* шаклида юритиладиган *чини* (чини коса, чини пиёла) сўзи аслида «*Чин* (Хитой) мамлакатига хос, *Чиндан келтирилган*» каби маънолардаги *чинни* сўздан, *шойи* сўзи эса «Шоҳларга (подшоҳларга) хос мато» маъносидаги *шоҳий* сўздан. Яқингача ҳам «5 тийинли пул» маъносида ишлатилган *мири* (бир мири - 5 тийин) уч мири - 15 тийин) сўзи дастлаб «*амирга хос, амир* (Бухоро амири) *чиқарган*» каби маънолардаги *мирий* сўзининг варианты сифатида майдонга келган. *Ялқовликнинг, анқовликнинг бўлдинг сен пири, Томдан ташлаб югурасан бўлса бир мири. Ялқовликдан, анқовликдан тунгак айлансин, Савлатингдан ит гажиган сўнгак айлансин* (Қўқондаги Ҳамза театрининг 30-йиллардаги репертуаридан).

Котиб маъносидаги *мирза* сўзи «амирнинг ўғли» маъносидаги *амирзода* // *мирзода* сўзларидан келиб чиққан *мирзо* сўздан шаклан ҳам, маъно жиҳатдан ҳам фарқ қиладиган алоҳида сўзга айланган.

Айрим сифатлар шаклан ва маъно жиҳатдан ўзгариб, от туркумига хос сўзларга айланиб кетиши мумкин. Ивтилган сут, русча простокваша маъносида *қатиқ* сўзи *каттиг* шаклида юритиладиган сифатга алоқадорлиги Қозоквой Маҳмудов мақоласида акс эттирилган [5, Б.67]. *Ўрта* сўзининг *орда* шаклида «ўрталикдаги, «марказдаги» шаҳар, марказ, пойтахт» каби маъноларда қўлланилганлиги ҳам бунга мисол бўла олади: *Олтин Орда*. Буни аксича, баъзи отлар фонетик ва семантик ўзгаришлар туфайли сифатлашади, сифатга айланади. Масалан, «хеч нарса йўқ» маъносидаги «*шип-шийдам*» сўзи гиёҳ унмаган тақир чўл *Шайдон* (дашти)

сўзидан ҳосил бўлган бўлиши мумкин. *Бетларим Шайдонни(нг) даштидек гияҳ йўқ яп-яланг...* (Муқимий. «Кўсаман» шеърдан). Шу ғазал таъсирида бўлса керак кишилар ҳеч нарса қолмаган жой ё уй ҳақида «Шайдоннинг ўзи-ку» маъносида *шайдам > шийдам > шип-шийдам бўлиб қолибди-ку* деб айтадиган бўлиб қолганлар. *Шийдам* сўзи кейинча гулсиз, сидирға тўқима (газмол)га нисбатан бу сўзни *сийдам* шаклида ишлатадиган бўлишган: *сийдам < (шип) шийдам < шайдон* каби.

Сувсарлар оиласига мансуб, семиз кўринишли йиртқич хайвонларнинг номи бўлмиш *бўрсиқ* (барсук) сўзи *пўрсиқ* шаклида *семиз одам* ва *семиз* сифати маъносида қўлланилади.

Сўз вариантларининг алоҳида сўзларга айланиш ҳодисаси юқоридаги мисоллардан кўринганидек кўпроқ от туркумига хос сўзларда юз беради. Яна мисоллар: Ўзбекча-русча луғат (1959) да русча *тень* маъносидаги *кўланка* сўзидан фарқли равишда унинг *кўлага* варианты *арвоҳ* (призрак) маъносида қўлланилиши кўрсатилган. Шу луғатда бир сўзнинг 2 варианты бўлмиш *сувоқ - шувоқ* шаклларида биринчиси *штукатурка*, иккинчиси *бир алаф* - польнь маъносида қўлланилиши қайд этилган.

5 томлик Русча-ўзбекча луғатда *науқ* маъносидаги *ўргимчак* сўзидан фарқлаб, бирор хунарни эндигина ўрганаётган (ученический) маъносида *ўргамчик* сўзи берилган. Бу ҳол имло луғатда ҳам акс этган.

Бу ҳодиса сифат туркумига хос сўзларда ҳам талайгина учрайди. Кам тайёрланадиган, суюмли таомга нисбатан (русча деликатес маъносида) ишлатиладиган *тансиқ* (таом) сўзи аслида ундан қадимийроқ, етишмайдиган, русча *дефицитный* маъносида ишлатиладиган *танқис* сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин.

Қардош сўзи асосий вариант *қариндош* сўзидан фарқли равишда *биродар*, *дўст* каби маъноларда ишлатилиши, шунингдек *қумалоқ* сўзининг *юмалоқ нарса* маъносидан фарқли равишда *тор* маънода - фақат *қўй-эчки тезаги* маъносида ишлатилши ҳам шу гуруҳга хосдир.

Алоҳида лексик бирликка айланиш ҳодисаси аффиксал сифатлар ўзагида ҳам юз беради. Масалан, *маъно* сўзидан ясалган *маъновий* сифати билан унинг варианты *маънавий* сифатида юз берган ўзгариш мисол бўла олади. Ҳозир асосий вариант - *маъновий* сўзининг лексик маъноларга оид белгини билдиради, «бу сўзларда *маъновий ўзгариш содир бўлган*» дейилгани каби. *Маънавий* сўзи эса бундан фарқли равишда кишининг ички рухий ҳаётига ёки ҳолатига оид белгини билдиради: *Маънавий эҳтиёжлар*. *Маънавий ёрдам*; *кишининг маънавий қиёфаси* каби.

Маъно сўзидан аслида, биринчи навбатда, *маъновий* сўзи ясалса ҳам, аммо у ва бу сўзни юқорида кўрсатилган маъноси (*маъновий фарқлар - маънодаги фарқлар*) ҳали бирор луғатда қайд этилмаган.

Шунингдек грамматик термин - *атоқли* (от) сўзидан фарқли равишда 50-йилларда “бирор кимсага аталган” маъносидаги сифатни *атақли* шаклида юритишга уринишлар бўлган. Аммо бу ҳол луғатларда ҳам тан олинмади.

Сонларда бу ҳодиса учрамайди.

Олмошлардан *мен - ман, сен - сан* вариантлари 1930 йилларгача аралаш ишлатилар эди. Ўттизинчи йилдан кейинги дарслик ва грамматикаларда улардан *мен* ва *сен* шакллари мустақил сўз олмош тарзида юритиш, - *ман, - сан* шакллари сўз турловчи (шахс, сон билдирувчи) кўшимча сифатида фарқлаш жорий қилинди. Шундан бери ёзма нутқда бу қоидага амал қилинади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, Тошкент, II жилд, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, Давлат илмий нашриёти, 2006.
2. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
3. Девону луғатит турк. – Т., 1969.
4. Асомиддинова М. Ўзбек тилида кийим-кечак номлари. – Тошкент, 1970. – 39 б.
5. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналы, 1974. – 6-сон. – 67 б.
6. Ўзбек тилининг имло луғати. – Тошкент, 1976.
7. Ўзбекча-русча луғат. – М., 1959.
8. Русча-ўзбекча луғат, I-II том, Тошкент, 1983.

Ахроржон Хожиматов
(Фергана, Ўзбекистан)

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ, АББРЕВИАТУР И СОКРАЩЕНИЙ В ВОЕННЫХ ТЕКСТАХ

В общем смысле к военной терминологии относятся все слова и сочетания, обозначающие военные понятия, т. е. понятия, непосредственно связанные с вооруженными силами, военным делом, войной и т. д. Кроме того, к военной лексике следует отнести научно-технические термины, употребляемые в связи с военными понятиями (например, *track* - гусеница танка или любой боевой машины, на гусеничном ходу). Проблемы терминологии, в частности, размытости границ употребления тех или иных терминов, как в приведенном примере, занимался А.И. Моисеев: "Все прочие признаки, обычно приписываемые терминам и терминологии в целом: точность значения, однозначность, системность, отсутствие синонимии и т. п. - не более

как их тенденция или их желательные качества, или, наконец, требования к "хорошей" рационально построенной терминологии. Примеры недостаточной системности, нестрогости значений реальных терминов, их многозначности, омонимии и синонимии хорошо известны".

К военной терминологии могут относиться слова и сочетания, которые хотя и не обозначают собственно военных понятий, однако употребляются почти исключительно в военной среде, а в общем употреблении малоизвестны или вовсе неизвестны (например, *boondocks* - джунгли; *behavior report* - письмо (солдата) домой; *side arms* - столовые принадлежности), а также некоторые иностранные заимствования, различные жаргонизмы и т. д., а также эмоционально окрашенные элементы военной лексики, которые являются в большинстве случаев стилистическими синонимами соответствующих военных терминов (например, *doughboy* (просторечное слово) и *infantryman* (термин) имеют значение "пехотинец").

Термины могут иметь различную структуру. По числу компонентов выделяют термины-слова, или однословные термины, реже именуемые моноксемными, к которым могут быть отнесены и сложные термины, образованные сложением основ и имеющие слитное или дефисное написание; и термины-словосочетания, или составные, многокомпонентные термины. Л.В. Щерба характеризовал составные термины как сочетания слов, обладающие структурным и семантическим единством и представляющие собой расчлененную терминированную номинацию [Щерба 1974, 53]. Критерием рассмотрения словосочетания как одной номинативной терминологической единицы служит его использование для называния одного понятия.

Образование военных терминов происходит обычными, характерными для английского языка способами словообразования: морфологическими и лексико-семантическими способами, путем заимствования как из других областей науки и техники, так и из других языков, а также на основе словосочетаний.

Рассмотрим поочередно I. Образование простых (однословных) терминов

1) аффиксация - образование новых однословных терминов путем прибавления к корневым словам аффиксов (префиксов и суффиксов), например: (-less) *recoilless*, (-er) *armor*, (counter-) *countersniper*, (de-) *debrief*.

2) словосложение - способ словообразования, при котором новое слово образуется путем соединения основ двух или трех слов: *battlefield*, *rifleman*, *countdown*, *field-expedient*.

3) конверсия - тип словообразования, при котором некоторые существующие слова, не изменяя своей исходной формы, приобретают значение другой части речи. Способом конверсии образуются глаголы (преимущественно от существительных), к примеру: *mortar* - *to mortar*; *shell* - *to shell*; *rocket* - *to rocket*. Возможен также процесс образования путем конверсии существительных от глаголов, например *to intercept* - *intercept*.

4) сокращение - распространенный способ морфологического словообразования в английской военной лексике, при котором происходит сокращение (отпадение) некоторой части звуковой оболочки или графической формы слова. Подробнее сокращения и аббревиатуры будут рассмотрены нами в следующем параграфе.

5) изменение значения термина. Этот лексико-семантический способ словообразования основан на переносе значения на основании сходства каких-либо признаков предметов, явлений, действий, качеств. Перенос названий иногда происходит одновременно с заимствованием слова из других областей военного дела или других сфер общественной деятельности, науки и техники и т. п. например, *to brief* (юр. "указывать клиенту на какие-либо особенности ведения его дела адвокатом") - "давать инструктаж перед боевым вылетом" (в ВВС) - "ставить задачу, инструктировать" (в ВС в целом); *rappelling*: "спуск с горы по канату" (общ.) - "высадка десанта по канату с вертолета в режиме висения" (в ВС).

Другие примеры изменения значений терминов: *extraction* - экстракция (гильзы); вытаскивание застрявшей техники; вывоз десантных подразделений из тыла противника (после выполнения задачи); *acquisition* - приобретение; обнаружение и засечка целей; *surveillance* - наблюдение, разведка наблюдением; наблюдение с помощью технических средств (радиолокационных станций, инфракрасной техники, тепловизоров и т. д.).

б) заимствования. Удельный вес современных иностранных заимствований в английской военной лексике относительно невелик. Большинство их заимствовано из немецкого и французского языка. Имеются заимствования и из других языков, в частности восточных, которые, как правило, употребляются в разговорной речи и просторечии [Коровушкин 1980]: *bunker*, *flak* (*jacket*).

Термины-словосочетания создаются путем добавления к термину, обозначающему родовое понятие, конкретизирующих признаков с целью получить видовые понятия, непосредственно связанные с исходным. Такие термины фактически представляют собой свернутые определения, подводящие данное понятие под более общее и одновременно указывающие его специфический признак. Таким образом образуются своеобразные терминологические гнезда, охватывающие многочисленные разновидности обозначаемого явления.

По количеству компонентов эти термины подразделяются на двух-, трех-, четырех- и более компонентные, например: *intelligence officer*, *career management field*, *dual purpose improved conventional munition*, *multiple-integrated laser engagement system* и т. д. Нарращивание компонентов может быть продолжено, но при большом количестве компонентов семантико-синтаксические связи внутри терминологического ряда нарушаются, и сочетание распадается на два и более отдельных сочетаний. Поэтому для сохранения семантико-синтаксических связей внутри сочетания отдельные компоненты принято соединять дефисом или отделять запятой (*landing craft*, *infantry* - флагманский десантный корабль).

В терминах-словосочетаниях грамматическое оформление может выражаться:

- суффиксами (motionless position, protective equipment);
- предлогами (system of axes, system of conductors);
- окончаниями (multiple-integrated system, noncommissioned officer);
- а также представлять собой нефлексивную атрибутивную конструкцию (rifle division, night observation).

Таким образом, нами были рассмотрены основные структурно-семантические характеристики военной терминологии и способы её образования на морфологическом, лексико-семантическом и синтаксическом уровнях.

Наиболее употребительным приемом перевода военной терминологии являются лексико-семантические замены (конкретизация, генерализация, модуляция) - перевод лексических единиц оригинала путем использования при переводе единиц ИЯ, значение которых не совпадает со значениями исходных единиц, но может быть выведено из них с помощью определенного типа логических преобразований. Этим приемом переведены 194 термина из 640 (около 30%).

В практической части данного исследования нами было установлено, что выбор приема перевода зависит от структуры термина. Наиболее распространенными приемами перевода простых и сложных (многокомпонентных) терминов являются лексико-семантические замены (модуляция, генерализация, конкретизация), калькирование и описательный перевод. Использование описательного перевода обусловлено не только различной лексико-синтаксической сочетаемостью единиц языка, но и различиями военной структуры двух стран и, как следствие, отсутствием тех или иных понятий в русском языке.

Наиболее распространенными приемами перевода сокращений и аббревиатур являются калькирование (перевод полной формы) и модуляция; калькирование обусловлено стремлением к точности передачи информации и "принципом наименьшего усилия", модуляция - необходимостью решения прагматической задачи при невозможности калькирования ввиду несовпадения лексико-синтаксической сочетаемости английского и русского языков.

Мы надеемся, что полученные в ходе исследования сведения смогут соответствующим образом расширить лингвокультурную подготовку как военных переводчиков, так и переводчиков вообще, в силу специфики профессии вынужденных сталкиваться с самыми различными сферами деятельности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Борисов, В.В. Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках / В.В. Борисов; под ред. А.Д. Швейцера. – М: Военное издательство, 2004. – 320 с.
2. Комиссаров, В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / В.Н. Комиссаров. – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
3. Коровушкин, В. П. О типологии сокращений в английском и русском военных жаргонах / В.П. Коровушкин // Языковые проблемы подготовки военного специалиста: межвуз. сб. науч. тр. – Череповец, 1990. – С. 83-95.
4. Нелюбин, Л.Л. Учебник военного перевода. Английский язык: Л.Л. Нелюбин, А.А. Дормидонтов, А.А. Васильченко. – М. : Воениздат, 1981. – 379 с.

*Анна Чура
(Оломоуц, Ческа Республіка)*

МОНАРХІЧНІ ТЕРМІНИ У СЛОВНИКУ ІЗМАЇЛА СРЕЗНЕВСЬКОГО

Державотворчі процеси у слов'янському світі головним чином завершуються у період середньовіччя. За десять віків в рамках хронологічного відтинку від V до XV ст. закінчується зведення державних конструкцій у західних (чехи, поляки, кашуби, словаки, лужичани), східних (українці, білоруси, росіяни), південних (серби, хорвати, боснійці, словенці, болгары, македонці, чорногорці) слов'янських етносів. Так виникає найбільша у Європі етномовна спільність для обслуговування потреб якої формується давня слов'янська літературна мова. З огляду на те, що ключовим чинником її генези був запит репрезентації церковних книг та літургій, у філологічній науці мова відома під назвою – церковнослов'янська. Спорідненість державної і церковної влади, а головне потреба узаконити політичну владу божественним походженням спричиняється до виникнення у давній слов'янській мові особливого філологічного пласту – суспільно-політичної лексики. Ключове її призначення полягає у обслуговуванні діяльності абсолютистських монархій з метою легітимації їх первинного соціально-політичного статусу.

Так формується відкрита мовна система, котра виражає ставлення соціуму до політичних реалій та ступінь політизації суспільства. Вона віддзеркалює державний і громадський стан у їх мовному взаємозв'язку, адже у політичній лексиці наявні, представлені мовою способи вираження суспільно-політичних відносин. Це сукупність різних за походженням номінативних одиниць, які спеціалізовані лексично (створені або запозичені

терміни), семантично (загальноживані слова, що отримали термінологічне значення) і фразеологічно (новостворені словосполучення номінативного характеру) для вираження понять, що відбивають сферу суспільно-політичного життя того чи іншого соціуму.

Серед чеських науковців питанням етимологічного походження старослов'янських дефініцій вищих посад політичної влади займалися М. Вепшек [1], Р. Вечерка [2], Ф. Чайка та З. Гауптова [3]. З українських дослідників цій проблематиці присвячували увагу О. Мельничук [4], Д. Гринчишин [5]. Серед російських дослідників слід виокремити праці О. Трубачова [6], Р. Цейтлін [7]. З огляду на те, що зазначені автори оминали своєю увагою проблему порівняльного аналізу термінів, що означають чільні старослов'янські політичні соціальні статуси, джерельною базою запропонованої наукової розвідки слугуватиме матеріал почерпнутий із «Словаря древне-русского языка» авторства відомого російського дослідника І. Срезневського 1893 р., виданого Імператорською академією наук у Санкт-Петербурзі. [8].

Найвищою посадовою особою періоду абсолютистських середньовічних монархій був **царь* (укр. «цар»). Це маловживаний термін використовувався для означення максимального соціального статусу тогочасний державних побудов у слов'янському середовищі. Найраніше він зустрічається в II томі збірника «Собрание государственных грамотъ и договоровъ, хранящихся въ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ» датованого 1267 р. У реченні «Чтобъ есте и послѣдніи цари по тому жъ пхти пожаловали поповъ и чернцовъ» йдеться про наступне: «Щоб також і останні царі цим шляхом шанували попів і ченців». Загибель Галицько-Волинського королівства відображено в українсько-польській угоді, котра датується 1349 р. «Договорная грамота Литовско-Рускихъ князей съ Польскимъ королемъ Каземиромъ и Мазовецкити князьями». Тут сказано «А поедет ли цар на Ляхи, а любо князи темнии, княземъ Литовьскимъ помагати» що в перекладі на українську мову «Чи піде цар на ляхів, або князі удільні, князям литовським допомогти». У грамоті хана Атюляка – васала керівника Золотої Орди хана Мамаю датованої 1379 р. йшлося про останній дозвіл на правління (ярлик) виданий православному митрополитові Михайлу. Грамота називалась «Ярлыкъ хана Атюляка митр. Михайлу (Митяю)». Там містяться речення «Отъ первыхъ цреи пре(же) Чингисъ царь и по немъ иныи цари Азизъ и Бердебекъ, и ти жаловали црковныхъ людей». На українську мову воно перекладається: «Від перших царів перед Чингісханом царем і після нього інші царі Азіз і Бердебек, і ці поважали церковних людей». У цьому фрагменті йдеться про три історичні постаті. Перша — Чингісхан засновник Монгольської імперії, друга та третя — хани Золотої Орди Мухаммед Бердібек та Азіз-хан. У «Першій Книзі Буття», що міститься рукописі Троїце-Сергієвої лаври і датується XIV ст. знаходиться речення «Приіде Ходолагоморъ (и) царе име с ни» (укр. «Прийде Ходолагомор (і) цар і ми з ним»). У Четвертому Новгородському та у Новгородському Софійському літописі XIV ст. має місце речення «Яко древле царь Римъ, прозвася во имя его Римъ гра^A» (укр. Як давій цар Риму, назвав себе в честь міста Рим»). «Список Імператорської академії наук» XV ст. доносить до нас речення «Новгороци посоль ... къ Татарскомъ црю в-ърдхъ» (укр. «Новгородський посол до Татарського царя...»). У рукописі графа Толстого датованого XVIII ст. «Алфавить, како которая рѣчь говорити или писати» в реченні «Бысть въ Грѣцѣхъ царь, именемъ Михайлъ» (укр. «Був у Греків цар, на ім'я Михайл»). У цьому джерелі містяться речення: «Цреи и црць православныхъ, въ благочестіи просіявшихы, подъ взметомъ пиши..., но и ратовавшихъ святую христіанскую нашу вѣру и царствія земная складомъ пиши» (укр. «Царів та царичь православних, в благочесті перебуваючих, з великої букви пиши ..., але і виступаючих за святу христіянську нашу віру і царство земне складом пиши» [9, с. 840].

Тотожним за значенням вказівником вищого монархічного статусу у середньовічних державних побудовах був термін **краль* (укр. «король»). У словнику І. Срезневського він пригадується досить рідко. Наприклад, пам'ятка слов'янської літератури «Шестиденник» Іоанна Екзарха написана наприкінці IX – початку X ст. подає речення цікаве тим, що у ньому зосереджено цілий синонімічний ряд найвищих термінологічних означень тогочасних державних утворень. Це вказує на синхронність їх використання з наближено однаковим змістовим навантаженням, але із певною часткою різниці державної ваги. Воно звучить: «Елма же въ мнѣга страна бываю властели по рядуу, цри, и кнзи, и кралевѣ». На українську мову перекладається як « У багатьох країнах бувають володарі такі як царі, князі і королі». Подібний приклад подає руський риторичний збірник XV ст. «Золота Матиця». Він пропонує зразок речення «Цри, и кнзи, и крали» (укр. «Царі, і князі, і королі»). У церковному літописі «Муки святого Вонифатія Тарсійського та праведної Аглаїди» знаходимо речення «Бѣ етера въ Римѣ жена, Аглаисъ именемъ, дщи Аканева, роди краля Антипата бывша», що перекладається на українську мову як «Була у Римі жінка Аглаїс, донька Аканеви, родила короля Антипу» [10, с.1434].

Етимологічний аналіз термінів найвищих посадових статусів поданих в словнику І. Срезневського вказує на те, що найбільш вживаним словом є **кѣназь*. Так відбулось тому, що зазначений термін хоча і має норманське походження від скандинавського «конунг» («konung» – військовий вождь), він найглибше увійшов в слов'янську державотворчу генезу. Розвиток його політичного значення з плином часу змінив змістове навантаження першого керівника держави на підлеглого очільника її удільної частини. Це сталося внаслідок входження у слов'янський термінологічний простір термінів **краль* та **царь*. Однак, слово **кѣназь* найбільш повно відображало керівний статус давньослов'янських монархій а тому і вживалось найчастіше.

Найвідоміша східнослов'янська писемна пам'ятка X ст. «Повість минулих літ» доносить до нас речення «Тако же и вы, Грѣци, да храните такую же любовь къ княземъ же свѣтлымъ наши Русымъ и къ всѣмъ, иже суть рукою свѣтлаго княза нашего» (укр. «Так і ви, греки, бережіть таку ж любов до князів світлих наших Руських

і до всіх які є рукою світлого князя нашого»). У наступному реченні говориться: «И несоша Козари ко князю своему и къ старѣшиимъ и рѣша имъ: се налъзохомъ дань но(в)оу». На українську мову воно перекладається: «І несли Хозари князю своєму і старшинам і говорили їм: ось ми знайшли нових данників». Речення «Поищемъ сами в собѣ княза, иже бы володѣдль по раду по праву» перекладається як: «Пошукаємо самі собі князя, щоб був володарем по раді і по праву». У сегменті «Повісті минулих літ», де описується угода князя Олега з Візантією є речення «Иже послани ѿ Сѹлга великаго княза Русаго, и ѿ всѣ иже суть по рукою его, свѣтълыхъ бояръ», як в українському перекладі звучить: «Що посланий Олегом великим князем і усіма, які є під його рукою світлими боярами». У договорі князя Ігора з греками читаємо: «Аще ли же кѣто ѿ князь или ѿ людии Рускі ... преступить се, еже есть писано на харатыи сеи, будетъ достоинъ своимъ ѿоужемъ оумрети, и да будетъ клать ѿ Ба и Перуна». Українською мовою речення перекладається наступним чином: «А ще хтось або князь або люди руські порушить це як є писано в угоді цій буде достойний від своєї зброї вмерти і буде проклятий Богом і Перуном». У цьому ж договорі йдеться: «Послании ѿ Игора, великаго княза Русаго и ѿ всакоа князья и ѿ всѣхъ людии Руския земля» (укр. «Послання до Ігора, великого князя Руського і всх князів і всіх людей Руської землі»). На відтинку розповіді про великого князя Ярослава Мудрого міститься фрагмент речення: «Преставивса великѣи князь Русьскѣи Юрославъ» (укр. «Преставився великий князь Руський Ярослав»). У першій книзі Біблії, що належить до Старого Завіту датованій Х ст. міститься речення «Показаша ю князю фараѳнови» (укр. «Покаже її князю фараону»). У церковному літописі «Богослов'я» авторства Іоанна Дамаскіна, у перекладі Іоанна екзарха болгарського Х ст., читаємо речення: «Иже соуть отъ него поставлении князи» (укр. «Що є від нього поставлені князі»).

У найдавнішій пам'ятці старослов'янського писемного мистецтва відомий як «Остромирове Євангеліє» датованого ХІ ст. є речення «Фарисеи глаахъ: о князи бѣсы изгонить бѣсы» що перекладається українською мовою «Фарисеї говорили: від князя бісів вигонить біса». Тут же читаємо: «Изаславоу же князоу тогда прѣдрѣжащоу обѣ власти и оца своего Юрослава и брата своего Володимира самъ же Изаславъ князи правляаше столъ оца своего Юрослава Къевѣ» (укр. «Ізяславу князю ж тоді керівникові обох влад і батька свого Ярослава і брата свого Володимира сам же Ізяслав князь править престолом батька свого Ярослава в Києві»). Євангеліє від Луки ХІ ст. доносить до нас наступні речення «Въниде Ис въ домъ иѣкогѣо княза фарисеиска въ сѣботѣ хлѣба ѣсть» (укр. «Увійде в дім якого князя фарисейського в суботу хліб їсти»), або «Прдаша архисереи и князи наши на осѣждение сѣмрти и распаша и» (укр. «Прийдуть архіреї і князі наші вирішити над смертю і роз'яттям»). Створена для чернігівського князя Святослава Ярославича давньоруська пам'ятка перекладного письменства «Ізборник» датована 1073 р. подає два наступні речення «Великий въ князихъ князь Стославъ» та «Написа Іоанъ диакъ избѣорникъ сь великоуоумоу князю Стославоу». На українську мову перше перекладається: «Великий серед князів князь Святослав», друге: «Написав Іван дякон Ізборник великому князю Святославу».

У церковній пам'ятці ХІ ст. «Травнева службова мінея» має місце речення «Стадо своє избави, чта, непорочна Бце, ѿ всеа скръби, тя ибо имамъ застоупъ, и покровъ, и помощь прчта, спси княза нашего, Влдчце, да ты вси величаемъ» (укр. «Стадо своє ізбав чиста, непорочна Богородице, всі скорбимо про тебе маємо тебе за заступницю, і покрову, і допоможи пречиста, спаси князя нашого, Владичице, тебе всі величаємо»). Збірка світських та церковних законів 1100 р. «Правила Карфагенських соборів» та церковна пам'ятка «Єфремівська кормча книга (Номоканон)» містять речення «Мирьскиихъ князь помощьюъ» (укр. «З допомогою мирського князя»), «Къназь епархиа» (укр. «Князь єпархії»). У «Посланні Никифора митрополита Київського до Великого князя Володимира, сина Всеволода» укладеного між 1113 – 1121 рр. є речення яке стосується киеворуського князя Володимира Мономаха. Тут сказано: «И еже выноу взирати къ церкви царствующимъ и князю княземъ и предъ очима имѣти его» (укр. «І що з провинною дивитесь на церкву царюючих і князя князем і перед очима мати його»).

У найвідомішій збірці стародавнього права складній у Київській Русі в ХІ – ХІІ ст. відомій як «Руська Правда» є два речення. Перше – «Семоу платити что оу него погыбло, а князю продаю» (укр. «Цьому платити що в нього загинуло, а князеві продати»). Друге – «Или къ князю, или къ соудиамъ бѣжить, ѿбиды дѣла своего гна, нь про то не роботать юго, нь дати юму правдоу» (укр. «Чи до князя чи до суду біжить, образи справи своєї говорить, то для цього некарати його, а дати йому правду»). У визначній пам'ятці літератури Київської Русі авторства князя Володимира Мономаха «Повчання дітям» зберіглося речення «На Деснѣ изъимахо князи Асадука и Саоука и доужину ихъ избиша». У переклад на українську мову звучить наступним чином: «На Десні взяли в полон князів Асадука і Саоука і дружину їх перемогли». Тут йдеться про битву близько 1078 – 1079 рр. в результаті котрої було засновано місто Новгород-Сіверський [11, с. 1401].

Таким чином, науковий аналіз старослов'янських дефініції поданих у словнику Ізмаїла Срезневського та скерованих на позначення монархічного статусу у середньовічних державних конструкціях слов'янського світу показав, що до їх ключової сукупності належали такі терміни як **царь*, **краль*, та **кънжсь*. Вони означали найвищі державні статуси у мідієвістичній монархічній побудові та використовувалося з метою легітиматії світської влади. Їх змістове наповнення слугувало для здійснення абсолютизму і завжди означало першу особу, політичний статус якої сумніві не викликав. З огляду на історичні реалії давньослов'янського державотворення найбільш вживаним терміном був **кънжсь*, який міг означати як головного державного очільника – сюзерена, так і його удільних підлеглих – васалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛИТЕРАТУРА

1. Miroslav Vepřek. Česká redakce církevní slovanštiny z hlediska lexikální analýzy. – Olomouc, 2005. – 190 с.
2. Radoslav Večerka. Základy slovanské filologie a staroslověnštiny. Praha, 1980. – 231 с.
3. František Čajka. Slovník jazyka staroslověnského (Lexicon linguae palaeoslovenicae) V – Addenda et corrigenda, seš. Hauptová, Z. a kol., Praha, 2011. – 1254 с.
4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін – К. : Наукова думка, 1982. – 1327 с.
5. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. / Укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, М. Керницький, Л. М. Полюга, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1977 – 1978. – 546 с.
6. Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974. – 2003. – 276 с.
7. Раля Михайловна Цейтлин. Лексика старославянского языка (Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X—XI вв.). М. : Наука, 1977. – 158 с.
8. Срезневский, И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т.1–3. Дополнения / И.И. Срезневский. – СПб.: Типография императорской Академии наук, 1912. – 2745 с.
9. Срезневский, И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2. Е – К. Дополнения / И.И. Срезневский. – СПб.: Типография императорской Академии наук, 1912. – С. 1429.
10. Срезневский, И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2. Е – К. Дополнения / И.И. Срезневский. – СПб.: Типография императорской Академии наук, 1912. – С. 1434.
11. Срезневский, И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2. Е – К. Дополнения / И.И. Срезневский. – СПб.: Типография императорской Академии наук, 1912. – С. 1401.

*Рашид Шукуров
(Қўқон, Ўзбекистон)*

ҚЎШ УНЛИ ВА УНДОШЛИ СЎЗЛАР ЛУҒАТИНИНГ ТУЗИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Луғат эрамиздан олдинги бешинчи асрда Грецияда юзага келган. Аввалги луғатларда тушунилиши қийин, эскирган, кам қўлланиладиган ёки бошқа тилда ёзилган текстни тушунтириш учун зарур бўлган сўзлар келтирилган. Бундай луғатларни Рим ва Грецияда глоссо ёки глоссарий луғати деб атаганлар.

Кейинчалик адабий тилнинг юзага келиши, ижтимоий ва маданий тараққиёт таказоси билан луғатлардан хилма-хил турлари майдонга келди.

Маълумки, ўрта мактаб она тили таълимининг концептуал асосларида унинг зарурий воситаси иккита эканлиги таъкидланади: **биринчиси дарслик, иккинчиси луғатдир**. Ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини ва нутқини ўстиришнинг зарурий омилларидан бири луғатлар устида ишлашдир. Ривожланган мамлакатларда боқчадан университетга бўлган таълимнинг ҳар бир бўғини учун юзлаб луғатлар яратилгани, ҳатто рус мактаблари учун ўттиздан ортиқ луғат турлари мавжудлигини эътиборга олсак, ўзбек мактаблари учун луғатлар тузиш қанчалик долзарблигини ҳис этамиз.

Мактаб, лицей ва коллежлар учун изоҳли луғат, маънодош сўзлар луғати, антонимлар луғати, даражаланиш луғати, сўзларнинг бирикувчанлик луғати, уядош сўзлар луғати, шаклдош сўзлар луғати, ҳар бир фан учун терминологик луғатлар ва қомуслар яратиш долзарб вазифалардандир. Бу борада Қарши давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси профессор-ўқитувчилари мактаблар учун мавзувий ўқув луғатлари тузиб бу долзарб вазифани бажардилар, гўё. Аммо бу луғатларни янада бойитиш мактаб, лицей ва коллеж ўқувчилари учун мослаштириш лозим. Масалан, “Зид маъноли сўзлар ўқув луғати” [1] да антоним сўзлар қайта-қайта такрорланган, сўзликлар (антонимик жуфтликлар) “Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати” [2] дан кўчириб олинган. Шуниси ажабланарлики, қайси луғатдан фойдаланилгани ҳақида маълумот йўқ.

XXI аср ўзбек луғатчилиги маълум ютуқларга эришди. Мустақиллигимиз шарофати туфайли луғатчилик иши **умумхалқ** ва **умумдавлат** иши бўлиб қолди.

Қисқа вақт ичида 12 томли энциклопедик луғат, 5 томли изоҳли луғат, этимологик луғат ва турли соҳа луғатлари тузилди. Бироқ, луғатчилик ишлари ҳали замон талабидан анча орқададир. Мактаб, лицей ва коллеж ўқувчилари учун мўлжалланган имло, талаффуз ва турли изоҳли луғатлар яратишга эътибор қаратилмаяпти.

Мустақиллик шароитида ўқитишга бўлган талаб янгиланаяпти. Баркамол инсонни тарбиялаш эса ўқувчи тафаккурини ривожлантиришни, унинг эркин ва ижодий фикрлашини шакллантиришни талаб этади. Ўқувчининг сўз бойлиги унинг мустақил ва ижодий фикрлаш даражасини акс эттириб, тафаккурининг ривожланишига хизмат қилади. Шунинг учун ҳам **мактаб ўқувчиларига мўлжалланган махсус луғатлар яратиш вақти келди**. Янги ўқув дастури ва дарсликларда турли луғатлар билан ишлашга алоҳида аҳамият берилган, вақт ажратилган.

Луғатлар ўқувчиларни ижодий фикрлаш кўникмаларини ҳосил қилувчи асосий омиллардан бири сифатида қабул қилиниб, “Она тили ўқитишнинг асосий воситалари” сирасига киритилган. Мактаб, лицей ва коллеж

дастурида луғатлар билан ишлашга қаритилган. Бу эътибор ўзбек луғатчилиги олдига жуда тезлик билан ҳал қилиниши лозим бўлган катта муаммони кўйди. Аввалги луғатларни қайта нашр эттириш билангина муаммо ҳал этилмайди. Ижодий топшириқларни бажариш учун мактаб ўқувчилари қўлида “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”, “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”, “Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати”, “Ўзбек тилининг фразеологик луғати”, “Уядош сўзлар луғати”, “Тилшунослик атамаларининг изоҳли луғати”, “Қўш унли ва ундошли сўзлар луғати”, “Қатор ундошли сўзлар луғати” бўлиши ҳаётий заруратдир.

Ана шу заруратни ҳис этиб, “Қўш унли ва ундошли сўзлар луғати” ни туздик. Бундай луғат олий таълим талабалари, мактаб, лицей, коллеж ўқувчилари учун зарур қўлланма сифатида хизмат қилиши мумкин.

Таркибида ёнма-ён бир хил унли ёки ундош билан келган сўзлар қўш унли ва ундошли сўзлар дейилади. Ўзбек тилида қўш ундошли сўзлар кўп. Қўш унлилар асосан ўзлашма сўзларда учрайди.

Мактаб, лицей ва коллеж дарсликлариди бундай сўзлар кўплаб учрайди. **Саккиз, тўққиз, иллат, карра** каби сўзларда қўш ундошлар аниқ талаффуз қилинади ва шундай ёзилади. **Миллиметр, моллюска, артиллерия** каби сўзларда қўш ундошлар бир ундошдек талаффуз қилинади, **грамм, металл, ватт** каби сўзлар охирида келган қўш ундошлар бири талаффузда тушириб қолдирилади. Бу каби талаффузи ва ёзилиши хар хил сўзларни ёзишда ўқувчилар имловий хатоларга йўл қўйишлари мумкин. Мавжуд изоҳли ва имло луғатларида бундай сўзлар берилган, аммо улардан фойдаланиш, қўш унли ва ундошни топиш бирмунча қийинчилик туғдиради. Қўш унли ва ундошли сўзлар луғати ўқувчиларнинг вақтини тежайди ва бир нечта луғатларни кидиришдан халос этади. Луғат тузишдан мақсад икки алифбода тўғри ёзишни кўрсатиш орқали янги ўзбек ёзувида тезроқ савод чиқаришга қўмаклашишдир. Ҳар икки имло қоидаларининг фарқли томонларини ушбу луғат ёрдамида киёслаб ўрганиш таълимда ўз самарасини беради. Чунки бир унли ёки бир ундош тушириб ёзилса, ёки аксинча, бир ундош ва бир унли қўшиб ёзилса сўзнинг маъноси бутунлай ўзгариб кетади.

Дара – икки тоғ оралиғидаги узун, нисбатан тор, чуқур жой, жарлик.

Дарра – қайиш, қамчи. Хонлар, амирлар даврида жазога маҳкум этилган кишиларни савалаш учун қайишдан ўраб ёки тикиб ясалган қалин энли қамчи.

Поча – оёқнинг пастки, тиззадан тўпикқача қисми.

Почча – опанинг эри.

Мода – ҳайвонларнинг урғочиси.

Модда – материя; банд, параграф.

Қўш унли ва қўш ундошли сўзлар луғати ўзбек тилида илк марта тайёрланди. Унда сўзлар кирилл ва латин алифболарида, ўзбек кирилл алифбоси тартибида берилди. Луғатга сўз топиш ва танлашда ҳозирга қадар чоп этилган имло луғатлари, изоҳли луғатлар, терминологик луғатлар, Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғатидан (4 томлик), мактаб, лицей, коллежларнинг она тили дарсликларидан фойдаланилди.

Луғатга 5000 дан ортиқ қўш унли ва қўш ундошли сўзларни кирилл ва латин алифболарида ёзилиши кўрсатилди.

Луғатнинг тузилиши

1. Луғатда баъзи тушунилиши қийин сўзларнинг қисқача маъноси, қавс ичида кўрсатилди: **дурр** (марварид, инжу), **зиддият** (карама-қаршилик), **муаббир** (туш йўювчи), **муалло** (буюк), **мужалло** (жилоланган), **пиктограмма** (қадимги ёзув), **такаллум** (сўз, нутқ), **гараҳхум** (рахм қилиш), **уммат** (халқ, пайғамбар йўлидан борганлар), **хаббоз** (нонвой, лақаб), **чакка 1** (сақол), **чакка 2** (томдан ўтди), **чакка 3** (сузма) каби.

2. Баъзи сўзларнинг қайси соҳага оидлиги қавс ичида қисқартирилган ҳолда берилди: **аллигатор** (бот.), **аллегретто** (мус.), **бурутто** (бухг.), **грамматика** (линг.), **грамм** (физ.), **даррасолди** (этно.), **довучча** (диал.), **жирр** (тақл.), **иррационал** (мат.), **лакколит** (геол.), **мукаллаф** (к.ад.), **пневмококк** (мед.), **эхха** (унд.), **қаблаттарих** (эск.) каби. Луғат сўнггида шартли қисқартмалар берилди.

3. Икки хил ёзилиши қоидалаштирилган сўзларнинг орфографик вариантлари кўрсатилди: **баравар ва баробар, баттар ва бадтар, дастарра ва дасарра, жирраки ва жиззаки, иззат-хурмат ва иззату хурмат, лимма-лим ва лиммо-лим, сўлқиллоқ ва сўлқилдоқ, тақирлаш ва тақиллаш, холисанлилло ва холисанлиллох, шод-хуррам ва шоду хуррам, ғидиллаш ва ғидирлаш** каби.

4. Мустақилигимиз туфайли ўзбек тилининг лексик қатлами бойиди, халқ тилидаги кўплаб сўзлар фаоллашди, тиббиёт, ҳуқуқ, техника, маданият ва халқ таълими каби соҳаларга оид сўзлар тилимизга кириб келди. Бундай сўзлар ҳам луғатдан ўрин олган: **авиокассета, баннет, глобаллашув, билль, саммит, суррогат, дўкки (қўпол), лужжа (дарёнинг ўртаси ва чуқур жойи)**.

5. Луғатда киши ва шаҳар номлари берилмади, фақат атоқли отлардан ҳосил бўлган турдош отлар берилди: **жаббор, ибодуллоҳ, муаззам, пошшоҳон, хуррам, хуррият** каби.

6. Мустақил ҳолда ишлатилмайдиган сўзлар берилди: **тирр** (тирр этмок), **чиппа** (чиппа ёпишмок), **чиртта** (чиртта қўймок), **қувва** (қувват) каби.

7. Содда (**икки, етти, саккиз, тўққиз**), таркибий (**етти йиллик**) каби сонлар берилди.

8. –ли, –чи, –ши, –ов, –дор, –кина, –қина каби қўшимчаларни олган сўзлар берилди: **аклли, артиллериячи, безиллатиш, икков, еттов, жуссадор, кичиккина, иссиқкина** каби.

9. такрорий (**катта-катта**), жуфт (**катта-кичик, латта-лутта**) каби сўзлар берилди.

Ушбу луғат ўзбек тилида биринчи марта тузилганлиги учун ўз маслаҳатлари билан кўмаклашган ҳамкасбларга миннатдорчилик билдираимиз.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Тўраева У., Шодмонова Д. Ўзбек тилининг зид маъноли сўзлар ўқув луғати. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, нашриёти, 2007.
2. Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р., Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. – Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1980.
3. Шукуров Р. Қўш унли ва ундошли сўзлар луғати. – Тошкент, “Баёз” нашриёти, 2013.

*Жасур Эгамбердиев, Ирода Эгамбердиева, Хосил Маткулов
(Андижан, Ўзбекистан)*

ТИЛ ҲОДИСАЛАРИНИ ИЧКИ ВА ТАШҚИ ОМИЛЛАР ЯХЛИТЛИГИДА ЎРГАНИШ

Кейинги даврда тилшунослик муаммоларини бошқа фанлар туташувида ўрганиш кучаймоқда. Бироқ бу бир томондан мустақил фан сифатидаги тилшуносликнинг ҳам мустақиллигига соя солгандек бўлади. Профессор Р.А.Будагов фикрича, қаттиқ меҳнат эвазига мустақил фан сифатида ажралиб чиққан тилшуносликнинг яна қайтадан тил тизимига оид бўлмаган ҳодисалар билан қизиқиши унинг бошқа фанлар билан қоришиб кетишига сабаб бўлиши мумкин экан. Бу ҳақда профессор Ш.Сафаровнинг қуйидаги истехзоли фикрини келтириш ўринлидир: “Агарда тилшуносликнинг мустақиллигини унинг софлиги, яъни соф лисоний ҳодисалар тадқиқи билан машғул бўлиши мазмунида тушунсак, унда тилшуносликни фақат тил қурилмаси тузилишининг тавсифи билан шуғулланувчи фан сифатида эътироф этишга мажбур бўламиз. Аммо бундай мажбуриятни бизга ким зўрламоқда? Инсоннинг воқеликни билишга эҳтиёжи ўсиб боради. Лисон ҳам воқелик, у воқеликдаги мавжуд ҳодиса. Шундай экан, тил қурилмаси не сабабдан у ёки бу тузилишни олишини ёки ушбу қурилма механизмларини ҳаракатга келтирувчи энергия – кучнинг манбаи қаерда эканлигини, умуман, лисоний қурилманинг қандай ва нима мақсадда “ишлатилишини” билишга қизиқмаймизми?”³² Кўринадики, тил ҳодисалари борлиқда соф тил ҳодисалари сифатида мавжуд эмас. Унинг моҳияти бошқа турли “бегона” моҳиятлар зарралари қоришувидан иборат бўлиб, унга, яъни ўрганиш объектига яхлит система сифатида муносабатда бўлиш тилнинг моҳиятига яқинлашувнинг асосий омилларидан биридир. Зеро, С.Аверинцев таъкидлаганидек, “В идеале филолог обязан знать в самом буквальном смысле слова все – коль скоро все, в принципе, может потребоваться для прояснения того или иного текста. В современной лингвистической науке ярко проявляется тенденция квалифицировать литературоведческие, эстетические, этические, аксиологические, психологические и др. категории как лингвистические.”³³

Юқорида келтирилган ҳолатлардан келиб чиқиб мақоламизда асосий эътиборни “троплар”, “фигуры речи”, “figures of speech”, “лексик стилистик воситалар”, “мажозлар” номи билан стилистика фан сифатида мустақил бўлгандан буён ишлатилиб келинаётган бадиий бўёқ воситаларидан бири, маъно кўчишига асосланган метафора хусусида сўз юритмоқчимиз. Бизнингча метафора стилистик воситалар орасида энг қизиқарлиси ва шу билан бирга энг мураккаби ҳамда қадимийсидир. Буюк олим Аристотель метафора ҳақида шундай деган: “Метафора - бу талант, бу талантга ҳеч ким ҳеч кимни ўргата олмайди”.

“Метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлик барча мажозий ифодаларнинг, жумладан, тропларнинг (эвфемизмларнинг ҳам) шаклланишида асос бўлиб хизмат қиладиган усуллар – маъно кўчиш йўллари.”³⁴ Маълумки, метафора ҳар бир тилнинг миллий ментал қолиплари билан ўрганиладиган ҳодисаси бўлиб, уни баҳолашнинг ўзига хос формулалари мавжуд. Д.Дэвидсон таъкидлаганидек, “метафора – эта греза, сон языка. Толкования сна нуждается в сотрудничестве сновидца и истолкователя, даже если они и сошлись в одном лице. Точно также истолкование метафор несет на себе отпечаток и творца и интерпретатора.”³⁵ Метафорани баҳолашнинг мураккаблиги, биринчидан, унинг миллий хосланганлигида бўлса, иккинчи томондан, миллий яхлитлик, албатта, ички бўлақлардан, гендер, ёш ва социал гуруҳлардан ташкил топганлиги билан белгиланади. Шунингдек, миллий яхлитлик таркибий қисм сифатида бошқа “номиллий” қисмлар билан йирикрок яхлитликка тобе бўлиши ҳам назарда тутилиши лозим. Чунки глобаллашув жараёнида халқаро интеграция миллатлараро маънавий чагишув, маънавий “диффузия” ҳодисасини ҳам кучайтираётганлиги сир эмас. Масалан, тадқиқотчи О.Н.Лагута томонидан Р.Чайковскийдан келтирилган *Женщина — единственная вера, лишь ее молосья я божеству... Женщина — раскованное море, что меня качает на волнах... Женщина — таинственная птица, что меня уводит за собой... Женщина — зовущая дорога, не свернуть с нее никогда... Женщина —*

[1, с. 34].

[2, § 35.]

[3, с.47.]

[4, с.57.]

томящееся поле, ждущее и влаги, и луча... Женщина — чарующая сказка. Вся она — живое волшебство... Женщина — распахнутая книга. Смысл ее загадочная весть... матнидаги ажратилган сўзларнинг метафорик маънолари турли миллий тил соҳиблари томонидан турлича қабул қилинади. Масалан, *садоқат* (вера) тушунчаси шарқона миллий-диний тасаввур нуктаи назаридан нафақат маънавий-руҳий, балки “жисмоний” садоқатни ҳам назарда тутди. Н. Л. Галеева таъкидлаганидек, “метафоричность выступает как показатель менталитета различных языковых сообществ людей (например, менталитета народа – носителя языка; профессионального / возрастного / гендерного менталитета и др.)”³⁶ Шунингдек, *раскованное море* метафорик курилмаси бу муҳитда бутунлай бошқача тасаввур қилиниши мумкин. Чунки денгиздан узоқ ҳаёт тарзига эга этник худудларда у ҳақда кўпинча эшитганлари ҳақида тасаввур мавжуд. Кўриш ва эшитиш асосидаги тасаввурлар миқдорий ва сифатий фарқларга эга бўлиши шубҳасиз.

Шунингдек, социал типлар орасидаги фарқлар улар томонидан яратилган метафорик бирлик ва маъноларда акс этади ва улар талқинида ҳам социал менталитет муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Масалан, *дух, черпак, фазан, салага* (ҳарбий хизматчилар нутқига хос) *ёхуд зелёный, обезьяна, крокодил, хозяйка* (махбус ва маҳкумлар нутқига хос) каби метафорик бирликлар маъноси талқинидаги мураккабликлар ушбу омил билан боғланади. Келтирилган мисолларнинг барчаси иккиламчи номинация орқали амалга оширилган.

Метафоранинг яратилиши социал психология билан чамбарчас боғланиб кетганлиги каби уларнинг тўлақонли талқинида ҳам социал психология бўйича махсус билим, ҳеч бўлмаса, тасаввурлар талаб қилинади. Махбуслар тилида ойна (зеркало) га нисбатан *обезьяна* метафорик маъноли бирлиги қўлланади. Унинг метафорик маъноси қўлланиш муҳити билан боғланади. Социал шароит метафорик маънонинг генетик ва денотатив моҳиятини таъминлайди. Махбуслар учун ойна ишлатиш ёки уни камерада саклаш хавфсизлик нуктаи назаридан таъқиқланади. Шу боисдан унга бошқа ном қўйиш уни сир саклаш имконини беради. Иккинчидан, танланган сўзнинг денотатив моҳияти ҳам объектив воқелик билан боғланади. Махбуснинг бароқ қиёфаси бирламчи денотатив шарт бўлса, махбусга ташқи, ижтимоий муносабат унинг ёрдамчи шарти бўлиб хизмат қилади. Кўринадик, метафора талқини миллий ва социал хосланганлиги билан характерланади. Айниқса бу ҳолат ижтимоий-иқтисодий мулоқот пайтида ўзини ёрқин намоён қилади ва бу нарса жамиятнинг турли табақаларга бўлинишини ҳам ифодалайди. Оддий мулоқот пайтида бу ҳолат унчалик билинмайди.

Диний эътиқод ва тасаввурлар ҳам социал омил сифатида метафорик маънолар ҳосил қилишда иштирок этади. Хусусан, ўзбек дунёвий таълим тизимида талабалар нутқида сессиянинг тугатилишига нисбатан *ёпмоқ* метафорик сленги қўланилиши кузатилган. Аммо ислом дини таълимий муассасаларида *қутулмоқ* сўзи ишлатилгани қайд этилди. «В случае монокультурной, но межкультурной коммуникации основные различия касаются не столько знаний, сколько представлений, а отказаться от своих убеждений или, по крайней мере, терпимо относиться к отличным представлениям или убеждениям других подчас бывает намного труднее, чем "просто" попытаться "войти" в мир другой культуры.»³⁷

Давр ва муҳит метафорик маъно ҳосил қилишнинг асосий шартларидан биридир. Ўзбек адаби Абдулла Қодирий асарларида қўлланган эвфемизмлар ҳақида махсус тадқиқот олиб борган Х.Қодирова таъкидлашича, адабнинг калта кийинган қизларга нисбатан қўлланган *думсиз*, пинҳон, сирли равишда қилинажак юмушларга нисбатан ишлатилган *енг ичида* эвфемик ифодалари, “гуноҳ” тушунчасининг эвфемик ифодаси ҳисобланмиш *ёзиқ (тақдир)* бирлиги метафорик характерга эғалиги билан ажралиб туради ва уларни метафорик қийматини баҳолашда давр муҳитидан келиб чиқиш лозим.³⁸ Зеро, бугунги кунда, Абдулла Қодирий яшаган муҳитдан фарқли равишда, калта кийинган қизларга нисбатан бу метафорик ифодани ишлатиш урф эмас. Чунки миллий ўзига хослик фақат сўз бораётган маданий вазиятни инъикос этади. Маданиятлараро мулоқот ҳар бир миллатнинг миллий сифатидаги хусусиятларини ифодалайди ва у бошқа миллат вакиллари учун метафорик маъно касб этмайди.

Демак, айтиш мумкин, тил ҳодисаларини ички ва ташқи омиллар яхлитлигида текшириш, яхлит кўзгу орқали муносабатда бўлиш унинг ривожланиш ва қўлланиш тенденцияларини тўғри англаш ва талқин қилиш имконини беради.

ФЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2008. – Б.3-4.
2. Лагута О.Н. Лингвометафорология: основные подходы // [http://www. Balkan Rusistics](http://www.Balkan.Rusistics) | Статъя | Монография. Метафорология. Теоретические аспекты. Ч.І. Г.2. § 3-5.
3. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси. – Т.: Фан, 2006. – Б. 47.
4. Дэвидсон Д. Что означают метафоры // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990.
5. Галеева Н. Л. Основы деятельностной теории перевода. – Тверь, 1997.
6. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – С.33.
7. Қодирова Х. Эвфемик бирликларнинг маъно қамрови асосидаги таснифи // А.Фулумов ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Т., 2009. – Б.73.

[5,с.114.]

[6, С.33.]

[7, с.73.]

СЕКЦИЯ: ХИМИЯ

Мухайё Мамаджонова, Мансуржон Мирзахошимов
(Наманган, Ўзбекистон)

ШИФОБАХШ ШУВОҚ

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг барча соҳалар каби соғлиқни сақлаш соҳасига ҳам катта эътибор берилмоқда. Шу жумладан Абу Али Ибн Синонинг беш томлик асарини қайта нашр этилиши муҳим воқеадир.[1, 776 б.]

Шувоқ ўсимлиги халқ табобатида узоқ йиллардан бери қўлланилиб келинади. У қоқиўтдошлар (мураккабгулдошлар) оиласи, шувоқлар туркумига мансуб ўсимлик.

Оқ шувоқ (оқ жусан), турон шувоқ (қора жусан), ёвшан шувоқ, эрмон шувоқ (аччиқ шувоқ) каби турлари юртимизда кенг тарқалган.

Барглари оддий, учга бўлинган ёки паимон бўлинган. Барг бўлаклари ингичка – ипсимон. Поясининг пастки қисми ёғочланади ва бу қисмда қишлоғчи куртақлар сақланиб қолади. Илдизи ўқилдиз. Илдиз системаси асосан тупрокнинг юза қисмида (0,6-1,2 метр) тарқалган. Бу туркум вакиллари орасида тоғларда, адирларда, чўлларда, тўқайларда ўсадиган ва хатто бегона ўтлар қатори йўл яқинларида, ариқ бўйларида ўсадиган турлари ҳам бор.

Ўзбекистонда шувоқнинг 39 тури учрайди. Булар бир йиллик ҳамда кўп йиллик ўтлар ва ярим буталардир. Бўйи уларнинг турларига қараб 50-120 см га етади.[2, 320 б]

Шувоқ қора моллар, айниқса, қорақўл қўйлари учун тўйимли озуқа ҳисобланади. Қорақўл тери сифатини яхшилашда муҳим аҳамият касб этади.

Шувоқлар фақат ем-хашак ўсимлигигина бўлиб қолмай, балки бебаҳо шифобахш ўсимлик ҳамдир.

О. И. Морозов ўтказган тажрибаларида эрмон шувоғи (аччиқ шувоқ) таркибида кўк поясида 16,85% протеин, 15,95% оксил, 4,94% ёғ, 39,06% азотсиз экстрактив моддалар ва 12,68% кул борлигини аниқлаган.

Бошқа бир маълумотларга кўра пояси ва баргларида эфир мойи, С ва К витаминлари, каротин, аччиқ глюкозитлар, ошловчи ва бошқа моддалар борлиги аниқланган.

Аччиқ шувоқнинг ер устки қисмидан тайёрланган қайнатмаси билан Ибн Сино сариқ касалини, кўз яллиғланишини, истиқо ва бошқа касалликларни даволашда ишлатган.

Ҳозирда ҳам эрмоннинг ер устки қисмидан тайёрланган дамламаси ёрдамида ўт пуфаги, ичак яраси, безгак, бавосил, овқат ҳазмининг бузилганида, ухлатувчи, гижжа ва ел хайдовчи, терлатувчи дори сифатида фойдаланиб келинмоқда.

Аччиқ шувоқ камфорага яқин хусусиятни бера олади, яъни, юрак тонусини яхшилайди.

Оғиз бўшлиғи касалликларини даволашда аччиқ шувоқ дамламаси билан оғиз бўшлиғи артилади. Янги тайёрланган шарбати яраларни даволашда ва қон оқшини тўхтатишда фойдаланиш мумкин.

Эрмон (аччиқ шувоқ) дан тайёрланган дамламаси халқ табобатида кенг қўлланилади. Бунда организмдаги паразитларни: думалоқ ва лентасимон қуртлардан даволашда, замбуруққа, вирусларга қарши курашда кенг қўлланилади. Шу сабабли аччиқ шувоқ ламблиозда, кандидозда, эхинакоккозда, глистли инвазияларда ва бошқа ёқимсиз касалликларда таклиф қилинади. Кўпроқ ўтнинг қуритилган қисмидан тайёрланган қукуни ишлатилади. Даволашнинг бошланишида бир чой қошиқдан шувоқ қукуни ҳар 2 соатда қабул қилинади.

Косметологияда ҳам шувоқдан фойдаланилса бўлади, айниқса ортиқча вазни камайтириш учун шувоқ дамламасидан фойдаланса бўлади. Бунинг учун овқатдан 15 дақиқа олдин шувоқдан тайёрланган дахлама истеъмол қилиш керак. Дахлама тайёрлаш: 1 стакан қайнаган сувга 2 ош қошиқ қуритилган шувоқ ўсимлиги солиб қайнатилади. Қайнатилган дахламани 20-30 дақиқа тиндирилади. Бир марталик даволаниш бир ҳафта бўлиб, худди шу тартибда амалга оширилади. Анчагина аччиқроқ қилиб тайёрланган дахламасидан (2 литр сувга 1 стакан янги терибли олинган шувоқ аралаштирилади) бошни ювишда ишлатилади. Бу бошнинг ёғ қатлами фаолиятини яхшилайди ва қон айланишини стимуллайтиди. Бунда бошдаги қазғоқ келтириб чиқарувчи замбуруғ флораларини ўлдиради.

Колит (йўғон ичак яллиғланиши) касаллигида ҳам аччиқ шувоқ ва шальфей баргларидан тайёрланган дахлама фойдалидир. Бунинг учун бир чой қошиқдан ҳар икки соатда 2-3 кун давомида қабул қилинади.

Изоҳ: Ножўя таъсирлари. Узоқ муддат давомида дахламалардан ичилса енгил захарланиш кузатилиши мумкин. Ҳаддан ташқари кўп истеъмол қилинса галюцинация ва тиришиш ҳоллари кузатилади.

Қабул қилиш мумкин бўлмаган ҳолатлар:

- ҳомиладорликда ва эмизиш вақтида шувоқли дахламалар таклиф этилмайди.
- Ошқозон ширасида кислоталилик камайган пайтида.
- Ошқозон ичак касалликлари зўрайган пайтида.
- Шувоқ аллергенлар гуруппасига кирганлиги учун аллергияси бор одамларга таклиф этилмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Абу Али Ибн Сино. Тиб конунлари. К II. – Тошкент: “Наврўз нашриёти”, 2013. – 776 б.
2. Мухаммадхонов С., Жонгуразов Ф. Ўсимликшуносликка оид русча-ўзбекча изоҳли луғат. – Тошкент: Меҳнат, 1989. – 320 б.

КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ХИМИЯ КУРСЫН ОҚЫТУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазіргі таңда білім беру барысында оқытушылар, жүйелі кәсіптік білім берумен қатар жалпы міндетті білімді байланыстыра отырып, мамандықтың қыр-сырын ашу арқылы, білім алушылардың біліктілігін, машықтылығын, қызығушылықтарын, шығармашылық шеберліктерін бір-бірімен терең ұштастыра отырып, алған білімдерін болашақта меңгерген мамандықтарында қолдана білуге тәрбиелейді.

Болашақта білікті мамандары өсіп жетілген мемлекеттер ғана өркениеттің алдыңғы қатарынан көрінеді. Өркениетті мемлекеттер, ең алдымен, ғылым мен экономиканың, мәдениеттің дамуымен ерекшеленеді. Осы ретте Қазақстан Республикасы, әсіресе, тәуелсіздік кезеңінен соң әлемдік деңгейден артта қалмау үшін білім беру жүйесінде – әлемдік білім деңгейіне көтерілу, оқытудың жаңа әдістерін қолдану сияқты маңызды, әрі түбегейлі жаңаша міндеттер қойып отыр [1].

Білім алушылардың өз мамандықтарына деген қызығушылығы, сүйіспеншілігімен қатар, білімділігін арттыру, олардың болашақта сапалы білімді меңгерген нағыз өз мамандықтарының шебері, білікті маман болуларын алдымызға мақсат-міндет ете отырып, кәсіптік білім беретін колледждерде химия курсы оқытуда келесі педагогикалық технологияларды қолдандық: проблемалық оқыту және пән аралық байланыс.

Біз тәжірибе жүргізген Алматы электрмеханикалық колледжінде білім алушы студенттер 1-2 курста химия пәнін оқиды. Әр түрлі мамандықты тереңдетіп оқитын топтардың ішінен 4 топқа деңгейлік тапсырмалар беріп сапасы жағынан ең жоғарғы және ең төменгі орындағы 2 топты тәжірибе жүргізуге таңдап алдық. Бірінші топ бақыланатын екінші топты тәжірибелік топ ретінде алып сауалнамалар жүргіздік. Таңдалынып алынған топтардағы дәріс сабақтар проблемалық оқыту мен пәнаралық байланыс арқылы құрастырылды және оқытылған тарауларды қорытындылау кезінде, алынған білімді бекіту мен бағалауда деңгейлік тапсырмалар қолданылды. Жалпы химия курсы оқыту барысында әр топ студенттерінің таңдаған мамандықтарын химиямен байланыстырып тереңдетілген мастер класс өткізілді.

Деңгейлеп оқыту технологиясының мақсаты – әрбір оқушының өзінің даму деңгейіне байланысты оқу материалын меңгеруін қамтамасыз ету. Бірінші жүргізілген бақылау жұмысында алынған деңгейлік тапсырмалар білім алушылардың 8-9 сыныптарда оқытылған материалдар негізінде химия пәнінен түсініктері мен жалпы білімдерін тексеру мақсатында құрастырылды. Осы тапсырмалардың қорытындысына қарап отырып таңдалған топтар (0910000 «Электрлік және электрмеханикалық жабдықтар», 0910032 «Жарық беру және жарықтандыру жүйесін электромонтаждаушы») ары қарай тәжірибеге қарастырылды. Тәжірибе барысында әр тарауды қорытындылау барысында білімді тексеру деңгейлік тапсырмалар арқылы жүзеге асырылды.

Проблемалық оқыту деген оқушының барлық оқу материалын өз бетінше оқуы немесе қойылған проблеманы өзі шешуі ғана емес, мұнда мұғалімнің түсіндіруі, оқушылардың репродуктивті әрекеті, тапсырманы құрастыру және жаттығулар орындау да кіреді [6, 7].

Проблемалық оқыту жүргізу үшін мынадай үш шарт орындалуы қажет: проблемалық жағдаяттардың болуы; оқушының шешім табуға дайын болуы; проблеманы шешудің мүмкіндігі.

Проблемалық оқытудың негізгі өзегі - проблемалық жағдаят туғызу. Проблемалық жағдаят - бұл педагогикалық жағдаят, мұнда оқытушы өзі немесе білім алушымен бірге тұжырымдаған проблемаға жауап іздеуге білім алушыны мәжбүр етеді. Демек, проблемалық оқытудың негізгі идеясын былай тұжырымдауға болады: білімнің елеулі бөлігі оқушыларға даяр күйінде берілмейді, оларды білім алушылар проблемалық жағдаятты шешу барысында дербес танымдық іс-әрекет процесінде алады. Проблемалық жағдаят оқу процесінде оқушылардың кейбір қиын сұрақтарды шешуі үшін қолданылады. Проблемалық жағдаят оқушыға ой салады. Себебі ол ғылыммен жалғасып жатыр, яғни оқыту үрдісі барысында білім алушы ғылымға бет бұрады және басқа пәндермен байланысты білімдерін еске түсіреді. Осы ретте пән аралық байланыстың тиімділігін айта кеткен жөн [2-3].

Химиядан білім беру барысында басқа пәндермен сабақ үстінде әр тақырыпты өткенде жан-жақты байланыстыра отырып білім беру үшін материалдарды сұрыптағанда қоршаған ортадағы болып жатқан әр түрлі құбылыстарды жалпы және жеке заңдар мен ережелер негізінде түсіндіруге бастаса, білім алушыларда қоршаған орта жүйесіндегі түрлі үдерістерге танымдық көзқарас қалыптасып, ол жалпы білімнен мамандықтарына қатысты кәсіби білімге ұласады. Ал мұндай білім беру жүйесін іске асыру үшін, ең алдымен пәнаралық байланыста оқытылатын пәннің мазмұны оқытудың мақсатын, нәтижесін анықтайтындай оқу бағдарламасында көрініс табуы қажет. Химия, биологияның тақырыптары мен олардағы материалдар бойынша пәнаралық байланыста беруге болатын ғылыми экологиялық ұғымдар, биологиялық және химиялық ұғымдар, экологиялық білім білім алушылардың мүмкіндігінше тиімді пайдалану негізге алынған. Заманауи оқу құралдарының мазмұны, оқытудың түрлері мен формалары, оқытушының білім берудегі іс-әрекеті, оқытудағы қолданатын жаңа педагогикалық әдіс тәсілдер мен тұлғаның, яғни білім алушылардың оқу әрекеттерінің қабысуы негізінде оларда теориялық біліммен қатар адамгершілік, инабаттылық тәрбиесін, өз

бетінше білім алуға деген құштарлықты, пәнге деген қызығушылықты жоғары деңгейге көтеру мақсаты жүзеге асады [4-5].

Химия және биологияны білім алушыларға кіріктіре отырып оқытқанда кез-келген тақырыптағы мәліметтер бір-бірімен байланысып отыратыны анық. Соның әдісін тауып, білім алушыларға ұғындыру, жан-жақты терең білім беру пән бойынша нәтижесін береді. Және тақырып үнемі жаңғырып отырады.

Жаратылыстану пәндерінен экологиялық білім беруге пәнаралық байланысты тудыра отырып, керекті қосымша әдебиеттер және күнделікті ақпарат құралдарынан алынатын мағлұматтар мен ғылыми – экологиялық материалдар жүйесі дайындалуы тиіс. Ал оқулықтан және жинақталған оқу материалдарынан оның тиімді, қажетті тұстарын анықтап, таңдап алуы мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Жаратылыстану пәндерін пәнаралық байланыс арқылы оқытудың тиімділігін арттыруда келесі мәселелерді жекелеп қарастырған тиімді: пәнаралық байланыс негізінде берілетін экологиялық білімнің қажеттілігін дәлелдеу; химияның жаратылыстану пәндерімен байланысында қандай тақырыптарды оқыту керектігі; пәндер арасындағы өзара байланыс қандай формада жүзеге асады және қандай тақырыптарды өзара байланыстыруға болады; пәнаралық байланысты қандай формада және қандай әдіспен оқыту керек [3-5].

Білім беру барысындағы іс-әрекет нәтижелерін сараптай келе химияны оқыту барысында сабақты жоспарлауда білім алушылардың белсенділігі мен өз бетінше ізденулерін ескеру керек деген қорытындыға келдік. Сабақ барысындағы білім алушылардың оқу танымдық іс-әрекетінің қаншалықты белсенділігі үрдістің соншалықты мақсатты және рационалды, оқу жұмысының қарқындылығының жоғары болуына кепіл. Сондықтан да химияны оқытуда проблемалық-ізденушілік және пән аралық байланысты қолдана отырып оқыту білім алушылардың танымдық белсенділігінің артуына көмектеседі деп есептейміз.

Органикалық химия курсынан көмірсутектер тарауын оқытуда бірнеше проблемалық-ізденушілік дәрістер мен проблемалық оқыту технологиясын қолданып дәрістер мен практикалық сабақтар өткіздік. Дәрістер мен практикалық сабақтарды биологиямен және экологиямен байланыстырып құрастырдық. Проблемалық оқыту деп айтылуы оқу материалын білім алушыларды мәселенің шешімін өз бетінше ізденіс арқылы таба білуі үшін ғана айтқан. Біздің жұмысымызда оқытушының түсіндіруі, проблемалық сұрақтарды қоя отырып шешу жолдарын қарастыруы, оны шешуге көмектесуі қажетті жағдайлар мен тапсырмалар орындауды қарастырады. Проблемалық оқыту әдісі арқылы тапсырмаларды шешу жүйесі бұл дамыта отырып оқыту дегенді айқындайды. Яғни, білім алушылардың алдыңғы сабақтарда алған білімдерін жаңа жағдаяттарда тиімді қолданулары. Сабақ барысында проблемалық-ізденушілік сұрақтарды қою білім алушылардың тереңірек білім алуға деген ынтасын оятады, шығармашылық ойлауға шабыттандырады [7].

Органикалық химия курсына осындай жүйені ұйымдастыру пәннің мазмұнының құрылымына сәйкестеу келеді. Органикалық химия курсына оқыту барысында бірінен бірі туындайтын және ғылыми мәселелермен мазмұндас, басқа жаратылыстану пәндерімен байланысты іргелі проблемалық сұрақтар жүйесін қарастыруға болады: зат молекуласының құрылысын анықтау (құрылымдық, электрондық, кеңістіктік); қосылыстардың құрылымына қатысты қасиеттерінің айырмашылықтарын, өзгерістерін, практикада қолдануларын қарастыруда; әр түрлі шикізаттардан органикалық заттардың алыну әдістерін, тұрмыста қолдануын қарастыруда. Органикалық қосылыстар класын оқыту барысында осы және басқа да ірілі-ұсақты мәселелерді проблемалық жағдаяттар құрастыра отырып және басқа пәндермен байланыстыра отырып қарастыруға болады. Тіпті алғашқы кіріспе сабақтың өзінен проблемалық сұрақ туындайды: не себепті органикалық қосылыстар өте көп, біздің өміріміздегі, тіршілігіміздегі олардың рөлінің маңыздылығы неде. Органикалық қосылыстардың химиялық құрылыс теориясы тақырыбын оқытуда күрделі проблемалық сұрақтар туындайды. Білім алушылардың сұрақтарға жауаптар табу үшін құрылыс теориясын тереңірек қарастыруларына тура келеді. Оқытушы көптеген сұрақтарға дұрыс жауаптар табу үшін жол көрсетіп қана қоймай шешімдерін табысады. Іргелі мәселенің шешімі ретінде органикалық химияның басты мәселелерінің бірі заттардың қасиеттерінің құрылысына тәуелді екендігіне көз жеткізеді. Органикалық қосылыстармен танысу қаныққан көмірсутектерден басталады. Метанның құрылымдық формуласын, содан кейін кеңістіктік және электрондық құрылысын жаза отырып оқытушы химиялық байланыс, валенттілік ұғымдарының басқа білім алушыларға электрондық бұлттардың гибридтенуі туралы түсінік береді. Сабақ барысы өте қызықты, күрделі, шығармашылық-ізденіске тола болады. Сонымен қатар қаныққан, қанықпаған, ароматты көмірсутектер, спирттер, альдегидтер және т.б. органикалық химия курсы мазмұны бойынша қарастырылатын тақырыптарды өту барысында да күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі маңызды мәселелермен, биология мен экологиялық өзекті мәселелермен шиеленістіре отырып проблемалық сұрақтар енгізуге болады. Мысалға, көмірсулар тақырыбын түсіндіруде: «Не себепті нанды ұзақ шайнаса тәтті дәмге ие болады?» немесе глюкоза мен фруктозаның қасиеттерін тәжірибе арқылы көрсеткенде глюкоза мыс гидроксидімен $\text{Cu}(\text{OH})_2$ реакцияласады ал фруктоза неге әрекеттеспейді т.б. қызықты проблемалық сұрақтар туындайды. Ал сол жауаптарды табуда және білімді бекітуде биологиядан алған біліммен байланыстыра отырып, күрделі сұрақтарға толық қанды жауаптар мен қызықты мәліметтерді еске түсіруге болады. Проблемалық мәселелерді, сұрақтарды шешуде, түсіндіруде тәжірибелік жұмыстардың да маңызы зор. Сабақтарды ұйымдастыруда семинар-практикум сабақтары да проблемалық жағдаяттарды шешудегі тиімді әдістердің бірі [6-9].

Педагогикалық тәжірибе нәтижелерін сараптай келе, химия курсына оқытуда, сабақтың жүру барысын және жоспарын білім алушылардың өз бетінше ізденулерне ыңғайлап құрастыру арқылы, олардың танымдық

белсенділігін арттыруға болады деген қорытындыға келдік. Сабақ барысында білім алушылар қаншалықты оқу-танымдық іс-әрекеттер жасаса, соншалықты олардың іс-әрекеттері рационалды және мақсатты, оқу еңбегі де қарқынды болмақ.

Химия және биология пәндері басқа да жаратылыстану пәндерімен өте тығыз байланыста болады. Қазіргі кезде білім беру саласына қойылып отырған басты міндет – білім сапасын көтеру, компьютерлендіру, интернет, компьютерлік желі, электронды оқулық дайындау және пайдалану. Бұлардың барлығының қазіргі заман талабына сай білім алуына, білім сапасын арттыруда тигізер әсері мол.

Қорыта айтқанда, органикалық химия курсының оқыту барысында іргелі мәселелердің төңірегінде жекелеген немесе топтасқан мәселелерді қарастыруда, білім алушылардың ізденімпаздығын, өзбетінше мәселені шешуге деген ұмтылыстарын бақылауға болады. Біздің тәжірибеміз, білім беруде проблемалық оқыту технологиясын және пән аралық байланысты қолдану білім алушылардың шығармашылық іс-әрекеттерінің белсенділігінің, зерттеушілік және ойлау қабілеттерінің артатындығын көрсетті. Білім алушы, яғни студент білімді ала білуі керек, оқу орны бере білуі керек. Алған білім, білік, дағдыны білім алушылар өмірде пайдалана білсе, оны құзырлы деп айтуға болады. Білім алушының құзіретті тұлға болып қалыптасуы, оқытушының ізденісін, жан-жақтылығын, білімі, білікті, талабын, зерттеушілігін, белсенділігін, сонымен қатар оқыту мен тәрбиелеу үдерісін сәйкестендіре отырып терең, табандылығын талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2007. – 26 б.
2. Өнербаева З.О., Минат А., Корганбаева Ж.К. Кәсіптік мектепте химия курсында «Химия және экология» тақырыбында проблемалық әдісті қолданып оқыту// Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Жаратылыстану-география ғылымдары» сериясы, 2012. –№1 (31), –78-81б.б.
3. Құрманәлиев М.Қ. Қазіргі педагогикалық технологиялар. – Алматы, 2010. – 210 б.
4. Иманғалиева Б.С. Жаратылыстану пәндерін кіріктіре оқыту. ҚР Химия және биология мұғалімдерінің I Съезі, өскемен, ”Қазақстан мектебінде“, №3, 2012ж., 8-11б.
5. Бейсебеков М.Қ, Әбілов Ж.Ә Органикалық химия (биоорганикалық химия элементтерімен): оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 339 б.
6. Мельникова Е.Л. Проблемное обучение, сб. «Школа – 21». – М., 1999. –155 с.
7. Щепотин А.Ф., Федоров В.Д. Современные технологии обучения в профессиональном образовании. – М.: НПЦ «Профессионал-Ф», 2002. – 54 с.
8. Педагогические технологии / под общей ред. В.С. Кукушкина. – М.; Ростов н/Д.: ИКЦ «МарТ»: Издательский центр «МарТ», 2006. – 336 с.

СЕКЦИЯ: МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

*Нодира Абдукаримова, Шохиста Юлдашева, Ирода Мухаммедиева
(Фергана, Узбекистан)*

**ОСОБЕННОСТИ ПИЩЕВОЙ АЛЛЕРГИИ У ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА
В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ВИДА ВСКАРМЛИВАНИЯ**

ВВЕДЕНИЕ

Пищевая аллергия относится к распространенным аллергическим болезням детей. Среди детского населения частота пищевой аллергии колеблется от 3,6 до 6,9% (1). Проблема пищевой аллергии актуальна и для региона Узбекистана. Однако многие аспекты проблемы пищевой аллергии остаются нерешенными, Так, например, мало научно обоснованных и достоверных сведений об особенностях эпидемиологии, клинического течения, специфической диагностики, терапии и профилактики пищевой аллергии у детей раннего возраста в зависимости от вида вскармливания.

Цель исследования – определить особенности этиологии пищевой аллергии у детей раннего возраста в зависимости от вида вскармливания.

Материалы и методы

Под наблюдением находились 177 детей (110 девочек, 67 мальчиков) раннего возраста, из них 39 (22,0%) до 1 года, 60(33,9%) от 1 года до 2 лет, 78(44,1%) от 2 до 3 лет. Основное и сопутствующие заболевания диагностированы по данным клинико-аллергологического обследования (аллергологический анамнез пищевого дневника и элиминационно-провокационных проб, аллергического диагностического теста непрямого дегрануляции тучных клеток) (1,7).

Данные обработаны методом вариационной статистики с вычислением достоверности числовых различий.

Результаты и обсуждение

Как показывает анализ, проявления клинической симптоматики пищевой аллергии у детей раннего возраста зависят от вида вскармливания (табл.1). Установлены следующие клинические формы пищевой аллергии: гастроинтестинальная аллергия – у 88 (49,7%) детей, атопический дерматит – у 35 (19,8%), респираторные аллергозы – у 28(15,%), острая крапивница и отек Квинке – у 26(14,7%). Длительность болезни – от нескольких месяцев до 3 лет.

Ранние симптомы поражения желудочно-кишечного тракта отмечались в течение первого года жизни у 79 (89,7%) больных. Гастроинтестинальная аллергия проявлялась болями в животе у 66 (75%) детей, дисфункцией кишечника у 62, (70,4%), нарушением стула у 44 (50,0%), метеоризмом у 26 (29,5%), срыгиванием и рвотой у 52 (59,0%). Боли в животе часто носили стойкий характер, но также были и эпизодическими (до 3-4 раз в неделю). Они локализовались преимущественно в околопупковой области, эпигастрии и правом подреберье, всегда усиливались вскоре после приема пищевых продуктов, содержащих облигатные аллергены, не были связаны с сезонам.

По данным литературы (2,5,6), симптомы гастроинтестинальной аллергии зависят от гиперреактивности желудочно-кишечного тракта.

Частота проявлений клинической симптоматики пищевой аллергии у детей раннего возраста

Заболевание	Вскармливание		
	Естественное	смешанное	Искусственное
Гастроинтестинальная аллергия	6(6,8)	36(40,9)*	46(52,3)*
Атопический дерматит	2(5,7)	15(42,9)	18(51,4)*
Респираторные аллергозы	2(7,1)	10(35,7)	16(57,1)*
Острая крапивница и отек Квинке	1(3,8)	10(38,58)	15(57,7)*
Всего	11(6,2+7,2)	71(40,1+5,8)*	95(53,7+5,1)*

Примечание: Знаком отмечены показатели, имеющие достоверные (P<0,05) различия с показателями при естественном(грудном) вскармливании.*

Атопический дерматит, острая крапивница и ангионевротический отек Квинке также считаются одними из самых ранних клинических проявлений пищевой аллергии у детей. Кожа детей раннего возраста является органом-мишенью аллергической реакции, так как в коже и подкожной клетчатке содержится много тучных клеток.

Респираторная аллергия (аллергические риниты, синуситы, бронхиты, бронхиальная астма) часто проявляется у детей в возрасте 2-3 лет. Нередко отмечается сочетание симптомов гастроинтестинальной аллергии, аллергических дерматитов и респираторной аллергии.

Тщательный анализ данных аллергологического анамнеза, пищевого дневника, результатов элиминационно – провокационных проб и теста непрямого дегрануляции тучных клеток позволили выявить причину сенсибилизации организма. Среди экзогенных аллергенов первое место занимал белок коровьего молока (71,6% случаев), куриного яйца (59,1%) и рыбы (50%), второе злаки (пшеница, кукуруза, рис). Аналогичные данные приводят другие авторы (3). У детей 3 лет в этиологии сопутствующей аллергии, кроме пищевых аллергенов, имели значение и ингаляционные аллергены (пыльцевые, пылевые, эпидермальные), а при аллергических дерматозах – инфекционные (некоторые вирусы, грибки).

В развитии и формировании пищевой аллергии, кроме причины, большое значение имеют факторы риска. Среди них преобладают наследственная отягощенность (70%), причем по материнской линии встречается 2 раза чаще, чем по отцовской, аллергический диатез (45,7%) фокальные инфекции (42,3%), токсикозы беременности у матерей больных детей (45,2%).

Выводы

Таким образом, пищевая аллергия у детей раннего возраста клинически чаще проявляется в форме гастроинтестинальной аллергии, аллергических дерматитов и респираторной аллергии. В развитии болезни большое значение имеет отсутствие естественного (грудного) вскармливания и раннее смешанное или искусственное вскармливание, а также факторы риска: наследственная отягощенность, аллергический диатез, фокальные инфекции и др. В этиологии пищевой аллергии существенное значение имеют пищевые аллергены, а в этиологии сопутствующей аллергии – пыльцевые, пылевые и эпидермальные.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Денисов М.Ю., Шкурупий В.А., Казначеева Л.Ф. и др. Клинико-морфологические аспекты гастроинтестинальной гиперреактивности у детей с атопическим дерматитом. Аллергология. – СПб., 2001. – С. 12-16.
2. Дитто А.М., Граммер Л.К. Пищевая аллергия. В кн.: Аллергические болезни. Диагностика и лечение. – М.: Медицина, 2000. – С. 274-284.
3. Лусс Л.В. Роль аллергии и псевдоаллергии в формировании аллергических заболеваний // Аллергология. – 2000. – №3. – С. 29-33.
4. Назыров Ф.Г. Задачи Министерства здравоохранения в свете реализации Государственной программы реформирования системы здравоохранения республики // Педиатрия. – Ташкент, 1999. – №1. – С. 6-9.
5. Репина Т.Ю., Иванов В.Д., Остренек Л.И. и др. Роль пищевой аллергии в патогенезе атопических заболеваний. В кн.: Сб.тр. 1-й национальной конф. Росс. ААКИ. – М., 1997. – С. 434.
6. Сазанова Н.Е. Гастроинтестинальные поражения при пищевой аллергии у детей // Рос педиатр журн. – 1999. – №6. – С.20-25.
7. Студеникин М.Я., Балаболки И.И. (Ред.) Аллергические болезни у детей. – М.: Медицина, 1998.

*Дурдона Асланова, Ботир Юлдашев, Низора Холова,
Наргиза Ахмеджанова, Малика Муродова
(Самарканд, Узбекистан)*

КЛИНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕЧЕНИЯ ХРОНИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНИ ПОЧЕК У ДЕТЕЙ НА ФОНЕ АНЕМИЧЕСКОГО СИНДРОМА

Впервые термин «Хроническая болезнь почек» в педиатрии, заимствованный из терапевтической нефрологии, был употреблен R. J. Nogg в 2003 году [4, с. 204]. Однако вопрос о внедрении данного термина в педиатрическую практику остается открытым [1, с. 128]. Противники данной теории приводят следующие доводы: наличие возрастных особенностей детского организма, различие заболеваний почек у детей и взрослых по этиологии (у детей преимущественно врожденная патология), специфика диагностики и установления степени тяжести процесса у детей [3, с. 120].

Тем не менее, рекомендации K/DOQI определяют ХБП не зависимо от возраста больного, как наличие повреждения почек в течение 3 и более месяцев, характеризующееся структурными или функциональными нарушениями почек с или без снижения СКФ [5, с. 348]. Повреждение почек проявляется одним или более из следующих признаков: изменения в общих анализах крови (ОАК), изменения в общих анализах мочи (ОАМ), выявление изменений при визуализирующих методах исследования почек, изменения при биопсии, снижение СКФ менее 60 мл/мин/1,73м в течение 3 и более месяцев [2, с. 346].

Цель исследования: оценить влияние анемии на течение хронической болезни почек у детей, выявить зависимость между уровнем гемоглобина и клиническими признаками заболевания.

Материалы и методы исследования. Для решения поставленных перед нашим исследованием задач все

дети разделены на две группы по уровню гемоглобина на момент поступления в стационар: 1 группа - дети с уровнем гемоглобина <120 г/л, 2 группа - дети с уровнем гемоглобина \geq 120 г/л. По рекомендациям NICE, 2003 нефрогенной анемией принято считать снижение гемоглобина менее 110 г/л при наличии установленной ХБП у взрослых и детей старше двух лет и менее 100 г/л у детей младше двух лет [6, с. 84].

Таким образом, критический уровень гемоглобина - 120 г/л. В первую группу вошел 51 ребенок, а во 2 группу - 377 детей.

При сборе наследственного анамнеза выяснялось наличие в семье родственников с хронической патологией почек (хронический пиелонефрит, ХГН, хронический ТИН), аномалиями развития почек (единственная почка, патология числа и положения почек, гидронефротическая трансформация почки), с дизметаболической нефропатией, наличие родственников, которым проводился программный гемодиализ или перитонеальный диализ, а так же наличие в семье смертей от ХПН.

При сборе анамнеза жизни больного уделялось внимание особенностям течения беременности и периода новорожденности. Проводилась оценка динамики физического и психического развития ребенка до года. Учитывались перенесенные соматические и инфекционные заболевания, оперативные вмешательства. Оценивались результаты пробы Манту в динамике.

Сбор анамнеза заболевания включал сроки начала заболевания, динамику клинических проявлений, лабораторных и инструментальных исследований по данным индивидуальной карты развития (форма 112/у) и выписок из истории болезни стационарного больного (форма 003/у).

Результаты исследования. Для выполнения поставленных нами задач было проведено обследование пациентов основной группы и группы сравнения.

С целью изучения возможного влияния этиологии патологического процесса в почках обе группы были разделены на подгруппы в соответствии с выставленным основным диагнозом: хронический гломерулонефрит (ХГН), хронический тубулоинтерстициальный нефрит (ТИН) и хронический пиелонефрит (ПН). Комплексное клиническое исследование с определением функционального состояния почек было проведено в обеих группах больных с ХБП. При обследовании пациентов с ХБП нами был выявлен ряд особенностей, отражающих особенности течения патологического процесса различной этиологии на фоне анемического синдрома.

При выяснении жалоб и анамнеза пациентов мы обнаружили, что 44,4% детей I группы и 37,4% II группы не предъявляли каких-либо жалоб на момент поступления в стационар. В целом пациенты I группы при поступлении * предъявляли меньше жалоб, связанных с основным заболеванием и его осложнениями (таблица 1). Кроме того, мы оценивали частоту жалоб, связанных с сопутствующими состояниями - диспепсические расстройства, проявления системных заболеваний соединительной ткани (боли в суставах, кожные проявления при склеродермии и СJSB), побочные эффекты гормонотерапии (акне, стрии, прибавка массы тела), симптомы острых респираторных вирусных инфекций. Такие проявления нарушенной иммунной реактивности, как частые инфекционные заболевания, фурункулез вошли в рубрику «Другие жалобы».

Дети I группы достоверно реже ($p < 0,05$) предъявляли жалобы на боль в поясничной области. Их частота составила $16,3 \pm 2,4\%$, тогда как во II группе - $24,4 \pm 1,4\%$. Также в I группе реже встречались жалобы на головную боль, связанную как с симптомами интоксикации, так и с проявлениями нейроциркуляторной дистонии - $8,9 \pm 2,4\%$ в I группе и $11,5 \pm 1,4\%$ во II группе ($p < 0,05$).

Таблица 1

Результаты клинического осмотра детей с ХБП на фоне анемии и без нее

Жалобы и симптомы	I группа		II группа	
	Абс.	М \pm т, %	Абс.	М \pm т, %
Боль в животе, в поясничной области	22	16,3 \pm 2,4*	127	24,4 \pm 1,4
Отеки, пастозность тканей	13	9,6 \pm 2,5	55	10,6 \pm 1,3
Дизурические явления	12	8,9 \pm 2,4	42	8,1 \pm 1,2
Повышение АД	16	11,9 \pm 2,8	80	15,4 \pm 1,6
Головная боль	12	8,9 \pm 2,4*	60	11,5 \pm 1,4
Лихорадка	11	8,2 \pm 2,4	31	6,0 \pm 1,0
Диспепсические явления, рвота	3	2,2 \pm 1,3	14	2,7 \pm 1,7
Проявления геморрагического синдрома	1	0,7 \pm 0,7	11	2,1 \pm 0,6
Нарушение мочеиспускания	8	5,9 \pm 2,0*	57	10,9 \pm 1,4
Другие жалобы	9	6,7 \pm 2,1	27	5,2 \pm 1,0

Примечание * - $p < 0,015$

Хотя отдельные нозологии в целом повторяют ситуацию в группах, мы попробовали выявить характерные особенности течения ХБП в зависимости от этиологии в I группе. Для ХГН на фоне анемического симптома характерна большая частота жалоб на дизурические явления. В I группе их частота $3,0\% \pm 2,4\%$, тогда как при ХГН во II группе - только $0,6 \pm 1,2\%$. В 2 раза чаще при ХГН в I группе встречались и жалобы, связанные с сопутствующими состояниями - $4,4 \pm 2,1\%$.

Особенностью течения хронического ТИН на фоне анемии является большая частота обнаружения отеков и пастозности тканей, чем без анемии: $3,7 \pm 1,6\%$ в I группе и $2,5 \pm 0,7\%$ во II группе.

Хронический ПН на фоне анемии характеризуется большей частотой проявлений инфекционного симптома. Частота головных болей, связанных с интоксикацией (проходят при улучшении общего состояния, при купировании лихорадки, неврологическая патология исключена при осмотре невролога), в I группе $3,7 \pm 1,6\%$, а во II группе - $1,5 \pm 0,5\%$. Лихорадка при хроническом ПН отмечалась у $6,7 \pm 2,1\%$ детей в I группе и у $3,8 \pm 0,8\%$ во II группе.

Таким образом, несмотря на видимое благополучие детей I группы, полученные данные могут свидетельствовать о более тяжелом течении ХБП различной этиологии в сочетании с анемией, большей активности патологического процесса и большей частоте побочных эффектов терапии в данной подгруппе.

Результаты оценки общего самочувствия выражено отличаются от литературных данных, которые свидетельствуют о снижении качества жизни и самочувствия при ассоциации ХБП с анемией (таблица 2). В нашем исследовании жалобы на нарушение общего самочувствия (слабость, вялость, утомляемость, снижение аппетита, снижение успеваемости в школе и толерантности к физическим нагрузкам) в группе детей - с анемией встречалось в $5,9 \pm 2,0\%$ случаев, тогда как во II группе почти в 2 раза чаще - $10,9 \pm 1,4\%$ ($p < 0,05$). Для изучения данного несоответствия мы изучили абсолютное число жалоб у детей в группах сравнения с учетом стадии заболевания, так как более грубое нарушение функции почек могло повлиять на результаты исследования. При выделении 5 подгрупп в соответствии со стадией заболевания выявлены следующие особенности. У детей I группы на 1-2 стадии болезни большее число жалоб, чем во II группе, а начиная с III стадии болезни ситуация меняется на противоположную.

Таблица 2

Общее число жалоб при поступлении в группах

Стадия ХБП	0-1 жалоба		2-3 жалобы		Более 3 жалоб	
	I группа, М±т, %	II группа, М±т, %	I группа, М±т, %	II группа, М±т, %	I группа, М±т, %	II группа, М±т, %
I	10,8±3,8	11,1±1,9	0	3,4±1,1*	1,5±1,5	0,4±0,4
II	13,8±4,3	23,3±2,6	7,7±3,3	4,2±1,2	1,5±1,5	0
III	36,9±6,0	28,6±2,8	9,2±1,8	11,8±2,0	0	1,9±0,8*
IV	7,7±3,3	9,9±1,8	4,6±2,6	2,3±0,9	0	0,4±0,4
V	4,6±2,6	1,5±0,8	1,5±1,5	0,8±0,5	0	0,4±0,4
Итого	73,8±5,5	74,4±2,7	23,1±5,2	22,5±2,6	3,1±2,1	3,1±1,1

Примечание * - $p < 0,05$

Таким образом, ХБП на ранних стадиях на фоне анемии протекает более остро, с большим количеством жалоб, тогда как на поздних стадиях болезни общее самочувствие в первую очередь определяет тяжесть основного процесса.

Выводы

1. Анемический синдром сопровождает додиализный период ХБП у 20% детей. Его распространенность неуклонно возрастает параллельно деградированию выделительной функции почек с 17,0% на I стадии до 36,4% на V стадии болезни.

2. Анемический синдром способствует более быстрому снижению выделительной функции почек, оцененной по СКФ. Однако, в большей степени он связан с косвенными (клиническими и лабораторными изменениями) проявлениями, характерными для прогрессирования ХБП. Четкая зависимость между анемией и снижением СКФ проявляется только на поздних стадиях болезни.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Анемии у детей: диагностика и лечение / под ред. А.Г. Румянцева, Ю.Н. Токарева. – М.: МАКС Пресс, 2000. – 128 с.
2. Аниконова, Л.И. Нефрогенная анемия в диализной популяции Санкт-Петербурга: эпидемиология,

лечение / Л.И. Аниконова, М.С. Команденко, Г.Д. Шостка, В.П. Дору-Товт // Нефрология и диализ. – 2005. – Т.7. – №3. – С.346-347.

3. Архипов В.В. Концепция хронической болезни почек в педиатрии – следом за взрослыми, или посмотрим, что нам предлагается // Нефрология. – 2006. – Т.10. – №3. – С. 120-122.

4. Бикбов Б.Т. О состоянии заместительной терапии больных с хронической почечной недостаточностью в Российской Федерации в 1998-2003 гг. (отчет по данным регистра Российского диализного общества) / Б.Т. Бикбов, Н.А. Томилина // Нефрология и диализ. – 2005. – Т.7. – №3. – С. 204-261.

5. Возианов А.Ф. Основы нефрологии детского возраста. / А.Ф. Возианов, В.Г. Майданник, В.Г. Видный, И.В. Багдасарова. – Киев: Книга плюс, 2002. – 348 с.

6. Гаврик С.Л. Влияние нутриционного статуса у диализных больных на эффективность терапии эритропоэтином / С.Л. Гаврик, В.А. Эйдельштейн, А.Ю. Земченков, К.Л. Райхельсон // Сборник трудов VIII ежегодного Санкт-петербургского нефрологического семинара 20-23 июня 2000 Санкт-Петербург, ТНА, 2000. – С.84-85.

*Асель Бекарыстанова, Айканат Мырзалиев
(Туркестан, Казахстан)*

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СКОРОЙ И НЕОТЛОЖНОЙ ПОМОЩИ СТУДЕНТАМ МЕДИЦИНСКОГО ФАКУЛЬТЕТА МЕЖДУНАРОДНОГО КАЗАХСКО-ТУРЕЦКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ Х.А.ЯСАВИ

Успешная профессиональная подготовка будущего врача в значительной степени зависит не только от содержания учебной деятельности, но и методов обучения и контроля знаний. В этом плане резервом для улучшения качества подготовки врачей для зарубежных стран является организация учебного процесса на основе единой методической системы, ориентированной на конечный результат – подготовку специалистов, отвечающих требованиям медицинской науки и здравоохранения. Опыт работы с иностранными студентами показывает, что этот контингент студентов требует особой тактики преподавания. Это продиктовано тем, что, прежде всего, в группах часто обучаются студенты разных национальностей, вероисповедования, политических убеждений. Все эти студенты имеют совершенно различную начальную подготовку, поскольку обучались по разным школьным программам. Это создает определенные трудности в преподавании дисциплины. Кроме того, большинство из них недостаточно знают разговорную русскую речь и плохо пишут, что затрудняет контакт преподавателя со студентами. Поэтому кафедра скорой неотложной помощи обеспечивает преподавание иностранным студентам силами наиболее опытных и высококвалифицированных профессоров и доцентов. Этим обеспечивается более тесный контакт, взаимопонимание преподавателя и студента и облегчается внеаудиторная работа со студентами. Большим недостатком является тот факт, что многие иностранные студенты не умеют работать с учебником, не успевают конспектировать лекции и не умеют систематически самостоятельно готовиться к занятиям. Оптимизация учебного процесса с иностранными студентами предусматривает комплексный подход к решению целого ряда проблем с целью улучшения качества подготовки специалистов для зарубежных стран. Составить индивидуальную программу для студентов различных стран нереально. Поэтому выход в этом вопросе видится в создании соответствующей учебной литературы для иностранных студентов, которая должна отличаться простотой изложения материала, четкостью формулировок и т.д. То есть текст должен быть адаптирован к их языковому уровню. С этой целью кафедрой урологии изданы методические указания для русскоговорящих [1] и англоговорящих [2, 3] иностранных студентов.

Лекционный курс остаётся ведущим звеном учебного процесса в вузе, который по силе воздействия стоит значительно выше многих других видов преподавания. Лекция закладывает основы научных знаний, подводит теоретическую базу под изучаемую дисциплину, знакомит студентов с методологией исследований, служит отправным пунктом и указывает направление работы студентов по всем другим видам учебного процесса. Лекция не только оснащает студентов знаниями по предмету, но и учит учиться. Она играет большую роль в том, чтобы создать основы самостоятельной работы студентов.

На протяжении всего периода обучения студентов лекция остаётся наиболее важной формой обучения, наименее эффективным способом формирования специалистов. Формирование субъективной внутренней мотивации у студента при его подготовке как специалиста в процессе закладки фундаментальных знаний должно быть подчинено главной задаче, как лекции, так и практического занятия – появлению интереса к изучаемому предмету и будущей профессии. При этом необходимо определить место и значение изучаемой темы предмета для достижения ближайших и перспективных целей. В этом случае, естественно, преподавателю необходимо осмыслить весь материал, который читается в лекции, подчинив его конечной цели подготовки врача-профессионала. Это полностью возможно при использовании структурно-логичных профессиональных ориентированных схем. Лекция, цель которой – формирование профессиональной направленности обучения будущего врача, должна осуществлять функции, которые в известной мере отражают практические формы

занятия. Например, ряд теоретических положений можно раскрыть на обобщённой задаче, в ходе решения которой проводится теоретическое исследование с примерами клинической демонстрации, и всё заканчивается формулированием теоретических положений лекции. Знания обладают способностью устаревать, поэтому необходимо постоянно проводить поиск нового, прогрессивного, исключая существующие архаичные, изжившие себя материалы, но оставляя классику. Результатом такого поиска являются инновационные технологии обучения. Непосредственная работа по активизации лекции и применению инновационных технологий должна начинаться с оснащения лекционной аудитории специальной аудио- и видеотехникой, обеспечения студентов минимальным комфортом (освещение, вентиляция, аудиторские столы и т.д.), осуществления обратной связи студент-лектор и обеспечения студентов специальным дидактическим материалом. Это могут быть и прямые вопросы студентов по ходу лекции, и вопросы лектора, поставленные перед аудиторией, хотя бы риторически.

В казахско-турецком университете иностранные студенты выделены в отдельный поток, на котором лекции читает заведующий кафедрой либо профессор кафедры. Это облегчает студентам понимание преподносимого материала и дает возможность ознакомиться с новейшими научными данными, которые отсутствуют в имеющихся учебниках и учебных пособиях. Такой результат достигается также с помощью широкого применения демонстрационного материала (мультимедийных файлов, слайдов, кинофильмов, кодоплёнок и табличного материала). Повышение качества преподавания напрямую связано с достаточно ответственным подбором квалифицированного преподавательского состава. Преподавательский состав кафедры включает в себя четырёх докторов наук, из которых три профессора и один доцент, и четырёх кандидатов наук, из которых два доцента и два ассистента. Высокая профессиональная подготовка, большой опыт и ответственность профессорско-преподавательского состава позволяют проводить учебный процесс на высоком учебно-методическом уровне. Обучение на практических занятиях имеет целью приобретение практических навыков и умения осуществлять необходимые мыслительные операции на основе знаний, полученных на лекциях и при самостоятельной подготовке к занятиям. Практические занятия начинаются с определения исходного уровня знаний студентов с последующей его коррекцией (в основном, путем тестирования). Затем проводится курация тематических больных с последующим обсуждением их и рассмотрением основных вопросов темы (студенты принимают участие в процессе обследования и оказании скорой помощи больным, овладевают практическими навыками). В соответствии с основными целями обучения используется решение ситуационных задач, проводится трактовка лабораторных данных и данных функциональных исследований. В конце занятия преподаватель проводит тестовый контроль изучаемой темы практического занятия, коррекцию уровня знаний и навыков и оценивает работу студентов двумя оценками по стобальной системе.

Многолетний опыт преподавания предмета, изучение эффективности учебного процесса показали, что одним из основных направлений усовершенствования преподавания предмета является межкафедральная интеграция в осуществлении изучения студентами основ анатомии и физиологии человека (все системные системы организма), микробиологии, вирусологии, иммунологии, патоморфологии, патофизиологии, фармакологии и других фундаментальных дисциплин. Скорая неотложная помощь тесно связана с такими клиническими дисциплинами как внутренние болезни, хирургия, детские болезни, неврология. Скорая неотложная помощь предусматривает интеграцию преподавания со многими клиническими дисциплинами, формирует умение использовать знания по специальности в процессе дальнейшего обучения и в профессиональной деятельности.

Одним из вопросов, неразрывно связанных с интеграцией преподавания в медицинском вузе, является гуманизация процесса обучения будущих врачей. Это особенно важно на современном этапе, когда развитие медицины требует не только мощной современной материальной базы, но и современных теоретических установок, концептуального обоснования поставленных задач, так как медицина является сложной социальной системой, охватывающей как медицинские знания, так и медицинскую деятельность. Еще одним из направлений оптимизации преподавания предмета иностранным студентам является использование тестового контроля как текущего, так рубежного и итогового. При этом обращается внимание на корректность тестов, их сбалансированность по сложности и валидность. Итоговый модульный контроль проводится путем устного и тестового опроса с учетом овладения студентами практических навыков.

Методика организации и проведения самостоятельной работы иностранных студентов имеет свою специфику и требует соответствующего методического обеспечения. Методическое обеспечение самостоятельных тем по урологии предусматривает следующие материалы: алгоритм самостоятельной работы, граф логической структуры темы, методические указания для самостоятельной внеаудиторной работы, перечень заданий по теме (вопросов), банк тестов для проверки учебного материала по теме (тесты для самоконтроля и самокоррекции), а также индивидуальные контрольные тесты, электронные пособия, перечень тем для реферативной работы, задания для индивидуальной научной работы. Такая форма изучения части учебного материала является вполне рациональной, так как реализует возможности студента самостоятельно усваивать материал, стимулирует его индивидуальную учебную деятельность, что укладывается в концепцию развивающегося обучения. По нашему мнению, использование реферативной работы при самостоятельном изучении темы должно быть ограничено. Она должна учитывать индивидуальные способности и возможности

развития творческой инициативы студентов. Такая работа должна проводиться на основе изучения монографической литературы и периодических изданий и быть направлена на углубление теоретических знаний по изучаемому вопросу. Наиболее удачные реферативные работы должны быть обсуждены в студенческой аудитории. Еще одной из форм самостоятельной работы студентов является участие их в научно-исследовательской работе. Исследовательская деятельность студентов проходит преимущественно в свободное время студентов, и её основными организационными формами является работа в студенческих научных кружках, отделах научной информации, патентно-лицензионных отделах, участие в выполнении научно-исследовательских работ совместно с сотрудниками кафедры, участие в студенческих научных конференциях, выставках, конкурсах, смотрах, олимпиадах и т.д. Результативность и эффективность такой деятельности студентов обеспечивается: чётким определением целей и задач; непосредственным участием студентов в научных исследованиях кафедры – от планирования до внедрения; самостоятельным выполнением студентами своего фрагмента работы и ответственностью за неё; полной самостоятельностью в работе; периодическими отчётами на кафедральных научных конференциях. Повышение качества подготовки студентов осуществляется кафедрой не только в ходе учебной, но и воспитательной работы, которая реализуется, в основном, в течение педагогического процесса. К воспитательным моментам кафедра относит методичность и академичность в преподавании предмета, требовательность к знаниям, учебную дисциплину на занятиях и лекциях, обязательную отработку всех пропущенных занятий и лекций. В психологических особенностях преподавания иностранным студентам существует ряд трудностей, преодоление которых требует от преподавателя знания специфики национального характера, менталитета иностранных студентов, а также личной эмоциональной устойчивости. Преподаватели, излагающие предмет на английском языке, должны иметь возможность систематически повышать свой уровень владения языком путем прохождения соответствующих курсов, стажировки за границей в англоязычных странах, участия с целью обмена опытом в конференциях, поднимающих проблемы особенностей преподавания на иностранном языке, не говоря об обязательном и существенном дополнительном финансировании. Кроме того, в любой иностранной группе (как русско- так и англоязычной) не должно быть более 5-6 студентов, тогда преподаватель будет иметь реальные рычаги дисциплинарного воздействия.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гузенко В.Н. Методические указания к практическим занятиям по курсу «Скорая и неотложная помощь» для студентов 4 курса / В.Н. Гузенко, Ю.А. Виненцов, С.А. Сохин. – Донецк, 2008. – 68 с.
2. Vinentsov I. Learner's guide of the course "Ambulance" for the IV year students / I. Vinentsov, S. Zolochesky. – Donetsk, 2008. – 54 p.
3. Zakharov V.V. Learner's guide for independent studying of out-class themes of the course "Ambulance" for the IV year students / V.V. Zakharov. – Donetsk, 2011. – 51 p.
4. Справочник врача по скорой и неотложной медицинской помощи: Учеб. / А. Инькова. – М.: ОМЕГА-Л, 2013. – 520 с.

*Бибижон Менглиева, Шахло Бекматова, Барно Самандарова
(Ургенч, Узбекистан)*

ЗАВИСИМОСТЬ РАЗВИТИЯ РАКА ШЕЙКИ МАТКИ ОТ ГОРМОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЖЕНЩИНЫ И ВИРУСА ПАПИЛЛОМЫ ЧЕЛОВЕКА

Цель исследования. Определить значимость общего гормонального статуса женщины в развитии опухолевых патологий в половых органах. Раскрыть роль вируса папилломы человека в развитии рака шейки матки. Указать, что организованный скрининг цервикальных мазков позволяет выявить заболевание на стадии предрака.

Эстрогены – (эстрол – живость, яркость; ген – род) это общее собирательное название подкласса стероидных женских половых гормонов, производимых в фолликулярном аппарате яичников. Небольшое количество эстрогенов производится также в яичках и коре надпочечников у обоих полов. Нормальное количество половых гормонов – улучшают жировой обмен, углеводный обмен, повышают чувствительность клеток и тканей к инсулину, участвуют в регуляции АД, поддержании нормального веса, уровня холестерина. Также способствуют задержке в организме воды, азота, в костях кальция и фосфора.

Снижение количества эстрогенов приводит к ожирению по мужскому типу, нарушению углеводного обмена, инсулинорезистентности, активации «продукции» глюкозы печенью, повышению АД, уменьшению синтеза стероидсвязывающего глобулина печенью.

Вирус папилломы человека – это общее название большой группы вирусов, в которую входит около 200, генетически отличающихся друг от друга штаммов вируса. Из них 13 штаммов являются высокоонкогенными, 30 штаммов способны вызывать патологические процессы на слизистых оболочках половых органов. Лабораторные показатели подтверждают роль ВПЧ 16 и 18 типов в развитии рака шейки матки у женщин. При

микроскопии мазков цервикального секрета у женщин с раком шейки матки в 70-98% случаев можно обнаружить ВПЧ 16 и 18 типов, в других случаях обнаруживают ВПЧ других типов высокоонкогенной группы. ВПЧ передается от человека к человеку половым или контактно – бытовым путем, с образованием бородавок, папиллом и кондилом. Помимо этого можно заразиться путем контакта поврежденной кожи с вирусом и через предметы личной гигиены (мочалки, полотенца и т.п.). Инкубационный период папилломавирусной инфекции длится от несколько месяцев до нескольких лет. Нередки случаи, когда ВПЧ живет в организме много лет, не давая о себе знать, и проявляется под воздействием неблагоприятных факторов, спровоцировавших снижение иммунитета (частая смена половых партнеров; урогенитальные инфекции – герпесвирус, хламидиоз, уреомикоплазмоз, микоплазмоз; иммунодефицит; переохлаждения; сильные стрессы; депрессия; злоупотребление алкоголем; курение).

Методы исследования. В исследование были включены 417 пациенток с ЦИН разной степени тяжести. Исследование включало в себя сбор анамнестических данных, проведена микроскопия мазков цервикального секрета на наличие вирусной инфекции методом иммунофлюоресценции (РИФ). Исследования проводились в (ОДХО) Онкологическом Диспансере Хорезмской области Республики Узбекистан. Контрольная группа женщин, была отобрана из 20925 женщин, которые проходили обследование у специалистов в ОДХО с целью диагностики патологии половых органов за 2014-2015 годы. У женщин при исследованиях по системе «Бетеста» наблюдались цервикальные интраэпителиальные неоплазии разной степени тяжести. Поэтому мы включили в контрольную группу – 54 женщины с ASK-II стадией дисплазии, что составило 13% обследованных, 175 женщин с L-SIL и это составило 42%, 63 женщины с H-SIL и это составило 15%, 125 женщин с раком шейки матки (степень от I до IV). Все это позволило сравнить состояние атипичных клеток с дисплазией и получить полную картину всего патологического процесса в целом.

Результаты и обсуждения. Согласно статистическим данным в 2012 году во всем мире было диагностировано 530 000 новых случаев рака шейки матки и из них 270 000 женщин погибло от рака и это составило 52% заболевших женщин. Несмотря на то, что среди всех онкологических заболеваний именно рак шейки матки является самым «управляемым», в более чем половине случаев заболевание диагностируется на поздних стадиях развития, что обуславливает высокие показатели смертности от рака шейки матки. Все это обусловлено бессимптомным течением заболевания в начальных стадиях формирования и роста опухоли. Но параллельно прогрессированию патологии начинают проявляться некоторые симптомы, такие как: патологические вагинальные кровотечения в межменструальные периоды после поднятия тяжести или после полового акта, в некоторых случаях при натуживании; боль в нижней части живота, на спине, на ногах, которую женщины связывали с долгим пребыванием в положении сидя; отечность ног (чаще одной ноги), непроходимость мочеточников (чаще с одной стороны), или дискомфорт мочеиспускания (при прорастании опухоли в мочевой пузырь). В некоторых случаях женщины не обращались к врачу даже после того как стали отмечать выше перечисленные симптомы, расценивая свое состояние как физиологическое, т.е. связывая это с климактерическим периодом.

Вывод. Проведенное нами исследование у женщин с цитологической картиной интраэпителиальной дисплазией шейки матки различной степени тяжести показало, что в развитии предраковых состояний шейки матки особое место принадлежит вирусу папилломы человека. Основным методом диагностики является взятие мазков со слизистой оболочки шейки матки. Для предупреждения прогрессирования заболевания необходимо проводить скрининговые плановые обследования у женщин не менее чем 2 раза в год. Своевременное обращение в диагностические центры женской консультации является залогом предупреждения не только рака тяжелой степени, но и залогом предупреждения самого рака, т.к. современные методы диагностики позволяют выявить даже предраковые изменения шейки матки. Для достижения поставленной цели необходимо заняться просветительской работой населения по ознакомлению с ВПЧ - инфекцией и повышением квалификации лечащих врачей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Папилломавирусная инфекция. Клиника, диагностика, лечение/ Пособие для врачей. – М., Молочков В.А., Киселев В.И., Рудых И.В., Щербо С.Н., Издательский дом "Русский врач", 2004.
2. Вирусы папилломы человека и их роль в образовании опухолей. М. А. Башмакова, А.М. Савичева. – Москва, Медицинская книга, 1999.
3. Этиологическая роль вируса папилломы человека в развитии рака шейки матки: генетические и патогенетические механизмы, возможности терапии и профилактики, В.И.Киселев, Л.А.Ашрафян, С.О.Бударина, О.И.Киселев, М.А.Пальцев, В.И.Кулаков, В.Н.Прилепская, Цитокины и воспаление.
4. Коротяев А. И. Медицинская микробиология, иммунология и вирусология. – СПб.: СпецЛит, 2002.
5. Левин Д. В. «Инфекции, передаваемые половым путем», № 4, 2004, Лечение инфекции ВПЧ: настоящее и будущее (обзор зарубежной литературы)
6. Мальцева Л. И., Фаррахова Л. Н., Кучеров В. А., Стывбун С. В., Сафронов Д. Ю. Генитальные кондиломы у женщин: факты и противоречия. Генитальные кондиломы у женщин: факты и противоречия. Российский вестник акушера-гинеколога. – 2012. – № 2. – С. 78-80.
7. Прилепская В. Н. Заболевания шейки матки, влагалища, вульвы. – М.: МЕДпресс-информ, 2005.

8. Аполихина И. А., Кулаков В. И. Папилломавирусная инфекция гениталий: актуальная проблема современной гинекологии и пути ее решения. – М., 2006.

9. Современные подходы к диагностике папилломавирусной инфекции гениталий у женщин и их значение для скрининга рака шейки матки (обзор литературы), Кулаков В.И., Аполихина И.А., Прилепская В.Н., Гус А. И., Сухих Г.Т. Научный центр акушерства, гинекологии и перинатологии РАМН, РМЖ, 1, № 2, 1999.

*Бибижон Менглиева
(Ургенч, Узбекистан)*

ИЗУЧЕНИЕ ДИНАМИКИ ТЕЧЕНИЯ САХАРНОГО ДИАБЕТА И ЕГО ОСЛОЖНЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ПРИАРАЛЬЯ

Сахарный диабет (СД) – это группа гетерогенных заболеваний, характеризующихся синдромом хронической гипергликемии, обусловленной абсолютным или относительным дефицитом инсулина с развитием дисфункций жизненно важных органов и систем.

По прогнозам ВОЗ, основанным на анализе динамики заболеваемости, к 2015 г. количество больных СД во всем мире превысит 300 млн человек. Прирост количества больных за период – с 1980 по 1990 гг. составил 17%, а за последующие 10 лет – 60% соответственно.

Рост распространенности СД приводит к огромным экономическим затратам преимущественно за счет лечения осложнений, таких как инсульт, инфаркт миокарда, ампутации нижних конечностей вследствие диабетической нейро- и ангиопатии, слепоты и необходимости лазерной коагуляции сетчатки. [1, с. 205]

Слово «диабет» происходит от греческого «diabio» – прохожу сквозь. Такое обозначение связано с представлением, что при этом заболевании введенные в организм жидкие вещества не подвергаются в нем какой-либо обработке, а только протекают через него, выделяясь в неизменном виде. Слово Сахарный – происходит от латинского «mellitus» – медовый, сладкий и указывает на сладкий вкус мочи при диабете.

По данным Комитета экспертов ВОЗ (1981г.), сахарный диабет – состояние хронической гипергликемии, которая может развиваться в результате воздействия многих экзогенных и генетических факторов, часто дополняющих друг друга. [4, с. 13]

В настоящее время признана классификация ВОЗ 1999 г., согласно которой выделяют следующие виды сахарного диабета:

- 1) сахарный диабет I типа:
 - а) аутоиммунный;
 - б) идиопатический;
- 2) сахарный диабет II типа;
- 3) другие специфические типы сахарного диабета;
- 4) гестационный сахарный диабет.

Сахарный диабет I типа (инсулинозависимый) характеризуется деструктивным поражением β -клеток поджелудочной железы, что приводит к развитию абсолютной инсулиновой недостаточности.

Сахарный диабет II типа характеризуется относительной инсулиновой недостаточностью и резистентностью тканей к воздействию инсулина.

Кроме этого, при сахарном диабете II типа может наблюдаться преимущественный дефект секреции инсулина, а резистентность тканей к нему может как присутствовать, так и отсутствовать. Другие типы сахарного диабета могут возникать в результате различных патологических процессов в организме. Это могут быть дефект функции β -клеток генетического характера, генетический дефект влияния инсулина на ткани, различные заболевания экзокринной части поджелудочной железы, разнообразные эндокринопатии, диабет под влиянием лекарственных или других химических веществ, воздействие инфекционных агентов, могут встречаться и необычные формы сахарного диабета, как правило, иммуноопосредованного.

Также в редких случаях наблюдаются различные генетические синдромы, протекающие в сочетании с сахарным диабетом. Гестационный сахарный диабет характеризуется возникновением исключительно во время беременности. [2, с. 12]

Доклинический период При сахарном диабете I типа установлено начало заболевания задолго до проявления клинических симптомов. До клинический период можно условно разделить на 2 стадии: раннюю и позднюю. На ранней стадии отсутствуют метаболические нарушения и толерантность тканей к глюкозе. Но при этом можно определить путем анализа аутоантител к антигенам β -клеток. На поздних стадиях можно определить снижение секреции С-пептида или инсулина в ответ на введение глюкозы, т.е. развивается толерантность тканей к глюкозе. Все это позволяет выявить заболевание на ранних стадиях и предупредить полное разрушение β -клеток поджелудочной железы.

Клинические симптомы Сахарный диабет I типа – полиурия (до 3-5л/сутки), на фоне которой развивается вторичная полидипсия, потеря веса, сухость слизистых и кожи, зуд кожи, полифагия в начальных стадиях заболевания, резкая утомляемость и слабость, частые инфекции, долгое не заживление ран и царапин,

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

диабетический кетоацидоз и кетоацидотическая кома (в 20% случаев являются первыми проявлениями болезни).

Сахарный диабет 2 типа – это общее название нескольких заболеваний, обусловленных инсулинорезистентностью и относительным дефицитом инсулина. Этот тип СД чаще поражает людей старше 40 лет. Поскольку функция β -клеток частично сохранена, большинство больных не нуждаются в инсулинотерапии. У 80% больных отмечают ожирение на фоне которого развивается сахарный диабет. Клинические симптомы такие же как и при СД 1 типа, но симптомы менее выражены. Также по течению и тяжести заболевания СД 2 типа протекает с менее выраженными осложнениями, чем при СД 1 типа. [3, с. 765, 827]

Актуальность темы

В настоящее время сахарный диабет во всем мире представляет первостепенную проблему, как среди болезней эндокринной системы, так и в группе хронических неинфекционных заболеваний, и занимает 3 место после поражений сердечно-сосудистой системы и онкологических заболеваний.

По данным ВОЗ, в 1990 г. в мире насчитывалось 120 млн. человек, страдающих активной или латентной формами сахарного диабета.

В Хорезмской области Узбекистана численность населения на 2015 г. составила 1730600 человек. В настоящее время область имеет 3 города и 10 районных центров. Ургенч является областным центром (городом) с населением 138 821 человек. В городе Ургенч диагнозом сахарный диабет взято на учет всего 1972 больных, показатели очень низкие, т.к. не диагностированных диабетиков больше чем диагностированных. Частота встречаемости СД 1-типа по отношению с СД-2 типа очень низкая. Соотношение встречаемости СД у женщин больше чем у мужчин. Но показатели смертности у мужчин выше, чем у женщин. По течению заболевания у мужчин происходит достаточно сильное поражение внутренних органов в отличии от женщин. Но в постменопаузе или после проведенной ампутации матки и яичников у женщин – осложнения встречаются чаще, чем у мужчин.

Цель исследования

Определить отличия течения болезни СД у мужчин и женщин;

Определить зависимость течения болезни и его осложнений от возраста и пола;

Изучить отличия течения заболевания у женщин в пред- и климактерическом периоде;

Изучить принципы развития СД у женщин после проведенной ампутации матки и яичников;

Сравнительное изучение клинических симптомов и осложнений у больных сахарным диабетом, проживающих в условиях Приаралья.

Методы исследования

Ретроспективный анализ амбулаторных карт больных СД;

Выбор одинакового количества женщин и мужчин с одинаковыми симптомами СД и с одинаковым стажем заболевания.

Определить людей, входящих в группу риска СД и исследовать их на наличие маркеров СД доклинического периода, которое стало возможным благодаря внедрению новых технологий.

Число впервые диагностированных больных СД в областной эндокринологической больнице Хорезмской области за 2012 год.

Число больных	Женщины		Мужчины		Количество умерших
	СД 1-тип	СД 2-тип	СД-1тип	СД-2тип	
123	6	69	4	44	2 (м)

Число диагностированных больных СД в областной эндокринологической больнице Хорезмской области за 2013 год.

Число больных	Женщины		Мужчины		Количество умерших
	СД 1-тип	СД 2-тип	СД-1тип	СД-2тип	
201	8	111	4	78	1 женщина, 4 мужчины

Число диагностированных больных СД в областной эндокринологической больнице Хорезмской области за 2014 год.

Число больных	Женщины		Мужчины		Количество умерших
	СД 1-тип	СД 2-тип	СД-1тип	СД-2тип	

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

275	1	153	4	117	2 (ж), 1 (м)
-----	---	-----	---	-----	--------------

Число диагностированных больных СД в областной эндокринологической больнице Хорезмской области за 2015 год 03.12 день.

Число больных	Женщины		Мужчины		Количество умерших
	СД 1-тип	СД 2-тип	СД-1тип	СД-2тип	
306	8	169	5	124	1 (ж)

Результаты и обсуждения

В настоящее время резко стоит вопрос сохранения Аральского моря и прилегающих к нему регионов. Хорезмская область относится к данному региону. Она размещена в экологически неблагоприятной зоне. За последние годы санитарная экологическая обстановка в регионе Приаралья резко обострилась, отмечается повышение минеральных солей в воде, обнаружены ядохимикаты в почве, воде, пищевых продуктах. Экологическая ситуация ударила по здоровью населения.

В области отмечается рост заболеваний органов желудочно-кишечного тракта, органов дыхания, заболеваний эндокринной системы (болезни щитовидной железы и сахарный диабет).

К концу 2015 года количество больных сахарным диабетом в г. Ургенч Хорезмской области составили 1 972 больных. Из них моноинсулинотерапию получают 538 человек, что составило 27,3%, инсулинотерапию в сочетании с СПЛС (сахаропонижающие лекарственные средства) получают 352 человек и это составило 17,8%, терапию только СПЛС получают 981 человек и это составило 49,7%, только диетой лечатся 101 человек и это составило 5,1% от общего количества больных.

При изучении амбулаторных карт больных СД по учету №Д 1-го участка Эндокринологического диспансера Хорезмской области выявлены следующие данные:

1. Сахарным диабетом 1-го типа болеют чаще женщины, но тяжелее переносят заболевание мужчины. У мужчин грозные осложнения начинаются раньше и резко прогрессируют. Женщинам более свойственно иметь больший стаж заболевания.

2. Сахарным диабетом 2-го типа болеют и мужчины и женщины в одинаковом количестве, у обоих полов начало заболевания начинается в возрасте старше 40 лет.

3. У женщин в более чем 43% заболевание начиналось в климактерическом возрасте. При сборе анамнеза отмечались признаки климактерического невроза ещё за долго до диагностики сахарного диабета (21% от числа женщин климактерического возраста).

4. В 12% случаев сахарный диабет у женщин развивался после проведения гинекологических операций с диагнозом миома матки, киста яичника, поликистоз яичников, рак шейки матки и др.

5. Во всех остальных случаях сахарный диабет у женщин развивался в более молодом возрасте.

Выводы:

1. Заболевание сахарным диабетом в большинстве случаев диагностировано вторично при лечении больных по поводу не эндокринологических болезней.

2. Заболеваемость среди женщин возрастает в климактерическом периоде. Это связано с тем, что эстрогены у женщин участвуют в обеспечении чувствительности клеток и тканей к инсулину. В постменопаузе количество эстрогенов вначале резко колеблется, затем снижается. Это приводит к снижению чувствительности тканей к инсулину и к повышению уровня глюкозы в крови, которая является этиопатогенетическим механизмом сахарного диабета 2 типа.

3. Если женщина заболевает диабетом в более молодом возрасте, болезнь начинает резко прогрессировать с наступлением менопаузы.

4. В связи с тем, что санитарная экологическая обстановка в регионе Приаралья обостряется (повышение минеральных солей в воде, почве, пищевых продуктах) самыми ранними осложнениями СД и у мужчин, и у женщин являются патологии мочевыделительной системы, желчного пузыря и сердечно-сосудистой системы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Клиническая эндокринология: руководство для врачей под редакцией профессора Е.А.Холодовой, 2011 г. (Мохорт Т.В., Холодова Е.А., Забаровская З.В.).
2. Эндокринология – Шпаргалки М.В. Дроздова, А.А. Дроздов, 2008 г.
3. Эндокринология Н. Лавина – перевод с англ. Д.м.н. Э.А.Антуха и Т.Г. Горлиной 1999г (Д. Скайлер, С. Бринк, Б. Фасс, Л. Саланс).
4. Курс лекций по клинической эндокринологии Л.В. Никонова и С.В. Тишковского, 2010 г.

Научный руководитель – кандидат биологических наук, доцент Б.С.Самандарова

*Нигора Холова, Ботир Юлдашев, Дурдона Асланова,
Юлдуз Ахматова, Наргиза Ахмеджанова,
(Самарканд, Узбекистан)*

ПОКАЗАТЕЛИ ПОЛ ПРИ ХРОНИЧЕСКИХ ГЕМАТУРИЧЕСКИХ НЕФРИТАХ У ДЕТЕЙ

Воспалительные и дистрофические процессы в почках, в том числе, в клубочковом аппарате, согласно концепции современной патологии, реализуются в первую очередь на клеточных мембранах, вызывая нарушения структурно-функциональной организации их вплоть до полной деструкции [5, с. 74]. Структурно-функциональная организация клеточных мембран занимает центральное место в физиологии нефрона, обуславливая процессы фильтрации, реабсорбции, секреции, зависящие от функционального состояния биомембран гломерулярного и тубулярного отделов нефрона [2, с. 237]. В генезе мембранодестабилизирующих процессов важная роль принадлежит активации перекисного окисления липидов (ПОЛ), эндогенных фосфолипаз и протеаз [1, с. 11]. Перекисное окисление липидов является нормальным метаболическим процессом, широко представленным во всех органах и тканях человека [3, с. 124]. Таким образом, капилляротоксический нефрит является тяжелым заболеванием детского возраста, определяющим прогноз геморрагического васкулита [4, с. 58]. Однако, до настоящего времени мало обращено внимания на течение и исход КН в детском возрасте, когда отмечаются начальные проявления и больше вероятности эффекта от терапии. Вызывает интерес динамическое изучение клинических и некоторых лабораторных симптомов, включая показатели ПОЛ, для углубления наших представлений о течении болезни и попытки расширить терапевтические подходы [6, с. 97].

Цель исследования: изучение клинико-лабораторных особенностей течения хронического гематурического нефрита у детей с определением нарушений процессов ПОЛ и обоснованием антиоксидантной терапии.

Материалы и методы исследования.

Обследованы 26 больных хроническим капилляротоксическим и 12 больных первичным гломерулонефритом. Анализ проводился в зависимости от формы (первичный, вторичный), характера мочевого синдрома, функции почек (таблица).

Всем больным проводилось клинико - лабораторное обследование, включающее общий анализ крови, общий анализ мочи, определение в сыворотке крови общего белка, белковых фракций, остаточного азота, мочевины, креатинина, холестерина, сывороточных трансаминаз.

С целью определения состояния процессов липопероксидации клеточных мембран исследовали следующие показатели ПОЛ:

Количество малонового диальдегида определяли по методу И. Д.Стальной (1977).

Для определения флюоресцирующих азотистых оснований использовали метод Dillard et Tappel (Ф. 3. Меерсон с соавт., 1979).

Исследования анализов крови, мочи, функциональные пробы проводились многократно в динамике. Специальные исследования показателей ПОЛ проводились от 2 до 5-6 раз в динамике (в дебюте и в последующие этапы, до лечения, после лечения и т. д.)

Результаты исследования. Как следует из таблицы, содержание продуктов ПОЛ в крови и моче, как при первичном хроническом ГН, так и при КН приблизительно одинаково и значительно превышает уровень этих продуктов у здоровых ($P < 0,001$). Это, вероятно, можно объяснить близостью первичного и вторичного (капилляротоксического) гематурического гломерулонефрита по клинико-лабораторным и морфологическим признакам. В связи с этим дальнейший анализ проводили в общей группе гематурических нефритов. Анализ двух клинических вариантов хронических гематурических нефритов показал, что уровень азотистых оснований в крови и моче достоверно выше при более выраженном клиническом варианте - сочетании гематурии с протеинурией, чем при изолированной гематурии. Клинико-морфологические сопоставления, проведенные при гематурических нефритах обосновывают целесообразность разделения больных на "чистых" гематурических и "протеинурически - гематурических". Это положение подтверждается и результатами наших исследований, выявивших различия между этими вариантами по уровню азотистых оснований. Аналогично исследованию острых нефритов мы провели сравнение состояния ПОЛ в зависимости от функции концентрирования у больных хроническим КН и ГН. Наибольшая разница выявлена по уровню азотистых оснований в крови и моче, уровень которых был достоверно ($P < 0,001$) выше у больных хроническим ГН со снижением функции концентрирования, чем у больных хроническим ГН с нормальной функцией концентрирования. Ряд авторов провели сравнительное изучение зависимости между клиническими вариантами, выраженностью функциональных нарушений и морфологических изменений при гематурической форме хронического гломерулонефрита у детей. У больных острыми нефритами обнаружена большая выраженность процессов липопероксидации при переходе в хроническое течение, что может служить одним из прогностических критериев исхода острого нефрита. По мере увеличения давности заболевания, при усугублении коагулопатии потребления в виде гипокоагуляции хронический гематурический гломерулонефрит сопровождается усилением процессов перекисного окисления липидов. Обнаружена корреляция изменения (диффузные пролиферативные

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

и с явлениями фиброза в некоторых клубочках и т. д.) чаще выявлялись среди детей с мочевым синдромом в виде протеинурии и гематурии, а также при наличии снижения функции концентрирования. На основании этих литературных данных можно предполагать обусловленность интенсивности выявленных нами процессов ПОЛ также выраженностью воспалительного процесса в почечной ткани.

Таким образом, у больных хроническим ГН, как первичным, так и вторичным, происходит активация процессов ПОЛ, интенсивность которых зависит от клинических вариантов заболевания и состояния функций почек.

Таблица

Показатели ПОЛ у больных острым КН и ГН в зависимости от функций почек в начальный период болезни (М*м)

	Показатели	С нормал. функ. конц-я, n=21	Со сниж-м функ. конц-я, n=19	С недост-ю острогo пер. n=6
			В КРОВИ	
1	Диеновые конъюгаты нмоль/мл	5,01 ± 0,93	10,8 ± 1,55	12,67 ± 2,89
	P	P < 0,001		P1 < 0,05
2	Малоновый диальдегид, нмоль/мл	2,01 ± 0,4	2,27 ± 0,59	3,34 ± 1,77
	P			-
3	Азотистые основания, отн. ед. фл.	494,87 ± 118,37	948,25 ± 156,98	826,3 ± 158,5
	P	P < 0,02	В МОЧЕ	P1 < 0,05 *
1	Диеновые конъюгаты нмоль/мл	6,23 ± 0,93	20,05 ± 4,3	50,6 ± 1,25
	P	P < 0,001		P1 < 0,001
2	Малоновый диальдегид, нмоль/мл	5,1 ± 1,16	6,25 ± 0,93	4,5 ± 1,18
	P	P < 0,1		P1 < 0,1
3	Азотистые основания, ед. фл.	760,96 ± 128,7	734,16 ± 142,2	503,4 ± 162,5
	P			-

P- достоверность разницы между нормальной и сниженной

функцией концентрирования;

P1 - достоверность разницы между нормальной функцией концентрирования и недостаточностью острого периода

Выводы

1. Проявления капилляротоксического нефрита в его дебюте гипертензией, отеками, а также сочетанием макрогематурии с протеинурией более 1 г/сутки и канальцевыми дисфункциями являются факторами риска хронизации.

2. Капилляротоксический нефрит протекает признаками более выраженных процессов липопероксидации клеточных мембран по сравнению с первичным гломерулонефритом. Степень интенсификации процессов ПОЛ коррелирует с клиническими и функциональными нарушениями: больше выражены при нефритическом, протеинурически - гематурическом синдромах и наличии снижения канальцевых функций.

3. Сохранение высокого содержания продуктов ПОЛ в крови и их экскреции с мочой обнаруживаются при хронизации капилляротоксического нефрита, что обосновывает целесообразность включения в комплекс терапии препаратов антиоксидантного действия.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Баракаган З. С., Лычев В. Г., Бишевский К. М. Современные проблемы диагностики и патогенетической терапии синдрома внутрисосудистого свертывания крови // Терапевт, архив. – 2008. – № 9. – С. 11-19.

2. Ильин А. А. Геморрагический васкулит (аллергическая пурпура) у детей. (Эпидемиол. кл.-иммун. и экспер. исследования). Дисс. д. м. н. Фрунзе. 1974. – 237 с.

3. Ильин А. А. Сосудисто-тканевая проницаемость при геморрагическом васкулите у детей. Сб. науч. трудов Кир. мед. ин-та. 1974. – Т. 102. – С. 124-126.

4. Матвеев М. Л. Геморрагический васкулит (болезнь Шенлейн - Геноха) у детей // Педиатрия. – 1971. – № 8. – С. 58-65.

5. Матевосян Э. Г., Хуршудян А. А. К состоянию свертывающей системы при геморрагическом, васкулите // Эксп. и клин. медицина. – 1978. – Т. 18. – № 5. – С. 74-78.

6. Мачабели М.С. Тромбогеморрагический синдром (этиология, патогенез, диагностика, лечение) // Геморрагические диатезы. Материалы 2 Пленума правления Всесоюз. науч. общ. гематологов и трансфуз. Львов. 1978. – С. 97.

*Любов Швець, Людмила Безвершенко, Петро Бебешко
(Умань, Україна)*

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ІНТЕГРАЦІЯ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ МЕДСЕСТРИНСТВА В ПЕДІАТРІЇ

Для сучасного етапу реформування української національної школи характерним є ускладнення змісту освіти, зростання обсягу необхідної інформації і зменшення часу, відведеного для її засвоєння. Сьогодні розвиток освіти як системи повинен реалізуватися через системні знання, що є необхідними для формування цілісного, системного мислення. Ці знання можуть бути отримані на основі інтеграції гуманітарних і фундаментальних дисциплін, а також повинні орієнтуватися на світовий рівень розвитку науки.

Проблему міжпредметної інтеграції, можна віднести до числа традиційних, що стали вже класичними проблемами педагогіки.

Слово інтеграція походить від латинського «цілий», у перекладі означає відновлення, відбудова, наповнення. У довідковій літературі цей термін тлумачиться як об'єднання в єдине ціле раніше ізольованих частин, елементів, компонентів, що супроводжується ускладненням і зміцненням зв'язків та відношень між ними. Категорію інтеграції пов'язують із виникненням якісно нових аспектів, трансформацією об'єктів, які з'являються в результаті утворення та взаємопроникнення істотних зв'язків між речами, процесами, явищами та визначають їх функціонування.

У межах тематичного підходу змістовою, методичною та організаційною одиницею процесу навчання студентів є не навчальне заняття, а ціла система (розділ) навчальної дисципліни, а також із різноманітними темами інших дисциплін навчального плану.

Отже, інтеграція в навчанні передбачає об'єднання узагальнених знань про предмет, поняття, явище та підпорядкування їх цілому на основі міжпредметних зв'язків.

За допомогою багатосторонніх міждисциплінарних зв'язків не тільки на якісно новому рівні вирішуються завдання навчання і виховання студентів, але також закладається фундамент для комплексного бачення, підходу та вирішення складних проблем реальної діяльності. Саме тому міждисциплінарні зв'язки є важливою умовою і результатом комплексного підходу у навчанні та вихованні студентів.

Поняття міжпредметні зв'язки визначається як взаємна узгодженість навчальних програм із різних дисциплін, як один із засобів розв'язання проблем комплексного підходу до навчання та виховання студентів. Міжпредметні зв'язки відображають загальне між предметами як у змісті, так і в навчально-виховному процесі.

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Якщо їх систематично та цілеспрямовано використовувати, то вони перебудовують процес навчання та є дидактичним принципом, що веде до інтеграції.

Виділяють попередні міжпредметні зв'язки (у процесі навчання використовують матеріал, що вже відомий студентам із попередніх занять), супутні (під час розгляду певного питання залучають матеріал суміжної дисципліни, що вивчається у той самий період), перспективні (для пояснення деяких положень або фактів необхідні знання, які студенти ще здобуватимуть, вивчаючи новий предмет у майбутньому).

Міжпредметна інтеграція може тісно узгоджуватися й з внутрішньопредметною інтеграцією, утворюючи єдине наукове поле. Внутрішньопредметна інтеграція спрямована, перш за все, на «спресування» матеріалу в об'ємні блоки і призводить до зміни структури навчального дня. Базуючись на освітній галузі міжпредметна інтеграція здатна суттєво збагатити внутрішню предметну інтеграцію.

Для інтеграції знань клінічних та фундаментальних дисциплін існують певні об'єктивні передумови, які полягають у тому, що увесь спектр спеціальних дисциплін разом із фундаментальними дисциплінами належить до наук, об'єктом вивчення яких є людина.

Здійснення міждисциплінарної інтеграції передбачає пошук різноманітних форм і методів їх реалізації. Це можуть бути інтегровані лекції або практичні заняття, виконання задач, які мають широкий міждисциплінарний контекст, ділові ігри, міждисциплінарний семінар, використання тестів тощо.

Графік навчального процесу та навчальна програма з медсестринства побудовані так, що названа дисципліна вивчається на 3-4 курсах. В цей період навчання студенти уже мають певний запас знань, умінь і практичних навичок з фундаментальних дисциплін, а також вивчають паралельно інші клінічні дисципліни. Саме в цей час важливим є використання багатосторонніх міждисциплінарних зв'язків, які допоможуть об'єднати попередньо отримані знання з новими в систему знань не з предмету, а медицину в цілому.

Методичне планування міжпредметної інтеграції ведеться в трьох напрямках:

Перший напрямок – визначаються дисципліни, їх розділи, теми, що є забезпечуючими для теми даного заняття.

Другий напрямок – визначаються перспективні дисципліни, їх розділи, теми, на наступному етапі навчання будуть використані матеріали даної теми.

Третій напрямок – плануються внутрішньопредметні зв'язки, що забезпечують інтеграцію теми, яка вивчається з попередніми та наступними темами даного курсу.

Знаючи, які дисципліни вивчаються попередньо та в майбутньому ми складаємо таку схему міждисциплінарної інтеграції для лекційних занять, практичних занять, міждисциплінарних семінарів з медсестринства в педіатрії.

Прикладом може стати підготовка до практичного заняття з теми: «Захворювання ендокринної системи. Цукровий діабет»

Дисципліни	Знати	Вміти
I. Попередні		
Анатомія людини	Анатомічну будову та топографію підшлункової залози.	Знаходити місце локалізації підшлункової залози на муляжі та тілі людини.
Фізіологія	Функції підшлункової залози, перелік гормонів, що продукує залоза, та їх дію.	Охарактеризувати дію гормонів на організм людини (гуморальна регуляція).
Патоморфологія	Запальні процеси, поняття про гіпер- та гіпофункцію підшлункової залози.	Характеризувати розлади функцій при гіпер- та гіпосекреціях.
Основи латинської мови з медичною термінологією	Походження, утворення та значення медичних термінів.	Користуватись медичною термінологією.
Фармакологія та медична рецептура	Класифікацію препаратів інсуліну та їх фармакодинаміку.	Виписувати рецепти на основні препарати інсуліну.
Ріст і розвиток людини	Будову підшлункової залози. Особливості впливу гормонів підшлункової залози на організм людини в різні періоди життя.	Проводити бесіди з хворими різного віку про організацію харчування при цукровому діабеті.
Основи медсестринства	Структуру медсестринського процесу. Техніку та правила введення різних препаратів інсуліну. Техніку визначення рівня цукру в сечі за допомогою глюкотесту.	Здійснювати медсестринський процес. Вводити різні препарати інсуліну (в/в, п/ш), розраховувати дозу на введення. Визначати наявність

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

	Підготовку пацієнта та техніку взяття крові з вени для біохімічного дослідження. Підготовку пацієнта та техніку збору добової сечі на вміст глюкози. Дієтичні столи, характеристику дієтичного стола №9.	цукру в сечі за допомогою глюкокесту. Підготувати пацієнта та здійснювати забір крові з вени для біохімічного дослідження. Підготувати пацієнта та зібрати добову сечу на вміст глюкози. Дати поради по дотриманню дієти №9.
II. Наступні		
Медсестринство у внутрішній медицині	Медсестринський процес при цукровому діабеті.	Здійснювати медсестринський процес при цукровому діабеті.
Громадське здоров'я та громадське медсестринство	Чинники ризику виникнення цукрового діабету, медсестринський процес при названій патології. Заходи первинної та вторинної профілактики цукрового діабету.	Виявляти чинники ризику цукрового діабету. Здійснювати медсестринський процес при цукровому діабеті. Реалізовувати заходи з первинної та вторинної профілактики цукрового діабету.
Медсестринство в сімейній медицині	Ознаки синдрому гіпер- або гіпоглікемії.	Виконувати медсестринський процес при цукровому діабеті, надавати допомогу при комах.
Основи охорони праці та охорони праці в галузі	Правила професійної безпеки та охорони праці в галузі.	Дотримуватись правил професійної безпеки та охорони праці в галузі.
III. Внутрішньопредметна інтеграція		
	АФО ендокринної системи. Зв'язок гормонів з процесами росту й розвитку дитини. Структуру медсестринського процесу. Невідкладну долікарську допомогу при гіпер- та гіпоглікемічній комах.	Здійснювати медсестринське обстеження органів, підготовку до функціональних та інструментальних методів обстеження підшлункової залози. Виконувати медсестринський процес. Надавати невідкладну долікарську допомогу при гіпер- та гіпоглікемічній комах.

Така схема є складовою методичної розробки практичного заняття, лекції.

Під час лекції, практичних занять студентам не відводиться пасивна роль слухача, а роль активного учасника діалогу між викладачем і студентом або між самими студентами, відбувається активізація розумової діяльності, розвитку пам'яті, логічне мислення, творче осмислення навчального матеріалу з погляду різних наук.

Велике значення міждисциплінарна інтеграція відіграє в підготовці до серйозного випробування – складання тестового ліцензійного іспиту Крок М «Сестринська справа».

Знання цих тестів викладачами фундаментальних дисциплін, внесення їх до бази тестів із своїх дисциплін, активізація під час розв'язування саме цих тестів – іще один шлях до успішного складання іспиту – кінцевого результату роботи всього педагогічного колективу.

Наприклад, до бази тестових завдань з анатомії людини радимо включити такі тести з «Медсестринства в педіатрії»:

1. Мале тім'ячко у новонароджених дітей розташовано між кістками:

- A Лобними та тім'яними
- B Потиличними та тім'яними
- C Лобними
- D Скроневими та тім'яними
- E Лобними та скроневими

2. У плода мале коло кровообігу:

- A Функціонує з 35 тижня вагітності
- B Функціонує
- C Функціонує з 32 тижня вагітності
- D Не функціонує

Е Функціонує з 28 тижня вагітності

3. Бокові тім'ячка, які розташовані між потиличною, тім'яною та скроневою кістками закриваються у доношеної здорової дитини:

- А 5-8 місяців життя
- В 2-3 місяця життя
- С 8-10 місяців життя
- Д 4-5 місяців життя
- Е До народження

4. Мати дитини 2 років питає у медичної сестри: «Скільки молочних зубів повинно бути у її дитини?»

- А 30
- В 12
- С 20
- Д 8
- Е 32

5. Дитині 10 днів. Здорова. Мати скаржиться на періодичне зригування після годування груддю. Яка анатомо-фізіологічна особливість сприяє цьому стану?

- А Знижена секреторна активність шлунка
- В Підвищена секреторна активність шлунка
- С Слабкість кардіального сфінктера шлунка
- Д Недостатній розвиток пілоричного сфінктера шлунка
- Е Підвищена перистальтика шлунка

6. Медична сестра при огляді півторамісячної дитини виявила відкрите мале тім'ячко. Дитина від нормально протікаючої доношеної вагітності. Народилася здоровою на грудному вигодовуванні. Вкажіть термін закриття малого тім'ячка у немовлят.

- А До 1-го місяця.
- В До 3-х місяців.
- С До 2-х місяців.
- Д До 6-ти місяців.
- Е До 1-го року.

і т.д. (всього 11) і це лише тестові завдання з одного розділу «АФО органів і систем дитячого віку».

Аналогічно можна відібрати тести викладачами математики, фармакології, основ сестринської справи, медсестринства у внутрішній медицині, мікробіології і т.д.

Таким чином, системний міждисциплінарний метод навчання дозволяє підготувати медичного працівника з якісно новим рівнем мислення, знань та вмінь.

Такий підхід в повній мірі відповідає давньому постулату медицини «Лікувати не хворобу, а хворого».

Працюючи в тісній співпраці, викладачі всього педагогічного колективу коледжу можуть сказати: «Ми всі готуємо не терапевтів, хірургів, педіатрів. Ми готуємо всебічно освічених медичних сестер, фельдшерів у відповідності до кваліфікаційних характеристик та вимог сьогодення».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоброва Ю.О. Теоретичні засади встановлення міжпредметних зв'язків в початковій школі // Нові технології навчання. – 2008. – № 53. – С. 83-91.
2. Ващик Т.І. Моделювання в навчально-виховному процесі вищої педагогічної школи // Нові технології навчання. – 2005. – Вип.41. – С.153.
3. Гальперіна Г.А. Впровадження інтегрованих занять – засіб формування професійної моделі спеціаліста, як одна із форм підготовки до ліцензійного інтегрованого іспиту // Інноваційні технології навчання. – 2008. – С.74-75.
4. Марігодов В.К., Кравченко Ю.М. Фундаментальні дисципліни як база для вивчення спеціальних дисциплін // Проблеми освіти. – 2010. – № 61. – С.80.

*Мурат Шегебаев, Айканат Мырзалиев, Батыр Абжаппаров, Канат Сагинбаев
(Туркестан, Казахстан)*

АНАТОМИЯ ПӘНІН КІШІ ТОПТАРДА ОҚЫТУ

Анатомия пәні медицина саласы мамандарын дайындаудағы фундаментальді пәндердің бірі. Сондықтан анатомия пәнінің тәжірибелік сабағын ұйымдастырудың өзіндік ерекшелігі бар. Мысалы, анатомия пәні сабағында латын тіліндегі жаңа сөздер мен терминдермен, анатомиялық құрылымдардың көптеген атауларымен танысады және оқу материалының көптігі студенттердің тақырыпты жоғары деңгейде меңгеруіне кедергі жасайды. Бұл жағдайға оқыту тәжірибесінде жай қарауға болмайды. Сондықтан, студенттердің тақырыптарды игерудегі нәтижелілігін жоғарылату үшін тәжірибелік сабақ барысында топтарды кіші топтарға бөліп оқыту тәжірибесін қолданылып, өзіндік заңдылықтары мен қалыптасты.

Кіші топтарда оқыту – оқытуды ұйымдастыру түрлерінің бірі. Қазіргі таңда түрде оқытуды ұйымдастырудың фронтальді, топтық және жеке түрлерін ажыратады. Фронтальді түрі деп оқытушының тікелей қадағалауымен, топтың барлық мүшелерінің бір жалпы тапсырманы орындауын айтады. Оқытудың жеке түрі деп оқытушының тікелей қадағалауынсыз, топтың әрбір мүшесінің бір-бірінің көмегіне жүгінбей жеке немесе жалпы тапсырманы орындауын айтады. Оқытудың **топтық түрі** деп оқытушы мен оның шәкірттерінің бірлесіп, дифференциялық немесе кіші топшалармен (2-6 адам) біртектес тапсырмаларды орындауын айтамыз [1, 2].

«**Кіші топ**» – бұл бір-бірімен үздіксіз қарым-қатынаста болатын, іс-жүзінде құрамы өзгермейтін білім алушылар тобы. Көптеген зерттеулер авторларының айтуынша, кіші топтарда оқыту арнайы тұлғааралық байланыстардың пайда болуына әкеледі және де топ құрамы мүшелерінің өзара арақатынасының жемісті түрі болып табылады. Кіші топтарда жұмыс істеу кезінде:

- түсінік, біліктілік және дағдылар фронтальды оқытумен салыстырғанда жылдамырақ қалыптасады; оқу материалын түсіну, аз уақытта материалды игеру мен есте сақтау дейгейі жоғарылайды;
- төменгі курс білім алушылары өзгеру еркін сезініп, бірлесе жұмыс жасағанына шабыттанып, оларда жанындағы топ мүшелеріне көмек беру сеземі пайда болады, бір-біріне деген агрессия деңгейі төмендейді, білім алушылар өздері мен өз топтастарын жақсы түсіне бастайды;
- білім алушылардың шығармашылық, жеке қабілеттері мен олардың танымдық қызметінің әртүрлі қырларын жүзеге асыру мүмкіндіктері ұлғаяды;
- білім алушылар оқытушының жұмысына үлкен құрметпен қарайды және оқытушыға деген құрметі жоғарылап, тәртібі мен жауапкершілігін жоғарылатуға тырысады;
- білім алушының өзіне деген талабы жоғарылап, өз мүмкіндіктерін шынайы бағалай алуы жоғарылайды, соның нәтижесінде білім алушылардың басым бөлімі өз кемшіліктерін жоюға бағытталған әрекеттерді орындауға тырысады;
- болашақ мамандығы мен қоғамдағы өмірі үшін маңызды дағдылары қалыптасады: мүшелердің топографиялық орналасуын, олардың бірлесе қызмет етуін білуі, өмірде көптеп кездесетін медициналық көмекті қажет ететін шұғыл жағдайларда әр саладан алған білімін ұштастыра отырып жылдам әрі сапалы көмек көрсете алуы, жауапкершілікті сезінуі, басқа адамдардың ойы мен мүмкіндіктерін есепке алу.

Кіші топтар тәжірибелік сабақтардың әртүрлі кезеңдерінде, оқытушының психологиялық, дидактикалық және басқарушылық мақсаттарынан және бақылау нәтижелерінен қалыптасады. Кіші топ өз әрекетін берілген тапсырманы орындауға қажетті уақыт ішінде жалғастырады. Топ өздерінің жұмыс нәтижелерін тапсырманы бірлесіп орындап біткен кезде көрсетеді. Педагогикалық тұрғыдан қарағанда, маңыздысы нәтиже емес, білім алушылардың бірге жұмыс істеу процесі.

В.К. Дьяченко топтық жұмыс белгілерін келесі түрде анықтаған [3, с. 102]:

- топтың барлық мүшелерінің мақсатының бір болуы;
- жұмыс міндеттерін, қызметтерін бөліп беру, топ мүшелерін тапсырма сұрақтарына толық қамту;
- ұйымдастырылған бірлестік, ұжым ішінде сенім мен бір-біріне көмектесуі;
- топ мүшелерінің әрқайсысын көңіл бөлуді күшейтіп, әрқайсысына жағдай жасау;
- әрбір білім алушының жемісті еңбектенуіне бірдей қолайлы жағдай жасау.

Анатомия пәні – медицина саласы мамандарын дайындаудағы фундаментальді пәндердің бірі. Пәннің ерекшелігіне байланысты, бұл пәнді игеруде бірлесіп, бірге жұмыс істемей жақсы нәтижелерге жету қиынға түседі. Анатомия пәнінің тәжірибелік сабақтарында төменгі курс білім алушыларын тек пәнге қызықтырып қана қоймай, осы пәннің жоғарғы курстарда оқитын пәндерді игерудегі, болашақ мамандығындағы маңызын түсіндіру қажет. Анатомия пәнін оқыту – әрбір білім алушының толыққанды сапалы маман болып қалыптасуына ықпал етеді. Анатомия пәні төменгі курс білім алушыларына адам денесіндегі барлық мүшелер мен жүйелердің дамуынан бастап, орналасуын, құрылысы мен қызметін клиникамен ұштастыра отырып игеруге ықпал етеді. Білім алушылардың анатомия пәнінің тәжірибелік сабақтарындағы топтық жұмыс істеуі олардың жеке қабілеттерін есепке алумен жүзеге асырылады.

Біздің тәжірибеде тәжірибелік сабақ жүргізудің фронтальді түрі жаңа тақырыптарды игеру үшін, студенттердің өзіндік жұмысын игеруі кезінде қолданылды. Бірақ тәжірибелік сабақтарды жүргізудің мұндай түрі білім алушылардың жеке қабілет ерекшеліктеріне байланысты мәйіттермен, ылғалды препараттармен

дайындалып жаңа тақырыптарды сапалы игеруіне мүмкіндік бермейтін. Топ білім алушыларының барлық мүшелерінен пәнді игеруде жемісті нәтижеге жету мүмкін емес. Өйткені, топтарда бірнеше қабілеті төмендеу білім алушылар болады. Олар үшін пәнді игеру процесі белгілі бір қиындықтарды туындатады.

Кіші топтарда оқыту кезіндегі маңызды сұрақтардың бірі – топты дұрыс құрау. Топты құрау бірлесіп жасайтын жұмыстың мақсатына байланысты болады. Маңыздысы осы топта бірлесіп жұмыс жасау білім алушыға пайдалы болуы қажет. Ол үшін біз топтарға бөлу барысында белгілі бір ережелерді сақтадық:

- кіші топ мүшелерінің ең жақсы саны – төрт адам. Мұндай топ жұмысқа барлық топ мүшелерінің қатысуына мүмкіндік береді, сонымен қатар қосымша тапсырмалар бергенде мұндай топтарды топшаларға бөлу оңай болады.

- Өртекті топ құру – топты қабілеті жоғары және төмен білім алушылардан; қыз және ер балалардан; анағұрлым белсенді және белсенділігі төмен білім алушылардан құру.

Біз оқытудың топтық түрін оқу уақытының 25%-ға жуығында пайдаландық. Білім алушылар топта жақсы әрі үйлесімді жұмыс істеуі үшін тапсырманы жылдам әрі жоғары нәтижемен орныдаған топ мүшелеріне ынталандыру мақсатында жақсы бағалар қойдық. Қорыта айтқанда осы аралықта білім алушылардың топты орташа балы 10%-ға жоғарылады. Оқытудың мұндай түрі білім алушыларға да қызықты болып, топтағы қабілеті төмен топ мүшелерінің де тақырыптарды игерудегі нәтижесі жоғарылап, пәнге деген қызығушылығы арта түсті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. М.А. Галагузовой. (2001) Социальная педагогика: Курс лекций: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 380 с.
2. Василькова Ю.В. Василькова Т.А. (2000) Социальная педагогика: Курс лекций: Учебное пособие для студентов Высших педагогических учебных заведений. – 2-е издание стереотип. – М.: Издательский центр "Академия", 2000. – 440 с.
3. Дьяченко В. К. (1991): Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 187 с.
4. Дьячкова, С. (2012) Обучение в малых группах по методике сотрудничества. – М.: Просвещение, 2012. – 169 с.

СЕКЦИЯ: СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

*Балдырган Бегимбетова, Молдир Нуржауова,
Ерболат Мамадали, Айгуль Успабаева
(Шымкент, Казахстан)*

ТАМШЫЛАТЫП СУАРУ ӘДІСІН АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі кезде дүние жүзінде экономикалық белсенді халықтың 45%-ы ауыл шаруашылығымен айналысады. Ауыл шаруашылығын дамытудың зор әлеуеті бар Қазақстан ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен өңдеуде әлемдік көшбасшылардың қатарында. Ауыл шаруашылығы – өндірістің негізгі саласы, агроөнеркәсіптің жетекші саласы болып табылады. Ауылдағы жұртшылықтың тұрмыс-жағдайының жақсаруының, экономикалық белсенді халық қатарындағы ауыл халқы үлесінің артуының, пайданың, рентабельділіктің жоғарлауының, ұлттық байлық пен экспорттың көбеюінің, еліміздің экономикасы дамыған, бәсекеге қабілетті, индустрияланған елдердің қатарына қосылудың, еліміздің экономикалық дамудың жаңа сатысына көтерілуінің тікелей жолы – ауыл шаруашылығы, оны дамыту жолдары. Жалпы ауыл шаруашылығы дүние жүзінің барлық аумақтарында таралған. Оның 50-ден астам салаларында 1,3млрд адам еңбек етуде [1, 2].

Қазақстан Республикасының Кедендік одаққа мүше болуы және болашақта Бүкіл әлемдік Сауда Ұйымына кіру жоспары отандық ауыл шаруашылық, оның ішінде мал шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін көтеруді талап етеді. Осыған байланысты ауыл шаруашылығын қайта жаңарту мақсатында ҚР агроөнеркәсіп кешенін дамыту «Агробизнес 2020» бағдарламасы дайындалды. Елбасымыз Қазақстан халқына арнаған биылғы Жолдауында агросектор саласында еңбек өнімділігін арттыру міндетін қойды, соның ішінде, «Жасыл» экономикаға көшу жөніндегі қабылданған тұжырымдамаға сәйкес, 2030 жылға қарай егіс алқаптарының 15 пайызы суды үнемдеу технологияларына көшірілуін, аграрлық ғылымды дамытып, сынақтық аграрлық-инновациялық кластерлер құру қажеттілігін, атап өткен болатын [3].

Оңтүстік-Қазақстан облысының негізгі салаларының бірі – ауыл шаруашылығы, тұрғындардың маңызды тамақ өнімдерімен қамтамасыз ететін кешен. Облыс тұрғындарының 40%-дан астамының қызметі мен тіршілік көзі ауылдық жер болып табылады, олардың көпшілігі үшін жер – негізгі өндіріс құралы [4]. Облыс жер аумағы 3224,9 млн. га құрайды, оның ішінде егін алқабына 740,0 мың га қолданылады. Оңтүстік-Қазақстан облысының ауыл шаруашылығының жүйелік мәселесі, суғару суының жетіспеушілігі. Бұл мәселенің жалғыз шешімі – суғару тиімділігін арттыру, су үнемдеу технологияларын енгізу, соның ішінде, қазіргі таңда агроөнеркәсіп кешенінде кең өріс алып отырған – алдыңғы қатарлы технологиялардың бірі – тамшылатып суару әдісі [5].

Тамшылатып суару әдісін қолдану алғаш, 1950ж., Израилде кең өріс алды. Тамшылатып суару әдісі арықпен суару әдістеріне қарағанда тиімді. Бұл жаңа технологияның агрономдық, агротехникалық, экономикалық тұрғыдан артықшылығы жоғары. Арықпен суару өнімділігі 20-35 пайыз, тамшылатып суару 85-98 пайызға дейін өнім береді. Жұмсалатын су шығыны үш есе аз болады, бұл технология тыңайтқыштарды да екі есе үнемдеуге жол береді. Берілетін тыңайтқыштар осы суарумен бірге беріледі. Жұмысшы күшіне қажеттілік төмендейді. Жердің тозбауына жол бермей, сорланудың алдын алады. Өсімдіктің түбі мен тамырына ғана су жеткізіледі. Сол себептен егістік алқапқа арамшөп аз шығады. Тамшылатып суарудың тиімділігі – өсімдік қорегін тұрақты алады және ылғалды жерде өседі. Ең бастысы өнімнің өнімділігі анағұрлым арта түседі [6, 7].

Соңғы жылдары тамшылатып суару жүйесі республикамыздың 21 мың га алқабына енгізілді, оның ішінде Жамбыл облысында – 1,5 мың га, Қызылорда облысында – 4 мың га, Оңтүстік Қазақстан облысында – 14,8 мың га.

Оңтүстік Қазақстанда алдыңғы қатарлы технологиялар енгізіп жатқан шаруашылықтарда – Арыс ауданында, Түркістан ауданында – тамшылап суғару есебінен су шығыны гектарына 3-3,5 мың метр кубка қысқарған. Есептеулер көрсетіп отырғандай, қолдағы бар көлеммен, қазіргіге қарағанда, ОҚО алқаптарын 5-6 есеге артық суғаруға болады. Соңғы екі жылдың ішінде тамшылатып суғару әдісі ендірілген ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс алқаптары ұлғайды. Тамшылатып сағару әдісін ендіру нәтижесінде судың шығының 2,5-4 есеге, минералдық тыңайтқыштарға шығындарды 2 есе дейін үнемдеуге мүмкіндік береді, қарапайым суғару технологиясымен салыстарғанда түсім 3-4 есеге артады.

Бәйдібек ауданында тамшылатып суарудың көлемі 106 гектарға ұлғайған. Бәйдібек ауданының диқаншылары тамшылатып суару әдісінің тиімділігіне көз жеткізіп, бірқатар шаруақожалықтарында 5 гектар жүзім алқабын, 6 гектар жеміс бауын егіп, үлкен жетістіктерге қол жетіп отыр [8-10].

Тамшылатып суару әдісін алғаш қолданысқа енгізген Алғабас аймағының диқаншылары. Тамшылатып суару әдісінің тиімділігі – біріншіден, су аз шығындалады, екіншіден, басқа зиянды шөптер дәннің өсіп, күш алып кетуіне кедергі бола алмайды. Аталмыш технология бойынша, су тек керек жерге ғана қажетті мөлшерде тамшылатып беріледі, артық су жіберілмейді. Тамшылатып суару технологиясының тиімділігі салдарынан топырақ құнарлылығын сақтап, күннің қызуын мол алады, арам шөп те көп өспей, кедергі бола алмайды, нәтижесінде мол өнім алуға мүмкіндік жасалады.

Қарқынды түрдегі бау-бақшалар мен жүзімдіктерді отырғызуға және өсіруге тамшылатып суару жүйесін орнату міндетті болып табылады. Тамшылатып суару технологиясын қарқынды түрдегі кіріктіру аясында

республика бойынша 14 мың га алқапта жеміс-жидек дақылдары мен жүзімнің көпжылдық екпелері отырғызылған, оның ішінде Жамбыл облысында – 2,5 мың га, Қызылорда облысында – 0,2 мың га, Оңтүстік Қазақстан облысында – 8,3 мың га. Соңғы жылдары шаруалар 1 га жерге егілетін бақша (қауын) дақылына жұмсалатын шығындарды азайту мен қатар, мол өнім алуға бағытталған ізденудің нәтижесінде, тамшылатып суару технологиясын қолдана отырып егілген бақшаның көлемі 112,7 га құраған жеткізді [11, 12].

Тамшылатып суару технологиясын қолдану арқылы егудің тиімділігі:

- жұмсалатын ағын су үнемделеді;
- агротехникалық шаралар қысқарып, нәтижесінде қомақты қаржы үнемделеді;
- агроөнеркәсіптік кешенде өнімділікті арттыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», 2014 жылғы 17 қаңтар.
2. «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.
3. Ресурсы поверхностных вод СССР, Т.14 Средняя Азия, Вып. 2, Бассейны оз Иссык-Куль, рек Чу, Талас, Тарим, Л., Гидрометеоздат, 1973.
4. Справочник по механизации орошения. – М.: Колос, 1979. – 303 с.
5. Drip helps make better wine. – Irrigation 3., 1983, v. N 3. – P.18.
6. «КазАгро» ұлттық холдингі» акционерлік қоғамын құру туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 11 желтоқсандағы № 220 Жарлығына, Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 23 желтоқсандағы № 1247 қаулысы.
7. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // http://www.akorda.kz/kz/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstana- 14.12.2012
8. ӘріновҚ.К., МұсыновҚ.М., АпушевА.Қ., т.б. Өсімдік шаруашылығы. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 632 б.
9. Жанзақов М.М. Өсімдік шаруашылығы. – Қызылорда: «Тұмар», 2007. – 384 б.
10. Сейітов И., Саудабаев Т., Әбдірашев Ш. Агрономия негіздері. Селолық орта кәсіпт-техника училищелерге арналған оқу құралы. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 256 б.
11. Жанабаев К.Ш., Арыстангулов С. Агрономия негіздері. Оқулық. – Алматы: «Алматы», 2012. – 114 б.
12. Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030. – Алматы, 1998.

*Зінаїда Грицаєнко, Любов Пїдан
(Умань, Україна)*

ВПЛИВ ГЕРБІЦИДУ ФЮЗИЛАД ФОРТЕ 150 ТА РЕГУЛЯТОРА РОСТУ РОСЛИН РАДОСТИМ НА ЕПІДЕРМІС ЛИСТКОВОГО АПАРАТУ СОНЯШНИКА

Відомо, що анатомо-морфологічна будова надземних органів рослин, зокрема листкового апарату, залежить від низки екологічних та антропогенних чинників. Вивчаючи дію в посівах соняшнику засобів захисту рослин особливого значення набуває питання з'ясування механізму дії цих речовин на окремі клітинні й тканинні структури [1-2]. Доведено, що листкова поверхня першою контактує із гербіцидами. Зокрема, впливу зазнають такі стадії росту клітини як ембріональна, розтягування та диференціації [3-4]. Проникаючи крізь епідерміс в тканини листкової пластинки, ксенобіотики зумовлюють зміни в обмінних процесах, що проявляються у зменшенні кількості та площі клітин епідермісу листка, а також – кількості і площі продохів [5-6].

Багато наукових робіт, що стосуються даної теми, мають суперечливий характер. Так, Чернега А. О [7] вказує, що найбільша площа клітин епідермісу формувалась у листках ячменю озимого, оброблених гербіцидом Калібр 75 у нормі 40 та 50 г/га у сумішах з Біолоном на фоні обробки цим же РРР насіння, де перевищення у відношенні до контролю складало 20-25%. Разом з тим, за даними інших авторів [8], гербіцид 2,4-Д у рослинах соняшнику зумовлював потовщення листкової пластинки та сприяв зменшенню числа клітин між судинно-волоконистими пучками. За дії регулятора росту рослин ТУР доведено збільшення кількості судинно-волоконистих пучків у томатів [9], Бензіхолу – в тритикалі [10]. Все це свідчить про високу ефективність застосування засобів захисту рослин у формуванні фотосинтетично активного компоненту рослини – листкового апарату.

Мета досліджень. Зважаючи на вищенаведений літературний матеріал, завданням наших досліджень було з'ясувати анатомо-морфологічні зміни у формуванні епідермальної структури листкового апарату соняшника за дії різних норм застосування гербіциду Фюзилад форте 150 і регулятора росту рослин Радостим.

Основні результати досліджень. Результати проведених досліджень у 2012 р. засвідчили залежність формування показників анатомічної структури епідермісу листкового апарату соняшника від різних норм використання у посівах гербіциду Фюзилад форте 150 як окремо, так і в бакових сумішах із регулятором росту рослин Радостим. Зокрема, в 2012 р. у контролі І, де не використовували препарати, в полі зору мікроскопа нараховувалось 144 шт. клітини епідермісу, що в середньому формували площу однієї клітини 153 мкм². Застосування у посівах соняшника в 2012 р. у фазу двох справжніх листків гербіциду Фюзилад форте 150 у нормах 0,5; 0,75 і 1,0 л/га продемонструвало тенденцію до збільшення числа клітини епідермісу на поверхні листка із зростанням норм гербіциду. Особливо це простежувалось за норм препарату 0,5; 0,75 і 1,0 л/га, де їх кількість відносно контролю зменшувалась на 12; 17 та 8 шт. відповідно. Водночас середня площа однієї клітини в цих варіантах досліду відносно контролю І зростала на 20; 30 та 13 мкм². За поєднання цих же норм Фюзиладу форте 150 із Радостимом 20 мл /га кількість клітин епідермісу листка в полі зору мікроскопа продовжувала зменшуватися, при цьому різниця до контролю І складала 29; 33 і 25 шт. Зменшення кількості клітин епідермісу листків соняшника в цих варіантах досліду супроводжувалось помітним збільшенням їх розмірів та площі, яка відносно контролю І зростала на 58; 69 та 40 мкм² відповідно.

Одержані дані свідчать, що вплив гербіциду Фюзилад форте 150 внесеного сумісно із регулятором росту рослин Радостим сприяло як зменшенню рівня забур'яненості посівів, так і знижувало негативний вплив гербіциду на рослини, що створювало сприятливі умови для росту і розвитку рослин соняшника. Таке поєднання препаратів формувало епідерміс листкового апарату з клітинами більших розмірів. Це є мезоморфною ознакою, яка характерна для мезофітних рослин.

Висновки. Застосування в посівах соняшника гербіциду Фюзилад форте 150 у нормах 0,5; 0,75; 1,0 л/га у значній мірі впливало на епідерміс листкового апарату соняшника. Проте найбільш помітні зміни в анатомічній структурі листків, що проявляються в збільшенні розмірів та площі клітин епідермісу, відмічаються за комплексного застосування в посівах гербіциду Фюзилад форте 150 у нормах 0,5 та 0,75 л/га сумісно із Радостимом у нормі 20 мл/га.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мусатенко Л. І. Ріст і розвиток рослин та проблеми їх регуляції / Л. І. Мусатенко, В. К. Яворська // Фізіологія рослин в Україні на межі тисячоліть. – Київ, 2001. – Том 1. – С. 269–281.
2. Грицаєнко З. М. Вплив гербіцидів групи комбінованих препаратів на анатомічну будову епідермісу листків ярого ячменю / З. М. Грицаєнко, В. П. Карпенко // 36. наук. праць, присвячений 100- річчю з дня народження С. С. Рубіна. – Умань: УСГА, 2000. – С. 148–151.
3. Herdi F. The effect of dicamba on the petiole tissues of the sunflower (*Helianthus annuus* L.) / F. Herdi // Acta phytopathol. et entomol. Hung. – 1986. – № 1 – 2. – P. 21.
4. Рогач Т. І. Особливості морфогенезу та продуктивність соняшнику за дії Трептолему / Т. І. Рогач // Фізіологія рослин: проблеми та перспективи розвитку. – К.: Логос, 2009. – С. 680–686.
5. Карпенко В. П. Біологічні основи інтегрованої дії гербіцидів і регуляторів росту рослин / В. П. Карпенко., З. М. Грицаєнко., Р. М. Притуляк [та. ін] за ред. В. П. Карпенка. – Умань: Видавець «Сочінський», 2012. – 357 с.
6. Грицаєнко З.М. Биологические процессы в растениях и почве при разных условиях применения гербицидов и разработка оптимальных приемов их использования в посевах сельскохозяйственных культур в зоне Центральной Лесостепи УССР: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. с.-х. наук: спец. 06.01.01 – «Общее земледелие» / З.М. Грицаєнко. – Кишинев, 1990. – 34 с.
7. Чернега А. О. Біологічні процеси і продуктивність посівів ячменю озимого за дії гербіциду Калібр 75 та регулятора росту рослин Біолан : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата с.-г. наук : спец. 03.00.12 «Фізіологія рослин» / А. О. Чернега. – Уманський НУС, Умань, 2012. – 46 с.
8. Herdi Ferenc. A napraforgó (*Helianthus annuus* L.) lomblevelenek 2,4-D hatasara betkovetkezett szoveti elvaltozasa / Ferenc Herdi // Novenytormeles. – 1980. – S. 215 – 226
9. Ваганов А. П. Роль препарата ТУР и микроэлементов в регулировании водного режима у растений томатов / А. П. Ваганов, Н. И. Кулик // Регуляция водного обмена растений : VII Всесоюз. симпоз., 8-11 сент. 1981 г.: материалы симпоз. / отв. ред. И. Г. Шматько. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 58–60.
10. Ритвинская Е. М. Влияние новых регуляторов роста на устойчивость к полеганию растений тритикале / Е. М. Ритвинская., В. П. Деева., Р. Г. Гафуров // Регуляция роста, развития и продуктивность растений: IV междунар. науч. конф., 26-28 октября 2005 г.: материалы конф. – Минск, 2005. – С. 202.

Катерина Зусько, Наталія Грегірчак
(Київ, Україна)

ДОСЛІДЖЕННЯ МІКРОБІОЛОГІЧНОГО СТАНУ ЗЕРНОВИХ ЕКСТРУДАТІВ РІЗНОГО СКЛАДУ

Комбікормова промисловість є одним з основних факторів розвитку птахівництва та тваринництва [1]. За часи незалежності України загальний рівень виробництва комбікормів значно знизився, були зруйновані зв'язки з колишніми республіками, що призвело до негативних наслідків в експортній та імпортній можливостях комбікормової промисловості. В свою чергу низький рівень прибутковості галузі, обмеженість обігових коштів і доступу до кредитних ресурсів зумовили істотне скорочення поголів'я тварин та птиці у сільськогосподарських підприємствах. На даний час ринок комбікормів в Україні активно розвивається, але у зв'язку із збільшенням поголів'я тварин та птиці виникла потреба у розробці нових кормів з більш високими споживчими, технологічними та санітарними властивостями [5].

На сьогоднішній день як в нашій країні, так і за її межами, одним з найбільш перспективних напрямків у виробництві кормів є використання процесу екструзії [2, 3, 8]. В процесі екструзування компоненти комбікормів підлягають таким стадіям як теплова обробка, стерилізація, знезараження, збільшення об'єму, здрібнення, змішування, обезвожування, стабілізація. В результаті у сировині відбуваються значні зміни, починаючи від зміни фізичних властивостей, покращення смакових якостей, підвищення кормової цінності і закінчуючи стерилізацією комбікорму [2]. Враховуючи всі позитивні сторони процесу екструзування актуальним було перевірити вплив цього процесу на мікробіологічну безпеку екструдатів у процесі їх зберігання.

Крім того, при дослідженні мікробіологічного стану зернових екструдатів неможливо було не звернути уваги на їх склад. Адже сировиною для виробництва даних продуктів є зернові культури, переважно кукурудза, пшениця, рис, овес, а також льон, які володіють високою харчовою, а особливо, біологічною цінністю, оскільки в своєму складі містять багато поживних і біологічно активних речовин. А тому можуть слугувати хорошим середовищем для розвитку мікроорганізмів та подальшому псуванню готового продукту [3]. Так, наприклад, зерно ячменю містить у середньому 12,2 % білка, 77,2 % вуглеводів, 2,4 % жиру, до 3 % зольних елементів і містить в 1 кг приблизно 1,2 кормових одиниць і 100 г перетравного протеїну. Білок ячменю цінний за амінокислотним складом, особливо за вмістом лізину та триптофану. При згодовуванні коровам він позитивно впливає на якість молока, а свиням – на якість сала [9].

Кукурудза багата вітамінами E, K, PP, D, C, B₁ і B₂, амінокислотами (лізин, триптофан), жирними кислотами, мінералами (кальцій, калій, магній, фосфор, залізо) та мікроелементами. Кукурудзу використовують при виробництві кормів з метою їх кращого засвоєння у тваринному організмі та активізації обмінних процесів [4].

Хімічний склад пшениці представлений невеликою кількістю білків, жирів, вуглеводів, золи та великою кількістю клітковини (68,7%). Пшениця володіє високою засвоювальною здатністю [7].

Льон містить у своєму складі жирні кислоти, амінокислоти, рослинну клітковину, полісахариди, вітаміни A, B, E, мікроелементи (селен, калій, натрій) та лецитин. Крім того льон володіє ще й певними лікувальними властивостями (при захворюваннях органів травної системи) [6, 8].

Крім того на якість та мікробіологічну безпеку зернових екструдатів впливають і фізико-хімічні фактори, одним з яких є показник масової частки вологи, що сприяє розмноженню мікроорганізмів у продукті та швидкому його псуванню [8]. Тому актуальним було дослідити вплив фізико-хімічних показників екструдованих сумішей (табл.1) на їх мікробіологічну безпеку.

Відмічено, що фізико-хімічні показники екструдованих сумішей з різним вмістом зернових культур суттєво не відрізняються (табл.1). Так, масова частка вологи у всіх зразках знаходиться в межах (13,5 - 13,3%). В зразках із вмістом кукурудзи, пшениці та лляного екстракту на основі сироватки виявлено найбільший вміст масової частки крохмалю, сирого протеїну та сирі золи. Вміст масової частки сирі клітковини найнижчий у зразках №4 і №5, а найвищий – №2 і №9. Показник масової частки жиру є найнижчим у зразку з вмістом кукурудзи (45%), пшеничних висівок (45%) та лляного екстракту на основі сироватки (10%).

Таблиця 1

Фізико-хімічні показники екструдованих сумішей

Екструдовані суміші: *	Масова частка вологи, %	Масова частка крохмалю, %	Масова частка сирого протеїну, %	Масова частка сирого жиру, %	Масова частка сирі клітковини, %	Масова частка сирі золи, %	Кислотність, град
1	13,5	64,73	25,8	6,5	4,7	5,01	3,0
2	13,5	58,1	26,9	5,35	4,86	4,44	3,4
3	13,5	66,4	28,6	6,75	4,7	5,4	3,4
4	13,3	65,86	27,4	6,2	3,9	5,64	3,0
5	13,3	62,28	24,7	6,1	3,9	5,21	2,5

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

6	13,4	66,0	28,0	6,5	4,2	5,55	3,2
7	13,4	63,51	25,4	6,32	4,2	5,12	2,8
8	13,3	57,7	25,7	4,75	4,38	3,62	3,0
9	13,5	56,41	24,3	5,1	4,86	4,04	3,0
10	13,4	58,8	26,1	5,05	4,68	3,9	3,2

Примітка*: екструдовані суміші: №1 – кукурудза - 40%, пшениця - 40%, лляний екстракт на основі води - 20%; №2 – кукурудза - 40%, пшеничні висівки - 40%, лляний екстракт на основі сироватки - 20%; №3 – кукурудза - 40%, пшениця - 40%, лляний екстракт на основі сироватки - 20%; №4 – кукурудза - 45%, пшениця - 45%, лляний екстракт на основі сироватки - 10%; №5 – кукурудза - 45%, пшениця - 45%, лляний екстракт на основі води - 10%; №6 – кукурудза - 45%, пшениця - 40%, лляний екстракт на основі сироватки - 15%; №7 – кукурудза - 45%, пшениця - 40%, лляний екстракт на основі води - 15%; №8 – кукурудза - 45%, пшеничні висівки - 45%, лляний екстракт на основі сироватки - 10%; №9 – кукурудза - 40%, пшеничні висівки - 40%, лляний екстракт на основі води - 20%; №10 – кукурудза - 45%, пшеничні висівки - 40%, лляний екстракт на основі сироватки - 15%.

Вивчення мікробіологічного складу зернових екструдатів різного складу проводили у відповідності з методиками, затвердженими науково-методичною радою Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України і державними стандартами (ДСТУ ISO 4833:2006, ДСТУ ISO 7954:2006). Контролювали кількість мезофільних аеробних та факультативно анаеробних мікроорганізмів (КМАФАНМ), кількість спороутворювальних бактерій (СУБ), кількість дріжджів та грибів.

Об'єктом дослідження були 10 зразків екструдованих сумішей з різними співвідношеннями вмісту пшениці, кукурудзи та лляного екстракту. Дослідні зразки зберігали в умовах, прийнятих у практиці комбікормових заводів, за температури 0..6 та +20 °С.

З метою дослідження динаміки зміни показників мікробіологічної безпеки і стабільності зернових екструдатів в процесі зберігання, аналіз проводили відразу після їх приготування та протягом 2-х місяців зберігання.

Аналіз свіжоприготовлених виробів показав, що початкова обнасіненість зернових екструдатів є невисокою, вона на 3-4 порядки нижча норми (5×10^5 КУО/г), кількість спороутворюючих бактерій також невисока (табл.1). Це може бути пов'язано або з низьким початковим обсіменінням сировини, або із застосуванням процесу екструзії, який здійснювався при високій температурі (102-110 °С) та тиску (2 МПа). Кількість пліснявих грибів у зразках 1, 3, 5 і 7 перевищила норматив (10 КУО/г) (табл.2). Це свідчить про недотримання усіх належних санітарно-гігієнічних вимог при виготовленні зернових екструдатів.

За результатами аналізу встановлено, що незалежно від різного співвідношення вмісту пшениці, кукурудзи та лляного екстракту всі зразки екструдованих зернових сумішей, окрім зразків 1, 3 та 7, протягом регламентованого терміну зберігання відповідали санітарно-мікробіологічним нормам. У зразках 1, 3, 7 через 2 місяці зберігання кількість пліснявих грибів перевищила норматив (більше 10 КУО/г). Збільшення температури зберігання екструдованих сумішей до +20 °С істотно не впливає на їх мікробіологічну безпеку (табл.3).

За 2 місяці зберігання продукту було виявлено, що показник КМАФАНМ зменшується (табл.3). Це пояснюється зниженням рівня вологи у зразках, що могло призвести до затримки росту і розмноження мікроорганізмів, а також викликати їх загибель. Вміст спороутворюючих бактерій у всіх зразках нестабільний, через 2 місяці зберігання найбільша їх кількість у зразку №5, що зберігався при 0..6 °С.

Таблиця 2

Мікробіологічні показники свіжоприготовлених зернових екструдатів

Назва продукту	КМАФАНМ, КУО/г	Спороутворювальні бактерії, КУО/г	Плісняві гриби, КУО/г
№1	220	<10	100
№2	40	10	<10 ²
№3	20	10	100
№4	20	20	<10 ²
№5	350	<10	100
№6	160	<10	<10 ²
№7	20	<10	100
№8	30	<10	<10 ²
№9	40	<10	<10 ²
№10	20	<10	<10 ²

Таблиця 3

Мікробіологічні показники зернових екструдатів через 2 міс зберігання

Назва продукту	КМАФАнМ, КУО/г		Спороутворювальні бактерії, КУО/г		Плісняві гриби, КУО/г
	t=20 °С	t=0..6 °С	t=20 °С	t=0..6 °С	t=20 °С
№1	10	10	20	10	200
№2	70	60	10	50	<10 ²
№3	170	70	30	10	300
№4	500	120	<10	10	<10 ²
№5	30	10	20	100	<10 ²
№6	20	20	20	10	<10 ²
№7	<10	10	20	20	100
№8	10	30	30	10	<10 ²
№9	20	40	<10	10	<10 ²
№10	<10	20	20	<10	<10 ²

Крім того, нами був проведений аналіз морфотипів колоній, виділених із зернових екструдатів, який показав, що всі зразки мають декілька спільних видів типових колоній мікроорганізмів. Під час зберігання їх співвідношення змінюється. Однак, у всіх зразках екструдованих зернових сумішей виявили круглі білі колонії та білі колонії з нерівними краями бактерій (табл.4). Серед типових пліснявих грибів переважають колонії міцеліальних грибів, що утворюють білосніжний міцелій і чорні спори.

Таблиця 4

Характеристика морфотипів мікроорганізмів у зернових екструдатах

Відношення до кисню	Тип колоній	Розмір колоній	Форма клітин
Аероби	Круглі, білі	Малий	Коки, дрібні, розміщуються скупченнями
Аероби	Білі, з нерівними краями	Середній	Коки, дрібні, розміщуються поодинокі

Таким чином, дослідження мікробіологічного стану зернових екструдатів різного складу за основними показниками показало, що загальне обсіменіння даних виробів на 3-4 порядки нижче за нормативні показники. На кінець терміну зберігання (2 міс) спостерігається зниження загальної кількості мікроорганізмів. Кількість пліснявих грибів як у свіжоприготовлених зразках 1, 3, 5 і 7, так і впродовж усього терміну їх зберігання перевищила норматив.

Отже, на основі отриманих даних можна сказати, що зернові екструдати мають досить високі споживчі, технологічні та санітарні властивості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волков С.Ф., Щербатова К.О. Розвиток комбікормового виробництва як основа забезпечення продовольчої безпеки України // Економіка харчової промисловості. – 2015. – №2. – С. 13–17.
2. Єгоров Б.В., Бордун Т.В., Шарова А.І. Підвищення ефективності підготовки зернових компонентів у складі вологих комбікормів для котів // Зернові продукти і комбікорми. – 2011. – №2. – С. 33–37.
3. Ковбаса В.М., Махницько Л.В., Герасименко О.В., Шаран А.В., Піддубний В.А. Розроблення екструдатів підвищеної біологічної цінності // Зернові продукти і комбікорми. – 2005. – № 1. – С. 29–31.
4. Кукурудза: корисні властивості / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pan-ta-pani.com>.
5. Кулаковська Т.А., Колесник Е.В. Огляд ринку комбікормової промисловості України // Економіка харчової промисловості. – 2015. – №2. – С. 25–30.
6. Насіння льону: протипоказання / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://likuvan.in.ua>.
7. Хімічний склад і харчова цінність зерна / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studopedia.info>.
8. Шаповаленко О.І. Дослідження мікробіологічного стану екструдованих зернових сумішей з насінням льону // Тваринництво України. – 2011. – № 1. – С. 3–10.
9. Ячмінь, його значення / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://griga.com.ua>.

ИМПУЛЬСЛИ ИНФРАҚИЗИЛ НУР БИЛАН ТОПИНАМБУРНИ ҚУРИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Топинамбур (*Helianthus tuberosus* L.) – топинамбур номи билан кенг тарқалган маданий ўсимлик. Топинамбур дунё деҳқончилигида кенг тарқалган энг муҳим, озиқ-овқат, ем-хашак, фармацевтика, целлюлоза-қоғоз-картон саноати учун хом-ашё экинларидан биридир. Унинг ватани Шимолий Америка. Ўзбекистонда ва хориж мамлакатларда топинамбур кўп йиллик экин сифатида етиштирилади ва гектаридан 850-1000 центнер яшил масса, 280-400 центнер туганак ҳосили беради. Топинамбурдан техник экин сифатида ҳам фойдаланилиб, унинг туганакларидаги инулинни гидролизлаш орқали фруктоза олинади.

Шунингдек туганакларидан этил спирти, вино ва вино сиркаси, озиқа ачиткилари, пиво ва бошқа маҳсулотлар олинади. Ғарбий Европа давлатларида топинамбур картошка сингари озиқ-овқат сифатида ишлатилади.

Морфологик, биологик хусусиятларига кўра, топинамбур баланд бўйли, бир тупда бир неча поя ҳосил қилиши туфайли у кенг қаторлаб экилиб, қатор оралари ишланадиган экинлар гуруҳига киради. Ўтказилган барча илмий тадқиқотларда топинамбурнинг морфологик, биологик хусусиятлари навига боғлиқ ҳолда ўзгариш билан биргаликда, экин ўстириладиган минтақанинг тупроқ-иклим шароити, ўстириш мақсади, нам билан таъминланганлик, ўғитлаш, навнинг биологик хусусиятлари турлича бўлган. Шунинг учун олинган натижалар ҳам турлича ва хулосалар ҳам бир-бирига мос келавермайди.

Экиш усуллари, схемалари, туп қалинлиги ва муддатларининг топинамбур ўсимлигининг ўсиши, ривожланиши, ҳосилдорлигига таъсири Т.Б.Лапшина (1983), Т.А.Епанчинцев (1990), Д.Т.Абдукаримов, М.Комилова, А.Элмуродов (2001), М.Комилова (2008), М.Амонова, А.Рустамов, Т.Аҳмедов (2012) ва бошқаларнинг илмий ишларида ўрганилган. Н.Солтнер (1989), С.Свантон, Р.В.Каверс, Д.Р.Клементес, М.М.Моор (1992) Германиянинг Детлингген тажриба станцияси шароитида топинамбурни гектарига 40 минг туп қалинликда, қатор ораларини 75 см., туганаклар орасини 33 см. қилиб экишни тавсия этишади [1].

Саноатда топинамбурдан хока (ун), қуритилган бўлакчалар, пюре ва фруктоза-глюкоза сироплари ишлаб чиқилади. Яшил массадан ем тайёрлашда кенг фойдаланилади. Топинамбур илдизмевасидан курук порошок олишнинг турли усуллари мавжуд.

Топинамбур таркибида 2.3 % оксил, 0.2 % мой, 17.9 % азотсиз моддалар, 1.3 % кул ва б., шунингдек 16-18 % инулин В₁, С витаминлар, 100 кг палагида 22.5 кг озуқа бирлиги ва 1.8 кг ҳазм бўлувчи протеин бор.

Қуритилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари инсон организмнинг керакли витаминлар ва минераллар билан мавсумдан ташқари вақтларда таъминлашда тенги йўқ манбалардан бири ҳисобланади. Айниқса, уларни табиий усулда қуритилган бўлса, уларда табиий витаминлар ва минераллар кўп миқдорда сақланиб қолади. Физик моҳиятига кўра қуритиш мураккаб диффузион жараён ҳисобланади, унинг тезлиги намликнинг қуритилаётган маҳсулот ичидан ташқи муҳитга диффузияланиши (ўтиши) тезлиги билан белгиланади. Хом-ашёдан намликни чиқариб ташлаш тезлиги ҳам қуритиш усулига, ҳам материалга сувнинг бирикканлик моҳиятига боғлиқ.

Академик П.А.Ребиндер намликнинг қурук модда билан бириккан барча шакларини учта катта гуруҳга бўлади: кимёвий, физик-кимёвий ва физик-механик. Сувсизлантириш жараёнида, қоидага мувофиқ, маҳсулот ҳужайраларидан фақатгина физик-кимёвий ва механик бириккан сув чиқиб кетади. Механик бириккан намлик энг осон буғланади. У макро ва микро капиллярлардаги намликка бўлинади.

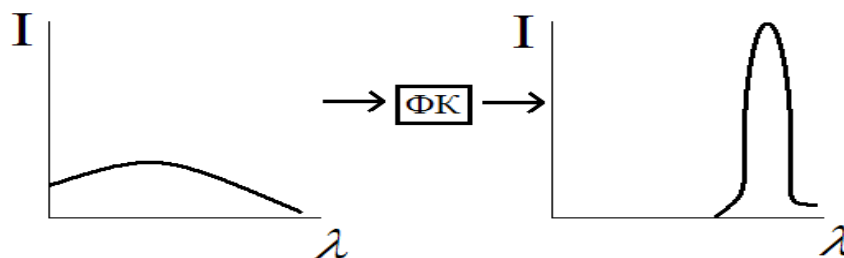
Қуритишдан йирик капиллярлардаги намлик биринчи навбатда буғланади. Адсорбция кучи таъсирида ушлаб туриладиган майда капиллярлардаги намлик эса қийин буғланади. Капилляр намлик суюқлик кўринишида ҳам, буғ кўринишида ҳам чиқади. Улар эркин намлик деб аталади, унинг буғланиши очик юзадан суюқликнинг буғланиши қонуниятига бўйсунди.

Қуритиш жараёнининг тезлиги ҳужайра қурук моддалари билан намликнинг бирикканлик шаклига ва унинг силжиш механизмига, шунингдек ҳаво ҳаракатининг тезлигига боғлиқ. Ҳаво қанчалик тез ўтса, қуритиш жараёни шунчалик тез кечади. Буғланиш ўлчами қуритилаётган маҳсулотнинг физик-кимёвий хусусиятлари, уларнинг ўлчами, тахлаш усули, қатлам баландлиги ва қуритиш жараёнида уларни айлангириб туриш жадаллигига узвий боғлиқдир.

Маҳсулотларни инфрақизил нур усулида қуритиш-замонавий экологик тоза қуритиш технологияси бўлиб, атроф-муҳит ва инсон организми учун хавфсиздир. Инфрақизил тўлқинларнинг зичлиги қуритилаётган маҳсулотлардаги зарарли микробларни йўқотиб, маҳсулотнинг узоқ муддат сифати бўзилмай сақланишини таъминлайди. Инфрақизил нурлар остида қуритилган маҳсулотларни таркибида консервант ва бошқа турдаги кераксиз моддалар бўлмайди. Бу маҳсулотларга зарарли электромагнит майдонлари ва нурлари таъсир этмайди. Қуритиш қурилмаларида ишлатиладиган инфрақизил нурлари инсон саломатлиги ва атроф муҳит ифлосланиши учун зарарсиздир.

Функционал керамика ёрдамида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қуритишнинг пахта хом-ашёсига қўллаб намликни ~ 1-1,5 %/мин. камайгиришга эришилган [2]. Узлуксиз нурланишнинг юқори зичликдаги энергиялари импульсларга ўзгартирилади. Импульснинг юқори зичлигига эга бўлган инфрақизил нурлар маҳсулот

кисмларида қисман ёки тўлиқ ютилади. Чунки квантлашган энергия фазосида инфрақизил нурлар энергияси кичик бўлиб, у органик тузилишларга таъсир этмайди. Инфрақизил нурлар диапазонидаги узок соҳалардаги бирламчи энергия манбаларини қисқа спектрларга ўзгартирилиши махсус ўзгартиргич функционал керамика асосида амалга оширилади. Бу ишланмадаги махсус керамика маҳсулот ичидаги сув молекулаларига энергия импульслари беради ва уни тўлиқ буғлантириш учун хизмат қилади (1-расм) [3].

1-расм. Узлуксиз ИҚ нурни функционал керамика ёрдамида импульсли нурланишга айланиши.

Таклиф қилинаётган функционал керамика асосидаги импульсли инфрақизил нурланиш таъсири остида топинамбур маҳсулоти қуритилиб, синовдан ўтказилди. Олинган натижаларга кўра қуритилган маҳсулотларда бўлган фойдали витаминлар ва микроэлементларни 85-90 % гача сақланиб қолади. Маҳсулотнинг товар кўриниши ўзгармайди ҳамда маҳсулотни узок муддат сақланиши таъминланади.

Қуритиш қурилмасида 12 та ғаладон жойлаштирилган бўлиб, унга 4 кг ҳўл массадан, жами 48 кг топинамбур маҳсулоти солинади. Қуритиш жараёнидаги дастлабки ҳарорат 16 °С. Топинамбурнинг қуритиш жараёнини технологик ҳисоби, яъни 1 кг топинамбур таркибидаги намлик миқдори қуйидагича:

$$W = 1000_{\text{сп}} - 180_{\text{сп}} = 820_{\text{сп}}$$

бу ерда, 180 гр, яъни 18 % стандарт талабларига мос равишда қуритилган топинамбурнинг намлигининг процентлардаги миқдори. Қуритиш вақтида маҳсулотнинг ҳарорати 50-60 °С дан ошмайди.

Қуритиш учун топинамбур сомонча шаклида ўртача $d = 1.4 - 1.8$ мм ўлчамда кесилган. Қуритиш давомида буғлатилган намлик миқдорини аниқлаймиз:

$$W = G \cdot \frac{W_1 - W_2}{100 - W_1}$$

Бу ерда W_1 -бошланғич намлик (%), W_2 -охирги намлик (%), G -қуритгич унумдорлиги, ёки маҳсулотнинг массавий сарфи (кг/соат) [4]. Қурилмага бир вақтда солинадиган хом-ашё 48 килограммни ташкил этган ҳолда, қуритилган маҳсулот 22 ÷ 25 %ни ташкил этса,

$$W = 12 \cdot \frac{80 - 18}{100 - 80} \approx 37,2 \text{ кг/соат}$$

Функционал керамика асосидаги импульсли инфрақизил нур билан қуритиш қурилмасининг техник характеристикаси.

Нам топинамбур бўйича иш унуми, кг/соат.....	48
Нам олиш бўйича иш унуми, кг/соат.....	12
Қуритиш агентининг ҳарорати, °С.....	
киришда.....	16
чиқишда.....	60
Қурилманинг узунлиги, мм.....	1100
Истеъмол қуввати, кВт/соат.....	8
Қуритилган сомонча шаклда кесилган топинамбурнинг кўриниши келтирилган (2-расм).	

2-расм. Қуритилган топинамбур маҳсулотининг кўриниши.

АДАБИЁТЛАР

1. Д.Е.Ёрматова “Ўсимликшунослик”. – Тошкент: ДИТАФ, 2000. – б. 217.
2. Р.Х.Рахимов, Ғ.Р.Рахматов ва б. “Пахтани қуритиш қурилмаси.”, Патент. – Т., 2011.
3. К.Онарқулов, Қ.Ғайназарова “Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини инфрақизил нур билан қуритиш технологиясига доир”, ФДУ Илмий журнал, 2014. – №2. – б. 48.
4. Л.А.Трисвятский, Б.В.Лесик, В.Н.Кудрина «Хранение и технология сельскохозяйственных продуктов». – М., Агропромиздат, 1991. – С. 32.

*Рузимбай Турганбаев, Акылбек Глеумуратов
(Нукус, Узбекистан)*

МЕТОДЫ ОТБОРА КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ КАРАКАЛПАКСКОГО ПОРОДНОГО ТИПА

Перед каракулеводами независимого Узбекистана поставлена задача: наряду с дальнейшим ростом численности овец каракульской породы расширить ассортимент и повысить качество производимого каракуля. Для решения настоящей проблемы в первую очередь необходимо усовершенствовать существующие методы селекции и разработать новые практические приемы, способы установить наиболее эффективные варианты отбора и подбора для конкретных условий разведения каракульских овец той или иной окраски. В настоящее время, состояние каракулеводства Республики его племенного дела ещё отстаёт от возрастающих требований народного хозяйства и рынка. Наблюдается тенденция снижения экономической эффективности отрасли.

Успешному решению этих задач в значительной мере будут способствовать глубокие научные исследования и разработка основ селекции каракульских овец разных типов, окрасок и расцветок. Шкурки каракульских овец отличаются большим разнообразием цветовых вариаций. Среди них наиболее привлекательными и ценными считаются шкурки окраски сур, которая образуется в результате неравномерного и разнообразного распределения пигмента по длине волоса, основание обычно более темное кончик по светленый.

Каракульские шкурки сур Каракалпакского породного типа отличаются широким многообразием по оттенкам и расцветкам. Каждая, из которых изумительна по красоте и оригинальности. Овцы Каракалпакского сура являются уникальными животными, продуцирующие неповторимые каракульские шкурки, пользующиеся большим спросом не только у себя на Родине в Каракалпакстане, но и далеко за её пределами [1, с. 9-11].

Среди каракульских овец окраски сур Каракалпакский тип является самым «сложным» и мало изученным в отношении природы и наследования расцветок, а также морфологическому строению волосяного покрова и смушковым признакам.

Основной целью настоящих исследований является разработка научно обоснованных способов и приемов селекции для более эффективного использования ценных селекционных признаков каракульских овец Каракалпакского сура существующих расцветок с учетом и селекционно-генетической значимости.

Длина волоса у ягнят при рождении играет важную роль в смушкообразовании и селекции каракульских овец. Форма и тип завитков, их размер и разновидность, смушковый тип, оттенок и расцветки цветных ягнят в значительной степени зависят от длины волоса, образующего каракульские завитки [3, с. 4].

В селекции овец сур, особенно Каракалпакского наряду с общей длиной волоса учитывается также степень его посветленной части, так как она определяет выраженность окраски и расцветок, чем длиннее светлые кончики волос, тем ярче выражена окраска и расцветка.

В селекции каракульских овец сур показатель длины волоса один из главных признаков отбора, от которого в значительной степени зависит формирование остальных смушковых показателей. По мере чрезмерного удлинения волоса завитки каракуля становятся крупными и рыхлыми, а очень коротким они не набирают необходимую форму, и тем самым смушки становятся недостаточно качественными [2, с. 31-34].

В наших исследованиях проведено сравнительное изучение длины волоса (крестец, холка) у ягнят оригинальных расцветок в зависимости от смушкового типа животных.

Таблица 1

Длина волоса (мм) ягнят сур оригинальных расцветок разных смушковых типов.

Расцветка	Кол-во ягнят (гол)	жакетный	ребристый	плоский	кавказский	В среднем M±m
		M±m	M±m	M±m	M±m	
На крестце						
<i>Шамчирак гуль</i>	110	12,8±0,56	12,0±1,29	10,4±0,44	14,0±0,61	12,30±0,8
Урюк-гуль	129	12,6±0,41	11,7±1,18	10,7±0,35	13,3±0,55	12,21±0,6

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Пулаты-сур	80	12,3±0,61	11,2±0,90	10,6±0,64	12,9±0,72	11,75±0,9
Камар (в сред.)	144	11,9±0,58	11,5±0,45	10,5±0,50	12,8±0,35	11,67±0,6
Темный	35	11,1±0,45	10,9±0,87	10,0±0,63	12,1±0,45	11,02±0,8
Красный	66	11,7±0,51	11,2±0,94	10,5±0,79	12,7±0,71	11,52±0,6
Светлый	43	12,3±0,49	11,9±1,08	10,9±0,86	13,2±0,97	12,07±0,5
На холке						
<i>Шамчирак гуль</i>	110	15,±0,44	15,1±1,08	14,0±0,97	15,2±1,2	15,0±0,9
Урюк-гуль	129	15,1±0,35	14,8±1,4	13,3±1,2	14,6±1,3	14,9±1,2
Пулаты сур	80	14,8±0,56	14,1±1,3	13,0±0,9	14,2±1,6	14,0±1,3
Камар (в сред.)	144	14,6±0,65	13,9±1,2	13,1±0,8	14,1±1,2	14,3±1,1
Темный	35	14,3±0,71	13,6±1,4	12,8±0,71	14,0±0,8	13,6±0,9
Красный	66	14,6±0,61	14,0±1,1	13,2±0,74	14,2±0,9	14,0±1,1
Светлый	43	15,0±0,57	14,4±0,97	13,5±0,87	14,3±1,3	14,3±1,2

Данные таблицы 1 показывают, что длина волоса у расцветок Каракалпакского сура по смушковым типам имеет существенные различия. Самый короткий волос на крестце присущ ягням плоского типа шамчирак-гуль (10,4±0,44), камар (10,5±0,50), затем пулаты-сур и урюк-гуль соответственно 10,6±0,64 и 10,7±0,35. Наибольшую длину волоса имели животные кавказского смушкового типа у всех расцветок.

Ягнята жакетного типа по этому показателю занимали промежуточное положение, расцветка шамчирак-гуль (12,8±0,56), урюк-гуль (12,6±0,41), пулаты-сур (12,3±0,61) и камар в среднем (11,9±0,58); расцветка камар темной вариации имела самый короткий волос (11,1±0,45), длиннее светлой (12,3±0,49), промежуточное положение занимали ягнята красной вариации. Разница между жакетами и ребристыми, особенно плоскими, статистически достоверна ($P < 0,01$).

Однако, в пределах каждого смушкового типа волос короче у животных расцветки камар на 0,54(мм.) в сравнении с расцветкой урюк-гуль, на 0,63 (мм) с расцветкой шамчирак-гуль и на 0,08 (мм) с расцветкой пулаты-сур. Следует отметить, что среди расцветки камар, у темной вариации волос короче на 1,05 (мм) в сравнении со светлой. Разница достаточно существенна и статистически достоверна ($p < 0,01$).

Длина волоса на холке, как и следовало, ожидать значительно больше, чем на крестце. Его превышение характерно для каракульских ягнят всех окрасок и расцветок. Но и в этом случае у ягнят расцветки пулаты-сур и камар волос короче, чем у остальных шамчирак-гуль и урюк-гуль.

Распределение ягнят по степени посветления в пределах расцветок неоднозначно, данные исследования приведены в таблице 2

Таблица 2

Длина и степень посветления волоса у ягнят каракалпакского сура

Расцветка	Количество учтенных ягнят (голов)	Средняя длина волоса (мм)	Степень посветления, %				
			1/10	2/10	3/10	4/10	5/10
Шамчирак-гуль	110	12,30	0,9	10,9	22,7	44,5	20,9
Урюк-гуль	129	12,21	2,3	8,5	28,7	42,6	17,9
Пулаты-сур	80	11,75	–	3,7	21,3	40,0	35,0
Камар (в средн.)	144	11,67	1,4	6,9	27,9	40,9	22,9
Темный	35	11,02	–	5,7	20,0	34,3	40,0
Красный	66	11,52	1,5	4,5	24,2	53,0	16,8

Светлый	43	12,07	2,3	9,3	34,9	46,5	6,9
---------	----	-------	-----	-----	------	------	-----

Данные таблицы 2 показывают, что среди ягнят оригинальных расцветок Каракалпакского сура у основной массы ягнят урюк-гуль посветления составляет 3/10 и 4/10-71,3%, таких среди расцветки камар было 68,8%, шамчирак-гуль- 67,2%, пулаты-сур- 61,3%. Малое посветления (1/10,2/10) в большей мере характерно для расцветок шамчирак гуль-11,8% и урюк гуль-10,5%, а среди ягнят расцветки пулаты сур этот показатель только-3,7%. Посветление (5/10) в большей степени характерно для расцветки пулаты-сур – 35,0%, такое посветление среди ягнят расцветки урюк-гуль в два раза меньше-17,9%.

Разновидности расцветки камар оказались с разными посветлениями волоса. Для расцветки красного камара в большей степени присуще посветление волоса 3/10 и 4/10-77,2%, а камар темной вариация в большей мере характерно 4/10 и 5/10-74,3%. На первый взгляд, получены довольно противоречивые данные. Однако, по нашему мнению здесь можно отметить определенную закономерность. Как указывалось выше, ягнята расцветки шамчирак-гуль и пулаты-сур отличались лучшими выраженностью и контрастностью, резким переходом темного основания к светлому кончику волоса, а животные камар характеризовались постепенным переходом. Следует отметить, что среди ягнят расцветки камар, чем темнее вариация, тем больше 5/10 – 40,0% посветление и наоборот (светлый 5/10 – 6,9%).

На основе проведенных исследований можно заключить, что расцветка урюк-гуль лучше проявляется при посветлении (3/10 и 4/10), а расцветка пулаты-сур при посветлении (4/10 и 5/10). Для ягнят расцветки камар (красный) характерно 3/10 и 4/10-среднее посветление, а для темных вариаций свойственно большое посветление –4/10 и 5/10.

Учет и использование показателя степени посветления волоса в селекций овец Каракалпакского сура, несомненно, будет способствовать раскрыванию природы расцветок, дополнению их характеристики и, в конечном итоге, улучшению смушковых качеств каракуля сур оригинальных расцветок.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Умурзаков Т. "Исследование связи вариабельности длины и толщины волоса каракульских ягнят с их продуктивными и биологическими особенностями". Тр. КазНИИК, Кайнар Алма-Ата, 1982. – С. 9-11.
2. Юсупов С.Ю. и др. Конституция и её значение в селекций овец // Зоотехния. – 1989. – №8. – С. 31-34.
3. Юсупов С.Ю. Конституциональная дифференциация и продуктивность каракульских овец разных окрасок: Автореф. дисс. докт. с-х. наук. – Алма-Ата, 1991. – 4 с.

*Асылбек Халык, Еламан Белгибаев,
Маржан Шырынбек, Айгуль Успабаева
(Шымкент, Казахстан)*

АЗОТТҮТҚЫШ МИКРОАҒЗАЛАРДЫҢ БИДАЙ ӨСІМДІГІНІҢ ӨНУІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аграрлық сектордың тұрақтылығы мемлекет экономикасының өсуінің тірегі болып табылады және ол халықтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Республикада ауылшаруашылығын қарқынды дамытуға қажетті табиғи-экономикалық ресурстар жеткілікті, сонымен бірге отандық азық-түлік шикізаты өндірісі бар, ол ішкі нарықтың қажетін қанағаттандырып қана қоймайды, сонымен қатар экспортқа да өнімдерін шығарады [1, 2].

Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаевтың «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауында, «Болашақ – аграрлық секторда, 2030 жылға қарай егіс алқаптарының 15 пайызы суды үнемдеу технологияларына көшірілу, аграрлық ғылымды дамытып, сынақтық аграрлық-инновациялық кластерлер құрылу қажеттелігін», атап өтті [3].

Осыған орай, қазіргі таңдағы аграрлық ғылымның міндеті ғаламшардың экологиялық ахуалын жақсартуда алдыңғы қатарлы технологияларды, биологиялық нысандар негізінде алынатын органикалық тыңайтқыштарды қолданудың алғышарттары қарастырылуда. Ауыл шаруашылығында минералды азотты тыңайтқыштардың биологиялық альтернативасы ретінде азоттұтқыш микроағзалар негізінде өңделген тыңайтқыштарды қолдану қарқынды дамуда [4-6]. Микробты тыңайтқыштарды қолданудың бірқатар артықшылығы орын алуда:

- адамзат баласына, жануарларға, құстарға және жәндіктерге зиянсыз
- топырақ құнарлығын арттырады
- дайындау барысында көп қаражатты қажет етпейді
- биологиялық тыңайтқыштарды өндіру қоршаған ортаға зиянды әсерін тигізбейді, оның жеке компоненттері экожүйелерде шоғырланбайды және оңай ыдырайды.

Жұмыстың мақсаты – азоттұтқыш микроағзалардың бидай өсімдігінің өнуіне әсерін зерттеу.

Нысандар және зерттеу әдістері. Зертханалық зерттеу жұмыстары барысында азоттұтқыш микроағзаларды бөліп алуда жалпықабылданған микробиологиялық зерттеу әдістері пайдаланылды.

Тұқымдық материал ретінде күздік бидайдың Красноводопадская 210 сорты дәндері пайдаланылды. Ботаникалық ерекшеліктері: эритроспермумның (*erythrospermum*) алуантүрлі болуы. Орта Азиялық богарлы экологиялық топқа жатады. Тәжірибені пластикалық стақандарда (200мл), ылғалдылығы 50%-дай болатын вермикулитте қойылды.

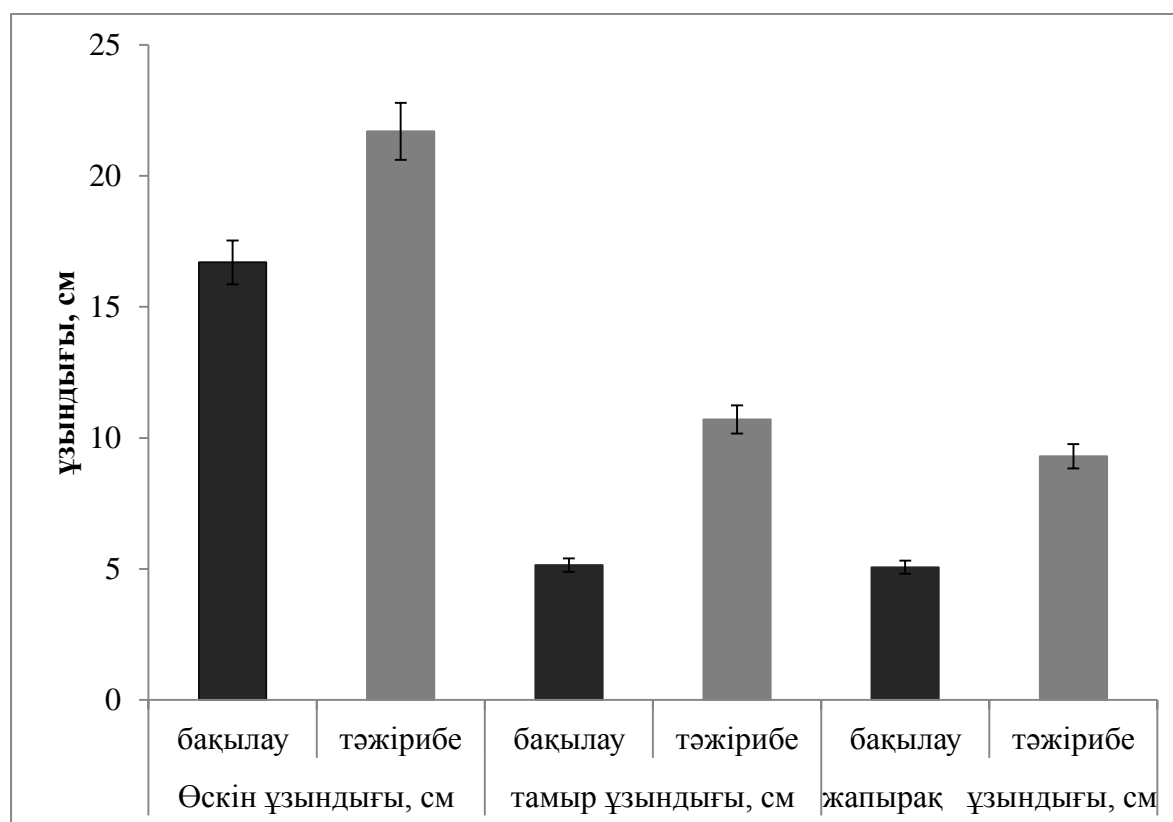
Бидай дәндерін 1:10, 1:100, 1:1000 қатынасындағы азоттұтқыш микроағзалар биомассымен өңделінді. Бақылау сынамасы сумен өңделінді. Өңделген және бақылау сынамаларындағы дәндерді ылғалды вермикулиті бар пластикалық стақандарға бірнеше кезеңмен отырғыздылды: 1) дәндерді өндеген күні; 2) дәндерді өндегеннен 3 күн кейін; 3) 7 күндік өндеуден кейін; 4) 14 күндік өндегеннен кейін.

Зерттеу жұмыстарының барысы бойынша, бидай дәндерін 1:100 қатынасындағы биомассамен 3 күндік өндегеннен кейін, олардың өну қарқындылығының артуы байқалады (кесте 1).

Кесте 1 - Биомассамен өндеудің бидай дәндерінің өну қарқындылығына әсері, %

Дәндерді өндеу, күн	Бақылау, су	Азоттұтқыш микроағзалар биомассасының концентрациясы, кл/мл		
		1:10	1:100	1:1000
1	68,8	89,1	90,8	88
3	75	92	97	91,8
7	60	71,3	78	70,2
14	57	69	71	65,2

Бидай дәндерін азоттұтқыш микроағзалар биомассасының 1:10 3 күндік өндеуден кейін бақылаумен салыстырғанда 17% артты, ал биомассаның 1:100 және 1:1000 3 күндік өндеуден кейін, бақылаумен салыстырғанда 22 % және 16,8%-ға артты. Азоттұтқыш микроағзалар биомассамен өндеу тек дәндердің өну қарқындылығына ғана емес, сонымен қатар өсімдіктің өсу және өсімдіктің қалыптасу үдерісіне үлкен ықпал етеді. 10күннен кейін, бақылау сынамасымен салыстырғанда, өсімдіктің вегетативті салмағы 14,2 %-ға артты. Өскіннің ұзындығы 50мм, тамырларының орташа ұзындығы 55мм және жапырақтарының ұзындығы 42 мм ұлғаюы байқалды (сурет 1).

Сурет 1 - Азоттұтқыш микроағзалар биомассасының 1:100 бидай өсімдігінің морфометриялық көрсеткіштеріне әсері

Жүргізілген зертханалық зерттеу жұмыстарының барысы бойынша, 1:100 азоттұтқыш микроағзалар биомассасымен өндеу бидай өсімдігінің өну, өсу және өсімдіктің қалыптасу үдерісіне үлкен ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», 2014 жылғы 17 қаңтар.
2. «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.
3. «ҚазАгро» ұлттық холдингі» акционерлік қоғамын құру туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 11 желтоқсандағы № 220 Жарлығына, Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 23 желтоқсандағы № 1247 қаулысы.
4. Действие удобрений и биопрепаратов на продуктивность сортов ячменя / А.А. Завалин, Т.М. Духанина, Х.А. Хусайнов и др. // Агрехимия. – 2003. – № 1. – С. 30-37.
5. Малашин С.Н. Влияние ассоциативных азотфиксирующих микроорганизмов на урожайность многолетних злаковых трав // Материалы конференции – школы молодых учёных и аспирантов Северо-Западного Научно-методического центра Россельхозакадемии. – СПб. – Пушкин, 2005. – С.50.
6. Кожемяков А.П. Факторный анализ взаимодействия ячменя и пшеницы с ризосферными рост-стимулирующими бактериями (PGPR) на различном азотном фоне / А.П. Кожемяков, Н.А. Проворов, А.А. Завалин, П.Р. Шотт // Агрехимия. – 2004. – № 3. – С. 33-40.

*Рысназар Юсупов, Ислам Айтимов, Тилеумурат Торениязов
(Нукус, Каракалпакстан)*

ВРЕДИТЕЛИ БАХЧЕВЫХ И ПЛОДОВЫХ КУЛЬТУР, МЕТОДЫ БОРЬБЫ С НИМИ

Бахчеводство и плодоводство являются исконными отраслями сельского хозяйства, обеспечивающие людей высококачественной, свежей и переработанной продукцией.

Как и во многих странах мира в Каракалпакстане из видов, входящих в семейство тыквенных (*Cucurbitaceae*), возделываются дыни (*Cucumis melo L.*), арбузы (*Citullus lanatus L.*), тыква (*Cucurbita pepo L.*), из плодовых яблоки (*Malus domestica Borkh.*), груши (*Pyrus communis L.*), айва (*Cydonia oblonga Mill.*), абрикос (*Armeniaca vulgaris Lam.*), персик (*Persica vulgaris Mill.*), слива (*Prunus domestica L.*), вишня (*Cerasus vulgaris.*). Плоды этих культур широко употребляется населением в свежем и переработанном виде.

Плоды бахчевых культур богаты легкоусвояемой формой сахарозы, углеводами, минеральными солями, витаминами, пектинами и органическими кислотами, особенно аскорбиновой кислотой, а также крахмалом и клетчаткой [4, с. 20].

Такие высокоценные, высококачественные вещества имеют плоды плодовых культур, возделываемых только в условиях Каракалпакстана. Особенно в составе плодов яблок имеется в достаточном количестве вода (80,5-86,5 %), сахар (9,6-14,8 %), кислоты (0,31-0,91 %), пектин (0,27-0,48 %), соль минеральная (0,10-0,45 %), различные виды витаминов и др. [1, с. 17-20].

Хорошее развитие генеративных и вегетативных органов этих культур, преобладание в химическом составе воды, изобилие минеральных и органических веществ, привлекают большое количество видов безпозвоночных, особенно вредителей сельскохозяйственных культур.

В результате проведенных исследований установлено, что в условиях Каракалпакстана на посевах бахчевых культур обитают более 85 видов членистоногих, из них 52 являются фитофагами. На посевах дыни обитают 44 вида членистоногих, из которых 25-фитофаги, остальные-этномофаги. На посевах арбузов-34 вида, из них 19-фитофаги, на тыкве-43/22 видов. Среди них на посевах бахчевых культур наибольшее количество обнаружено обитают и которые наносят вред с резким снижением количества и качества урожая нематоды (*Heterodera marionu Cornu.*), проволочники (*Agriotes meticulosus Cond.*), озимая совка (*Agrotis segetum Den. et Schif.*), восклицательная совка (*Agrotis exclmationi L.*), огородная совка (*Mamestra oleracea L.*), совка гамма (*Phytometra gamma L.*), дынная муха (*Myiopardalis pardalina Big.*), табачный трипс (*Thrips tabaci Land.*), бахчевая тля (*Aphis gossypii Glov.*), тепличная белокрылка (*Trialetrodes vaporariorum Westw.*), хлопковая белокрылка (*Bemisia tabaci Genn.*), паутинный клещ (*Tetranychus urticae Koch.*), полевой клоп (*Lygus pratensis L.*), люцерновый клоп (*Adelphocoris lineolatus Coeze.*), резко снижающие количество и качество урожая [2, с. 42].

В зависимости от видов плодовых обитают и наносят вред крысы (*Rattus turkestanicus.*), медведки (*Gryllotalpa gryllotalpa L.*), майский и июньский хрущ (*Melolontha hippocostani F.*), яблонная плодоярка (*Laspeyresia (Carpocapsa) pomonella L.*), яблонная моль (*Hyponomeuta malinellus Zell.*), персиковая тля (*Myzodes persicae Sulz.*), большая персиковая тля (*Pterochloroides persicae Chol.*), урюково-камышевая тля (*Hyaloapterus pruni geoffr.*), яблонная тля (*Aphis pomi De Geer.*), плодовой клещ (*Tetranychus viennensis Zacher.*), грушевый клещ (*Eriophyes pyri Pagst.*), запятовидная щитовка (*Lepidosaphes ulmi L.*), фиолетовая щитовка (*Parlatoria oleae Colvee.*), коллиформийская щитовка (*Diaspiotus perniciosus Comst.*), акациевая ложная щитовка (*Parthenolecanium corni Vche.*), червец Комстока (*Pseudococcus comstrocki Kuw.*), яблонный клоп (*Stephanitis oshanini Vas.*) и другие виды [3, с. 178-182].

При размножении вышеотмеченных видов вредителей в данном агробиоценозе снижается определенная масса урожая. В отдельные годы при благоприятных условиях наблюдается массовое увеличение видов вредителей, несмотря на проведение защитных мероприятий, они уничтожают до 90-95% плодов дыни, 30-45% арбуза и 5-10% тыквы, резко снижается качество урожая.

Для предупреждения потерь от влияния вредителей назрела необходимость изучения вредоносных видов вредителей, биологию развития и разработки элементов защитных мероприятий против них.

Результаты проведенных исследований подтверждают, что на посевах бахчевых культур огромный вред наносят гусеницы подгрызающих совок, для которых разработаны методы предупреждения потерь с применением биологических методов защиты растений. При этом, на полях, где появляется яйца первого поколения подгрызающих совок и осуществляется размножение биологических особей трихограмм в количестве 200 000 экз. на 1 га (трехкратно 60 000 экз. через 3-4 дня 80 000 экз. и третьей раз через 4-5 дней 60 000 экз. на гектар) дают возможность уничтожить более 70% вредителей в фазе яиц. Своевременное проведение защитных мероприятий способствует сохранению всходов и урожая бахчевых культур в конце вегетативного периода.

В настоящее время основной проблемой является защита бахчевых культур от бахчевой, урюково-камышевой тли и персиковой и большой персиковой тли.

Для определения биологической эффективности рекомендуемых для применения бахчевых культур химических элементов проведена серия полевых и производственных опытов по изучению агротоксикологических свойств перспективных инсектицидов. Для этого на полях, где численность бахчевой тли достигала экономического уровня вредоносности испытаны препараты 2,5% к.э. децис в норме расхода 0,7-1,0 л/га, 57% к.э. фуфанон 0,4-1,0 л/га. Обработки осуществлялись при помощи тракторного опрыскивателя ОВХ-28 с расходом рабочей жидкости 200 литр на гектар. На полях, где биологическая эффективность препарата достигла более 95%, после обработки наблюдалось снижение численности вредителя. А также на полях, где обработка осуществлена в оптимальные сроки, удалось сохранить желаемый урожай бахчевых культур.

Аналогичные мероприятия были проведены против персиковой тли ранней весной. В качестве оптимальных видов химических препаратов в условиях Каракалпакстана применяли 2,5% к.э. децис в норме расхода 0,7-1,0 л/га, 57% к.э. фуфанон 0,4-1,0 л/га. Обработки осуществлялись при помощи тракторного опрыскивателя ОВХ-28 с расходом рабочей жидкости 200-300 литр на гектар. Однократная обработка тли, появляющейся на листьях персика ранней весной, обеспечивает сохранение урожая до максимального уровня.

Таким образом, в условиях Каракалпакстана посевы бахчевых и плодовых культур являются благоприятной средой для массового накопления вредителей, из которых несколько видов тли ежегодно наносят огромный вред культурам. Проведение против доминантных видов этих вредителей в оптимальные сроки химической обработки обеспечивает регулировку численности вредителей ниже экономического порога вредоносности. Для этого, необходимо проводить в оптимальные сроки рекомендуемые защитные мероприятия, обеспечивающие сохранение ожидаемого количества и качества урожая бахчевых и плодовых культур.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Остонакулов Т.Э., Нарзиева С.Х. Основа плодоводство. – Ташкент, 2010. – С. 17-20.
2. Торениязов Е.Ш. Вредители овощ-бахчевых культур в Каракалпакстана // Защита и карантин растений. – Москва, 2005. – №5. – С. 42.
3. Торениязов Е.Ш. Интегрированный защита растений. – Нукус: «Каракалпакстан», 2014. – С. 178-182.
4. Тошбеков Т., Хасанов Й., Шайхов А. Сабзоват-полиз экинлари сифатига минерал ўғитларининг таъсири. – Ташкент: «Медицина», 1972. – 20 б.

СЕКЦИЯ: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ

Вікторія Неснай
(Луцьк, Україна)

КОМАСАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ НА ВОЛИНІ У 20-30 РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Актуальність статті. Проблемам реформування сільського господарства на Західній Україні присвячена велика кількість досліджень сучасної історіографії. І.Гольштейн наголошує, що аграрне законодавство «панської Польщі» мало схожість «з буржуазними аграрними програмами ліберального типу». А.Свинчук визначає головний зміст урядової політики на західноукраїнських землях, як «зміцнення польськості» в усіх галузях соціально-економічного та політичного життя Західної України і Волині у тому числі, та якнайшвидшу їх інтеграцію до складу Польської держави. Дослідник М. Чоповський наголошує, що «господарська політика Польщі була спрямована на позбавлення західноукраїнського селянина головної умови його існування – землі. Колонізація українських земель польським окупантами була важким ударом для українського населення як в економічному, так і в політичному аспектах» [3, с. 89].

Виклад основного матеріалу. Дослідження аграрних перетворень на Волині найчастіше характеризують окремими діями, зокрема, парцеляцією або комасацією землі, польську колонізаційну політику тощо. Одним із напрямів польської урядової аграрної політики була реорганізація земельного устрою. Основним її компонентом стала *комасація* – об'єднання роздрібнених ділянок, які перебували у власності одного господаря, в один земельний наділ. Згідно із законодавством, комасація проводилась тоді, коли ґрунтові наділи були роздроблені або коли їх довжина перевищувала більше як у 15 разів ширину. Після об'єднання кожен селянин одержував взамін за належні йому парцели скомасовану частину ґрунту тієї самої вартості. Якщо вартість ґрунтів перед і після перетворень була різною, уряд компенсував різницю власнику. Об'єднання ґрунтів проводилося на добровільній основі, для чого бажані мали подати відповідне прохання до повітового земельного уряду. Такі подання вносили селяни, котрі володіли наділами не меншими за 50 моргів у роздрібних парцелях та знаходилися в одній громаді. Повітові земельні уряди виготовляли плани комасації і формували списки учасників, які затверджувалися Окружною земельною комісією, а у разі відхилення слід було звертатися до Головної земельної комісії у Варшаві. План об'єднання включав карту ґрунтів, планування шляхів сполучення і під'їздів, відведення місць під громадські споруди, об'єкти господарського призначення (кар'єри, копальні) тощо, що мало сприяти загальному благоустрою села та розвитку сільської громади.

Учасники комасації на загальних зборах вибирали раду, до якої входило від 3 до 7 повноважених і стільки ж заступників. У компетенції цієї ради був нагляд над комасаційними роботами. Роботи з об'єднання земельних ділянок проводились платній основі. Платили землеміру, якого винаймали місцеві земельні уряди. Фінансування комасації здійснювалося як з боку селянина, так і влади. Селяни здійснювали оплату землемірних робіт залежно від площі комасованих земель, причому середня ціна складала біля 6 злотих за гектар. Якщо селянин не мав коштів на проведення комасації, влада через Державний сільськогосподарський банк могла цю справу кредитувати. Із Оборотною фонду аграрної реформи виділялися кошти на оплату персоналу вимірювального та контролюючого.

Комасація мала на меті прискорити хід аграрної реформи, зокрема:

- зведення всіх ділянок в єдиний масив рибало господарство незалежним від громади, дозволяло раціонально організувати господарство;
- господар отримував можливість здійснювати спеціалізацію виробництва (закладати овочеві ділянки, хмелярні тощо);
- виникло більше зручностей в обробітку землі (можливість поперечної оранки), наближувала поле до житла;
- створювалися умови для запровадження новітніх агротехнічних заходів та нової сільськогосподарської техніки;
- передбачалось зростання культурного рівня громади через усвідомлення себе як повноправного власника землі;
- усувалися сварки та суперечки за межі [2, с. 128].

Серед південних повітів Волинського воєводства комасаційні роботи першою розпочала у 1922 р. влада Дубенського повіту, а в 1927 р. вони проводилися у всіх повітах південної частини воєводства. До початку 30-х років ХХ ст. на півдні воєводства найповільніше процес комасації проходив у Кременецькому повіті. Основними причинами, що стримували тут комасацію, були складні для її проведення умови рельєфу, а відповідно, строката форма земельних ділянок з різною за якістю ґрунтами та ускладненим доступом до води, що залягала на глибині 60–80 м; відсутність позитивного досвіду – на території повіту за часів царської Росії землі комасували лише у трьох селах; агітація противників комасації серед місцевого населення, яка спонукала селян до активного опору комасаційним роботам.

В 1925 р. у південних повітах воєводства були зафіксовані перші позитивні результати, започаткованих на початку 20-х років, комасаційних робіт. У наступні роки обсяг комасації у південних повітах постійно

збільшувався і досяг свого піку в 1930 р. – 50477,34 га. Зацікавленість населення краю у проведенні комасації як і усвідомлення селянами корисності від неї із року в рік зростали, внаслідок чого ця акція набула такого розвитку, що влада часто була неспроможна забезпечити виконання запланованого обсягу робіт через хронічну нестачу в держави коштів.

У північних повітах польська влада розпочала комасацію у 1925 р. До 1930 р. комасаційний процес тут розвивався повільно. Такий стан справ ускладнювався тим, що для проведення комасації необхідно було попередньо ліквідувати сервітути і провести меліорацію. Оскільки структура земель у північних повітах воєводства була недосконалою, то проведення вище зазначених заходів ставали єдиною можливістю виділити землі для поповнення дрібних господарств. Ліквідація сервітутів, особливо лісових, відбувалася повільно, оскільки діяла постанова уряду про заборону виділення еквіваленту за сервітутні землі лісовими ґрунтами. З огляду на лісисту місцевість і особисту бідність селян північних повітів поповнення землею дрібних господарств у цій частині воєводства проходило дуже повільно.

З активізацією меліоративних робіт у 30-х роках ХХ ст. комасаційний процес у північних повітах воєводства прискорився. На 1939 р. було завершено комасацію у більшості сіл повітів та ліквідовано черезсмужжя і вузькосмужжя на площі, яка становила 60,24 % від загальної кількості земель, які її потребували. Зростання темпів комасаційних робіт у другій половині 30-х років ХХ ст. наблизило північні повіти за обсягом комасованих земель до загальновоєводського показника, що становив 62% земель, які потребували комасації.

За відносно короткий термін, в умовах нестачі бюджетних і кредитних коштів та бідності селян Волині, комасація у міжвоєнний період не була завершена. З урахуванням темпів комасації у 30-роках ХХ ст., за підрахунками, потрібно було б майже десять, щоб цілком ліквідувати черезсмужжя і багатосмужжя, що створило б можливість для повної реалізації такого важливого поступу в сільському господарстві як комасація. Однак, події пов'язані із Другою світовою війною унеможливили цей процес, а натомість на західноукраїнських землях розпочалися процеси колективізації.

Комасація, як і інші напрями вдосконалення землекористування (ліквідація сервітутів, меліорація), сприяла піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва краю [4, с. 13].

Доцільність та необхідність комасації у Волинському воєводстві визначається тим, що вона була однією із перших сходинок до успіху в системі раціонального господарювання. Комасація дозволила господарствам відмовитися від системи трьохпільля і перейти до більш прогресивної – сівозміни, створювала сприятливі умови для розвитку садівництва, вирощування овочевих культур, хмелю, тютюну тощо. На таких землях ставало можливим вирощування багатих на білки багаторічних культур – конюшини і люцерни, які мали важливе значення для відгодівлі худоби і поліпшували якість ґрунтів.

Одним із найважливіших наслідків комасації було те, що вона призвела до поліпшення аграрної структури земель. Загальна кількість орних земель у воєводстві збільшилася на 200 тис. га. Відбулися певні зміни у такому соціальному показнику як розміри селянських господарств. За міжвоєнний період суттєво зменшилася частка великої земельної власності як за рахунок парцеляції власності так і ліквідації сервітутів. Загалом було розпарцельовано з урахуванням водних ділянок 322 823,9 га землі, на якій було утворено 21 074 самостійних господарств та укрупнено 3539 садово-городніх ділянок. Для укрупнення малоземельних господарств було виділено 116 693, 9 га, що дало їм можливість збільшити свої наділи у середньому на 1,9 га. Селянин перетворювався у самостійну соціальну верству, яка поступово усвідомлювала своє нове суспільне значення.

Аналіз структури господарств у Волинському воєводстві на кінець міжвоєнного періоду змушує нас констатувати, що кількість малоземельних господарств у краї виросла, а проблему земельного дефіциту влада так і не змогла вирішити.

Важливим економічним наслідком комасації був її позитивний вплив на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Впродовж міжвоєнного періоду зросли посівні площі та збір зернових, частка яких у загально польському виробництві виросла з 5,3% до 8,9%, а обсяг збору пшениці за цей період збільшився у три рази. Спостерігалася стійка тенденція до зростання погोलів'я і продукції тваринництва.

У справі комасації земель дотепер точаться наукові суперечки щодо добровільності її проведення з боку українських селян. І. Васюта стверджує, що вона носила примусовий характер. Я. Шабала та В. Галуха дотримуються протилежної точки зору, спираються при цьому на дослідження сучасника тих подій поляка Е. Рюле, а також архівні матеріали, що засвідчують, позитивний вплив на розвиток аграрного сектору краю [1, с. 14].

Висновки. Комасація вела до позитивних зрушень в економіці краю, забезпечувала зростання врожайності зернових та технічних культур, виробництва продукції тваринництва, що сприяло розвитку кооперативного руху й підприємництва у сфері переробки й реалізації сільсько-господарської продукції, створювало додаткові робочі місця, стимулювало підготовку фахівців-землемірів. Комасація мала стати поштовхом до формування еволюційним шляхом фермерських господарств та зростання їх ефективності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галуха В.Л. З історії аграрних реформ на Волині: комасація земельних угідь у 20-30-х рр. ХХ ст. / В.Л.Галуха // Науковий вісник ВДУ: Історичні науки. – 2001. – № 5. – С.144–147.

2. Никитюк Т.Л. Господарський досвід проведення аграрних перетворень (зцілення земель) у Волинському регіоні у 1919 – 1939 роках / Т.Л. Никитюк, О.В. Баула // Зб. наук. праць Луцького нац. техн. ун-ту. Сер. Економ. теорія та економ. історія. – Луцьк, 2014. - Вип. 11. – С. 122 – 133.

3. Никитюк Т.Л. Теоретичні аспекти господарського життя Волині в міжвоєнний період (20-30-ті роки ХХ ст.) / Т.Л. Никитюк // Науковий форум Луцького нац. техн. ун-ту. Сер. Економ. теорія та економ. історія. – Луцьк, 2012. – Вип. 2. – С. 86 – 93.

4. Шабала Я. Реорганізація земельного устрою у Волинському воєводстві в 1921-39рр. Комасація / Я.Шабала // Науковий вісник ВДУ: Історичні науки. – 1997. – № 7. – С. 50–54.

Науковий керівник – кандидат географічних наук, доцент В.Ф.Радзій

СЕКЦИЯ: ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

*Олександра Андріанова, Валерій Чаплик, Віктор Андріанов
(Київ, Україна)*

АНАЛІЗ ВІДПОВІДНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ОХОРОНУ ПРАЦІ
ЄВРОПЕЙСЬКИМ СТАНДАРТАМ

Постановка проблеми. З підписанням угоди про асоціацію України з Європейським Союзом (ЄС), зміст якої розроблено конкретно для України і яка має замінити угоду про партнерство та співробітництво, з'явилася можливість перейти від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції. Політичну частину угоди було підписано 21 березня 2014 року, економічну частину – 27 червня 2014 року. Угода містить положення про умови, модальності та часові рамки гармонізації законодавства України та законодавства ЄС, зобов'язання України щодо реформування інституційної спроможності відповідних установ та принципи співробітництва між Україною, ЄС та його державами-членами у низці секторів. Відповідно до даного Положення наша держава має врахувати всі аспекти законодавства ЄС та, фактично, відобразити їх в українських законодавчих актах [1].

Гармонізація українського законодавства відповідно до законодавства ЄС, особливо у сфері захисту працівників, є головною умовою отримання безвізового режиму та збільшення європейських інвестицій в економіку України. Через ситуацію, що створилась наразі в країні, спостерігається негативний вплив на захист трудових відносин, оскільки з'явилась велика кількість внутрішньо-переселених осіб. У зв'язку із збільшенням кількості військовослужбовців, призвані чоловіки у багатьох випадках втрачають свої робочі місця. Спостерігається тенденція закривання підприємств та організацій, що безумовно породжує високий рівень безробіття у державі. В умовах економічної кризи зберегти своє робоче місце – одне з головних завдань, тому роботодавці все частіше порушують умови праці.

Зниження рівня профзахворювань за останні роки пояснюється не поліпшенням умов праці, а різким зниженням чисельності працівників, неповною зайнятістю робітників протягом робочого дня, погіршенням медичних оглядів, розладом системи пріоритетного медичного обслуговування працівників, відсутністю профпатологів у містах і районах. А головне, що з'явилася нова для нашого суспільства проблема – масове приховування працівниками своїх захворювань через страх втратити роботу, та активне звернення у медичні заклади при звільненні або бажанні зупинити свою діяльність на певному етапі, але вже будучи соціально обумовленими інвалідами, що потребують значних матеріальних компенсацій. Якщо раніше основними чинниками, що перешкождали виявленню профзахворювань, були соціально-політичні, то зараз стали економічні.

Згідно з оперативною інформацією щодо кількості нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань [2] у період з 4 по 11 лютого 2016 року стався 121 нещасний випадок, за 2015 рік зареєстровано близько 1500 профзахворювань. Високі показники неповністю відображають справжній рівень професійної захворюваності у порівнянні з розвинутими країнами. Наприклад, у США щорічно реєструється від 125 до 350 тисяч профзахворювань, а в Канаді – від 77 до 112 тисяч, така сама тенденція спостерігається і в країнах Європи, де рівень захисту працівників значно вищий, ніж в Україні.

Мета роботи. Основні завдання дослідження складаються в аналізі гармонізації законодавства України у сфері охорони праці з законодавством Європейського Союзу.

Матеріали та результати досліджень.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про охорону праці» [3] законодавство про охорону праці складається з цього Закону, Кодексу законів про працю України, Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [4], «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [5], «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [6], «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [7], «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» [8] та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів. В основі всіх цих документів лежить Конституція України. На сьогодні при створенні національного законодавства про охорону праці широко використовуються Конвенції і Рекомендації МОП, директиви Європейської Ради, досвід ЄС, Німеччини, Великобританії, США, Польщі та інших країн.

Питання охорони праці розглядаються як складова частина соціальної політики ЄС, яка відноситься до питань так званої першої колони. Широко затвердилася думка, що основою і рушійною силою поліпшення умов праці та життя є взаємовплив економічного і соціального розвитку. Соціальний аспект має таке ж саме значення, як і економічний. Про це свідчить схвалений у Страсбурзі в 1989 р. «Статут про соціальні права». У ньому головний наголос у соціальній політиці робиться на сприяння праці і зайнятості. В «Статуті ...» підкреслюється значення забезпечення соціальних прав трудящих і поліпшення їхнього життя. Документ і розроблена детальна програма з його перетворення в життя охоплюють, включаючи й охорону праці, усього 12 напрямків. До них, зокрема, відноситься соціальне забезпечення працівників, питання рівноправності, право

брати участь у переговорах і порядок укладання колективних договорів, а також спеціальні заходи щодо захисту молоді, старих та інвалідів. На рівні ЄС практичні результати цього документа пов'язані з розробленими Єврокомісією «Програмами...» дій, відповідно до яких найбільшу кількість Директив ЄС було підготовлено саме в галузі охорони праці. Документ складається із двох розділів. Перший розділ включає 12 глав, які стосуються наступних тем: вільне переміщення робочої сили; трудові відносини та оплата праці; поліпшення умов праці і життя; соціальне забезпечення; право на професійні об'єднання та ведення переговорів по колективних договорах; професійне навчання; рівноправність чоловіків і жінок; право працівників на інформацію; ведення переговорів і участь у прийнятті рішень із питань умов праці; охорона праці; захист дітей і підлітків у трудовому житті; старі люди; інваліди.

Другий розділ «Статуту...» по соціальних правах стосується його виконання. У ньому констатується обов'язок держав-членів Європейського Співтовариства гарантувати, через національні законодавства або колективні договори зазначені основні соціальні права [9].

Важливими нормативними актами з питань охорони праці є міжнародні договори та угоди, до яких приєдналась Україна у встановленому порядку. Статтею 3 Закону «Про охорону праці» передбачається, якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші норми, ніж ті, що передбачені законодавством України про охорону праці, застосовуються норми міжнародного договору. У справу охорони праці вносять свій внесок також Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація по стандартизації (ІСО), Міжнародна організація авіації (ІКАО) та ряд інших.

Верховна Рада прийняла за основу проект нового Трудового кодексу країни 5 листопада 2015 року. Основні зміни, що стосуються багатьох українців, про відносини між роботодавцем і працівником: кодекс передбачає заборону без згоди працівника змінювати умови трудового договору, вимагати виконання робіт понад норму або такої, що не входить у прямі обов'язки; якщо працівник погоджується виконувати додаткову роботу, то погодинна оплата зростає в два рази, як зараз, а в три; підвищиться розмір вихідної допомоги працівника у разі скорочення, точна сума залежить від стажу особи; роботодавець вправі контролювати виконання працівниками трудових обов'язків з використанням технічних засобів (фото-відео-аудіо фіксація), однак, обов'язково попередивши працівників; встановлена фінансова відповідальність роботодавця за невиплату заробітної плати в належний час; мінімальна відпустка збільшується з нинішніх 24 до 28 днів. Також у новому Трудовому кодексі будуть прописані такі поняття як надомна робота, випробувальний термін [10].

Основна поправка, яка викликала резонанс серед суспільства – це стаття 2-1. Рівність трудових прав громадян України: «Забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання» [11]. Дані зміни у законодавстві свідчать про те, що лібералізація законодавчих актів у сфері охорони праці рухається у правильному напрямку. Відповідно до них всі сторони трудових відносин будуть більше захищені у своїх правах, а також знатимуть конкретику своїх обов'язків.

На сьогоднішній день в Україні діє «Державна програма зайнятості населення». З метою вирішення проблеми безробіття створені центри зайнятості, розроблені державні програми щодо зменшення безробіття. Проте ця програма не вирішує проблем безробіття, оскільки в ній відсутні конкретні заходи щодо його скорочення. Повністю ліквідувати безробіття неможливо, тому що існує категорія громадян, які просто не хочуть працювати. Ця категорія громадян відноситься до категорії працездатного населення. Проблему зменшення безробіття треба вирішувати таким чином, щоб це було вигідно і робітникам, і роботодавцеві, і державі. Своєрідним індикатором підвищення ролі людського чинника виступає ринок праці, який займає одне з центральних місць у системі ринкових відносин. В Україні, яка трансформує свою економіку в соціально-ринкову, проблеми функціонування ринку праці набувають статусу першочергових. Разом з тим, в умовах перехідного періоду, коли проходить становлення досконалих трудових відносин, ситуація на вітчизняному ринку праці характеризується багатьма негативними тенденціями. Державна політика з врегулювання трудових відносин знаходиться у тяжких умовах, приймаються безліч поправок до основних Законів України, вводяться нові посади, нові комітети та бюро. Нажаль, закон захищає основні трудові права у більшості випадків на папері.

Висновок. У результаті проведення дослідження виявлено, що стратегічним завданням подальшого розвитку світової та української економіки є покращення ефективності використання людських ресурсів. Саме людина, її здатність до висококваліфікованої праці є і залишатиметься в майбутньому одним з головних чинників економічного зросту. Зростаючий рівень гармонізації національного законодавства з охорони праці із законодавством Європейського Союзу. Зміни стосуються важливих сфер в охороні праці і відображають найкращі європейські традиції захисту населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
2. Оперативна інформація щодо кількості нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social.org.ua/view/2868>
3. Закон України «Про охорону праці» (Відомості Верховної Ради України). – 1992. – №49. – ст. 668.
4. Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили до втрати працездатності» (Відомості Верховної Ради України). – 1999. – № 46-47. – ст. 403.
5. Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (Відомості Верховної Ради України). – 1995. – № 12. – ст. 81.
6. Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» (Відомості Верховної Ради України). – 1994. – № 27. – ст. 218.
7. Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» (Відомості Верховної Ради України). – 2007. – № 29. – ст. 389.
8. Закон України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» (Відомості Верховної Ради України). – 2005. – № 48. – ст. 483.
9. Запорожець О.І. Основи охорони праці. Підручник / О.І. Запорожець, О.С. Протоєрейський, Г.М. Франчук, І.М. Боровик. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 264 с.
10. Комсомольська правда в Україні. – 05.11.2015р. – С. 21.
11. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу), законопроект №3442.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдикадыров Бауржан Амирбекович – кандидат технических наук, преподаватель кафедры вычислительной техники и информационных систем Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Абдукаримова Нодира Убайдуллаевна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры биологии Ферганского государственного университета

Абдурахмонова Нигорахон Солиевна – преподаватель кафедры начального образования Института повышения и переподготовки кадров народного образования Ферганской области

Абдурахмонова Барно Мухаммаджоновна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры узбекской литературы Кокандского государственного педагогического института

Абжаппаров Батыр Абсаматович – преподаватель кафедры морфологии и физиологии человека Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

Авакян Элла Григорьевна – преподаватель кафедры фонетики английского языка Самаркандского государственного института иностранных языков

Агіляр Туклер Вікторія Вільямівна – аспірант II року навчання кафедри дошкільної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка

Азимов Даулет Галымжанович – студент 2 курса магистратуры политехнического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Айдосов Ермек – аспирант II года обучения кафедры биологии и химии Регионального социально-инновационного университета (г.Шымкент)

Айтбаев Нурлан Ергенович – кандидат сельскохозяйственных наук, преподаватель Регионального социально-инновационного университета (г.Шымкент)

Айтимов Ислам Алимбетович – преподаватель кафедры растениеводства и лесоводства Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета

Акбаров Нодирбек Аскаралиевич – преподаватель кафедры компьютерных систем Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Алимардонов Элшод Дилшодович – старший научный сотрудник Университета мировой экономики и дипломатии (г.Ташкент)

Алимжанова Матлюба Юнусовна – преподаватель Куvasайского педагогического и экономического колледжа

Аманов Улугмурод Султонович – старший научный сотрудник-соискатель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Андріанов Віктор Сергійович – аспірант II року навчання кафедри охорони праці Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Андріанова Олександра Олександрівна – старший викладач кафедри охорони праці Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Асланова Дурдона Шукуровна – аспирант III года обучения кафедры педиатрии №2 с неонатологией и пропедевтикой детских болезней Самаркандского государственного медицинского института

Асраев Мухаммадмулло Абдуллажон ўгли – преподаватель кафедры программного инжиниринга Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Атамуратов Дилшод Алимбоевич – студент факультета филологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Ахматова Юлдуз Облакуловна – аспирант III года обучения кафедры педиатрии №2 с неонатологией и пропедевтикой детских болезней Самаркандского государственного медицинского института

Ахмеджанова Наргиза Исмаиловна – преподаватель кафедры педиатрии №3 с медицинской генетикой Самаркандского государственного медицинского института

- Ахмедов Сардор** – студент 1 курса факультета компьютерного инжиниринга Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий
- Ахмедов Абдулла Давронович** – студент факультета педагогики Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Ахмедова Гулбахор Хамрокуловна** – преподаватель кафедры начального образования Института повышения и переподготовки кадров народного образования Ферганской области
- Аширбаева Сауле Бахытжановна** – магистр экономики, старший преподаватель кафедры экономики Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова
- Аятов Аскар Сейдакбарович** – магистрант кафедры анатомии, физиологии, зоологии и безопасности жизнедеятельности Казахского национального педагогического университета имени Абая
- Бабашев Абдразак Маканович** – кандидат биологических наук, профессор кафедры анатомии, физиологии, зоологии и безопасности жизнедеятельности Казахского национального педагогического университета имени Абая
- Байкулов Азим Кенжаевич** – преподаватель кафедры бионеорганической, биоорганической и биологической химии Самаркандского государственного медицинского института
- Бауетдинов Бахтияр Утебаевич** – преподаватель кафедры селекции, семеноводства и защиты растений и карантина Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета
- Бахриева Наргиза** – преподаватель Самаркандского государственного института иностранных языков
- Бebesко Петро Степанович** – спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, викладач медичної та соціальної реабілітації циклової комісії педіатричних, акушерсько-гінекологічних дисциплін Уманського медичного коледжу
- Бегалиева Сайлаугуль** – старший преподаватель кафедры биологии и химии Таразского педагогического государственного института
- Бегимбетова Балдырган** – студентка 4 курса кафедры агротехнологии Высшей школы сельскохозяйственных наук Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова
- Безверщенко Людмила Василівна** – спеціаліст вищої категорії, викладач педіатричних дисциплін циклової комісії педіатричних, акушерсько-гінекологічних дисциплін Уманського медичного коледжу
- Бекарыстановна Асель Курбанбековна** – преподаватель кафедры скорой и неотложной помощи Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави
- Бекматова Шахло Кадамовна** – преподаватель кафедры пропедевтики внутренних болезней и кожных венерических заболеваний Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии
- Бекова Эркелей Дорыкчыновна** – магистрант кафедры международных отношений Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави
- Белгибаев Еламан** – студент 4 курса кафедры агротехнологии Высшей школы сельскохозяйственных наук Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова
- Бержанір Анатолій Леонідович** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Біліченко Тетяна Михайлівна** – викладач педагогіки предметно-циклової комісії педагогіки, психології та фахових методик Професійно-педагогічного коледжу Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
- Бобоева Зулфия** – преподаватель кафедры изобразительного искусства и инженерной графики Ферганского государственного университета
- Боечко Владислав Федорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Болтакулова Гулноза Фарруховна – старший научный сотрудник и преподаватель Самаркандского государственного института иностранных языков

Болтычев Игорь Равильевич – кандидат биологических наук, доцент кафедры медико-биологических дисциплин Национального университета физического воспитания и спорта Украины

Бриль Ирина Василівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу проблем економіки підприємств Інституту економіки промисловості (м.Київ)

Вахнюк Оксана Вадимівна – викладач інфектології циклової комісії вузьких клінічних дисциплін ОКЗ «Дніпропетровське медичне училище»

Віннік Наталія Миколаївна – студентка 4 курсу тренерського факультету Національного університету фізичного виховання і спорту України

Вохидова Мехри Хасановна – старший научный сотрудник Университета международной экономики и дипломатии (г.Ташкент)

Гапонова Людмила Юрійвна – студентка 4 курсу факультету спорту та менеджменту Національного університету фізичного виховання і спорту України

Герашенко Неля Миколаївна – викладач вищої категорії, старший викладач Професійно-педагогічного коледжу Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

Гопцій Марина Володимирівна – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник НДЧ Одеського державного екологічного університету

Горлей Антон Сергійович – студент 4 курсу факультету здоров'я, фізичного виховання та туризму Національного університету фізичного виховання і спорту України

Городинський Сергій Ілліч – старший викладач кафедри внутрішньої медицини, фізичної реабілітації та спортивної медицини Буковинського державного медичного університету

Готько Олена Михайлівна – викладач кафедри економічної кібернетики та інноватики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Грегірчак Наталія Миколаївна – кандидат технічних наук, доцент кафедри мікробіології і біотехнології Національного університету харчових технологій

Грицаєнко Зінаїда Мартинівна – доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри біології Уманського національного університету садівництва

Гулюк Надія Олегівна – студентка 4 курсу тренерського факультету Національного університету фізичного виховання і спорту України

Гулюк Юлія Сергіївна – викладач II категорії, викладач економічних дисциплін циклової комісії економічно-облікових дисциплін Рівненського державного аграрного коледжу

Дайрабеккызы Ж. – преподаватель кафедры вычислительной техники и информационных систем Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Данилюк Олена Іванівна – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Дауренбеков Куаныш Койшыгулович – кандидат технических наук, преподаватель кафедры вычислительной техники и информационных систем Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Даутбаева А.О. – преподаватель кафедры вычислительной техники и информационных систем Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Дёмина Марина Валерьевна – преподаватель кафедры теории и методики физической культуры Гулистанского государственного университета

Джалалов Бахромжон Бегмурзаевич – преподаватель кафедры педагогики Ферганского государственного университета

Джуманиязова Мухайя Хусиновна – старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Джураева Гулрух Миржалоловна – кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник Университета международной экономики и дипломатии (г.Ташкент)

Донченко Ольга Сергіївна – викладач кафедри прикладної психології та логопедії, аспірант II року навчання кафедри психології Бердянського державного педагогічного університету

Досмуратова Эльмира Ербулатовна – магистр экономики, старший преподаватель кафедры экономики Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова

Дусметова Максуда Матназаровна – преподаватель кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Ёзиева Шахрибону Ғайратуллаевна – студентка 2 курса специальности “Иностранный язык” академического лицея г.Наманган

Екимбаева Айзада Аскаркызы – магистрант 2 года обучения кафедры математики Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова

Есимов Болат Кабдушевич – кандидат биологических наук, доцент кафедры анатомии, физиологии, зоологии и безопасности жизнедеятельности Казахского национального педагогического университета имени Абая

Ешимбетов Олимжон Жалғасович – старший преподаватель кафедры узбекского языка Нукусского государственного педагогического института

Жамматов Жасур Шарипович – преподаватель кафедры теории и методики физической культуры Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Жиреншина Кульшат Ауганбаевна – старший преподаватель кафедры иностранных языков Казахского национального университета имени Аль-Фараби

Жищенко Александр Николаевич – старший преподаватель кафедры теории и методики физического воспитания Западно-Казахстанского государственного университета имени М. Утемисова

Жуманиязова Мухаббат Хусиновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и методики начального образования Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Жунусов Т.Ж. – преподаватель кафедры вычислительной техники и информационных систем Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Жўраев Мансурбек Миркомилевич – преподаватель кафедры программного инжиниринга Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Завальнюк Олена Сергіївна – аспірант кафедри педагогіки і методики технологічної освіти ДВНЗ КНУ Криворізький педагогічний інститут

Зайченко Олександра Леонідівна – студентка 3 курсу факультету агротехнологій та екології Полтавської державної аграрної академії

Закирова Дилфуза Холматжоновна – преподаватель кафедры родного языка и литературы Маргиланского педагогического колледжа

Зусько Катерина Вікторівна – студентка 4 курсу факультету біотехнології, цукрового виробництва та водо підготовки Національного університету харчових технологій

Имомов Адашали – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры прикладной математики Наманганского государственного университета

Инағомов Сарвар Нигматуллаевич – старший научный сотрудник кафедры международной торговли и инвестиции Университета мировой экономики и дипломатии (г.Ташкент)

Иркабаева Хуршида Абдукаххоровна – преподаватель кафедры физики и математики Маргиланского педагогического колледжа

Исабеков Бейбит Манапович – кандидат биологических наук, старший преподаватель кафедры ботаники и общей биологии Казахского национального педагогического университета имени Абая

Искаков Максат Жарилкасиулы – преподаватель кафедры общественных наук Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

Искандаров Эркин Ғайратович – студент 1 курса педагогического факультета Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Исматуллаева Гулшода Эргашевна – преподаватель кафедры начального образования Института повышения и переподготовки кадров народного образования Ферганской области

Исомиддинов Зокир Жалолдинович – преподаватель кафедры методики обучения биологии Кокандского государственного педагогического института

Исроилов Жасур Баходир ўғли – преподаватель кафедры прикладной математики Наманганского государственного университета

Кабак Віталій Васильович – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри комп'ютерних технологій Луцького національного технічного університету

Казакова Тетяна Анатоліївна – викладач кафедри фізичної географії, краєзнавства та туризму Криворізького педагогічного університету географічний факультет.

Кампов Надія Семенівна – старший викладач кафедри туризму і рекреації Мукачівського державного університету

Каримова Светлана Тургуновна – преподаватель кафедры гуманитарных и общественных наук Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Качалюк Вікторія Михайлівна – студентка 4 курсу спеціальності «Початкова освіта» Комунального вищого навчального закладу «Бериславський педагогічний коледж імені В. Ф. Бенковського» Херсонської обласної ради

Каюмов Умидбек Абдумухтор угли – студент 2 курса педагогического факультета Ферганского государственного университета

Кишанова Бота Сыдыковна – преподаватель математики I категории КГУ «Средняя школа имени Колбая Тогисова» (село Кабанбай, Тарбагатайский район, Казахстан)

Корганбаева Жанар Кожамбердиевна – кандидат химических наук, старший преподаватель кафедры химии Казахского национального педагогического университета имени Абая

Коханська Софія Сергіївна – студентка 4 курсу тренерського факультету Національного університету фізичного виховання і спорту України

Кочелаба Олена Степанівна – старший викладач вищої категорії, заступник директора з виховної роботи Тульчинського училища культури

Кравченко Анастасія Ігорівна – кандидат мистецтвознавства, докторант кафедри культурології та культурно-мистецьких проєктів Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Кравченко Валерий Иванович – кандидат технических наук, доцент кафедры компьютерных информационных технологий Донбасской государственной машиностроительной академии

Крушельницька Світлана Володимирівна – викладач з фізичної культури вищої категорії Тербовлянського вищого училища культури

Курбаниязова Раъно Юлдашевна – студентка 3 курса педагогического факультета Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Курбонова Барчиной Мирзахамдамовна – преподаватель кафедры педагогики Ферганского государственного университета

Қуанышбекова Миргүл Қуанышбекқызы – магистрант 1 курса специальности «Педагогика и методика начального обучения» Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова

Лакомова Олена Йосипівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії, краєзнавства та туризму ДВНЗ КНУ Криворізький педагогічний інститут

Литвиненко Євген Миколайович – доцент кафедри економічної кібернетики та інформаційних технологій Харківського національного університету будівництва та

архітектури

Лівчікова Марія Андріївна – студентка 4 курсу тренерського факультету Національного університету фізичного виховання і спорту України

Ліщук Людмила Василівна – спеціаліст I категорії, викладач циклової комісії економічних дисциплін Рівненського державного аграрного коледжу

Лукьянова Людмила Григорьевна – доцент Киевского университета туризма, экономики и права

Магжан Сәуле – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахской филологии Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

Мадияров Мураткан Набенович – кандидат технических наук, преподаватель кафедры математики Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова

Мадумаров Максад Жуманович – преподаватель кафедры методики обучения биологии Кокандского государственного педагогического института

Максудов Музаффар Саминжонович – кандидат химических наук, доцент, декан факультета дошкольного и начального образования Кокандского государственного педагогического института

Маликкызы Гульдана – магистрантка 2 курса кафедры анатомии, физиологии, зоологии и безопасности жизнедеятельности Казахского национального педагогического университета имени Абая

Мамадали Ерболат – студентка 4 курса кафедры агротехнологии Высшей школы сельскохозяйственных наук Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова

Мамаджонова Мухайё Юсубжоновна – преподаватель кафедры химии Наманганского государственного университета

Мамазияева Муқаддасхон Эсоновна – преподаватель кафедры начального образования Маргиланского педагогического колледжа

Марчук Ирина – студентка 4 курсу факультету бізнесу Луцького національного технічного університету

Матвеева Анаїт Аркадіївна – викладач іноземної мови циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін ОКЗ «Дніпропетровське медичне училище»

Маткулов Хосил Мавлонович – преподаватель кафедры фонетики английского языка Андижанского государственного университета

Матназаров Уктам Латипович – кандидат педагогических наук, преподаватель кафедры теории и методики физической культуры Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Махлинець Сергій Степанович – старший викладач кафедри туризму і рекреації Мукачівського державного університету

Махлинець Тетяна Михайлівна – аспірантка Державного природознавчого музею НАН України (м. Львів)

Махмудова Нилуфар Тўлқинжон қизи – магистрант кафедры узбекского языка Кокандского государственного педагогического института

Машарипов Равкат Мадаминович – преподаватель кафедры теории и методики физической культуры Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Мельников Владимир Леонидович – кандидат биологических наук, доцент кафедры теории и методики физического воспитания Западно-Казахстанского государственного университета имени М. Утемисова

Менглиева Бибижон Бахрамовна – студентка 6 курса лечебного факультета Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии

Мерлак Олена Валентинівна – старший викладач кафедри економічної кібернетики та інформаційних технологій Харківського національного університету будівництва та архітектури

Мирзахошимов Мансуржон Носиржон ўғли – студент 3 курса факультета естественных наук Наманганского государственного университета

Михеенко Денис Юрьевич – кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры компьютерных информационных технологий Донбасской государственной машиностроительной академии

Мўминов Жасур Мамиржонович – старший преподаватель кафедры информационно образовательных технологий Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Муродова Малика Жамоловна – аспирант I года обучения кафедры педиатрии №2 с неонатологией и пропедевтикой детских болезней Самаркандского государственного медицинского института

Мухаммедиева Ирода Бахтиерхужа кизи – преподаватель кафедры биологии Ферганского государственного университета

Мырзалиев Айканат Кожахметович – преподаватель кафедры морфологии и физиологии человека Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

Найимов Отабек Мардонович – старший научный сотрудник кафедры международных отношений Университета мировой экономики и дипломатии (г.Ташкент)

Нематова Супарна Анваржоновна – преподаватель кафедры компьютерных сетей Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Неспай Вікторія Юрївна – студентка 4 курсу географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Нигматова Мавжуда Мухаммедовна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Нуржауова Молдир – студентка 4 курса кафедры агротехнологии Высшей школы сельскохозяйственных наук Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова

Нуриддинов Ойбек Мухаммад угли – студент факультета компьютерного инжиниринга Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Нуртаева Несвельдэ Жумабековна – доцент кафедры профессионального иноязычного языка и переводческого дела Казахского национального педагогического университета имени Абая

Обруева Гулчехра Хамракуловна – кандидат филологических наук, преподаватель кафедры фонетики английского языка Самаркандского государственного института иностранных языков

Одамова Угилжон Кенжаевна – преподаватель кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Олексів Наталія Анатоліївна – викладач кафедри комп'ютерних технологій Луцького національного технічного університету

Олійник Ганна Анатоліївна – викладач економічних дисциплін Рівненського державного аграрного коледжу

Омонов Шерали Иброхим ўғли – магистрант 2 курса факультета педагогики Ферганского государственного университета

Оразалинова Роза Жапаровна – старший преподаватель кафедры профессионального иноязычного языка и переводческого дела Казахского национального педагогического университета имени Абая

Орехова Олена Юрївна – викладач аналітичної хімії з технікою лабораторних робіт, медичної біології циклової комісії загальноосвітніх дисциплін ОКЗ «Дніпропетровське медичне училище»

Ортикова Наргиза Акрамовна – преподаватель Кокандского педагогического колледжа Орынбетова Бэлла – докторант II года обучения кафедры периодической печати и издательского дела Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилёва

Пирметова Озода Сапарбоевна – преподаватель кафедры теории и методики начального образования Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Писаренко Павло Вікторович – доктор сільськогосподарських наук, професор, перший проректор Полтавської державної аграрної академії

Підан Любов Федорівна – аспірант кафедри біології Уманського національного університету садівництва

Плаксієнко Ірина Леонідівна – кандидат хімічних наук, доцент кафедри загальної та біологічної хімії Полтавської державної аграрної академії

Подвірна Христина Євгенівна – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри міжнародної економіки та інвестиційної діяльності Львівського інституту економіки і туризму

Попова Оксана Борисівна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України

Потоцька Ірина Сергіївна – кандидат психологічних наук, викладач кафедри медичної психології та психіатрії з курсом післядипломної освіти Вінницького національного медичного університету імені М.І.Пирогова

Прохач Надія Василівна – викладач біології Відокремленого структурного підрозділу «Чигиринський економіко-правовий коледж» Уманського національного університету садівництва

Пушкар Олена Володимирівна – викладач іноземної мови циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін ОКЗ «Дніпропетровське медичне училище»

Пшенична Наталя Сергіївна – старший викладач кафедри біології, екології та безпеки життєдіяльності Бердянського державного педагогічного університету

Раззакова Райхон Сайлаубеківна – преподаватель кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Рахимова Барно Бахром кизи – студентка факультета педагогтики Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Рахмонов Мухиддинжон Махаммедович – преподаватель Маргиланского экономического колледжа

Рахимов Илхомжон Азимжонович – преподаватель кафедры социальных наук Маргиланского педагогического колледжа

Рахматов Ғуломжон Рахмонбердиевич – старший научный сотрудник кафедры физики Ферганского государственного университета

Рикова Ірина Анатоліївна – викладач циклової комісії загальноосвітніх, суспільних дисциплін та фізичного виховання, заступник директора Відокремленого структурного підрозділу «Чигиринський економіко-правовий коледж» Уманського національного університету садівництва

Рудь Надія Терентіївна – доктор економічних наук, професор кафедри прикладної статистики та економіки праці Луцького національного технічного університету

Ручкіна Маріанна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри управління освітніми закладами та державної служби ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Сагинбаев Канат Тахирович – преподаватель кафедры морфологии и физиологии человека Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

Садуллаева Альфия Низамаддиновна – преподаватель кафедры английского языка и литературы Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

Сайдрахман Ушкын – докторант III года обучения кафедры периодической печати и издательского дела Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилёва

Самандарова Барно Султановна – кандидат биологических наук, доцент кафедры естественных наук и микробиологии Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии

Сапарбоева Гуландом Машариповна – старший преподаватель кафедры английского языка и литературы Ургенчского государственного университета

Сатторова Гавхарой Обиджон кизи – студентка 3 курса педагогического факультета Ферганского государственного университета

Сатымбаева Алуа Кайратовна – магистрант 2 курса кафедры химии Казахского национального педагогического университета имени Абая

Свечникова Дарья Владимировна – студентка 3 курса факультета физического воспитания Бухарского государственного университета

Сиддиқов Бахтиёр Саидкулович – кандидат педагогических наук, доцент, декан факультета педагогики Ферганского государственного университета

Слободянюк Ольга Василівна – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Одеського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Смирнов Ігор Георгійович – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Собирова Машхура Убайдуллаевна – преподаватель Маргиланского экономического колледжа

Советов Карокул Ташанович – кандидат биологических наук, доцент кафедры бионеорганической, биоорганической и биологической химии Самаркандского государственного медицинского института

Соколова Наталія Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України

Солиев Озодбек Рахматович – преподаватель кафедры начального образования Ферганского государственного университета

Сонько Сергій Петрович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності Уманського національного університету садівництва

Степаненко Ольга Олексіївна – викладач циклової комісії суспільних та гуманітарних дисциплін Відокремленого структурного підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Боярський коледж екології і природних ресурсів»

Степаненко Світлана Михайлівна – вчитель, педагог-організатор Бочечківського НВК «ЗОШ I-III ступенів» Конотопського району Сумської області

Сулайманова Нилуфар Джабаровна – преподаватель Самаркандского государственного института иностранных языков

Султонов Хуршид Хасанжон ўгли – студент 2 курса физико-математического факультета Ферганского государственного университета

Сушко Руслана Олександрівна – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, докторант кафедри спортивних ігор Національного університету фізичного виховання та спорту України

Сыздыкова Салтанат Амирбековна – магистрант 2 курса кафедры международных отношений Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

Тарасова Тетяна Борисівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Тен Вильямс Иванович – старший преподаватель кафедры теории и методики физического воспитания Западно-Казахстанского государственного университета имени М. Утемисова

Тлежанова Динара Мейрхановна – студентка 4 курса факультета филологии и педагогических наук Университета имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)

Тлеумуратов Акылбек Каналбаевич – преподаватель кафедры зоотехнии Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета

Тоджибоев Улугбек – студент 1 курса факультета компьютерного инжиниринга Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Тожибоева Севара – преподаватель кафедры методики обучения биологии Кокандского государственного педагогического института

Торениязов Тилеумурат Елмуратович – студент 2 курса факультета агрономии Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета

Торениязова Лалахан Елмуратовна – преподаватель кафедры экологии Каракалпакского государственного университета

Торениязова Салтанат Елмуратовна – преподаватель кафедры биологии Каракалпакского государственного университета

Труфанов Сергей Сергеевич – студент 6 курса факультета автоматизации и информационных технологий Донбасской государственной машиностроительной академии

Тулеметова Айгуль Саиновна – кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой экономики Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова

Тулеубаева Бахытгуль Бахытжановна – старший преподаватель кафедры иностранных языков Казахского национального университета имени Аль-Фараби

Турганбаев Рузимбай Уразбаевич – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры зоотехнии Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета

Турсунова Шаходат Абдужаборовна – преподаватель кафедры методики обучения биологии Кокандского государственного педагогического института

Умаржонова Гузал Мухторовна – преподаватель кафедры иностранных языков Ферганского государственного университета

Уматкулов Турдали Маматкулович – кандидат педагогических наук, доцент кафедры информационно образовательных технологий Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Усейн Аман Жанатбекович – магистрант кафедры анатомии, физиологии, зоологии и безопасности жизнедеятельности Казахского национального педагогического университета имени Абая

Усейн Есен Жанатбекович – преподаватель общеобразовательной школы №198 г. Алматы

Усенова Жулдыз Муслимовна – магистрант 2 курса кафедры ботаники и общей биологии Казахского национального педагогического университета имени Абая

Успабаева Айгуль Аманкуловна – кандидат биологических наук, доцент кафедры агротехнологии Высшей школы сельскохозяйственных наук Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова

Файзиев Яхши Зиёевич – преподаватель кафедры физической культуры и спорта Бухарского государственного университета

Хайрашев Акылбек Майлыбаевич – старший преподаватель кафедры теории и методики физического воспитания Западно-Казахстанского государственного университета имени М. Утемисова

Халык Асылбек – студент 4 курса кафедры агротехнологии Высшей школы сельскохозяйственных наук Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова

Хашимов Ахмаджон Анварович – преподаватель кафедры программного инжиниринга Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Ходжаева Сафия Саиджановна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Хожиматов Ахроржон Зарибжон угли – студент 2 курса военной кафедры Ферганского государственного университета

Холикова Дилобархон Махситовна – преподаватель кафедры методики начального образования Ферганского государственного университета

Холова Нигора Нурмуродовна – аспирант III года обучения кафедры педиатрии №2 с неонатологией и пропедевтикой детских болезней Самаркандского государственного медицинского института

Хужаниёзова Замира Одамбоевна – преподаватель кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Хабибжонов Икромжон Тошпўлат ўғли – магистрант кафедры узбекского языка Кокандского государственного педагогического института

Чаплик Валерій Романович – студент 5 курсу юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Черненко Наталія Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент, в.о. професора кафедри управління освітніми закладами та державної служби ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Чура Анна Василівна – аспірант II року навчання кафедри порівняльної слов'янської філології Університету імені Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка)

Шарабутдинова Хумора Тўлқинжон қизи – студентка факультета начального образования Ферганского государственного университета

Шарун Ігор Едуардович – кандидат медичних наук, директор ОКЗ «Дніпропетровське медичне училище»

Швецъ Любов Іванівна – спеціаліст вищої категорії, викладач педіатричних дисциплін циклової комісії педіатричних, акушерсько-гінекологічних дисциплін Уманського медичного коледжу

Шегебаев Мурат Асылбекович – старший преподаватель кафедры морфологии и физиологии человека Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясауи

Шинет Гулзада Галымкызы – PhD докторант II года обучения кафедры экономики Казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясауи (г.Туркестан)

Шихова Хушруй Бахром қизи – студентка факультета педагогики Ургенчского государственного университета имени Аль-Харезми

Шомуратова Интизор Бекчан қизи – магистрант 2 курса кафедры английского языка и литературы Ургенчского государственного университета

Шукуров Рашид – кандидат филологических наук, доцент кафедры узбекского языка Кокандского государственного педагогического института

Шукурова Лобар Шербаевна – преподаватель кафедры изобразительного искусства и инженерной графики Ферганского государственного университета

Шырынбек Маржан – студент 4 курса кафедры агротехнологии Высшей школы сельскохозяйственных наук Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова

Эватов Саминжон Собирович – преподаватель кафедры педагогики Ферганского государственного университета

Эгамбердиев Жасур Жахонгирович – преподаватель кафедры фонетики английского языка Андижанского государственного университета

Эгамбердиева Ирода Абдурахимовна – преподаватель кафедры фонетики английского языка Андижанского государственного университета

Эралиева Замирахон Расулжоновна – преподаватель кафедры начального образования Маргиланского педагогического колледжа

Юлдашев Ботир Ахматович – кандидат медицинских наук, доцент, заведующий кафедрой педиатрии №2 с неонатологией и пропедевтикой детских болезней Самаркандского государственного медицинского института

Юлдашева Дилафруз Махамадалиевна – кандидат филологических наук, преподаватель кафедры начального образования Ферганского государственного университета

Юлдашева Шохиста Қобуловна – преподаватель кафедры биологии Ферганского государственного университета

Юсупов Рысназар Оразбаевич – преподаватель кафедры организации заготовки, хранения и переработки сельскохозяйственной продукции Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета

Юсуфов Шохрух Насрулло угли – студент группы 211 лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института

Ядгарова Зилола Бахадировна – преподаватель кафедры методологии начального и дошкольного образования Бухарского государственного университета

Якименко Ольга Миколаївна – вчитель-методист математики Переяслав-Хмельницької гімназії

Якімець Юрій Михайлович – аспірант відділу професійно-практичної підготовки Львівського науково-практичного центру інституту професійно-технічної освіти НАПН України

СОДЕРЖАНИЕ
БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Ермек Айдосов, Нурлан Айтбаев</i> ЕТ ҚОРЕКТИЛЕР АРАСЫНДА ЭХИНОКОККОЗДЫҢ ТАРАЛУЫ	3
<i>Асқар Аятов, Болат Есимов</i> ЖЫРТҚЫШ ҚҰСТАРДЫҢ МАҢЫЗДЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮР САНДАРЫНЫҢ АЗАЮЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ	5
<i>Азим Байкулов, Карокул Советов, Шохрух Юсуфов</i> ДЕЙСТВИЕ ПРОИЗВОДНЫХ ХИТОЗАНА НА ПОКАЗАТЕЛИ ЭНДОГЕННОЙ ИНТОКСИКАЦИИ ПРИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ ТЕРМИЧЕСКОМ ОЖОГЕ	7
<i>Гульдана Маликкызы, Сайлаугуль Бегалиева</i> АСҚАЗАННЫҢ ҰЙЫМДАСУ ҚҰРЫЛЫМЫНА ГАЗДАЛҒАН СУСЫНДАРДЫҢ ӘСЕРІ	9
<i>Надія Прохач</i> ГЕНЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ – КРОК У МАЙБУТНЄ	11
<i>Аман Усейн, Абдразак Бабашев, Есен Усейн</i> СҮТҚОРЕКТИЛЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТОПТАРЫ	13
<i>Жулдыз Усенова, Бейбит Исабеков</i> МОНОНУКЛЕАРЛЫ ФАГОЦИТТЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ МАКРОФАГТАРДЫҢ ИММУНИТЕТТІК ЖАУАПТЫ РЕТТЕУДЕГІ РӨЛІ	15

ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

<i>Марина Гонцій</i> СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЧАСОВИХ РЯДІВ МАКСИМАЛЬНИХ ВИТРАТ ВОДИ ТА ШАРІВ СТОКУ РІЧОК УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ	17
---	----

ЭКОЛОГИЯ

<i>Олександра Заїченко, Ірина Плаксієнко, Павло Писаренко</i> ЕКОЛОГО-ХІМІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ОРГАНІЧНОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ	20
<i>Сергій Махлинець, Тетяна Махлинець, Надія Кампов</i> ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ	22
<i>Салтанат Торениязова, Бахтияр Бауетдинов, Лалахан Торениязова</i> ВЛИЯНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ПЕРЕЗИМОВКУ ПШЕНИЦЫ И ИХ ВРЕДИТЕЛЕЙ	24
<i>Ігор Шарун, Олена Орехова, Оксана Вахнюк</i> ПРОГНОЗУВАННЯ ЙМОВІРНИХ ЗМІН У СТАНІ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО МІСТА В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ	26

ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

<i>Тетяна Казакова, Сергій Сонько</i> ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИКИ ЕЛЕМЕНТАРНИХ ГІС В ЕКОТУРИЗМІ (НА ПРИКЛАДІ НОВОМОСКОВСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	30
<i>Олена Лакомова</i> КРИВИЙ РІГ – ПЕРСПЕКТИВНИЙ ЦЕНТР ПРОМИСЛОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	34
<i>Людмила Лукьянова</i> ПРОБЛЕМОЛОГИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ МОДЕЛИРОВАНИЯ НОВОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ В ТУРИЗМЕ И ГОСТЕПРИИМСТВЕ	36
<i>Христина Подвірна</i> МІЖНАРОДНИЙ РИНОК ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	40

<i>Ігор Смирнов</i>		
РИНОК СПОЖИВАЧІВ В ТУРИЗМІ ТА ЙОГО АНАЛІЗ		43
	ЭКОНОМИКА	
<i>Элиод Алимардонов</i>		
ХАЛҚАРО МОЛИЯВИЙ МАРКАЗЛАРНИ БАҲОЛАШНИНГ МАМЛАКАТ МОЛИЯ БОЗОРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ		47
<i>Анатолій Бержанір</i>		
СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ		50
<i>Ірина Бриль</i>		
НЕМАТЕРІАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЕМСТВ		52
<i>Mehri Voxidova</i>		
XORIJY DAVLATLARDA TADBIRKORLIKNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI		54
<i>Сарвар Инагомов</i>		
ЎЗБЕКИСТОННИНГ ОСИЁ ТИНЧ ОКЕАНИ МИНТАҚАСИ МАМЛАКАТЛАРИНИ ХАЛҚАРО ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА САВДОДАГИ ТАЖРИБАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИАТЛАРИ		57
<i>Надія Рудь, Ірина Марчук</i>		
РЕГІОНАЛЬНІ ІННОВАЦІЙНІ СИСТЕМИ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ		60
<i>Ольга Слободянюк</i>		
УДОСКОНАЛЕННЯ ПРУДЕНЦІЙНОГО НАГЛЯДУ НА СТРАХОВОМУ РИНКУ		64
<i>Aigul Tulemetova, Elmira Dosmuratova, Saule Ashirbaeva</i>		
DEVELOPMENT OF TEXTILE INDUSTRY IN SOUTH KAZAKHSTAN WITHIN THE CLUSTER INITIATIVE AND DEVELOPMENT FEZ «ONTUSTIK»		67
<i>Гулзада Шинет</i>		
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЛИЧНЫХ ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН		69
	МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	
<i>Олена Данилюк</i>		
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ: ПРИЧИНИ ДЕМОТИВАЦІЇ		72
	ЖУРНАЛИСТИКА	
<i>Шахрибону Ёзиева</i>		
“БУҮОКЛИКНИНГ КЎЗ ИЛҒАМАС ЧЎҚҚИСИ...”		75
<i>Бэлла Орынбетова</i>		
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ИНТЕРНЕТ СЕГМЕНТІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ		77
<i>Ұшқын Сәйдірахманұлы</i>		
«МИЛЛИ АДАБИЯТ» ЖУРНАЛЫ ЖӘНЕ ТУҒАН ЖЕР ТАҚЫРЫБЫ		80
	СОЦИОЛОГИЯ	
<i>Максат Искаков</i>		
ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ ҰҒЫМЫ		82
	СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА	
<i>Светлана Каримова, Улугбек Тоджибоев</i>		
РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ		85
	ИСТОРИЯ	
<i>Владислав Боєчко</i>		
ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ 1914-1917 РР.		87
	КУЛЬТУРОЛОГИЯ	
<i>Динара Глежанова</i>		
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ: ТИПОЛОГИЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМ		90

ПОЛИТОЛОГИЯ

<i>Эркелей Бекова</i> ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕНДІК	92
<i>Gulrukh Djurayeva</i> ACTIVITY OF ASEAN ON PROVIDING SAFETY IN SEA	94
<i>Отабек Найимов</i> PARLIAMENTARY DIPLOMACY: A FORCE FOR GOOD IN INTERNATIONAL POLITICS	97
<i>Салтанат Сыздыкова</i> ҚАЗАҚСТАНДА ҰЛТТЫҚ САЯСАТ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МЕКТЕПТІК ІС-ТӘЖІРИБЕСІ	99

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

<i>Анастасія Кравченко</i> ФІЛОСОФІЯ МУЗИЧНОГО АНАЛІЗУ: АСПЕКТИ МЕТОДОЛОГІЇ	101
<i>Барчиной Курбонова, Умидбек Каюмов</i> BORLIQNI TASVIRLASHDA CHIZIQLI VA RANGLI YECHIM	104
<i>Барчиной Курбонова, Гавхарой Сатторова</i> MANZARA TASVIRLASH VA UNDAGI KOMPOZITSION YECHIMLARGA ERISHISH	105

ПЕДАГОГИКА

<i>Нигорахон Абдурахмонова</i> BOSHLANG`ICH TA`LIM JARAYONIDA SATXLARARO BOG`LANISHLAR	108
<i>Вікторія Агіляр Туклер</i> ВИХОВАННЯ БАЗОВИХ ЯКОСТЕЙ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯК ПЕРЕРОГАТИВА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	109
<i>Дилшод Атамуратов</i> ATTITUDE TO THE FAMILY AND CONCERNING FAMILY EDUCATE IN SACRED BOOKS	112
<i>Гулбаҳор Аҳмедова</i> BOSHLANG`ICH SINFLARDA INSHO YOZISH ORQALI IJODIY MUHITNING RIVOJLANISHI	113
<i>Тетяна Біліченко</i> ПРОСВІТНИЦЬКА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ С. РУСОВОЇ У ПЕРІОД ЕМІГРАЦІЇ	114
<i>Неля Геращенко</i> МІСЦЕ І РОЛЬ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ МАЙСТРА ВИРОБНИЧОГО НАВЧАННЯ	116
<i>Юлія Гулюк</i> ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ТА СПОСОБИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПЕДАГОГА В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ФІНАНСОВИХ ДИСЦИПЛІН	118
<i>Бахромжон Джалалов</i> АЛЛОМАЛАР ИЛМИЙ ДУНЁҚАРАШ ВА АҚЛИЙ ТАРБИЯ ХУСУСИДА	120
<i>Muhabbat Jumaniyozova, Ozoda Pirmetova</i> ADABIY ERTAKLARNI O`QISH DARSLARIDA BOSHLANG`ICH SINFI O`QUVCHILARIDA INSONIY FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISH	122
<i>Олена Завальнюк</i> НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ	124

<i>Хуршида Иркабаева, Дилфуза Закирова, Илҳомжон Раҳимов</i> МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШГАН ТАЪЛИМ МАЗМУНИНИ ТАШХИС ЭТИШ МУАММОЛАРИ	127
<i>Гулиода Исматуллаева</i> SHARQ MUTAFAKKIRLARI ILMIY TAFAKKURI JANON TARAQQIYOTINING ASOSI SIFATIDA	129
<i>Віталій Кабак</i> МОДУЛЬНЕ НАВЧАННЯ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ- ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	131
<i>Светлана Каримова, Сардор Ахмедов</i> ВОСПИТАНИЕ ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОЙ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	133
<i>Вікторія Качалюк</i> ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ ІДЕЙ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЗДОРОВ'ЯФОРМУВАННЯ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО НА УРОКАХ У СУЧАСНІЙ ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ	135
<i>Бота Кишанова</i> ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАТЕМАТИКА	138
<i>Олена Кочелаба</i> НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ВИХОВНОЇ РОБОТИ ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ	140
<i>Миргул Куанышбекова</i> ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕРІН БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ	142
<i>Людмила Ліщук</i> ДІЛОВІ ІГРИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МИСЛЕННЯ У СТУДЕНТІВ	145
<i>Мураткан Мадияров, Айзада Екимбаева</i> ТЕҢДЕУЛЕР ШЕШУДЕ АЛГОРИТМДІК ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ	148
<i>Мақсад Мадумаров, Зокир Исомиддинов, Севара Тожибоева</i> ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ВЕБ-КВЕСТДАН ФОЙДАЛАНИШ	150
<i>Музаффар Мақсудов, Мақсаджон Мадумаров, Шаҳодат Турсунова</i> ТАЪЛИМНИНГ СИФАТИ ВА САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ	152
<i>Музаффар Мақсудов, Мақсаджон Мадумаров</i> ОЛИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАР ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ЮТУҚЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ	154
<i>О'giljon Odamova, Maksuda Dusmetova</i> О'QITUVCHINING MUOMALA ODOVI HAQIDA	155
<i>О'giljon Odamova, Maksuda Dusmetova</i> TALABALARNING AHLOQIY TARBIYASI	157
<i>Наталія Олексів</i> ПРО РОЛЬ ТЕХНОЛОГІЇ КОГНІТИВНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ	159
<i>Ганна Олійник</i> ВАЖЛИВІСТЬ ТА МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ НА ЗАНЯТТЯХ ЗІ СПЕЦДИСЦИПЛІН	161
<i>Олена Пушкар, Анаїт Матвєєва</i> АКТИВІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У НАВЧАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ	163

Наталья Пшенична МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ ФІЗИКИ І ХІМІЇ ПРИ ВИВЧЕННІ ЕЛЕКТРИЧНИХ ЯВИЩ	165
Мухиддин Рахмонов, Маишхура Собирова ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИНСОНПАРВАРЛИК ҒОЯЛАРИГА ОИД ТАЪЛИМИЙ – АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ	168
Ірина Рикова ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДІЖНОМУ КОЛЕКТИВІ В УМОВАХ ПОЛКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА	170
Маріанна Ручкіна ОЦІНЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	173
Gulandom Saparbayeva, Intizor Shomuratova EXTRA-LINGUISTIC AND PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS OF LANGUAGE TEACHING	175
Бахтиёр Сиддиқов, Шерали Омонов МАҒКУРАВИЙ ПРОФИЛАКТИКА ИШЛАРИНИ ИЖТИМОИЙ-ПЕДАГОГИК ЎРГАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ	177
Озодбек Солиев, Матлюба Алимжанова ЗАДАЧИ ОБУЧЕНИЯ И ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ ПРОГРАММЫ ПО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	179
Світлана Степаненко (Бочечки, Україна), З ДОСВІДУ РОБОТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ	181
Сафия Ходжаева, Мавжуда Нигматова ЎСПИРИНЛАРИНИНГ ЎЗ-ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШИ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА	184
Сафия Ходжаева, Мавжуда Нигматова ШАХСНИНГ ЎЗ-ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШИ БОРАСИДАГИ АЖДОДЛАРИМИЗ ҚАРАШЛАРИ	186
Дилобархон Холиқова, Наргиза Ортиқова ЁШЛАРДА АХБОРОТ ИСТЕЪМОЛИ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛАНИНГ ЎРНИ	188
Дилобархон Холиқова ИНТЕРАКТИВ УСУЛЛАР ТАЪЛИМНИ ТАКОМИЛЛАШТИРУВЧИ ОМИЛИ	189
Замира Хужаниёзова, Барно Рахимова, Хушруй Шихова INFORMATSION TEXNOLOGIYALARNI TALABALARDA AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDAGI O`RNI	191
Наталія Черненко ЗМІСТОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ СКЛАДОВІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТИ ДО УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	193
Хумора Шарабутдинова, Озодбек Солиев KITOVNING INSON TARBIYASIDAGI O`RNI	194
Лобар Шукурова, Зулфия Бобоева ЎЗБЕК НАҚҚОШЛИК САНЪАТИНИ ТАРИХИ	196
Саминжон Эватов, Хушид Султонов ЎЗБЕК ПЕДАГОГИКАСИ ТАРИХИДА ОИЛА ТАРБИЯСИ МУАММОЛАРИНИНГ ҚЎЙИЛИШИ ВА ҲАЛ ЭТИЛИШИ ХУСУСИЯТЛАРИ	199
Замирахон Эралиева, Муқаддас Мамазияева BOSHLANG`ICH SINFLARDA MATN USTIDA ISHLASH IJODKORLIK OMILI	201

<i>Дилафруз Юлдашева, Озодбек Солиев</i> ALISHER NAVOIY ASARLARIDA ILMGA IXLOS VA IBRAT TARBIYASINING IFODALANISHI	203
<i>Зилола Ядгарова</i> БОШЛАНГИЧ ТАЪЛИМ СИФАТИ ВА САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ	205
<i>Юрій Якімець</i> ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРИ ФОРМУВАННІ ПРОЕКТУВАЛЬНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ ТЕХНІКІВ-МЕХАНІКІВ АВТОТРАНСПОРТНОЇ ГАЛУЗІ	207
ПСИХОЛОГИЯ	
<i>Мухайя Джуманиязова, Эркин Искандаров</i> TA'LIM JARAYONIDA O'SMIR YOSHDAGI BOLALARNING AHLOQIY FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISH JARAYONINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	211
<i>Мухайя Джуманиязова, Раъно Курбаниязова</i> O'SMIR YOSHDAGI BOLALAR IJTIMOIYLASHUVIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLAR TIZIMINING ANAMIYATI	213
<i>Ольга Донченко</i> КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ГОТОВНОСТІ ДО ІМПРОВІЗАЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ В ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	214
<i>Ірина Потоцька</i> ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ОБДАРОВАНОСТІ	217
<i>Райхон Раззакова, Абдулла Ахмедов</i> O'SPIRINLARDA UCHRAYDIGAN DEVIANT XULQNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARINI O'RGANISH SHART-SHAROITLARI	218
<i>Тетяна Тарасова</i> ПСИХОЛОГІЧНА ПРОСВІТА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	220
СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	
<i>Даулет Азимов, Бауыржан Абдикадыров, Куаныш Дауренбеков</i> АНАЛИЗ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ ПО РАЦИОНАЛЬНОМУ РАЗМЕЩЕНИЮ СКВАЖИН	224
<i>Muhammadmulo Asrayev, Mansurbek Jo'rayev</i> LINGVISTIK O'ZGARUVCHILAR	228
<i>Олена Готько</i> ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЇ В ОСВІТІ	231
<i>А. Даутбаева, Ж. Дайрабеккызы</i> АНАЛИЗ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В АВИАПЕРЕВОЗКАХ	234
<i>А. Даутбаева, Т. Жунусов</i> ОБЛАЧНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ	236
<i>Жасур Исроилов</i> СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ 3G И 4G В МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	238
<i>Валерий Кравченко, Сергей Труфанов</i> ИНТЕРАКТИВНАЯ СИСТЕМА СТАТИСТИЧЕСКОГО УЧЕТА УЧЕБНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В СВЕТЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	240
<i>Євген Литвиненко, Олена Мерлак</i> АВТОМАТИЗАЦІЯ ПОБУДОВИ РЕЙТИНГОВИХ СПИСКІВ ВСТУПНИКІВ ПІД ЧАС ВСТУПНОЇ КАМПАНІЇ	244
<i>Денис Михеенко</i> РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО КОМПЛЕКСА ДЛЯ АВТОМАТИЗАЦИИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ МАШИНОСТРОИТЕЛЬНЫХ ИЗДЕЛИЙ	249

<i>Жасур Мўминов, Турдали Умматқулов</i> ОЙЛАДА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ	252
<i>Супарна Нематова</i> АНАЛИЗ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВОМ	254
<i>Oybek Nuriddinov</i> NETWORK FIREWALL, ITS FUNCTIONS AND PROPERTIES CHARACTERISTIC OF COMPONENTS THEREOF	257
<i>Несвельдэ Нуртаева, Роза Оразалинова</i> ШЕТЕЛ ТІЛІН ЖЕҢІЛДЕТІЛГЕН ТҮРДЕ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	258
<i>Турдали Умматқулов, Жасур Мўминов</i> ОЙЛАДА ШАХСНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МАФКУРАВИЙ-ҒОЯВИЙ ТАРБИЯНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПЕДАГОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	261
<i>Ahmadjon Xashimov, Nodirbek Akbarov</i> C++DA UZUN ARIFMETIKADAN FOYDALANISH	263
<i>Ahmadjon Xashimov, Nodirbek Akbarov</i> DEVELOP WEB APPLICATIONS ON THE BASIS OF MODERN FRAMEWORKS	265
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Адашали Имомов</i> ПОСТРОЕНИЕ КУБАТУРНЫХ ФОРМУЛ НА ПРЯМОУГОЛЬНИКЕ ПОВТОРНЫМ ИНТЕГРИРОВАНИЕМ В МАТНСАД	269
<i>Ольга Якименко</i> РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ В КОНТЕКСТІ КРЕАТИВНОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ДРОБОВО-РАЦІОНАЛЬНИХ РІВНЯНЬ З ПАРАМЕТРАМИ	272
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ	
<i>Игорь Болтычев</i> ВЛИЯНИЕ МОТОРНОЙ АСИММЕТРИИ НА СПОРТИВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ЗДОРОВЬЕ СПОРТСМЕНОВ	277
<i>Людмила Гапонова</i> ВПЛИВ ГІПОКСИЧНОГО ТРЕНУВАННЯ НА ПІДГОТОВЛЕНІСТЬ СПОРТСМЕНІВ ВЕЛОСИПЕДИСТІВ	278
<i>Людмила Гапонова</i> ПЕРЕТРЕНОВАНІСТЬ ТА ФАЗА СУПЕРКОМПЕНСАЦІЇ, ЇХ РОЛЬ У ПІДГОТОВЦІ СПОРТСМЕНІВ	281
<i>Антон Горлей</i> ПІДХОДИ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ СУДДІВСТВА У ТХЕКВОНДО	283
<i>Сергій Городинський</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТУ В УКРАЇНІ	285
<i>Софія Коханська, Наталія Вінник, Надія Гулюк, Марія Лівчікова</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД КОЗАЧЧИНИ	287
<i>Світлана Крушельницька</i> ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ І МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТЬ ЗІ СТУДЕНТАМИ РІЗНОГО ВІКУ ТА СТАНУ ЗДОРОВ'Я	290
<i>Уктам Матназаров, Марина Дёмина</i> ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ УПРАЖНЕНИЯ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ТЕХНИКЕ ПЛАВАНИЮ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	292
<i>Уктам Матназаров, Жасур Жамматов</i> ИГРЫ, ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ К РУЧНОМУ МЯЧУ	296
<i>Уктам Матназаров, Равкат Машиарипов</i> ПОДВИЖНЫЕ ИГРЫ – СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ПЛАВАНИЮ	298

<i>Владимир Мельников, Вильямс Тен, Александр Жищенко, Акылбек Хайрашев</i> ЭВОЛЮЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СПОРТА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ	301
<i>Оксана Попова, Наталія Соколова</i> ПРОФЕСІЙНА ТА СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ СТУДЕНТІВ СПОРТИВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ЯК НАГАЛЬНА ПРОБЛЕМА ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ СТУДЕНТІВ НУФВСУ)	303
<i>Руслана Сушко</i> ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВИЛ ЗМАГАНЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СПОРТУ ВИЩИХ ДОСЯГНЕНЬ У ГЛОБАЛЬНОМУ ВИМІРІ (НА МАТЕРІАЛІ СПОРТИВНИХ ІГОР)	305
<i>Яхши Файзиев, Дарья Свечникова</i> ЖИСМОНІЙ ТАРБИЯ ТИЗИМИДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ	307
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Барно Абдурахмонова</i> “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИ МАТНИ УСТИДА ИШЛАШ	309
<i>Элла Авакян</i> О НЕКОТОРЫХ СЛУЧАЯХ УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛОВ-ХАМЕЛЕОНОВ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ	312
<i>Улугмурод Амонов</i> АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ ФОЛ МОТИВИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ	314
<i>Nargiza Bahrieva</i> SOME ADVANTAGES OF USING GAMES IN TEACHING VOCABULARY FOR ENGLISH LANGUAGE TEACHERS	316
<i>Gulnoza Boltakulova</i> MORPHOLOGICAL AND SYNTACTICAL ANALYSIS OF ADVERBIAL MODIFIER OF TIME IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES	318
<i>Олимжон Ешимбетов</i> СЎЗГА ЭЪТИҚОД	320
<i>Сәуле Мағжан</i> О.БӨКЕЙДІҢ «ЖЕТИМ БОТА» ПОВЕСІНДЕГІ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ КӨРКЕМ ОЙ ЖАСАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	322
<i>Nilufar Mahtudova</i> O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA GAP TARKIBI HAQIDAGI QARASHLAR	324
<i>Гулчехра Обруева</i> О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ УПОТРЕБЛЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ИМЕНАМИ СОБСТВЕННЫМИ	327
<i>Альфия Садуллаева</i> ПЕДАГОГІК КОНЦЕПЦІЯ ТАСНИФИ	328
<i>Нилуфар Сулайманова</i> ЛОКАТИВ АБЛАТИВ СЕМАНІНГ ІНГЛІЗ ВА УЗБЕК ТІЛЛАРИДАГІ ВАРИАНТЛАРИ	330
<i>Бахытгуль Тулеубаева, Кульшат Жиренишина</i> ЛЕКСИКА АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	333
<i>Гузал Умаржонова</i> “ЧЎЛ БЎРИСИ” НИНГ ЧЎЛ БЎРИСИ ҲАҚИДА	334
<i>Икромжон Ҳабибжонов</i> ТУБ СЎЗЛАРДА ЮЗ БЕРАДИГАН ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ	336

<i>Ахроржон Хожиматов</i> ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ, АББРЕВИАТУР И СОКРАЩЕНИЙ В ВОЕННЫХ ТЕКСТАХ	337
<i>Анна Чура</i> МОНАРХІЧНІ ТЕРМІНИ У СЛОВНИКУ ІЗМАЇЛА СРЕЗНЕВСЬКОГО	339
<i>Рашид Шукуров</i> ҚҰШ УНЛИ ВА УНДОШЛИ СЎЗЛАР ЛУҒАТИНИНГ ТУЗИШ ТАМОЙИЛЛАРИ	342
<i>Жасур Эгамбердиев, Ирода Эгамбердиева, Хосил Маткулов</i> ТИЛ ҲОДИСАЛАРИНИ ИЧКИ ВА ТАШҚИ ОМИЛЛАР ЯХЛИТЛИГИДА ЎРГАНИШ	344
ХИМИЯ	
<i>Мухайё Мамаджонова, Мансуржон Мирзахошимов</i> ШИФОБАХШ ШУВОҚ	346
<i>Алуа Сәтімбаева, Жанар Қорганбаева</i> КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ХИМИЯ КУРСЫН ОҚЫТУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	347
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	
<i>Нодира Абдукаримова, Шохиста Юлдашева, Ирода Мухаммедиева</i> ОСОБЕННОСТИ ПИЩЕВОЙ АЛЛЕРГИИ У ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ВИДА ВСКАРМЛИВАНИЯ	350
<i>Дурдона Асланова, Ботир Юлдашев, Нигора Холова, Наргиза Ахмеджанова, Малика Муродова</i> КЛИНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕЧЕНИЯ ХРОНИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНИ ПОЧЕК У ДЕТЕЙ НА ФОНЕ АНЕМИЧЕСКОГО СИНДРОМА	351
<i>Асель Бекарыстанова, Айканат Мырзалиев</i> СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СКОРОЙ И НЕОТЛОЖНОЙ ПОМОЩИ СТУДЕНТАМ МЕДИЦИНСКОГО ФАКУЛЬТЕТА МЕЖДУНАРОДНОГО КАЗАХСКО-ТУРЕЦКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ Х.А.ЯСАВИ	354
<i>Бибижон Менглиева, Шахло Бекматова, Барно Самандарова</i> ЗАВИСИМОСТЬ РАЗВИТИЯ РАКА ШЕЙКИ МАТКИ ОТ ГОРМОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЖЕНЩИНЫ И ВИРУСА ПАПИЛЛОМЫ ЧЕЛОВЕКА	356
<i>Бибижон Менглиева</i> ИЗУЧЕНИЕ ДИНАМИКИ ТЕЧЕНИЯ САХАРНОГО ДИАБЕТА И ЕГО ОСЛОЖНЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ПРИАРАЛЬЯ	358
<i>Нигора Холова, Ботир Юлдашев, Дурдона Асланова, Юлдуз Ахматова, Наргиза Ахмеджанова,</i> ПОКАЗАТЕЛИ ПОЛ ПРИ ХРОНИЧЕСКИХ ГЕМАТУРИЧЕСКИХ НЕФРИТАХ У ДЕТЕЙ	361
<i>Любов Швець, Людмила Безвершенко, Петро Бебешко</i> МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ІНТЕГРАЦІЯ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ МЕДСЕСТРИНСТВА В ПЕДІАТРІЇ	363
<i>Мурат Шегебаев, Айканат Мырзалиев, Батыр Абжаппаров, Канат Сагинбаев</i> АНАТОМИЯ ПӘНІН КІШІ ТОПТАРДА ОҚЫТУ	367
СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО	
<i>Балдырган Бегимбетова, Молдир Нуржауова, Ерболат Мамадали, Айгуль Успабаева</i> ТАМШЫЛАТЫП СУАРУ ӘДІСІН АГРОӨНЕРКӘСПІ КЕШЕНІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	369

<i>Зінаїда Грицаєнко, Любов Підан</i> ВПЛИВ ГЕРБЦИДУ ФЮЗИЛАД ФОРТЕ 150 ТА РЕГУЛЯТОРА РОСТУ РОСЛИН РАДОСТИМ НА ЕПІДЕРМІС ЛИСТКОВОГО АПАРАТУ СОНЯШНИКА	370
<i>Катерина Зусько, Наталія Грегірчак</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МІКРОБІОЛОГІЧНОГО СТАНУ ЗЕРНОВИХ ЕКСТРУДАТІВ РІЗНОГО СКЛАДУ	372
<i>Фуломжон Раҳматов</i> ИМПУЛЬСЛИ ИНФРАҚИЗИЛ НУР БИЛАН ТОПИНАМБУРНИ ҚУРИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ	375
<i>Рузимбай Турганбаев, Акылбек Тлеумуратов</i> МЕТОДЫ ОТБОРА КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ КАРАКАЛПАКСКОГО ПОРОДНОГО ТИПА	377
<i>Асылбек Халык, Еламан Белгибаев, Маржан Шырынбек, Айгуль Успабаева</i> АЗОТТҮТҚЫШ МИКРОАҒЗАЛАРДЫҢ БИДАЙ ӨСІМДІГІНІҢ ӨНУІНЕ ӨСЕРІН ЗЕРТТЕУ	379
<i>Рысназар Юсупов, Ислам Айтимов, Тилеумурат Торениязов</i> ВРЕДИТЕЛИ БАХЧЕВЫХ И ПЛОДОВЫХ КУЛЬТУР, МЕТОДЫ БОРЬБЫ С НИМИ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ	381
<i>Вікторія Неснай</i> КОМАСАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ НА ВОЛИНІ У 20-30 РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ	383
<i>Олександра Андріанова, Валерій Чаплик, Віктор Андріанов</i> АНАЛІЗ ВІДПОВІДНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ОХОРОНУ ПРАЦІ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СТАНДАРТАМ	386
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	389

**УВАЖАЕМЫЕ НАУЧНЫЕ СОТРУДНИКИ, ПРЕПОДАВАТЕЛИ, АСПИРАНТЫ,
СТУДЕНТЫ!**

**Государственное высшее учебное заведение
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды», Совет молодых ученых университета,
Студенческое научное общество университета**

приглашают Вас принять участие в XII Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации», которая состоится **30-31 марта 2016 г.**

Планируется работа по секциям:

1. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	17. ПСИХОЛОГИЯ
2. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ	18. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ
3. ЭКОЛОГИЯ	19. ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
4. ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ	20. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ
5. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ	21. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
6. ЭКОНОМИКА	22. ФИЛОСОФИЯ
7. МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	23. ХИМИЯ
8. ЖУРНАЛИСТИКА	24. МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
9. СОЦИОЛОГИЯ	25. СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО
10. СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ.
МЕДИА	26. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ
11. ИСТОРИЯ	27. ВОЕННОЕ ДЕЛО
12. КУЛЬТУРОЛОГИЯ	28. ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ
ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ
13. ПОЛИТОЛОГИЯ	
14. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ	
15. ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ	
16. ПЕДАГОГИКА	

Оргкомитет конференции планирует размещать доклады на web-странице по адресу: <http://confscience.webnode.ru>.

По результатам конференции будет сформирован электронный сборник материалов, который можно будет скачать в PDF-формате на главной странице конференции по адресу: <http://confscience.webnode.ru>. Скачать сборник можно будет через 14 дней после окончания работы конференции.

Авторам статей оргкомитет планирует разослать **электронные сертификаты участников конференции**.

Рабочие языки конференции – английский, украинский, русский, белорусский, молдавский, грузинский, армянский, азербайджанский, казахский, узбекский, таджицкий, туркменский, киргизский.

Последний срок подачи материалов – 29 марта 2016 г. (включительно).

Оргкомитет принимает статьи объемом **от 5 до 7 страниц** набранных в редакторе Microsoft Word в виде компьютерного файла с расширением *.doc, *.docx. Шрифт – Times New Roman, кегль – 14, междустрочный интервал – 1,5, все поля страницы – 20 мм.

Научные статьи направляются на электронную почту оргкомитета конференции confscience2015@ukr.net вместе с фото- или сканкопией квитанции об оплате оргвзноса (**два документа отправляются одним письмом**).

ВНИМАНИЕ!

После того, как мы получили от Вас статью и оргвзнос, Вы обязательно должны получить соответствующее подтверждение от оргкомитета в виде следующего сообщения: **«Вашу статью и оргвзнос получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

Для участия в конференции и размещения статьи в электронном сборнике необходимо оплатить **оргвзнос** в размере **10 USD США** (в оргвзнос входит оплата за размещение на сайте, верстка сборника, редактирование текстов, сертификат).

Внимание! Если авторов статьи более 3 человек и каждому из них нужен сертификат, то он оплачивается дополнительно (стоимость 1 USD США). Например, авторов статьи 5 человек, тогда оргвзнос будет составлять 12 USD США.

Для участников из зарубежных стран средства перечисляются следующим образом:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Переводы по системе «Юнистрим», «Золотая Корона», MoneyGram, Contact, Coinstar, RIA для **Кикотя Сергея Николаевича** в пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницкий (в квитанции должен быть указан **код перевода и Ф.И.О.** того, кто переводил деньги, **страна**). Данные получателя на английском языке: **Kykot Sergii Mykolayovych, Ukraine, Pereyaslav-Khmelnyskyi**.

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Почтовый перевод на **Ф.И.О.: Кикоть Сергей Николаевич**, 08401, Украина, Киевская область, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 36, кв. 65.

Адрес оргкомитета конференции: 08401, Украина, Киевская область, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 30, каб. 203.

Координатор интернет-конференции – Кикоть Сергей Николаевич (контактный телефон: **+38(093) 056 94 96**).

Требования к оформлению статьи

Первая строка – название секции (шрифт – жирный, выравнивание по левому краю).

Вторая строка – имя и фамилия автора (шрифт – жирный курсив, выравнивание по правому краю).

Третья строка – название города, страна (шрифт – жирный курсив, выравнивание по правому краю, указывается в скобках).

Четвертая строка – название научной статьи (большими буквами, шрифт – жирный, выравнивание по центру).

Далее идет текст статьи, выровненный по ширине страницы (абзац – 0,75 см).

Ссылки в тексте оформляются в квадратных скобках по образцу [5, с. 27], где первое число означает порядковый номер в списке использованных источников, второе – номер страницы.

Список источников и литературы размещается в конце текста и должен быть оформлен в соответствии с существующими стандартами библиографического описания.

После списка источников и литературы подаются **сведения об авторе статьи** (сведения подаются исключительно на русском языке):

Для преподавателей и научных сотрудников:

- 1) фамилия, имя, отчество автора;
- 2) научная степень и ученое звание (при наличии);
- 3) полное название высшего учебного заведения или научного учреждения, в котором работает участник конференции;
- 4) название кафедры (отдела) и посада;
- 5) контактный телефон;
- 6) электронный адрес;
- 7) электронный сертификат участника конференции (нужен/не нужен).

Для аспирантов:

- 1) фамилия, имя, отчество автора;
- 2) полное название высшего учебного заведения, в котором учится участник конференции;
- 3) название кафедры и год обучения;
- 4) контактный телефон;
- 5) электронный адрес;
- 6) электронный сертификат участника конференции (нужен/не нужен).

Для студентов:

- 1) фамилия, имя, отчество автора;
- 2) полное название высшего учебного заведения, в котором учится участник конференции;
- 3) название факультета и курс обучения;
- 4) контактный телефон;
- 5) электронный адрес;
- 6) сведения о научном руководителе (Ф.И.О., научная степень, звание);
- 7) электронный сертификат участника конференции (нужен/не нужен).

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

ИСТОРИЯ

*Николай Степаненко
(Киев, Украина)*

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МОЛОДЕЖНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В
УКРАИНЕ В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ**

Текст статьи

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Коцур В. П. Украина: исторические события и факты / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Переяслав-Хмельницкий: Книги-XXI, 2005. – 144 с.
2. Левчук К. И. Общественные организации в современной Украине (историография проблемы) / К. И. Левчук // Науч. записки Винницкого гос. пед. ун-та им. М. Коцюбинского. Сер. История. – Винница, 2000. – Вып. 2. – С. 262-268.
3. Мельников Д.А. Развитие студенческого самоуправления в высших учебных заведениях Украины (80-е гг. XX в.) / Д. А. Мельников // Науч. записки Винницкого гос. пед. ун-та им. М. Коцюбинского. Сер. История. – Винница, 2006. – Вып. 10. – С. 172-175.

Сведения об авторе (авторах) статьи

Материалы XI Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2016. – Вып. 11. – 414 с.

Учитывая свободу научного творчества, редколлегия принимает к печати публикации и статьи тех авторов, мнения которых не во всем разделяет. Ответственность за грамотность, автентичность цитат, правильность фактов и ссылок, достоверность материалов несут авторы публикаций. Перепечатка и воспроизведение опубликованных в сборнике материалов любым способом разрешается только при ссылке на **«Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»**.

Редакционная коллегия оставляет за собой право редактировать и сокращать текст.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл., г. Переяслав-Хмельницкий,
ул. Сухомлинского, 30 (к. 203), тел. +38(04567) 5 46 44

Материалы конференции размещены на сайте: <http://confscience.webnode.ru>

Составители: С.Н.Кикоть, И.В.Гайдаенко
Дизайн: И.В.Гайдаенко

Подписано к печати 4.03.2016 г.
Формат 60×84 1/8. Бумага офсет.
Усл. печат. л. 40,4.

Изготовитель ФЛП Лукашевич А.М., свидетельство о государственной регистрации №2358000000002997 от 12.10.2011 г.
08400, Киевская обл., г. Переяслав-Хмельницкий,
ул. Покровская, 49, к. 12,
E-mail: lom80@ukr.net

